

MANDUKYA RAHASYA VIVRITI

माण्डूक्यरहस्यविवृतिः

होळेरतीपुरै

अध्यात्मप्रकाशमुद्रणालये मुद्रितम्

माण्डूक्यरहस्यविवृतिः

श्रीगौडपादीयमाण्डूक्यकारिकाव्याख्यानरूपा

—ॐ—

PRESENTED BY
Ministry of Education
... ..
...

व्याख्याननिर्मातारः

श्रीसचिदानन्देन्द्रसरस्वतीसंप्रमिनः

क्रमाङ्कः ९६

प्रकाशनस्थानम् :
अध्यात्मप्रकाशकार्यालयः,
होब्लिनरसीपुरम्.

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः राजकीयनियमानुसारेण
सुरक्षिताः ।

MANDUKYA RAHASYA VIVRITI

A Commentary
on Sri Gaudapada's Mandukya Karikas

By:

SRI SWAMI SATCHIDANANDA SARASWATI

ADEYATMA PRAKASHA KARYALAYA,
HOLENARSIPUR.

First Edition 1938
1000 Copies

All Rights Reserved
by
The Adhyatma Prakasha Karyalaya,
Holenarsipur, Mysore State.

Printed in India by
Y. Narasappa.
at
The Adhyatma Prakasha Press, Holenarsipur.

ग्रन्थविभागक्रमः

प्रकाशकानां कृतज्ञाख्यापनम्	(9)
आङ्ग्लभाषामयी भूमिका स्वतन्त्रग्रन्थानि	1- 70
संस्कृत भूमिका	(91)
विषयानुक्रमणिका	(108)
वाचकेषु विशिष्टः	(123)
अ शुद्धसंस्करणं संयोजनं च	(124)
सङ्केताक्षरविवरणम्	(127)
ग्रन्थसूचीरम्	1- ४५२
कारिकाणां वर्णानुक्रमणिका	४५३
परिशिष्टम्	
१. बौद्धप्रक्रियासाम्यविचारः	४५७
२. कारिकासु लक्ष्यमाणः सौगतपारिभाषिकशब्दसाम्याभासाः	४६४
३. ध्रुतुदाहरणसूची	४६६
कारिकाणां मुख्यशब्दवर्णानुक्रमणिका	४६८
वृत्तिगतप्रधानविषयसूची	४७७

ACKNOWLEDGEMENTS

It is with great pleasure that we record here our obligations to many great souls whose generosity has enabled us to bring out Sri Swami Satchidananda Saraswati's master-work at long last.

Three pandits have offered valued criticism and suggestions with regard to Swamiji's Sanskrit commentary : Pandita Pravara, *H. Ananta Murthy Sastry*, Sahitya, Tarka and Vedanta Vidwan, Assistant Professor, Chamarajendra Sanskrit College, Bangalore ; Pandita Pravara *Kodur Krishna Jois*, Sahitya and Vedanta Vidwan, Asthana Vidwan of Sringeri Mutt ; and Asthana Vidwan *S. Vittala Sastr*i of Mysore, Vedanta Siromani and holder of Certificate Proficiency in Oriental Learning, Madras. And two gentlemen, Sri. *M. Yamunacharya* M. A., Retired Assistant Professor of Philosophy, Maharaja's College, Mysore and Sri. *V. A. Thagarajan* M.A., Professor, Sankara's College, Kaladi have kindly looked over the English Introduction and offered helpful suggestions for improving the style.

Swamiji has made use of many published writings on Vedanta and Buddhism, as will be seen from the acknowledgement of his sources. Particular mention should be made of *Professor Vidhusekhara Bhattacharya* of the Calcutta University and *Professor T. R. V. Murti*, M A., D.LITT, of the Benaras Hindu University. To the former, Swamiji owes most of his important quotations touching Buddhism, duly acknowledged at appropriate places

while to the latter he owes a typed-copy of the Text of the Nagarjuna's *Madhyamika Karikas*, extracts from which are to be found in the commentary. Swamiji specially remembers with gratitude the courtesy and readiness with which Prof. Murti patiently explained many points of interest raised in his thoughtful book "*The Central Philosophy of Buddhism*" during a personal conversation while His Holiness was on a temporary visit to Banaras. In the course of Swamiji's commentary, will be found many illuminating observations contrasting Vedanta with the Mahayanic Systems. Most of these admittedly represent Swamiji's reaction to two works in particular, "*The Agama Sastra*" of Prof. Vidhushekhara Bhattacharya, and "*The Central Philosophy of Buddhism*" of Prof. Murti.

Last, but by no means the least, is the many-sided help received from Sri Swami Madhava Tirthaji of the Vedanta Ashram, Valad, Ahmedabad Prantij Railways. It was he that prompted our Swamiji to start for the North, assisted him in many ways by introducing him to some of his acquaintances, admirers and disciples, who generously made the Swamiji's pilgrimage a brilliant success, and made liberal contributions to the printing of the "*Mandukya Rahasya Vimiti*" now offered to the public. It was through the intercession of Madhava Tirthaji too that Chandrakirti's Commentary, *the Prasannapada*, the *Nagarjuna Karikas*, was made available to us from Sri Velgi Thackershi of Sadhana Ashram, Biddas Cutch.

: The Working Committee of the Karyalaya are extremely grateful to the several ladies and gentlemen for their financial aid towards the printing expenses of the publication. Our warm thanks are especially due to a gentleman who, while making a magnanimous donation, prefers to remain anonymous; to Sri. *Shah Ramadas Vallubhji*, Bombay, *Sri. Bhavan Vishram Yadav*, *Bhagavati Hotel*, Okha (Saurashtra), *Sri. Swami Nityanandaji*, Vedanta Ashram, Valad. *Srimati G. Rudrani Amma*, Lady Doctor, Dhrangadhra (Saurashtra), *Sri. Manaharlal Matu Bhai* Bombay, *Sri P. Jayavasudeva Sastry* B.E., Lecturer, Bhoom Reddy Engineering College, Hubli, *Sri. D. G. Nanjappa Bhagavat*, Bangalore, *Srimati Venkata Ratnamma*, Bangalore ; and *Srimati Mattur Lakshmidamma*, Shimoga. We also value very highly the voluntary donation by *His Holiness Sri Shankaracharya of Dwarka Sharada Peeth* as a token of his blessings for the thriving of this publication.

Our thanks are due to *Sri. Parakkaje Subrahmanya Bhatta*, Vedanta Siromani, and *Sri. H. S. Lakshmi-Narasimha Murthi*, Adhyatma-vidya-Praveena, Pandit, Adhyatma College, Holenarsipur, who have both helped in correcting the proof-sheets and offering useful suggestions. We are indebted to *Sri V. S. Balasundaram* B.A. (Hons.), who co-operated in writing out a fair copy of the English Introduction.

His Holiness Sri Swami Satchidananda Saraswatiji has asked us to express his heart-felt Narayanasmaranams to all those who have helped in one way or another to bring out this edition of Sri

Gaudapada's monumental work with a new lucid commentary. Among these active helpers it would be ungrateful not to include the *Adhyatma Prakasha Press* who have strenuously worked against heavy odds by securing new types and specially training a compositor for setting the Devanagari types, in a mofussil place like Holenarsipur. Our deep obligations are due likewise to Sri. *G.H. Rama Rao B.sc.*, Proprietor, Mysore Printing and Publishing House for having printed the English Introduction for us.

We apologise for the many errors that have crept in. With all the care taken, they were unavoidable for many reasons, chief of which are the compositor's inexperience in setting Sanskrit types for a large volume of this description, and the failing eye-sight of our revered Swamiji who up to his seventy-ninth year, has continued to bless us with his invaluable writings no less than with his valued guidance. We would fain hope that, with all its defects, the publication will be sympathetically received by all readers interested in Vedantic Absolutism in its pristine purity as presented by Gaudapada and Sankara.

Holenarsipur,
30-12-1957

PUBLISHERS

INTRODUCTION

PRINTED BY G H RAMA RAO, B.SC.
MYSORE PRINTING AND PUBLISHING HOUSE, MYSORE

CONTENTS

SECTION ONE

The Orthodox View of Gauḍapāda

	PAGE
1 Gaudapāda, a problem to Scholars ..	1
2 The Māndūkya is a genuine Upanishad ..	2
3 Gauḍapāda is the author of the Kārikās ..	3
4 The Four Chapters do form a compact whole ..	4
5 The Title of Gauḍapāda's work ..	6
6 The Subject-matter of the work ..	7

SECTION TWO

Evolution of the Advaitic Absolutism

1 Vedānta and Viṣṇāvāda ..	9
2 The alleged Influence of the Mādhyamika on Vedānta ..	12
3 Pre-Gauḍapāda Vedānta as the precursor of Absolutism ..	14
4 Absolutistic Trend in the Upaniṣads ..	16
5 Was there a School of Advaitic Absolutism anterior to Gauḍapāda ? ..	18
6 Gauḍapāda's alleged borrowing from Mahāyāna works ..	22
7 The Vedantic Dialectic ..	26

SECTION THREE

Gauḍapāda's system compared with the Mahāyāna systems

1 Gauḍapāda and Viṣṇāvāda ..	29
2 The Historical Background of the Śūnyavāda ..	36
3 Veda and Buddhism ..	37
4 Upaniṣads and Buddhism ..	38
5 Āgama and Reason ..	39
6 Two different Types of Reasoning ..	40
7 The Aim and Nature of Reason in the Vedānta and the Mādhyamika Systems ..	45
8 The Absolute according to Gauḍapāda ..	47
9 Truth and Reality ..	50

SECTION FOUR

Gaudapāda and certain Samskrit works

1	Gaudapāda's alleged indebtedness to other works ..	51
2	Other works ascribed to Gaudapāda ..	51

SECTION FIVE

Gaudapāda's teachings in subsequent Vedantic writings

1	Gaudapāda and Śankara ..	53
2	Śaṅkara's distinct Contribution to Vedanta ..	56
3	Gaudapāda and Sureśvara ..	61
4	Interpretation of Gaudapāda after Sureśvara's time ..	64

SECTION SIX

Retrospect and Conclusion

1	Retrospect ..	68
2	The Use of Vedantic knowledge ..	69
3	Concluding Remarks ..	70

ABBREVIATIONS

- AAA *Abhisamayālaṅkāralōka* of Haribhadra, G. O. S., Baroda.
- AP *Ālambanapratikṣa* of Diṅnāga restored by N. Ayyaswamy Śāstry, Madras. (Adyar Bulletin).
- APSS *Ārya Pratītya Samutpāda Sūtra*, restored by N. Ayyaswami Śāstry, Madras. (Adyar Bulletin).
- AS *Āgama Śāstra* of Gaudapāda edited with translation and annotation by Prof. Vidhuśekara Bhattāchārya. (Calcutta University)
- ASS *Ārya Śaṅkṣambasūtra* restored by N. Ayyaswamy Śāstry, Madras. (Adyar Bulletin).
- AVS *Advaya Vajra Saṅgraha*, edited by Haraprasada Śāstry, G. O. S., Baroda.
- Bṛ. *Bṛhadāraṇyakopaniṣad*
- Bṛ. Bh. Śāṅkara's commentary on the *Bṛhadāraṇyakopaniṣad*.
- Bṛ. V Sureśvara's *Vārtikās on the Bṛhadāraṇyaka Bhāṣya* of Śāṅkara.
- Bṛ. S. *Brahmasiddhi* of Mandanamiśra.
- Bhā. The *Bhāmātī* of Vācaspatimiśra, a sub-commentary on Śāṅkara's *Sūtra Bhāṣya* (Nirmaya Sāgara Press, Bombay).
- BHSS *Bhavasankrānti Sūtra* of Nāgārjuna restored by N. Ayyaswamy Śāstri, Madras. (Adyar Bulletin).
- CPB *The Central Philosophy of Buddhism* by Dr. T. R. V. Murti (Allen and Unwin)
- DMA *Some aspects of the Doctrines of Maitreya (nātha) and Asaṅga* by G. Tucci. (University of Calcutta)
- G *The Bhagavadgīta*.
- G. Bh. Śāṅkara's *Bhāṣya* on the *Bhagavadgīta*, Vāpivīṣa Granthamāfā, Banaras.

- GK *Gaudapāda's Kārikās on the Māṇḍūkya-Upanisad.*
- GK. Bh. *Śaṅkara's commentary on Gaudapada's Karikas*
(Ānandāśram, Poona).
- GP *Gaudapada by Dr. T. M. P. Mahadevan, Madras.*
- HIP *History of Indian Philosophy by Prof. S. Dasagupta,*
Vol I. (Cambridge University Press).
- IP *Indian Philosophy by Prof. S. Radhakrishnan,*
(Allen and Unwin).
- Jai. S. *Jainuni's Sūtras (Choukhamba).*
- JV *Jīvanmuktī Viveka of Vidyāranya (Ānandāśram,*
Poona)
- Ma. *The Māṇḍūkya Upanisad.*
- Ma. Bh. *Śaṅkara's commentary on the Māṇḍūkya Upanisad*
(Ānandāśram, Poona)
- Nai. *The Naiṣkarmya Siddhi of Sureśvara (Poona).*
- PD *The Pañcadaśī of Vidyāranya (Nirnayasāgara Press,*
Bombay).
- PP *The Pancapādikā of Padmapāda, (E. G. Lazarus &*
Co., Banaras).
- PVB *Pramāna Vārtika Bhāṣyam of Prajñākara Gupta*
(K.P. Jayaswal Institute, Patna).
- S. Bh *Sūtra Bhāṣya, Śaṅkara's Commentary on the*
Brahma Sūtrās.
- SBT *Systems of Buddhist Thought by Yāmakāmi Sojen.*
(University of Calcutta).
- SV *Sambandha Vārtika of Sureśvara. (Ānandāśrama,*
Poona).
- Sl. V. *The Śloka Vārtika of Kumārila Bhatta. (Chou-*
khamba, Banaras).
- SS *The Saṃkṣepa Śārīraka of Sarvajñātmanmuni*
(Choukhamba, Banaras)
- Sve. *The Śvetāśvatara Upanisad.*
- VS *Vedānta Sūtras, popularly known as the Brahma-*
Sūtras.

VP	<i>Vṛtti Prabhākara Hindi</i> (Venkatesa Steam Press)
VV	The <i>Vigraha Vyāvartini</i> of Nāgārjuna with his own Vṛtti, edited by K. P. Japaswal and Sāmkṛtya- yana (Appendix to J.B.O.R.S, vol. xxij).
Vlm.	Vasubandhu's <i>Vimśika</i> with Bhaṣya, (Appendix to AP.)
अ. अ. मा.	अद्वैताक्षरमालिका, कामकोटि कोशस्थानम्, कुम्भकोणम्
आ. शा. वृ	भागमशास्त्रम्, गडाचार्य विशुदोस्तररचितवृष्या सहितम्
ई.	ईशावास्योपनिषत् ।
का.	काठकोपनिषत् ।
कै.	कैत्तिरीयोपनिषत् ।
वृ.	बृहदारण्यकोपनिषत् ।
मां.	माण्डूक्योपनिषत् ।
मु.	मुण्डकोपनिषत् ।

INTRODUCTION

SECTION ONE

THE ORTHODOX VIEW OF GAUḌAPĀDA

1 GAUḌAPĀDA, A PROBLEM TO SCHOLARS

Gauḍapāda, the author of the Kārikās on the Maṇḍūkya Upaniṣad, has proved to be a veritable riddle of the sphinx to research scholars. Was there an author of that name in existence at all? Presuming that he did exist, what was his date? What were his works besides the Kārikās? Is the Mandūkya Upaniṣad so called, also to be counted among them? What is the relation between the Upaniṣads and the four Books embodying the Kārikās? Are these Books themselves related to one another as chapters of one work, or are they independent treatises? Does the Upaniṣad cover any portion of the Kārikās also? Further, is the fourth chapter a work on Vedānta at all? How far is it indebted to Mahāyānic works? Has Gauḍapāda any prior Vedantins of this tradition to back him, or has he struck a new path altogether of his own? Is the commentator on the Kārikās identical with the commentator on the Brāhmasūtras? How far has he correctly represented Gauḍapāda's views? Do Śaṅkarācārya of the Sūtra Bhāṣya and other subsequent Vedantins subscribe to all his teachings? Such are some of the problems that have exercised the best brains engaged in oriental studies.

In my Sanskrit commentary intended for the orthodox section of the earnest students of Advaita Vedānta, who have no misgivings whatever about most of these matters, I have generally proceeded on the principle that unless and until the universally accepted tradition has been finally proved to be baseless, there is no reason to trouble ourselves about the various incompatible opinions of theorists, or even about the opposing views of recent adverse critics of Advaita from among the mutually different schools of Vedānta. All the same, I propose to state here very briefly some of the reasons

which have weighed with me in believing in the authenticity of the Maṇḍūkya Upaniṣad as well as the consistent inter-relation of the four chapters forming an organic whole in the shape of an exposition by Gauḍapāda of the philosophy of that Upaniṣad. I shall also try to examine some of the adverse criticisms against the orthodox view of Gauḍapāda, and place before the reader my own conclusions according to the light I have received.

2. THE MAṆḌŪKYA IS A GENUINE UPANISAD

Śaṅkara opens his commentary with the remark that he is going to comment upon this work of four chapters (प्रकरणचतुष्टयम्) beginning with "This syllable Om". The interpretation of this sentence, commonly received, is that the Acārya proposes to write a commentary on Gauḍapāda's work consisting of four parts, and that the work itself is an explanation of the Upaniṣad beginning with "This syllable Om" (ओमित्येतद्क्षरम्). The ambiguous wording of the sentence, however, (वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतद्क्षरमित्याद्याभ्यते Ma. Bh. p. 5) easily lends itself to being interpreted to mean that the prose portion is also included as an integral part of the work. And Deussen in his *Philosophy of the Upaniṣads* (p. 30), has actually explained it that way, and in support of this supposition, he says that it squares with the fact that the Maṇḍūkya is not quoted either in the *Brahma Sūtras* or the *Bhāṣya* thereon. Fortunately, Śrī Sureśvaracārya, a direct disciple of Śaṅkarācārya, has left us a verse in his *Bṛhadāraṇyaka Vārtika* which settles the question once for all.

एषोऽन्तर्गम्येष योनिः सर्वस्य प्रभावाप्ययी ।

माण्डूकेयश्चरित्व इति स्पष्टमपीयते ॥ — (श्रु वा ३-८-२६)

This should suffice to set aside the conjecture of Professor Vidhushekhara Bhattacharya (AS p. xli) that the Maṇḍūkya must be posterior to the Kārikās, from which as well as some older Upaniṣads these prose passages must have been compiled. It now becomes incumbent on the scholars who doubt the canonical nature of the Upaniṣad to adduce any

reasons compelling us to believe in such modern guesses in preference to the consensus of opinion held by Vedantins of all schools from very early times.

3. GAUḌAPĀDA IS THE AUTHOR OF THE KĀRIKĀS

It is well-known that Śaṅkara in his *Sūtra Bhāṣya* quotes two Kārikās from this work (GK 1-16 and 3-15) and prefaces the quotation in each case with the significant statement that it is the declaration of those who know the right tradition of Vedanta (तथा च संप्रदायविदो वदन्ति S. Bh 1-4-14; अलोकं संप्रदायविद्विराचार्यैः S. Bh. 2-1-9). This obviously militates against the claim of the Dvaitins that the first chapter is of superhuman origin. Of course this cannot vouch for Gauḍapada's authorship of the Kārikās; but we are on surer ground when we come down to Sureśvara's *Naiṣkarmya Siddhi*. The following is an extract from that work for the information of such as may not feel quite satisfied with Śaṅkara's indirect references :

मस्यायेत्य द्रदिम्न उदाहरणम्—

कार्यकारणबद्धौ ताविय्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥
अन्यथागृह्यतः स्वप्ने निद्रा तत्त्वमजानतः ।
विपर्यासे तयोः क्षणिके तुर्यि पदमभ्युते ॥

तथा भगवत्पादीयमुदाहरणम्—

मुपुष्पाख्यं समोऽज्ञानं धीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।
भात्मबोधप्रदग्धं स्याद् धीजं दग्धं यथाभवम् ॥
एवं गौडैर्द्राविर्देनैः पूर्यैरयमर्थः प्रकाशितः ।
अज्ञानमात्रोपाधिसमसहमादिरणीधरः ॥

—(नै. सि. ४-४१, ४२, ४३, ४४)

Here Sureśvara being anxious to support his position from unimpeachable authorities, quotes both his preceptor Śaṅkara and Gauḍapāda with reverence (नः पूज्यैः).

Scepticism is incurable. Scholars are not wanting who hesitate to believe that Gauḍapāda and Śaṅkara are actually meant here, for the plurals 'Gauḍas' and 'Drāviḍas' yield to

other interpretations also. I shall therefore adduce a clincher from this self-same Sureśvara's *Bṛhadaraṇyaka Bhāṣhya Vārtika* :

निःशेषवेदसिद्धान्तविद्वद्भिरपि भाषितम् ।
 गौडाचार्यैरिदं वस्तु यथास्माभिः प्रपञ्चितम् ॥—(१-१-३८६)
 मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः मृष्टिर्या चोदितान्यथा ।
 उपायः सोऽवतारय नास्ति भेदः कथंचन ॥ —(१-१-३८७)
 श्लोकांश्च गौडपादादेर्यथोक्तार्थस्य साक्षिणः ।
 भवीयतेऽस्य यत्नेन संप्रदायविदः स्वयम् ॥ —(४-४-८८६)
 तत्त्वमाभ्याश्रितकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।
 तत्त्वीभूतन्मदारामः तत्त्वाद्प्रच्युतो भवेत् ॥ —(४-४-८८७)
 यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।
 भनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ —(४-४-८८८)

This is crystal clear. The first thing that strikes us here is that the very sloka (GK 3-15) Śankara has quoted in his *Sūtra Bhāṣya*, has been endorsed by Sureśvara as a production of Gaudapāda. He likewise cites two more Kārikās (GK 2-38 and 3-46) ascribing them expressly to Gaudapāda. In these circumstances there can be little doubt that when he quotes another śloka from the first chapter विश्वो हि स्थूलभुङ्गिन्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्त्या प्राज्ञ इति चागमशासनम् ॥ (Br V. 1-4-774) in the same Vārtika, he regarded it as belonging to Gaudapāda's *Āgama Prakaraṇa*.

4 THE FOUR CHAPTERS DO FORM A COMPACT WHOLE

Now for the unity of Gaudapāda's work. Even while conceding that the Prakaraṇās are the work of one and the same author, some scholars have doubted their coherency. Professor Vidhushekhara Bhattacharya, in particular, is certain "that these four Books are four independent treatises and are put together in a volume under the title of the *Āgamaśāstra*." (AS p. lvii). This conclusion is drawn by him mainly from a *priori* considerations such as the opinion of Madhva and other Ācāryas who think that the first chapter forms part of the Upanisad which is complete in itself, and the want of interdependence between the so-called chapters in respect of their *ject-matter*.

Now in view of Sureśvara's indubitable testimony for Gaudapāda's authorship of the first chapter no less than that of the others, the Upaniṣadic theory of the first chapter falls to the ground. The theory becomes weaker, if possible, from the circumstance that its propounders are only a recent sect of Vedantins who were not in existence during the time of Śaṅkara and *a fortiori* of Gaudapāda. My voucher for this hypothesis is a statement from Śaṅkara's *Bṛhadaranyaka Bhāṣya*: सर्वोपनिषसु हि विज्ञानात्मनः परमात्मना एकत्वप्रथयो विधीयत इति ऋषिप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम् । (Br. Bh 2-1 20) Śaṅkara here takes it for an indisputable fact that there is no disagreement among the followers of the Upaniṣads as to the purport of those sacred writings being to set forth the identity of the individual self with the Supreme Self.

It is now for the supporters of the Upaniṣadic theory, therefore, to satisfy orientalists of the existence of the schism of Vedantins into Advaitins and Dvaitins at the time of, or even before, Śaṅkara. And, on the other hand, it goes without saying that speculations about the authorship or the time of compilation of the so-called prose-portion, will have to be laid at rest till positive evidence is forthcoming that Sureśvara was wrong in treating, or that he wilfully misrepresented, the *Maṅḍūkya* to be a *Śruti*.

As for the alleged want of inter-relation between the chapters, I fear that it is only a matter of opinion since Śaṅkara and his followers hold an opposite view. I am perfectly aware that Prof. Bhattacharya feels disappointed about the introductory remarks made at the commencement of each chapter by Śaṅkara whom the learned scholar is loath to identify with the great Śaṅkara of the *Sūtra Bhāṣya* solely, again, on *a priori* grounds. But I submit, with all humility, that Śaṅkara's interpretations are not altogether as unsatisfactory as they are made to look. For details in this matter, I beg of my readers to refer to the Sanskrit commentary now published, where a sustained effort is made to bring out the unity of the whole teaching as well as to show how the several chapters act in perfect unison.

As for the status of Śaṅkara as a commentator on the Mandūkya, the first thing that is to be noted is that he reverently refers to Gaudapāda as his grand-preceptor (परमगुरुममुम्) in his penultimate verse at the end of his work. His recognition of the four pādas (literally four parts) or aspects of Ātman as described in the Mandūkya, has been endorsed by implication by the commentator on the Bṛhadāraṇyaka, who makes use of the same names Vaiśvānara, Tajasa, Prāṇa (for Prājña), and Turiya. (Br. Bh. 4-2-2,3,4) even when that terminology is conspicuous by its absence in the body of the Upanisad. The latter commentator has been called by Sureśvara 'that brilliant sun Śaṅkara' (शङ्करमानवे Br. V. p. 2073) and respected as his personal Guru (मद्गुरुम्, अस्मद्गुरुरेव Br. V. pp. 2072, 2073) Again, Sureśvara in his *Naiṣkarmya Siddhi* claims to have devoutly served at the feet of Śaṅkara. (श्रीमच्छङ्करपादपद्मयुगलम् संक्षेप्य Nai. 4-4) And when it is recollected that the same Sureśvara styles Śaṅkara as Bhagavatpūjyapāda (भगवत्पूज्यपादैश्च Nai. 4-19) while quoting certain verses from the *Upadeśa Sāhasrī*, whose verses figure largely in the *Vārtika* also, there seems to be every justification for supposing that the commentator on the Mandūkya, is none else but the famous Śaṅkara Bhagavatpāda, author of the *Bṛhadāraṇyaka Bhāṣya* as well as of the *Upadesasāhasrī*, the immediate spiritual preceptor of Sureśvara and the grand-disciple of Gaudapāda. All this is quite in consonance with the Advaitic tradition. Is it now too much to believe that he who thus owes his allegiance to Gaudapāda and is so proximately and intimately connected with the tradition, has a better claim to understand the teachings of that author than modern scholars who can entertain only vague speculations about them?

5. THE TITLE OF GAUDAPĀDA'S WORK

This brings us to the consideration of what actually Gaudapada teaches in his work. And for this purpose, it is clear that one should naturally go to the work itself before saturating one's mind with ideas current about it.

I must start, however, by remarking that Gaudapāda's work has not been known traditionally by the name of *Āgama Śāstra* from its very inception, as alleged by Professor Bhattacharya. We do not find the work called by that name by Śāṅkara, who merely calls it a work of four monographs (प्रकरणचतुष्टयम्), or by any other reputed writer on Vedānta for that matter. This title is not uniformly incorporated in all the colophons as Bhattacharya himself testifies (pp. 231, 234, 236, and 244 of *Āgama Śāstra*). This name must have come into vogue, however, as time went on, and by the time of Ānandagiri the glossator on Śāṅkara, it must have been familiar at least to some Vedāntins. For we find this observation in his *Tikā* संप्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजन-प्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुन् भागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणेनृत्वेन व्यवस्थितान् प्रणमति "He now points out the object of having undertaken this work, and makes obeisance to his grand-preceptor the well-known author of the *Āgama Śāstra*" (Ma. Bh. p. 223). It is very necessary to bear this preliminary point in mind because, as we shall presently see, the word '*Āgama*' has a specific meaning in connection with the name of the first chapter of Gaudapāda's work.

6. THE SUBJECT-MATTER OF THE WORK

It is just possible, though by no means certain, that whoever first brought the name of '*Āgamaśāstra*' into currency, had in mind the importance of the first chapter which contains in a nutshell all that has to be said about the central doctrine of Vedānta. The whole work of Gaudapāda is, traditionally speaking, an exposition of the philosophy of the *Maṇḍūkya Upaniṣad*. We have therefore to do here with the *Ātman* who is the *Caturtha*, the fourth, both as beyond the three-fold states (Mantra 7) and the three-fold expressive letters composing the syllable *Om* (Mantra 12).

Now the first chapter is primarily meant to set forth the *Āgama* or the right traditional way of revealing this *Ātman* (श्रीद्वारनिर्णय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् Ma. Bh. p. 8) It is not an authority to be relied upon, for we find nothing of the kind stated anywhere in the chapter.

Briefly speaking, it points to Ātman or reality as beyond all speech and, presumably, mind also. In short, it tells us how both the subjective and the objective ultimately merge into one Absolute called indifferently as Atman or Om, the Fourth.

The second and third chapters are for the purpose of elucidating this basic teaching. The identity of waking and dream ātmans—hinted at in the Śruti by the two epithets (सप्तदशः, एकोनविंशतिमुखः) 'seven-organed' and 'nineteen-faced' (Mantras 2 and 3) and in the Āgama Prakarana by two epithets (कार्यकारणद्वयी) 'bound by cause and effect' and (स्वप्ननिद्रायुतावर्षी) 'having both sleep and dream'—is clarified in the second chapter. And the idea of mayic causality hinted at in the Śruti (प्रभावाप्यर्थो हि भूतानाम् mantra 6) and dogmatically stated in the Āgama chapter (स्वप्नमायामस्वेति) (GK 1.7) is elaborated in the third chapter. The unborn *Turiya* or the Fourth, of course, is taught in all the three chapters, in the first by an examination of the three states अज्ञमनिद्रमस्वप्नम् (GK 1-16), in the second indirectly pointing to it as the basis of all illusory phenomenon (कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम् GK 2-12) and in the third by clarifying how all appearance is an illusory creation or rather manifestation, and how the changeless, sleepless, dreamless one beyond name and form (अज्ञमनिद्रमस्वप्ननामकमरूकम् GK 3-36) is the only Reality. The fourth chapter contains an indirect proof of this Vedantic doctrine and the final conclusion briefly recapitulating all that has been taught in the previous chapters.

I have given here the barest outline of the contents of the several chapters in the briefest manner possible. For a detailed account of the Vedantic dialectic of the three states and elaboration of the teaching of Gaudapada, the reader is referred to the Sanskrit Introduction and the body of the commentary itself.

SECTION TWO

EVOLUTION OF THE ADVAITIC ABSOLUTISM

1. VEDANTA AND VIJÑANAVĀDA

We now arrive at a very intricate problem. Gaudapāda's work, especially the fourth chapter of it, teems with technical terms, turns of expression and even verbatim quotations which do not appear to be in keeping with Vedānta, while they quite fit in with Buddhistic thought. How is this phenomenon to be explained? Are we to suppose that the writer of the chapter is strongly influenced by Buddhistic doctrines or was himself a Vedāntin quite sympathetic towards Buddhism? The question first arrested my attention when Prof. S. Dasagupta's *History of Indian Philosophy* came to my hands,¹ and has puzzled me ever since.

Two eminent scholars in India have worked at the problem from different angles of vision and have arrived at opposite conclusions, both worthy of consideration in connection with the ascertainment of the import of the chapter in question. Professor Vidhushekhara Bhattacharya, who has made an extensive study of Vedānta and, what is more important, of the original sources of Buddhistic works, is convinced that Gaudapāda is the originator of what he calls the Vedāntic school of Vijñānavāda as contrasted with that of the Buddhists (AS. Intro. p. lxxxii) and that Gaudapāda's Brahman and the *Gīta* in *Vijñaptimātratā* of the Yogācāras, are in fact the same thing with only one difference that while the former is *nitya* the latter is *dhruta* continuous, and never coming to an end. (AS Intro. p. cxlii). He therefore concludes that in the fourth Book "he

¹ The Professor goes so far as to postulate that Gaudapāda "was possibly himself a Buddhist." (IIP Vol I. ch X p 425). On page 429 of his work, we find this remark: "It is so obvious that these doctrines are borrowed from Mādhyamika doctrines as found in the *Nagarjuna's Kārikas* and the Vijñānavāda doctrines as found in *Yogācāra*, that it is needless to attempt to prove it."

(Gaudapāda) expresses his approval on behalf of his school regarding *ajāti*' as declared by the Advayas or Buddhists, saying that he does not dispute with them on this point" (AS Intro. p cxliii). This is the gist of what the learned professor has stated at length in his introduction to *Āgama Śāstra* (AS Intro. pp. cxxxii to cxliv).

It is evident that the Professor has adopted altogether a new line of thought completely deviating from the orthodox way of interpretation. I very much regret that I have had to differ from a learned scholar of his standing on each and every one of the points mentioned above, as I find nothing unjustifiable in following the current creed in this matter. Of course, in a case of such serious divergence of opinion, each reader has to judge for himself. The Professor's annotation on Gaudapāda is available both in English and Saṃskṛt, and here is my own humble attempt to state the case of the traditional interpretation. Judgment has to be passed by impartial critics after a careful sifting of all the facts relevant to the question.

For my part, in any case, I feel it difficult to conceive how, on this view, Śaṅkara, Sureśvara as well as a host of other brilliant Advaitic minds, have thought it consistent to demonstrate a sustained hostility to Viśiṣṇavāda and at the same time to venerate Gaudapāda, supposedly an avowed Viśiṣṇavādin, as one who knows the right tradition of Vedantic teaching.

And is it true that Gaudapāda has actually expressed his approval of *Ajāti*' as declared by the Buddhists' ? And does he really say that he 'does not dispute with them on this point' ? The Professor's answer is in the affirmative. Here are the ślokas on which he bases his revolutionary argument :

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः वेचिदेव हि ।
अभूतस्वारे पीता विवदन्तः परस्परम् ॥

भूतं न जायते किञ्चिद्भूतं नैव जायते ।
 विवदन्तो ह्यथा हेयमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥

ख्यापयमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।
 विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत (GK 4-3, 4, 5)

First of all, Professor Bhattacharya proposes an emendation in the usual reading of the second śloka. He suggests that the *विवदन्तोऽद्वयाः* found in a very few editions, is to be preferred to the reading *विवदन्तो ह्यथा*, recognized by Śaṅkara and others. And why? Because it is the only reading 'that can reasonably be accepted'. That is to say, just because it suits his theory that Gaudapāda approved Buddhistic doctrines? Is that not verily to cut the foot to fit the shoe?

It will be observed that in each of the above three ślokas a form of the verb *विद्* is used. In the first it is *विवदन्तः*; translated by our Professor into 'they dispute with each other'. In the third Karika it is *विवदामो न तैः सार्धम्* translated into 'we do not dispute with them'. And in the second it is *विवदन्तोऽद्वयाः*; according to his emendation; but this time it is translated into 'the followers of the doctrine of *advaya*, assert absolute non-becoming (*ajāti*).' One will be naturally prompted to ask "But why this invidious distinction, though these words are all in the same context? Why should we not conformably render this verb also 'dispute with each other'?" The answer is not far to seek. Evidently because we do not want the *advayas* to dispute with each other!

A word about the reading *अद्वयाः* which has been thus uncomfortably forced into the verse, just for accommodating a cherished theory. What does the term mean? Bhattacharya explains that it is in fact identical with *Adrayarādin*, one of the names for the Buddha. We are not told how the former term does duty for the latter. We shall, however, let it pass. What is more important for us is that in this connection a special distinction is made between '*advaitavāda*' and '*adrayavāda*'. While the former literally means the theory of non-difference, i.e. the non-difference between or identity of (according to

the school of S'.) Jiva and Brahman, the latter means the theory of non-two, i.e. neither of the two extreme views (AS p. 102). But where is the voucher for this discrimination? It is certainly not in Gaudapāda's work where the two terms are treated as synonymous, and our Professor, who is most resourceful in matters of Buddhistic usage of such words, is strangely reticent in this particular case.

Before closing this examination, necessarily brief, of the Vedantic Vijñānavāda theory, bolstered up with so much clap-trap of lengthy quotations and long-drawn arguments, I shall refer to one more such unauthenticated distinction which the learned critic has attempted. He says in his introduction to the Āgama Sāstra (AS Intro. exli) that Gaudapāda's Brahman and the *Citta* in *Vijñaptimūtrata* of the Yogācaras, are in fact the same thing with only one difference that while the former is *nitya* the latter is *dhruva*. But observing that Gaudapāda himself betrays him by using the two words indiscriminately (GK 4-11 and 12), he modifies this proposition in his Sanskrit edition of the work and says that, 'it must be borne in mind that in the older Upaniṣads Ātman is found to be described as *nitya* only and not *dhruva*' (इदं चावगन्तव्यं प्रार्थनासूपनिषत्सु आत्मा नित्य इत्येव दृश्यते न पुनर्ध्रुव इति ॥ भा. शा. वृ. p. 111) But on closer examination this contention also is found to fizzle out, for even the oldest of Upaniṣads fails to come to his rescue. In the Brhadāranyaka Upaniṣad we find this passage: विरज. पर आकाशाद्ज आत्मा महान् ध्रुवः (Br. 4.4.20).

In short, I am afraid that the theory of the Vedantic Vijñānavāda is no more than a make-shift to explain away the extraordinary Buddhistic flavour of the Gaudapāda Kārikas. The attempt to interpret Gaudapāda on that basis is beset with more insuperable difficulties than it promises to overcome.

2 THE ALLEGED INFLUENCE OF THE MĀDHYAMIKĀ ON VEDĀNTA
Professor T. R. V. Murti, the author of *The Central Philosophy of Buddhism*, is the second of the two scholars I have alluded to above. He views the matter from a totally different standpoint.

stances that drove this profound thinker on Vedanta to seek assistance from sources professedly of an alien tradition? Was there nothing in his own tradition to look to in this matter? These questions, I think, must be answered satisfactorily first, before we jump to conclusions based mostly on conjectures.

3. PRE-GAUḌAPĀDA VEDANTA AS THE PRECURSOR OF ABSOLUTISM,

Prof. Murti admits that "if the independence of the Books, especially of Book IV, were accepted, it alters our contentions with regard to the alleged borrowing. We have no direct textual evidence for that. We can only presume and conjecture from the acknowledged priority of the Mādhyamika and Yogācāra advayavāda to the advaita of Gauḍapāda and Śaṅkara, and from the absence of such a trend in their predecessors." (CPB p. 115-116). We have seen that we could not agree with those who consider all the four Books to be independent treatises. The first three chapters may be left out of consideration for our present purpose since the Professor is convinced that they are Vedantic. It is only on the evidence of Book IV, therefore, that we have to examine the nature and extent of the Mādhyamika influence on Gauḍapāda. Whether or not it is Gauḍapāda's work, is just the moot point here. The conjecture that it may be the work of a Buddhist we shall pass over, for we have no positive evidence for that except that no Vedantic writer is found to have quoted from it. But an argument from silence of this nature cuts both ways, for no Buddhist writer has appealed to or even made a passing reference to it as a Buddhistic work either. That Gauḍapāda has discussed nothing directly of the Vedanta, even if true without any qualification, is not to the point either. For Śaṅkara and his followers have all along been contending that this chapter is mainly for adducing an indirect proof of the Vedantic position emerging out of the internal differences on crucial points of vital importance among the scholars not subscribing to the conclusions of Advaita. We shall therefore assume that the work is from that author's pen, and try to investigate how far and for what reasons, he has

taken over the technique and method of the Mādhyamika. To take up the second point first, Prof. Murti observes that 'pre-Gaudapada-Śāṅkara Vedānta is ekātmavāda, monism; it is not advaita, Absolutism. It did not formulate a theory of appearance (vivartavāda); no need was felt to draw the distinction between the paramārtha and the vyāvahārika or the texts into para and apara' (GPB 111). It is only with regard to such points that he suspects Mādhyamika influence on the Vedāntin. "He (The Vedāntin) had before him the Mādhyamika distinction of paramārtha and saṃvṛti, of texts into nītārtha and ncyārtha, his reaching the real by the method of negating the unreal appearances etc. The Mādhyamika and Yogācāra also had a theory of illusion to account for the emergence of appearance. Knowledge of this turn in Buddhism must have sent the Vedāntin back to his own texts and enabled him to perceive the true meaning of the Upaniṣads in advaitism" (GPB pp.116-117).

We shall take up these points one by one. We shall see first of all whether there was an unexpected 'revolution' in Aupaniṣada thought ushered in by Śāṅkara and Gaudapāda, (GPB p 110) or whether 'owing to its own inner dynamism the Upaniṣadic tradition too was heading towards absolutism' (Ibid p. 112). The latter is proposed by the Professor just as a plausible hypothesis but dismissed as unworthy of consideration on the score of its impossibility. "There was not much development in the Aupaniṣada school; it produced a considerable amount of exegetical literature and involved a mīmāṃsā, but as regards originality and striking a new path, it remained stagnant and sluggish" (Ibid. p. 113). But this appears to me to be rather a hasty conclusion. Sureśvarācārya in his *Bṛhadāraṇyaka Bhāṣya Vārtika*, especially in the *Sambandha Vārtika*, exhibits a number of monistic schools contending with one another for the first place in Vedāntic tradition. Not all of them were Paṇḍitavādins teaching modification of Brahman, or schools teaching Vidhamukthi, liberation after death, in preference to Jivanmukti or release in this life. Notable among these are schools which teach (1) *Bhāda Vilaya* (SV p.

116) or *Prapañcavilaya*, dissolving the universe to attain unity of Brahman; (2) *Vāsanā Nirodha* (SV p. 112), or destruction of the haunting impression of the reality of the three states, waking dream and sound sleep; (3) *Jñānavidhi* (SV 141), or Vedic injunction of knowledge, (4) *Prasankhyāna Vidhi* (SV p. 211) or injunction of continued practice of right knowledge supported by ratiocination, in order to make the knowledge of the non-dual Ātman strong enough to resist avidyā; (5) *Sākshātkāra Jñāna*, (Br. V. 1168) or continued practice of indirect knowledge gained through scripture in order to materialise it into realisation. Some of these monistic schools are found to be taken up for refutation in Śaṅkara's *Bhāṣya* also. Can it be maintained, in the face of this seething unrest among the followers of the Upanisads, that the Absolutism of Gaudapāda could not possibly have been the result of a gradual unfoldment from within the Upanisadic monistic teaching itself?

4. ABSOLUTISTIC TREND IN THE UPNIṢADS

Prof. Murty asks: "Pre-Gaudapāda-Śaṅkara Vedānta is monistic, not advaitic; how could it suddenly take an absolutistic turn?" (CPB p. 112). We have seen that the emergence of Absolutism was by no means so sudden or unnaturally abrupt. There were a number of antecedent fermenting streams of thought tending towards it. But even in their absence, it is easy to see that absolutism need not have waited upon extraneous aid for its appearance. There are ample signs of absolutism in the Upanisads themselves. A shrewd eye like that of Gaudapāda might very well discern this tendency in those ancient revelations which mostly commence with or culminate in rejecting all duality or difference in Brahman. 'अकायमव्रणमज्ञाविरम्' (ई. ८) 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का. १-३-१४) 'यत्तद्देश्यमप्राज्ञम्' (मुं. १-१-६) 'तदच्छायमशरीरमलोहितम्' (प्र. ४-१०) 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्....' (मां. ७) 'अदृश्येऽनाभ्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते' (तै. २-७) 'एकमेवाद्वितीयम्' (छा. ६-२-१) 'अपांगादग्नेर्मित्वं घाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छा. ६-४-१) 'अस्थूलमनणु....' (धृ. ३-८८) 'अथात आदेशो नेति नेति' (धृ. २-३-६). Such persistent denial of duality in Brahman, the only possible source of all, and declaration of all duality

as apparent, should have been quite sufficient to suggest and persuade a reflective mind, that Absolutism is the goal of all sacred teaching.

We may now turn round and put this question: The ancient Buddhistic canon mostly taught the ephemeral nature of the universe and presented a rigorous chain of antecedents and consequents in all phenomena. How could the founder of the Mahāyāna system suddenly rise to the idea of *naissvābhāvyā* or essencelessness of things? True, he had a number of *prajñāpāramitā* works to guide him, but they were mostly religious and mystical treatises with no philosophical flavour about them like the Upaniṣads. Could we not suppose that the Buddhistic denial of the pluralistic phenomena and the tendency to trace them all to a Dharmadhātu took its cue from the Upaniṣads? Most of the eminent Mahāyānist philosophers including Nāgārjuna were Brahmins who had no doubt imbibed the Upanisadic teaching which reiterated the negation of the reality of the phenomenal world in no uncertain terms. Would it be a very long jump to suppose that when they were converted to Buddhism which from its very inception denied the Ātman or Brahman, they naturally incorporated the rejection of reality of phenomena into the new teaching with due adaptation? I am not altogether alone in making this surmise. This is what Prof. Dasgupta writes in his *History of Indian Philosophy* "I agree with the late Dr. S.G. Vidyābhūṣana in holding that both the Yogācāra system and the system of Nāgārjuna evolved from the *Prajñāpāramitā*. 'Nāgārjuna's merit consisted in the dialectical form of his arguments in support of

1. With regard to Mahāyāna Sūtras anterior to Nāgārjuna, G. Tucci remarks, in his *Declines of Mahāyāna and Saṃgha* (p. 5) "It is an enormous literature which shows how characteristic Hindu ideas were creeping into Buddhism." Again (Ibid p. 19) "We learn in fact from the Chinese and Tibetan-sources that he (Nāgārjuna) was accused by the Śāstrakā, that is the followers of Hinayāna, to have forged the Maha Prajñāpāramitā which he was said to have received from the Naga." Prof. Murti himself writes thus, "External (Brahmanical) influence on the rise of Mahāyāna has been surmised by some scholars, e.g. Kern, Max Müller, Keith, Stecherbatsky and others." (CPB p. 61)

the tradition (sampradāyavid), may mean that there was an advaitic school of Vedānta too, although it might not have been a dominant one," (CPB p. 113). Indeed, as the Professor adds in a footnote on the same page, indications are not wanting that Gauḍapāda himself may be appealing to older teachers of his own tradition when he uses expressions like वेदान्तेषु विचक्षणैः (2-31) मुनिभिर्वेदपारमैः (2-35) etc.

But there is no necessity to be satisfied with mere guesses, for we have positive evidence to this effect in Śaṅkara's writings. In the first place, his frequent references to Sampradāya (tradition) in his Bhāṣyas is in itself impressive. We have already seen his references to Gauḍapāda as a 'Sampradāyavid'. In his *Gītā Bhāṣya* we have passages to convince us as to how much store he sets by a good tradition. This one is in reference to an opponent who holds that the individual soul is ultimately merged in Brahman through meditation based upon a knowledge of the distinction of Kṣētra and Kṣētrajñā, the material world and Īśvara: "The fool of a pandit who hopes to reconcile the doctrine of Saṁsāra and liberty with the Śāstra in this way, is really a suicide. Being self-deluded, he deludes others as well, because for want of the right tradition he abandons the express teaching of the Śruti and offers an imaginary construction of his own. Hence being bereft of the tradition, he must be ignored like a fool, albeit he may happen to be versed in all Śāstras." एवं मन्वानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थयत्नं करोमीति, आत्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति सास्त्रार्थसंमदापरहितावाद् धृतहानिमधुतकरूपनो च कुर्वन् । तस्मात्संमदापविद् सर्वसास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः । (G. Bh. 13-2). And this passage is an answer to those that think it difficult or impossible to get a knowledge of the Self owing to its being formless: "True, it is so for those who have not been properly initiated by a teacher knowing the right tradition, for those who have not properly listened to Vedāntic teachings, for those whose mind is quite engrossed in the external objects of sense and for those who are untrained in the use of the valid means of knowledge." सत्यमेवं गुरुसंमदाय-

रहितानाम्, अश्रुतवेदान्तानाम्, अत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनाम्, सम्यक्प्रमाणेष्व-
कृतश्रमाणाम्.... (G. Bh. 18.40)

Here are some direct references bearing testimony to the existence of a tradition of absolutism before Śankara and presumably Gaudapāda. In the *Gītā Bhāṣya*, Śankara introduces us to a śloka (13-13) in these words. "Even the illusory form due to Upādhis is treated as though it were a property of Brahman the knowable, just for the sake of rendering its existence conceivable. Hence the statement that it is with hands and feet everywhere. Accordingly the knowers of the right tradition say 'Reality devoid of all manifoldness is explained through deliberate superimposition of attributes and subsequent negation'." तथाहि संप्रदायविदां वचनम् 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पन्नं प्रपञ्चते' इति। Again in the *Mandūkya Bhāṣya*, while concluding a discussion on the function of the Śāstra as a means of knowledge of Ātman Śankara quotes a sūtra of the knowers of Āgama सिद्धं तु निरतकल्पादि त्यागमविदां सूत्रम् । "The validity of the Śāstra is established just because it negates (properties not pertaining to the self-evident Ātman)" (GK. Bh. 2-32). Once more in the *Bṛhadāraṇyaka Bhāṣya*, Śankara appeals to his tradition in support of his interpretation of texts treating of creation. अत एव संप्रदायविद् आख्यायिकामाचक्षते ... "And here, the knowers of the right tradition narrate a story (in illustration of this truth)" (Br. Bh. 2-1-20 P. 297). We learn from the glossator Ānandagiri that these are references to a certain Dravidācārya, who, according to the glossator again, wrote an extensive commentary on the *Chandogya Upanisad* also.

From another source we learn about one more teacher of this school, Vākyakāra Brahmanandin. In his commentary on the 217th verse of the third chapter of Sarvajñātma's *Saṅkshepa Sārīraka*, Madhusūdana Saraswati gives an extract from that ancient thinker with prefatory remarks of his own, well-worth quoting in extenso:

एन्द्रोऽग्न्याकारेण महानिन्द्रोऽपि दूर्ध्वक्षेऽगतः सतदचोऽसौ शेषमुक्त्वा गोप्य-
हारिकमायामयवक्षेण सुमाधानमुत्तम् । नामत उत्पत्तिः । अनिष्ठाद्यत्वात् ।

नापि सतः । प्रवृत्त्यानर्थक्यान् सत्त्वाविशेषात् । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत् । न । तस्या अपि संत्वात् । प्रवृत्तितिल्यत्वाच्च सदाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । न । संव्यवहारमात्र्वादिति (SS 3-217)

It is worthy of note that here the *Pūrvapakṣin* is made to emphasize the impossibility of the origination either of the existent or of the non-existent which dilemma Brahmanandin avoids by taking all birth as संव्यवहारमात्र conventional only, or in Gaudapāda's words, मायया जन्म illusory birth.

Last but not the least in importance, are the three śloka^s quoted at the end of Śaṅkara's *Bhāṣya* on the fourth *Brahma-sūtra*. They are quoted to support the doctrines of (१) मिथ्यात्मा illusory self, (२) बोधे कार्यं कथं भवेत् the incompatibility of Karma with *Brahma*-knowledge, (३) अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्म-दोषादिवर्जितः the identity of the seeker after knowledge with *Brahman* as soon as *Brahman* is realised, (४) प्रमाणं त्वामनिश्चयात् the limitation of the *pramāṇas* to the empirical life and their sublation by knowledge of the Supreme Self—tenets of vital importance to Advaita Vedānta of the type that Gaudapāda and Śaṅkara commend.

The question may be now considered as well-nigh settled, I think. It is not merely probable but absolutely certain, that Śaṅkara and Gaudapāda did have a tradition of Advaitic teachers who had been contending to hold their own against other monistic schools who were all busy struggling to establish that their school had the sole right to represent the original Upaniṣadic teaching. Mutual influence of the Advaita and the Mādhyamika systems was not impossible during those times though we have no means of ascertaining to what extent this took place in fact. Prof. Murti's remarks in this connection are very significant. "Influence is not necessarily acceptance

1. These śloka are commonly attributed to *Sundara Pāñḍya*, who is credited with their authorship by the commentator on the *Sūtra Saṁhita*. But scholars would be benefited by a further investigation into this matter, for Śaṅkara is never known to quote from any Śaivite sources in his classical works.

or borrowing of doctrines. That too is influence which stimulates the systems to modify, revise or even to reaffirm their doctrines. Influence may be expressed as much through opposition as by acceptance." (CPB p 56). The development of either system may be as much due to reaction upon the other as to its inherent capacity to march on. Perhaps Gaudapāda's work represents the last phase of this kind of reaction on the Vedantic side. We must be therefore cautious, I think, in our pronouncements in such matters even if we actually find witnesses on either side accusing the other of serious plagiarism.¹

6. GAUDAPĀDA'S ALLEGED BORROWING FROM MAHĀYĀNA WORKS

And we now come to the direct matter in hand. What about the striking similarity of words, expressions and even thoughts between Gaudapāda's Kārikās especially in the fourth chapter, and Mahāyāna works? Is there no borrowing here at all? If there is, what is it that induced the writer to go to non-Vedic sources for help? Two explanations are possible. Either Vedānta was not sufficiently developed to have a neat set of technical terms or a method of its own, so that it was only

1 I subjoin two instances of this (a) "The Buddhists, however, take it in a more serious light and charge Śaṅkara with stealing the idea, Śūnya, from them, and giving it a new name, Brahman"—M. M. Haraprasāda Śāstri's Introduction to AVS p xxvi

(b) त्रिंशत्ताधिकसहस्रसंवरत्तरेभ्यः प्राक् कान्चन्यो कृतराज्यभारः पल्लव्यंशोत्पन्न-
स्वार्थभौतेषु अन्यतमः महेन्द्रवर्मा नाम महीपतिः स्वविरचिते मत्तविलासाद्यप्रहमने
शाक्यभिर्भुं बुद्धमधिकृत्य ब्रवीति—

वेदान्तेभ्यो गृहीत्वार्थान् यो महानारतादपि ।
विप्राणां निपतामेव कृत्वान् कोशसज्जयम् ॥ इति ॥

—P. Subrahmanya Śastry अ. अ. मा पृ. ३३३

In a play *Matta Vilasa-Prahasana*, a farce composed by Mahāendra Varma,
... who ruled at Conjeeveram more than a thousand years ago.

... the Upaniṣads and the

natural for it to utilize and adopt what was ready at hand in a system akin to it at least in some respects, or else, Gauḍapāda had an ulterior purpose in view, to serve which he has deliberately chosen this vocabulary and dialectic even from a foreign source. Neither of these suppositions is inconceivable. But facts alone can decide the question one way or the other.

Prof. Murti seems to accept the first alternative when he says "The Vedānta philosophers did not and could not accept the Buddhistic metaphysics—its denial of the self, momentariness etc; but they did press into service the Mādhyamika dialectic and the Vijñānavāda analysis of illusion. No absolutism could be established without the dialectic and the theory of illusion," (GPB p. 13) Are we to understand that Advaitism really stood in dire need of this dialectic and this theory of illusion, lest it should not be able to stand upon its own legs as a species of absolutism? I am afraid, it did not. Vedānta has been supposed to start in common with Vijñānavāda, with an analysis of an empirical illusion, and then to apply it analogically to the world illusion; and since the illusoriness of all phenomena does not necessarily follow from this, the system is obliged to seek its cue for pronouncing the world illusory in an extra-philosophical or theological knowledge derived from the Upanisads, while the Vijñānavāda bases itself on the deliverances of the highest trance-states (GPB pp. 158 and 216). But what are the actual facts? Does Gauḍapāda start from an examination of empirical illusion and then extend his conclusions to the world-illusion? In the second chapter of his work mostly devoted to demonstrate the unreality of the world, we are confronted with the classical example of the rope-snake only once, and that not as the basis for attacking the problem of world-illusion, but only to illustrate what has been already shown at length by an appeal to life and experience, to wit, that Ātman is the substrate of all illusory phenomena. Dream is no doubt employed to prove the unreality of the world, but here is no analogical reasoning from the example of a dream. It is rather an appeal to appreciate the undeniable metaphysical identity of waking and dream as a fact of

universal experience. Again, casual reference is made to the Upanisads (Śrutis or Vedāntas) twice or thrice, but on none of these occasions do we find the revelation invoked as a theological authority. It is not true to fact to say that Gaudapāda depends upon an authoritative pronouncement at any stage of his argument for the proof of the world-illusion. Śruti, in the Advaita of Gaudapāda and Śankara at any rate, only means a suggestion of truth based on facts of experience, and is no more a binding authority on the mind of the seeker of truth than the sign-post on the cross road pointing to the nature and extent of the way ahead.

We may now take up the question of the Buddhistic terminology and dialectic. The first thing that strikes the reader is that neither of these obtrudes on his attention in the first three chapters to any appreciable degree while they are found to loom large in the fourth. May it not be that the author, who could have very well dispensed with these aids without feeling any lack, has deliberately adopted this language and method of exposition with some set purpose undiscovered by surface-critics? I am of opinion that in unravelling this secret, one may get some help from the much-maligned Śāṅkara Bhāṣya,¹ if only one is not afraid of losing caste by shaking off the thick-set influence of the deep-seated current opinion among the generality of orientalisists that Gaudapāda has borrowed from Buddhistic works, or at any rate, has been very much influenced by Buddhistic ways of thinking. In his opening remarks of the fourth chapter Śankara says that after establishing the reality

1. The following may be cited as fair specimens of the wholesale condemnation of Śankara the commentator on Mandūkya, by scholars influenced by stereo-typed opinion prepossessed by Buddhistic bias. (1) "In my translation I have not followed Śankara, for he has, I think, tried his level best to explain away the most obvious references to Buddha and Buddhism in Gaudapāda Kārikās" (Prof. Dasgupta's remarks—HIP vol I p 424) "Not being satisfied with the interpretation offered by Śankara and his followers or some other teachers, I have attempted in the following pages to present to the reader my own interpretation of the work as I have understood". Prof. V. Bhattacharya's preface (AS p viii)

of Advaita directly with the help of both Āgama and appropriate reason, Gauḍapāda now proceeds to show by the *avītanūyāya*, the indirect method of logic, how even the mutually opposed sets of opinion among the dualists and Buddhists point to the truth of the Advaita as well as to the fallacious nature of the other systems. Granting that this is so, we should not be surprised to find Gauḍapāda employ the terminology and method of the other systems to display how they stand self-convicted by their own showing. A close examination of the procedure followed here would go to show that mostly differences of opinion between the Sāṅkhya and Vaiśeṣika on the one hand and the Vaibhāṣika and the Vijñānavādin on the other, are exhibited here and ultimately the Vedantic conclusion based on the three states of consciousness, is given at the end in order to round off the whole work. Special emphasis is laid in the closing ślokas on how Pure Consciousness transcending, and metaphysically comprehending in itself, the triple distinction of knower, knowledge and the known—revealed by Vedānta on an examination of the three states—was never taught by the Vijñānavāda of the Buddhists, however superior its logic might appear as compared to that of the realistic systems. I have tried to show in the course of my *Samskṛt Vivṛiti* how Gauḍapāda indirectly hints at the extra-ordinary appropriateness of certain Buddhistic terms and reasonings in the context of Vedānta rather than in that of the systems to which they are supposed to be indigenous. This practice of adapting the technique of other systems to their own, is by no means unusual with Vedāntins. An instance in point is the usage, by the author of the *Bṛāhmasūtras*, of such words as '*pratyaśa*' (in the sense of Śrutī), '*Anumāna*' (in the sense of *smṛti*) and '*pradhāna*,' (in the sense of Brahman) etc.' Parallel procedure will perhaps be found in

1. Another instance may be gleaned from the *Mahābhārata* in which we find chiefly in the *Udyoga*, *Anuśāsanika*, and *Santi* parvas, ślokas in abundance which appear to be echoes of the *Dhammapāda* Gāthās. Especially note-worthy is a section of the *Vanaparva* (3-77, 78, 79, 80) which mentions a course of discipline entitled *Astāṅgamārga* with, of course, details different from those

The extant literature about Advaitism is too meagre for us to say, with any definiteness, whether or not, dialectic in this sense of the term was indigenous to the system. But this does not matter for our present purpose. For we have seen that the Mādhyamika dialectic is not, after all, very predominant in Gaudapāda's work. He may have utilized it for aught we know, for the purpose of his *avitanyāya* indirect proof of *ajāti*, based upon pure ratiocination. But the question is, is there any critique of reason and experience in his own work at all? And if so, what was his source for that?

My answer to this question is, Yes, there is a critique visible to an assiduous seeker, which governs the whole of Gaudapāda's thought, and his source is that one fountainhead of knowledge to every devout Hindu, the Upanisads themselves. True, the Upanisadic sages do not exhibit any consciousness of the conflict in reason, and therefore cannot lay claim to a critique of reason like that of Nāgārjuna. They never show any anxiety to examine different theories of reality with the hope of transcending conceptual knowledge by that means. They do not propose to construct an intellectual frame-work exhausting all possible categories of the mind, and then proceed to a thorough examination of each till it is reduced to a state of inconsistency or self-contradiction. Indeed, their way and goal lay quite in another direction, and their method was quite suited to their aim. They seem to have felt the futility of merely analysing the faculty of reason, for it can only examine, but can never create, facts. Its one insistent demand is consistency everywhere and consistency may not always characterize facts. Reason is perfectly justified in demanding self-consistency from a proposed theory and it has the right to counsel us to throw away any hypothesis which exhibits inconsistencies in its make-up. But when a fact universally recognized as such discloses any inconsistencies, reason must simply bear with them. The only function then open to it, will be to seek an explanation.

Such seems to have been the guiding principle of the Rishis who went on questioning life and experience को न ज्ञाना हि मय

' which is our real Self † which the Highest Reality underlying all phenomena †' (Ch. 5-9-1) कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा ' whom shall we devote ourselves to as our Self, and which is that Self ?' (Ai. 3-1) कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ' which being known, all this becomes known †' (Mu 1-1-3). Recognizing the fact that reason can work only on facts supplied, they tried to rummage all the sources of such supply, not only the senses and the mind, but also intuition; not only the waking state, but also dream and sleep which we can only intuit, but never perceive. Reason, then, working upon experience gained through intuition of the three states, can dissolve all our doubts and difficulties connected with life as restricted to the waking state. This examination of the three states alone conducted on right lines, can disclose the nature of truth and reality.

Now this is the Vedantic Dialectic, the critique of experience, as a whole, revealed in the Upanisads, specially the Mandūkya, on which Gaudapāda bases his system of thought. This may or may not be called philosophy according to our notion of the significance of the term. In any case, it is a successful attempt to realise the ultimate reality, and the method used is unique in this respect that it covers life in all its aspects, and is hence able to give us final knowledge of reality. It is not to be compared to the method either of theological discussions or even of speculative thought-systems which confine their attention to facts of the waking state. I have endeavoured in my Samskṛt Introduction to the Mandūkya Rahasya Vivṛti, to explain the salient features of this method in some detail. Readers interested in the subject are recommended to study the whole of Gaudapāda's work with the new commentary in which the principles of this special method are reiterated at every step.

SECTION THREE

GAUḌAPĀDA'S SYSTEM COMPARED WITH THE MAHĀYĀNA SYSTEMS

1. GAUḌAPĀDA AND VIJÑĀNAVĀDA

It is interesting to note that, until very late in the history of Buddhism, neither Hīnayāna nor Mahāyāna works have expressly referred to the Upanisads or any Vedantic system based on them. The denial of the self is, as is well-known, the basic tenet of Buddhism. And yet Buddha never takes up for consideration the doctrine of the Aupanisāda Puruṣa described as 'Neti, Neti' in the oldest of the Upanisads (Br 3.9-26), the Universal Self who is the one witness in all beings, conscious and devoid of all attributes (Sve. 6-11). It is singular that even in Mahāyāna works like those of Nāgārjuna, Maitrēya, Vasubandhu, Dinnāga or Dharmakṛti, no reference is made to this Upanisadic teaching the Ātman doctrine *par excellence*, although the Sāṅkhya and Vaiśeṣika theories of Ātman are refuted now and then along with the *Pudgala* heresy, the doctrine of the ātman as neither different from nor identical with the Skandhas upheld by the Vātsīputriya School of Buddhism. Even more surprising, if possible, is their perfect silence with regard to the Vedantic examination of the three avasthas on which is based the conclusion that the witnessing Self is the Absolute; the unrelated invariable principle existing by itself and known by itself, and yet by some magical process manifesting itself as the world of duality. Now this is just the philosophy Gauḍapāda has tried to explain by an appeal to reason and experience. If this is so, can it be confidently asserted that it is a variety of the Vijñānavāda or Yogācāravāda of the Buddhists?

Let us compare some of the cardinal tenets of the Vijñānavāda and compare them with Gauḍapāda's corresponding teachings. Gauḍapāda sets forth the controversy between the Vijñānavādin and those that postulate the existence of external

grasped only through that consciousness." Evidently Gauḍapāda here wants to show that the Vijñānavādin cannot establish the absolute existence of consciousness, since he cannot meet the argument of the Mādhyamika that everything has only a relative being. The author's own position may be gathered from the second chapter of the work where he has shown at length how both the internal ideas and external objects are seemingly real or unreal in so far as they are limited to the particular state—waking or dream in which they make their appearance, but, absolutely, they are all unreal (GK 2.9, 10, 14, 15). At the same time, he also states the Vedantic view that Ātman is the basis of both the internal and external phenomena of either state. (GK 2.12, 17, 18)

Vasubandhu, an earlier Yogācāra Vijñānavādin, offers the following criticism of perception :

प्रत्यक्षबुद्धिः स्वमादौ यथा सा च यदा तदा ।
न सोऽर्थो दृश्यते तस्य प्रत्यक्षत्वं कथं मतम् ॥¹

The idea of perception may be due to an illusion just like that in a dream. Moreover, when the idea 'I have perceived it' arises, then the thing is not perceived at all ; for it is the manovijñāna that comes to that conclusion, and at that time the cakurvijñāna is gone. And in particular, the object itself is momentary and so its form and other qualities have quite disappeared by then. How then can we say that we have perceived the object ? (Vim 16)

I have given a paraphrase of the śloka just to show that such criticisms of perception are never to be found in Gauḍapāda. His position is that a given set of perceptions of things is true only for that particular state—waking or dream—in which it takes place. In the next śloka Vasubandhu goes on to say that just as a so-called perception may arise without an external object, so too memory is possible without a real perception. Gauḍapāda is innocent of this argument also.

1. I have taken down the whole sloka without the intervening prose. For the original as it is, see Appendix A to (p 108) *Ālambana Parikṣa*.

The next argument of Vasubandhu is of greater interest because it is calculated to show the distinction between the two systems in its true perspective. He anticipates an objection that waking perception should not be likened to a semblance of perception in a dream, for no one is able to realise that there is no actual object corresponding to waking perception, whereas everyone is aware of the absence of objects in dream perceptions. This argument is not sound, says Vasubandhu, for no one thinks that the external things are not there in a dream-perception before he awakes: एवं वितयविकल्पान्वासवासनानिद्रया प्रसुप्तो लोकः स्वप्न इवाभूतमर्थं पश्यन् अप्रबुद्धस्तदभावं यथावद्भावगच्छति । यदा तु तदतिपक्षलोकोत्तरनिर्विकल्पज्ञानलाभात् प्रबुद्धो भवति तदा तत्शृष्टलब्धशुद्धलौकिकज्ञानसंमुखीभावात् विषयाभावं यथावद्भवगच्छतीति समानमेतत् (Vibh. 17, p. 109). "Similarly the common man used to a repeated constructive imagination of unreal things and absorbed in a sleep of prolonged mental impression, perceives non-existing objects, as in a dream, and cannot decide that they are not there really, before he is awake. When, however, he awakes by the attainment of the sublating *Lokottara* (transcendental) knowledge free from constructive imagination, then he comes to the right conclusion owing to the *Suddhalaukika Jñāna*—pure knowledge without any object—with which he is confronted in the wake of the aforesaid *Lokottarajñāna*."

Here perhaps one might trace certain Buddhistic influences to which Gaudapāda possibly reacted in drawing up his own programme of the set-up of the graduation of enlightenment after striking off ignorance. Vasubandhu's suggestion that the common man has been in a long dream, and that he awakens to the truth of *Vijñaptimātratā* when he attains to the transcendental knowledge, may have sent our author back to the Upaniṣad teaching where, after an examination of the three states, *Samsāra* (transmigratory life) is described at length and then freedom from bondage is shown to result from knowledge. This is not impossible. But neither is it impossible that the Upaniṣads themselves—such as the *Katha* (1-3-14) उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत 'Awake arise, go to the wise and

know the truth'—may have given him the suggestion of a dream. Whatever be the truth, the idea of comparing empirical life to a dream, it must be noted, suggests to the two thinkers two totally distinct and different modes of spiritual awakening. While Vasubandhu proposes the achievement of *Śuddhalaukika jñāna* of the highest trance, Gaudapāda is satisfied that a systematic examination of the three states, in the light of the Upanisads, is quite competent to deliver the goods without the necessity of having recourse to any individual mystic experience.¹ Indeed, for him, it is not an experience of the absence of either the subject or the object or both that matters. For we do experience in daily life, the absence of the object in dreams, and the absence of both the subject and the object in sound sleep. Accordingly, Gaudapāda applies the terms *laukika* (common experience), *śuddha laukika* (pure experience) and *lokottara* (transcendental experience) to waking, dream and dreamless sleep respectively unlike the *Yogācāra-Vijñānavādin* who is keen about using them for particular grades of consciousness. According to Gaudapāda, it is not in any particular state bereft of empirical consciousness—such as deep sleep or trance—that we should look to our deliverance from ignorance

अनादिमायया मुक्तं यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ (गौ. का. १-१६)

Only when the individual soul awakes from its beginningless illusory sleep, it comes to realise the Absolute unborn, sleepless and dreamless; the Absolute which is, in the words of the *Māndūkya Upaniṣad* नान्त.प्रज्ञं न बहि.प्रज्ञं नोभयत.प्रज्ञं न प्रज्ञानघने न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् neither inward consciousness, nor outward consciousness, nor both, nor one mass of consciousness, neither

1. *Manonigrāha* according to Gauḍapāda (GK 3-40 to 46) has been often confounded with some yogic practice. The error involved in the confusion has been exposed and the true nature of that process explained in my Sanskrit commentary, the *Māndūkya Rahasya Tīrthī*.

consciousness nor unconsciousness; transcending, in short, all states or grades of consciousness whatsoever. Transcendence of consciousness, the distinguishing characteristic of the ego, necessarily entails transcendence of the characteristics of the non-ego as well. Hence the Śruti describes it thus: अदृश्यव-
 हार्विमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यम् unseen, beyond all practical proceedings, ungraspable, uninferable through any sign, unthinkable, unutterable. These mutually opposed elements of the waking condition, are in this state of realisation merged into one, for they have been always one in this Absolute called Ātman for shortness' sake. From a different angle of vision, Gaudapāda calls it *Sarvadṛk* (1-12)—the All-seeing One, for it is the very essence of all being and knowing transcending both—*Prapançopatamam*. One who has realised it knows that he is ever one with it and hence is *Sarvajña*, the all-knowing one (4-85, 89).

To sum up the results obtained so far. (1) *Vijñānavāda* is obsessed by a bias towards empirical consciousness which it is anxious to free from the trammels of external objects; Vedānta looks upon both the consciousness and its objects as phenomena contingent to their particular state, waking or dream. (2) *Vijñānavāda* regards all subject-object relation as an illusory thought-construction in consciousness and likens it to a dream and hopes to be able to purge consciousness of this impurity by passing it through the fire of a mystic trance. Vedānta, on the other hand, regards all subject-object relation as peculiar to the state in which it manifests itself. These are in fact manifestations of Reality itself. The system of Vedānta treats waking and dream states as metaphysically identical, and from the standpoint of Ātman or the witnessing consciousness common to both the states, it regards them as absolutely unreal in themselves while in essence they are one with that Ātman. Vedānta feels no need of any special experience to realise this fact. (3) *Vijñānavāda* recognizes three grades of consciousness (*laukika*) mundane, (*śuddha laukika*) pure mundane, and (*lokottara*) supramundane; the last is got through the aid of a trance. Vedānta recognizes no grades of consciousness though there

may be apparent manifestations of it belonging to different ranks in empirical life. Consciousness is absolutely free and one with Ātman and as such admits of neither change nor degree. It is ever *Aja*, unborn, above all states.

2. THE HISTORICAL BACKGROUND OF ŚŪNYAVĀDA

A short digression will be necessary before we proceed further. Although the Mādhyamika school is chronologically anterior to the Yogācāra-Vijñānavāda, the latter had to be taken up first not merely because it is generally considered by some Buddhists to be a more systematical exposition of Buddhism, but chiefly because it is more likely to be misunderstood to be the source of the Advaitic Vedānta. But it must be borne in mind that the order of the emergence of the most important schools of Buddhism, is Theravāda, Vaibhāsika or Sarvāstivavāda, Mādhyamika and Yogācāra which later on became the Vijñānavāda. The canonical literature of the first school is in Pāli while that of the rest is in Samskṛt. This accounts for the comparatively very little, if any, reference to the Theravāda in Brahmanical works. The Vaibhāsikas are so called because they follow the *mahāvibhāṣa* and the *Vibhāṣa* commentaries on their original *Jñānaprasthāna* consisting of seven works.¹ Nāgārjuna's *Mādhyamika Śāstra*, also known as the *Mūla Mādhyamika Kārikās*, is chiefly a criticism of the Abhidharma philosophy of the Vaibhāsikas or Sarvāstivavādins. Very little of the cannon of the Sarvāstivavādins is available in Samskṛt, but from the Chinese translation of their *Tripiṭaka*, we learn that they denied the existence of a permanent soul, but accepted the discrete momentary entities—classified into Skandhas, Āyatanas and Dhātus—whose substance or essence was real for all the three divisions of time.² The Mādhyamika rejects their pluralism and maintains the absolute Śūnyatā (essencelessness) of all the elements

1. See CPB p. 68. Having no first-hand information about these details, I have mostly drawn upon works like CPB, SBT, and HIP (vol. I).

2. CPB p. 69, SBT p. 109, HIP p. 115.

3. VEDA AND BUDDHISM

It is well-known that Buddhism was a revolt against Vedic religion at least in two respects. In the first place, it abhorred the sacrificial cult involving animal slaughter; and in the second place, it abolished the doctrine of the ātman who had been believed by the Vaidikas to survive the body in order to be able to enjoy the fruits of his karma. As a corollary to his opposition to sacrifices, perhaps, Buddha could entertain no respect for the authority of the Vedas as a revelation. His teaching that everything was impermanent, was against the Vedic doctrine too. This spirit of hostility too was very naturally resented by Mīmāṃsakas like Śābarasvāmin and Kumārila, and possibly by the author of the *Mīmāṃsāsūtras* himself if we are to believe that the sūtras are Post-Buddhist as scholars declare.¹ The sūtra defining Dharma as that which is known only by means of a Vedic injunction (चोद्नालक्षणोऽर्थो धर्मः (जै. सू. १-१-१) and the subsequent sūtras which undertake to examine the other pramānas before concluding that śabda alone is the valid means of knowledge in the case of Dharma, is perhaps intended to show that the Vedas ought to be accepted as an authority in matters transcendental. Śābara's discussion about the existence of the Ātman apart from the body² and his examination of the *Nirālambana* and *Śūnya* theories³ support this view. Add to this Kumārila's attack on the *Sarvajñatā* (omniscience) of Buddha (Sl. V. *Chodana Sūtra* p 117) while defending the validity of the Vedas as a means of knowledge and the counter-arguments by Dharmakīrti and Prajñākara to disprove the authoritativeness of the Vedas and enthusiastically to maintain the infallibility of Buddha (PVB pp. 532-537, pp. 50-164), and the matter becomes quite intelligible in this light.

1. Composed about 200 B.C. according to Professor Dasagupta (HIP p. 370 Vol. I)

2. कोऽसावन्वयो नैनमुपलभामहे.... (Śābara Bhāṣya 1-1-5 p-14)

3. ननु सर्वं एव निरालम्बनः.... शून्यस्तु (Ibid p. 7)

4. UPANISADS AND BUDDHISM

But the attitude of Buddhism towards the Upaniṣads is by no means so very clear. Prof. Murti, *indeed, maintains that in the dialogues of Buddha "there is a distinct spirit of opposition, if not one of hostility as well to the ātmavāda of the Upaniṣads."* (CPB p. 16). *I hesitate to endorse this view. In the Sūtras no doubt Buddha teaches again and again that in no one of the Skandhas can we recognize the ātman and there is no other ātman independent of them. But no reference whatsoever is found to be made there to the one constant Ātman common to all. I have already said that no reference is seen, in the entire range of Buddhist literature, to the examination of the three states establishing the transcendental Ātman. Arguments from silence are not always positive proofs, but yet I invite the attention of scholars to this uniform silence of the Buddhists. This point may perhaps be of some use in settling the relation of the Buddhistic systems and Vedānta.*

It is sometimes maintained that Buddha's condemnation of rituals and the outward forms of the caste-system as contrasted with intrinsic character is very much the same as that found in the Upaniṣads or the Bhagavadgīta. The implication is, perhaps, either that Buddhism is an evolution out of the Upaniṣadic thought, or else that its chief target for criticism is the philosophy of the Upaniṣads rather than forms of Vedic religion. Neither of the interpretations seems to fit in with facts. The Upaniṣads and the Gīta no doubt contain occasional passages seemingly scoffing at Karma, but a careful study of the context of such passages, would go to show that Vedānta, unlike Buddhism, is not a whole-sale condemnation of all Karma. It only teaches how Karma instead of being considered as an end in itself, can be sublimated into a valuable means to Brahmavidyā. Looked at from this view-point, the Upaniṣad may be said to fulfil rather than destroy the ritualistic portion of the Veda. The only conclusion, therefore, justifiable in these circumstances, is to regard Advaita and the Buddhistic views as interpretations of their respective sources of inspiration quite independent of each other, to wit, the Vedas

comprehending the Upaniṣads on the one hand, and the Nikāyas and Sūtras venerated as the word of Buddha on the other.

5. ĀGAMA AND REASON

Consistent with the above contention, is the fact that Gauḍapāda and Nāgārjuna appeal to their own traditional teaching for support of their systems. Śāṅkara the commentator of Gauḍapāda's prakaraṇas, insists that Advaita is realised through reason as well as āgama. It is significant that he begins his commentary on each chapter with some reference to āgama. I have already stated that the word āgama in this connection means not authoritative Śāstra, but the right way of traditional teaching. Candrakīrti likewise seems to be anxious to point out Nāgārjuna as the correct interpreter of the Buddha traditional teaching. He extols Nāgārjuna's work as specially devoted to the skilful distinction between sūtras of primary and secondary import.¹ He draws our attention to the fact that Nāgārjuna has not only given (yukti) reasons but adduced āgama texts as well. And he himself quotes freely from the relevant authorities at the end of each chapter of his *Madhyamaka Vṛtti*.

It is evident from the above that call to tradition as well as reason is common to both Gauḍapāda and Nāgārjuna. But then there is this difference in the order of their appeal, which stares us in the face. For Gauḍapāda it is āgama first and reason next; for Nāgārjuna it is reason first and then āgama. It will be recalled how Gauḍapāda's very first chapter is called 'Āgama Prakaraṇa', and then the remaining chapters are supposed to give prominence to reasoning. Nāgārjuna, on the other hand, states his reasons first of all in each of his chapters for rejecting certain views and then cites some Buddha's teaching in corroboration of his statement. The net result of this difference is that Gauḍapāda takes his stand upon an

1. समाप्तं चेदं मध्यमकशास्त्रम् सकललोकलोकोत्तरप्रवचनगीतनेयार्थ-
व्याख्याननैपुण्यविदारदमिति (Colophon, Ms. Vr)

vedanā, triṣṇā, upādāna, bhava, jāti, and jarāmaraṇa together form a chain of twelve links of causes and effects.¹ In accordance with this the Abhidhārmika system of Sarvāstivādiṇs believed that nothing came into being without particular causes and conditions (*hetu-pratyaya*). The word *pratitya-samutpāda* literally means origin as conditioned by necessary causes. These (*pratityayas*) conditions are four in number, *hetu* (direct cause), *samanantara* (immediate cause), *ālambana* (objective cause of mental processes), and *adhupati* (additional or invariably antecedent)². That Buddha really intended to teach the course of suffering and propose a remedy therefor, is not only well known from the history of his life, but has been universally recognized by the Buddhists themselves. This is attested by the oft-quoted *gāthā* *दे धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् । तेषां च यो निरोध एवेवादी महाश्रमणः*³ (APSS) To Nāgārjuna, however, *Pratitya Samutpāda* meant a very different thing. He says in the opening verses of his *Madhyamaka Śāstra* :

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादे प्रपञ्चोपशमं सिद्धम् ।

देशयामास संबुद्धस्तं वन्दे यदां वरम् ॥

According to this interpretation, Buddha's teaching implies no annihilation, no origination; no destruction, no permanence; no unity, no diversity; no coming in, no going out. This corollary is deduced from Buddha's *Pratitya samutpāda* itself, or rather, that is the teaching intended by Buddha according to Nāgārjuna who lays special emphasis on the word *Pratitya* : *प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावन्नदेव तन् । न चान्यदपि तत्तस्माद्बोद्धव्यं नापि शाश्वतम्* (MK 18-10) 'Whatever appears as something relative to something else, surely it cannot be that very thing, nor can it be something other than that. Hence there is nothing destroyed,

1. For details see *Pratitya-Samutpāda-Vibhanga Sūtra*, restored into Sanskrit and edited by Paṇḍit Ayyaswamy Śāstry, Madras.

2. For details on this subject see SDT by Yāmakṣmi Bojca pp. 309-315

3. *Āryapratitya samutpādanāma Mahāyāna Sūtra*, restored Sanskrit and edited by Paṇḍit Ayyaswamy Śāstry, Madras.

To illustrate the procedure of the Mādhyamika reasoning, I shall take up the refutation of the cause-and-effect relation. It will be recollected that we were unable to go all the way with Prof. Bhattacharya who supposes Gaudapādācārya to have approved of the *ajātivāda* of the Buddhists. I have already touched upon some of the difficulties that his hypothesis has to encounter. Here I am mainly concerned with the method of reasoning that Nāgārjuna employs in his refutation of causation. This is how he argues against origination as such :

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उभयत्रा ज्ञानु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥ —MK I-1.

Again न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥ —MK 21-13

A thing cannot be conceived to be born of its own accord, or out of another ; neither from both of these nor without any cause. How can there be any real origination when this is found impossible in any one of the alternative ways in which the relation between cause and effect may be conceived ? Another work ascribed to Nāgārjuna makes this line of argument still more explicit :

भावाभावाद् न जन्मान्ति तस्य भावस्य चासत्. ।

जन्मादानं संभवति नित्यभावोऽस्ति भाव्यते ॥

तादृशी भावना भ्रान्तिरामलशपुष्पसञ्जिभा ।

धर्मता हि नभस्तुल्या खमर्म तस्य जन्म च ॥

There is no independent entity ; hence there is no origination. That the positive entity can take birth out of nothing, that there is an eternal entity which can be born—an idea like this, is only an illusion, just like the sky-flower. The essence of things, indeed, is like empty space, its birth is like empty space (BS 1-2). The heart of the Mādhyamika argument is : यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते 'That which is known, as dependent origination, we call *śūnyatā* (void)'. (MK 24-18) The critique of becoming is also the critique of being. अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते । यस्मात्तस्मादशून्यो हि धर्मः, कश्चिन्न विद्यते 'There is

nothing which is not born relatively, whence it follows that there can be nothing which is not void' (MK 24-19). And Nāgārjuna quotes Buddha's utterances from different Nikāyas referring to the transitory nature of things, and says that Śūnyatā is implied in those texts. In a text in the Majjhima Nikāya (3-4.10 Dialogue No. 140) for instance, Buddha says "That is unreal (mṛsā) which is of a fleeting nature (moṣa-dharma), that is nirvāṇa which is not of a fleeting nature". On this statement Nāgārjuna remarks :

तन्मृषा मोषधर्मं यद्यदि किं तत्र मुष्यते ।
एतच्छ्रुत्वा भगवता शून्यतापरिदीपकम् ॥ (MK 13-2)

"If that which is of a fleeting nature is unreal, what is it that is fleeting here ? Evidently this saying of the Lord reveals śūnyatā (essencelessness of things)."

Gaudapāda's reasoning is totally different from all this. As I have said before, he strictly follows the tribasic method of Vedānta. He finds that the witnessing consciousness present in all the three states is an entity which we cannot help looking upon as our own self while in deep sleep it remains as one condensed and indivisible consciousness (ghanaprajñāh) with which all diversity of objects has been rolled into one, as it were (ekibhūtab). It manifests itself as the ego outwardly conscious (bahihprajñāh) in waking, and inwardly conscious (antahprajñāh) in dream, of a world which is the non-ego (GK 1-1). Looked at from the standpoint of the waking ego, we are for ever ignorant of the existence of an immutable witnessing principle in us. We are not only perfectly in the dark about it in all the three states, but go to the length of misconstruing it as an ego placed in a world of plurality. From the standpoint of intuition, however,—and intuition alone has the right to be consulted with regard to the experience of the three states—matters look in a different light altogether. The mass of consciousness in sleep, or rather, Pure Consciousness without any distinctions, remains intact as the witness both in waking and dream, and at the same time seemingly transforms itself into a world of distinctions internal and external with reference to the ego. How Pure

Consciousness can stand changeless in its nature and also manifest itself as the manifold world at the same time, may not be intelligible to the waking mind, but it is nevertheless an undeniable fact of experience. That this manifestation has not really affected the integrity of Ātman as pure consciousness can be verified from the fact that whenever waking changes into deep sleep, He remains in his pristine purity. Evidently then, argues Gauḍapāda, Ātman is neither really changed into the ego and non-ego in the waking and the dream states, nor dissolved into one mass of consciousness in sleep. That he is conscious in waking and dream and unconscious in sleep, is itself the result of a misconception arising from our ignorance of the true nature of our Ātman who is Turiya or the fourth in relation to his illusory forms in the three states

“Only when the individual soul awakes from its beginningless illusory dream, it comes to realise the Absolute unborn, sleepless and dreamless” (GK 1-16). This Kārikā has been quoted once before, but it bears repetition in this connection also. The ‘sleep’ referred to here is the ignorance of Pure Consciousness as which our real self ever remains, and the ‘dream’ is but the seeing a world of duality in Ātman where it is not. Now the kārikā says that when a person awakes to the truth, he realises there neither this sleep nor this dream from the standpoint of the intuition of Turiya, the real Ātman. (1-14). It is a mistake and confusion of two different viewpoints, the viewpoint of intuition and that of the intellect restricted to the waking, which is responsible for the attribution of sleep and dream to Ātman. निर्व्यासे तयोः क्षणे तुरीयं पदमद्भुते ॥ (GK 1-15). One has taken one’s stand in the ever-luminous Turiya, when one is free from this double misconception

What does it all come to? Gauḍapada’s critique of being is the key to his critique of becoming. Ātman as pure consciousness is at once the source of the conceptions of being and knowing in the empirical world. His being and consciousness are not of the empirical sort; they are absolute, not relative to anything else as Nāgārjuna would contend. Ātman is *aja*, unborn, without any change whatsoever. Change implies time

and space which are restricted to waking and dream, whereas Ātman transcends both, as may be verified by a reference to sleep experience. Ātman, no doubt, does seem to have changed into a duality of the ego and the non-ego in waking and dream; but that must be regarded only as an illusory change, since Ātman does not suffer any modification thereby. To the intellect it appears to be a self-contradiction to maintain that an entity conserves its nature while it also changes into something else. But when the possibility of even this feat for Ātman is vouched for by intuition, we have to reconcile ourselves to this fact of experience and modify our notion about the waking intellect by restricting its rigorous laws to the facts of waking experience. Hence Gaudapāda does not hesitate to declare with the Upaniṣads नेह नानेति चान्नायादिन्द्रो मायासिरिखपि मजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ "We have to conclude that He the Ātman is born only mayically, illusionily as it were, for the Śruti declares 'There is no duality here,' 'Indra (Ātman) appears to be many through his māyās', 'He is born as many though really unborn' (GK 3-24).

7. THE AIM AND NATURE OF REASON IN THE VEDĀNTA AND THE MĀDHYAMIKĀ SYSTEMS

It is important to note that not only with regard to the place and scope of reason, but also about its aim and even its very nature, there is palpable disparity between the two systems. Critical reason reigns supreme in Nāgārjuna's system. It is a plenipotentary principle that can function even against itself. As Prof. Murti has tersely put it, 'Reason occupies at once the position of the judge and the accused brought before the tribunal' (CPB p 146). Nāgārjuna does not undertake to give any pronouncement on the ultimate nature of reality. He has a dialectic which amounts to criticism and final banishment of all theories (मर्वैरष्टीनो निःसृणम् MK 13-8). His is Śūnyavāda or the doctrine of the essencelessness of things. He proposes to consider and disprove all possible views of reality—being, non-being, being and non-being together, and neither being nor non-being. By an analysis of each of those alternatives he tries to

drive each theorist to a conviction of the self-contradictory nature of his position.

Gaudapāda, on the other hand, is anxious to follow the Śrutis very closely, for they are, as he thinks, the one unimpeachable source of Vedantic thought. To his mind, they contain nothing that is incompatible with reason or unverifiable by experience. They provide us with a full view of life through the intuition of the three states, an intuition which transcends the limitation of the waking intellect. He recognises that reason has the power to question and criticise theories but according to him, with respect to facts of experience, it can only coordinate and assess their relative worth. And in the investigation of truth and reality, he thinks, the latter is the only legitimate function with which it can be entrusted. He therefore makes this use of reason in accordance with the suggestion of the Śruti to systematize it and tries to amplify it with additional arguments and illustrations in consonance with that teaching. Even when drawing upon other sources such as the Mahāyāna works for the latter purpose, he has taken care to see that reason is kept within its permissible limits. Thus when he talks of the *Gatashkoti*, the four different viewpoints available to speculators, he says कौञ्चश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सुदृऽऽवृत्तः । भगवानामिरस्पृष्टो येन दृष्टः 'स सर्वदक्' (GK 4-83), 'It is : it is not ; is and is not ; neither is, nor is not'—he who has seen that Glorious One untouched by these four one-sided viewpoints, points by which He seems to be forever obscured, he verily is the all-seer". Gaudapāda here affirms the possibility of intuiting reality beyond all veiling and thus attain an all comprehensive vision in contrast with the self-stultifying desperate negation of all things by means of the critical intellect. For fear of prolixity I have refrained from

1. In keeping with this position, Gaudapāda's repudiation of all causation in 4-22 (स्वतो वा परतो वापि) must be distinguished from a seemingly similar repudiation in the Mādhyamika Kārikā (1-1) already quoted, for our author is trying throughout his work to make out a case for Ātman as an unborn immortal entity (अजातो ह्यमृतो धर्म. ४-६).

multiplying such examples. Readers interested in the subject are referred to the Samskr̥t Māṇḍūkya-Rahasya-Vivṛti.

8. THE ABSOLUTE ACCORDING TO GAUDAPĀDA

The Absolute of Advaita Vedānta is often confounded with that of the Mādhyamika systems. Gaudapāda has been alternately credited with having taught the self-same doctrine as that of the Vijñānavādīn with very little difference¹ or that of the Mādhyamikas in a modified form.² It has been even suspected that he was himself a Buddhist³. His cryptic style of exposition besprinkled with Buddhistic terms, has earned for his followers the opprobrious epithets of Mayāvādīn⁴, Buddhists in disguise⁵ from non-advaitic Vedāntins. Amidst so much confusion, conjecture and misconception, it is very refreshing to note that Prof. T.R.V. Murti has boldly made his unequivocal statement in his learned work, *The Central Philosophy of Buddhism*: "If we carefully analyse their respective standpoints, we would find that all these three agree with regard to the logical form of the absolute, as free of empirical determinations and as the essence of phenomena and also as realised in an intuitive experience. But they differ with regard to the nature of the absolute (that with which they identify it) and the mode of their approach.

1 See *Āgamaśāstra*, Introduction, p p. cxxxi onwards

2 "The *Ālātāsānti* of Gaudapādas *Kārikas* is full of Mādhyamika tenets. The Advaitic distinction of *vyavahāra* or experience and *paramārtha* or reality, corresponds to the *saṃvṛiti* and the *paramārtha* of the Mādhyamika. The *Nirgūpa Brahman* of Śāṅkara and Nāgārjuna's *Śūnya* have much in common," *Indian Philosophy* by Prof. S. Nādhākṛishṇan, Vol I p. 668.

3 "I believe that there is sufficient evidence in his *Kārikas* for thinking that he was possibly himself a Buddhist, and considered that the teachings of the Upaniṣads tallied with those of Buddha,

—*History of Indian Philosophy* by Prof. S. Dasgupta, Vol I p. 423,

4. विगीतं विच्छिन्नमूलं माहायानिकबौद्धगणितं मायावादं व्याघर्णयन्तो लोकात् प्यामोहयन्ति ॥ —*Bhāṣhara Bhāṣhā* p. 84

5. सनाथविद्यावशाच्च समारोपितावाम्बवप्राज्ञाप्राहकविकल्पोल्लेखिनी स्वयंप्रकाशा संविदेव परमार्थसती सैव भाष्योक्त सौगताः प्रकटाः प्रच्छन्नाश्च ॥

If can only make for confusion to ignore the differences" (CPB, p. 116). I am glad to be able to say that I whole-heartedly subscribe to this statement. I would fain hope that the reader who has followed the train of reasoning in the preceding pages would readily concur with me in saying so.

I fail to see, however, eye to eye with the Professor when he makes this categorical statement: "Brahman is the Absolute of Pure Being; and the method of approach is from the standpoint of knowledge. Vijñaptimātratā is pure act (Transcendental Ideation), and the approach is from the standpoint of the will consciousness. Sūnyatā is Prajñā, non-dual Intuition, and the approach is from the standpoint of philosophical reflection, or criticism." (CBP p. 326). Certain qualifications seem to be necessary at least with regard to the first and the third absolutisms. We have seen that the Vedantic Absolute of Gauḍapāda is the Turiya, non-dual principle best described as 'स एव नैतन्नेत्यात्मा' (GK 3.26) 'This Self which is not this, not that', indescribable as being, knowing or otherwise. The method of approach again, is from the standpoint of, not mere knowledge, but that of reason nourished by the universal intuition of the three states. As for Sūnyatā, I am yet to be convinced that it is identical with Prajñā-Pāramitā. I have stated my reasons for this hesitancy in the course of my Sanskrit commentary on the Kārikās, especially in connection with the discussion regarding the Sūnyavāda (4-2B). But I wish to draw the attention of the reader to two important points here. In the first place, neither Nāgārjuna nor his commentators seem to vouch for this identification of Sūnyatā with Prajñā in any of their writings. In the *Vigraha Vyavartani* as in the *Mādhyamika Kārikā* Nāgārjuna defines Sūnyatā as *Prasītya Samutpāda*, which amounts to essencelessness. यत्र प्रतीत्यभावो भवतां दृश्यतेति सा दृष्ट्या । प्रतीत्य यत्र भावो भवति हि तस्यास्त्वभावत्वम् (VV p. 22) His illustration¹

1. It is interesting to note that the illustrations of *Maya*, *Svapna*, and *Nirmāṇaka*—mean two very different things for the *Mādhyamika* and *Gauḍapāda*. For the former they convey an idea of the essencelessness of things, while for the latter that of the appearance of a real substrate.

of a man conjured up by yogic power or magic aptly illustrates the doctrine of essencelessness. निर्मितको निर्मितकं मायापुरूपः स्वमायाया मृष्टम् । प्रतिवेधयते यद्वत् प्रतिवेधोऽयं तथैव स्यात् (VV 23) Nāgārjuna's explanation of this Kārikā more than bears it out. एवमेव मद्बचनेन शून्येन सर्वभावानां स्वभावप्रतिषेध उपपन्नः । 'So also my word which is void of essence can very well negate the essence of all things'.

It has been held that the word Śūnya has a double signification, and that it does not mean niśsvabhāva (having no nature of its own), as applied to the absolute or ultimate reality. But we have no voucher from Nāgārjuna for this contention either. On the other hand, we find the prajñā-pāramitā itself expressly recommended in Mahāyāna works to be contemplated as *pratitya samutpannā* (originating relatively), *niśsvabhāvā* (essenceless), and *māyopamā* (an appearance produced by a magician). Here is an important passage culled from the *Abhisamayālaṅkāraloka* to this effect :

उदयव्ययशून्यत्वान् नास्त्यारमेति विभावयन्नात्मानिनिवेशं परित्यज्य, तद्विविक्त-
स्वभावं स्कन्धादिकं प्रतीत्यसमुत्पन्नमुदयव्ययधर्मकं समुपलभ्य, नीलतद्वियोः सहोप-
लम्भनियमान् चित्तमात्रमेवेदं न बाह्यार्थोऽस्तीति मनसि कुर्वन्, अपरित्यक्तग्राहका-
कारचित्तमिनिवेशो बाह्यार्थमिनिवेशं तिरस्कृत्य, प्राग्भावे ग्राहकाभाव इति निध्यायं-
स्तमपि ग्राहकाकारलक्षणां विज्ञप्तिमात्रतामवधूय, मद्वयज्ञानमेव केवलं भावतो
भावरूपमिति निश्चित्य, तदपि प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वान् मायावद्विःस्वभावं तद्वत्तोऽपगतै-

Another relevant passage may be cited from the same source. Commenting on the *Aṣṭā Sāhasrikā Prajñāpāramitā*, Haribhadra compares not only Prajñāpāramitā but also nirvāna and everything else beyond it, if there be any such, to māya and dream. यत्र हि नाम निर्वाणमपि प्रतिविशिष्टं धर्मकावमद्वयज्ञानस्वभावं मायास्वप्नमानं तदामि तस किं पुनरन्ध्रं धर्मं रूपकायं न यदामि ?... यदि निर्वाणवदपि कश्चियदन्यो विशिष्ट-
तरो धर्मः संभवेत् तदा तमपि धर्मं मायादिसदसं वदेवमिति ॥ (AAA p. 144).

In these circumstances, I think that unless we are prepared

to go beyond the professed doctrines of either thought-system, we are driven to the conclusion that while the form of the Absolute appears to be the same in both in so far as it transcends all thought and speech, *Gaudapāda* repeatedly declares in so many words that it is something unborn, beyond the sleep of ignorance, and beyond the dream of knowing a second to itself अजमनिद्रमस्वप्नम् (GK 1-16, 3-36, 4-81), that it is the changeless (tattva) essence of all the world of experience both within and without us, and indeed of our very self (GK 2-38), and that it is an ever-effulgent all-consciousness (सहृदिमाते सर्वज्ञम् GK 3-36, 4-81). The Absolute of the *Mādhyamika* is *Sūnyatā* or relative origination, beyond all multiplicity, the golden mean of knowledge: यः शून्यतां प्रतीत्यसमुत्पादं मध्यमो प्रतिषद्मनेकार्थम् । निजगाद् प्रणमामि तमप्रतिमसंबुद्धम् (VV 72). In a word, his is a supra-mental philosophy failing to see anything positive, negative or even neutral which can be rightly characterized as the essence of things. He considers it only proper to suspend his judgment in the matter. The means of approach, as I have said before, is reason aided by the intuition of the three states on the one side, and critical reason restricted to the waking state on the other.

9 TRUTH AND REALITY

The doctrine of two truths, again, illustrates the striking difference between the two systems in point of the application of reason. For the *Mādhyamika* *Sūnyatā* is the absolute reality and truth in one (*paramārtha satya*), whereas for *Gaudapāda* the *Advaita Turiya-Ātman* transcending all the states of consciousness is that *Paramārtha*. *Samvrti* or veiled truth is, according to the *Mādhyamika* what appears as such to the uncritical mind of the common man, while for *Gaudapāda* it is *paramārtha* as it appears from the standpoint of empirical consciousness restricted to the waking state. Each of the two thinkers believes that empirical life remains scatheless by his doctrine of the absolute and that everything empirical or transcendental can be explained on that basis, एष्य शून्यतेषु प्रभवति तस्य सर्वार्थाः लौकिकलोकेश्वराः प्रभवन्ति । (*Nāgārjuna's*

own Vṛtti on his VV 71) 'सर्वे चेह तु सर्वदा' (GK 2-28), 'कल्पये-
 स्तोऽविनाशितः' (GK 2-30), 'द्वैतं तद्देद इष्यते' (GK 3-18) Although
 the Absolute in itself is beyond thought and speech both
 the Mādhyamika and Gauḍapāda believe that it can be
 both taught and caught by means of an assumed suggestive
 language: 'श्रूयते देश्यते चापि समारोपादनक्षरः' (Buddha's saying
 quoted in MKV by Cāndrakīrti p. 94), अजः 'कल्पितसंवृत्त्या'
 (GK 4-74).

SECTION FOUR

GAUḌAPĀDA AND CERTAIN SAṂSKRT WORKS

1. GAUḌAPĀDA'S ALLEGED INDEBTEDNESS TO OTHER WORKS

We have now fairly done with the supposed borrowing from Mahāyāna sources. The torch of Vedantic truth is seen to shine all the better for the shaking. There have been other allegations of borrowing too, though less formidable. Some scholars have thought that Gaudapāda's Kārikās show signs of borrowing from the *Paramārthasāra* of Śeṣa, the *Yogavāṣiṣṭhā*¹, the *Viṣṇupurāna* and even the *Bhāgavatapurāna*. But the arguments put forward do not seem to have passed beyond the stage of conjecture based on a very few similarities of language and thought. I do not therefore think it necessary to consider them in detail.

2. OTHER WORKS ASCRIBED TO GAUḌAPĀDA

Gaudapāda has been credited with the authorship of a Bhāṣya on the *Sāṅkhyakārikās*, of one on the *Uttaragīta* and of some two or three books more. But we have no positive evidence to show that they are his genuine works. Nor does a comparison of the style of writing in these works with that of the kārikās betray anything to the purpose. We have therefore to rest satisfied with the impression that they are most probably not the production of the author of the *Māndūkyakārikās*.

¹ For details see *Āgama Śāstra*, Introduction p p. lxxix to lxxxviii, where Prof. Bhattacharya has thoroughly examined and confuted the case for the alleged borrowing.

SECTION FIVE

GAUḌAPĀDA IN SUBSEQUENT WRITINGS

1. GAUḌAPĀDA AND ŚĀṄKARA

How far have Śaṅkara and other advaitic writers followed Gauḍapāda? Have they demurred to any of his teachings? This is a question which we have to settle, if only to make ourselves sure that later Vedāntins smelt no danger of Buddhistic influence in that teacher's thoughts. Prof V. Bhattacharya observes that "some of the most remarkable doctrines as discussed and established by Gauḍapāda have not been appreciated in subsequent works on the Vedānta even of the Advaita School" (AS Int. p cxlv). This would be surely a serious charge if it could be substantiated. The Professor complains that even Śaṅkara does not appear to subscribe to certain doctrines of this teacher. He cites the peculiar conception of Brahman, the *Ajātivāda*, the *Sarvajñatāvāda* (GK 85, 89) and the *Vijñānavāda* as instances in point. We have already disposed of the so-called *Vijñānavāda* and the alleged approval of the Buddhists as not true to fact. With that the *Sarvajñatāvāda* must go too, being a member of the same brood. But what about the nature of Brahman and the *Ajātivāda*? The Professor refers to the Kārikā यदा न लीयते चित्तं न च विद्मिष्यते पुनः । अनिद्रानमनाभासं निष्कलं ब्रह्म तत्तदा (GK 3-46) and interprets Gauḍapāda to mean that "Brahman is nothing but the *Citta* which by *Nirodha* is *anidra*" (AS cxxxvi) He believes that this points on one side to the Sāṅkhya doctrine of *Drasṭṛ* or *Puruṣa* resting in himself, and on the other to the resting of the *Citta* in the *Vijñaptimūtratā* of the *Yogācāras* or *Vijñānavādins* (AS p. cxxxvii). Now this is really to give the dog an ill name and then hang him. That Gauḍapāda is quite innocent of the doctrine imputed to him, would be clear from a reference to the whole context (GK 3-22 to 3-46) at the close of which the verse occurs. This woeful misunderstanding of the text is, I fear, largely the result of the scorn with which the Professor has

dis-countenanced the traditional commentary of Śaṅkara on the one hand, and his pre-conceived theory that *Vijñānavāda* has been imported into Gaudapāda's work on the other. I earnestly appeal to the impartial reader to institute a comparison between my *Mandūkya Rahasya Vivṛti* which is an amplification of the Śaṅkara Bhāṣhya with the Professors' English Annotation or Samskṛt Vṛtti and then adjudge the case with reference to this issue.

As to the *Ajātivāda*, why, that is the very core of Vedantic teaching which Śaṅkara would be the last to ignore at his peril, I shall call to witness an extract from the *Sūtra Bhāṣya* which embodies Śaṅkara's considered statement on this subject. Śaṅkara is there answering an objection from a Vedantin who thinks that Brahman undergoes real modification during the process of creation. I reproduce it in extenso and then give a free translation. ननु मृदाद्विदष्टान्तप्रणयनान् परिणामवद् ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते । परिणामिनो हि मृदाद्योऽर्था लोके समधिगता हति । नेयुच्यते । 'स वा एव महानज आत्माऽ जरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (४-४-२२), 'स एव नेति नेत्यात्मा' (बृ. ३-९-१६), 'अस्थूलमनणु' (बृ. ३-८-८)—इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेध-श्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वादिगमान् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । "It might be urged that the Śāstra by implication favours the doctrine of modifiable Brahman since it brings forward examples of clay and other objects which are known from experience to undergo material modification. This, we reply, cannot be accepted, because Brahman is known to be absolutely beyond modification from a number of Śrutis which negate all change in it. Such Śrutis, for instance, as these: "This great unborn self, undecaying, undying, immortal, fearless, is indeed Brahman" (Br. 4-4-25). 'And this is Ātman described as not such, not such' (Br. 3-9-26) 'neither gross nor subtle' (Br. 3-8-86). It is certainly impossible to conceive that one and the same Brahman is at once capable of modification and free from it" (S. Bh. 2-1-14). But the Brahmasūtras, and Śaṅkara with them, accepted causality and actually enunciated, in unmistakable terms, the theory of Satkāryavāda which believes in the existence of the effect

in its cause before its production! Does not this militate against the absolute of *Ajātivāda*? This criticism ignores the fact that Gauḍapāda himself taught the *Māyā-Jātivāda* as well as the *Satkāryavāda* (GK. 1.6, 1.7, 2.12, 3.10, 3.24, 3.27..) Śaṅkara does no more than closely follow in his foot-steps in dilating upon the doctrine without in anyway jeopardizing the doctrine of *Ajāti*. Here is a passage which makes Śaṅkara's position clear in this regard : नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात् सर्वशक्ते-
रीश्वरात् जगज्जनिस्थितिप्रलया नाचेतनात्मधानादन्यस्माद्वा, इत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातः
'जन्माद्यस्य यतः' (सू. भा. १-१-२) इति । सा प्रतिज्ञा तद्वत्स्यैव न तद्विरुद्धोऽर्थः
पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽत्यन्तमात्मनः एकत्वमद्वितीयकं च भुवता? शृणु
यथा नोच्यते । सर्वज्ञस्येश्वरस्याऽऽभभूत इवाधिष्ठाकल्पिते नामरूपे तच्चान्यन्वाग्याम-
निर्वचनीये, संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया, शक्तिः, प्रकृतिः— इति च
श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते । ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः 'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ।
ने यदन्तरा तद् ब्रह्म' (छा. ८-१४-६) इति श्रुतेः । 'नामरूपे व्याकरवाणि'
(छा. ६-३-२), 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यद्वास्ते'
(तै. भा. ३-१२-७), 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' (श्वे. ६-१२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्चा॥

"In the sūtra 'Janmādyasya yatah' (1-1.2) we have laid down the proposition that the origination, sustentation and the re-absorption of the world are due to the eternally pure, conscious, omniscient and omnipotent naturally free Lord and not from any unconscious entity like the *Pradhāna*. That proposition remains intact and we do not teach here anything contrary to it.

(Objection): How can you say that you do not contradict it, even while maintaining that the Self is absolutely one without a second?

(Reply): Listen how we do not contradict it. Name and form conjured up by ignorance as though they were identical with the omniscient Lord but undefinable either as identical with or different from Him, being the seed of the phenomenal world, are called illusion (*māyā*), potential power (*śakti*) and causal nature (*prakṛti*) of that omniscient Lord. That omniscient Lord, however, is distinct from them according to the Śrutis" (S. Bh. 2-1-14).

The above lengthy quotation ought to be sufficient to convince us that the *Brahmasūtras*, according to Śaṅkara, teach only māyic causality and no real modification of Brahman. The following is another passage in confirmation of this conclusion: अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन द्रव्य परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमवतिष्ठते ॥ "Brahman becomes the object of all these notions such as modification in its particular aspect determined by name and form both differentiated and non-differentiated, conjured up by avidyā; name and form undefinable as one with or other than it. In its real nature, however, it remains beyond all vyavahāra (of thought and speech) and unmodified." (S. Bh. 2-1-27).

And Śaṅkara the commentator on the *Māndukyakārikās*, even granting for the nonce that he is different from the commentator on the *Sūtras*, has been careful to keep up this tradition when he explains Gaudapāda's very first *Kārikā* on creation सतां विद्यमानानां स्वैनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विद्वत्तैजमप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः (GK 1-6) "It is of the previously existent beings later differentiated into viśva, taijasa and prājña, that origination takes place in their māyic form of name and form conjured up by avidyā" Here is a lucid formulation of māyic origination and satkāryavāda of which a sustained disquisition is to be met with throughout Gaudapāda's work. The entire commentary is well worth studying from this stand-point.

2. ŚAṅKARA'S DISTINCT CONTRIBUTION TO VEDANTA

Besides clarifying the theory of māyic causation, Śaṅkara has made for the first time a valuable contribution to Vedānta, or even to philosophic thought in general, for that matter, which demands an extra-ordinarily deep reflective mind to appreciate it. The generality of philosophers proceed on the supposition that by the use of the faculty of thinking they can analyse external objects and discover the truth about them,

A few gifted thinkers have advanced a step further as they shifted the centre of philosophical interest from the objects to the knowing mind itself. They have busied themselves with the forms of thought to ascertain how far the patterns of thought possible for the mind are competent to deliver the truth. But a more daring psychological analyst was needed to turn his attention towards the very fountain-head of thought, the thinker himself. How is thought made possible at all? What is the least residual postulate to be taken for granted before we start as thinkers? Going deep into the matter, Śaṅkara discovered that the waking ego—the pivot on which all waking life turns—is a mysterious metamorphosis which the witnessing self in us undergoes, as it were, by an undefinable fusion of the real and the unreal (सत्यान्ते सिधुनीकृत्य). No one can take himself to be an ego without presuming at the same time that he owns a body together with the senses and the mind functioning within it. And yet, strange to say, there remains, all the while, the fact that he is altogether free from the shackles of this physico-psychic complex since he can shake them off and swim on with ease either to dream or to sound sleep. The witnessing principle which every one of us can, and does unconsciously, intuit and claim to be himself, is the only entity which can be regarded as real in the strict sense of the word; for it is inconceivable that anyone can deny his own self on any occasion, the denier himself being that self. *आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वान्* (S. Bh. 1-1-4) And in comparison with that, everything else must be admitted to be unreal, in as much as it has no constant being of its own independent of this witnessing self. For all practical purposes, however, people go on considering the ego as their real self, little aware that in that conception is a double error, that of identification of the real and the unreal coupled with a mistaken transference of the properties of each to the other. This mutual super-imposition of the nature and properties (अन्योन्य-स्मिन्नन्योन्यात्मकतानन्योन्यधर्माश्चाप्यस्य) is what Śaṅkara calls *Avidyā* (ignorance) with which, he claims (Intr, S. Bh), all human

life is infected—every sphere of thought, word and deed—whether pertaining to this or to the other word, or even to final release from life's bondage as revealed in the Vedas. तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेय-
 व्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि ।
 He makes a challenging statement that the witness as contrasted with the ego, the one uniform and unchanging self of all beings is never alluded to either in the Karmabānda of the Vedas or in the speculative systems. न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृग्यतिरेकेण तन्माही सर्व-
 भूतात्मा सम एकः कृत्स्ननित्यः पुरुषो विधिकण्ठे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः
 मर्वास्याऽऽत्मा । (S. Bh. 1.1.4). And in a revealing passage he says that the Śāstra is the final pramāna, because by removing the
 egohood of the seeker it annuls all notion of validity attaching to the concept of thinking and the thought, and reduces even
 itself into a no-pramāna just like a dream pramāna which is sublated by waking प्रमार्तृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव
 चाप्रमाणीभवन्ति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे ॥ (G. Bh. 2.69)

The reader will note that the doctrine of two truths—*Samvrti* or *vyāvahārika satya* and *paramārtha satya*—taught by Gaudapāda has been thus shown by Śankara to rest upon a solid foundation; since *samvrti-satya* is allowed to reign supreme in its own sphere of the *pramāna-pramēya* relation without affecting the *paramārtha* in the least. It was necessary perhaps, to emphasize the aspect of *Vyāvahārika Satya* in view of Kumārila's opinion. The latter had argued that those who accorded no reality to external things or believed that they were only *samvrti-satya*, were not entitled to have any voice in the investigation of *Dharma* or religious works, because these works could never be maintained to be efficacious without entailing belief in the reality of external objects. He had even inveighed against the doctrine of *samvrti satya* itself, stoutly resisting the notion that *Samvrti* which strictly means unreal, could ever be regarded as *Satya* or real. संवृतेर्न तु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतोऽन्वयम् । सत्यं चेत्संवृतिःकेयं मृषा चेत् सत्यता कथम् ॥ (Nirālambanavāda p 6) The Mahāyānist could easily get over the difficulty by retorting that *samvrti satya* is only conventional truth, and thus

really no truth at all. But this solution is not open to the Vedantin who is as anxious to maintain the validity of the Veda along with other *pramāṇas* as the *Mīmāṃsaka* himself. Śaṅkara therefore demonstrates by his doctrine of *Avidyā*, how the validity of the *pramāṇas* including the Veda, is not in the least affected as long as *Ātman* is not realised (प्रमाणं स्वात्मनिश्चयात्). When, however, the spiritual aspirant awakes to the truth of *paramārtha-satya*, even the Vedas including the *Upaniṣads*, become no Vedas वेदा भवेदा इति वचनादिव्यत एवास्मानिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे (S. Bh. 4-1-3).

Gaudapāda could afford to do without the *adhyāsavāda* because he directly applied the Vedantic dialectic of the three *avasthas* to disclose the nature of the self as the witnessing principle which finally emerges as the Absolute or *Turiya-Ātman*. Śaṅkara, on the other hand, being particularly interested in elaborating the *māyic* causality, lays particular emphasis on *Adhyāsa* or *Avidyā* so that with that useful tool in hand, he may be able to reconcile all the Vedic texts referring to creation, *karma*, *upāsana* as well as those that deal with the central doctrine of the unity of *Ātman*. He can go all the way with the *Pūrvamīmāṃsakas* and absorb all their exegetical principles with very little modification¹ to interpret the Vedic texts so far as the *vyāvahārika* standpoint based upon this principle of *avidyā* was concerned. *Gaudapāda* had only indicated the lines of explaining texts dealing with the seeming origination of *Jivas* and other things in the *Advaita Prakaraṇa*; he had laid down the rule निश्चितं युक्तियुक्तं च यच्चद्वयति नेतरत् that which is emphasized by the *Śruti* and supported by reasoning, that alone can be taken to be the true import of the

1. The considerable amount of exegetical literature bearing upon the *Karmakāṇḍa* and the *Jñānakāṇḍa* including the two *Mīmāṃsā* was quite enough for *Gaudapāda* as well as Śaṅkara to be able to apportion the various *adhikāraṇas* (qualified aspirants of various grades of intellect). The teaching in the *Bṛhadāraṇyaka-sūtra* coupled with the invaluable doctrine of *Adhyāsa*, could very well serve as an unerring guide in graduating the relative values of texts. If this be accepted, I think there was no need for a Vedantin of Śaṅkara's type to draw his inspiration from the *Mādhyamika* for the interpretation of his texts or the analysis of thought.

Śrutis (GK 3.23) It remained for Śaṅkara to work out all the details of that dictum in the light of the *Bramasūtras*. There were of course many monistic schools which had produced their own commentaries¹ on the Sūtras; they had their theories of avidyā too. But we owe it to the exalted genius of Śaṅkara that the term avidyā used in the Śruti as well as in the writings of previous Vedantins, was made to shed its nebulous connotation and stand for super-imposition, a concept of such supreme importance to metaphysics. This accounts for expressions like *avidyūtmaḥ*, *avidyālakṣaṇa*, *avidyākṛta*, *avidyākalpita*, and *avidyāpratyupasthāpita*, which teem in his *Bhāṣyas*. And this explains too why, in important contexts of discussions touching causation, he repeats that the secondless Brahman is the cause of the world (Br. Bh 2-1-24, 2-1-26), and why he says that the effect is non-different from the cause throughout the three divisions of time न हि इदानीमपि कार्यं कारणान्मानन्तरेण स्वतन्त्रमेवानि (S. Bh. 2-1-7) किन्तु कालेषु कार्यस्य कारणानन्वयं भ्रष्टव्यते (S. Bh. 2-1-9)

It is his full consciousness of the limitations of empirical reasoning that prompts Śaṅkara to make this significant remark about the right use of reasoning in Vedānta: यदपि श्रवण-व्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादत्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम्, नानेन मिरेण-श्रुत्तर्कस्यात्ताऽऽमलाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाद्भवेनाऽऽधीयते । स्वप्नान्तवुद्धान्वयोरुभयोरिवरेतरेव्यभिचारादात्मनोऽनन्यागतत्वम्, संप्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्माना संपत्तिः निष्प्रपञ्चसदान्तरम् प्रपञ्चस्य महाप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन प्रथाव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः ॥ "As for the contention that scripture itself recommends the recognition of reason in as much as it enjoys reasoning (*manana*) in addition to mere listening (*śravaṇa*) to the śruti, it should be noted that no dry reasoning without experience to back it, can be admitted here on this plea. It is only reasoning suggested by the śruti itself that is here resorted to as leading to direct realisation. Such reasoning for instance as these: (1) As dream

1. We find references to some of these commentators and even short quotations from their writings in the third varṇika of the *Panca Padikā*.

and waking are mutually exclusive, Ātman passing through both is un-attached to either; and as in deep sleep the self becomes one with Pure Being altogether leaving the world behind, this self is really the Pure Being free from the world. (2) Since the world is born of Brahman, it is not different from Brahman because of the principle of non-difference of the effect from the cause" (S. Bh. 2-16). This long extract is invaluable on two grounds. First it shows that Śāṅkara dis-countenances the use of pure reason for its own sake in matters of metaphysical importance, and secondly it states, in so many words, that the Śruti does not arbitrarily impose itself as an authority on the enquirer, but proposes to lead him to the highest truth by means of reasoning based on facts of experience. Accordingly, Śāṅkara declares, again and again, that in the enquiry into the nature of Brahman not only exegetical considerations such as śruti, but also experience, and reasoning (श्रुत्याद्योऽनुभवदायश्च 1-1-2), should be consulted because the knowledge of Brahman, unlike that of religious works, has to culminate in the intuition of reality. अनुभाववसानत्वात् प्रह्लाविद्यायाः । (1-1-2), अनुभवाख्यमेव विद्याफलम् (3-2-18), अनुभवाख्यं तु ज्ञानफलम् (3-3-32). It is quite in accordance with tradition that Śāṅkara expressly relates reasoning to the theory of causation as well as to the method of the three states as found in Gaudapāda's Kārikās.

3 GAUDAPĀDA AND SUREŚVARA

Surēśvara was a worthy disciple of a worthy master. He carried on the torch of Gaudapāda's tribasic dialectic and māyic causation as handed to him by Śāṅkara, undiminished in its brilliance. This is how he frequently sums up the conclusion of the avasthātraya dialectic. अनुभवदृष्टिरात्मास्यं यथोक्तः स्वप्नबोधयोः । प्राप्तेऽपि च तथैवायं यद्वै तदिति वाक्यतः । अतिकारकहेतुश्च यथाऽऽत्मायं सुषुप्तिगः । कूटस्थदृष्टिसालत्वात् तथा स्वप्नबोधयोः ॥ "Just as this Ātman is held to be possessed of a never-failing

1 This is in faithfulness to Gaudapāda's dictum निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् (GK 2-26). See the *Mandūkya Rahasya Vṛṣṭi* on that Kārikā.

consciousness during dream and waking, so is he in the *prājñā* state of sleep. And just as this *Ātman* transcends all motives and factors of action in sound sleep, so does he in dream and waking too". (Br. V. 4-3-1907, 1908). That is to say, *Ātman* is by nature ever the same Pure Consciousness beyond all change and changelessness. Again, *Surēśvara* cites *Gauḍapāda's* *Kārika* containing the simile of a rope mistaken for a number of different things whenever (Br.V. pp. 510, 880) he speaks of causality, reminding us thereby that only *māyic* causality is meant.

It is interesting to note that monistic schools owing no allegiance to *Śaṅkara's* strictly orthodox absolutism, tried very early to adopt *Gauḍapāda's* teaching to suit their own systems. Thus *Maṇḍana* who openly opposes some of *Śaṅkara's* cardinal tenets, nevertheless quotes the well-known *Kārika* कार्यकारणवद्दौ ताविव्येने विश्वैत्रसौ । प्राज्ञः कारणवदसु द्वौ तौ तुयें न सिध्यतः (GK. 1-11) to support his special creed that the perturbation of the mind continues to exist in sound sleep in a latent condition along with causal ignorance (Br. S. p. 22, 144). Even before *Śaṅkara* there had been systems who believed with *Maṇḍana* that over and above the knowledge obtained through *Śruti* some sort of mystic practice was necessary to arrive at the final realisation. They relied upon such texts as विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत (Br. 4-4-21) which apparently teach *prajñā* (realisation) which has to come subsequent to *Vijñāna* (scriptural knowledge) *Surēśvara* was a liberal thinker who did not hesitate to assimilate doctrines of other schools' so long as they did not clash with the tenor of his own absolutism. But when it came to the question of the intuition of the immediate and eternal Reality, the *Advaita Ātman*, he was the last person either to give or to ask for quarter. Regardless of the fact that his opponent attempted to

1 A comparison of the *Bṛhadāraṇyaka Vārtika* with the *Brahmasiddhi* would reveal a startling similarity between the two works in terminology and verbatim quotations sometimes very slightly adapted. A number of arguments are found to be bodily taken over into the *Vārtika* from the *Brahmasiddhi*, which circumstance has led many to believe in the identity of *Maṇḍana* and *Surēśvara*.

take shelter under the authority of a dubious text or of an honoured name such as that of the great Gauḍapāda, he relentlessly exposed the inconsistencies of all theories which called in the aid of Yoga, or continued contemplation of Vākya-jñāna, whether for the purpose of attaining ultimate realisation or for making knowledge strong enough to ward off all avidyā. A school aiming at the latter end propounded the theory of a two-fold ignorance, natural and adventitious वैसर्गिक्या-गन्तुकी चेति (Br. V. 4-4-88) enveloping the self and the not-self respectively. While the adventitious ignorance obscuring the external objects could be effectively dispelled by knowledge once for all, natural ignorance, they said, was liable to revive even after its destruction by knowledge, and might sally forth again. They therefore thought that a continued vigilant and active course of mystical discipline was necessary until the whole mind secured final absorption in Brahman. The mighty name of Gauḍapāda was invoked in support of this doctrine, and two of his Kārikās were quoted as implying it¹ तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः । तत्त्वं भीतस्तदा रामस्तत्त्वाद्मच्युतो भवेत् ॥ यदा न लीयते चित्तं न च विशिष्यते पुनः । अनिह्नमनामासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ (GK 3-34)

The content of the first śloka,² the reader will recollect, points to the resultant knowledge accruing to one who realises the metaphysical identity and unreality of both waking and dream. The second śloka is³, as Śankara shows, meant for those that cannot rise to the height of Vedantic reflection which directly reveals the sole reality of Ātman आत्मसत्यानुबोधेन Śuresvara was unsparing in his criticisms against all such aberrations of minds that could not appreciate the worth of Vedantic Absolutism. The *Bhāvanāvāda* (doctrine of meditation) of

1. It is in this connection that Gauḍapāda's name is directly mentioned in the Vārtika.

2. Śankara's commentary here warns against the very mis-interpretation which Śuresvara has severely condemned.

3. Prof. V. Bhattacharya smells here the contact of Buddhistic Vijñāna vāda and Vedānta. The *Prasankhyānopāśis*, of course, is for a welding of Vedānta and Yoga of a particular kind.

Bhartṛprapañca, the *Asamsṛsta jñānavāda* (doctrine of unrelational knowledge) of schools akin to Māṇḍana's, and the *Prasankhyānavāda* (doctrine of stabilization of knowledge) of Brahmadaṭṭa and others, are equally faulty in Sureśvara's eyes, because they all fail to see that Ātmajñāna is only the shaking off our ignorance of an eternally inalienable immediacy. निद्राग्रहः सन् यथा स्वप्ने दग्निव्याघ्रादिसंगतेः । निद्रास्वप्नप्रहाणेन बोधमात्रायंभाग्भवेत् । प्रत्यगज्ञानसंभूतगानात्बोध्यप्रबोधतः । प्रथंसादात्ममोहस्य तदैकार्थ्यं संमद्भुते॥ (Br. 4-4-840, 841) Sureśvara is here comparing enlightenment by teaching, to the sudden awakening of a dreamer after encountering a forest-fire or a wild tiger in the dream itself.

4 INTERPRETATION OF GAUḌAPĀDA AFTER SUREŚVARA'S TIME

Later Vedantins who have succumbed to the temptation of speculation and textual interpretation, have not lagged behind in offering their due meed of praise to Gauḍapāda even while they have missed the true track of Vedantic dialectic pointed out by that master-mind. *Panchapadīka* the earliest sub-commentary on Śaṅkara's *SūtraBhāṣya* available, leaves us in no doubt that it flies off at a tangent in its treatment of avidyā as a *śakti* or force which has to be taken for granted as inhering in the very nature and existence of things external and internal, since illusory appearance could not be otherwise accounted for अदृश्यमेवा अविचारनिर्बाह्यप्यारिमेकेषु वस्तुषु तत्स्वरूपमना-मात्रानुबन्धिनी अदुपगन्तव्या । अन्वया मिथ्यार्थवभासानुपपत्तेः ॥ (pp. p. 4) He who runs may read the glittering differences between this speculative doctrine and Gauḍapāda's reasoning based upon solid facts of intuition and experience. Yet this commentator feels no qualm of conscience in interpreting Gauḍapāda (अनादिमायया सुप्तः GK 1.16) as vouching for his postulate that the individual soul is limited by this fancied power of avidyā or māyā which hinders it from recognizing its identity with Brahman : अतो मायावच्छिन्नरूपादानन्ददृषि महारूपमात्मनो न वेत्ति । तथा चोक्तम्—अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रदुष्यते । अजमनिद्रमन्वममद्वैतं दुष्यते तदा ॥ इति (PP p. 15) : Surely Gauḍapāda never dreamt that his absolutism could be dragged down to this realistic turn of

thought or that his *kārikā* making a statement of saving knowledge based upon universal experience, could be pressed into service to prop up a hypothetical mysterious force indifferently called *avidyā* or *māyā*.

It will be remembered that while Śaṅkara mostly emphasises the *Satkāryavāda* based upon the theory of illusory causation throughout his *Sūtra Bhāṣya*, he nevertheless takes care to maintain the traditional teaching about the three *avasthās* intact by declaring that the waking world is as unreal as the dream world न च विद्यदादिसर्गस्याप्यारयन्तिकं सत्यत्वमिति । प्रतिपादितं हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिन्यः' इति समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । ... अतो वैशेषिकमिदं स्वप्नस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥ (S. Bh. 3-2-4). He also observes, in un-ambiguous terms, that the ego becomes one with Brahman in sound sleep and the like states, येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाच्युपशमात् संपद्यते (S. Bh. 3-2-11). Vācaspati Miśra, author of the *Bhāmati*, the famous sub-commentary on *Sūtra Bhāṣya*, however, is either reticent on such occasions, or else gives expression to his pet doctrine—taken over from Maṇḍana—that *layalakṣaṇā avidyā* persists in those states. He does not, as far as I am aware, refer to Gaudapāda anywhere, so as to enable us to see his definite attitude towards the method of the three *avasthās*. In any case, we may presume that he, with Maṇḍana, does not attach much importance to that dialectic since he equates *Śravaṇa*, *Manana* and *Nididhyāsana*, the three immediate means to enlightenment, with the two steps of yogic discipline *dhāraṇā* and *dhyāna*, while he thinks that *darśana* is *Samādhi*. अत श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः, दृष्टव्य इति समाधिर्ह्युपदेशः । (Bha. 2-3-39) Evidently he contemplated a coalition of Vedānta and Yoga, as did Prakāśātman later on in his famous *Vivaraṇa* कदाचिदसंप्रज्ञातारमैकत्वदर्शने कदाचिदारब्ध-कर्मोपस्थापितदोयनिमित्तद्वैतदर्शने चेति ॥ (PV p 284). Of course this innovation is diametrically opposed to Gaudapāda's dictum (GK 1-17) that *Ātman* is always *Nisprapañca* (free from all duality) as well as to Śaṅkara's irrefutable argument that the Vedāntic text 'That thou art' referring to

universal present time cannot by any ingenious interpretation be twisted so as to restrict it to any particular state न चायं व्यव-
 हाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम् । तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म-
 भावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् ॥ (S Bh. 2-1-14)

Coming down to recent times when both the Vivarana and the Bhāmati schools of interpretation came to be welded into one, we are confronted with a new twist of the avasthātraya teaching. The author of the *Pañcadaśī* has brought forward a new theory that *viśva*, *taijasa* and *prājña* are the names of the individual self conditioned by the gross, the subtle and the causal body (or, ignorance), respectively while *Vaiśvānara*, *Hiranyagarbha* and *Īśvara* are the names of *Paramātman* conditioned by the collective gross, subtle and causal bodies (PD 1-16 to 28). It will be noted that in strange contradiction of Gaudapāda's statement (GK 1-1) that *Viśva* is 'vibhu' (all-pervading), the term now becomes a misnomer for the shrunken self with a limited body, whilst *prājña*, the *ghana-prājña*, is degraded into the self enveloped in ignorance¹. Not content with thus much, this writer proceeds to prescribe *Pātāñjala* Yoga for the removal of obstructions to realisation (PD 1-60 to 65). The whole chapter is well-worth perusal by scholars who wish to study the vicissitudes of Gaudapāda's tenets down the ages.

Ever since the time of *Vidyaranya*, it has become the fashion for Vedantic writers to identify the *Ātma-satyānubodha* of Gaudapāda extolled as *asparśa yoga* with the *nirvikalpa samādhi* of the *Pātāñjalas*. As instances in point may be cited *Pañcadaśī* (2-24) and *Jīvanmukti Viveka* (JV Manonāśa-prakarana p. 80). In some cases, they have even gone to the length of saying that the *Māndūkyopaniṣad* merely enjoins the meditation of the identity of *viśva* and *Virāt*, *taijasa* and *Hiranyagarbha*, and therefore that the *Sarvajñatva* (omniscience) of *Prājña* is

1 For an elaboration of this dichotomy of *viśva* and *Vaiśvānara* etc. see *Siddhanta Loka Saṅgraha* pp. 92-100 (Chukhamba Edition)

not to be taken seriously.¹ The curious reader is referred to the Hindi *Vṛtti Prabhākara* (VP 8-18, pp. 353-355. Venkatēśa Steam Press).

1. That, really, reference to Omkāra and Vaiśānara etc., has primarily nothing to do with meditation, is well-known to readers of Śankara's Commentary on the Māṇḍūkya with the *Āgamaśrautarāṅga*. This has been explained at great length by the present writer in his *Māṇḍūkya Rahasya Vṛtti*.

SECTION SIX

RETROSPECT AND CONCLUSION

1. RETROSPECT

It is now time for us to have a look at the ground we have traversed so far and take stock of what we have now left with us. We have seen that there are not sufficient grounds to disturb the traditional opinion that the Māndūkya is a genuine Upanisad and that Gaudapāda is the author of all the four chapters of the Kārikās attributed to him. The chapters proceed in an orderly manner in expounding the tri-basic method of Vedānta which considers all aspects of life and convincingly reveals Reality as the unchanging Pure Consciousness invariably intuited as the witnessing principle in us. The first chapter summarises the results of an examination of the three states and shows how our self is really the Absolute transcending all duality of words and thoughts on the one side and objects expressible or thinkable on the other. The second chapter enters into an impartial comparison of waking and dream, and arrives at the conclusion that both the states with their contents are māyic manifestations of the non-dual Ātman. The third chapter clarifies how the Absolute remains unaffected amidst its seeming manifestations, while the fourth seeks to show how, even the purely rationalistic systems, being partial to the waking state, are in conflict with each other, and even so, indirectly point to the truth of the absolutistic doctrine revealed in Vedānta.

We have weighed certain modern theories, some urging that Vedānta is more or less identical with the Vijñānavāda of the Buddhists and some surmising that Gaudapāda is indebted to Mahāyānic writings for his terminology and method of reasoning. It was seen that Buddhistic reasoning being confined to the waking standpoint, is intrinsically different from the Vedāntic reasoning covering all the three states and the unborn, constant, non-dual Vijñānam, the Brahman of the Vedānta, has

very little in common with the stream of momentary consciousness postulated by the Yogācāras and Vijñānavādins. We also found that where, especially in the fourth chapter, Gauḍapāda seems to have freely made use of certain terms and thoughts of Mahāyāna Buddhism, he has pressed them into service only to show that the terms have their full significance with reference to Vedantic concepts and that the reasonings become more convincing when applied to facts of experience to which attention is drawn exclusively in Vedānta. Again, we clearly saw that the nature of the Vedantic Absolute and the method of approach to reach it, are entirely different from the absolutes and the methods of approach accepted in the Mahāyānic Systems. And finally, we have traced in a rough outline the various turns that Gauḍapāda's teaching took in the course of time and saw how Vedānta gained or lost its value as one of the highest systems of thought the world has ever witnessed.

2. THE USE OF VEDANTIC KNOWLEDGE

What is the effect of this Vedantic knowledge on practical life? Gauḍapāda has not made any attempt to answer this question at length, but he has given us sufficient hints at the end of his work¹ to enable one to guess the trend of his opinion in the matter. According to him a person who has realised his identity with the Absolute, becomes a Brāhmaṇa in the highest sense of the term, and that implies in Vedantic parlance an ideal comprehending all that is best in life, physically, mentally, morally and sociologically. Witness the Śruti अथ ब्राह्मणः "And then is he, indeed, a real Brāhmaṇa" (Br 3.5-1). He obtains Sarvajñatā (omniscience) also; not that he comes to know everything about everything in some occult manner, but knowing as he does the one Reality underlying all the phenomenal Universe, he is beset with no more doubts or difficulties due to ignorance of the one thing worth-knowing. He becomes free from the trammels of feverish activity (किसलः परसीदते) for the sake of the baubles and trinkets of

1. See GK 4 85, 86, 92 and 93.

केचित् प्रथम प्रकरणमागमाद्यम् उपनिषत्त्वेनैवाभ्युपयन्ति : यद्यपि च केचिदधुनातनाः केवलपुराद्वृत्ततत्त्वशोधनकौतुकतया प्र चाः साप्र-
 दाधिकश्रद्धामननुकन्धानाश्च प्रकरणचतुष्टयमिदं नैकप्रणेतृकमित्यभिप्रयन्तिः
 विशिष्य च चतुर्थं प्रकरणमत्यातगान्वाख्यं केनचिद्द्वौद्वसिदान्तानु-
 सारिणा, बुद्धमतसहानुभूतिमता वेदान्तिना, बुद्धानुयायिनापार्वर्जनमर्माप्सता
 वेदान्तिनैव वा केनचित्, प्रणेतृमिति विविधं विकल्पयन्ति ; किं बहुना,
 यद्यपि च केचिद्द्वौद्वपादनामा न कश्चिद्व्यवहृता क्वचिद्व्याप्त्यादित्यपि
 धार्ष्ट्येन जल्पन्ति ; तथापि साप्रदायिकनयेन वेदार्थविधारणैकव्यवसायं
 मुमुक्षुणां न तादृशयुक्तकर्मवल्ग्विषयावदूकमतानुशीलनेन किञ्चिद् प्रयोजन-
 मस्तीति न तत्र किञ्चिद्वक्तव्यं वस्तुतः । आस्तिकानां वेदान्तार्थजिज्ञा-
 साप्रविविक्षुणां चिच्च तादृशवादितर्कचालितं मा भूदिति कारणात्तु मया
 ग्रन्थमध्ये परेषां चौघानीपत्तत्र तत्र कटाक्षितानीति ज्ञेयं सुधीभिः । ऐति-
 हासिकदृष्टिभूषिष्ठे च संप्रतितनयुगे श्रीमद्द्वौद्वपादशङ्करभगवत्पादयोर्विषये
 प्रचलितसांप्रदायिकाभिप्रायाः केवलान्धपरंपरयाऽऽश्रिताः इत्याभिन कजिता-
 सूनामप्यागडा माऽहुरीभूयादिति हेतौद्य तादृशां बुमुन्नां बुनुदल-
 निवृत्त्यर्थमेव मयाऽऽदलभाषामय्या विम्बृतभूमिकया परमतनिराकरणम्-
 मतसमर्थनपरया गैर्वाणवाणीमयोऽप्ययं ग्रन्थः संज्ञेजितः । गौड-
 पादीयप्रकरणचतुष्टयस्य प्राणभृतस्य तु प्रक्रियान्तरयस्यानिरमाधारणं
 स्वरूपम् अत्र प्रदर्शयितुं यत्नः ममाद्रियते । तद्व्यगमेन हि मन्मन्दीन-
 प्रयोजनो वेदान्तार्थनिर्णयः स्यात्, तथा च मुमुक्षुणासुपरागो
 भवेदिति ॥

अवस्थात्रयप्रक्रियाया अगाधारणधर्माः

अवस्थात्रयप्रक्रिया नाम तद्व्यवहृत्तत्त्वाऽऽश्रितः परमनिष्पत्तये--

तत्रावस्थात्रयरीताप्रक्रियायाः श्रुतिवर्गिनीनां अगाधारण-
 धर्मास्तानदवस्थात्रयादास्तत्त्वजिज्ञासुभिः । यद्यप्यवस्थात्रयं नाम जाम-

स्वप्नमुपुस्य इति सर्वलोकविदितमिति न किञ्चिदस्तीव तत्र परीक्षणीयम् । तथापि वेदान्तेषु नावस्थात्रयस्य विषयभूतस्य तादर्थ्येनैव परीक्षा प्रतायते येन तन्निरूपणं व्यर्थप्रयासत्वेन शङ्कनीयं स्यात् ; किं तर्हि अनृष लोकसिद्धमवस्थात्रयं तदनुभवितुः परमार्थस्वरूपं निर्धारयितुमेव । अवस्थात्रयवत्त्वं हि मिथ्यारूपं परमार्थत एवाऽऽत्मनो धर्म इति विकल्पयति लोकः । तदेतद्विकल्पनमध्यारोपदृष्ट्या तावदभ्युपगम्याऽऽत्मनः स्वरूपमविद्यागृहीतात्स्वरूपाद्विलक्षणं तत्साक्षिरूपं विद्याप्याद्वैतात्मानं समधिगमयति भगवती श्रुतिः । अधिगते तु तस्मिंस्वरूपेऽवस्थावत्त्वमप्यपनयति । तथा च दर्शनम् 'सोऽपगत्मा चतुष्पात्' (मं. २) इत्युपक्रम्य 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम् . स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७) इत्यन्तम् ॥

तिसृष्वेवावस्थास्वन्तर्भावोऽन्यान्मावस्थानाम् —

यद्यपि जाग्रदाद्यवस्थात्रिकत्रयतिरिक्ता अप्यवस्था समनुभूयन्ते लोकैः, तूष्णीमवस्थामदमूर्छानिद्राविहार(somnambulism)मौढ्य(idiocy)स्थित्युन्नाद' insanity)परवश्यता(mesmeric or hypnotic state)मरणाद्यवस्थानां लोकसिद्धत्वात् । समाधिमुक्त्यवस्थयोश्च शास्त्रप्रसिद्धेः । तथापि लौकिकैः शमयानुभवायाः सर्वस्या अप्यवस्थाया दर्शनवृत्त्यदर्शनवृत्त्यन्यतरत्वावश्यभावात्, दर्शनवृत्तिरूपायाः सत्यत्वेन विभाव्यमानाया जागरितसमानयोगक्षेमत्वात्, मिथ्यात्वेन विभाव्यमानायास्तु स्वप्नसमानयोगक्षेमत्वात्, अवर्शनवृत्तिरूपायाः मुपुसि-समानयोगक्षेमत्वाच्च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यावस्थात्रयमेव सम्यङ्निरूपितमलं तत्त्वनिर्णयायेति न कश्चन न्यूनताशङ्कातङ्कोऽत्र समस्ति । अवस्थात्रैताः स्वप्नैव निरूपिता जिज्ञासोरलं तत्त्वपरिसमाप्त्यै । स्वप्नादन्वत्वेनोपलभ्यमानानां हि सर्वेषां पुरुषाणां स्वजाग्रत्स्वप्नयोरन्यतरस्यामेवावस्थाया-मुपलम्भात् तेऽपि स्वानुभवपरीक्षणेनैव परीक्षिता भवन्तीति न ज्ञेयकदेश-

स्यापरीक्षितत्वमापतेत् । तथा द्याह भगवान् भाष्यकारोऽल्लतशान्ति-
व्याख्याने 'ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः' (४-८८)
इति ॥

अवस्थायाः प्रपञ्चव्यापकत्वं --

अन्येष्वेवमस्ति मनसि करणीयमत्र प्रक्रियाया असाधारणरूपत्वेन
यज्जागरिताद्यवस्थानां न प्रपञ्चान्तर्भूतत्वं ग्राह्यं किं तु तत्तदवस्थान्तर्गतत्वमेव
तत्र तत्र समुपलभ्यमानस्य ग्राह्यग्राहकप्रपञ्चस्य कृत्वत्स्यापीति । यद्यपि
प्रमातृदृष्टिमवष्टम्ब जाग्रत्प्रपञ्चान्तर्गतमेवाऽऽत्मानं स्वस्वदेहपरिच्छिन्नं
चाभिमन्यते सर्वोऽपि जनः, तथापि शास्त्रदृष्ट्या समस्तजाग्रत्प्रपञ्चोपाधिक-
त्वात्साक्षित्वेनाभिलक्ष्यमाणपरमार्थात्मापेक्षया सोऽपि प्रमाता जाग्रत्प्रपञ्चान्त-
र्गतत्वानुमेयसकलेतरप्रमातृगणसहितस्तत्प्रपञ्चान्तर्गत एव, स च प्रपञ्चो
जागरितावस्थान्याह एव । तदतिरेकेणान्यत्राननुभूयमानत्वादिति
ध्येयम् । अत एव हि श्रुतिर्जागरितस्थानमात्मानं मकलप्रपञ्चोपहितं
विज्ञापयति 'ससाह्र एकोनविंशतिमुखः स्थूलसुक्ष्मधानरः प्रथमः पादः'
(मं. ३) इति । व्याचष्टे च तद्भाष्यकारः 'सर्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविक-
स्थानेनाऽऽत्मना चतुष्पादत्वस्य विवक्षितत्वात्' इति । परमार्थात्मा यः
प्रकान्तः 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' (मं. २) इति, नस्याऽयं जागरितस्थान
आत्मा भर्तृप्रपञ्चोपाधिकः प्रथमः पाद इति तदर्थः ॥

अवस्थानां परस्परविलक्षण्यमस्ति, न तु परस्परसंबन्धत्वं परस्परभिलषत्वं वा --

अयमपरो विशेषोऽस्याः प्रक्रियाया अविस्मरणीयो यज्जाग्रदाद्यवस्थानां
परस्परविलक्षणत्वेन प्रतीयमानानां न कश्चनसंबन्धः शक्यवावधारण
इति । यतः सूक्ष्मेक्षिकत्या विमृश्यमाने त्रिवमेव तावदवस्थानां न घटते,
यावत्ता तासामन्यतमावस्थाने तद्विनस्योरपि सहस्थितिर्नाभ्यहितमपि
शक्या । न हि कश्चिद्युगपज्जागर्ति स्वप्ने पश्यति सुपुतमनुभवतीति च

शक्यकल्पनमेतदिति । न चैकस्मिन् देशेऽवर्तमानानामेकस्मिन् काले
 आनुपूर्वमभजमानानां वा भावानां संख्येयता भागिनी । स्वप्नजागरिता-
 न्तर्गतभेदानां तत्तदवस्थोचितान्यादृशान्यादृशकालदेशमात्तदमेव प्रती-
 यत इति तु सर्वानुभवसिद्धमेतत् । न च तत्स्थानादिनाभूतत्वेन
 निश्चीयमानप्रपञ्चमात्रे विभान्यमाना कालदेशबुद्धिरुभयोरपि तयोः साधा-
 रणभूतकालदेशान्तरसद्भावे प्रमाणं भवेत् । सुषुप्तावस्थायास्तु नान्तर्-
 बहिर्वा कालदेशौ संस्त इत्यतो जाग्रदावस्थायां त्रिवबुद्धिर्मान्तिरेवेति
 सिद्धम् । अत एव तासां मिथोभिल्लत्वं सुतरा दुःसंपादम् । न हि काल-
 देशपरिच्छेदं विना दृश्यानां भिन्नत्वमभिल्लत्वं वा भवेत् । अत एव च
 तासां कोऽपि संबन्धो न शक्यकल्पनः । भिन्नानामेव हि भावानां
 संबन्धः कश्चन कल्पनीयो भवति न तु परस्परसंबन्धान्निर्गतां गत्या-
 स्वप्नगन्धर्षतगरस्थानामिर्वेति ॥

अनुभवस्य प्रसुख्यम्—

अपि चायमपरो विशेषोऽस्यां प्रक्रियायां यदनुभवस्यैव प्राधान्य-
 मास्वीयतेऽत्र न तु प्रत्यक्षादिप्रमाणानामिति । अवस्था एव हि तावन्न
 प्रत्यक्षादिगम्याः, प्रागेव चात्मा स्वयंसिद्धः । न हि तत्रेन्द्रियालोचनस्य
 पुरामतिप्रभवस्य तर्कस्य वाऽवकाशोऽस्ति । तदविषयत्वात् । शास्त्राचार्यो-
 पदेशरूपागमस्तु अतद्धर्मनिरासकत्वमात्रेणानुभवसिद्धमात्मानगावेदयतीति
 तत्र प्रमाणत्वेनोपचर्यत इत्यन्यदेतत् । उपपत्तिरप्यत्र प्रक्रियायामानीय-
 माना श्रुत्यनुगृहीता तदविरोधितर्करूपा वेति साप्यनुभवायचैवेति न वृथ-
 वप्रमाणत्वेन परिगण्यते । अनुभवशब्देन चात्र न पातञ्जलादितन्त्रान्तरीय-
 योगजसमाधिजन्यरूपोमन्त्रादिस्तिद्विजन्यो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यानुभवो
 वा वैयक्तिकवेदनादिरूपानुभवो वा व्यपदिश्यते । किं तु सर्वजनसाधारणः
 स्वाभाविक एव, यः खल्विन्द्रियान्तःकरणव्यापारानपेक्षो जाग्रदादिसर्वा-
 वस्थानां साक्षाद्विज्ञापकः सर्वैरपि वादिमिरतप्लपनीय इति ॥

अवस्थात्रयप्रक्रियासिद्धः सिद्धान्तः

यथोक्तासाधारणवर्मयुक्तावस्थात्रयप्रक्रियानुसंधानेन संस्कृतान्तः-
 करणानां सर्वप्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मैवैकः परमार्थ इति सम्यञ्जति-
 र्जायते । यद्यपि अवस्थात्रयानुभववानहम्, शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान्
 दुःखमनुभवामि जागरितस्वप्नदोर्भूतो भूयः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य
 विश्रम्येति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । तथापि जाम्बप्रमातृदृष्ट्यैव सः,
 न त्ववस्थात्रयसाधारणसर्वत्रिकानुभवसंमन इत्युपेक्ष्यः । न हि जाम्ब-
 व्यमाता स्वप्नसुषुप्तदोरपि स्वासाधारणवेपेण प्रमाणैस्तद्वत्प्रमेयविशेषान्
 प्रमिगोति येन तस्यानुभवं तद्विषयेऽपि प्रमाणाकुर्महे । अत एव च योऽपि
 सुखमहमस्वाप्समिति स्वप्नमद्राक्षमिति वा जागरिते स्मरणाभासः प्रमातुः,
 तदपि विकल्पमात्रमिति निश्चेत्तत्रम् । स्वप्नेऽन्यादृशस्यैव प्रमातुर्व्यापारस्य
 सुषुप्तौ सर्वप्रमात्रभावस्य च तेनैव प्रमात्रा परामर्शादित्यववेद्यम् । यः
 पुनरात्मा सर्वावस्थासाधारणः, तस्य सर्वत्र ज्ञस्वरूपाविशेषात्, जागरिता-
 द्युपाधीना तन्कृतबहिःप्रज्ञत्वान्न-प्रज्ञत्वादिविशेषरूपाणां च परस्परव्यभि-
 चाराच्च नित्यनिरवस्थ एव स आत्माऽद्वितीय इत्यवगम्यते । स एवैकः
 सर्वेषां न आत्मेति सर्वे वदमादित एवाजाद्वयात्मस्वरूपा एव नित्यशुद्ध-
 बुद्धमुक्तस्वभावा इति च सिद्धम् । तद्विदमाह श्रुतिः 'एकान्तप्रत्ययसारं
 प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते न आत्मा स विज्ञेयः'
 (मं. ७) इति ॥

कार्यकारणभावप्रक्रिया

यद्यपि यथावर्णितनीत्या सर्वदेशकालनिमित्तासंस्पृष्ट एवायमात्मा
 प्रपञ्चोपशमोऽजोऽद्वयश्च, तथापि जाम्बप्रमातृबुद्धिवासितान्तकरणमन्द-
 मध्यमबुद्धयः साधकाः प्रतिपन्ति प्रपञ्चोऽयं परमार्थसत्त्वेव, अत्रत्ववस्तुना
 प्रमाणैरगच्छमात्, अर्थक्रियाकरणसामर्थ्याच्चेति । न चेदृशः प्रपञ्चो

निष्कारणमुत्पत्तुमलमिति च । तेषामप्यनुग्रहार्थं तद्विचारसरणिमेवानुसृत्य वेदान्ता जगज्जन्मादिकारणं परमेश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति चोपदिशन्ति 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३-१), 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्त्रं च जायते' (मुं. १-१-९) इत्याद्याः । इहाप्युपनिषद्युक्तम् 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्पयौ हि भूतानाम्' (मं. ६) इति । स चैव उपदेशो न परमार्थतो जगत्कारणमेव ब्रह्मेति कृत्वा । न हि प्रतिनिधतदेशकालनिमित्तक्रिया-फलाश्रयस्य जगतो . देशकालादिसर्वोपप्लवहरहित आत्मा वस्तुत एव जन्मादिकारणमित्यजसैवोपपद्यते । न च प्रपञ्च परिदृश्यमानानां भावानामुपलभ्यत्वार्थक्रियाकारित्वमात्रेणास्य वस्तुसत्त्वादि युक्तं व्यवस्थापयितुम् । स्वप्नमायादिष्वपि भावानामुपलभ्यत्वार्थक्रियाकारित्वयोर्दर्शनात् । कथं तर्हि कृत्वोपदेशोऽयमिति ? अत्र संप्रदायविदः श्रीमद्भौडपादाः । 'उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् । जातिभ्यु देशिता बुद्धैरजाते-स्त्वसतां सदा ॥' (४-४२) इति । अयं भावः । जागरितावस्थायां वस्तूनां कार्यकारणभावं प्रतीतमुपलभमानास्तद्भावभाविताः श्रद्धाना आस्तिका मुमुक्षवोऽत्र स्वान्तर्भावितकालदेशनिमित्ते जाग्रत्प्रपञ्चेऽपि कार्यबुद्धिमतिदिश्य मन्यन्ते जगदिदं वयं च कस्माच्चित्कारणादुत्पन्ना इति । तत्र कार्यकारणभावं वास्तवमेवेति गृहीत्वा प्रधानपरमाण्वादिकारणमनुमाय-सन्मार्गात्परिश्रष्टा मा भूवन्निति श्रुत्या तेषां परमार्थज्ञानोपायत्वेन जगज्जाति-र्ब्रह्मणः सकाशादित्युपदिष्टा जीवोत्पत्तिश्च । कथं नु नाम क्रमेणाप्यजाति-वादं परिगृह्याजमद्वयमात्मतत्त्वं विजानीयुरिति, न तु परमार्थत एव जगज्जातिरनुमतात्रेति । न चाजातेरेव परमार्थत्वे कथमसत्या जातिरुप-दिश्यते श्रुत्यन्तेषु, कथं वा तदाश्रितानां जिज्ञासूनां परंपरयाप्यजाद्वयात्म-विषयो विवेक उदीयादिति शङ्कनीयम् । मायाजान्युपदेशात् । तथा हि । मुपुत्से प्रलये चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मावतिष्ठते । जागरिते स्थितिकाले

ष्ठापितम् । तत्र वैतथ्ये 'तस्मादेवं विद्विन्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम्' (२-३६), इति द्वैतवैतथ्यसाधनेनार्थात्सिद्धमद्वैतमुपसंहृतम् । अद्वैते पुनः साक्षादेवाजद्वैतं प्रतिष्ठापितमिति विशेषः । प्रकरणद्वयेऽप्युपपत्त्यानयन-
मागमार्थवैशद्यायैव । सा चोपपत्तिः श्रुत्यनुगृहीततदविरोधितर्कयोरन्यतरा-
त्मिका यधोपन्यस्तागमार्थाध्यवसाये उपकरणभूतेति च समानम् ॥

चतुर्थे त्वलातशान्तिप्रकरणे द्वैतिनो वेदवाद्याश्च येऽस्याद्वैत-
दर्शनस्य प्रतिपक्षभूताः, तेषां परस्परविरोधादजद्वैतवाद एव सम्यग्दर्शन-
मिति सेत्स्यतीति व्यतिरेकन्यायेन प्रदर्श्य सकलशास्त्रार्थोपसंहारः कृतः ।
यत्तु तत्र बौद्धयुक्तिभिरेव प्रायेणाजातिवादः प्रसाधितः तत्रायं निगूढा-
भिसन्धिराचार्यस्य बह्वैद्धयुक्तीनां सम्प्रविमृश्यमानानां जगत्सत्यत्वभ्रम-
निरसनेन क्रमेण श्रुतिप्रतिपाद्याद्वैतवस्तुसामीप्यगमयितृत्वेनैव चारितार्थ्यम्
न तु ताः कंचित्सिद्धान्तान्तरं स्थापयितुमलमिति । अत एव ह्यत्र
विज्ञानवादिसंमतयुक्तिभिर्वाह्यार्थजन्मनिराकरणं कृत्वा तद्युक्त्यतिदेशेनैव
चित्तजातिमपि निरस्यन् चित्ततद्दृश्ययोरुभयोरपि सममेव अजातिवस्त्वनति-
रिक्तत्वं प्रसाधयति । अतीतप्रकरणेष्विवात्रापि मायाजातिवादं तत्र तत्रोप-
स्थापयति । अन्ते चाऽऽगमप्रकरणोपन्यस्तां श्रौतीमवस्थात्रयप्रक्रियां
पुनरपि प्रदर्श्य ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागरहितमद्वितीयचैतन्यं धर्मान्तरासंक्रान्त-
मेतन्न बुद्धेन भाषितमित्युद्धोषणेनोपसंहरतीति । यदपि तत्र बौद्धपारि-
भाषिकशब्दानामनुकरणं तदपि तेषां वेदान्तदर्शन एव मुख्यवृत्तत्वप्रदर्श-
नायेति ग्रन्थशरीरे परिशिष्टे चोपपादितमिति नेह तत्र पृथग्यत्नः क्रियते ॥

नागार्जुनगौडपादप्रक्रिययोर्वैलक्षण्यम्

तत्र नागार्जुनाद्वैतपादाचार्यस्यावरफालीनत्वम्, अलातशान्ति-
प्रकरणे नागार्जुनकारिकादिभूतिपूज्यमानशब्दवाक्ययुक्तिसाम्यं च
प्रतीयमानमालक्ष्य केचित्तयोरुभयोरप्याचार्ययोरेक एव सिद्धान्तोऽभिमत

इति सहसा निर्णयावभवुः । तदिदमुभयाचार्यप्रक्रियापरीक्षणाकुशलानां साहसमित्यभनवगीयते । यन्कारणं नागार्जुनो वितण्डावादी न कंचन सिद्धान्तमालम्बते । गौडपादाचार्यस्त्वजाद्वयार्थक्यवादी नियमेन वेदान्त-सिद्धान्तमवलम्बते चेति ॥

तथा हि । इदमेव परनार्थस्वरूपमिति दृढाग्रहयतां तत्तद्वृष्ट्यप-
सरणार्थमेव खलु नागार्जुनस्य प्रवृत्तिः । तस्याजातिवादस्तु प्रतीत्यसमु-
त्पादोद्देशरूपवैद्वागमावलम्बी युक्तिमात्रेणाऽऽस्थितः सर्वप्रकारेणापि
जातिवादनिराकरणार्थम् । न च स्वदर्शनं किंचिदुपस्थाप्य क्वचिदपि
तत्स्थापनार्थं प्रयोगवाक्यान्वयमिहितानि तेन । अद्यत्रोक्तान्तु वाचका
माध्यमिककारिकारम्भे तेन निवृद्धं मङ्गलश्लोकयुग्ममिदम्— 'अनिरोधमनु-
त्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् । अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥ य.
प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवम् । देशयामास तदुद्धस्तं वन्दे वदना
वरम् ॥' इति । न च प्रतीत्यसमुत्पादो नाम कश्चन बालात्रिकः समुत्पादः
संभावनीयः । यस्मात्प्रतीत्यैव पदार्थान्तरं समुत्पद्यमाना भावा लक्ष्यन्ते
तस्मादैव ते वस्तुतः समुत्पद्यन्ते इति कृत्यैव हि प्रतीत्यसमुत्पन्नास्तं इति
वाचोयुक्तिः । अत एव हि प्रत्ययपरीक्षायाम् 'न स्वतो नापि परतो न
द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः । उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन ॥'
(मा. का. १-१) इत्युत्पत्तिः सर्वथा न समवतीत्युक्तम् । न केवलं
भावानां प्रत्ययानपेक्षता किं तु सत्तापि न विद्यते । अतोऽस्मिन् सतीतं
भवतीति निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नोपपद्यत एवेत्युक्तं तत्रैव । 'भावाना
निःस्वभावानां न सत्ता विद्यते यतः । सतीदमस्मिन् भवतीत्येतद्वैवोप-
पद्यते ॥' (मा. का. १-१०) इति । आर्यसत्यपरीक्षायां च 'य.
प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे । सा प्रज्ञतिरुपादाय प्रतिपत्सैव
मध्यमा ॥ अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते । यस्मात्तस्मादशून्यो
हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥' (मा. का. २४-१८, १०) इति

धर्माणां प्रतीत्यसमुत्पादो नाम स्वभावशून्यतैवेति स्पष्टीकृतम् ।
 वितण्डाश्रयणं चास्य माध्यमिकदर्शनस्य स्वागमसंप्रदायप्रवर्तक-
 गुरुनमस्कारच्छलेन माध्यमिकसूत्रचरमकारिकायां स्फुटितम् 'सर्वदृष्टि-
 प्रहाणाय यः सद्धर्ममदेशयत् । अनुकम्पामुपादाय तं नमस्यामि गौतमम् ॥'
 (मा. का. २७-३०) इति । न च सर्वदृष्टिप्रहाणेऽपि शून्यदृष्टिरव-
 शेषितेति श्रमितव्यम् । तस्या अपि नागार्जुनेनैव कण्ठरवेण प्रतिषिद्धत्वात्
 'शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः । येषां तु शून्यता दृष्टि-
 स्तानसाध्यान् वभाविरे ॥' (मा. का. १३-८) इति । यः पुनरेवमपि
 प्रज्ञापारमितास्थानुभूतिः सर्वप्रपञ्चास्पद्भूतपरमार्थतत्त्वत्वेन शून्यवादिमि-
 रभ्युपगतेति केषाचिदधुनातनानामभ्युह., स तु भावाना नै.स्वामाज्यं पुनः
 पुनराधोपयद्विर्नागार्जुनादिवचोभिर्विरुद्धत्वाद्वादेव इति रहस्यविधृतावेव
 प्रपञ्चितमित्यतो न तत्रेह किञ्चिद्वक्तव्यमित्युपरभ्यते ॥

गौडपादाचार्यः पुनः स्पष्टमेवाऽऽद्यप्रकरणत्रये स्वस्याजाद्वैतात्म-
 दर्शनसंप्रदायानुसारित्वं तत्र तत्र साभिमानं प्रकीर्तयति 'अनादिमायया
 सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥'
 (१-१६), 'नीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः । निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः
 प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम् ।'
 (२-२५, ३६), 'अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्वेद उच्यते' (३-१८)
 इत्यादिना । स्वदर्शनस्य वेदान्तसंमतत्वं च दर्शयति तत्र तत्र 'प्रणवं
 हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् । सर्वव्यापिनमोकारं मत्वा धीरो न
 शोचति ॥' (१-२८), 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वेनगरं यथा । तथा
 विधमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥' (२-३१), 'संभूतेरपत्रादाच्च
 संभवः प्रतिषिध्यते । को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥'
 (३-२५) इत्यादिना ॥

तस्याजातिवादस्तु न नागार्जुनस्येवाशौचजातिदृष्टिनिराकरणकर्तृ-
 दर्धात्सिद्धस्य भावजन्ताभावस्यानुवादः, किं तु वेदान्तोदितावस्थात्रयमृष्टि-
 प्रक्रियाद्वयसमालोचनात्सार्वजनानुभवावष्टम्भिप्रबलतरनकेसिद्धाप्रत्याख्ये-
 याद्वितीयात्मसमर्पकः । न केवलमेतावत्, किं तु माज्जवहारिकं जातिवाद-
 नापि श्रुतिसंमतनादाजातिवादोपन्नासेन परिरधति गौडपादाचार्यदर्शन-
 मिति तद्दर्शनस्य सुमहद्वैलक्षण्यं नाध्यमिकदर्शनान् । 'मायानात्रमिदं द्वैतमद्वैतं
 परमार्थतः' (१-१७), 'कल्पयत्वात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
 स एव बुध्नते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥' (२-१२), 'अजातमानो
 बहुधा मायया जायते तु सः ॥' (३-२४) इति सर्वत्र मायाजातिर-
 भ्यनुज्ञाता अनेनाऽऽचार्येण । अजम्बभावस्यैव मयस्यात्मनो यथा मायया
 जन्मसंभवः, तथोपयादितमधस्तात् श्रुतिसमतत्वादेकारणभावविमर्शनाव-
 सरे । सर्वभावानां नैःस्वामाज्जमेवैकान्ततोऽभ्युपगच्छता स्वमज्ञादिना
 माययापि जन्म न कर्षवत् सुज्यत इत्यतः प्रतीत्यममुत्पादकस्यार्थापत्ता-
 प्यजाद्वयात्मन एव मायया जन्माभ्युपगन्तव्यमित्यपुनर्मतेनाऽऽचार्येण
 'अमनो मायया जन्म तत्पतो नैव सुज्यते । कन्नातुतो न तत्पतेन
 मायया वापि जायते ॥' (३-२८) इति वदता ॥

चतुर्थप्रकरणं तु यद्यपि प्राधान्येन परशादिनाम्नोन्मपिगच्छत्येत
 मिथ्यादर्शनममाध्यत्वदर्शनास्यैव प्रवृत्तम्, तथापि तैस्मिन्मप्यप्रति-
 फेधेनापि श्रौताजाद्वयानस्यैव परिष्कारितो भवतीत्युक्तमिति 'अजमनिः-
 मस्यमं प्रभानं भवति स्वयम् । महृभिमानो मस्यैव धर्मो धातु-
 स्वभावनः ॥' (४-८१) इति । तत्राप्यद्वयप्रसंगिभ्यामिदं आरम्भ्य
 धर्मधातुमित्युक्तं हि शून्यैव धर्मधातुमिति एवं तावा व्यासधर्मोक्ति
 गच्छते । सर्वे धर्माः प्रकृत्या आकाशवद्वेदा (४-९,१), 'तस्मिन्नुदा
 (४-९,२) जाडिमान्ता षट्पञ्चा (४-९,३) इति चोदयन्तु नैगयद-

वादिसंमतादजातिवादात् स्वदर्शनं व्यावर्तयतीति च । अधिकमत्र यद्-
वक्तव्यं तद्ग्रन्थशरीर एव प्रदर्शितमित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

विज्ञानवादवेदान्तवादयोस्तारतम्यम्

यदप्यत्र विज्ञानवादसाम्यमुत्थाप्यते कैश्चित् । तदपि रहस्य-
विवृतौ परिहृतम् आङ्ग्लभूमिकायां चोभयोर्वादयोर्वैषम्यं विवृण्वद्भि-
स्मामिः । विशिष्य चात्र गौडपादाचार्येण वेदान्तोपन्यस्तावस्थात्रय-
परीक्षाप्रक्रियैव समाहृतेत्यवहितमनसां तु मुष्कुटमेव भवति माहायानिक-
पक्षतोऽस्य श्रौतपक्षस्य वैषम्यम् । न हि सौगतैः कैश्चिदप्येतादृशी स्थान-
त्रयनिरूपणप्रक्रिया क्वचिदपि समाहृता, शक्यसमादरणा वा स्वसिद्धान्त-
परिरक्षणमीदृमनैः । विज्ञानवादिनो हि क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तं प्रमातारं
प्रमेयं वा नानुमन्यन्ते । अवस्थात्रयनिरीक्षणे तु जागरितं स्थानं 'सवस्तु
सोपलम्भं च' (४-८७), स्वप्नप्रधानम् 'अवस्तु सोपलम्भं च' (४-८८)
सुषुप्तं पुनः सर्वथापि 'अवस्तुसुषुप्तलम्भं च' (४-८९) परिदृश्यत इति
दुरपह्वम् । न चैकं क्षणिकविज्ञानं तत्सन्ततिर्वा काचनैका समस्ति
स्थानत्रयसाक्षिणीत्यात्मवाद एव पर्यवस्यति स्थानत्रयनिरूपणं न तु
नैरात्म्यवादे ॥

किं चान्यत् । योऽयं वर्तमानक्षणावच्छिन्नोऽनुभवः, तस्य स्वरूपं
निरूप्यमाणमतीतस्वप्नापेक्षया जाग्रदनुभवत्वेन विभाव्यते । स एव च
परामृष्टस्वप्नेन स्वप्नप्रधानतया वीक्षितेन तुलितः सर्वसमता भजत इति
दृष्ट्या स्वप्नत्वेनाध्यवसेयो भवति । स्वप्नपरिदृश्यमानानां बाह्याध्यात्मिका-
नामुभयेषामपि वैतथ्यमवगाहमानैस्तु परीक्षकैः सौषुप्तत्वेनावधार्यते पर-
मार्थतत्त्वाज्ञानं हि समानमुभयोः स्वप्नसुषुप्तयोरिति निरूपणनिपुणैः परि-
भाव्यमानः । स एव तु स्वप्नप्रकाशानुभवमात्रप्राधान्येन निरूपितः सन्
निर्विकल्पकचैतन्यमात्रस्वरूपत्वेनावधार्यते । तदेवम् 'अन्यथागृह्यतः स्वप्नो

विषयानुक्रमणिका

आगमप्रकरणम्

१. ग्रन्थावतरणिका—

प्रवृत्तव्याख्यानस्य प्रकरणेन संबन्धः— अनुबन्धनिरूपणम्— प्रयोजन-
विमर्शः— प्रकरणचतुष्टये विषयविभागः

पृष्ठानि १-७

२. उपनिषत्-सागमप्रकरणा—

आगमप्रकरणावतरणिका— ओङ्कारस्य आत्मप्रतिपत्त्युपायत्वोपपत्तिः
-ओङ्कारस्याऽऽत्मरूपत्वोपपत्तिः— प्राणादिविकल्पानां तदभिधानानां
च आत्मव्यतिरेकेणाभावः

८-११

३. सर्वस्याप्योङ्कारात्मता—

ओङ्कारस्य सर्वरूपताप्रतिज्ञा— कालत्रयस्थितं सर्वमप्योङ्कारः— अलत्रया-
तीतमप्योङ्कार एव— आकाशास्थितं तदतीतं चोङ्कार एव

१२-१४

४. आत्मनश्चतुष्पात्त्वम्—

द्वितीयमन्त्रसंबन्धः— प्रपञ्चविलयवादनिराकरणम्— शब्दब्रह्मविवर्तनादिना
मते तन्निराकरणं च— भाष्यकारीय एव संबन्धः साधीयान्—
सर्वस्य ब्रह्मात्मता— ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनश्चतुष्पात्त्वम्— मन्त्रद्वय-
म्यार्वाचीनवेदान्तिना व्याख्यानम्

१४-२२

५. आत्मनो वैश्वानररूपः प्रथमः पादः—

वैश्वानरस्य जागरितस्थानत्वम्— वैश्वानरस्य बाह्यप्रजत्वम्, एकोन-
विंशतिमुखत्वं च— वैश्वानरस्य स्थूलभोकृत्वम्— जागरितात्मनोऽ-
परिच्छिन्नेधरत्वोपपत्तिः— प्रथमपादोपसंहारः— जागरितात्मनो वैश्वान-
रत्वोपपत्तिः— स्वाप्नसौषुप्त्यात्मनो हिरण्यगर्भाव्याकृत्यात्मता

२३-३१

६. आत्मनस्तैजसरूपो द्वितीयः पादः--

तैजसस्य स्वप्नस्थानत्वम् - तैजसस्य अन्तःप्रज्ञत्वम् - तैजसस्य
प्रविविको भोगः - तैजसस्य सताङ्गत्वादि विशेषणद्वयम्- तैजसस्य
द्वितीयपादत्वम् पृष्ठानि ३१-३४

७. आत्मनः प्राज्ञरूपस्तृतीयः पादः--

सुषुप्तस्थाननिरुक्तिः - प्राज्ञस्य सुषुप्तस्थानत्वम् - प्राज्ञस्यैकीभूतत्वम्-
प्राज्ञस्य प्रज्ञानघनत्वम् - प्राज्ञस्यऽऽनन्दमयत्वम्- प्राज्ञस्याऽऽनन्द-
भुक्त्वम्- प्राज्ञस्य चेतोमुखत्वम्- प्राज्ञत्वनिरुक्ति- प्राज्ञस्य
तृतीयपादत्वम् ३४-४३

८. प्राज्ञाव्याकृतयोरैक्यम्--

प्राज्ञस्य स्वरूपस्थत्वम्- प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वोपपत्तिः- प्राज्ञस्य सर्वज्ञत्वम्-
प्राज्ञस्यान्तर्यामिरत्वम्- सर्वेश्वरत्वादिविषये चोगपरिहारौ- प्राज्ञस्य
सर्वेयेनित्वम्- प्राज्ञस्य जगज्जन्माट्टिकारणत्वम्- परकीयव्याख्या
तद्वृत्तं च ४१-४५

९. आगमप्रकरणे पादत्रयकारिकाः--

प्रकरणावतरणिका- आगमप्रकरणस्य गौडपादीयत्वे चोगत्रयम्-
ओमित्येतदित्युपनिषदेव-आगमप्रकरणं नोपनिषत्-उपनिषद्व्यकरणयोः
संबन्धः- आगमप्रकरणस्य सण्डशो विभागे हेतुः ४५-४९

१०. विश्वादिव्यवस्था--

अद्वितीयात्मन एव विश्वादिरूपेण भानम्- आत्मनः स्थानत्रयव्यति-
रिक्तत्वादि ४९-५२

११. जागरितावस्थायामेव विश्वाद्यनुभवः--

विश्वस्य दक्षिणाक्षिसुखस्थत्वोपपत्तिः- विश्वस्याऽऽध्यात्मिकम्याऽऽधिदैवि-
कैनेश्वरपुटीकरणम्- मनःस्थस्य तैजसत्वम्- स्वात्मरूपाकाज-
स्थितस्य प्राज्ञत्वम्- तैजसो हिरण्यगर्भ एव प्राणः- प्राज्ञः प्राणा-
परामिधानोऽव्याहृत एव- अव्याहृतस्य प्राणजवद्वान्यत्वोपपत्तिः-

प्राणस्य वीजात्मनोः कीदृशत्वम् - ब्रह्मणि तृतीयात्मनोः कीदृशत्वम् -
 प्राणस्य तृतीयात्मनोः केवाचिन्मत्तं तद्विगतम् च - ब्रह्मणः
 वाग्व्यव्यवहारेणः शब्दगोचरत्वव्यवहारश्च - ज्ञानात्मनोः विधादि-
 प्रयातुमशेषतः - भावेतिदमन्तं स्मरणरित्यं केवाचिन्मत्तं तद्विगा-
 यम् च

पृष्ठानि ५२-६४

१२. विधादीनां भोज्यव्यवस्था--

भोक्तुरात्मैव भोज्यस्य चरम्यैव त्रितयम् - भोक्तृभोज्ययोरुन्मोप-
 पादनम् - भोक्तृभोज्यस्यविविध. पद्यम्

६५-६८

१३. सृष्टिकारिकाः--

प्राणात्मना यत्नामेव भावानां सृष्टिः - अविद्याकृतमात्मावीजादेव सृष्टिः -
 सृष्टेः प्राक् सर्वस्यापि वीजात्मनैव सत्त्वमित्यत्र ध्रुवयः - प्राणदेव
 चेतनाचेतनोभयसृष्टिः - सृष्टिर्न पारमार्थिकी - सृष्टिः परमार्थस्वरूप-
 निर्धारणं द्वारम् - स्वप्नमायादृष्टान्नादानप्रयोजनम् - सृष्टौ वादि-
 विकल्पाः - सृष्टिनिचारोत्सहार. ॥

६८-७०

१४. सप्तममन्त्रावतरणिका--

तुरीयस्य शब्दानभिधेयत्वम् - तुरीयज्ञानं न निःप्रयोजनम् - सर्वाप-
 निषदा तुरीये समन्वयः - तुरीय एवात्मनः परमार्थ. पाठः ॥

७८-८२

१५. तुरीयः पादः--

तुरीयः पादो न विधादियोऽन्वः - प्रतिवैश्वानर्यप्रमाणम् - तुरीय-
 स्वाधिगमं शब्दज्ञानमेवात्मम् - प्रमाणस्य प्रमेयाज्ञाननिवृत्तिमात्रे
 व्यापारः - अन्वत् प्रमात्त्वनिवृत्ति - तुरीयात्मन्यन्वः प्रजावादि-
 निषेधः - अन्व प्रजावादीनामनरवे युक्तिः - आत्मनः चैतन्यस्वरूप-
 त्वान् सत्यत्वम् - आत्मनि ज्ञेयधर्मा अत्यन्तगा - तुरीयस्याऽऽत्म-
 प्रत्ययगम्यत्वम् - आत्मनो निःप्रयत्नत्वम् - तुरीयस्य परमार्था-
 त्वत्वम् - कीदृशमात्मनो विज्ञेयत्वम् ?

८२-९६

१६. तुरीयकारिकाः--

तुर्यात्मा नित्यनिवृत्तविधादिरूपाः - विधादिषु सामान्यविशेषभावरूप-
नोपपत्तिः - विधादिषु कार्यकारणभावनिरूपणम् - तुर्यस्य कार्यकारण-
भावराहित्यम् - विधादीनां तत्तत्स्थानसाक्षिन्मेव, न वस्तुतः
कार्यकारणवद्वन्द्वम् - अप्रहगादिकं कस्य! - प्राज्ञस्य कारणाविशयवद्वन्द्वं
कीदृशम्? - सुषुप्तात्मनोऽज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं च दृष्टिभेदात् - सुषुप्तात्मन्य-
प्यात्मप्रकाशोऽस्त्येव - तुरीयस्य नित्यदृक्त्वोपपत्तिः - प्राज्ञतुर्ययोर्धीज-
निद्रातदभावेन नारतम्यम् - विधौ नैजमयोरेव कार्यकारणाविशयुक्त-
त्वम् - तुर्यस्य सर्वाविद्याराहित्यम् (१४)कारिकाया नवीनवेदान्ति-
व्याख्यानं तद्वृत्तं च - अविद्याप्रद्वेषेण विधादीनां तुरीयात्मता -
तुरीयत्वप्रतिपत्तिक्रमः - तुरीयतमबोधप्रकारः - आत्मनि विद्या-
विशयव्यवहारो व्यवहारदृष्ट्यैव - (१६)कारिकाया व्याख्यानान्तरं
तद्वृत्तं च - प्रपञ्चविलयवादावतरणम् - विद्यमानप्रपञ्चप्रविलयो
न शक्यकरणः - वस्तुतः प्रपञ्चो नैवास्ति - (१७)नवीनवेदान्ति
व्याख्यानं तद्वृत्तं च - तुरीयात्मा नित्यनिवृत्तशास्त्रादिरूपः -
सर्वमुक्तिप्रसन्नकारणम् ॥ १६-११८

१७. ओङ्कारमात्राप्रविभागः--

अभिधानप्राधान्येनात्मवर्णनम् - ओङ्कारात्मनो मात्राः - ग्रन्थसंबन्धे
मतान्तरं तद्वृत्तं च - वैधानराकारयोस्तदात्म्यम् - वैधानराकार-
योरेकत्वज्ञानफलम् - तैजसोकारयोस्तादात्म्यम् - द्वितीयपाद-
मात्रयोरेकत्वफलम् - प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्यम् - तृतीयपादमात्रयोरे-
कत्वज्ञानफलम् - अत्रोपासने न परमतात्पर्यम् ॥ ११८-१२५

१८. प्रणवमात्राकारिकाः--

विधुस्य प्रणवाद्यमात्रारूपत्वम् - तैजसस्य प्रणवद्वितीयमात्ररूपत्वम् -
प्राज्ञस्य प्रणवतृतीयमात्रारूपत्वम् - पादमात्रासामान्यविदः स्तुतिः -
अमात्रोद्धारज्ञाने सति पुनर्ज्ञानव्यापारो नास्ति - (२३) नवीन-
व्याख्यानं च तद्वृत्तं - अमात्रोद्धारस्वरूपम् - ओङ्कारात्मैकत्वज्ञानफलम् -
अवान्तरतान्त्रयैगोपासनाङ्गीकारः - (१२) मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं
तद्वृत्तं च ॥ १२५-१३०

१९. प्रणवकारिकाः--

परमार्थोद्धारज्ञानी वृत्तवृत्त्यः - परमार्थप्रणवो ब्रह्मैव निर्भयम्- परमार्थ-
 प्रणव एव परापरब्रह्मरूपेणावस्थितः - प्रणवात्मज्ञानिनस्तदात्मनाऽ-
 वस्थानम् - प्रणव एव सर्वभूतहृदयस्थितः साक्षी - अमात्रः प्रणव
 एव अपाद आत्मा ॥ १३३-१३९

२०. आगमप्रकरणसंबलितमाण्डूक्योपनिषत्सारः--

१४०-१४२

वैथ्यप्रकरणम्

१. प्रकरणसंबन्धः--

प्रकरणारम्भविषये आक्षेपः - एकदेशिनां समाधानविकल्पाः - उक्त-
 मतभेदनिराकरणपूर्वकं सिद्धान्तोपन्यासः - स्वप्रकारिकासंबन्धः ॥
 १४३-१४७

२. स्वप्नवैथ्यकारिकाः--

स्वप्नमिथ्यात्वमुचितदेशासपत्तितः - स्वप्नमिथ्यात्वमुचितकालासपत्तितः-
 स्वप्नमिथ्यात्वमुचितनिमित्तासपत्तितः ॥ १४७-१५१

३. जाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्यत्वम्--

जागरितभेदानां वैतथ्यानुमानम् - भेदानां हृदयत्वं कीदृशम् ? - स्वप्न-
 जागरयोर्वैधर्म्याभावः - जागरितस्वप्नयोः सर्वथा साम्यम् - जाग-
 रितप्रपञ्चास्याप्याद्यन्तवत्त्वान्मिथ्यात्वम् - जाग्रद्वेदानां स्वप्नेऽर्थ-
 क्रियाभावः - अपूर्वानुभवमात्राच्च स्वप्नमन्यत्वम् - अदूर्देशंते
 दृष्टान्तः - भेदानामन्तर्बहिर्भावतारतम्येऽपि वैतथ्यमेव ॥
 १५१-१६५

४. विशुद्धात्मैव सर्वकल्पनास्पदम्--

स्वप्नजागरितयोर्वैतथ्ये आक्षेपः - स्थानद्वयस्य वैतथ्यमागमनः प्राप्तम् -
 आत्मैव सर्वकल्पनाधारः - आत्मा कल्पयतीत्यत्रैकदेशिविवादः -

एवदेशिमताभिराकरणम् - उक्तविषये निद्वान्तः - वैनाशिरुमते अव-
स्थाद्वयबोद्धा न सिध्यति - विकल्पवाक्यार्थोपसंहारः ॥

१६५-१७६

५. आत्मनि कल्पितभेदप्रकाराः--

भावानां स्वरूपभेदाः - कालदेशकृतविशेषेऽपि भावानां कल्पितत्वमेव -
भावानामव्यक्तत्वरकुटम्बविभागेऽपि कल्पितत्वम् - जीवकल्पना
सर्वकल्पनामूलम् ॥

१७७-१८१

६. आत्मविकल्पतन्निवृत्तिनिरूपणम्--

आत्मविकल्पने रज्जुसर्पदृष्टान्तः - सर्वविकल्पनिवृत्तौ दृष्टान्तः - दृष्टा-
न्तेऽविशेषादानभेदवादिनां मतं तन्निराकरणं च ॥

१८१-१८३

७. एकत्वं परमार्थतः, विकल्पनास्तु मायया--

विकल्पानां मायामात्रत्वम् ॥

१८३-१८५

८. कतिपयकल्पनाप्रकाराः--

सर्वविकल्पानामप्यात्मन्येव कल्पितत्वम् ॥

१८५-१८७

९. मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः कार्यभेदः--

मिथ्याज्ञानकार्यम् - सम्यग्ज्ञानकार्यम् ॥

१८७-१८९

१०. प्रकरणाथोपसंहारकारिकाः--

द्वैतवैतथ्यं वेदान्ताप्रमाणगम्यम् - अविद्याविषय एव व्यवहारः - द्वैतस्य
वैतथ्येऽपि न शून्यवादप्रसङ्गः-शून्यवादिनां वेदान्तिभ्यो वैलक्षण्यम्-
आत्मनोऽप्रमेयत्वेऽपि शास्त्रस्य द्वैतनिवर्तकत्वोपपत्तिः - शास्त्रस्य
कल्पितविशेषनिषेधकत्वेनैव प्रामाण्यम् ॥

१८९-१९६

११. आत्मतत्त्वं नित्यनिरस्तद्वैताशिवम्--

द्वैताद्वैतवादिनः शङ्का - शङ्कपरिहारः, प्राणादिविकल्पानामगन्तव्यमेव -
भावा अयद्भूयात्मका एव परमार्थतः - भद्वैतात्मनः शिवत्वमशिवत्वं
च द्वैतस्य - नानाभूतमशिवहेतुर्न विद्यत एव परमार्थतः - भेद-
वादेविकल्पानामपरीक्षणं हेतुः

१९६-२०१

१२. समाहितचित्तैर्वेदान्तार्थतत्परैर्वेद्यमिदं तत्त्वम्—

अद्वैतात्मज्ञानाधिकारिणः ॥

२०१-२०२

१३. विद्वत्संन्यासिव्यवहारः—

अद्वैतात्मवेदने तत्सृष्टिमन्ताननिष्ठाफलम् — शाब्दज्ञानात्परम्भादपि साध-
नान्तरापेक्षाऽस्तीति वादविरुद्धाः — शाब्दज्ञानजन्म साधनान्तरान-
पेक्षितमिति मतपरीक्षा — ज्ञानिनो क्लियनिरहंभावः — विदुषः परम-
हंसपारित्राज्यं नान्तरीयकम् — तत्त्वनिष्ठासंशयप्रकारः — तत्त्वाद्-
प्रत्युक्तिः समाधिवशादिति न सम्यक् — ज्ञाने सत्यपि न द्वैतनिवृत्ति-
रिति मनमपि न सम्यक् — ज्ञानिनोऽप्यद्वैतसृष्टिमन्ततिस्कारणा-
वश्यस्तावादिमनमपि न सम्यक् ॥

२०३-२१२

१४. वैतथ्यप्रकरणसारः—

२१३-२१५

अद्वैतप्रकरणम्

१. प्रकरणसंबन्धः—

२१६-२१७

२. अजातिब्रह्मप्रतिपादनप्रतिज्ञा—

उपामनावादिभेददृष्ट्यपवादप्रयोजनम् — (१) श्लोकव्याख्यानम् — जाति-
रविद्यादृष्टैव, अजातिस्तु स्वाभाविकी ॥

२१७-२२०

३. जगतो जन्माद्याविद्यकमेव—

जीवोत्पत्तौ घटाकाशनिर्दर्शनम् — उपाधीनामप्यात्मस्वरूपैव वस्तुतः —
जीवप्रत्योप्यौपाधिक एव — एकात्मवादे क्रियाफलभोगव्यवस्था —
आत्मभेदरूपनमात्मन समागित्वरूपेण वा न युक्तिमत् — आत्मन-
मुक्तदुःखादिसंबन्धाभावोऽनुभवनिष्ठः — चन्धमोक्षादिव्यवहारोऽ-
प्याविद्यक एव—आत्मानि नामरूपवर्भेदव्यवस्था— जीवः परात्मनो न

विद्यारावयवौ- परमात्मनो विद्यारादिकल्पना निरूपयत्तिकाः- जीवा-
त्मनि न पारमार्थिकं क्षेत्रं दिमलम् - अविद्यावृत्त एव जीवजनन-
मरणादिव्यवहारः - कार्यरूपमज्ञानाः सर्वथा वितथाः - सद्वातानां
तारतम्यभावेऽपि वैतथ्यमप्रतिहृतम् - अवच्छेदाभासवादिनोः
कलहो वृथा ॥ २२०-२३४

४. अजाद्वयं ब्रह्म श्रुतिप्रमाणकम्--

उत्तरग्रन्थसंबन्धः - आत्मैकत्वे तैत्तिरीयब्रुतेप्रमाणम् - आत्मैकत्वे
वाजमन्यकश्रुतिप्रमाणम् - आत्मैकत्वे श्रुतार्थापत्तिः - जीवात्म-
पृथक्त्वं श्रुतिभिरुक्तं न तारतम्यतः - सृष्टिश्रुतीनामैक्य एव तारतम्यम्
आत्मैकत्ववादे उपासनाधिकारिणां गतिः ॥ २३५-२५१

५. अद्वैतदर्शनस्य द्वैतदर्शनैरविरोधः--

द्वैतदर्शनं न सम्यग्दर्शनम्- अपरमार्थद्वैतेनाद्वैतस्य न विरोधः- अद्वैत-
पक्षस्य शून्यवादादद्वैतक्षण्यम् - द्वैतस्य परमार्थन एव अद्वैतकार्यत्वे
शेषः ॥ २५२-२५७

६. अजस्यभावस्य ब्रह्मणो जात्यभ्युपगमे दोषाः--

जातब्रह्मवादे मतद्वयं तक्षेपथ - आधुनिकजातब्रह्मवादस्तन्निरासथ -
जातब्रह्मवादे दृष्टविरोधः- अमृतस्य जात्यभ्युपगमेऽनिर्मांक्षप्रसङ्गः ॥
२५७-२६२

७. अजातिवाद एव श्रौतो न जातब्रह्मवादः--

अजातिवादे सृष्टिभ्रूयधराजस्यम्-(२३)अत्र व्याख्यानं केवाचिद्ब्रह्मिण्यनं
दूषणम् - निधितेऽपि शून्यर्थे युक्त्यपेक्षा किमर्था ?
२६२-२६७

८. अजाद्वयामृतमेव श्रुतिनिधितोऽर्थः--

धृतेर्मायासृष्टिरेवाभिनता - सृष्टितद्देवोः धृतप्रतिपिजन्वम् - सर्व-
विशेषप्रतिपेधेनैकोपदेशात् अजात्मैव ध्रुयर्थः - व्याख्यातस्यापि
निश्चये हेतुः - अमन्येनापि गत्यस्य प्रतिपत्तिः सम्भवति- परमाण्वतः
पद्वाक्यार्थनाश्वर्मात्वे मतं तन्निराकरणं च - ब्रह्म निषेधशक्त्या-
गम्यमिति मतं तन्निराकरणं च ॥ २६७-२७८

९. अजातिवादस्य सत्कार्यवादाभ्युपगमेनाविरोधः--

गत एवात्मनो मायया जन्म - अमत्कार्यवादनिरासः - गत एव
मायया जन्मेत्यत्रोपपत्तिः - मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणम् -
अजाद्वयतत्त्वस्यैव ध्रुवधत्वेनोपसंहारः ॥ २७९-२८४

१०. आत्मसत्यानुबोधेनाजाद्वयब्रह्मभावः--

अमनस्ताप्राप्त्युपायः - आत्मा निर्विकल्पकज्ञानस्वरूप - निरुद्धसुषुप्त-
मनसोभेदः - (३४)कारिकायाः केवात्विज्याख्यानं तन्निरामय -
ज्ञानिसुषुप्तमनसोः प्रचारभेदः - मनसः प्रचारभेद हेतुः - आत्म-
विदः सर्वथा कृत्तृत्व्यता - तत्त्वज्ञानिनोऽपि समाख्यपेक्षा अस्तीति-
वादमन्निरासय - आत्मतत्त्वस्य अनामकत्वादिस्वभावत्वे हेतुः -
(३९) अत्र समाधिविचारोऽप्रसक्तोऽनिष्टय-प्रव्यात्मनि जाते वर्तव्या-
सम्भ इति कथम् ? - समाधावालम्बनरहितत्वादिज्ञानमात्रमवतिष्ठत
इति मनं तन्निराकरणं च - अजातिप्रतिपादनोपसंहारः - आत्म-
दर्शनेऽनधिकारिणा भयदर्शनम् - (३९) अत्र समाधिविचारोऽप्रवृत्तः ॥
२८४-२९७

११. आत्मप्रबोधे मनोनिग्रहोपायप्रदर्शनम्--

साधकैर्मनोनिग्रहेणैव आत्मप्रबोधः संपादयितव्यः - मनोनिग्रहप्रयोज-
नम् - मनोनिग्रहेऽनवगाद उपायः - लयविक्षेपनिवारणावश्यकता -
वैगम्यज्ञानाभ्यासौ मनोनिग्रह उपायः - (४३)कारिकोक्त अभ्यासः
कीदृशः ? - लयावस्थाविमर्श - विक्षेपपरिहाराभ्यासः - सकराया-
वस्थापरिहारः - समप्राप्तिरेष्टव्या - सुखरागपरित्यागः - एकाग्रतायां
स्थिर्यं वर्तव्यम् - मनसो प्रज्ञानमना निष्पत्तिः - मनोनिग्रहफलस्यासं-
प्रज्ञातममाधिनो वैलक्षण्यम् - मनोनिग्रहफलमुत्तमं सुखं स्वरूप-
भूतम् ॥ २९७-३०७

१२. अजातिवादोपसंहारः--

अजातं ब्रह्मैव परमार्थसत्यम् ॥

३०७-३०८

१३. अद्वैतप्रकरणसारः--

३०९-३१९

सोपुंगपदनुपपत्तिः - अतिद्वयोर्हेतुसंख्योः कार्यकारणत्वानुपपत्तिः -
हेतुसंख्योः पूर्वोपपत्तिर्भावार्थः - हेतुसंख्योर्मध्ये पूर्वनिश्चय-
निश्चये दोषः - हेतुसंख्यन्तानोऽनादिति न युक्तिम् ॥

३३३-२३८

८. हेतुफलाज्ञातुपसंहारः—

पूर्वोपपत्तिज्ञानमज्ञानव्यापकम् - हेतुफलभिरात्मतरवम् - व्यावहारिक-
पारमार्थिकदृष्टिविभागव्यवस्था - वास्तुविक्रजन्माहीकारः सर्वथा
तर्कवैरुद्धः - जयमानस्य मङ्गलादिद्विकल्पसहिष्णुत्वेषु पर-
मार्थप्रत्यक्षरूपेण सत्त्वमेव - धर्मनवितानवादिपक्षेषु हेतुसंख्यव्यव-
स्थैव - आधुनिकप्रमाणप्रकाशवादिना मतं सर्वथा नाङ्गीकार्यम् -
अनादित्वादेव हेतुसंख्योरजत्वम् - क्रियाकारकत्वात्मकप्रपञ्चस्य
भावाजनिः ॥

३३९-३४६

९. विज्ञानवाद्यार्थवादिकलहेनाज्ञातिख्यापनम्—

विज्ञानवादे वाद्यार्थवादिनाप्राज्ञेयाः - विज्ञानवादिना वाद्यार्थमतिज्ञेयः -
वाद्यार्थवादिना प्रत्याज्ञेयः आक्षेपममाधानम् - (२५) अक्षेपेनार्थस्य
व्यवस्थानान्तरम् - चित्तत्वात्सर्वभावो नैवमिदं इति मतम् - विज्ञान-
वादिना स्वमतोपसंहारः ॥

३४६-३५५

१०. विज्ञानवादशून्यवादयोर्निरासः—

विज्ञानस्य वाद्यार्थममानयोगक्षेमत्वम् - विज्ञानवादिनाशून्यवादिनोर्विवादाद-
प्यज्ञातिपरिहीपक - शून्यवादिपक्षस्तवनुभवविरुद्ध एव - माध्य-
मिदाः सर्ववैतान्तिका इत्येवभानुकोपालम्भनम् - शून्यशून्येन सर्व-
निरूपणावारभूतं तत्त्वमुच्यते इत्यन्युद्देशे निराधारः - प्रजापारमिता-
परीक्षा - मातृद्विकानुभवविरुद्धार्थं शून्यवाद - प्रजापारमिता-
तरवम् - चित्तप्रवृत्त्यप्रतीतिविषये सिद्धान्तः ॥

३५५-३६८

११. प्रकृत्यन्यथाभावानुपपत्तियुक्त्युपसंहारः—

अज्ञानदेव चित्तस्वभावः ॥

३६८-३६९

१२. परमार्थजातिवादे बन्धमोक्षासिद्धिः--

जातिवादे दोषान्तराणि - जागरितभावानां मिथ्यात्वादपि संसारमोक्षा-
भावः - बन्धनिमित्ताभावादपि संसाराद्यभावः - स्वप्ने गत्यागती
न स्तः - स्वप्नदृष्टं जागरिते व्यभिचरति - स्वप्नदृष्टं कात्यादिमर्षमपि
शृण्व - स्वप्नदृष्टान्तादानप्रयोजनम् ॥ ३६९-३७४

१३. स्वप्नजागरितयोरसंबन्धादप्यजातिसिद्धिः--

जागरितं न सर्वसाधारणम् - स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वमप्यसन् - अत्र
युक्तिप्रदर्शनस्य प्रयोजनम्-जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणभावः कीदृशः-
वास्तुविकृजन्माह्वीकारः सर्वधानुपपन्नः - जागरितस्वाप्नभावा
असन्त एव विकल्प्यन्ते ॥ ३७४-३७९

१४. सिद्धान्ते जात्युपदेशे हेतुः--

अवित्रेकिनां विवेक्येपत्यत्वेन जाल्युपदेशः - जात्युपदेशे न जगत्तेना दोषा-
वहः - वेदमार्गगणा जात्यभ्युपगमेऽपि न दोषः - द्वैतावस्तुत्वमेव
तु परमार्थः - उपलम्भसमाचारादिमर्षमिनिवेशमात्रान् ॥

३७९-३८३

१५. वादिविप्रतिपत्तिरूपिजात्यापिताजात्युपसंहारः--

अजाद्वयात्मन्येव जात्यादिविकल्पाः - जात्याभासमिन्धुपमानाजात्या-
दीना न पारमार्थिकत्वनिधिः - परमार्थस्वरूपम् - चित्ततद्दृश्यानाम-
जातिरेव युक्त्यापीन्दुपसंहारः - अजातिविज्ञानकृतम् ॥

३८३-३८६

१६. जात्यादीनामपरमार्थत्वे दृष्टान्तः--

स्वरूपेण मत एव विज्ञानस्य नानाभासत्वे दृष्टान्तः - विज्ञानस्य स्पन्दनं
न परमार्थः - अविद्यानाशेऽद्वैतमात्रावशेषे दृष्टान्तः - धर्मागाम-
चिन्तयत्वे दृष्टान्तः - प्राग्प्राहृशभासाना निव्याचिन्त्यस्वल्पता -
(५२)अथ विज्ञानदाब्देनाद्वितीयार्थेव विशिष्टः - कार्यकारणभावा-
नुपपत्तिः ॥

३८६-३९१

१७. कार्यकारणत्वाभावनिश्रयात् संसारव्यावृत्तिः--

चित्तस्य धर्मागं च कार्यकारणत्वाभावे हेतुः - चिन्तायजातिनिश्चयेन

प्रयोजनम् - अभिनिवेशमात्रे हेतुशून्योक्तिनिमित्तम् - कर्तृत्व-
भोक्तृता भिनिवेशनिवृत्तिरेव मोक्षः ॥ ३९१-३९३

१८. जन्मनाशौ मांश्रुतिकावेव--

जातिः संख्या, अजन्वं परमार्थनः - संश्रुतिपरमार्थमह्यविभागे धीजम् -
(५७) श्रेयस्व्यावन्वार्थविमर्शः - मांश्रुतिकं जन्म मायोपमम् -
मायाजन्माजन्मेव वस्तुतः ॥ ३९३-३९७

१९. द्वैतं परमार्थदृष्ट्या वाङ्मनसयोरगोचरम्--

धर्माः परमार्थेनो वागगोचराः - वाङ्मनसगोचरत्वेन प्रतीतिस्तु न पर-
मार्थः ॥ ३९७-३९९

२०. सर्वस्यापि द्वैतस्य चैतन्याव्यतिरिक्तत्वम्--

वाग्विषयस्य द्वैतस्य चैतन्याव्यतिरिक्तेगाभावः - चित्तद्वयवचित्तमपि
नैवान्ति परमार्थनः - चित्तचैत्ययोरभयोरपि सापेक्षमत्त्वमेव - चित्त-
चैत्ययोः प्रमागप्रमेयभावो नास्ति - जागरितजीवाः सर्वेऽविद्यमाना
एव - (६८-७०) अत्रैकजीववादे न प्रमजनीयः ॥ ३९९-४०२

२१. अजातिवादोपसंहारः--

अजातिरेव परमार्थसत्त्वम् - चित्तमन्वद्वयनत्वमात्रम् - चित्तशब्देनात्र
(७२) विज्ञानं न प्राश्यम् ॥ ४०२-४०४

२२. अजत्वोपदेशोऽपि संश्रुत्यैव--

शाश्वदेः परशास्त्रपदार्थानां चाभावः - अज इत्यपि साश्रुतिक्येव
कल्पना - आत्माऽज इति जातिनिषेधमात्रार्थमुच्यते - कल्पित-
परतन्त्रादिशब्दा अत्र (७४) न सौगत्यरिभाषिताः ॥ ४०४-४०८

२३. परमार्थज्ञानफलम्--

द्वैताभावज्ञानेन परमपुरुषार्थः - सिध्याभिनिवेशाभावे धर्माधर्माभावा-
जन्माभावः - ज्ञानरुदस्य नित्यैरुद्विभावता - हेत्वभावः परमार्थ-
योधात् - धर्माणुपादाने कारणमज्ञानमेव - चित्तप्रवृत्तिनिवृत्त्यादि-
रप्यभुनाभिनिवेशो द्रष्टव्यः - निगमत्रचित्तास्या जाह्नयात्मतैव - विद्व-

दनुभवगोचर आत्मा कूटस्थचित्प्रकाशस्वरूपः - पाठान्तरे (८१)
श्रेयव्याख्यानाम् - कैपाचिदमिमते पाठान्तरे (८१)श्रेयव्याख्या ॥

४०९-४१६

२४. अजाद्वयस्वभावमेव तत्त्वं मिथ्याग्रहणावृत्तम्—

नित्यप्रकाशरूपस्यापि मिथ्याग्रहणमावरणम् - परीक्षाकाणां मिथ्याग्रहण-
प्रकाराः - श्रौतास्तित्त्वोपदेशस्तु कल्पितसंज्ञत्या - लोकसृष्ट्यपेक्ष्यै-
वास्तित्वादीन्यान्मतत्वावरणानि ॥

४१६-४१९

२५. आत्मतत्त्वज्ञानी सर्वज्ञः कृतकृत्यश्च—

अस्त्यादिचतुष्प्रेटिवर्जितः परमात्मा - प्रत्यस्तमिनसर्वविशेष एवाऽऽत्मा
मुख्यतो भगवान् - निर्विशेषान्मदूर्गा सर्वज्ञः - ब्रह्मज्ञानी कृत-
कृत्यः - शमादीनामपि विदुषोऽऽर्हन्त्यतः ॥

४१९-४२३

२६. स्वप्रक्रिया संक्षेपतः—

(८७-८८)ग्रन्थसंबन्धः- परमार्थनिर्धारणोपायत्वेन लौकिकानुपन्यासः--
लौकिकादिशब्दैः स्थान्यपि प्रायः - (८७-८८)अत्र लौकिकादिशब्दा
न योगाचारसंमतज्ञानपरतः ॥

४२३-४२७

२७. स्थानत्रयविज्ञानात् सर्वज्ञता—

ज्ञानादित्रयविवरणम् - वेदने क्रमः - लौकिकादिवेदिनः स्वयं सर्वज्ञता ॥

४२७-४२९

२८. ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता—

ज्ञानाज्ञोपदेशः- ज्ञानोपायानां कल्पितसंज्ञत्यैवोपदेशः- (९०)हेयज्यैयदि-
शब्दा माहायानिकपरिभाषिता इत्यभ्युहमाश्रम् ॥

४२९-४३१

२९. शास्त्रार्थोपसंहारः—

आत्मनानान्वं सांज्ञिकमेव- (९०)अत्र धर्मशब्दो विशेषतो जीवन्तुची -
आत्मनां हेयन्वमपि सांज्ञिकम् - न्यात्मनो मुनिशिक्षितत्वज्ञानैव
मुक्तिः - आत्मनां नित्यशान्तत्वम् - परमार्थप्रकाशकश्रेयस्य-
(९१, ९२, ९३, ९४) विण्णार्थः - अविद्वान्मोऽऽशुद्धाः कृत्वाय -
अज्ञानविदां महाज्ञानत्वम् - अज्ञानज्ञानमात्रानिष्टमेव - द्वैतनां

त्वमद्भरवानुपपत्तिर्नित्याज्ज्ञत्वं च - अज्ञानावरणमपि न पारमार्थिकम् -
 (९८) बुध्यन्त इति तु बोधशक्तिमत्त्वभावत्वात् - ज्ञानस्वरूप-
 मस्तितीयम् - अद्वैतज्ञानस्य सौगनज्ञानवादाद्विज्ञेयः ॥

४३१-४४०

३०. चतुर्णामपि प्रकरणानामेकवाक्यता—

प्रकरणानामजाद्वयनत्त्वप्रतिपादनेनैवोपश्रयः - (९९) श्लोकेऽन्मिन्न बुद्ध-
 मतानुवादः संगतः - सौगनमताद्वैतशष्यं विद्वान्तरस्य स्फुटीकृत-
 मेवात्र (९९) - प्रकरणे बौद्धग्रन्थोपलब्धमव्युक्त्युत्तुपादाने प्रयोज-
 नम् ॥

४४०-४४३

३१. ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलम्—

परतत्त्वानुसन्धानपूर्वकं नमस्कारः ॥

४४३-४४५

३२. भाष्यकृन्मङ्गलश्लोकसंग्रहः—

परब्रह्मनमस्कारः - परमगुरुनमस्कारः - गुरुनमस्कारः ॥

४४५-४४८

३३. अलातशान्तिप्रकरणसारः—

४४९-४५२

३४. कारिकाणां वर्णानुक्रमणिका—

४५३-४५६

३५. परिशिष्टम्—

१. बौद्धप्रक्रियामाग्यविचारः -

४५७-४६३

२. कारिकासु लक्ष्यमागाः सौगनस्यारिभाषिकनन्दनाम्न्याभासाः -

४६४-४६४

३. श्रुत्युदाहरणमूर्त्ती -

४६६-४६७

३६. कारिकाणां मुख्यशब्दवर्णानुक्रमणिका—

४६८-४७६

३७. वृत्तिगतप्रधानविषयमूर्त्ती—

४७७-४९०

वाचकेषु विज्ञप्तिः

लेखकस्य मतिनयनदोषात्, सीमकाक्षरसंयोजकस्य कर्तृदोषाच्च नैरानि
अशुद्धानि संजातानि । तानि एतदत्रापारपार्श्वतः प्रारभ्य संस्कृतानि । यदि
क्षमायन्तः पाठकाः प्रयत्नमेव तानि समीक्ष्य पाठे प्रयत्नेन, तर्हि सर्वं निर्मलं
भवेदिति ॥

अशुद्धसंस्करणं संयोजनं च

संख्ययोराद्या पत्रपार्श्वं सूचयति, द्वितीया च पङ्क्तिम् । अन्ततः
परिगणितां पङ्क्तिं अ. इत्यक्षरं सूचयति । सर्वत्र शुद्धपाठा एव प्रदर्शिताः ।
संयोजनीयपदवाक्यानि कृष्णतरायसाक्षरैरङ्कितानीति बोध्यम् ॥

आगमप्रकरणे

१-९ रज्ज्वादिरिव, ९. अ. १. त्वम् ; ११-४ प्राणादीनां, ११-१२
स्थानियम्, ११-१६ तन्तेः ; ११-२० वाचक्यया ; १५-१६ सा मा ;
१८-४ त्वेन ; १९-१ (कं. १-५) इति च श्रुती, १९-१० वक्ष्यते ; २१-
अ. ८ अस्या उपनिषदः ; २२-१ न्युपगमप्रसङ्गः, २२-१२ न्युपगमाना,
२३-अ. ९ बहिःप्रशत्वम् ण्कोनविंशतिमुख्यं च ; २५-अ. ७ पादनार्थमाह ;
२८-५ स्वात्मा ; २९-अ. १०. धैर्यं, २९-अ. ९. मासुतं, २९-अ. ५.
शुश्रोत्राः, ३१-अ. ८. सैजसस्य अन्तःप्रशस्वम् ; ३२-अ. १. भाग्यमानता ;
३६-अ. ६. आध्यात्मिकादिभेदेन विकिर्षं ; ३७-अ. १०. अप्रविभज्यमानः ;
३८-४. उर्वाचीन, ४६-९ गौगमतसक्रान्ति ; ४९-१२. ओमित्येतद-
क्षर ; ५०-८. न प्रस्मर्तव्यम् ; ५०-अ. ५ तादीनामाधारतया ; ५१-१.
कधिदत्तु, ११-अ. ४. रयान्तं च ; ५६-अ. ८. द्रव्यादिगर्भे, ५६-अ. ६.
जीवानां ; ५९-अ. २. स्थितेः ६१-अ. १०. गूत्राज्ञानानयनेन ; ६४-१०.
करणं च ; ६७-११. अतस्त्रिचपे ; ७१-२ सन् प्रागः गर्भेणापि ; ७२-१२.
नामप्यनुमान ; ७३-अ. ९. दति ; ७६-अ. ६. गृष्टि ; ७७-अ. ८. गृह्य-
मान, ७७-अ. ७. बहिरङ्घ्रि ; ७७-अ. १. मन्त्रारोहोप ; ७८-४. ग्वापौ-
काज्ञान ; ८०-अ. ६. सबात्र, ८०-अ. ५. मात्मभूतं ; ८४-अ. ५.
(वृ. वा. , ८५-७. प्रज्ञादित्येन ; ८६-अ. ४. स्वामिनेषाम् ; ८७-अ. ११-
शिव्येतेति, ८७-अ. ९. इत्यर्थ ; ८८-४. द्वैतनि, ८८-५. रूपनिष्ठ ; ९२-
अ. १. मनता ; ९३-९. धेनो ; ९८-अ. २. प्रधानतयाद ; १००-अ. ६.
धर्मलिशिष्ट ; १०८-अ. ११. कारणस्थान, १०८-अ. १०. कारणवन्तः
१०९-७. लब्धकार्य ; १११-अ. ७. जादाजर्तनि ; ११३-१०. (वृ. वा. ,

११३-११. विद्येन तर्हि तत्त्वतो निर्वर्तेत ; ११४-६. सर्गाध्यारोप ; १२१-अ. ५. ब्रह्मसैरादि ; १२५-अ. १०. मात्रात्वं ; १३०-अ. १०. उत्तमपुरुषः ; १३१-८. नरैक्यो ; १३१-अ. ३. पासनायाम्, १३२-अ. ७. संश्लेषेण च-
१३२-अ. १. श्रुतहानाश्रुनकल्पनाधुगीण ; १३५-अ. २ स्वरूपम्

वैतथ्यप्रकरणे

१४३-४. संहतो ; १६५-अ. ५. बोधो, १६६-९. बोधायुषः ;
१७३-४. गृहीता ; १७४-३. प्यनुपलब्धेः ; १७९-अ. ३. निमित्त ; १८४-
अ. ३. पाधि ; १८४-१०. विभीषिका ; १८६-अ. ५. पादविषय ; १८८-
९. निर्वथ्य ... तद्वत् स्वे, १९२-अ. १. केचन ; १९८-८. भावो ; २१०-
१. स्थापित

अद्वैतप्रकरणे

२१८-५. विद्युपास्त्यो ; २१९-अ. १. सवाद्या, २२३-६. तद्वज्जीवा,
२२३-अ. ७. एतत्त्ववादि ; २२४-अ. ३. वस्थायाः प्रत्युत्तिरूप्या ; २२५-अ.
१२. नुत्पत्तिः ; २३३-३. विशेषतया ; २३६-९. प्राहयन्ती अन्ततः ;
२४३-५. तथा अनुपद ; २४५-अ. ३. यतमाना अप्यशकृवन्तोऽमुराः पराभूता,
२६०-अ. १०. नर्त्यं रादसृतं ; २६७-८. 'कल्पयितव्यम्' इत्यनन्तरं

एतेन सूत्रकारत्वं च व्याख्यातम् । वेदान्तार्थनिर्णयपरत्वात् सूत्रा-
ण्यम् । परिणामसूत्रस्य भायिकपरिणामपरत्वेनाप्युपपत्तेः । 'तदनन्यत्व-
मारम्भणशब्दादिभ्यः' (वे. सू. २-१-१४) इति सर्वस्य विकारजातस्य
वागारम्भणमात्रत्वानुमोदनान् सूत्रेऽपीति ॥

२७७-अ. १ न च ; २८१-११. तादृशलोऽसृष्टिः ; २८६-अ. २.
नर्धवीजस्य ; २८८-अ. ९ प्राप्तेः ; २९१-३. त्वजात्मनः ; ३०५-११,
अमनीभावं समासाद्य स्वेनैवा ; ३१०-अ. २. भ्युपगमे, ३१०-७ तु सम्प्रदर्श-
नत्वं

अलातशान्तिप्रकरणे

३१३-७. पादनपूर्वकं ; ३१९-४. तत्स्तुतये ; ३२०-११. समाधिराज
श्लोकसमीर्चनपाठः परिशिष्टे (पु. ४५७) द्रष्टव्यः ; ३३०-अ. १०. मानान्नात् ;

३३४-३. रन्योन्य; ३३९-१२. परिदीरक; ३३९-अ ३. ररुतेः; ३५४-
 १५. सर्वनीज; ३५६-१०. पस्यादीनां; ३५७- टिप्यो-नानागतं ... न नास्ति
 ...; ३५८-अ ७. वैजशष्यस्य; ३६०-अ. ४. शन्यमिति च; ३६३-
 २. मिति तदर्थः; ३६६-२. त्येनैतव, ३६६-अ. ३. मर्यादास्य; ३७९-
 १०. कार्यकारणभावः; ३८१-७. अविशयविमानना; ३८८-३. मन्दिन्यत्वे;
 ३८८-९. त्वाभावयोगतः; ३९२-३. नन्वावादन्यस्य, ३९७-अ. ६.
 अल्पे नित्यैकः ४००-१०. तद्वत्; ४३६-१. बुद्धनुक्तत्वस्यापवाधो

प्रमाणग्रन्थाद्धातुद्विदोधनम्

९-४. वृ. ५-१-१; १०-अ. २. छां ६-१-४; १६-अ. ३. छां.
 २-२३-३; १९-३. वृ. ४-३-२६; २९-१२. छां ५-१३-२; ४२-
 १०. गी ७-२६; ४२-अ. ९. वृ. ३-७-२३, ५८-अ. १. के. १-४;
 ८१-४. छां. ६-१६-३, १०२-५. छां. ८-११-२; १०२-अ. १०.
 छां ६-८-१, १०२-अ. ४. छां. ६-९-२, ११८-१३. (२-३२);
 १७५-अ ८. वृ. ३-४-१; १७५-अ. ७. वृ. ३-४-२; २०२-अ. ५.
 का. १-२-२४; २५१-अ. २. छां. ६-१६-३, २५४-१. छां. ६-२-२;
 ३; २५९-१. छां. ६-८-७, २६६-८. पै. मृ. १-४-२६; २८८-९.
 वृ. ४-३-२१; ३१९-१०. वृ. ४-५-१५, ३२८-अ. ६. प्र. मृ. १-४
 -९; ३४२-३. छां. ६-१-४, ३६२-अ. ३. प्र. ४-७; ३८७-१०.
 सै. आ. ३-१२-७, ४१५-अ. ९. मृ. भा. १-३-१९; ४२३-५.
 वृ. ४-४-२३; ४२३-९. प्र. मृ. ३-४-२७; ४४४-१०. का. १-२-१२

Page (10) of Acknowledgements

Line 3 from the bottom read 'on the Nagaryuna Karikas'

Introduction

Page 13	Footnote	read	Gaudapada's Being
" 17	"	"	Doctrines of Masterya(natha) and Asanga,
" 18	"	"	Srakhhotpals
" 20	Line 2	from the bottom :-	प्रमनन्दिनाय

सङ्केताक्षरविवरणम्

अत्रोपनिषदात्म्याक्षरेण तद्भाष्यस्य च भा. इति सङ्केतेन परामर्शः

सुस्तुट इति मात्र समावेशः कृतः ।

अ. रा.	अभिसमयालङ्कारालोके हरिभद्रकृते
आ. ध. भा. सू.	आपस्तम्बीय धर्मसूत्रे
आ. घ.	अंगमशास्त्रसौ विधुसेखरमहाचार्यकृते कालिकाताविद्- विद्यालयतः प्रकाशिते
ई. मा.	ईशावास्योपनिषदि भाष्यनिन्दनपाठातुमारिण्याम्
उद्यो.	उद्योगदर्शि महाभारते
उ. ए. उ. रा.	उपदेशत्राहृषपा पदसन्धे
आ. प्र. सं.	अथर्ववेदसंहितायाम्
शी.	भगवद्गीतासु
श्री. श्री. घ.	श्रीरामधर्मसूत्रे. आनन्दाश्रमप्रकाशिते
शै. भा.	शैतिलीयारण्यके आनन्दाश्रमप्रकाशिते
शै. ना.	शैतिलीयनारायणानुव.के
शै. घा.	शैतिलीयब्राह्मणे
शै. सं.	शैतिलीयसंहितायाम्
त्रि. नि. ०	त्रिखभावनिर्देशे
त्रि. ०	त्रिचक्रायाम्
शै.	शैथिलीयसूत्रे
न्या. भा. ; न्या. सू. भा.	न्यायसूत्रभाष्ये, आनन्दाश्रमप्रकाशिते
न्या. सू.	न्यायसूत्रे
पा.	पागनीयसूत्रे
प्र. पा. भा.	प्रमाणवार्तिकभाष्ये प्रशास्त्रानुविरचिते, पाठलीसुद्रतः प्रकटिते
पृ. मा.	पृथ्वरूपके भाष्यनिन्दनपाठे, वैदिकेय स्त्रीप्रश्न प्रकटिते

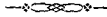
वृ. वा.	बृहदारण्यकवार्तिके, आनन्दाधमप्रकटिते
घो. च. *	बोधिचर्यावतारे
घ. सू., वे. सू.	ब्रह्मसूत्रेषु, वेदान्तसूत्रेषु
भी.	भीमरर्षि महाभारते
मनु.	मनुधर्मशास्त्रे, निर्गवसागरमुद्रगात्र्ये मुद्रिते
मं. भा. धनु.	महाभारते आनुशामनिकरर्षि
म. वि. सू. *	मथ्यान्तविभागसूत्रे
म. वि. सू. भा. टी. *	मथ्यान्तविभागसूत्रमध्यटीकायाम्
म. सू. *	महायानसूत्रालङ्कारे
मा. का., म. का. *	माध्यमिककरिकामु, मध्यमकरिकामु
मा. का. वृ. मा. वृ. *	माध्यमिककारिकावृत्तौ चन्द्रकीर्तिविरचिते, शरच्चन्द्र- शर्मसम्पादिनायाम्, कलिराजानगरे (दुदिरट्ट- टेक्स्ट) प्रकाशितायाम्.
मो. घ.	मोक्षधर्मेषु महाभारते
शास्त्र. नि.	शास्त्रप्रणीते निरुक्तग्रन्थे, वेददेश स्तीम् प्रेषु मुद्रिते
यो. सू.	योगसूत्रेषु
लं. सू. *	लङ्कावतारसूत्रे
वाक्य.	वाक्यपदीये, भर्तृहरिवृत्ते
वि. पु.	विष्णुपुराणे, रीनाप्रेम् मुद्रिते
शत. द्र.	शतरथशास्त्रे, माध्यमिद्विपाठे, वेददेश स्तीम् प्रेषु मुद्रिते
श्लो. वा.	श्लोकवार्तिके (चौलम्बा चकारम्)
सं. वा.	संयन्धवार्तिके, आनन्दाधमप्रकटिते
स. रा.	समाधिरात्रे, कादमरतः प्रकाशिते
सा. का.	साङ्ख्यकारिकामु
सू. भा.	सदानुप्रभाष्ये दादरभगवत्सादविरचिते

विज्ञप्तिः - * एवं चिद्विद्यमन्ववाक्यवेदने विरुतिरुत्तरस्य आधमार्थं तत्र तत्र
पुस्तके उचितस्थलेषु प्रकटीकृतमस्ति ॥

श्रीसच्चिदानन्दसरस्वतीसंप्रिय.

माण्डूक्यरहस्यविवृतिः

ब्रह्माप्रज्ञमिद्राहीनं वाच्यवाचकभेदनुत् ।
सर्वात्मभूतमद्वैतं शान्तं शिवमुपाम्महे ॥

ॐ नमो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः । नमो नमः श्रीगौडपाद-
श्रीशंकरभगवत्पादसुरेश्वराचार्यभ्यः । नमो गुरुभ्यः ॥

ग्रन्थावतरणिका

प्रकृतध्याख्यायानस्य प्रकरणेन संबन्धः—

अभ्युदयनिःश्रेयससाधनव्यञ्जनप्रभुर्भगवान् वेद इति ब्रह्मविदा-
मभ्युपगमः । तत्र वेदैकदेशेपूषनिपदाख्येषु वेदान्तेषु वादिनो विप्रतिपद्यन्ते ।
(१) वेदोपरा वेदान्ता इति केचित् । यथा ह्यपरप्रदेश. कृषीवलस्य
गोपकाराय, तथा वेदान्ता अपि निरर्थका इति तेषामभिप्रायः । कथंचित्
तेषां सार्थक्यं जपोपयोगित्वेनेति तेषामेवैकदेशिनः । (२) वेदविहितकर्मा-
पेक्षितकर्तृदेवतादिप्रकाशनपरत्वं वेदान्तानाम् इति क्रियाविधिरसिकाः
केचित् । स्ववाक्यगतोपासनादिक्रियान्तरविधिपरत्वमिति तेषामेकदेशिनः ।
(३) अस्ति ब्रह्मवस्तुपि प्रतिपाद्यं वेदान्तेषूपपासनादिविधिशेषतयेत्यन्ये ।
(४) स्वतन्त्रतयैव ब्रह्मवस्तु प्रतिपाद्यते तैः, ब्रह्मविद्ययैव च निःश्रेयससिद्धि-
रित्यपरे । एवमादिविप्रतिपत्तयोऽधुनापि दृश्यन्ते वादिषु । तत्र लोकानुग्रह-
रसिकः श्रीगौडपादाचार्यो भगवन्नारायणप्रसादतोऽधिगतसत्संप्रदायो माण्डू-
क्योपनिषदर्थविवरणव्याजेनाशेषवेदान्ततात्पर्यं निर्णिर्नापुः सर्ववेदान्तार्थसार-
संग्रहात्मकं प्रकरणचतुष्टयं निबन्ध । तस्य च पूज्यपादो भाष्यकारः सत्सं-

प्रदायसिद्धान्ताविष्करणसमर्थं लोकोत्तरं व्याख्यानं व्यतनोत् । तच्च प्रमत्त-
गर्भारत्नात् अनैकैर्व्याख्यातपूर्वमर्पादानीतनैर्निर्जज्ञामुभिरत्यन्तविरुद्धानेकार्थ-
त्वेन गृह्यमाणमालोक्याहं विवेकतो विशुद्धवेदान्तप्रक्रियानिर्धारणार्थं
श्रीगौडपादीयप्रकरणार्थविशदीकरणरूपां परमपुरुषार्थसाधकमाण्डूक्यरहस्य-
विवृतिमेनामकार्षम् । नियमेन भाष्योक्तयुपजीविना मया क्वचित् क्वचिद्वा-
तिकोक्त्यवलम्बनेन मन्दोपकृतये प्रयतितमितीदं धार्ष्ट्यं धन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥

अनुबन्धनिरूपणम्—

तत्र माण्डूक्यमूलत्वात् प्रकरणस्य, तत्संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्येवाऽ-
स्यापीति तानि न पृथगुक्तानि कारिकाकृता श्रीगौडपादाचार्येण । प्रकरण-
व्याख्यात्रा तु भगवता भाष्यकारेण तानि प्रकटीकृतानि । तान्येवाखिल-
वेदान्तेष्वपि संबन्धादीनीत्यनुसंधेयम् । तत्र 'प्रयोजनवत्साधनाभिष्प्रञ्जकत्वे-
नाभिधेयसंबन्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसंबन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति' इति
भाष्यकारीयं संबन्धादिप्रकटनार्थं वाक्यम् । तस्याऽयमर्थः । सिद्धे हि
वेदान्तशास्त्रस्य संबन्धादिमत्त्वे प्रकरणस्यापि तद्गुत्तासिद्धिः । अत उच्यते
तावत् शास्त्रं संबन्धाभिधेयप्रयोजनवदिति । तत्र ब्रह्मैव शास्त्रस्याभिधेयं
विषयः । तत्स्वरूपप्रतिपादनार्थं हि शास्त्रं प्रवृत्तम् । तदप्रतिपादनस्य च
प्रयोजनम् अधिकारिणि ब्रह्मविद्याजननम् । तेन यद्यपि शास्त्रस्याभिधेयं
ब्रह्मैव, तेन चाऽस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । ब्रह्मविधैव च
प्रयोजनम् । तथा चाऽस्य जन्यजनकभावः संबन्धः । शास्त्रेण विद्याया
नियतं जन्तत्वात्, शास्त्रस्यैव तज्जनकत्वादिति । तथापि न केवलं ब्रह्म
प्रतिपादयितव्यमित्येव शास्त्रं प्रवर्तते । किं तु संमाराद् विरक्तोऽधिकारी
ततो विमोक्षयितव्य इति मोक्षोपायत्वेन विद्यामभिव्यनक्ति । एवं च
मोक्षस्यैवाऽन्ततो गत्वा पश्यप्रयोजनत्वम् । तेन च प्रयोजनेन विद्यायाः
साध्यसाधनभावः संबन्धः । विद्याया एवोक्तविधेया तन्साधनत्वात् ।

ब्रह्मविद्यारूपसाधनाभिव्यञ्जकत्वेनैव च शास्त्रस्याऽभिधेयभूतेन ब्रह्मणा संबन्ध इत्यतो ज्ञानव्यवहितमेव शास्त्रस्यैतादृशसंबन्धादिमत्त्वमित्यभिप्रेत्योक्तम् पारम्पर्येण विशिष्टसंबन्धाभिधेयप्रयोजनवद् भवतीति । प्रयोजनकामश्चात्राधिकारी । अधिकारिविषयसंबन्धप्रयोजनान्येवाऽनुबन्धचतुष्टयमित्युच्यतेऽभियुक्तैः । तदेवं विशिष्टानुबन्धवत्त्वात् शास्त्रं व्याख्येयम् । प्रकरणमपि नद्येवेति सिद्धम् । तदर्थाधिष्करणार्थत्वात् । न चैवं शास्त्रप्रकरणयोः समानानुबन्धवत्त्वे प्रकरणम्य गतार्थत्वादनारम्भर्णायत्वप्रसङ्गः । शास्त्रैकदेशसंबद्धत्वात् तत्कार्यान्तरे स्थितत्वाच्च । न हि सर्वोऽपि वेदान्तशास्त्रार्थोऽत्र वर्ण्यते । किं तु वेदान्तार्थसारमात्रं संगृह्यते । मोक्षस्य ब्रह्मात्मवस्तुज्ञानमात्रलभ्यत्वं चात्र निर्णोयते । अतः प्रकरणमिदमारम्भणीयमिति ॥

प्रयोजनविमर्शः—

प्रयोजनवत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसंबद्धं शास्त्रं संबन्धाभिधेय-प्रयोजनवद्वित्युक्तमधस्तात् । तत्र कीदृशं प्रयोजनम् ? कथं च ब्रह्मविद्या तन्साधनम् ? कया च प्रणाष्टिकया शास्त्रं साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेय-भूतब्रह्मसंबद्धमिति ? अत्र केचिदाहुः । प्रयोजनमसाच्छरीरात् समुत्थाय पञ्जोतिरूपसंपद स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः । तच्चोपासनारूपब्रह्मविद्यासाध्यम् । तादृशविद्याभिव्यञ्जकत्वेनैव चोपासनाविधिशेषतया स्वाभिधेयेन ब्रह्मणा संबद्धं शास्त्रमिति । अन्ये पुनराहुः । विगलितसर्वद्वैतब्रह्मात्मस्वरूपेणैवाऽवस्थानं प्रयोजनम् । तस्य च वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानाभ्यासप्राप्तसाक्षात्काररूपैव ब्रह्मविद्या साधनम् । ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनमात्रेण तु शास्त्रमभिधेयसंबद्धं सत् साक्षात्काररूपविद्याद्वारेण मोक्षप्रयोजनवद्वित्युपवर्षत इति । सन्त्यपरेऽपि वादिनोऽधुनातना ये ध्यानरूपविद्यासाध्यं देहपातानन्तरभाविमोक्षं प्रयोजनमभ्युपगच्छन्ति । तैस्तु ब्रह्मव्यतिरिक्तेनैव स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः प्रयोजनत्वेन स्वीकृतेति विशेषः । सन्त्यप्येवमादिषु बहुषु विप्रतिपत्तिभेदेषु सर्वेषामप्येतेषां समानमेतद् यत् साधनकार्यत्वस्वीकरणं

प्रयोजनस्य । तथा च मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न हि साधनेन क्रियमाणस्य
नित्यत्वं कचिद् दृष्टमिति ॥

अथ कीदृशमत्र प्रयोजनवन्नाधनाभिन्नजकत्वमभिप्रेत्य शास्त्रस्य
संबन्धादिमत्वं वर्णयत इति ? अत्रोच्यते । रोगातंस्वेव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता,
दुःखात्मकस्याऽऽत्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता अद्वैतभावः प्रयोजनम् ।
धातुवैषम्यमेव खलु रोगो नाम । तदभिभूतं च स्वाम्भ्यं स्वभावभूतमेव
सच्चिकित्साया वैषम्योपशमे सत्यभिन्नजन्त इति चिकित्सासाधयमित्युच्यते
लोके । एवमिहापि मुमुक्षोः स्वभावभूतैव स्वस्थता स्वात्मन्यवन्धानरूपा
ब्रह्मविद्यया द्वैतप्रपञ्चोपशमे सत्यभिन्नजन्त इति विद्यासाध्येति व्यपदिश्यते ।
इयांस्तु विशेषः । चिकित्साद्रव्यं स्वोत्पत्तिरतिरेकेणाऽपि व्यापारान्तर-
नपेक्षते धातुवैषम्योपशमनाय । ब्रह्मविद्या तु स्वोत्पत्तिमात्रेण द्वैतप्रपञ्चोप-
शमं कर्तुमलमिति तावन्मात्रेणाऽद्वैतभावः स्वस्थता प्रयोजनं लप्स्यत इति ॥

कथमेतदिति ? उच्यते । द्वैतप्रपञ्चस्याऽविद्याकृतत्वाद् विद्यया
तदुपशमः स्यात् । अद्वैतभावरूपा हि स्वस्थता निरप्राप्ता मुमुक्षोः स्वभाव
एव । न च सा रोगस्यैव स्वस्थता कालान्तरविशिष्टा काचिदवस्था,
येन साधनव्यापारापेक्षया साध्या स्यात् । किं त्वविद्याकृतद्वैतप्रपञ्चमात्र-
व्यवहिता । सा चाऽविद्या न वस्तुसती, नाप्यागन्तुकी, येन कदा-
चित्प्रतिक्रियामोक्षमनीया भवेत् । विद्योत्पत्तिसमकालमेव नूरुगाम्भति मा
सकार्या । प्रतीतिमात्रगरीरत्वान् प्रदीपप्रकाशोत्पत्तिमकालमिव तमः ।
तदेवं द्वैतप्रपञ्चस्याऽविद्याकृतत्वात् विद्यया तदुपशमोपपत्तिरिति ब्रह्मविद्या-
प्रकाशनानाऽन शान्त्वेन प्रारम्भः क्रियते । तेनैकार्थत्वान् प्रकरणमपि
विद्याप्रकाशनायैव प्रारभ्यत इति सुस्थम् ॥

एतेन वेदान्ता नाऽनर्धकाः, जपोरभोगित्त्रेणैव नार्धका वा । नापि
कर्मागमनवाक्यज्ञानाभ्यासादिविधिराः, किं तु ब्रह्मविद्याप्रकाशनेनाऽ-

विद्याकल्पितद्वैतप्रपञ्चं प्रविलाप्य संसारदुःखव्याविवृत्सूनां जीवानां स्वा-
भाविर्की स्वस्थतां विज्ञापयन्तन्मत एव परमपुरुषार्थसाधका इत्युक्तं भवति ॥

नन्वविद्याकृतमेव द्वैतप्रपञ्चनिमित्तं दुःखमात्मनः, स्वस्थतारूपं तु
सर्वदुःखामंभिलं निरतिगययुक्तं विद्यया द्वैतप्रपञ्चोपशमनेन इत्येतस्यार्थस्य
सिद्धिः कुतः प्रमाणादिति चेत् । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिभ्य इति
ब्रूमः । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं
जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं
शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजा-
नाति' (बृ. ४-५-१५) इति मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादे । 'यत्र वा
अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यन् पश्येदन्योऽन्यजिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्य-
द्वेदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत् स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानी-
यात्' (बृ. ४-३-३१) इति च जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे 'द्वैतमिव',
'अन्यदिव'— इति च इवशब्दाभ्यां द्वैतस्याऽनात्मनः केवलमाभासमात्र-
शरीरत्वमुक्तमिति तस्याऽविद्याकृतत्वं श्रुतिसंमतमिति गम्यते । 'यत्र स्वस्य
सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं रसयेत्
तत्केन कमभिवदेत् तत्केन कं शृणुयात् तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं
स्पृशेत् तत्केन कं विजानीयात्' (बृ. ४-५-१५) इति श्रुत्या च यत्र
विद्यावन्थायां सर्वं द्रष्टृदृश्यदृष्ट्यादित्रिपुटीजातम् आन्मत्वेनैव विदितं
भवति तत्र दर्शनादिव्यवहारो नैव विद्यत इत्युक्तमिति विद्यया द्वैतप्रपञ्चो-
पशम इत्यपि श्रुतिसंमतमिति गम्यते । यथा च द्वैतस्याऽविद्याकल्पितत्वम्
अद्वैतत्वं चात्मनः स्वभावः, तथानोपनिषद्विवृतौ कारिकाविवृतौ चानुभव-
रूढत्वं गमयिष्यामः ॥

प्रकरणचतुष्टये विषयविभागः—

तदेवं शास्त्रस्य तदर्थाविष्करणरूपप्रकरणचतुष्टयस्य च विशिष्ट-
संबन्धप्रयोजनादिमन्त्रे सिद्धेऽथ प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रतिप्रकरणमसाधारणो

विषयो विभज्य प्रदर्श्यते । तत्र चाद्योक्तारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणम् । तच्चागमप्रधानम्, माण्डूक्योपनिषदाख्यानरूपत्वादुपदेशप्रधानम् । उपपत्तिस्तु गुणभूताऽत्र । आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वेन चात्रोक्तारनिर्णयः क्रियते । अत्र ह्योक्तारनिर्णयद्वारेणात्मतत्त्वमेवाध्यारोपितनामरूपनिषेधलक्षणोपदेशेन साक्षात् प्रतिपाद्यते । तेनेदमागमप्रकरणम् आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतमित्युच्यते । ननु यद्यद्येतेषु प्रकरणेनाऽऽत्मतत्त्वप्रतिपत्तिः संजायते तर्हि तत एवाऽद्वैतभावः प्रयोजनं सेस्यतीति किं द्वितीयेन प्रकरणेनेति ? अत्रोच्यते । यस्य द्वैतप्रसङ्गस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्तिः, रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः, तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । एवं तर्हि न केवलं वाक्योपदेश आत्मतत्त्वं साक्षात्कारयितुं शक्नोतीति प्राप्तम् । हेत्वपेक्षणात् प्रमितिजनने । तथा च सिद्धान्तहानप्रसङ्गः । अथ निरपेक्षमेव वाक्यं समर्थं प्रमितिजनने, तत आनर्थक्यमेव द्वितीयप्रकरणस्येति पुरापात्रम् । अत्रोच्यते । भवेदानर्थक्यमुत्तमाधिकारिणं प्रति न उपदेशनात्रेणाऽद्वैतमनुभवितुं शक्यम् । ये पुनर्द्वैतमन्ववासनामन्दूयिनाशना न शक्नुवन्ति तदनुभवितुम् तान् प्रत्युपपुञ्जत एव हेतुतो द्वैतवैतथ्यप्रतिपादनमपि । न चैवं सापेक्षत्वाद् वाक्यस्याऽप्रामाण्यप्रसङ्गः । आगमसंमूचितस्यैव हेतोरनुभवाङ्गत्वेन स्वीकरणात्, तद्विरोधि लौकिकन्यायावष्टम्भेन च तद्विशदीकरणात् । यथा चेदं तथोपपादयिष्यते द्वितीयप्रकरणविधृतावितरान्तां तावत् । किमर्थं तर्हि तृतीयं प्रकरणम् ? उच्यते । तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितन्मान्व्यप्रकाशनाय तृतीयं प्रकरणम् । आगमानुगृहीतनर्कस्येवाऽश्रयणेन द्वैतमिथ्यात्वं प्रसाधितमिदञ्जानतः, यदि द्वैतस्य मिथ्यात्वम्, तर्धैव किमद्वैतस्यापि तत्र स्यात् ? अथ यद्यद्वैतविरोधित्वाद् द्वैतस्य मिथ्यात्वं तर्हि द्वैतविरोधित्वाद्द्वैतस्यैव तर्किकं न स्यात् ? — इत्यादिकेरुततर्काश्रयेण शङ्कितः समाधानार्थमागमानुगृहीत तर्केश्चाऽऽन्य तथार्थं दर्शयितुमिदं प्रकरणम् । एतच्च प्रकरणद्वयम् उप-

पत्तिप्रधानम् । आगमस्तूदाहृतोऽपि गुणमूलोऽत्रेति 'हेतुतो द्वैतवैतथ्य-
 प्रतिपादनम्', 'युक्तितोऽद्वैतस्य तथात्वदर्शनम्'— इति च भाष्यकारोक्तिर्न
 विरुध्यते । अस्तु तर्द्धेतावैतव ग्रन्थपरिसमाप्तिः, किं तुरीयेण प्रकरणेनेति ?
 अत्रोत्तरम्— अद्वैतस्य तथात्वप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि
 सन्ति, तेषामन्योन्यविरोधित्वादतथार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय
 चतुर्थं प्रकरणमिति । यावद्धि वादान्तराणि तर्कजालसंश्लेषानि बहनुयाधि
 समाहृतानि च सम्यग्दर्शनार्थं प्रबलतरयुक्तिनो न निराक्रियन्ते तावदागमो-
 पपत्तिप्रतिष्ठापितमप्यद्वैतदर्शनं सप्रतिपक्षमेवेति प्रतिभायान्मन्दमतीनां मुमुक्षु-
 णामपि । अतस्तेषां न केवलमवैदिकत्वात् किं तर्हि परस्परतर्कपराहत-
 त्वादप्यतथात्वमिति तदुपपत्तिभिरेव निराकरणेऽद्वैतदर्शनमागमोपपत्तिसिद्धं
 प्रतिपक्षासंभवादपि निराकुलमिति स्थान्यति । तस्मात् तदर्थं चतुर्थमपि
 प्रकरणमपेक्ष्यते । तदेवं प्रथमस्य प्रकरणस्य श्रुतिव्याख्यानरूपस्यास्याऽऽगम-
 प्रधानत्वं वेदान्तवाक्यादेवाऽद्वैतात्मावगम इति सिद्धान्तप्रदर्शनपरत्वं च ।
 तदितरेषां प्रकरणानां तु श्रुत्पनुगृहीततदविरोधितर्कप्रदर्शनेन तत्रैव
 वेदान्तार्थे स्थिरीकरणपरत्वमिति प्रकरणचतुष्टयस्यापि वेदान्तशास्त्रकार्यान्तरे
 स्थितिरित्यनवधम् ॥

अथोपनिषत् - सागमप्रकरणा

(उपनिषत्)

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं
तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

अथागमप्रकरणावतरणिका

ओङ्कारस्याऽऽमप्रतिपत्त्युपायतोपपत्तिः—

ओङ्कारनिर्गम आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतः, तदर्थं च प्रथमं प्रकरणमित्युक्तम् । कथं पुनरोङ्कारनिर्गम आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति ? उच्यते । ओमित्येतदित्वादिभ्यः श्रुतिभ्यः । एतावु ङि श्रुतिषु सर्वोङ्कारस्याऽऽमप्रतिपत्त्युपायत्वं निर्दिष्टम् । तद्यथा काठके तावत् । 'सर्वं वेदा यन्पदमामनन्ति तपांमि मवीणि च यद् यदन्ति । यद्विच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तेषु पदं सग्रहेण ब्रवीम्योमित्येत्' (का. १-२-१५) इति वेदाध्ययनतपोब्रह्मचर्यसाधनं परमात्मपदम् ओङ्कारद्वारा लम्बमित्युक्तम् । तत्रैव च 'एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञान्वा ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ' (का. १-२-१७) इत्येतदेव परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूतानाम् आलम्बनानाम् श्रेष्ठमित्युक्तम् । प्रश्नोपनिषदि च 'एतद्वै सन्ध्यायाम् परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः' (प्र. ५-२) इति सन्ध्यायाम् सन्ध्यायाम् परलोङ्कार एव परापरब्रह्मसाधनमिति सिद्धयुक्तम् । तैत्तिरीयके च नागपणोपनिषदि 'ओमित्यात्मानं युजोत' (७०) इत्योङ्कारद्वारेणाऽमिति चित्तसमाधानमुरदिष्टम् । तैत्तिरीयप्रश्नोपनिषद्वयं च 'ओमिति ब्रह्म' (तै. १-८) इत्यत्रोमिति शब्दरूपं ब्रह्मेत्युपागतमित्युक्तम् । छान्दोग्ये च 'ओङ्कार एवेदं सर्वम्' (छा. २-२३-३) इत्योङ्कारेण सर्वस्यापि

शब्दजातस्य व्यासत्वात् परमात्मविकारस्य च नामधेयमात्रत्वादीकार एवेदं सर्वमित्युक्तम् । ततः सर्वात्मभूतपरमात्मप्रतिपत्तिकारणत्वमोकारस्योपपद्यते । उक्ताः श्रुतय उदाहृता भाष्यकारेण प्रदर्शनार्थम् । एवमेवान्या अपि श्रुतय 'ओं खं ब्रह्म' (वृ. ५-२-१), 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' (मुं. २-२-६) इत्याद्या ओंकारस्योपासनाद्वारेण वा ज्ञानद्वारेण वा ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं द्रुवत इति द्रष्टव्यम् ॥

न च केवलं श्रुत्युक्ति एव श्रुतय इह प्रमाणत्वेनोदाहियन्ते । यत्कारणमुपपत्तिश्च भवत्योकारस्य परमात्मप्रतिपत्युपायत्वे । कथम्? परमात्मा हि परमार्थसन् प्राणादिविकल्पस्यास्पदं रज्ज्वादादिव सर्पादिविकल्पस्येत्यावेदयिष्यते । तथा च सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओंकार एव । ओंकाराभिधेयात्मस्वरूपव्यतिरेकेण प्राणादिशब्दाभिधेयस्य प्राणादेरभावात् । अभिधेयामाधे च शब्दानामभिधायकत्वानुपपत्तौ तेषामोकारव्यतिरेकेण स्वरूपात्माभात् । स चोकार आत्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वादिति ॥

ओंकारस्याऽऽत्मरूपत्वोपपत्तिः—

ननु कथमाल्मभिधायकत्वमात्रेणोकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वम्? न ह्यभिधायकत्वमभिधेयस्वरूपत्वे नियामकम् । न ह्यभिशब्दस्याऽऽद्यभिधायकत्वमात्रेणामिस्वरूपत्वं भवेत् । कथं वा प्राणादेरात्मव्यतिरेकेण नास्तित्वं येनोकाराभिधेयस्यैवात्मनः परमार्थसत्त्वं प्रतिज्ञायेतेति ?

अत्रोच्यते । न वयमभिधायकत्वादेवोकारस्याऽभिधेयात्मस्वरूपत्वं प्रतिजानीमहे येनेत्यमुपालम्भः शोभेत । कथं तद्योकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वमिति ? इत्थम् । प्राणादिविकल्पस्य हि तत्तच्छब्दाभिधेयत्वं नाम स्वेतरव्यावृत्त्या स्वनिष्ठजातिद्रव्यगुणादिप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षया तत्तच्छब्दप्रकाश्यत्वम् । आत्मनस्तु प्राणादिसर्वविकल्पासदत्वात् न तत्स्वरूपे किञ्चिच्छब्द-

प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यतो न तस्याभिधायक ओंकारः । सर्वात्मकत्रोपाधि-
वशादेव तु तस्योंकारशब्दाभिधेयत्वम् । प्राणादिरूपेणाऽवस्थितोऽपि वस्तुत
आत्मैवेति तस्य सर्वात्मकत्वम् । तदप्यभिधेयत्वमुपदिश्यमानं श्रुत्या न
ताद्रूप्यमवधारयितुम्, किं तर्हि यथाप्रसिद्धमेवाभिधानाभिधेयभावमनूय
तद्वाहित्यमात्मनः स्वाभाविकं प्रवेदयितुम् । अत्र प्राणशब्दवाच्यः
कारणात्मा तदितरशब्दवाच्यास्तु तद्विकारा इति वक्ष्यते । तदेवं प्रत्यस्त-
मितप्राणादिसर्वद्वैतविकल्पस्याऽऽत्मनोऽनभिधेयत्वे सिद्धे सर्वात्मकत्रोपाधि-
विशिष्टस्य तस्याऽभिधायकत्वेन विकल्पितस्योंकारस्यापि वस्तुतोऽनभिधायक-
त्वमिति तस्य निर्विकल्पात्मस्वरूपमेवेत्यभिप्रायेणैतदुच्यते— स चाऽऽत्म-
स्वरूपमेव, तदभिधायकत्वादिति । अतो न दोषः । न चैवमात्मशब्दा-
भिधेयत्वमप्यात्मनो न स्वादिति शङ्कनीयम् । इष्टत्वात् । 'यतो वाचो
निवर्तन्ते' (नै. २-९) इति श्रुतेः ॥

प्राणादिविकल्पानां तदभिधानानां चाऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावः—

कथं पुनः प्राणादेरात्मव्यतिरेकेण नास्तित्वं गम्यत इति ?
अत्रोच्यते । ओंकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिविकल्पोऽभिधान-
व्यतिरेकेण नास्ति । तथा हि श्रुतिराह — 'ओंकारेण सर्वा वाक्संतृष्णा'
(छां. २-२३-३) इत्योंकारविकारत्वं सर्वस्य शब्दज्ञातस्य । तथा चोंकार-
विकारभूताः प्राणादिशब्दाः । तदभिधेयश्च सर्वः प्राणादिविकल्पः स्वाभि-
धानव्यतिरेकेण नास्ति । ननु दृश्यत एव प्राणाद्यभिधेयमभिधानव्यति-
रेकेणापि । कथं तद्व्यतिरेकेण तत्रास्तीत्युच्यते ? अथ तत्रास्येव सर्वथापि,
कथं तर्ह्यभिधानाभिधेयत्वं शब्दार्थयोरिति ? अत्रोच्यते 'वाचारम्भणं विकारो
नामधेयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'यथा सोमैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मणं
विज्ञातं म्याह्लाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्पिण्डेयव सत्यम्' (छां. ६-१४)
इति हि श्रुतिर्विकारस्य कारणान् परमार्थतोऽनगम्यं प्राह । यथात्र श्रुति

गृहीते दृष्टान्ते घटघटिकोदञ्चनादिविकल्पो मृद्यातिरेकेण नास्त्येव, केवलं
 पटादिवाचैवाऽऽरभ्यत इति नामधेयमात्रं तत् । एवमेव परमात्मविकल्पोऽपि
 मर्वः प्राणादिः परमात्मव्यतिरेकेण नास्त्येव, केवलं तदभिधानरूपया
 वाचैवारभ्यते । तदेवं परमार्थविकारत्वाच्च्यतिरेकेणाऽभावः प्राणानां
 तत्तदभिधानमात्रत्वं च । व्यवहारदृष्ट्या तु स्वाक्रियत एव यथाप्रतीत-
 प्राणादेस्तत्तदभिधानप्रकाश्यत्वमपीति न कोऽपि विरोधः । अत एव
 व्यावहारिकमभिधानाभिधेयभावमुररीकृत्य श्रुतिरपि वक्ति सर्वोऽप्ययं
 प्रपञ्चो वाच्यवाचकरूपः, वाच्यप्रपञ्चश्च वाचकप्रपञ्चाधीन इति
 च । 'तस्य वाकतन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभि-
 र्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनी' सर्वं वाचाऽभिवदति' (ऐ. आ-
 २-१-६) इति । अस्यार्थः । तस्य प्राणस्य वाकतन्तिः, वाक्सामान्यं
 प्रसारितरज्जुस्थानीयन् । नामानि च वाचकभूताः शब्दविशेषाः, दामानि
 पशुबन्धनसाधनभूतदामस्थानीयानि । तस्मात् इदं कार्यभूतं सर्वं जगन्,
 अस्य प्राणस्य वाचा तन्त्या तन्तिस्थानीयेन वाक्सामान्येन, दामभिः दाम-
 स्थानीयैर्विशेषशब्दैश्च, सितं बद्धम् । वाकसमुत्थानि हि नामान्यभि-
 धानानि दामानीच तन्तोः । सर्वं च जगदभिधेयभूतं नामभिः प्रकाश्य-
 मानं सत् तैर्बद्धमिव दाममिरिव पशवः । तदाह— सर्वं हीदं नामनीति ।
 यस्मादिदं सर्वं नामनी नात्रैव नीयते व्यवहारगोचरताम् आपद्यते । यद्वा
 नामनि नास्ति बद्धमिव तेन प्रकाश्यत्वात् । सर्वमेव च वाक्सामान्येनाभि-
 वदति लोकः । सामान्यविशेषरूपं सर्वमप्यभिधेयं सामान्यविशेषरूपया
 वाचोच्यत इति दृष्टमेवेत्यर्थः । तदेवं सर्वस्याऽस्य प्रपञ्चस्य सामान्यतो
 विशेषतश्च वाच्यवहाराधीनत्वात्, चात्रादौर्ध्वाकारविकारभूतत्वात्,
 ओंकारस्वरूपभूतत्वात्तच्चानिर्णये नैव सर्वं निर्णीतं स्यादिति स्पष्टम् । अत
 एवोकार एवेदं सर्वमित्याह प्रथमो भाण्डव्ययगन्धः ॥

सर्वस्याप्योंकारात्मता

ओंकारस्य सर्वरूपताप्रतिज्ञा—

मन्त्रार्थो वर्णित एवावतरणिकायाम् । अक्षरार्थस्तूच्यते । यदिद-
मर्थजातं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यम्, तन्नियमेन यत्किञ्चिच्छब्दाभिधेयमिति
स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । ओंकाराभिधेयात्मविकारत्वेन विकल्पमात्र-
त्वात् । तच्चाभिधानमोंकारव्यतिरेकेण नास्ति । तद्विकारत्वात् । तन्मादिदं सर्व-
मोंकार एव । तदिदमुच्यते 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति' । यद्यपि परं ब्रह्म
नाभिधानतन्त्रम् । तस्याऽनभिधेयत्वात् । तथाप्यभिधानाभिधेयोपायपूर्वक-
मेव गम्यत इति तदप्योंकार एव । अभिधानमोंकारः, तदभिधेयश्चाऽऽमा
सर्वविकल्पास्पदम् इति विज्ञानेन ह्यभिधानत्वाभिधेयत्वयोरपि विकल्पत्वा-
विशेषात् तत एव तयोस्तत्त्वं निर्विकल्पकं परं ब्रह्मेत्यवगमो जायते । तदेवमों-
कारद्वारेण गम्यमानत्वात् तन्परमार्थरूपत्वाच्च परमपि ब्रह्मोंकार एवेति सिद्धम् ॥

तस्यैतस्य एवं परापरब्रह्मरूपस्य— तदधिगमद्वारतया परब्रह्मरूपस्य,
तद्वाचकतया चापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमित्येतस्य । उपयारुपानम्, उप-ब्रह्म-
प्रतिपच्युपायत्वात् ब्रह्मसामीपतया व्याख्यानम्— विसृष्टं प्रकथनम् 'प्रस्तुतं
वेदितव्यम्' इति वाक्यशेषः । ब्रह्मसामीप्यं ओंकारस्य तत्प्रतिपच्युपाय-
रूपत्वमुपन्यस्तमेवाऽऽमाभिः । तदेवाऽत्र विसृष्टतयोच्यत इति ज्ञेयम् ॥

कालत्रयस्थितं सर्वमप्योंकारः—

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिन्युक्तम् । किं तत्सर्वशब्दवाच्यमिति ?
तद्व्याख्यायते । 'भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव । नैवं मन्तव्यम्
'इदं सर्वम्' इति वर्तमानकालपरिच्छेद्यमात्रं विवक्षितमिति । किं तर्हि
प्रत्यक्षादिसंनिधापिनं सर्वमेव, अतीतं वर्तमानमागामि वा यत्किञ्चिन्
तस्याप्यभिधानार्थानत्वाविशेषात्, अभिधानस्य चोक्तनीत्योंकाराव्यतिरेकात्
कालत्रयपरिच्छेद्यं सर्वमप्योंकार एवेत्यर्थः ॥

कालत्रयातीतमप्योकार एव—

किंचान्यत् । 'यच्चान्त्रिकालातीतं तदप्योकार एव' । उक्तात् कालत्रयपरिच्छेद्याद् यद्व्यत्, तदप्युक्तत्रयायत ओंकार एव । ननु नास्त्येव कालत्रयातीतम् । सर्वाधारो हि काल इति । नैतत् सारम् । विद्यत एव हि कार्याधिगम्यं कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि । यदिदं दृश्यते नामरूपाभ्या व्याकृतं जगत्, तस्यास्य कार्यत्वादस्ति कारणमव्याकृतम् इत्यनुमानेनाविगम्यते । श्रुत्या च । 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्त्रामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (बृ. १-४-७) इत्यादिक्रिया । तच्चाऽव्याकृतं कालातीतम् । कालस्यापि व्याकृतनामरूपत्वात् । 'यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं च' (बृ. ३-८-४) इति श्रुतेश्च । न चैवं नियन्तुं शक्यते कालपरिच्छेद्यमेव सर्वं सर्वाधारत्वात् कालस्येति । काल एव हि तावत् कालापरिच्छेद्यः । न हि कालाधारभूतं कालान्तरमस्तीति । एवं जागरिताद्यवस्थात्रयमपि कालातीतमेव । न ह्यवस्थात्रयाधारः कश्चन कालः शक्यशङ्कः । जागरितावस्थानां तावत् तत्प्रतिबद्धः कालोऽनुभूयते । न तु कालपरिच्छिन्ना जागरितावस्था । स हि कालो यद्यहोरात्रलक्षणो यदि वा तिथ्यादिलक्षणः, सर्वथापि जागरितमात्रपरिदृश्यमानसूर्यचन्द्राद्यपेक्ष इति न तद्वस्थामतीत्याऽऽत्मस्थितिं लब्धुमीष्टे । अतः कालाधारवती जागरितावस्थेत्ययुक्तम् । अत्राह कश्चित् । तदेतदसमञ्जसम् । कालो हि नाम परिणामपरिस्पन्दप्रवाह एव न सूर्यादिद्रव्यापेक्षः । सूर्यादीनामपि परिणामपरिस्पन्दप्रवाहान्तःपातित्वात् । सर्वं हि बाह्यमाध्यात्मिकं वा वर्णितरूपकालान्तःपात्येव न तु कालातीतं किञ्चित् संभावनीयमिति । तदसत् । स्थासुद्रव्यान्तरकल्पनां विना निरपेक्षपरिस्पन्दस्य, नित्यत्वकल्पनां विना निरपेक्षपरिणामस्य वा चिन्तितुमशक्यत्वात् । अभ्युपगमावपि च तादृशपरिणामपरिस्पन्दौ न जागरितावस्थामतीत्य रंहितुमीशाते । तद्व्युत्थावेव प्राणधारणात्तयोरिति मुस्थमेव जागरितावस्थायाः कालातीतत्वम् ।

किं च परिणामपरिम्यन्दयोर्निःसाक्षिकत्वे स्वप्नपाप्साद्वेः, सप्साक्षिकत्वे तु यत्साक्षिकौ तौ स एवात्मा कालातीत इत्यनुभवानुसारेणानुमन्तव्यो भवतीति स्वाभ्युपगमहानमेव कालातीताभाववादिनः । न च स्वसाक्षिक एव कालः । अचेतनत्वात् । ननु चैतन्यमपि कालात्मकमेव । परिणाम-स्वभावं हि तदिति । न । परिणामस्य विषयस्य तद्विविधभूतचैतन्यस्वभाव-त्वानुपपत्तेः । तदेवं जागरितान्तःपातात् कालस्य न जागरितमनेनाधारवत् । एवं स्वप्नावस्थापि न कालपरिच्छिन्ना जागरितकालस्य तस्याननवकाशात् । स्वप्नावगन्कालस्य च तदन्तःपातिन्यात् । गुपुसं तु कालशून्यमेवेति न तत्र कालपरिच्छेदश्चापि । तदेवमस्त्येव त्रिकालातीतमव्याकृतादि । तदप्युक्त-न्यायेनोकार एवेति ज्ञेयम् ॥

आकाशस्थितं तदतीतं चोकार एव—

अत्र कालग्रहणमाकाशस्याऽप्युपलक्षणार्थम् । यद्यदाकाशे लब्ध-स्थितिकम्, संनिहितं व्यवहितं विप्रकृष्टं चेत्यादिस्ववहारार्हम्, तत्सर्व-मोकार एव । यदप्याकाशातीतं तदप्युपवर्णितविधयोकार एवेति द्रष्टव्यम् । इत्थं च यदेतन्नामन्वास्या व्याकृतं जगत् कर्तृभोक्तृरूपानेकमृतसंयुक्तं प्रति-नियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयम्, यच्चाव्याकृतादि तद्विलक्षणम् । तत्सर्वमप्योकारोपलक्षिततत्त्वमेव परमार्थतः, न तनोऽनिरिच्यत इति वाक्यार्थः ॥

अथाऽऽत्मनश्चतुष्पात्त्वम्

(उपनिषत्)

सर्वं होतद्रक्षायमात्मा ब्रह्म योऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

द्वितीयमन्त्रसंबन्धः—

अथेदानीं द्वितीयेन मन्त्रेणाभिधेयप्राधान्येन तत्त्वनिर्देशः क्रियते । ननुक्तमिदं परब्रह्मत्त्वं नाभिधेयम्, अत एव नाभिधानतन्त्रं कित्त्वमि-

धानाभिधेयोपायेन गम्यं तदुभयविलक्षणमिति । तच्चाभिधानेनोपायभूतेन निदिष्टमेव 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिना' तत्किमित्यभिधेयप्राधान्येन तस्य पुनर्निर्देशः क्रियते ? न हि कृतम्यैव करणेन किञ्चिन् प्रयोजनमस्ति । न चाभिधानादभिधेयस्य भेदोऽभ्युपगम्यते । येन स्यादपि कश्चिदतिशयोऽनेन निर्देशेनेति । बाह्यं नाभ्युपगम्यतेऽभिधानाभिधेययोर्भेदः । उभयोरप्यात्मविकल्पत्वाविशेषात्, निर्विकल्पाऽऽत्मतत्त्वरूपेण चैकत्वात् । तथाप्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्यापि तत्त्वस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः क्रियते । अयं च निर्देशो नाभिधेयस्याभिधानाद्भेदमभिप्रेत्य, किं तर्ह्यभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । अतो न दोषः । नन्वाभिधेयभूतस्य सर्वस्याभिधानभूतोंकारान्वेन निर्देशादेव तयोरेक्यं सेत्स्यतीति न तत्प्रतिपत्त्यर्थमपि पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः कर्तव्यः । कर्तव्य एव । इतरथा ह्यभिधेयस्य सर्वस्याभिधानभूतोंकारत्वं यदुक्तं प्रथममन्त्रे तद्वैशेषिक्याभिधानतन्त्राऽभिधेयप्रतिपत्तिरिति दृष्टयोक्तम्, न तु मुख्यमेव तयोरेक्यं तत्र विवक्षितमित्याशङ्का स्यात् कस्यचित् । स मा भूदिति विवक्षितमुख्यैक्यप्रतिपादनार्थमिहाऽभिधेयप्राधान्येनापि निर्देशः क्रियते । सर्वं हेतद्भवेत्यादिना । तथा चाभिधानाभिधेययोरेक्यं मुख्यमेव न गौणम्, ऐक्यं चात्र न संसर्गरूपम्, इदं सर्वमोंकाराभिधेयब्रह्मस्वरूपमिति वा तद्रूपवेनोपायमिति वा नार्थः ; किं त्वभिधानाभिधेयविभागविकल्पविगलितं ब्रह्मैवेति वाक्यार्थः— इति निश्चयः स्यात् । तथा ह्याह भाष्यकारः 'एकत्वप्रतिपत्तेश्च प्रयोजनम् अभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत् प्रविलापयंस्तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति' इति ॥

प्रपञ्चप्रविलयवादनिराकरणम्—

अत्रैकेनैव प्रयत्नेनेत्यवधारणेन, प्रपञ्चप्रविलयनियोगपरा श्रुतिरित्याभिमन्यमाना निरस्ता भवन्ति । न ह्यत्र श्रुतौ नियोगवाची कश्चन

शब्दोऽस्ति । न च प्रपञ्चप्रविलये श्रुत्युपदेशोऽर्थवान् । प्रपञ्चस्य विद्य-
मानत्वे तस्याशक्यप्रविलापनत्वान् । ब्रह्मविकल्पमात्रत्वे च ब्रह्मैवाविद्या-
विकल्पितप्रपञ्चप्रत्याख्यानोपदेष्टव्यम् । तावतैव च ब्रह्मविद्योदयात्
सर्वप्रपञ्चविलयनोपपत्तेः पृथक्प्रविलापनोऽदेशो व्यर्थः । अविदितब्रह्मणस्तु
पुरुषस्य नियोगमात्रेण प्रपञ्चप्रविलयो नैव जायेतेति तदापि तन्नियोगो
व्यर्थ एव । न च वाक्येन ब्रह्मस्वरूपे विदिते तस्मिन् प्रपञ्चप्रविलयेन
तत्साक्षात्कारार्थं नियोगोपपत्तिरिति शङ्क्यम् । प्रत्यन्तमितप्रपञ्चब्रह्मोप-
देशेनैव ब्रह्मविद्यायाः प्रपञ्चप्रविलयस्य च युगपत् सिद्धेः पृथक्प्रविलापन-
प्रचलानुपपत्तेः विदितब्रह्मणस्तदव्यतिरेकालियोऽनत्वानुपपत्तेश्च । न चाभि-
धेयप्रपञ्चस्य प्रथमं प्रविलयः, ततोऽभिधानप्रपञ्चस्येत्यनुक्तभाषेया, येन
पृथक्प्रविलापने यत् अर्थवान् भवेत् । अविद्याकृतविकल्पमात्रत्वादिशेषान्
सर्वस्यापि विद्योत्पत्तिममकालमेव प्रविलीयमानत्वाविति । एतेनेदमपि
प्रत्युक्तं भवति यदुच्यते कैश्चिन् । प्रपञ्चप्रविलयः शास्त्रप्रतिपाद्य एव ।
न तच्छरणार्थं नियोगोऽपेक्ष्यते । शास्त्रप्रमिते तु ब्रह्मणि साक्षात्कारार्थं
प्रयत्नान्तरं स्यादिति । प्रमितब्रह्मणः पुरुषस्य साक्षात्कारप्रतिबन्धना-
संभवात् । उक्तन्नायं न विशेष्यत्वानुपपत्तेश्चाति ॥

तदेवमभिधानाभिधेययोर्मुम्नैकत्वस्य निवृत्तित्वान्, एकैर्नैव
प्रपञ्चेनाभिधानाभिधेययोर्गुणपत् प्रविलापनेन तद्विलक्षणस्वरूपसत्त्वप्रति-
पत्तिः स्यात् । यैरा प्रतिपत्तिः पूर्वमन्तरणिनादां प्रतिज्ञाना द्वैतप्रसङ्गो-
द्यमे स्वम्यताऽद्वैतभाव प्ररोजनमिति ॥

शब्दब्रह्मविद्यार्थवादिनां मतं तद्विगमकरणं च--

नन्यत्रथाप्येनदुपपद्यते । 'ओंकार एवेदं सर्वम्' (छा. २-२२-३)
इति श्रुत्यन्तरान् सिद्धमेवोकारस्य सर्वान्त्वमितिपि प्रथममन्त्रेणोच्यते ।
सर्वं च ब्रह्मिति त्रितीयमन्त्रेण । तथा च ब्रह्मणः शब्दात्मनेतैवेति । न

चोंकारस्य सर्वात्मभावः श्रुत्युक्तो गौण एव स्तुत्यर्थ इति वाच्यम् ।
 मुरुमार्थत्वेऽप्यविरोधात् । न ह्यसति विरोधेऽर्थवादस्यापि विद्यमानार्थत्वं
 निराकर्तुं युज्यते । सर्वस्य चोंकाररूपत्वं शास्त्रैकसमाधिगम्यमिति न प्रत्यक्षा-
 धनवगतत्वं तस्य शास्त्रविषयनामप्रपहन्ति । किं च 'वागेव विश्वा
 भुवनानि जज्ञे' (') इत्यादौ वाचः सार्वात्म्यं श्रूयते । उदाहृतश्रुतावपि
 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृप्यान्वेवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृप्या'
 (छां. २-२३-३) इति सर्ववागनुगमेन तदत्यागादोंकारो वाचस्तत्वमिति
 दर्शयित्वैव वाम्रूपात्यागाच्च रूपप्रपञ्चस्य 'ओंकार एवेदं सर्वम्' इत्युपसंहृतम् ।
 वाम्रूपान्वितं च जगत् । तदुपरागविज्ञानवेदनीयत्वान् । यत्रापि प्राक्छब्दा-
 ज्ञानमस्ति तत्रापि न तादृक्, यादृक्छब्दनिवेशादुत्तरस्मिन् काले । एवं च
 शब्दसंस्पर्शेऽर्थे बोधोत्कर्षदर्शनात्, तत्प्रतिसंहारे च संचेतितानामप्य-
 संचेतिताकल्पत्वात्, वाम्रूपाधीनमेव चितश्चिन्तित्वम् । वाक्छक्तिरेव वा
 चितिः । सर्वथापि वाम्रूपाधीनो ज्ञेयबोध इति सर्वं ज्ञेयं वाम्रूपान्वितं गम्यते
 तद्विकारस्तद्विद्यतो वा । तस्माद् वाक्तत्वभूतोंकारात्मकस्य ब्रह्मणः सर्वमिदं
 विवर्तं इत्यापि मन्त्रद्वयं मुण्याख्यानमिति ॥

अत्र वयं पृच्छामः । कोऽयं शब्दो नाम यदात्मता ब्रह्मणो
 विवक्षितेति ? यदि तावदभिधानम्, तस्याभिधेयापेक्षता नापलपनीया ।
 यत्तूच्यतेऽभिधानस्याप्योंकारस्य सर्वात्मकता न विरुध्यते श्रुतिसमाधिगत-
 त्वादिति । तद्रुक्तम् । ओंकारोपासनाविधिरोक्त्वादर्थवादत्वोपपत्तेः श्रुतेः ।
 यत्पुनरुच्यतेऽर्थवादस्याप्यसति विरोधे विद्यमानार्थत्वं न निराकर्तव्यमिति ।
 तदुभयसंप्रतिपन्नम् । अभ्युपगम्यते ह्यस्मामिरोंकारस्य सर्वात्मकत्वम् औप-
 चारिकम् अभिधानतन्त्रा ह्यभिधेयप्रतिपत्तिरिति । यत्तु तस्य मुख्यार्थत्वेऽ-
 प्यविरोध इति, तन्न मृष्यामहे । प्रत्यक्षेण शब्दार्थयोर्भेदस्यावसितत्वात् ।
 न च वह्निशब्दसंयोगेन जिह्वादाहो भवति येन वह्निशब्दार्थस्य तदभि-
 धायकशब्दाध्यतिरेकत्वमध्यवस्येत । यच्चानुमीयते शब्दरूपान्वितं जगत्

तदुपरागविज्ञानवेदनीयत्वादिति । तत्र तत्प्रकाशयत्वादर्शस्य तद्व्यतिरिक्ततैव किं न स्नादिति प्रष्टव्यम् । न दालोकोपरागविज्ञानवेदनीयत्वादालोका-
व्यतिरिक्तत्वं वस्तूनामवसेयं भवति । अथोच्येत न केवलः शब्दोऽभिधान-
येन ब्रह्मरूपमिति विवक्ष्यते । किं तु शब्दतत्त्वमेव । तथा चाहुः —
'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदव्ययम्'^१ (वाक्य. १-१) इति । अत्यल्प-
मिदमुच्यते । न केवलं शब्दतत्त्वं ब्रह्म, किं त्वर्थतत्त्वमपि । तद्विकल्पत्वा-
विशेषान्नामरूपयोर्न कश्चन विशेषं शब्दे पश्यामः, येन केवलं शब्दात्मता
तस्य स्वीकुर्मः । तथा हि श्रुतिः 'ब्रह्मैवेदं विश्वम्' (मुं. २-२-११) इति
सर्वस्यापि ब्रह्मस्वरूपतामाह । यथा एभिधेयस्य स्वप्रतिपत्त्यर्थं निरमेनाभि-
धानापेक्षता, एवमभिधानस्नापि अभिधायकत्वेन प्राणधारणार्थं नियमेना-
भिधेयापेक्षता विद्यत एवेति न किञ्चिदेतत् । यदप्युच्यते शब्दसंस्पर्शोऽर्थे
बोधोत्कर्षदर्शनात् तत्प्रतिसंहारे च संचेतितानामप्यसंचेतितकरूपत्वान्,
वाग्युपार्थानमेव चित्तश्चित्त्वम् इति । तत्र यद्यमभिधेयाऽभिधेयाभि-
धायकत्वशक्तिर्वाच एवेति । तत्र नाम्नि विवादः । गन्धादिपरिच्छेदार्थ-
त्वमिव हि घ्राणादीनां वाचः स्वाभिधेयपरिच्छेदार्थत्वमविशिष्टम् । न
चैतावता गन्धादीनां घ्राणादिभिरचेतितन्वम् । या तु शब्दनिवेशादुत्त-
रासिन् काले स्फुटतरा द्विवेकवती प्रतिपत्तिः सा न गन्धविषया किं तु
वाक्सहकारसंस्कृतमनोवृत्तिविषयेत्यन्यदेतत् । अध्यायमभिप्रायः, चित्तिशक्ति-
र्वाच एवासाधारणा स्तस्तु चित्तो न सा विद्यत एवेति । तत्र ब्रह्मो न
मंविदनुसारिणा युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । चित्त एव हि सर्वत्र चित्तिशक्ति-
करणव्यापारस्य तु विषयविशेषपरिच्छेदेनैवोपश्रयात् । तथा हि श्रुतिः ।
'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभि-
व्याहराणीति स आत्माभिव्याहाराय वाक्' (छ. ८-१२-४) इत्येवमादि-
विज्ञापयमाना जागर्ति । वाचश्च स्ववाच्याभिव्यञ्जनशक्तिश्चैतन्ये दाल्म-
ज्योतिषि नित्येऽस्तहते सर्वास्तरे सत्येव भवति नासतीति तस्यैव सा ।

१. 'यदक्षरम्' इति मुद्रितपुस्तके पाठ । उद्धृतस्तु गङ्गुपाणिन-
प्रत्यसिद्धिचर्यायाम् ॥

‘वाचो ह वाक्’ (के. १-२), ‘येन वाग्भ्युद्यते’ (के. १-५) । सा हि वक्तुर्यक्तिर्नित्या वाक् चैतन्यज्योतिःस्वरूपा ‘न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यते’ (बृ. ४-३-२३) इति श्रुतेः । एतेन ‘वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे’ (?) इति वाचः सार्वस्म्यं ब्रुवती श्रुतिर्व्याख्याता । तस्या नित्यचैतन्यरूपवाग्निपयत्वादित्यलं प्रासङ्गिकेन शब्दब्रह्मवादिभुजावलम्बिभिर्विवादेन ॥

भाष्यकारीय एव संबन्धः सार्धीयान्—

प्रकृतं त्वनुसरामः । ‘ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्’ इत्यभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्यैव परतत्त्वाभिधेयप्राधान्येन निर्देशार्थं द्वितीयो मन्त्रः । तेन च निर्देशेनोभयोरप्यभिधानाभिधेययोस्तद्विलक्षणेन परतत्त्वरूपेण मुख्यमेवैकत्वमध्यवसितं भवतीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः स्वाभ्युपगमानुकूलमेव वक्ष्यते मन्त्रे — ‘पादा मात्रा मात्राश्च पादाः’ इति । एष हि व्यतिहारोपदेशोऽभिधानाभिधेययोर्मुख्यैकत्वे यथोपवर्णितरीत्यैव संगच्छते नान्यथा ॥ सर्वस्य ब्रह्मात्मता—

तद्राह द्वितीयो मन्त्रः ‘सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति’ । सर्वं ह्येतत् इत्युक्तपरामर्शार्थम् । सर्वं यदुक्तं प्रथमे मन्त्रे ओमित्येतदक्षरमिति, उपव्याख्यातं च कालत्रयपरिच्छेदं त्रिकालातीतं चेति सर्वं ह्येतद् ब्रह्म । सर्वमेतद् ब्रह्म हि ब्रह्मैव— इति ब्रह्मत्वमेव सर्वस्य विधीयत इति ब्रह्मणोऽभिधेयस्य प्राधान्यमत्र । ‘ओमित्येतदक्षरम्’ इत्यत्र तु वर्णपर्यायस्याक्षरशब्दस्य ग्रहणात्, ‘ओंकार एव’ इति चोचरत्र कारप्रत्ययग्रहणाच्छब्दपरामर्शावगमात्, अभिधानप्रधानत्वम् । अत एव ह्येतस्यैव तत्त्वस्योभयथा निर्देशाद्विज्ञादभिधानाभिधेयोभयविलक्षणपरब्रह्मप्रतिपत्तिर्विद्वक्षितेत्यवोचाम । तच्च ब्रह्म परोक्षं किञ्चिदिति मा ज्ञासिष्टेति परोऽभिहितमेव प्रत्यक्षतोऽपि विशेषेण निर्दिशति ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इति । अयम् अन्यवहितत्वेन प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान आत्मैव ब्रह्म । न किञ्चित्परोक्षं ब्रह्मात्त विवक्षितं

‘श्रोत्रं वै ब्रह्म’, ‘मनो वै ब्रह्म’ (बृ. ४-१-५, ६) इत्यादिस्थल इवेत्यव-
 गन्तव्यमित्यर्थः । यदि हि ब्रह्म किञ्चित् परोऽभ्यन्तमात्मा तर्हिभिधेयमेवे-
 त्यापन्नमिति व्यर्थं पवायं निर्देशः स्यात् । अभिधानाभिधेयविलक्षण-
 ब्रह्मप्रतिपत्तेरसिद्धेः । यदा पुनर्ब्रह्माऽऽत्मैव, तदा सर्वाभिधानाभिधेयप्रपञ्च-
 साक्षिन्वान् तद्विलक्षणत्वं ब्रह्मणो विवक्षितमिति सुस्पष्टं भवेत् । प्रथम-
 मन्त्रेऽभिधानप्रधानत्वेन यत्निर्दिष्टं तस्यैवात्र ब्रह्मत्वेन निर्देशात् ब्रह्मणश्चा-
 त्माभिन्नत्वात् तस्याप्यभिधानाभिधेयविलक्षणत्वमापरोक्ष्यं च मुकरादगमम् ।
 अतो वक्ति— अयमात्मा ब्रह्मेति । अत्र च ‘आत्मा ब्रह्म’ इति ब्रह्मात्मनोः
 सामानाधिकरण्यनिर्देशात् परस्परं विशेष्यविशेषणभावापन्नत्वान् यथा
 ब्रह्मणः परोक्षत्वव्यावृत्तिः, तथाऽऽत्मनोऽसर्वत्वव्यावृत्तिरपि भवति । यथा हि
 ब्रह्म न भिन्नमात्मनः, तथाऽऽत्मापि न भिन्नो ब्रह्मण इति । एवं च सर्व-
 विकल्पाधिष्ठानभूतप्रत्यक्षस्तुमात्रं लक्षणया निर्दिष्टं भवतीति फलति ।
 यथा चैतत्तथाऽनुपदमेवान्याऽऽत्मनश्चतुष्पात्वकल्पनेनानुभावविष्णते ॥

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनश्चतुष्पात्त्वम्—

सोऽयमात्मा चतुष्पात् । अत्र ‘सः’ इत्यभिधेयत्वेनोकारगम्यः,
 तल्लक्ष्यत्वेन च परब्रह्मत्वेन स्थित इत्येवं परापरब्रह्मत्वेन व्यवस्थित आत्मा
 परामृश्यते । ‘अयम्’ इति च चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानस्य तस्यैव प्रत्य-
 गात्मतयाऽभिनयेन निर्देशः क्रियते । आत्मब्रह्मस्य प्रतीच्येव रुदत्वेऽपि
 विस्पष्टार्थत्वाय ‘अयम्’ इति निर्देश इति बोध्यम् । सोऽयमात्मा चतु-
 ष्पात्, कार्पाणवत् । न तु गौरिव श्रोत्रलग्नचतुष्पादवान् । यथा हि
 कार्पाणं स्वर्णनाणकं महार्घमिति न तो सकलेनैव सर्वदा सर्वे जना
 व्यवहर्तुमीशत इति व्यवहारप्रातुर्थाय तस्मिन् पादविभागः कल्प्यते,
 पृथमिहापि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमात्मा चतुष्पात् कल्प्यते । न उन्मुत एव
 पादचतुष्टयवानामेति । तथा हि बहवो जागरितस्थानमेषाऽऽत्मानं पूर्णं

मन्यन्ते । स्वप्नमुपुप्तयोस्तु केनचिद्रूपेण विकलं तं मन्यन्ते । शुद्धं
 त्वाऽऽत्मानमवस्थात्रयरहितं केचिदेव महाधिपः । अतस्तदात्मकत्वं याथा-
 तथ्येनोपदिदिक्षु शास्त्रं तत्प्रतिपत्युपासन्वेन चतुष्पात्त्वमात्मनः कल्पयित्वा
 ब्रवीति 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' इति । विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयारूपाश्चत्वारः
 पादा अस्येति चतुष्पात् । तत्र विश्वाद्यस्रय आत्मतत्त्वप्रतिपत्युपायभूताः ।
 तेषां त्रयाणां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन, विश्वस्य तैजसे तैजसस्य च प्राज्ञे तस्य
 च तुरीये इत्येवं पूर्वपूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् प्रविलापनेन विद्यया सर्पा-
 दीनामिव रज्ज्वादिषु, परमार्थतत्त्वं तुरीयं प्रतिपद्यते । अतः पद्यते प्रति-
 पद्यते अनेन विश्वादित्रयेण करणभूतेनेति पादः इति तत्रये करणसाधनः
 पादशब्दः । करणार्थत्वेन हि पादशब्दस्तत्र व्युत्पाद्यते । तुरीयस्तु न कस्य-
 चित् श्लोत्तरस्य तत्त्वम्याधिगमे करणं भवति, किंतु स्वयं पद्यते
 विश्वादिभिः करणभूतैः प्रतिपद्यते विद्यया तत्प्रविलापनेनेति पादः ।
 अतः कर्मसाधन एव पादशब्दस्तत्र । विश्वादीनां यथा पादत्वं, यथा च
 तेषां प्रविलापनं, तेन च यथा तुरीयाधिगमस्तथाऽप्ये स्फुटीभविष्यति ।
 तदेवमयमात्मा चतुष्पात् ॥

मन्त्रद्वयस्याऽर्वाचीनवेदान्तिनां व्याख्यानम्--

अत्राधुनिकवेदान्तिनः केचिदस्त्रोपनिषद्, संबन्धमन्यथैव वर्णयित्वा
 तदानुगुण्येन मन्त्रद्वयं व्याचक्षते । कथम्? तत्राकारोकारमकारार्धमात्रा-
 त्मकपाठचतुष्टयवत्योङ्कारेऽनिरुद्धप्रद्युम्नमंकरणवामुदेवापरपर्यायविधितैजस-
 प्राज्ञतुरीयारूपपादचतुष्टययुक्तब्रह्मदृष्टिविधानाय ग्रन्थारम्भ इत्येके ।
 अत्रोङ्कारस्य सर्वात्मकत्वमुक्तत्वा तस्त्रोपन्याख्यानं गुणविभूत्युपासनप्रकार-
 प्रपञ्चनं कियत् इति प्रतिज्ञा प्रथममन्त्रार्थः । ओङ्कारे सर्वात्मभूतब्रह्मदृष्टिः
 कर्तव्येत्युपदेशो द्वितीयमन्त्रार्थ इति तेषां व्याख्यानम् । तदसन् । वस्तु-

योगात् । दृष्टिविधाने च ब्रह्मण्योकारदृष्टिविधानाभ्युगमप्रसङ्गः । 'पादा मात्रा
मात्राश्च पादाः' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् । न चेष्टापत्तिः । 'ब्रह्मदृष्टिल्ल-
पात्' (ब्र. सू. ४-१-५) इति न्यायविरोधात् । अनिरुद्धाद्विव्यूहा-
नयनं तु श्रुत्यक्षरवाह्यमिति सष्टमेवेति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च स्फुट-
वासिन्न पक्ष इति । मण्डूकहृदिणा वरुणेन चतुरूपो नारायणोऽत्र स्तूयत
इत्यपरे । ओंकारवाच्यब्रह्मण एव सर्वत्वं नाम गुणपूर्णत्वं नान्यस्य । काल-
त्रयेऽप्येकत्वात्पदान्नित्यत्वं तस्य । त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव । ब्रह्म सर्वमिति
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । श्रीब्रह्मादिषु स्थित्वाऽऽद्यानादिकर्ना योऽयं कश्चित्-
प्रतीयते, जीवानामस्वातन्त्र्यदर्शनात्, सोऽप्यात्मा ब्रह्मैव । सोऽयं पर-
मात्मा जीवानां देहे चतुर्धाऽवस्थित इति चतुष्पात् इति च मन्त्रद्वय-
व्याख्यानं तेषाम् । अत्र तु वाक्यानां विशकलीकरणम्, वाञ्छितपदाध्या-
हारः, पदशक्त्युल्लङ्घनेनैवार्थकल्पनम्, स्वप्रक्रियाभ्युगमाना च यथायथं
निवेशः, तदुपष्टम्भकत्वेन च बृहन्नाहितानैरुण्याद्यश्रुतचरग्रन्थवाक्यानयनं
चेत्येतन् सर्वं ग्रन्थपठनमात्रेण सुविशदमिति न पृथक्समालोचनाः
व्याख्यानम् ॥

तस्मान्न विधिपरः स्तोत्रपरो वाऽयं ग्रन्थः । जमिधानाभिधेय-
विलक्षणत्वात्तत्प्रतिपत्त्युपायत्वेनोकारनिर्गमादिव तु ग्रन्थ आरम्भः । तत्र
मन्त्रद्वयं सूत्रभूत मय्यस्यैवोरनिपदर्थस्य । तद्वृत्तिसनानि नूतनग्रन्थेऽभिधेय-
प्राधान्येन निर्दिष्टस्य ब्रह्मण आत्माभित्तत्वं तावदश्रितुमवस्थात्रयरहित-
मात्मतत्त्वं निर्दिदिक्षु ग्राम्यं तत्रप्रतिपत्त्युपायत्वेन चतुष्पात्यमात्मनः फल-
यतीत्ययमेव ऋजुः पन्थाः ॥ २ ॥

आत्मनो वैश्वानररूपः प्रथमः पादः

(उपनिषत्)

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः
स्थूलशुक्लवैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

वैश्वानरस्य जागरितस्थानत्वम् --

तत्र कथं चतुष्पात्त्वमात्मन इति ? एतत्कथनार्थं प्रथमं पादं तावदाह मन्त्रः । जागरितं स्थानं यस्य सोऽयं 'जागरितस्थान' । जागरितप्रतिबद्धत्वमेव हि वैश्वानरत्वे निमित्तम् । तत्प्रतिबद्धत्वं च तदुपाधिकत्वेनैव न वस्तुतः । किं च जागरितं स्थानमस्यैव नास्मादन्यत्र तस्य स्थानस्य स्थितिः । न हि दृशूपादस्माद्वैश्वानराद् व्यतिरिक्ता स्थितिस्तस्य दृश्यमृतस्य स्थानस्यावकल्पते । परार्थत्वात् । यथा हि शुक्तिरजतादीनि परार्थानि स्वार्थशुक्तिकादिनैव लब्धस्थितिकानि, एवं जागरितस्थानमपि स्वार्थरूपेण वैश्वानरेणैव लब्धस्थितिकम् । तदनुग्रहत एव लब्धसत्ताकत्वाच्च । अतो जागरितस्थानोऽयं वैश्वानरः ॥

वैश्वानरस्य बहिष्प्रज्ञत्वम् --

'बहिष्प्रज्ञः' । बहिः स्वात्मव्यतिरिक्ते शब्दस्पर्शरूपादौ विषये प्रज्ञा यस्य सोऽयं बहिष्प्रज्ञः । बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासतेऽस्येत्यर्थः । यद्यप्यन्तरिति बहिरिति वा नास्यात्मनः प्रज्ञायाः, तथापि स्वदेहमवाधिं कृत्वाऽविद्यया बहिः शब्दादीन् विषयान् पश्यतीति बहिष्प्रज्ञ उच्यते । यद्वाऽविद्यमानमपि स्वात्मव्यतिरिक्तं विषयं विद्यमानमिवाऽविद्यया कल्पयित्वा तदप्रज्ञां च बहिरिव पश्यतीति बहिष्प्रज्ञः ॥

अथ किंनिमित्तमिदं बहिष्प्रज्ञत्वमिति ? उपाधितादात्म्याध्यास-
निमित्तमिति ब्रूमः । तत्कथमवगम्यते ? यतोऽयमेकोनविंशतिमुखः ।

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाग्न्यानि, कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च वाक्पाणिपादपाशूपस्थान्द्यानि, वाचवश्च पञ्च प्राणापानव्यानोदानसमानान्द्याः, अन्तःकरणचतुष्टयं च मनोबुद्धयहंकारचित्तरूपमित्येवमेकोनविंशतिः मुग्धानां च मुग्धानुपलब्धिद्वाराणि यस्य मोऽवमेकोनविंशतिमुखः । तान्येतानि द्वाराणि वहिष्प्रज्ञत्वेऽत्र निमित्तभूतानि । देहे यथोक्तद्वारेषु चोपाधिभूतेष्वहंमेत्यव्यासपूर्वकं हि मन्वतेऽहमेतत्पश्यामि शृणोमीत्यादिविकल्पनैर्गोहितः । तस्मादुक्तरीत्यैकोनविंशतिमुखत्वादेव वहिष्प्रज्ञः स्वतस्तु वहिर्विषयत्वं प्रज्ञाया नाम्नेत्येवमव्यवस्यते । तथा द्युक्तं काठके 'पराञ्च खानि व्यतृणस्वयंभून्स्मान् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' (का. २-१-१) इति ॥

वैश्वानरस्य स्थूलभोक्तृत्वम्---

अथैवमुक्तद्वारैर्बहिष्प्रज्ञः सन् किमुपलभत इति ? उच्यते । स्थूलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्द्यं विषयं बुद्धेः उपलभते, वदनादिव्यापारेण च विपर्याकरोति । तदुत्थमुखदुःखे चात्मन एवेत्याभिमन्वते चेति स्थूलभुक् । तत्रान्तःकरणचतुष्टयस्य बुद्धीन्द्रियाणां चोपलब्धौ कर्मेन्द्रियाणां च तदनुगुणव्यापारे द्वारत्वं स्पष्टमेव । प्राणादिभ्यश्चकम्प नूक्तकरणानामुपलब्धकतया द्वारत्वम् । स चायं भोगो यद्यपि पिण्डात्मन एव न तु निर्विकारस्य तत्साक्षिणः । तथाप्यविद्याकृता विषयोऽलब्धिरूपा प्रज्ञां स्वैत चैनन्येनावभासयन् वैश्वानरोऽपि स्वरूपाद्प्रच्युत एव सन्नक्तप्रज्ञोपाधिवशात् स्थूलभुगिति व्यपदिश्यते । विलासिर्गतसर्पस्य सविता प्रकाशक इति यथा । तदेवं यथोक्तैकोनविंशतिमुखकृतमेव भोक्तृत्वं जागरितात्मनो न स्वत इति सिद्धम् ॥

जागरितात्मनोऽपरिच्छिन्नेश्वरत्वोपपत्तिः ---

एवमात्मनः प्रथमपादस्य विशेषणचतुष्टयं व्याख्यातम् । जागरितस्थानप्रतिबद्धत्वमुपाध्यध्यासश्चास्य वहिर्विषयोपलब्धौ कर्तृत्वभोक्तृत्वे च

निमित्तमित्यधिगतम् । अथेदानीं विशेषणद्वयमुच्यते यद्विशानादस्त्रापरि-
 च्छिन्नत्वमीश्वरत्वं च विशदीभवेत् । कथम्? नैवायं वस्तुत एकशरीर-
 परिच्छिन्नो जीवविशेषो वा । किं तर्हि, सप्ताङ्गो वैश्वानरश्चेति । इदमात्रा-
 यते छान्दोग्ये । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति' (छां. ५-१८-१)
 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजाश्चक्षुर्विधरूपः प्राणः
 पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदि-
 लोमानि ब्रह्मिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ।'
 (छां. ५-१८-२) इति । अस्यार्थः । प्राचीनशालादयो ब्राह्मणाः को न
 आत्मा किं ब्रह्मेति भीमांसमाना अश्रयति कैकेयमभ्यागत्य पप्रच्छुः 'यं
 स्वमात्मानं वैश्वानरं सम्यग्जानासि तं नो ब्रूहि' इति । स तान् वैश्वानरं
 परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या उपासीनान्विज्ञाय कृत्स्नं वैश्वानरमुपदिदिक्षुस्वाच
 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम्' इत्यादि । यस्तु परिच्छेदाभिमानरहित एवं
 द्युमूर्धादिभिर्द्युतं प्रादेशमात्रं द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणम् अभि-
 विमानं प्रत्यागात्मतयाऽहमित्यभिविमीयमानम् । ज्ञायमानमिति यावत् ।
 तमेतमात्मानं वैश्वानरम् ईश्वरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु, सर्वेषु
 भूतेषु चराचरेषु, सर्वेष्व्वात्मसु आत्मत्वेन कल्प्यमानेषु शरीरेन्द्रियादिषु
 अन्नमत्ति सर्वात्मा सुलुपमुद्धृक्ते वैश्वानरविद्याबलत इति प्रथमवाक्यार्थः ।
 तदेवं वैश्वानरोपासकस्य फलमुपदिश्य तदुपपादानार्थमाह तस्य ह वा
 एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्येत्यादि । तस्य ह वै प्रकृतस्य एतस्यात्मनो वैश्वा-
 नरस्य सुतेजाः सुतेजस्त्वगुणयुतो द्युलोक एव मूर्धा । विश्वरूपः शुक्ल-
 नीलादिरूप आदित्यः चक्षुः । पृथग्वर्त्मात्मा नानावर्त्मसु सञ्चरणाशीलो
 वायुः प्राणः । बहुलः सर्वगत आकाशः सन्देहः मांसरुधिराद्युपचितो
 देहमध्यभागः । रयिरुदकम् । धनवाचिनात्रद्वारा तद्देतुभूतमुदकमुच्यते ।
 तदुदकं वस्तिः मूत्रसंग्रहस्थानम् । पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा भूमिरेव

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्त्वानि, कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च वाक्पाणिपादपाशूपस्थास्त्वानि, वायवश्च पञ्च प्राणापानव्यानोदानसमानास्त्राः, अन्तःकरणचतुष्टयं च मनोबुद्धब्रह्मकारचित्तरूपमित्येवमेकोनविंशतिः मुखानीव मुखानुपलब्धिद्वाराणि यस्य सोऽयमेकोनविंशतिमुखः । तान्येतानि द्वाराणि बहिष्प्रज्ञत्वेऽनन्त निमित्तभूतानि । देहे यथाङ्गद्वारेषु चोपाधिभूतेष्वहंमेत्यध्यामपूर्वकं हि मन्यतेऽहमेतत्पश्यामि शृणोमीत्यादिविकल्पसैनोऽहेतः । तस्मादुत्तरीत्यैकोनविंशतिमुखत्वादेव बहिष्प्रज्ञः स्वतस्तु बहिर्विषयत्वं प्रज्ञाया नाम्नेवेत्यवगम्यते । तथा द्युक्तं काठके 'परान्त्रिच खानि व्यतृणस्वयंभूमत्स्मात् पराद् परयति नान्तरात्मन्' (का. २-१-१) इति ॥

वैधानरस्य स्थूलभोक्तृत्वम्—

अथैवमुक्तद्वारैर्बहिष्प्रज्ञः सन् किमुपलभत इति । उच्यते । स्थूलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाम्बुं विषयं भुङ्क्ते उपलभते, वदनादिव्यापारेण च विषयीकरोति । तदुत्थमुखदृष्टे चात्मन एवेत्यभिमान्यते चेति स्थूलभुक् । तत्रान्तःकरणचतुष्टयस्य बुद्धीन्द्रियाणां चोपलब्धौ कर्मेन्द्रियाणां च तदनुगुणज्यापारे ज्ञानत्वं स्पष्टमेव । प्राणादियद्यकम्ब नृक्तःकरणानामुपलब्धकतया ह्यारत्वम् । स चायं भोगो यद्यपि पित्रात्मन एव न तु निर्विकल्पकस्तत्माक्षिणः । तथाप्रविश्याकृता विषयोऽन्यद्विधरूपा प्रज्ञां म्येन चैन्येनावभासयन् वैधानरोऽपि स्वरूपादप्रद्युन एव सन्नुत्तमज्ञोपाधिब्रह्मात् स्थूलभुगिति व्यपदिश्यते । विलासिगीतमर्षस्य सविता प्रकाशक इति यथा । तदेवं यथोक्तज्ञो नविंशतिमुखहनमेव भोक्तृत्वं जागर्गितात्मनो न सन् इति सिद्धम् ॥

जागरितात्मनोऽपगच्छिच्छेधरतोपपत्तिः—

एवमात्मनः प्रथमपादस्य विशेषणचतुष्टयं व्याख्यातम् । जागरितस्थानप्रतिबद्धत्वमुपाध्यध्यामध्यास्त्र बहिर्विषयोऽन्यदर्थो कर्तृत्वभोक्तृत्वं च

निमित्तमित्यधिगतम् । अधेदानीं विशेषणद्वयमुच्यते यद्विज्ञानाद्रुपापरि-
 च्छिन्नत्वमीश्वरत्वं च विशदीभवेत् । कथम्? नैवायं वस्तुत एकशरीर-
 परिच्छिन्नो जीवविशेषो वा । किं तर्हि, सप्ताज्ञो वैश्वानरश्चेति । इदमाज्ञा-
 यते छान्दोग्ये । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमत्ति' (छां. ५-१८-१)
 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
 पृथग्बर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदि-
 लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ।'
 (छां. ५-१८-२) इति । अस्यार्थः । प्राचीनशालादयो ब्राह्मणाः को न
 आत्मा किं ब्रह्मेति मीमांसमाना अश्वपतिं कैकेयमभ्यागत्य पप्रच्छुः 'यं
 त्वमात्मानं वैश्वानरं सम्यग्जानासि तं नो ब्रूहि' इति । स तान् वैश्वानरं
 परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या उपासीनान्विशाय कृत्स्नं वैश्वानरमुपदिदिक्षुस्वाच
 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम्' इत्यादि । यस्तु परिच्छेदाभिमानरहित एवं
 द्युमूर्धादिभिर्धृतं प्रादेशमात्रं द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रादेशपरिमाणम् अभि-
 विमानं प्रत्यगात्मतयाऽहमित्यभिविमीयमानम् । ज्ञायमानमिति यावत् ।
 तमेतमात्मानं वैश्वानरम् ईश्वरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु, सर्वेषु
 भूतेषु चराचरेषु, सर्वेष्व्वात्मसु आत्मत्वेन कल्प्यमानेषु शरीरेन्द्रियादिषु
 अन्नमत्ति सर्वात्मा सन्नपभुङ्क्ते वैश्वानरविद्याबलत इति प्रथमवाक्यार्थः ।
 तदेवं वैश्वानरोपासकस्य फलमुपदिश्य तदुपपादानार्थमाह तस्य ह वा
 एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्येत्यादि । तस्य ह वै प्रकृतस्य एतस्यात्मनो वैश्वा-
 नरस्य सुतेजाः सुतेजस्त्वगुणयुतो द्युलोक एव मूर्धा । विश्वरूपः शुक्ल-
 नीलादिरूप आदित्यः चक्षुः । पृथग्बर्त्मात्मा नानावर्त्मसु सञ्चरणशीलो
 वायुः प्राणः । बहुलः सर्वगत आकाशः सन्देहः मांसरुधिराद्युपचितो
 देहमध्यभागः । रयिर्दकम् । धनवाचिनान्नद्वारा तद्धेतुभूतमुदकमुच्यते ।
 तदुदकं बस्तिः मूत्रसंग्रहस्थानम् । पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा भूमिरेव

पादौ । इत्येवं वैश्वानरस्यावद्यवोपदेशः । अथ वैश्वानरोपासकस्य भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिपुराह । एतस्य वैश्वानरस्य भोक्तुः उर एव वेदिः, लोमानि बर्हिर्धत उरसि तानि वेद्यामिव बर्हिष्याम्नीर्गानि दृश्यन्ते, हृदयं गार्हपत्योऽग्निः, मनोन्वाहार्यपचनोऽग्निर्भूतो गार्हपत्यादिवान्वाहार्यपचनो हृदयान्मनः प्रणीतमिव भवति, आस्यमाहवनीचो यत आहवनीनां प्राविवाऽऽस्येऽन्नं हूयत इति । अत्रोपास्यस्य वैश्वानरस्य मूर्धाद्यवद्य-पट्टकानन्तरमग्निहोत्रसंपादनार्थं कथितानामुरआर्दीना मध्ये आस्यमाहवनीप्र इत्यपि कल्पितमस्ति । तथा चाग्निहोत्रकल्पनागोक्त्वेन कथितस्माहवनी-यस्याऽऽस्यस्थानीयत्वात् सोऽप्याहवनीचोऽग्निरत्र वैश्वानरस्य सप्तानामज्ञाना पूरणाय मुक्त्वेन गृह्यते । तदेवं शुभोक्तादीनि मूर्धादिमत्ताज्ञानि यस्य सोऽयं सप्ताङ्गः । यद्यपि छान्दोग्य उपास्यतयैव वैश्वानर आत्मा उपदिष्टः, आत्मस्वरूपनिर्धारणपरं त्वत्रत्यं वैश्वानरवाक्यम्, तथापि स एवैक आत्माऽ-पेक्षितोपाधिसंबन्धो निरस्तोपाधिसंबन्धोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यत इति श्रुत्यन्तर उपासनार्थमुपदिष्टानामपि सप्ताज्ञानाभिहोपास्यत्वेन ज्ञान-वाक्ये परामर्शो न विरुध्यते ॥

यत्तु केषांचिद् व्याख्यानम्, शुभ्यादिरूपं पट्टमिदं ज्ञाना-जीवेन च सप्ताङ्गत्वं द्रष्टव्यमिति । तदनादेयम् । उत्तरीत्या वैश्वानर-प्रकरणानुगोचैरेव सप्ताङ्गत्वनिर्वाहे संभवत्यप्रवृत्ताश्रुतजीवपर्यन्तानुपायनानुप-पत्तेः । यत्पुनरन्येसाम् 'अष्टादशमुखान्द्रम्य पुनारागणि सर्वशः । मध्यमं तु गजाकारं चतुर्बाहुः परं पुमान् । पादौ तन्निर्गो रन्ता इति सप्ताङ्ग ईरितः ॥' इति तत्तु श्रुतिवाक्यं श्लोत्रेऽप्यामात्रनिबन्धनमित्यनादृग्णाद्यमेव । तन्माद् दधाव्याख्यात एव विशेषणद्वयार्थं इति ॥

प्रथमपादोपसंहारः -

एवंविदिष्टो वैश्वानरः प्रथमः पादः । विधातगन् तत्तत्कर्मानु-सारेणानेकधा नवन्ति फलं दृतीति विधानम् । विधानम् एव वैश्वानरः ।

एष हि सर्वसाक्षी सन् कर्मफलदाता । तत्तद्देहाभिमानिनस्तु चिद्राभासाः
 कर्मफलभोक्तारः । यद्यपि जागरिते प्रतिदेहं भोक्तृभेदः प्रतीयते, तथापि
 तेषां सत्ता धर्माधर्मसंबन्धसत्ता नत्फलभूतसुखदुःखमोगसत्ताचेत्येतत्सर्वं वैश्वा-
 नरसत्तातो नातिरिक्तमिति मुष्टकं विश्लेषा नराणां नवनादयं वैश्वानराख्यो
 भवतीति । यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः, विश्वानर एव वैश्वानरः ।
 तद्धितप्रत्ययोऽनन्यार्थः उभयत्रापि राक्षसादिशब्देष्विव । कथं पुनर्विश्व-
 चासौ नरश्चेति ? सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात् । न हि पिण्डात्मानः शारीरा एत-
 दतिरिक्ता विद्यन्ते । यद्यपि हि तेषां भोक्तृत्वं तद्वस्तुतोऽस्यैव । 'नान्यो-
 ऽतोऽस्ति द्रष्टा' (वृ. ३-७-२३) इति श्रुतेः । स्मृतेश्च 'एको विष्णु-
 र्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीन्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्व-
 भुगव्ययः' (म.भा. अनु. १४९-१४०) इति । अतः सर्वपिण्डात्मना-
 मनतिरिक्तत्वाद्युक्तं वैश्वानरत्वमस्येति युक्तम् ॥

सोऽयं वर्णितरूपो वैश्वानरोऽस्यात्मनः प्रथमः पादः । पद्यतेऽने-
 नाऽऽत्मतत्त्वं तैजसादिप्राप्तिद्वारेति पादः । प्राथम्यं त्वेतत्पूर्वकत्वादुत्तर-
 पादाधिगमस्य । न पुन. प्रथमोत्पन्नत्वेनेति ज्ञेयम् ॥

जागरितात्मनो वैश्वानरत्वोपपत्तिः--

अत्रेयमाशङ्क्यं भवति । कथमयमात्मेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पाद्वे
 प्रकृते द्युलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वमुक्तमिति ? 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' इति
 हि प्रत्यगात्मन एव चतुष्पादत्त्वं प्रकृतम् । न च स्वदेहपरिच्छिन्नस्य प्रत्य-
 गात्मनो द्युलोकाद्यङ्गत्वमस्तीति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । सर्वस्य
 प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्यानेनाऽऽत्मना चतुष्पादत्वस्य विवक्षितत्वात् । न
 तावदत्र केवलस्यैवाऽऽत्मनः पादत्वं विवक्षितम् । आत्मन एवाऽऽत्मपाद-
 त्वाभिधाने प्रयोजनाभावाद्, विरुद्धार्थबोधकत्वप्रसङ्गाच्च श्रुतेः । नापि
 देहपरिच्छिन्नस्यैवात्राऽऽत्मपादत्वं विवक्षितमिति युक्तं कल्पयितुम् । यद्यपि

तस्य पादत्वं कथंचिच्छब्दोपपादम्, तथापि तदा सर्वप्रपञ्चोपग्रमेऽद्वैत-
सिद्धिरिति श्रुत्या बुबोधयिषितोऽर्धो नोपदर्शितः स्यात् । अतः सहैव साधि-
दैविकेन सर्वेण प्रपञ्चेन तदुपाधिको बहिःप्रज्ञ आत्माऽत्र प्रत्यगात्मनः प्रथम-
पादत्वेन विवक्ष्यते । एवं च मति सप्रपञ्चस्यैव वैश्वानरस्य प्रथमपादस्य द्वितीय
पादे तस्य च तृतीयपादे विद्यया प्रविलापने तस्यापि तुरीये विलापनेन
सर्वप्रपञ्चोपग्रमः शिवोऽद्वैत आत्मा समधिगतो भवति । अतो युक्तमुक्तं
सर्वम्य प्रपञ्चस्याध्यात्मिकस्याधिभौतिकस्य चाधिदैविकेन सहितम्यानेन
विराडान्मना सह प्रथमपादत्वं विवक्षितमिति ॥

एवमस्य पिण्डात्मनो वैश्वानरेण समष्ट्युपाध्यात्मनैकत्वाभिप्रायेण
शुभूर्धत्वाङ्गीकारे, तथैव च स्वप्नात्मनोऽपि हिरण्यगर्भात्मनैकत्वाभिप्रायेण
तद्वत्त्वाङ्गीकारे, तदुभयविलापनेन चावशिष्टस्य मुमुक्षुतात्मनोऽज्याकृतात्मनैक-
त्वाङ्गीकारे सति ततस्तुरीयाधिगमेन सर्वभूतस्वध्याऽऽत्मैको दृष्टः स्यात् ।
उक्तविधया वैश्वानरत्वादिरूपेण सर्वभूतेष्वप्येक एवाऽऽत्मा गूढ इन्द्रव-
गतत्वात् । सर्वभूतानि चात्मनि दृष्टानि स्युः । तेवमात्मनोऽव्यतिरेकस्याऽ-
वगतत्वात् । एवं च 'यस्तु मर्माणि भूतान्मात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु
चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ' (ई. ६) इति धृत्यर्थ एवात्राप्युप-
संहृतः स्यात् । अन्यथा हि देहपरिच्छिन्नस्यैव जागरितावस्थाऽऽत्मनः
प्रत्यगात्मपादत्वेन स्वीकारे केवलं स्पृहेपरिच्छिन्न एवाऽऽत्मा स्वावस्था-
त्रयसाक्षित्वेन दृष्टः स्यात् । न हि तदा यथास्य कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्माहं
सर्वप्रत्ययसाक्षी तथानेनैव स्वरूपेण सर्वेषां ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानामहमेवा-
ऽऽत्मेत्यात्मैकत्वं दृष्टं स्यात् । नापि सर्वाणि ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानि स्वात्म-
व्यतिरेकेण दृष्टानि स्युः । तथा च मन्त्रद्वैतमिति श्रुतिदृष्टो यश्चमाण-
विशेषो न स्यात् । सांख्यादिद्वैतदर्शनेनाविशेषात् । न च मारुतादि-
दर्शनमेव वेदान्तसिद्धान्तोऽस्ति किं विशेषकल्पनयेति वाच्यम् । न एतन्-
कल्पनेयम् । इत्यते हि सर्ववेदान्तिभिः सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादक-

त्वम् । ये त्वाधुनिका तत्रेच्छन्ति ते वेदान्तिबुधा धेदान्तार्थमनुभवावसान-
मप्यपलभमाना उपेक्षन् इति न तान् प्रति किञ्चिद् वक्तव्यम् । अतो
युक्तमेव शरीरत्वेनाभिमतस्यापि द्युलोकाद्यद्भत्वेन विराडात्मनाऽऽधि-
दैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताद्भत्ववचनम् ॥

‘मूर्धा ते व्यपतिष्यत्’ (छा. ५-१२-२) इत्यादिलिङ्गाच्चैव-
मवगम्यते । ‘हे प्रार्थनशाल, वैश्वानरस्य मूर्धमात्रं द्युलोकं समस्तवैश्वानर-
बुद्ध्योपासनाद् विपरीतग्राहिणस्ते मूर्धा व्यपतिष्यन् यदि मा वैश्वानरविद्यार्थं
नागमिष्यः’ इत्यादिना द्युलोकादीनेवाङ्गनात्रभूतान् समस्तबुद्ध्योपासीनान्
शिष्यान् प्रतिबोधित्वत् आचार्यस्याश्वपतेरिदमभिमतमित्यवगम्यते यत्
परिच्छिन्नात्मदर्शनमसाधु । परिच्छिन्नसंसारभोगदायकत्वाद्दुःखपर्यवमानत्वा-
च्चेति । अन्यथा हि ‘मूर्धा ते व्यपतिष्यत्’ (छां. ५-१२-२) अन्धो-
ऽमविष्यः’ (छां. ५-१२-२), ‘प्राणस्त उदक्रमिष्यत्’ (छां. ५-१४-२)
‘सन्देहस्ते व्यर्थायत्’ (छां. ५-१५-२), ‘वस्तिस्ते व्यभेत्स्यत्’,
(छा. ५-१६-२), ‘पादौ ते व्यम्लास्येताम्’ (छा. ५-१७-२)—इति चानिष्ट-
फलकथनेन निन्दा नोपाप्स्यत । यद्यपि न हि निन्दा निन्दितुं प्रवृत्ता किं
तु स्तुत्यं स्तोत्रमिति न्नायेन समस्तोपासनास्तुत्यर्थेऽयं निन्देत्यपि शक्यं
वक्तुम्, प्रतिव्यम्नोपासनं ‘तस्मात्तत्र स्तुतं प्रस्तुतमस्तुतं कुले दृश्यते । अस्यलं
पश्यमि प्रियम्’ (छा. ५-१२-१, २) इत्यादिफलसंकीर्तनात् । समस्तो-
पासनस्य च ‘स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमचि’ (छा.
५-१८-१) इति च तदनुगुणमेवापरिच्छिन्नभोक्तृत्वफलसंकीर्तनदर्शना-
च्चेति । तथापि मिथ्यादर्शनं परिच्छिन्नात्मदर्शनम्, सम्यग्दर्शनं तु द्यलोका-
द्यद्भत्वेन वैश्वानरात्मदर्शनमिति वस्तुस्थितिं प्रतिबोधयितुमेवेयं निन्देत्यव-
गम्यते । उपक्रमोपसंहारबलात् । उपक्रमे हि ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’
(छां. ५-११-१) इत्यात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वेन ब्रह्मेति
देहपरिच्छिन्नात्मनिवृत्तिरात्मेति चादित्यादिब्रह्मनिवृत्तिरित्यभेदेनैवात्मा ब्रह्म

ब्रह्मैवाऽऽत्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरोऽञ्जोरात्मत्वेन विवक्षित इति गम्यते ।
 उपसंहारे च 'अभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छा. ५-१८-१)
 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य' (छा. ५-१८-२) इत्यात्मश्रुते-
 रध्यात्मपरिच्छेदनिरासेनाऽऽभ्यैव द्युलोकाद्यज्ञत्वेन प्रदर्शित इत्यवसायते ।
 तस्मादुपक्रमोरसंहाराभ्यां समस्तोपसनावगमात्सिन्धावचनं विपरीतार्थप्रति-
 पत्तेरनर्थप्राप्तिज्ञापनार्थमेवेति निश्चीयते । यत्तु प्रत्येकं ब्रह्मस्तोपासनेऽपि
 फलभेदध्वणम्, तद्वत्फलरूप प्रधानोपासन एवाभ्युपगमादिनि द्रष्टव्यम् ।
 तस्मान्मूर्धपाताद्यनिष्ठफलकान्तं भवत्येव लिङ्गं पिण्डात्मवैश्वानरयोरैक्य-
 विवक्षायामिति सिद्धम् ॥

युक्तश्चेदमवगम्यते । कथम् ? जागरितप्रपञ्चो हि सर्वो जागरितः
 प्रतिबद्ध एवेति न तदवस्थायाः शक्यविशेषजनः । जागरितावस्था तु
 जागरितहृत्मात्मचैतन्येनैव लब्धसत्ताका न तनो व्यतिरिक्तव्यवचाम ।
 तथा चात्रिनाभावाज्जागरितात्मनो जागरितप्रपञ्चस्य च न प्रपञ्चैकदेश-
 मात्रस्यैव तदात्मोपाधित्वमित्युपपद्यते । अतो युक्तमेवेदमाध्यात्मिकस्य
 जागरितात्मनः पिण्डात्मत्वेन लौकिकाभिमतस्यापि द्युलोकाद्यज्ञत्वेन
 विराडात्मनाधिदैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताह्ववचनमित्यवगन्तव्यम् ॥

स्वाप्नसौप्त्यात्मनोर्हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मता--

अत्र यदुक्तं पिण्डात्मनो विराजैक्य तदुपपन्नार्थं हिरण्यगर्भा-
 व्याकृतात्मनोः । यथैव हि साधिदैविकेन सर्वेण म्यूलेन सहैव तदुपाधि-
 कस्य चहि.प्रज्ञस्य प्रथमपादत्वं ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन, तथैव सर्वेण मूढभेण
 प्रपञ्चेन सहैव तदुपाधिकस्यान्त.प्रज्ञस्यापि त्रितीयापादत्वम् । 'सत्ताद
 एकोनविंशतिमुख.' इति तुल्यवक्तिदेशान् । उक्तं चतुर्थमध्यात्मणे 'यथा १-
 मस्यां शृथिञ्चा तेजोमयोऽमृतमयः पुरो यथायमध्यान् ५. गार्गीरमेजोमनोऽ
 मृतमयः पुरोऽयमेव स' इत्यादि (छ. २-५-१) । तत्र हि शृथिञ्चादिपु

वर्तमानश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमरणधर्मा च हिरण्यगर्भः, यश्चाव्यात्मं तद्विधो
लिङ्गाभिमानो पुरुषः स एक एवेत्युक्तम् । सुषुप्तान्याकृतात्मनोस्तु सिद्ध-
मेवैकत्वम् । निर्विशेषत्वात् । समानं ह्यव्याकृतात्मना सुषुप्तस्यापि देश-
कालनामरूपविशेषाभावः । सर्वविशेषोसंहारस्वरूपत्वात् । अतस्तयोरेकत्वे
नैव कश्चन संशयः । एवं चाऽऽध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वे सत्येतदपि
सिद्धं भविष्यति यदवादिष्म क्रमेण पादत्रयविज्ञापनेन सर्वद्वैतोपशमे
चाद्वैतमिति ॥

आत्मनस्तैजसरूपो द्वितीयः पादः

(उपनिषत्)

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्त-
भुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

तैजसस्य स्वप्नस्थानत्वम्—

अथ द्वितीयं पादमाह मन्त्रः । स्वप्नः स्थानम् यस्य सोऽयं तैजसः
स्वप्नस्थानः । तदभिमानित्वात्, तत्सत्तास्थित्यनुग्राहकत्वाच्चेति जागरित-
स्थान इत्यत्रैव समानं व्याख्यानम् ॥

तथा 'अन्तःप्रज्ञः' । अन्तः मनस्येव प्रज्ञा अम्येति । जागरित-
प्रधानदृष्ट्या विशेषणम् 'अन्तःप्रज्ञः' इति । कथम् ? जाम्रप्रज्ञा हि
मनोबुद्धिबहिरिन्द्रियालोकाद्यनेकसाधनवती बहिर्विषयेव शब्दादिविषया-
कारा अवभासते । सा च प्रज्ञा मनःस्पन्दनमात्रा । जाम्रद्वेतुभूतकर्मक्षये
तत्कर्मनिमित्तस्य मनःस्पन्दितस्याभावे तत्प्रज्ञाया अप्यदर्शनात् । सैवं-
विशिष्टा जाम्रप्रज्ञा तथाभूतं करणविषयसंयोगरूपं संस्कारं मनस्यन्तः-
करणे वासनामाधत्ते । तन्मनस्तथाविधसंस्काराधानात्, चित्रितः पटो यथा

मनुष्याद्याकारान् दर्शयति तथा वायनावर्नाभूतेन्द्रियालोकाद्यनपेक्षमेव
जाग्रद्व्यवभासते तद्वदेव विषयाकारान् दर्शयन्नाप्रद्विमेव संजनयति
स्वप्नदृष्ट्यपि । अविद्याकामपदवञ्जं हि मनः स्वप्नहेतुर्मोक्षोद्भूतेन प्रेक्षमाणं
जाग्रन्मस्कारवशाज्जाग्रद्व्यवभासते । तथा च श्रूयते वाजसनेयके 'अस्य'
लोकस्य सर्वावतो मात्रामादाद्य स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा
स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' (वृ. ४-३-९) इति । अस्य जाग्रद्व्यवभासस्य
लोकस्य सर्वावतः सर्वभूतमौक्तिकरूपसामग्रीवतः मात्राम् अंशम् अयादाव
गृहीत्वा । तदासनावासितः सन्नित्यर्थः । स्वयं विहत्य स्वप्नमेव च वासना-
मयं कर्मवद्यथो निर्माय । यथैव हि जागरिते भूतमौक्तिकमात्रा आध्यात्मि-
कादिविभागेन स्वकर्मभिरुपचिताः प्रत्युपस्थाप्यन्ते भोगेनापचिता विनाश-
मुपयन्ति च तथैव स्वप्नेऽपि वासनामात्रास्तत्कर्मोत्थापिता उपवीर्यन्ते भोगा-
दपचीर्यन्ते चेत्यतः स्वयं विहत्य स्वयं निर्मायेत्युच्यते । स्वेन भासा आत्मी-
येनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेन मातृमानमेयरूपेण विषयभूतेन स्वेनैव चान्भूतेन
तद्विषयिणा चैतन्ज्योतिषाऽवभासयन् प्रस्वपिति । एवं स्वप्नं पश्यन्नास्ते
इति श्रुतेरर्थः । तथा 'परे देवे मनस्येकी भवति ।' (प्र. ४-२) इति
प्रस्तुत्य 'अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति ।' (प्र. ४-५) इत्याधर्वणे
प्रश्नोपनिषद्युक्तम् । चक्षुरादिदेवानां मनन्यावत्त्वात् परो देवो मनः ।
तस्मिन् सर्वे विषयेन्द्रियजातम् एकीभवत्यविशेषतां गच्छति आदित्य-
मण्डले मरीचिवत् । अथात्रोपरतेषु श्रोत्रादियु प्राणादियु च स्वप्ने एव देवो
मनो महिमानं वैभवं विषयद्विषयिरक्षणमनेकात्मभावगमनम् अनुभवति
प्राप्नोतीति वाक्यद्वयार्थः । एवं च जागरित इन्द्रियद्वारा बहिर्विषयक-
प्रज्ञत्वाद् बहिष्पज्ञत्वं विश्वस्य, स्वप्ने त्विन्द्रियाणामुपरमात्, इन्द्रियापेक्षया
चान्तस्थत्वान्मनसः, तदासनारूपा प्रज्ञास्य तैजसस्य भवतीत्ययमन्तःप्रज्ञ
उच्यते जागरितदृष्ट्यैव । स्वप्नप्रधानदृष्ट्या तु जागरितसमानत्वमेव स्वप्न-
स्यापि । गगानं ह्यत्राप्यन्तर्बहिर्विभागः साधनानेकत्वं सविषयेनावभासता

च प्रज्ञाया इति । तदिदं प्रपञ्चयिष्यते कारिकाकृता वैतथ्यप्रकरणे । सूचितं चेदं भाष्यकृतात्रापि ' बहिर्विषयेवावभासमाना ' इतीवशब्दं प्रयुज्जानेन 'मनःस्पन्दनमात्रा सती'त्युद्धोषणेन च । पूर्वत्रापि चोक्तं 'बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृता' इत्यलं प्रसङ्गागतेन ॥

प्रकृतं मन्त्रव्याख्यानमनुसरामः । जागरितदृष्ट्या विषयशून्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां स्वेन भासेति श्रुत्योपवर्णितायां विषयित्वेन भवति स्वेन ज्योतिषेति श्रुत्युक्तालुप्तदृक्प्रकाशस्वभावेनेति तैजसः, तेजः-प्रधानोऽयं स्वप्नस्थान आत्मा । स्वप्नदृष्ट्या तु समानमेवास्याप्यविद्याकृतप्रज्ञा-तद्विषयप्रकाशकत्वमित्यत्रापि वक्तुं शक्यत एव । एवं च तैजसत्वं विश्वस्याप्यविशिष्टमिति प्रथमपादस्य द्वितीये प्रविलापनं मुक्तं भवतीति बोध्यम् ॥ :
तैजसस्य प्रविविक्तो भोगः---

प्रविविक्तमुक्त्वायं तैजसः । उक्तनीत्या विश्वस्य प्रज्ञायाः सविषय-त्वेन स्थूलवम् । तथा च तस्य स्थूला प्रज्ञा भोज्येति स्थूलमुक्त्वा सः । इह पुनः स्वप्ने केवला निर्विषया वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तः सूक्ष्मोऽस्य भोगः । ननु त्वयैवोक्तं स्थूलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाग्न्यं विषय-मेव मुङ्क्ते विश्व इति । कथमिदानीमुच्यते स्थूला प्रज्ञास्य भोज्येति ! नैव दोषः । विद्वक्षावशादुभयथाप्युपगतेः । विश्वस्याविद्याकृतप्रज्ञोपाधि-पर्यन्ततां स्वीकृत्य तदोक्तं स्थूलं विषयं मुङ्क्त इति । इदानीं तु तत्स्वरूप-मात्रमवधीकृत्योच्यते स्थूला प्रज्ञा भोज्येति । न हि चिन्मात्रस्य तत्तद्विषयक-प्रज्ञावभासनव्यतिरेकेण स्वतो भोक्तृत्वमस्ति स्वप्ने जाग्रति वा । तदेव-मविरुद्धं स्थूलप्रज्ञाभोक्तृत्वं विश्वस्य, प्रविविक्तभोक्तृत्वं च तैजसस्योक्तम् । एवमपि भोक्तृक एवेति सिध्यत्युभयोरवस्थयोरिति द्रष्टव्यम् ॥

तैजसस्य सप्ताङ्गत्वादिविशेषणद्वयम्---

समानमन्यद् विशेषणद्वयं सप्ताङ्गत्वमेकोनविंशतिमुखत्वं चेति । अत्रोभयमपि वासनात्मकं जाग्रद्दृष्ट्या । स्वप्नदृष्ट्या त्वविशिष्टं विश्वतैजस-योरित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च तैजसस्य हिरण्यगर्भैक्यं सिध्यति ॥

तैजसस्य द्वितीयपादत्वम्--

द्वितीयः पादस्तैजसः । जाग्रत्स्यप्रयोः समत्वज्ञानेनोत्तरपादप्रति-
पश्युपायत्वात् प्रविलयप्रतिपत्तिक्रमेण द्वितीयत्वमस्येति ॥ ४ ॥

आत्मनः प्राज्ञरूपस्तृतीयः पादः

(उपनिषत्)

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं
पश्यति तत् सुपुप्तम् । सुपुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन
एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः
पादः ॥ ५ ॥

सुपुप्तस्थाननिरुक्तिः--

अथ तृतीयः पादो वर्ण्यते । तत्र तृतीयपादभूतस्य प्राज्ञस्य
सुपुप्तस्थानत्वे जिग्राहयिषिते सुपुप्तस्यैव तावन् स्वरूपनिर्देशः कियते 'यत्र
सुप्त' इत्यादिना । ननु किमर्थं तस्य स्वरूपनिर्देशः ? उच्यते । दर्शना-
दर्शनवृत्त्योः स्वप्नसुपुप्तयोर्हृद्योरपि स्वापस्य तुल्यत्वात् सुपुप्तस्यैव ग्रहणं
यथा स्यादिति स्वरूपनिर्देशः । तच्छब्दम् ? दर्शनरूपा वृत्तिरत्रास्तीति स्वप्नो
दर्शनवृत्तिः । यद्यपि स्वप्नेऽपि सुप्त एव पुरुषः, जागरितस्थितानां विषयाणां
तत्त्वेनाऽप्रतिबोधान् । तथापि तत्र कामप्रेरितः सन् विविधान् स्वप्नान्
पश्यतीति विद्यते तत्र वामनामयविषयदर्शनलक्षणा वृत्तिरिति दर्शनवृत्ति-
महिता मुक्तिः स्वप्ने । सुपुप्तौ पुनश्चपि तच्चाप्रतिबोधलक्षणं स्वापोऽवि-
शिष्टः, तथाप्यत्र केवलं स्वाप एव न तु दर्शनवृत्तिः । अतः मा अदर्शन-
वृत्तिरित्युच्यते । वामनामयवृत्तेरप्यमात्रादिति विशेषः । तेन न तत्र
कामः स्वप्नदर्शने वेति युक्तं स्वरूपनिर्देशार्थं विशेषणं 'यत्र सुप्त' इत्यादि ॥

अथवा परमार्थदृष्ट्या त्रिविधपि जागरितस्वप्नसुपुप्तस्थानेषु स्थानेषु
तच्चाप्रतिबोधलक्षणं स्वापोऽविशिष्टः । तच्चाप्रतिबोधदेव हि जागरितादि-
भेदे विकल्पयन्माननि जनाः । यथाहूर्नादिककारा । 'सुप्तः प्रबुद्ध

इत्येवं स्वप्नं पश्यति चेति यः । विकल्प एव भूतानामविद्यारात्रिशादिनाम् ॥' (बृ. वा. २-१-२६) इति । अतस्तस्त्वाप्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविद्याख्यः समानस्त्रिष्वपि स्थानेष्विति हेतोः पूर्वाभ्यां जागरितस्वप्नाभ्यां सुषुप्तं विभजते । यत्र सुप्त इत्यादिनेति । अतः सापूक्तं सुषुप्तस्वरूपनिर्देशार्थं विशेषणद्वयमिति ॥

कथं पुनर्विशेषणद्वयेन पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभज्यत इति ? उच्यते । यत्र यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्तः प्रतिबोधरहितः न कंचन जाग्रत्स्वप्नं स्वप्नाख्यं वा, स्वप्नं पश्यति । जाग्रत्स्वप्नयोरुभयोरप्यन्यथाग्रहणस्य तुल्यत्वात् स्वप्नत्वञ्चपदेशः । न कंचन शब्दाद्विविधरूपं तद्भासनाख्यं वा कामं कामयते । अन्वददर्शनमेव हि कामे निमित्तम् । अतोऽन्यदर्शनाभावादेव कामाभावः सुषुप्ते । न हि सुषुप्ते पूर्वयोर्जागरितस्वप्नयोरिव अन्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं तन्निमित्तः कामो वा कश्चन विद्यते । अथवा 'अन्तःप्रज्ञः', 'प्रविविक्तमुक्'- इत्यनेनैव विशेषणद्वयेन स्वप्ने कामयितव्यविषयाभावस्य सूचितत्वात् जाग्रत्काम एव निषिध्यते 'न कंचन कामं कामयते' इति । अस्मिन् पक्षे 'न कंचन स्वप्नं पश्यति' इत्यनेनैव स्वप्नाद्विधेकः सुषुप्तस्येत्यवगन्तव्यम् । यथोक्तम् 'स्वप्ने वा काम-विरहाद्यथोक्तेनैव वर्तना । जाग्रत्कामनिषेधोऽतस्तत्र कामादिसंभवात्' (बृ. वा. ४-३-११६) इति । एतत्तु व्याख्यानं जागरितदृष्टयेति विवेक्तव्यम् । प्रकारान्तरेणाऽपि व्याख्यातमेतद् धार्तिककारैः- 'एकैकस्थामवस्थायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः । यदि वा विद्यते भेदः कंचनेति च लिङ्गतः ॥ त्रय आद्यसथा इति तथा च श्रुतिशासनम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां त्रैविध्य-प्रतिपादकम् ॥ तत्र त्रयाणां स्थानानां जाग्रत्स्वप्ननिषेधनम् । न कंचनेति वाक्येन तयोरेव ग्रहः श्रुतेः ॥' (बृ. वा. ४-३-११६७, ११६८, ११६९) इति । न कंचन काममिति त्रिविधजाग्रद्विषेधनम्, न कंचन स्वप्नमिति च त्रिविधस्वप्ननिषेधनमिति तयोर्जाग्रत्स्वप्नयोरेव सर्वप्रकारयो-

निषेधोऽत्र विवक्षित इति वार्तिकार्थः । त्रिविधत्वं च तयोरुत्तरत्र
'दक्षिणाक्षिमुग्धे विश्व' इत्यादिकारिकायां स्फुटीकरिष्यामः । सर्वथापि
यत्र स्वप्नादर्शनं कामाभावश्च तन् सुषुप्तमिति पूर्वाभ्यामस्य विभागः ॥

प्राज्ञस्य सुषुप्तस्थानत्वम्--

तदेतन् सुषुप्तं स्थानं यस्य नोऽयं प्राज्ञः सुषुप्तस्थानः । सुषुप्तस्य
स्थानत्वं जाग्रदृष्ट्येवेति ज्ञेयम् । न हि सुषुप्तं देशः कालो वा वर्तते ।
न च सुषुप्तं देशकालप्रतिबद्धम् । तस्मान् 'गतावन्तं कालमहं सुषुप्तावस्था-
मन्वभूवम्' इति जाग्रदृष्ट्यवहारकृत एव सुषुप्ते स्थानत्वव्यपदेशः । एव
सुषुप्ताभिमानिन्वमपि तत्कृतमेव । तत्र कस्यचिदप्यभिमानस्थानवृत्तायात् ।
स्वप्नवचेदं द्रष्टव्यम् । न हि स्वप्ने लब्धावकाशेऽपि वासनामयेऽभिमाने
इदानीं स्वप्नं पश्यामीत्यभिमान्यते कश्चिन् । जागर्मीत्येव स्वप्ने तत्रत्यस्याभि-
मानः । अथ च जाग्रदृष्ट्या स्वप्नमद्राक्षम् इति व्यवहारकृतो यथा
स्वप्ने स्वप्नस्थानत्वव्यपदेशः, एवं प्रत्यक्षमितसर्वाभिमानेऽपि सुषुप्त
इदानीमहं स्वपिमीत्यभिमानाभावः समान एवेति सुषुप्तं सुषुप्तस्थानत्व-
व्यपदेशो जाग्रद्व्यवहारकृत एवेति नात्र कश्चिद्विषेयः । तदेवं व्यवहार-
दृष्ट्या जाग्रत्स्वप्नविलक्षणं सुषुप्तं स्थानमस्येवेति सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः ॥

प्राज्ञस्यैकीभूतत्वम्--

एकीभूतश्चायम् । कथम् ? स्थानद्वयप्रविभक्त द्वैतजानमत्रैकी-
भवतीवेति मोऽयमेकीभूतः । जागरितस्वप्नयोर्ह द्वैतजातं विविधं
प्रविभक्तम् । जागरितस्वाप्नभेदेन च प्रविशक्तं तन् । तत्सर्वं स्थूलं सूक्ष्मं
वासनामयं वा मनःस्पन्दितमेवेति तत्स्पन्दनाभावे सति सुषुप्तेऽप्रविभक्त-
मिवैकीभवति । यथा ग्वल्वहःप्रपञ्चकं विविधं प्रविभक्तं तथारूपमेव
सदपि नैजतमोद्गमं विवेकसाधनाभावादेकीभूतमिव भवति निशायाम्,
एवमेव जाग्रत्स्वप्नयोः प्रविभक्तं द्वैतमपि तथारूपापरित्वागेन प्रविभक्तमेव

मत् विवेकसाधनाभावादविशानिशाप्रमत्तमेकीभूतमिव भवति सुषुप्ते ।
तदुपाधिकत्वाच्चादमेकीभूत इत्युच्यते ॥

ननु न जातु चिदृष्टचरं द्वैतजातं केनचिच्छक्यदर्शनं वा सुषुप्ते ।
कथमुच्यते तथारूपापरित्यागेनेति ! निशाया तु प्रदीपादिसाधनवता
शक्यमेवाहःप्रपञ्चकं यथाप्रविभक्तमेव द्रष्टुमिति वैपस्पम् । नैप दीपः ।
इहापि सति साधने पुनरपि जागरितादौ पश्यत्येव खलु यथापुरा प्रविभक्तं
द्वैतम् । इह च कारणस्वरूपेणावृतमविवेकापन्नमित्येकीभूतमुच्यते । यथा
वीजात्मना एकीभूतोऽपि वृक्षः स्वरूपेणानेकात्मकः, यथा वा सलिलात्मना
एकीभूतमपि फेनादिद्रव्यं स्वरूपेणानेकात्मकं तद्वन् । अतो न दोषः ॥

प्राज्ञस्य प्रज्ञानघनत्वम्---

अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीवात्र ।
स्वप्नजाग्रदवस्थयोर्हि प्रज्ञानानि घटपटादिविषयविशेषाकाराणि मनःस्पन्दन-
फलानि दरीदृश्यन्ते । तानि सर्वाण्यप्यत्र घनीभूतानीवाविशेषतां गत्वा
कारणरूपेणैव स्थितानि । इहापि प्रज्ञानद्वैतस्य घनीभूतत्वं बाह्यद्वैतस्यैव
नैशतमोग्रन्ताहःप्रपञ्चकवद्वेद्य विवेकाभावादित्यनुसंधेयम् । यथा हि
रात्रौ नैशेन तमसा प्रविभज्यमानमविवेकापन्नं सर्वं घनमिव भवति । न
च तद्विषयकं विशेषविज्ञानं समुद्राचरद्वृत्तिं स्वात्मानं लभते । तद्वदेवात्रापि
प्रज्ञानानां घनीभावः । जागरिते पुनरपि यथापूर्वं विभागस्य दर्शनादिति ।
तस्मादयं प्राज्ञो यथैवेकीभूतस्तथैव प्रज्ञानघनोऽपि । प्रज्ञानघन एवेत्यव-
धारणं तु प्रज्ञानव्यतिरेकेण जाग्रत्स्वप्नयोरिव जात्यन्तरस्य प्रज्ञानघनविषय-
भूतस्य तत्करणस्य च निषेधार्थम् । एवं चात्र पूर्वोक्तदिशैकीभावाद्
द्वितीयविषयाद्यभावादेव तद्विज्ञानाभावो न तु विज्ञानस्वरूपहानादित्युक्तं
भवति । तथा च श्रुत्यन्तरम् 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति
न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोभे विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽ-
न्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ' (बृ. ४-३-२३) इत्यादि । इदमुक्तं भवति ।

दृष्ट्यादिविशेषप्रज्ञानानामभावो विषयार्दीनां तन्प्रज्ञानानां च प्रज्ञानैक-
स्वरूपेण घर्नाभूत्त्वान् ततः प्रविभक्त्येणाभावादेव न तु प्रज्ञानशून्यता-
निमित्त इति । एवं च सुषुप्तस्थानो मूलाविद्याममावृत्तत्वनिमित्त एव ज्ञाना-
भाव इति वदन्तोर्वाऽर्चीनवेदान्तप्रास्थानिका दूरनिरन्ता भवन्ति । सुषुप्ते
जीवोऽज्ञानावृत्तः स्वात्मानमज्ञानं कालं चेत्चेतत्वव्यतिरेकेण न किञ्चित्
पदर्शयति वदन्तो द्वैतवेदान्तिनस्तु स्वानुभवापलापिन इत्युपेक्ष्याः । न हि
तेषामपि 'सुषुप्ते स्वात्मानमज्ञानं कालं वाद्राद्य'मिति सुप्तोत्थितां परामर्शः
कदाचन जायत इति । तस्मात् प्रविभक्तविषयादिप्रपञ्चरहितत्वादेर्काभूत्,
अत एव च प्रविलीनविशेषविज्ञानप्रपञ्चत्वात् प्रज्ञानघन इत्येव
मुच्याम्व्यानमिति ॥

प्राज्ञस्याऽऽनन्दमयत्वम्---

आनन्दमयश्चायं सुषुप्तस्थानः, जाग्रत्स्वप्नयोरित् मनसो विषय-
विषयव्याकारेण - स्पन्दनश्चाऽऽयासरूपस्याभावात्, तत्कृतदुःखाभावाच्च ।
दुःखयोनिर्हि विषयविषयिसस्पर्शजन्यो भोगः । तदभावाच्चायमानन्दमय
आनन्दप्रायः । ननु किमित्दानन्दप्रायस्यं स्वीक्रियते ? न ह्यस्ति कश्चिदत्र
दुःखसस्पर्शः, येन प्राचुर्यवचनमर्थवत् स्यात् । वादम्, नास्ति दुःख-
संस्पर्शः । अस्ति तु क्षयशङ्का । पुनरपि प्रबोधे सति पूर्ववद्दुःखानुभव-
सद्भावात् । अत अनात्यन्तिकत्वादानन्दस्य मयटः प्राचुर्यार्थताऽत्र
स्वीकार्या । अनात्यन्तिकत्वे हेतुस्तु स्वरूपभूतस्याप्यानन्दस्य तदज्ञानमेव ।
अज्ञातस्वरूपत्वादेव ह्यात्मनि पुनः प्रबोधदुःखकारणत्वम् । 'मति संपद्य
न विदुः सति संपद्भामह इति' (छां. ६-९-२), 'त इह व्याघ्रो वा
सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा
मशको वा यद्यद् भवन्ति तदाभवन्ति' (छां. ६-९-२) इति ।
यतः मच्चिदानन्दरूपतामज्ञात्वैव तत्र संपदैक्यं प्राप्यापि न विदुः स्वरूप
एव रूपता इति, तत एव हेतोः स्वरूपसंपत्तेः पूर्वं यां या जानि व्याघ्रादि-

रूपां प्रतिपन्ना आसुन्तां तामेव तद्भावभाविततथा पुनरपि भजन्ते इति श्रुतेरर्थः । ये त्वानन्दमयकोशोपाधिकन्वमिच्छन्ति प्राज्ञस्य ते भ्रान्ताः । तथा सति प्रियमोहादिविशेषवत्तया सुपुत्रस्यापीतराक्स्वयोरिव सविशेषत्वापत्तेः । एकीभूतः प्रज्ञानघन एवेति श्रुतिव्याकोचप्रसङ्गाच्च । तस्मात्स्वरूपानन्दस्थित एवाज्ञानवशादानन्दमय इत्युच्यते भाविदुःस्विवद्विद्वेषेत्त्ववदातम् ॥ प्राज्ञस्य आनन्दभुक्त्वम्—

अत एवानन्दभुक् । यथा लोके भाराद्यपगमे निरायासस्थितः सुखी आनन्दभुगित्युच्यते, एवमत्यन्तानायागरूपा हीयं स्वरूपस्थितिरविद्याकामकर्मादिरहिताऽनेन प्राज्ञेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् । तथा हि । जागरिते तावत् अविद्याकामकर्मप्रयुक्तकार्यकरणान्यापारजनितसुखदुःखलोकभयाद्यनेकायासानुभवाच्छ्रमो भवति । स्वप्ने च कार्यकरणसंबन्धविगमात् सत्यपि कर्मत्रिवेके मनसोऽनुपमादविद्याकामजन्यवामनामयविषयानुभवायासादेव श्रमो भवति । मुपुत्तौ पुनरविद्याकामविवर्जितायां स्थितौ जीवन्तदुभयविधयमापनुत्तये न्यमेव निरुपाधिकं निरायासं नित्यानन्दरूपं प्रतिपद्यत इवेत्यानन्दभुगित्युपचर्यते । जाग्रत्स्वप्नयोर्हि सुखानि विषयेन्द्रियसंदोषजनितानि, द्वैतदर्शननिमित्तत्वाच्च तान्यल्पानि मर्त्यान्वमुत्पन्नानि च । इदं तु स्वरूपत्वाद् द्वैतादर्शनभूमिष्ठत्वाच्च तद्विपरीतमिति सुपुत्रे मुख्यवृत्त्या आनन्दभुक् । 'एषोऽहं परम आनन्द एतस्मैवानन्दस्नान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ. ४-३-३२) इति श्रुतेः । एष एव सौपुत्तोऽस्याऽऽत्मनः परम आनन्दः । स्वरूपभूतत्वेन नित्यत्वाद्विषयविषयिमंशोपायासवर्जितत्वाच्च । एतस्मैवानन्दस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युपस्थापितामन्यानि भूतानीत एवाविद्यया प्रविभज्यमानान्युपजीवन्तीति श्रुतेरर्थः । तस्मादानन्दभुक् प्राज्ञः । जाग्रत्स्वप्नयोरिव भोक्तृभोग्ययोर्भेदस्त्विह न शक्यः । 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' (बृ. ४-३-३२) इति श्रुतिविरोधान्, सर्वपुरुषानुभवविरोधाच्च ॥

प्राज्ञस्य चेतोमुखत्वम्--

तथा चेतोमुखः । स्वप्नादिचेतःप्रति द्वारीभूतत्वान् । स्वप्नजागरितरूपे ह्यन्वदर्शनरूपप्रतिबोधे चेतसि जनयित्तये एव एव द्वारीभूतः । ननु द्वारं विना स्वप्नस्य जागरितस्य वाऽनुत्थानात् । अतः स्थानद्वयचेतः प्रति मुखवत् स्थितः इति प्राज्ञश्चेतोमुखः । अथवा तादृशप्रतिबोधरूपं चेत एव मुखं द्वारमस्य स्वप्नजागरितागमनं प्रतीति चेतोमुखः । चेतसो मुखमिति प्रथमव्याख्यानं विग्रहः । चेत एव मुखं यम्येति द्वितीय इति विवेकः ॥

प्राज्ञस्वनिरुक्तिः--

भूतभविष्यज्ञानात्वरं वार्तमानिकसर्वविषयजातृत्वं चास्यैवेति प्राज्ञः । प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः । प्राज्ञ एव प्राज्ञः इति व्युत्पत्तेः । सार्वकालिकत्वं सार्वविषयकरं चास्य प्रकर्षः । ननु सौप्तिकः प्रज्ञानघनो विशेषज्ञानरहितः । तत्कथं प्राज्ञ इति ज्ञानकर्तृत्वं तस्येति ? वाच्यम् । विशेषज्ञानरहित एव सुषुप्ते । तथापि भूतपूर्वगत्या, पूर्वं स्वप्नजागरितयोः प्रज्ञातृत्वलक्षणा गतिर्वा भूता तथा निष्पन्नत्वा अधुनापि प्राज्ञ इत्युपनर्तते । अतो न दोषः । अथवा प्रज्ञा निम्नप्रज्ञतिरूपा अस्यास्तीति प्राज्ञः । 'प्रज्ञा श्रद्धार्चाभ्रोऽणः' (पा. ५-२-१०१) इति व्युत्पन्नोऽयं प्राज्ञशब्दः । न त्विगुपधाद्विलक्षणः (पा. ३-१-१३०) कोऽत्र यथा पूर्वस्मिन् व्याख्याने । यद्यप्यसौ प्राज्ञाऽस्त्येव विश्वतैजसयोरपि, तथाप्यस्यैव साऽसाधारणं रूपम् । प्रज्ञानघनत्वात् । इतरयोस्तु विशेषविज्ञानमप्यस्त्यः आरोपितमिति विशेषः ॥

प्राज्ञस्य तृतीयपादत्वम्--

सोऽयं प्राज्ञो वर्णितरूपस्तृतीयः पादः । तुरीयाधिगमे प्रविलयक्रमेण तृतीयत्वादस्येति पूर्ववदनुसंधेयम् ॥ ५ ॥

प्राज्ञाव्याकृतयोरैक्यम्

(उपनिषत्)

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

प्राज्ञस्य स्वरूपस्थत्वम्—

अथास्य सुप्तस्याऽऽधिदैविकेनाव्याकृतात्मना सहाभेदं स्फुटयितु-
मुपक्रमते । एष हि प्राज्ञः स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः । यद्यपि विश्वतैजसा-
वपि स्वरूपावस्थावेव । कदापि स्वरूपस्यापायासंभवात् । तथापि
स्वप्नजागरितयोः स्थूलसूक्ष्मरूपोपाधिसंपर्कवशात् तयोः पररूपापन्नत्वमिव
भवतीति तदपेक्षया एष स्वरूपस्थो भवति । एकीभूतत्वं घनप्रज्ञत्वं चैवमेव
नेयम् । तदेतत् स्वपितिशब्दनिर्वचनेन दर्शितं श्रुत्यन्तरे 'तस्मादेनं
स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति' (छा. ६-८-१) इति श्रुतेः । तदेवं
स्वरूपस्थत्वात् एष एव सर्वेश्वरः ॥

प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वोपपत्तिः—

यद्यपि स्वस्वरूपदृष्ट्या नैवास्तीशितव्यमस्य स्वातिरिक्तम्, तथाप्य-
ज्ञातस्वरूपस्य सोपाधिकस्यास्येवाविद्याकार्यमीशितव्यमिति तदपेक्षं सर्वेश्वर-
त्वम् । एवं सर्वज्ञत्वाद्यप्यज्ञातत्वोपाधिसापेक्षमेवेति द्रष्टव्यम् । यथोक्तं
वार्तिके 'प्रत्यन्व्वान्तं चिद्राभासं स्वकार्यनियमात्मकम् । तदुपाधिर्नियन्तैप
परः प्रोक्तो न तु स्वतः ॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वात्मा सर्वगो भ्रुवः । जग-
ज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेप सदेश्वरः ॥ ' (बृ. वा. ३-७-४३, ४४) इति ।
तस्मात् साधिदैविकस्याऽऽकाशादेर्भेदजातस्य सर्वस्य ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्त-
भूतानां चायमेवेशिता, नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्यः परमेश्वरोऽस्तयन्येषां
नैयायिकादीनामिव तदस्थेश्वरवादिनाम् । ननु कथं नास्ति ! श्रुतिस्मृति-

न्यायैः खलु परमेश्वरो जीवादन्योऽवगम्यते परमात्मा । श्रुतयन्तावत्
 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' (श्वे. ६-७), 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' (मुं.
 १-१-०, २-२-७), 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद
 जस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्वाग्म्यमृतः'
 (वृ. मा. ३-७-३०), 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' (मुं. ३-१-३)
 'यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च' (श्वे. ३-४)- इति च सर्वेश्वरं सर्वज्ञम्
 अन्तर्वाग्मिणं जगद्योनिम्, सर्वस्य प्रभववाप्ययमृतं परमेश्वरमन्योमेव जीवा-
 दर्शयन्ति । स्मृतयश्च 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ज्ञामयन्
 सर्वभूतानि यन्वाकृद्भानि मायया' (गी. १८-६१), 'वेदाहं गमतीतानि
 ...मां तु वेद न कश्चन' (गी. ७-७), 'ममान्तरात्मा तव च' (मो. घ.
 ३५१-४), 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' (गी. ७-६)
 इत्यादयः । न्यायश्च । न एव हि गतिः प्राप्यस्थानं स एव न प्राप्ता
 भवति । न च सर्वेश्वरः सर्वज्ञश्च सन् कश्चित्संसारमोक्षाय प्रयतितुमोहेतेति ।
 अत्रोच्यते । गन्धमेवमपि भवन्वविद्याद्यष्टा व्यावहारिक्या । शास्त्रदृष्ट्या
 तु पारमार्थिक्या नैवान्नि सर्वेश्वरात् सर्वज्ञात्त्रितयशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावात्
 परमात्मनोऽन्द्रः कश्चित्तनः । 'नान्योऽतोऽस्मि द्रष्टा, नान्योऽनोऽस्ति
 श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्त्रा, नान्योऽऽतोऽस्मि विज्ञाता' (वृ. ३-२-२७)
 इत्यादिश्रुतेः । भेदप्रतिपत्तेश्च प्रतिषेधात् । 'अन्तोऽमावन्योऽष्टमन्मीति न
 स वेद' (वृ. १-४-१०), 'आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं क. करिष्यति'
 (त्रि.पु. ६-७-९६) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अभेदप्रतिपत्तेश्च पुरुषार्थो-
 देशात् । 'तस्य तावदेव चिरं चावत्र त्रिमोश्वेऽथ संपत्ये' (छा. ६-१४-२)
 'च एवं वेदाहं ब्रह्मानीति स इदं सर्वं भवति' (वृ. १-४-१०) इति ।
 तस्यास्तापूक्तमेव प्राज्ञः स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरत्वादिमुष्णक इति । 'प्राण-
 बन्धनं हि मोक्ष्य मनः' (छा. ६-८-२) इति श्रुन्तन्तश्चैवमवगन्तऽयम् ।
 मन्त्रपलक्षितो जीवः प्राणोऽलक्षितेश्वरश्च एव यन्मात्तन. गुणै

तत्स्वरूपमेवाग्रपत इति श्रुतेरर्थः । एतच्च विभ्रदीकारिष्यते द्वितीयं
कारिकार्थविधृताविरास्तां तावत् ॥

प्राज्ञस्य सर्वज्ञत्वम्—

एष सर्वज्ञः । अयमेव हि प्राज्ञः सर्वभेदावस्थो ज्ञाता । भेदा-
वस्थायां जाग्रदवस्थान्यतररूपायां यो योऽवगम्यते ज्ञाता तस्य सर्वस्य
स्वरूपमयमेवेत्येष सर्वज्ञः । सर्वं जानाति सामान्येन विशेषेण चेति ।
'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुं. १-१-०) इति श्रुत्यन्तरात् ॥

प्राज्ञस्याऽन्तर्यामित्वम्—

एषोऽन्तर्यामी । अन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताप्येष
एव । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. २-६), 'स एष इह प्रविष्टः'
(बृ. १-४-७), 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूता-
न्यन्तरो यमयति' (श्रु. मा. ३-७-३), 'य आत्मनि तिष्ठन्' (श्रु. मा.
३-७-३०) --इति हि विज्ञायते ॥

सर्वेश्वरत्वादिविषये चोद्यपरिहारौ—

अत्र चोदयन्ति । भवतुऽपत्यनन्तरं सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिकं प्राज्ञ-
स्योपाध्यपेक्षम् । प्रागुत्पत्तेस्तु स्वरूपे स्थितस्य कथं तत्संगच्छत इति !
अत्रोत्तरं विभज्य वक्तव्यम् । कथम् ? यदि तावत्सर्वथा निरुपाधिकस्यैव
सर्वेश्वरत्वादिकं कथमिति चोद्यते तदा प्राज्ञस्य प्राज्ञत्वस्याप्यौपाधिकत्वात्
तस्मिन्शोदनेनम् । न ह्यव्याकृतावस्थोपाधिं विधूय प्राज्ञो नाम भवति ।
तद्विधूयने हि तुरीयाच्च भिद्यत इति । अथाव्याकृतावस्थस्यैव तच्चोद्यते ।
तदा तु व्याचकीर्षितनामरूपयोस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाचयोरविव्याकृष्टि-
जोरीशितकप्रत्वादेः संभवादेव न किञ्चिच्चोद्यततरतीति । सुट्टीकारिष्यते
चेदं द्वितीयकारिकाविधृताविरास्तं कुचोद्यविमर्शप्रपञ्चेन ॥

प्राज्ञस्य सर्वयोनित्वम्--

एष योनिः सर्वस्य । अत एव नान्यस्माद् यथोक्तं साधिदैविकादि-
भेदं जगत् प्रसूयत इति । न हि प्राज्ञाद्योन्यन्तरमवकल्पते । तदन्नस्या-
भावादेव । 'न तु तद् द्वितीयमस्ति' (बृ. ४-३-२४....), 'एकमेवाद्वि-
तीयम्' (छां. ६-२-१)- इति च श्रुत्यन्तरात् । तस्मादेव एव योनिः
प्रकृतिः सर्वस्यापि जगतः । स्वरूपे ब्रह्मणि स्थितत्वात् । 'कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम्' (मुं. ३-१-३) इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मण एव जगत्प्रकृतित्वेन
श्रयमाणत्वाच्चेति ॥

प्राज्ञस्य जगज्जन्मादिकारणत्वम्--

यत एवं सर्वेश्वरत्वादिनिमित्तकारणधर्मवान् योनिन्वेनोपादानकारण-
धर्मत्वांश्चात एष एव प्रभवाप्ययं हि भूतानाम् । उत्पत्तिप्रत्यक्षानाम्
इत्यर्थः । न हीदं जगत्स्योत्पत्तौ प्रलये वा निमित्तान्तरमुपादानान्तरं
वापेक्षत इति ॥

परकीयव्याख्या तद्वृषणं च--

यत्त्वत्र व्याख्यानम्-- 'यद्यपि विश्वतैजसप्राज्ञानां त्रयाणां भगव-
द्बृहत्तया सर्वेश्वरत्वादिक्वमप्यविशिष्टम् अधापि व्यवस्थितपूर्वोक्ततत्त्वधर्म-
वचया त्रयाणामनुसंधानं कर्तव्यमिति भावः' इति तत्स्योत्प्रेक्षितातद्-
माशङ्क्य तत्परिहारप्रयत्नम् । न ह्यत्र ध्यानं विवक्षितम् । वस्तुस्वरूप-
कथनं त्वेतन्, तथैव श्रुत्यक्षराणामाज्ञस्यादित्युक्तम् । तस्माद् यद्यपि
विश्वतैजसावपि स्वरूपेण सर्वेश्वरत्वादिगुणकावेव तथापि स्थूलगूष्मोपाधि-
नस्यात्योर्ज्वरगतोपाधिद्वयस्य प्राज्ञस्य कारणत्वभावोपाधिकत्वात् तस्यैव
स्वरूपस्थस्य सर्वेश्वरत्वादिकथनमिति भाष्यकारीय एव निष्कण्ठकः पन्थाः ।
यद्यपि व्याख्यानान्तरम् 'एष चतुरूप' आस्तेति । तदुक्तम् । प्रकृत-
वाचिन एतच्छब्दस्य युगपदुक्तवद्प्रमाणोभवरामर्गकञ्चानुपपत्तेः । सर्व-

धर्मप्रतिषेधेनैव वर्ण्यमानस्य तुरीयस्य सर्वेश्वरादिशब्दव्यपदेश्यत्वानुपपत्ते-
श्चेति ध्येयम् । यत्तु कश्चिदाह — एष इत्यस्याभ्यासस्तात्पर्यार्थः । तेनैषां
गुणानामाविद्यकत्वपक्षन्युदास इति । तद् रभसात् । 'एष सर्वेश्वर एष
सर्वज्ञः' इत्यादिनैतस्त्वस्यैवाभ्यासात् तत्रैव तात्पर्यावसितेरेष एव सर्वेश्वरः,
एष एव सर्वज्ञः इत्याद्यवधारणेन विश्वतैजसयोस्तदनुपपत्तिरेव भवदनिष्टा
प्रसज्येत नेष्ट आविद्यकत्वनिरासः । उत्तरत्र च तुरीये सर्वेषां धर्माणां
कण्ठरवेण निरासादाविद्यकत्वं तेषामित्यपि मुश्चितं भविष्यतीति । तस्मा-
देव एव स्वरूपस्थः सर्वेश्वरो नैतस्माज्जात्यन्तरभूत इत्यन्ययोगव्यवच्छेद
एवावधारणार्थं इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अथागमप्रकरणे पादत्रयकारिकाः

प्रकरणावतरणिका

आगमप्रकरणस्य गौडपादीयत्वे चोद्यत्रयम्—

अथ श्रीगौडपादाचार्यानुगृहीतान् श्लोकान् व्याख्याम्यामः ।
तत्राचार्यवर्य आगमप्रकरणं स्वण्डचतुष्टयात्मकत्वेन विभज्य 'अत्रैते श्लोका
भवन्ती'ति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रतिखण्डं व्याख्येयमन्त्रपाठसमनन्तरमेव श्लोकान्
निवेशयामासाऽध्येतॄणां सुखग्रहणार्थम् । अत्रेमं चिरन्तनसंप्रदायमजानन्तः
केचिदाधुनिका माण्डूक्योपनिषत्कारिकाविभागविवेचनासमर्थाः स्वयं मूढा
विविधत्रिकल्पैः परानपि व्यामोहयन्ति । तद्यथा । 'ओमित्येतदक्षरमिदं स्मर्यम्'
इत्यारभ्य 'नैतद्बुद्धेन भाषितम्' (४-९९) इत्यन्तमेककर्तृकमेव प्रकरण-
चतुष्टयम् । तथैव च व्याख्यातं भाष्यकारेणापि 'प्रकरणचतुष्टयमोमित्ये-
तदक्षरमित्यादि' इति ब्रुवता । अत एव हि माण्डूक्यं क्वचिदप्युपनिषत्त्वेन
च व्यपदिशति भगवानिति केचित् । ओमित्येतदक्षरमिदमित्यारभ्य 'स

मुनिर्नेतरो जनः' (का. १-२०) इत्यन्तो भाग उपनिषदात्मक एव । तथैव मध्वादिभिर्वाख्यातत्वात्, अद्वैतिमिरप्युपनिषत्वेनैव कैश्चिदागम-
प्रकरणस्य व्यवहृतवाचेन्यपरे । चतुर्थमलातशान्तिप्रकरणं बौद्धप्रक्रिया-
वासितधिया केनचिन्प्रणीतं तत्र बौद्धप्रक्रियाणां परामर्शान् तत्र तत्र तदा-
दृत्पारिभाषिकशब्दाना बहुलमुपलम्भाच्चेत्यन्ये । सर्वमेवैतन् प्रच्छन्नस्य
बौद्धस्य कस्यचिन् कुतर्कदूषितहृदयस्य प्रबन्धरचनं वैदिकरादान्तेऽपि
स्वामिमतविचारकलङ्कं संक्रामयितुमीहतेत्यपि केचित् ॥

ओमित्येतदित्युपनिषदेव---

तत्र सांगतमतमतसंक्रान्तिग्रान्तिमलातशान्तिप्रकरणे प्रथमधिप्यामः ।
अत्र तावन् प्रथमद्वितीयावेव विकल्पौ परिहिते । तथा हि 'ओमित्येत-
दक्षरमिदं सर्वम्' इत्यादिकमपि प्रकरणान्तर्गतमेवेत्यभ्युपगमे को हेतुरिति
वक्तव्यम् । न तावत्कारिकाक्षरानुलोम्यान्वधानुपपत्तिः । तस्यान्वयैवोपपत्तेः ।
न हि स एवाचार्यः सक्षिप्य गद्यमयप्रबन्धेन यदुक्तवान्, तदेव पुनरपि
विस्तीर्णत ग श्लोकैर्व्याख्यातवान् इत्युच्येतुं युज्यते । वैतथ्यादिप्रकरणेष्वपि
तथैव ग्रन्थरचनाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । आद्यप्रकरणे अत्रैते श्लोका भवन्तीत्येक-
वारमेव लिखित्वा श्लोकान् सर्वान्किमिति गद्यबन्धानन्तरमेव न निबन्धेति
प्रष्टुप्रतिसमाधेयत्वाच्च । न च प्रार्थनैः कैश्चिदपि माण्डूकप्रस्योपनिषत्वेन
सञ्चयवहृत्याभावो हेतुः । भगवत्पादसाक्षाच्छिष्यत्वेन सर्वसप्रतिपत्तैर्वातिक-
कारैरेव तथा संञ्चयवहृतत्वदर्शनात् । 'एषोऽन्तर्गम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ । माण्डूकेयश्चुतिवच इति स्पष्टमधीयते ॥' (वृ.वा. ३-८-२६)-
इति हि वार्तिकम् । न चोदाहृता भाष्यकारोक्तिस्तत्र हेतुः । समुदाहृत-
वार्तिके जाग्रति तस्यान्वयैव व्याख्यानाईत्वान्, ओमित्येतदक्षरमित्युप-
निषद्विशिष्टं प्रकरणमिति । प्रकरणत्वेन ह्ययं ग्रन्थो व्याचिर्यासितो भाष्य-
वृत्तेति । तस्मान्न प्रथमः कल्पः समीचीनः ॥

आगमप्रकरणं नोपनिषत्--

नापि द्वितीयः । तथा हि । किं मध्वादिभिरुपनिषत्त्वेनाङ्गीकृत-
त्वादेव कारिकाणामुपनिषत्त्वम् आहोस्विन् तन्वैतैरपि अद्वयभगवत्पादा-
दिभिरपि तथा न्यवहृतत्वादिति । नाथः । न ह्याधुनिकेन केनचिदु-
पनिषत्त्वेन स्वीकृतत्वमात्रेण कस्यचिद्ग्रन्थस्य तस्य सिद्धयति । तथा हि
सत्यल्लोपनिषदादीनामप्युपनिषत्त्वं सिध्येत् । न चैतदिष्टं वैदिकमानिना-
मिति । ननु द्वैतिनो विशिष्टाद्वैतिनश्च केचित् सममेव ब्रुवते वरुणदृष्टा
मन्त्रा ओमित्येतदक्षरमित्यादप्रस्तुतसंवादाकाश्च ब्रह्मदृष्टा मन्या अत्रैते
श्लोका भवन्तीत्यवतारिता इति । अस्ति चात्र प्रमाणं पुराणरूपमुदाहृतं तैः ।
'प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विद्यते मुने । ब्रह्मदृष्टानतो मन्त्रान् प्रमाणं
सलिलेश्वरः । अत्र श्लोका भवन्तीति चकारैव पृथक्पृथक् ॥ ' इति हि
गारुडे । तत्कथमुपहासोक्तिः शोभत इति । अत्र ब्रूमः । नूनं गारुडमन्त्रेण
मोहितोऽसि । कथमन्यथा पुराणकोशाननवलोक्यैव गारुडशब्दमात्रेण भीषितो
भवेरिति । क्वचिन् पुराणकोशे समुपलभ्यमानेऽप्युदाहृतश्लोके न काचन
धृतिः । शंकररामानुजमध्वादीनधिकृत्य प्रशंसनाधिक्येपरूपाणां दुरभि-
मानिभिः प्रक्षिप्तानामेतादृशश्लोकानां बहुलमुपलम्भात् । न ह्युभयरूपा अपि
श्लोकाः प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च तेषामन्यत्रमग्रहणे तदितरतिरस्कारं च
कारणमन्तीति । तस्मात् यदि नामाऽयं श्लोकः क्वचिद्गारुडग्रन्थे समुपलभ्येत,
तदाऽपि केनचिन्पुराणवाक्यश्रद्धालुजनस्य रामोहकश्लोकरुत्सनाकुशल्येन तत्त्व-
जिज्ञासु जनवद्भनविनोदरसिकतया प्रक्षिप्त इत्येवाऽवगन्तव्यम् । न च पूर्व-
तराणामप्युपनिषत्त्वेन व्यवहारोऽस्ति । प्रवृत्तग्रन्थस्य भाष्यकारैः प्रकरण-
त्वेनैव व्यपदेशात् । प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमिति हि स्पष्टमुद्धोषितं तैः ।
न च तैः प्रस्थानत्रयभाष्ये कुत्रचिदपि श्लोकाः श्रुतित्वेनोदाहृताः । प्रवृत्त
शारीरकभाष्ये (१-४-१४) यथैव 'मृल्लोहविस्फुलिङ्गायैः' (३-१५)
इत्यद्वैतप्रकरणस्य श्लोकं तथैव 'अनादिमानन्ता मुक्ताः' इत्यागमप्रकरणस्यमपि

संप्रदायविद्विराचार्यैरुक्तत्वेनोदाहरन्तो सूत्रभाष्यकाराः प्रकरणचतुष्टयस्यापि सममेव श्रीगौडपादकर्तृकत्वं सर्वत्रानुमन्यन्त इत्यवगम्यते । श्रीसुरेश्वराचार्या अप्यागमप्रकरणस्थश्लोकद्वयमुपदेशसहस्रीश्लोकं च भगवत्पादीयमुदाहृत्य विस्पष्टं प्रोचुः 'एवं गौडैर्द्राविद्वैर्नः पृथ्वैरस्यमर्थः प्रभाषिनः ॥' (नै. ४-४४) इति नैष्कर्म्यसिद्धौ । यत्पुनर्वाचीननिबन्धेष्व्यागमप्रकरणमुपनिषत्वेन व्यवहृतमद्वैतिभिरपि तत् तुप्पुनर्दुर्जनप्रायेणाऽभ्युपगन्नापि श्रुतित्वं परमतप्रक्षेपः शक्यमाधन इत्युदारबुद्धीनां वचनमिति कथंचित् समाधेयम् । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टा मन्त्रा एते श्लोकाः, नापि वर्येण कृता स्तुतिरियमुपनिषत् । तत्र प्रमाणाभावात् । किंतु सर्वविकल्पवहितब्रह्मात्मवस्तुप्रतिपादनार्थेयमुपनिषत् । तदर्थविष्करणार्थमेव श्रीगौडपादीयाः श्लोकाः प्रवृत्ता इति यथासंप्रदायमेव विज्ञेयं जिज्ञासुभिः ॥

उपनिषत्प्रकरणयोः संबन्धः--

यत्पुनः पुरावृत्तत्वविमर्शनव्यसनितया केषांचिदुत्प्रेक्षणम्, कारिकाणां नोपनिषद्याख्यारूपत्वमुपपद्यते । उपनिषद्बुद्ध्याख्यामानानाग्रन्थग्रन्थीनां बहूनां तास्वभेदनात् । उपनिषदेषु तु कारिकाभ्योऽर्वाचीना कस्यचित् कृतिरिति । तेषामनवगाहितभाष्याग्रयत्वमेव तादृशविपरितकल्पनानिमित्तमिति ज्ञेयम् । न च गौडपादीयश्लोका उपनिषद्याख्यानत्वेन प्रणीताः, येन पदच्छेदपदार्थकथनादिन्याग्न्यानलक्षणमन्त्राऽन्विष्येत । किं तर्हि माण्डूक्योपनिषदर्थविवरणव्याजेनाऽशेषवेदान्तनात्पर्यनिर्णिनीयया निबद्धा एता इति पूर्वमेवावेदितम् । या पुनर्ग्रन्थग्रन्थीनां भेदो न कृतः कारिकास्विनि शङ्का मा चतुर्णामपि प्रकरणानामुपनिषदाशयाविष्करणपरत्वं सांप्रदायिकैरङ्गीकृतमनाहृत्य स्वतन्त्रग्रन्था एवेता इति दुरामटनिबन्धनयेति प्रकरणचतुष्टयविश्रुतिसमालोचनेन स्वयं स्फुटीभविष्यतीति नात्र सूक्ष्मेक्षिकाप्रसांगेन मनः श्लेशयितव्यं जिज्ञासुभिः ॥

आगमप्रकरणस्य खण्डशो विभागे हेतुः—

ननु च श्लोकानां श्रीगौडपादकारिकात्वे किमित्यागमप्रकरणस्था एव श्लोका उपनिषन्मध्ये पठिताः न त्ववशिष्टप्रकरणत्रयस्था अपि ? अथोपनिषदर्थः सर्व एव व्याख्यातप्रायः प्रथमप्रकरण एवेत्युच्यते, किंकारणं तर्हि तत्रैव ग्रन्थसमाप्तिर्नाभूत् ? किं च कारणमकृतमङ्गल एवाचार्यः स्वग्रन्थकरणे स्वैरं प्रवृत्त इति ? अत्रोच्यते । आगमप्रकरणस्थाः श्लोकाः साक्षादुपनिषद्वाख्यानरूपाः, अवशिष्टप्रकरणत्रयस्थास्तु तदार्थिकार्थकथनपरा इत्यस्ति महदिदं कारणं ग्रन्थविभागे । अत एवोपनिषत्समाप्तिद्योतकः 'य एवं वेद, य एवं वेद' इत्यभ्यासः कोशेषु बहुलमुपलभ्यते । स मुनिनेतरो जन इत्यत्र तु कचिदेव द्वैतिपुस्तकेषु दृश्यते । वर्णितश्च विषयविभागक्रमः प्रागेवेति नेह तत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । न चाकृतमङ्गल आचार्यः । ओमित्यक्षरमित्याद्युपनिषत्पाठानन्तरमेव स्वग्रन्थप्रणयनात्, उपनिषदि च प्रप्रथममेवाकारस्य माङ्गलिकस्योपन्यासात्, तदुपलक्षिताभिधानाभिधेयातीतसर्वोपलक्षितप्रत्यगात्माभिन्नपरब्रह्मणः संस्मरणाच्च मङ्गलानामपि मङ्गलस्येत्यलं पुरातत्त्वशोधनव्यसनिभिर्नूतनप्रक्रियासृष्टिकोविदैश्च सह विवादेन । प्रकृतां कारिकाविवृतिमेव प्रस्तुतः ॥

अथ पादत्रयकारिकाः

विश्वादिव्यवस्था

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विद्यो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

अद्वितीयात्मन एव विश्वादिरूपेण भानम्--

अत्रैतस्मिन् यथोक्तेऽर्थे प्रत्यगात्मनः पादत्रयलक्षणे एते बहिष्प्रज इत्यादयो वक्ष्यमाणा नव श्लोका भवन्ति श्रुतार्थाविष्करणपराः । तत्र बहिःप्रजो विभुर्विश्व इत्यस्यार्थस्तृतीयमन्त्रार्थविवृत्यनुसारेण ज्ञेयः । अन्तःप्रजस्तु तैजसः इत्यस्य चतुर्थमन्त्रार्थविवृत्यनुसारेण । घनप्रज्ञमथा प्राज्ञ इत्यस्य तु पञ्चममन्त्रविवृतिप्रदर्शितदिशेति न पृथग्ब्रह्मव्यातत्र्यं कारिकाचरणत्रयम् । सर्वत्र विश्वादीनामाध्यात्मिकाधिदैविकाभेदेनैवाऽनुसंधानमिति प्रसर्तव्यम् ॥

एक एव त्रिधा स्मृतः । अत्रैक एवेत्यवधारणादद्वितीयत्वं लभ्यते । स्वयमेक एव सन् विश्वादिरूपेण त्रिधा भातीति स्मृतो ब्रह्मविद्धिः । स्थित इति पाठान्तरम् इवशब्दसंयोजनेन बोद्धव्यम् । 'त्रिधा मतः' इति पाठे तु यद्यपि परमार्थदृष्ट्यैक एव तथापि त्रिधा मतो विकल्पितो मूर्धैरिति व्याख्येयम् ॥

आत्मनः स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वादि--

वाक्यार्थस्तु भाष्पकारैर्गैवं वर्णितः । पर्यायेण त्रिस्थानत्वान् मोऽहमिति स्मृत्या प्रतिबंधानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वम्, एकत्वम्, शुद्धत्वम्, असङ्गत्वं च सिद्धमित्यभिप्राय इति । अत्र नद्यपि जागरितादीना न समानदेशे सहावश्विन्यपेक्षं त्रित्वं संभवति यथा समाननन्वा दामत्रयवद्गोवत्सानामेकगोष्ठस्थितानाम् । जागरितादीनां आधारतया कस्यचिदप्याकाशस्थाननुभूयमानत्वात् । नाप्येकस्मिन् कालप्रवाहेऽनुरुमेणात्मलाभापेक्षम् । यथैकम्ना यामिन्ना दामत्रये पर्यायेण श्रूयन्नाणाना कुक्कुटरुनानाम् । स्थानत्रयानुगततया कस्यचिदप्याधारभूतस्य कालस्थानाकलनान् । तथा च कथंचिदपि त्रिस्थानत्वं न सम्भवत्यात्मनः । तथापि जाग्रदृष्ट्या

प्रतीयतेऽवस्थानां काश्चदनुक्रम इति पर्यायेण त्रिस्थान उच्यते । एवं च युगपत् स्थानत्रयासंभवादिदमवगम्यते यत् जागरितादिस्थानवस्त्वमस्य न स्वाभाविकं स्वरूपभूतचैतन्यवत् । व्यभिचारात् । अनुक्रमेण त्रिस्थानत्वाच्च तद्यतिरिक्तत्वादिकं सिध्यतीति ॥

एवमेव सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसंधानमपि व्याख्येयम् । यद्यपि स्वप्नसुप्तयोर्जागरितस्य च नास्त्येकः कालः समानः, येन स्वप्नसुप्तयोर्भूतकालभाक्त्व जागरितस्य वार्तमानिकत्वं च स्वीकृत्य स्याद् व्यपदेशो योऽहं पूर्वं स्वप्नमद्राक्षम् सुषुप्तिमन्वभूवं वा सोऽहमेवेदानीं जागर्मीति । तथापि जाग्रदृष्टयेदं प्रतिसंधानमुक्तमिति न दोषः । इदं त्वत्र बोध्यम् । स्वप्नमद्राक्षं सुषुप्तिमन्वभूवमिति च याथातथ्येन स्मृतिरेवेत्यत्र वा सोऽहमेवेदानीं जागर्मीति चात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानमेवेत्यत्र वा नाम्नाकं निर्भरः । किं तु तदीदृशं स्मृत्या प्रतिसंधानं स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसंगत्वं चाऽऽत्मनोऽनभ्युपगम्य नैवोपपादयितुं शक्यमिति ब्रूमः । न ह्येकावस्थाप्रतिबद्धस्यापस्थान्तरे तन्मृतिः सोऽहमिति प्रतिसंधानं वावकल्पते । अतः स्थानत्रयव्यतिरिक्त आत्माऽभ्युपगन्तव्यः । न चान्दानुभूतस्यान्येन प्रतिसंधानं संभवति सोऽहमन्वभूवमिति । अत एकोऽयं स्थानत्रयेऽपीत्यभ्युपगन्तव्यः । शुद्धध्यायम् । जाग्रत्प्रतिबद्धानां संसारिधर्मीणां स्थानत्रयसंचारार्त्स्मरूपकत्वानुपपत्तेः । तथाऽसद्ब्रह्म । सद्ब्रह्मस्य जाग्रन्मनो-धर्मस्य स्वप्नसुप्तयोरप्यनुसंक्रमणानुपपत्तेरिति ॥

महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेर्धैतदेवमवमेयम् । 'तद्यथा महामत्स्य उभे कृले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावंतावनुसंचरति स्वप्नान्तं बुद्धान्तं च' (बृ. ४-३-१८) इति हि महामत्स्यश्रुतिर्नदीस्रोतसा अहार्थस्तिमिङ्गिलादिर्महामत्स्यो यथा स्वातन्त्र्येण पूर्वं चापरं चेत्युभे कृलेऽनुक्रमेण संचरन् कूलद्वयाव्यतिरिक्तः स्रोतोमन्थे कूलद्वयसंघनधराहित्यादसद्ब्रह्मः, कूलद्वयतन्मध्यवर्तिभोजोधर्मलेषाभावाच्चुद्ब्रह्म, एवमेवायं पुरुषः

प्रतीयतेऽवस्थानां काश्चदनुक्रम इति पर्यायेण त्रिस्थान उच्यते । एवं च युगपत् स्थानत्रयासंभवादिदमवगम्यते यत् जागरितादिस्थानवस्त्वमस्य न स्वाभाविकं स्वरूपभूतचैतन्यवत् । व्यभिचारात् । अनुक्रमेण त्रिस्थान-त्वात् तद्यतिरिक्तत्वादिकं सिध्यतीति ॥

एवमेव सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसंधानमपि व्याख्येयम् । यद्यपि स्वप्नसुप्त्योर्जागरितस्य च नास्त्येकः कालः समानः, येन स्वप्नसुप्त्यो-र्भूतकालभाक्त्वं जागरितस्य वार्तमानिकत्वं च स्वीकृत्य स्याद् व्यपदेशो योऽहं पूर्वं स्वप्नमद्राक्षम् सुप्तिसमन्वभूवं वा सोऽहमेवेदानीं जागर्मीति । तथापि जाग्रदृष्ट्येदं प्रतिसंधानमुक्तमिति न दोषः । इदं त्वत्र बोध्यम् । स्वप्नमद्राक्षं सुप्तिसमन्वभूवमिति च याथातथ्येन स्मृतिरेवेत्यत्र वा सोऽह-मेवेदानीं जागर्मीति चात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानमेवेत्यत्र वा नास्माकं निर्भरः । किं तु तदीदृशं स्मृत्या प्रतिसंधानं स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसंगत्वं चाऽऽत्मनोऽनभ्युपगम्य नैवोपपादयितुं शक्यमिति ब्रूमः । न ह्येकावस्थाप्रतिबद्धस्यावस्थान्तरे तस्मृतिः सोऽहमिति प्रतिसंधानं वा-क्लपते । अतः स्थानत्रयव्यतिरिक्त आत्माऽभ्युपगन्तव्यः । न चान्यानुभूत-स्यान्येन प्रतिसंधानं संभवति सोऽहमन्वभूवमिति । अत एकोऽयं स्थान-त्रयेऽर्पात्यभ्युपगन्तव्यः । शुद्धश्चायम् । जाग्रत्प्रतिबद्धानां संसारिधर्माणां स्थानत्रयसंचार्यात्मरूपकत्वानुपपत्तेः । तथाऽसद्भ्यश्च । सद्भ्यश्च जाग्रन्मनो-धर्मस्य स्वप्नसुप्तयोरेष्यनुसंक्रमणानुपपत्तेरिति ॥

महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेश्चैतदेवमवसेयम् । 'तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुमंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं बुद्धान्तं च' (वृ. ४-३-१८) इति हि महामत्स्यश्रुतिर्नदीस्रोतसा अहार्यस्तिमिद्भिलादिर्महामत्स्यो यथा स्वातन्त्र्येण पूर्वं चापरं चेत्युभे कूले-ऽनुक्रमेण संचरन् कूलद्वयाद्यतिरिक्तः स्रोतोमन्ये कूलद्वयसंबन्धराहित्या-दसद्भ्यः, कूलद्वयतन्मध्यवर्तिमोतोवर्मलेपाभावाच्चुद्भ्यश्च, एवमेवायं पुरुषः

स्वप्नबुद्धान्तयोः पर्यायेणानुसंचारात् तद्व्यतिरिक्तमन्त्ररहितः शुद्धश्चेति दर्शयति । एवं श्येनादिदृष्टान्तश्रुतिरप्यत्रोदाहार्या । “तद्यथाऽम्बिकाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सहस्रायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र मुक्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति” (वृ. ४-३-१९) इति हि सा दर्शयति । श्रुतेरयमर्थः । यथा कश्चित् स्वतन्त्रः श्येनादिः पक्षी आकाशे स्वच्छन्दं विपरिपत्य विहारानन्तरं श्रान्तः स्वपक्षौ संगमय्य नीडे गत्वा तत्रैव विश्रान्तिं भजते, एवमेवायमात्मा जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरणजन्याक्रियाफलैः संयुज्यमानः श्रान्तस्तच्छ्रमापनुत्तये स्वात्मनो नीडे सर्वमंसारधर्मविलक्षणं सर्वायासशून्यं स्वं परमात्मरूपं सुप्तौ प्रविशतीति । अत्रापि श्येनस्याकाशाव्यतिरिक्तत्वादिकमिवाऽऽत्मनः स्थानत्रयातिरिक्तत्वादिकं सिध्यतीति स्पष्टम् ॥

जागरितावस्थायामेव विश्वाद्यनुभवः

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि आज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

विश्वस्य दक्षिणाक्षिमुखस्थत्वोपपत्तिः—

अथ जागरितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनाधोऽयं द्वितीयः श्लोकः । प्रदर्शनफलं तु पूर्वकारिकोक्तस्यैव ‘एक एव त्रिधा स्मृतः’ इत्यस्य प्रकारान्तरेणापि निर्धारणम् । तदाह दक्षिणाक्षीति । दक्षिणमध्येव मुखं दक्षिणाक्षिमुखम् । तस्मिन् विश्वोऽनुभूयते । तत्र स्थूलानां विषयाणां द्रष्टृत्वात् तस्य । ननु कथं दक्षिणाक्षिमुखे इत्यवधारणम् । श्रोत्रादिमुखाणामपि तदधिष्ठितत्वदर्शनात् । दर्शितं च श्रुत्या ‘एकोनविंशति-मुखः’ इति । न । उपलक्षणाधत्वात् । यद्यपि भवन्तीन्द्रियान्तराणि स्थूल-विषयोपलब्धौ द्वाराणि तथापि चक्षुष्येव प्राधान्येन द्रष्टा भवतीत्युप-लक्षणार्थमुक्तं दक्षिणाक्षिमुखे इत्यदोषः । प्राधान्यं च शास्त्रदृष्टात्कस्मा-

१-२]

चिदतिशयात्, पुरुषाणां दक्षिणाङ्गस्य प्रायेण वीर्यवत्तरत्वोपलब्धेर्वेत्येतद्
 भाष्यवार्तिकभाष्यामवगम्यत इति । तथा च श्रुतिः 'इन्धो ह वै नामैष
 योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' (बृ. ४-२-२) इति । योऽनमुपवर्णितविधया
 दक्षिणेऽक्षिणि विशेषेणानुभूयते एषोऽसौ इन्धो ह वै नाम । इन्धसंज्ञक
 इत्यर्थः । कथमिन्धत्वम् ? इन्धतेऽहर्निशमितीन्धः । इन्धमानत्वं च
 बुद्ध्याद्युपाधिद्वारा न स्यात् इत्युपदेशसाहस्र्यां स्पष्टीकृतं भगवत्पादैः ।
 'आत्माग्रेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः । दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः
 श्रोत्रादिभिः सदा ॥ दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विं चेषते । विषयैर्हविषा
 दीप्ता आत्माभिः स्थूलभुक् तदा ॥' (उ.सा. १५-२१, २२) इति । तदेव-
 मिन्धो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च
 द्रष्टैकः । 'तच्चत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं
 दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः ॥ (बृ. ५-५-२) इति श्रुतावादित्याक्षिस्थपुरुषो-
 रुभयोरपि मत्याख्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषत्वेन निर्देशाद्वाध्यात्मिकाधि-
 दैविकाभेदएवावगन्तव्यः । सूचितं चैतदतीतानन्तरकारिकाया विश्वस्य
 विभुत्वविशेषणोपादानेनेति सर्वं शिवम् ॥

विधस्याध्यात्मिकस्याऽऽधिदैविकेनैकत्वस्फुटीकरणम्--

एतदेव स्फुटयितुमाक्षिप्य समादभाद्वाप्यकारः । 'नन्वन्यो हिरण्य-
 गर्भः, क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्षण्यक्ष्णोर्नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी । न ।
 स्वतो भेदानभ्युपगमात् ।' इति । अत्र हिरण्यगर्भ इति समष्टिस्थूलभि-
 मानी वैराज आत्मोच्यते । शरीरात्मनो विराजैवैक्यस्य वक्तुं प्रकान्तत्वात्
 'विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाद्याकृतात्मनोः' इति तृतीयमन्त्रभाष्ये-
 णैकवाक्यत्वार्थं चैवं व्याख्येयं भाष्यम् । न देहस्वामिनो द्रष्टुरादित्यान्त-
 र्गतपुरुषाद्विराडात्मनः सकाशाद् भेदः । उपाधिनिमित्तत्वाद् भेदप्रतीतिः,
 स्वतो भेदानङ्गीकाराच्च । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' (श्वे. ६-११) इत्येक-

स्यैवात्मनः सर्वेषु तारुण्येनःस्थितेषु कार्यकरणमंथानेषु स्वरूपेणावस्थान-
 श्रवणान् । 'क्षेत्रज्ञं चापि ना विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाग्य' (गी. १३-२)
 इति सर्वदेहेष्वपि क्षेत्रज्ञभूतोऽहमेवेति भगवतः समुद्योपगान् । 'अविभक्तं
 च भूतेषु विभक्तमित्य च स्थितम्' (गी. १३-१६) इति भूतेषु प्रति-
 दर्शनं विभक्तमित्य स्थितस्येऽपि वस्तुनोऽविभाग एवात्मन इति तेनैवैश्वरे-
 णात्मविभागस्योपाधिभूतत्वेनोपादानान्, नृत्तविमन्त्रविवृत्युक्तप्रकारेण जाग्र-
 त्प्रतिबद्धसर्वविण्टात्मनामनेनानन्यन्दाद्येन्दभिप्राय ॥

मनःस्थस्य तैजसत्वम्--

सर्वेषु करणेष्वप्युपलब्धव्याविशेषेऽपि दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटव-
 दर्शनान् तत्र विशेषण निर्देशः कारिकाया विश्वेन्द्युक्तम् । अथ 'मन-
 स्यन्तस्तु तैजसः' इति श्लोकपाठस्यार्थो विवियते । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा
 निर्मालिताक्षः संसदेव स्मरन् मनस्यन्तः स्वप्न इव तदेव वासनान्देषेणाभि-
 व्यक्तं पश्यति । यद्यपि जाग्रन्स्वप्नदोरनुगतः कश्चिदेकः कालप्रवाहो न विद्यते
 येन जागरितवामनाजन्त्यान् रूपविशेषान् पश्यति स्वप्ने इत्युक्तिराज्जर्मा
 स्यात् । तथापि पूर्वोक्तरूपान् जागरितदृष्ट्यैव वामनारूपदर्शनोक्तिः,
 स्मरणममानयोर्गोमता च स्वप्नस्येन्दनवद्यम् । अत एव मनस्यन्तः स्मरणे
 स्वप्ने चैकस्यैवात्मनो वामनारूपदर्शनकर्तृत्वान्दमनस्यन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व
 एव न विश्वतैजसयो स्वरूपे काचन भिदान्तीति सिद्धम् ॥

स्यान्मरूपकाशस्थितस्य प्राज्ञत्वम्--

आकाशे च हृदि प्राणः । यदा स्मरणाख्यव्यापारस्वाप्युपरमः,
 तदा हृद्येवाऽऽकाशे स्य आत्मनि स्थितः प्राज्ञः पञ्चममन्त्रविवृत्युक्त-
 नीत्या ह्येकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति । 'विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषो-
 ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' (बृ. २-१-१७) इति श्रुतेः । नात्र
 विपत्तद्विपयिविभागो विशेषविज्ञानं वा विद्यते । मनोव्यापाराभावात् ।

दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्थन्दिते । तादृशस्थन्दिताभावे हृद्येवाकाशे स्वे
प्रज्ञानधनरूप एवाविशेषेण कारणात्मनावस्थानम् । तदिदमेव प्राणात्मनाऽ-
वस्थानमित्युच्यते । 'प्राणो ह्येवेतान् सर्वान् संवृङ्क्ते' (छां. ४-३-३)
इति श्रुतेः । पुरुषो यदा स्वपिति तदा वागादयः प्राणमेव कारणात्मा-
नमपियन्ति, प्राण एव कारणात्मा एतान् सर्वान् वागादीन् संवृङ्क्ते
स्वात्मरूपेण संगृह्णातीति श्रुतेरर्थः ॥

तैजसो हिरण्यगर्भ एव ब्राह्मः---

'दक्षिणाग्निमुन्वे विश्वः' इत्यत्र यथा विराडेव गृह्यते, एवमेव
'मनस्यन्तस्तु तैजसः' इत्यत्र हिरण्यगर्भ एव ब्राह्मः । आव्यात्मिकाधि-
दैविकयोरुपाधिनिरासेनैक्यस्य विवक्षितत्वात् । तैजस्येव हिरण्यगर्भस्यापि
मनःस्थत्वात् । व्यष्टिसमष्टिमनसोनिरासे स्वतो भेदाभावात् । स्वप्नपुरुषस्य
तैजसस्य मनःस्थत्वं 'तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निवक्तमस्य'
(वृ. ४-४-६) इति श्रुत्या ब्रह्मैवास्य संसारिणो मा आमक्तमुद्रुतामि-
त्यापं भवति, तदेव फलं सह कर्मणा प्राप्नोतीति ब्रुवाणया दर्शितम् ।
लिङ्गशरीरस्य मनःप्रधानत्वात्, लिङ्गवतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या संसार्थवगम-
माधनत्वाद्वा लिङ्गमिति मनसो विशेषणं श्रुतम् । 'मनोमनोऽयं पुरुषो भाः
सत्यः' (वृ. ५-६-१) इति श्रुत्या मनस्युपलभ्यमानत्वान्मनोमयत्वं
ब्रुवाणया हिरण्यगर्भस्यापि मनःस्थत्वं प्रदर्शितम् । तस्मादेवमादिश्रुतिभ्यो
'मनस्यन्तस्तु तैजसः' इत्यत्र स्वप्नात्मनो हिरण्यगर्भस्यैकत्वमेव विवक्षित-
मित्यवगन्तव्यम् ॥

प्राज्ञः प्राणापराभिधानोऽव्याकृत एव--

अथाकाशे च हृदि प्राज्ञः इत्यत्रेदं विचार्यते । दर्शनस्मरणान्मक-
मनोव्यापाराभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनावस्थानमित्युक्तम् । तत्र कथं
प्राणाव्याकृतयोरैक्यं संगच्छते ? यावता प्राणो व्यष्टिभूतो व्याकृत एव ।

मुपुसे च तदात्मकानि वागार्दानि करणानि भवन्ति 'प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राग्२ श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवान् सर्वान् संवृङ्क्ते' (छा. ४-३-३) इति श्रुतेः । तस्य कथमव्याकृतज्ञा प्रत्येत्येति? नैव दोषः । अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । सौपुमस्य च । अव्याकृतात्मा हि देशकालविशेषशून्यः । देशकालयोरपि व्याकृतजगदन्तःपातित्यात् । सौपुसात्मापि निर्विशेष एव । ननु प्राणो व्याकृत इति व्युत्पादितम् । मःसम् । तथाप्सरसि विशेषः प्रकृतेः । यद्यपि प्राणाभिमाने मति जागरिते व्याकृतमेव प्राणस्य, तथाप्सरसं देहः इति परिच्छिन्नाभिमानवतां पिण्ड-परिच्छिन्नविशेषाभिमाननिरोधो भवति प्राणात्मनि मुपुसे । न हि शरीर-परिच्छिन्नप्राणविशेषवानहम् इत्याभिमानो भवति कदाचिदपि तदानीम् । सर्वम्याप्यभिमानस्य संप्रलयात् । तस्मादव्याकृत एव प्राणः प्राज्ञात्मा मुपुसे परिच्छिन्नशरीराभिमानवताम् । अत एव वाजमनेयकश्रुतिः 'यत्रैव एतस्मिन्सोऽभूच्च एव विज्ञानमयं पुरुषन्तदेवां प्राणाना विज्ञानेन विज्ञान-मादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तन्निन्देते तानि यदा गृह्णात्यथ हेतुपुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः' (वृ. २-१-१७) इत्यविशेषेण व्याकृत-प्राणस्याप्यव्याकृतरूपेणैव स्थितिमाह । दर्शयति च श्रुत्स्वरम् 'तदंनं वाक्सर्वैर्नाग्भिः सहाप्येति' (कौ. ३-३) इत्यादिः सर्वविषयकरणानां प्राणेष्वप्ययं निर्विशेषत्वज्ञापनाय । अतोऽव्याकृतमेव प्राणम्यात्विति । अत्र दृष्टान्तोऽपि भवति । यथा हि जीविना परिच्छिन्नप्राणाभिमानिनां प्राणलये प्राणाभिमाननिरोधे सति प्राग् व्याकृतोऽपि प्राणोऽव्याकृतो भवति मृत-दृष्ट्या, एवं प्रवृद्धस्यापि प्राणाभिमानिनः मुपुसेऽप्यविशेषापर्यायं देशकाल-विशेषाभावे मति मुपुमदृष्ट्या प्राणस्याव्याकृतज्ञा समाना । प्रत्यवर्जीजान्म-कृत्यं च समानम् । यथा मरणदशाया प्राणस्यैव मन्व्याकृतान्मना स्थितो-ऽपि दुर्बलान्तरायोच्छिद्यति व्याकृतप्राणाभिमानो न भवतीति प्रमदवर्जीजान्म-

१-२]

कृतं प्राणस्य, एवं सुपुष्टेऽप्यव्याकृतात्मना स्थितोऽपि पुनर्देहपरिच्छिन्नाभि-
मानं वहतीति समानं तादृशाभिमानप्रसवबीजात्मकत्वम् । अज्ञात्तैव स्वरूप-
संपत्तेः समानत्वात् । तदव्यक्षश्च सुपुष्टसाक्षी देशकालविशेषामावाद-
व्याकृतावस्थोऽद्वितीय इति प्राज्ञस्याव्याकृततायां स्वीक्रियमाणायां न कोऽपि
विरोधः । परिच्छिन्नाभिमानिनामव्यक्षाणामवस्थान्तरेऽनेकत्वेनावभासमाना-
नां तेनैव प्राज्ञेनैकत्वमपि भवतीति पूर्वोक्तं विशेषणजातमेकीभूतः प्रज्ञान-
घन एवानन्दमय इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन् देशकालविशेषामावादित्यु-
क्तेतुत्वाच्च सर्वमेतदुपपन्नं भवतीति ॥

अव्याकृतस्य प्राणशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः--

अथैवं यदि सुपुष्टस्याव्याकृततैव कथं तर्हि तस्य प्राणशब्दवाच्य-
त्वम्? न हि व्याकृतवाची प्राणशब्दोऽव्याकृतमभिधातुमर्हतीति । उच्यते ।
श्रौतप्रयोगानुसार्ययं कारिकाकृतः प्राणशब्दप्रयोगः 'सर्वं जनयति प्राणः'
(१-६) इत्यादिः । तत्कथम्? 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छां.
६-८-२) इति श्रुतेः । प्राणोऽव्याकृतात्मा बन्धनं यस्य मनसः, तत्प्राण-
बन्धनम् । प्राणास्यमेवाव्याकृतात्मानमुपाश्रयते मनउपाधिको जीव इति
श्रुतेरर्थः । ननु तत्र श्रुतौ ब्रह्मवाचकः प्राणशब्दः, कथमुच्यतेऽव्याकृतात्म-
वचन इति? तथा हि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'
(छां. ६-२-१) इत्यद्वितीयं सद्ब्रह्म स्वपुत्राय श्वेतकेतवे उपदेष्टुं प्रवृत्तः
पिताऽऽरुणिः 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छां. ६-८-१) इति
प्रकृतेन सद्ब्रह्मणा संपन्नो भवति जीवः सुपुष्टे इत्युक्तत्वा सद्दृष्टान्तं तदेव
विग्रहयामास । 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्वत्रा-
यतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव स्वनु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं
पतित्वान्वत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः'
(छां. ६-८-२) इति । यथा कथित् पक्षां. सूत्रेण शाकुनिरुहन्मगतेन

पाणितो बन्धनमोक्षार्थां सन्नितन्मतः प्रतिदिशं पतिन्वाऽन्यत्र विश्रान्ति-
म्याननलब्ध्वा बन्धनम्यानमेषोपश्रयते । एवं मतउपाधिको जाचो जाग-
रितम्यप्रयोर्नानामुपटुःस्वान्नुभूय परिश्रान्तः प्राणादन्यत्र विश्रान्तिम्यान-
नलभमानः प्रकृतं सद् ब्रह्मैव प्राणाद्यनुपाश्रयत इति श्रुत्वमिप्राय ।
तत्कथमत्राप्रवृत्तस्याच्चाकृतम्य प्राणशब्दवाच्यत्वं स्वीक्रियतामिति ?

नैव दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमान् मतः । यद्यपि सद्ब्रह्मैव
प्राणशब्दवाच्यं तत्र श्रुतं, तथापि जीवप्रमवबीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव
प्राणशब्दत्वं सतः । यन् सत्यं 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छां.
६-८-१) इति सुपुत्रे सति संपत्तिं ब्रवीतीति तथाप्युत्तरत्र 'सति संपद्य
न विदुः सति संपद्यामह इति' (छां. ६-९-२) इति सुपुत्र इव मरण-
प्रलययोरपि सति संपद्यानां बयं सति संपद्यामह इति संपन्ना इति वा
ज्ञानाभावात् 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृधो वा वराहो वा कीटो
वा पतङ्गो वा दंशो वा मगधो वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' (छां.
६-९-३) इति पुनरपि यथादूर्ध्वं परिच्छिन्नाभिमानमेव दर्शयन्ती श्रुति-
जीवप्रमवबीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव सद्ब्रह्मणः प्राणशब्दवाच्यत्वमाहृत्यव-
गम्यते । जीवप्रमवबीजात्मकत्वमेवाव्याकृतस्य स्वरूपमित्यवोचाम । एवं
संच्छब्दवाच्यतापि ब्रह्मणः 'सदेव सोम्य' (छां. ६-२-१) इति बीजा-
त्मकत्वमभ्युपगम्यैवेति ज्ञेयम् । 'सैयं देवतैश्चत हन्ताहमिमान्मिषो देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां. ६-३-२)
इति जीवप्रमवबीजात्मकत्वस्योत्तरत्र प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । यदि हि
निर्वाजरूपं कारणभावमप्यतिक्रान्तं ब्रह्म विवक्षितमभविष्यत्, 'प्राणबन्धनं
हि सोम्य' इत्यत्र 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती'त्यत्र वा, तदा 'नेति
नेति' (वृ. २-३-६), 'घतो वाचो निवर्तन्ते' (तै. २-९.), 'अन्यदेव
तद्विदितादधो अविदिनादधि' (के. १-३) इत्यादिरूपेणारोपितसर्वधर्म-

निपेधेनैव निर्देशमकरिष्यत् । अत एव हि 'न सच्चत्तासदुच्यते' (गी. १३-१२) इति ज्ञेयस्वरूपनिर्देशकस्मृतिरपि निपेधमुखेनैव ब्रह्म वर्णयति । अतो नायं निर्बीजब्रह्मनिर्देशः । युक्तिश्चात्र भवति । अज्ञातं ब्रह्म खलु सर्वाङ्गं ब्रह्मोच्यते । स एव चाध्याकृतात्मा जगत्कारणमिति । वक्ष्यति च (वै. २-१७) यथाऽनिश्चिता रज्जुः सर्पादिविकल्पकारणं भवति, एवमज्ञातात्मापि जगत्कारणमिति । अत्र च सत्संपत्तिकथनं निर्बीजब्रह्मरूपविवक्षयैव चेत् तर्हि ज्ञातरज्जोः पुरुषस्य यथा तत्र पुनरपि सर्पदर्शनशङ्का न संभवति, एवं स्रुपुसौ प्रलये च सति संपन्नानां लीनानां पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । तथा च 'यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' (छां. ६-९-३) इति पुनरुत्थानरुचनमसङ्गतं भवेत् । अथात्र निर्बीजब्रह्मणि संपन्नानामपि पुनरुत्थानमभ्युपगम्यते, तर्हि मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिः प्रसज्येत । तेषामपि बीजाभावरूपापत्तेरविशेषात् । अत एतद्दोषपरिजिहीर्षुणावश्यमभ्युपगन्तव्यं यदत्र सर्वाङ्गब्रह्मसंपत्तिरेव विवक्षितेति ॥

प्राज्ञस्य बीजात्मत्वं कीदृशम् ?—

ननु प्राज्ञस्य बीजात्मकत्वमेव प्रतिज्ञातं प्राग्भवता । तत्कथमिदानीं प्रक्रमविरोधमविगणय्य तस्यैव सर्वाङ्गत्वं ब्रवीषि ? न हि तस्यैव तत्साहित्यमिति युज्यत इति । नैष दोषः । प्राज्ञात्मनः सर्वाङ्गत्वेनैव बीजात्मकत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्राज्ञस्येश्वरस्याऽऽत्मभूत इचाऽविद्याकल्पिते नामरूपे हि जगत्कारणत्वाद् बीजशब्देनाऽमिलप्येते । 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' (श्वे. ६-१२) इति श्रुतेः । तच्च बीजं परमात्मस्थं तस्यैवोपाधिभूतं तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयं नामरूपान्यां व्याकरणात् प्राक्चद्रूपैव स्थितम् । यथा फेनं फेननामरूपव्याकरणात् प्राक् सलिलरूपैवैव तिष्ठति तद्वत् । तत्रैवं स्थिते यथैव फेननामरूपबीजशक्तिमत्त्वात् सलिलमध्याकृत-फेनमित्यपि व्यपदिश्येत भाविव्याकरणमपेक्ष्य, तथैव नामरूपबीजशक्ति-

युतः प्राज्ञोऽपि बीजात्मेति व्यपदिश्यते । तदित्थं सवीज एव बीजात्मा प्रागपि विवक्षित इति न प्रक्रमविरोधः ॥

ब्रह्मणि सवीजनिर्वीजत्वकृतभेदः-

ननु मास्त्वेव सवीजनिर्वीजब्रह्मद्वयविभागः । सवीजस्यैव सर्वासूपनिषत्सूपदेशात् । शास्त्रोपदिष्टम् च मिथ्यात्वानुपपत्तेः । तस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामात् तस्यापि सत्यत्वमेवास्तु । यद्योक्तं श्रुत्वा 'पूर्णमद् पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुद्च्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' (वृ. ५-१-१) इति । अयमर्थः । पूर्णात् सत्यमृतात्कारणात् पूर्णं कार्यमुद्दिच्यते । तच्च कार्यमिदानीमपि पूर्णमेव सत्यमेव प्रपञ्चरूपेण । पुनरपि प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायैव स्वात्मनि चित्तैव पूर्णं कारणमवशिष्यते । तदेवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यकारणभेदः सत्यत्वमेवेति किं ज्ञानदाह्यमिथ्याबीजभावकल्पनयेति ? अत्रोच्यते । ज्ञानदाह्यस्य बीजस्याभावे ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । ततश्च शास्त्रोपदेशानर्थक्यम् । न हि कार्यकारणभावयोरुभयोरपि सत्यतायामभ्युपगम्यमानायां सम्प्रज्ञानापनोद्यस्य मिथ्याज्ञानस्य कस्यचिदनभ्युपगमे ज्ञानमर्थवद् भवति । न च शास्त्रोपदेशस्तत्त्वमसीत्यादिरर्थवानस्मिन् पक्षे । तच्चबोध्यस्याज्ञानिनः कस्यचिदप्यभावात् । यस्य पुनः कार्यं कारणादनन्यत् कारणभावश्चाविधाकल्पित एव मिथ्याकार्यव्यपेक्षः, तस्य 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा. ६-८-७) इत्यादिशास्त्रोपदेशान्तर्जन्यं सम्यग्ज्ञानं चेत्युभयं सार्थकं भवति । तस्मादस्मि ज्ञानदाह्यमज्ञानकृतं सवीजत्वम् । तस्मात् सवीजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशश्चाहोरात्रे, आकाशत्वव्यपदेशश्च बृहदारण्यके, तदनुरोधेन च कारिकाकृतः प्रयोगः 'सर्वं जनन्वति प्राण.' (१-६), 'आकाशे च हृदि प्राज्ञः' (१-२) इत्यनवद्यम् । सर्वश्रुतिषु च वस्तुतोऽकारणोऽपि ब्रह्मणि कारणत्वव्यपदेशोऽप्येवमेव व्याख्येय इति ॥

प्राज्ञस्य सर्वाजत्वस्वरूपे केषांचिन्मतं तन्निराकरणं च-

अत्र केचिद् ग्राम्यन्ति । ज्ञानदाह्यबीजशब्देन ज्ञानाभावसंशय-
ज्ञानमिथ्याज्ञानेभ्योऽतिरिक्तमनाद्यनिर्वाच्यं मूलाज्ञानं संसारस्य बीजभूतमत्र
भाष्यकृता त्रिवक्षितमिति । ते प्रष्टव्याः, किमन्याकृतादिशब्दवाच्यं
मूलाज्ञानम्, किं चाऽऽत्मानात्मनोरितरेतराद्यासस्याप्यविद्यास्वरूपो-
पादानकारणत्वेनेष्टमग्रहणसंशयज्ञानमिथ्याज्ञानकसंस्कारेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन
च कैश्चिद्व्यवहियमाणं यत्किंचिदिति' आद्ये तस्याप्यविद्याकल्पि-
तत्वाभ्युपगमात्तत्र विवादः । आत्मन्यविद्याकल्पिते हि नामरूपे तत्त्वान्य-
न्वाभ्यार्मनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूतेऽप्याकृतशब्दवाच्ये । तदुपाव्यनु-
रोधित्वादेव चाऽऽत्मनो जगत्कारणत्वव्यपदेशः । स एव चान्याकृता-
त्माऽत्र प्राणादिशब्दैर्न्यपदिष्ट इत्यवादिष्य । द्वितीये तु वक्तव्यं भवति
किं तदपि मूलाज्ञानमध्यस्तमाहोस्वित्तेति । यद्यध्यस्तं न तर्ह्यध्यामकारणं
तन् । अध्यासकार्यं ह्यध्यस्तं नामेति । जथानध्यन्तम्, ज्ञानदाह्यबीजा-
नभ्युपगमप्रसङ्गः । तत्र चोक्तो दोष इत्यलमप्रकृतासंभाविनिप्रयोजन-
मूलाज्ञाननयनेन । श्रुतियुक्त्यनुभवविरुद्धं भाष्यादृतप्रक्रियाविरुद्धं चेदं
मूलाज्ञानास्यबीजस्वीकरणमित्यत्र विस्तरः ॥

ब्रह्मणः कारणत्वव्यपदेशः शब्दगोचरत्वव्यवहारश्च-

प्रकृतं त्विदम् मिथ्याज्ञानकृतसर्वाजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्व-
व्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च ब्रह्मणः कारणत्वव्यपदेश इति । इहापि च 'प्रभ-
वाप्ययौ हि भूतानाम्' इति । अत एवास्य सर्वाजत्वस्य मिथ्यात्वात् 'अक्षरात्
परतः परः' (मुं. २-१-२) इति सर्वविकारेभ्यः परमादन्त्याकृताम्या-
दक्षरादपि परत्वम्, 'सवाद्याभ्यन्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२) इति
स्वतोऽभ्यन्तरतः, परतो चाह्याद्वा जन्माभावम्, 'यतो वाचो निवर्तन्तेऽ-
प्राप्य मनसा सह' (तै. २-०) इति शब्दमनोगोचरयोः कार्यकारण-

त्वयोरभावम्, 'नेति नेति' (बृ. २-३-६) इति मूर्तामूर्ततद्वासनादि सर्वप्रपञ्चधर्माभावं च द्रुवत्यः श्रुतयो मिथ्याज्ञानकल्पितर्वाजवत्त्वाप-
नयनेन निरुपाधिकमेवात्मतत्त्वं व्यपदिशन्ति । तस्मादसदेतत् कार्यकारण-
योरुभयोरपि आम्बोपदिष्टत्वात् सत्यतेति । सर्वेष्वपि वेदान्तेषु कार्यकारण-
भावमध्यारोप्यैव ब्रह्मनत्वस्य प्रपञ्चनात् तत्र तत्रैव कार्यकारणभावम्या-
योदितत्वाच्च । तथा चाहुरभियुक्ताः 'अधगरोषापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं
प्रपञ्च्यते' इति । या पुनरुदाहृता श्रुतिः पूर्णमदः पूर्णमिदमिति । तस्या
नायमर्थः कार्यकारणयोरुभयोरपि सत्यतेति । कस्तर्हि, पूर्णमदो निरुपाधिकं
परं ब्रह्म, पूर्णमिदं नामरूपाभ्यां व्यवहारापन्नमपि स्वेन परमात्मरूपेण ।
तदेवं पूर्णात् कारणरूपात् स्वरूपेण पूर्णमेव सत् कार्यरूपेणोद्गच्छति
स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं न जहाति । तस्यास्य कार्यब्रह्मणः पूर्णत्व-
मादाय विद्ययाऽविद्याजनितमन्यत्वावभासं निरस्य पूर्णमेव प्रज्ञानघनैक-
रसस्वभावमवशिष्यत इति । तदेवं बीजयस्यस्याविद्याकृतत्वात्, श्रुत्युप-
देशजनितविद्यया च निर्बीजत्वस्यैव पारमार्थिकत्वेनाकामान् सूक्तं प्राज्ञस्या-
ध्याकृतत्वमध्यारोपितसयीजत्वाभ्युपगमेनैव, प्राणत्वकारणत्वव्यपदेशौ च
ब्रह्मण इति । अत एवात्रापि तामत्रीजावस्थां तस्यैव प्राज्ञावच्छिद्यत्वाच्चस्य
तुरीयत्वेन देहादिसंबन्धरहितां पारमार्थिकीं पृथक्वक्ष्यति श्रुतिः 'नान्तः
प्रज्ञम्' (मं. ७) इत्यादिना, कारिकाकृच्च 'निवृत्ते सर्वदुःखानाम्'
(१-१०) इत्यदिभिः श्लोकैरिति सर्वमसंकरम् ॥

जागरितदेहे विधादित्रयानुभवोपपत्तिः--

परमप्रकृतं त्विदम् - विधादीनां त्रयाणामिहैव जागरितदेहेऽनु-
भवः शक्यप्रदर्शन इति । ननु कथमिहैव त्रयाणामप्यनुभवः ? न हि युगप-
देव कश्चिज्जागर्ति, स्वप्नं पश्यति, सुषुप्तश्च भवतीति शक्यसंपादनम् ।
अस्तु वा कथंचिदर्शनस्मरणाभ्यां विश्वतैजसयोरनुभवो देह इति ।

प्राज्ञस्य तूपवर्णितविधया सर्वदेहसंबन्धराहित्यात् कथं 'त्रिधा देहे व्यवस्थित' इत्युक्तिरिति ?

अत्र भवान् प्रष्टव्यः । विमेकस्मिन्नेव जागरिते कथं त्रयाणा-
मनुभव इति चोच्यते ? किं वा जागरितादिभिन्नभिन्नावस्थावतां विश्वादीनां
कथमेकस्मिन्नेव जागरितदेहेऽनुभव इति । तत्र प्रथमकल्पे ब्रूमः ।
जागरिते तावद् यथोपवर्णितप्रकारेण दक्षिणाक्ष्युपलक्षितैर्बाह्येन्द्रियै-
र्विषयोपलब्ध्या विधो भवति । मनस्यन्तस्तूपलब्धविषयविकल्पनेन स
एव तैजसो भवति । तस्यापि विकल्पनव्यापारस्थोपग्रमे सति प्राज्ञ
एकीभूत इत्येकस्यैव त्रिधा देहेऽनुभव इत्यविवादम् । तच्चैदमुप-
लक्षणार्थम् । एवं स्वप्नमुपुप्तयोरपि तत्रतत्रव्यात्मनस्त्रैरूप्यानुभवोऽ-
स्तीति बोध्यम् । तद्यथा स्वप्नेऽपि जागरावस्थायामिधेन्द्रियाभासैर्यव-
हरन् यद्विषयोपलम्भनं कुर्वन् तेन तैजसोऽपि विधो भवति । तत्राऽपि
यद्विकल्पयति तेन तैजसः । अथ यत्तत्र विषयविवेचनविकल्पयोरभावेऽ-
विशेषापत्तिरिव तेन प्राज्ञः । अथ सुषुप्ते यद्यपि विशेषा न समवन्ति
तथापि तत्प्रविविक्षायां विश्वतैजसयोरनुभवः शक्यप्रदर्शन एव । तत्र
हि यन्मौढं निर्विकल्पविद्यापारेण चेतयते तेन विधो भवति ।
यत्तच्छान्तौ संस्कारकल्पविकल्पवानिव तेन तैजसो भवति । यत्तुनरुभय-
विधोपाधिः स्योऽकिञ्चित्संबोधवान् तेन प्राज्ञ इत्येवं तिसृष्वप्यवस्थायामु-
प्रातिस्विको विश्वाद्यनुभवोऽस्तीति जागरित एव तदनुभवप्रदर्शनोक्ति-
र्नापट्यमाना । तेन च प्रदर्शनेन प्रयोजनं यथा जागगयामेक एवाऽऽत्मा
स्वरूपस्थित उपाधिभेदाद्भिन्न इव विकल्प्यते तथा स एवैको जाग्र-
त्स्वप्नमुपुप्तस्थत्वेन त्रिधा विकल्प्यत इति पूर्वश्लोकोक्तार्थस्य दृढीकरणम् ॥

अथ कथं जागरितादिभिन्नभिन्नावस्थावतां विश्वादीनामेकस्मिन्नेव
जागरितस्थानेऽनुभव इति शङ्क्यते । मेयं शङ्केत्यमपनेदा । न

तावत् तैजसस्य प्राज्ञस्य वा स्वावस्थायां जातुचित् स्वप्नं पश्यामीति
 सुखं स्वपिमीति वाऽनुभव उपजायते, किं तु जागरित एवेदृशं स्वप्न-
 महमद्राधमिति वा सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिद्वेदिपमिति वा स्वप्नसुप्ता-
 नुभवयोर्विधायकं परामर्शो भवतीति सार्वजनीनमेतत् । सोऽयं
 परामर्शो देहावच्छिन्नस्यैव भवतीति देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ।
 तत्र सुखमहमस्वाप्समित्यादिपरामर्शस्तु बीजभावसहितस्याऽद्वितीयस्य
 प्रज्ञानघनस्येति स्पष्टम् । तदेवं बीजावस्थाऽपि न किञ्चिद्वेदिपमित्यु-
 त्थितस्य प्रत्ययदर्शनाद्देहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युक्तं
 सर्वथाप्यनवद्यमिति ॥

नावेदिपमिति स्मरणविषये केषांश्चिन्मतं तन्निराकरणं च—

केचित्स्वप्नसाक्षिचैतन्मस्याविनाशिनः संस्काराभावे कथं साक्षि-
 सुखाज्ञानानामनुस्मरणं स्यादिति शङ्कामुत्थाप्य समादधुः— अज्ञानगत-
 चैतन्प्राभासजन्मोपाधित्वाद्ज्ञानमुखसाक्षिविकल्पानुभवस्य, अज्ञानावस्था-
 भेदेन च चैतन्याभासाना भिन्नत्वात्, तद्विनाशसंस्कारजस्मरणमज्ञानमुख-
 साक्षिचैतन्प्राकारमज्ञानविशिष्टाश्रयमेव संभवतीति । तदेतन्सर्वमभिति-
 चित्रम् । न ह्यज्ञानं भावरूपं सुप्तावूरीकृतं कारिकाकृता क्वचिदपि ।
 कुत एव तदवस्थाभेदः, कुतस्तरा तत्प्रतिबिम्बितचिदाभासभेदः, कुतस्तमां
 च तद्वलेनानुस्मरणोपपादनमिति ? न चैवं न किञ्चिद्वेदिपमित्यनु-
 स्मरणस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । विकल्पमात्रत्वेनोपपत्तेः । यथोक्तं
 वार्तिककृद्भिः 'न सुप्तसिगविज्ञानं नाज्ञापिमिति स्मृतिः । कालाद्यव्यव-
 धानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतमाक् ॥ न भूतकालस्पृक्प्रत्यङ्गं चागामि स्पृगी-
 क्ष्यते । स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थो विकल्पस्रोतः स स्मृतः ॥ (वृ.वा. १-४-
 ३००, ३०१) इति । अतो नावेदिपमित्युत्तरीत्यैव बीजावस्थानुभवोप-
 पादनं मुनमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

विश्वादीनां भोज्यव्यवस्था

विधो हि स्थूलसूक्ष्मं नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक्तया प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥

स्थूलं तर्पयते विद्यं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥

भोक्तुरेकस्यैव भोज्यस्य चेकस्यैव त्रैविध्यम्--

प्राग्बोधिनिपद्याख्यानावंसरे उक्तार्थो श्लोकादिति भाष्यकृता न व्याख्याती । विश्वस्य स्थूलभोक्तृत्वं तैजसस्य वारानामयत्वात् सूक्ष्मभोक्तृत्वमिति च जाग्रदृष्ट्येत्युपपादितम् । आनन्दोऽत्र स्वरूपभूत एव, विषयविषयविगागराहित्यादानन्दमुगित्युपचारत एवेति च । तत्र विमर्तन्यम् । यत्तु व्याख्यानम्, आनन्दो विशेषभावोऽलक्षित आत्मा, तमेव भुङ्क्तेऽज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्यानन्दभुक् इति । तत्तुच्छम् । व्याख्यातृसमतस्य मूलाज्ञानस्य कचिदप्यनङ्गीकारात् कारिकाकृद्भिः । तद्दृष्टीनां मनसा चिन्तयितुमप्यशक्यत्वात् । अज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्येतत्तु स्वच्छायाकाराङ्गुलीभा रसयते इतिवद्व्याहृतं वचनमित्यलं स्वयंहतहननोद्योगेन । इदं त्वत्र प्रकृतम् । यथा विश्वतैजसप्राज्ञ एकस्यैवाऽऽत्मनो रूपभेदाः एवं भोज्यमेकमेव स्थूलसूक्ष्मानन्दरूपेण त्रिधा, भोगश्च तत्संबन्धरूपः, तृप्तिश्च तत्कृतेति ॥ ३-४ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

भोक्तृभोज्ययोरैकत्वोपपादनम्--

तदेवाह । त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थानेषु स्थूलप्रविविक्तानन्दान्यं यद् भोज्यमेकमेव त्रिधा भूतमविगया । यथा विश्वतैजस-

प्राजापत्यो भोक्तृकः । यस्त्रेतदुभयं वेद एकमेव भोज्यम् एकश्च भोक्ता
त्रिधा भिन्नत्वेनावभासत इति स भुञ्जानो न लिप्यते ॥

तत्र भोज्यं तावत् सुखसाधनत्वेन जागरिते मतं नास्ति स्वप्ने
स्वप्ने स्थूलरूपेण । यत्तु तत्र सूक्ष्मं विद्यते तत्तस्यैव जागरितभोज्यस्य
संस्थानान्तरमास्थेयम् । 'नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥'
(गी. २-१६) इति न्यायात् । न च स्वप्नकालेऽपि जागरितेनाविनाभूतं
स्थूलं भोज्यं क्वचिद्विद्यते एवेति शक्यशङ्कम् । न ह्येक एव पुरुषो युगप-
ज्जागर्ति स्वप्नं च पश्यतीति संभवति । न च जागरितद्रष्टुरभावे जागरितं
जागरितमात्रोपलभ्यं विषयजातं वा स्वातन्त्र्येण स्थितिं क्वचिद्विद्यते इति
शक्यं कल्पयितुम् । तस्माद्यथैव विश्वस्यैजसत्त्वं प्राप्नोति स्वप्ने, तथैव
स्थूलं भोज्यं सूक्ष्मतां गच्छतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । ननु 'अस्य लोकस्य सर्वा-
वतो मात्रामपादाय' (बृ. ४-३-९) इति श्रुतिमुदाहृत्य पूर्वं जाग्रदवस्था-
मात्रास्वीकरणेन स्वप्ने वासनामयं भोज्यं भवतीत्युक्तम् । तत्कथमिदानी-
मुच्यते स्थूलस्यैव सूक्ष्मतापचिरिति ? न परिहृत्वात् । जागरितदृष्ट्या
हि मात्रास्वीकरणं श्रुत्युक्तं पूर्वमुदाहृतम् । स्वप्नवानदृष्ट्या तु जाग्र-
त्स्वप्नयोः सममेव भोक्तृभोज्यप्रतीतिरिति परिहृतमेतन् । अत एवावस्था-
द्वयस्य सर्वमनन्तामभ्युपगम्य स्थानद्वयेऽपि पुण्यपापदृष्टमेव न तु जागरि-
तेऽपि पुण्यपापकर्तृत्वमस्त्वात्मन इति तत्रैव श्रुतौ स्पृष्टान्तरे विशाभिनम्
'मंप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च' (४-३-१५), 'बुद्धान्ते
रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च' (४-३-१७) इति च । अत एव
श्रुतिरिहापि जागरितेऽपि यदर्शनं तदपि स्वप्न एवेत्यभिप्रायेणाह 'न
कंचन स्वप्नं पश्यति तन्मुपुप्तम्' (मं. ५) इति कंचनेत्यविशेषिताभिधानेन ।
अतो न दोषः । तस्माद् युक्तमुक्तं स्थूलस्यैव संस्थानान्तरं सूक्ष्मं भोज्य-
मिति । अत एव मुपुष्पाद्विहितः क्वचिदपि भोज्यराशिर्वर्तते इति कल्पयितु-

मशक्यत्वात्, एकीभूतत्वश्रुतेश्च प्राज्ञस्वरूपभूतानन्दरूपेणैव सर्वमवतिष्ठत इत्यङ्गीकार्यम् । तदेवमेकमेव भोज्यं त्रिधा भिन्नं भातीयवगम्यते ॥

एवं भोक्ताप्येक एव सन् विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भवति त्रिभु धामसु तत्तदुपाधिभेदादेव । न तु स्वत एव भोक्तृत्वमस्ति । प्रथम-कारिकाविवृत्युक्तप्रकारेण योऽहमस्वाप्सं तदनु च स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमेवे-दानां जागर्मीति प्रतिसंधानात् । द्रष्टृत्वाविशेषाच्च । चित्तस्यन्दितवगाद्धि जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषानुभवः । जाग्रच्चित्तं स्वप्ने नास्ति, स्वप्नचित्तं च जाग-रिते नास्तीत्येतदेव तु चित्तैवलक्षणं द्रष्टृविशेषत्वभ्रान्तिकारणम् । सुषुप्तौ तु चित्तमेव नास्तीति दर्शनाभावग्रमः । स्वतस्तु नित्याविलुप्तचैतन्यस्वरूपस्य द्रष्टुर्न विशेषदर्शनं तदभावो वा विद्यत इति प्रतिस्थानमन्यादृश-मन्यादृशं द्रष्टृत्वं न शक्यं कल्पयितुम् । अतो त्रिष्वपि धामसु एक एव भोक्ता प्रकीर्तितो ब्रह्मविद्धिः ॥

भोक्तृभोज्यैकत्वविद्ः फलम्—

एवं यो वैतदुभयं भोज्यभोक्तृनयाऽनेकधाभित्तमप्येकमेवेति वेद स मुञ्जानो न लिप्यते । आत्मन एव स्वस्यैकस्य भोक्तुः सर्वस्यापि भोज्य-त्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं फाष्ठादि दग्ध्वा हीयते वर्धते वा । तद्देवयं भोक्ता स्वात्मनः सर्वभूतानां प्रभवाप्ययत्वं बुद्ध्वा, लोकदृष्ट्या सर्वानपि विषयान् मुञ्जानो न लिप्यते । स्वदृष्ट्या सर्वस्यापि भोज्यस्याऽऽत्मसात्करणादित्यर्थः ॥

इदमत्र रहस्यम् । यद्यप्युपपादितनीत्या भोक्तुरेकस्य सर्वं भोज्य-मित्येतावदेव सिद्धम् । तथापि सुषुप्ते भोक्तृभोज्यविभागरहित एक एवाऽऽत्मानुगूयते । तत्र हि प्राज्ञ एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽनन्दमयश्च श्रावित इति नैव मुख्यवृत्तत आनन्दभोक्तृत्वं तस्य ममन्ति । औपचारिकमेव तु

ब्रह्मात्मना सतामेव विश्वादीनां स्वेन मायामयरूपेणोत्पत्तिरिति गतम्, तस्य विश्वादीनामेव ब्रह्मग्रहणद्वारत्वं सिद्धति । यद्विश्वादिरूपेण भाति तदेव परमं ब्रह्म परमार्थत इति । यः सर्पः सा रज्जुरिति यद्वत् । दृष्टानु-सारी चायं सत्कार्यवादः । दृष्टा हि रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतनामरूपमाया-वीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगतृष्णि-कादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते केनचित् । सर्वत्रैव तु रज्जुसर्पो रज्ज्वास्पदः । मृगतृष्णिका चोपरास्पदा— इत्येवं सास्पदमेव सर्वं समारोपितं मायया जन्म लभत इति सुप्रसिद्धमेतत् । तस्माद्दृष्टानुसास्त्वात् सत्कार्यवाद एवाऽऽस्थेयो विवेकिभिः ॥

अविद्याकृतमायावीजादेव सृष्टिः—

अत्र केचिद्व्याख्यातार आहुः । अविद्याकृतनामरूपमायावीजोत्पन्ना रज्जुसर्पादयः, अविद्ययाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृताश्च ते मायावीजादुत्पन्ना-श्चेति । अविद्यैव मायेत्यङ्गीकारादिति । तदिदमनादेयं व्याख्यानम् । दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्गाद् भाष्यविरोधप्रसङ्गाच्च । न ह्यनाद्यध्यासत्र्यतिरिक्ता-नाद्यनिर्वाच्याविद्येति तत्कृता रज्जुसर्पादय इति वा लोके प्रसिद्धम्, येन दृष्टान्तसिद्धिः स्यात् । भाष्यविरुद्धश्चायं वादः । 'सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्म-भूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च-वीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया, शक्तिः, प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभि-लप्येते ।' (सू. भा. २-१-१४) इति हि सूत्रभाष्यवचनम् । तदनुरोवे-नेहाप्यविद्याकृतं यन्नामरूपवीजम् तदुत्पन्ना रज्जुसर्पादयः इति व्याख्यानं राजमार्गस्थितं हित्वा किमित्येवं वक्रमार्गेण व्याख्यातव्यमिति प्रष्टव्या इमे वादिनः । तत्र च नास्त्युत्तरं तेषाम् । तस्माद्दृष्टान्ते यथाऽऽविद्याकृत-नामरूपमायावीजादुत्पत्तिमन्तो रज्जुसर्पादयः, एवमेवाविद्याकृतनामरूप-मायावीजादुत्पत्तिमन्तो विश्वाद्यो मायास्वरूपा इत्येव सम्प्रग्व्याख्यान-मिति स्थितम् ॥

सृष्टिर्न पारमार्थिकी-

अथैवं प्राणात् सृष्टिमभ्युपगम्य तत्र मतभेदा उच्यन्ते स्वसिद्धान्त-
 प्रदर्शनाय । प्रमूयत इति प्रसव ईधरस्य सृष्टिः । सृष्टं जगदित्यर्थः ।
 तत्र केचित् परमेश्वरस्य जगतो निमित्तकारणमात्रत्वं स्वीकृत्य वदन्ति
 जगतो विभूतिर्वैश्वरूप्यं व्यापनायमित्यत ईधरः सृजतीति । तदपरे न
 क्षमन्ते । न हि विभूतिव्यापनेन कश्चिदतिशयो लभ्यते न चाव्यापनेन
 किञ्चिद्धीयत इति । अधास्य स्वभाव एव किं न स्यादिति ? तदपि न ।
 स्वभावस्य क्वचिदप्यनपायात् सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गात् । ननु बुद्धिमान्
 स्वतन्त्रश्वेश्वरो जीवानां धर्माधर्मापेक्षश्च । तत्र कुतः सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गः ?
 न । अन्नापेक्षस्य स्वाभावाभावाद्यौपचारिक एव स्यात् स्वभावशब्द-
 व्यनदेश्च इति । केवलमनुमानेनैव साध्ये ईधरनिमित्तत्वे मशरीरत्व-
 भोगार्दानाप्त्रनुमानमाध्वन्यप्रसङ्गः । अथ 'म ईशाचक्रे' (प्र. ६ ३), 'म
 प्राणमसृजत' (प्र. ६-४) इत्यादिश्रुत्यवष्टम्भादिनिमित्तकारणत्वानुमानम्,
 तर्हि 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' (तै. २-६) इत्यादिश्रुत्यवष्टम्भादुपा-
 दानस्यमपि किं नानुमीयत इति ! तस्मान्न निमित्तकारणमात्रमीश्वरः, नापि
 जगतो विभूतिव्यापनाय सृष्टिर्गिति । अत्रे ब्रुवते । पुरुषाणामर्थाय
 प्रधानमेव जगत्प्रेण परिणमते । तस्यैव च विभूतिः सृष्टिर्गिति । तत्रान्ये
 न सृष्यन्ते । ते हि प्रतिवदन्ति । पुरुषस्य भोगमोक्षां संसाध्यितकृत्वादिनि
 प्रदानं प्रवर्तत इत्यपेक्षालेपे कल्पना । न क्षयेतगम्य तस्य पुरुषार्थः
 संसाध्यितकृत् इति वा स्वविभूतिः स्यापयित्त्येति वा स्येच्छया प्रवृत्ति-
 रूपस्यतं । सृष्टादिष्वदर्शनात् । तस्माद्युक्तिविगद्भोऽयं वादः । ध्रुवि-
 विशुद्धश्च । 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायिष्येति । न तत्रोऽनप्यत । न
 तस्मत्प्या । इदं सर्वमसृजत । यद्विदं किञ्च । तन्मृश । तदेवानुप्राप्ति-
 शत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्वन्नाभवत्' (तै. २-६) इत्यादिना चेतन-

स्यैवेश्वरस्य निमित्तोपादानोभयकारणत्वश्रुतेः । तस्माद्विभूतिर्विस्तार ईश्वर-
स्यैव सृष्टिरिति केचित् ॥

एवं सृष्टिचिन्तका विविधं मन्यन्ते । सृष्टिचिन्तकानामेवैते
विकल्पाः, न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टावादर इत्यर्थः । न हि परमार्थै-
वेयं सृष्टिरीश्वरपरिणाम इति युज्यते । परिणामित्वे तत एवेश्वरस्य साव-
यवत्वानित्यत्वादीनां दुर्वारदोषाणां प्रसक्तेः । नित्यं निरवयवं च परिणमते
चेति विप्रतिपिद्धम् । यस्वत्रायुनिकवेदान्तिनः केचित्प्राहुः । नामरूप-
विभागानर्हसूक्ष्मदशापन्नप्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्म कारणावस्थम् । जगतस्तदा-
पत्तिरेव प्रलयः । नामरूपविभागविभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यो-
पस्थम् । ब्रह्मणस्तथाविधस्थूलमाव एव च सृष्टिरित्युच्यते । एवमीश्वर-
शरीरतया तत्प्रकारभूतत्वाच्चिदचितोः प्रकृतिपुरुषप्रकारसंस्थिते परमात्मनि
प्रकारभूतप्रकृत्यंशे विकारः, प्रकार्यंशे चाविकारः । प्रकारभूतजीवांशे
तद्धर्मभूतज्ञानसंकोचविकासौ सर्वे चापुरुषार्थाः, प्रकार्यंशे च नित्यनिर-
वयतेत्येवंविधाभिन्ननिमित्तोपादानकारणताभ्युपगमे ब्रह्मणि परिणामवादगत
दोषा न सेत्स्यन्ति । ब्रह्मणश्च समस्तचिदचिद्वस्तुनियामकत्वप्रदर्शनाय
सृष्टेस्तद्विभूतित्वव्यपदेश इति विभूतिवादोऽपि संगच्छत इति । तदप्यपेश-
लम् । तथा हि चिदचिदंशौ तावद्विकारापुरुषार्थाश्रयत्वेनाभ्युपगतावेव ।
तयोश्च ब्रह्मणोऽपृथक्प्रकारतया ब्रह्मण्येव तौ स्वगतविकारानित्यतादिदोषा-
नासंजयत इति बलादभ्युपेतव्यं स्यात् । अथ समस्तचिदचिद्विलक्षणतया
तन्नियामकतया च नित्यनिर्विकारता ब्रह्मण इत्यास्थीयते, तदा चिदचितोरेव
कार्यकारणावस्थाभाक्त्वं न तु ब्रह्मण इति तस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणता
परित्यक्तव्या स्यात् । तदेवं ब्रह्मणि चिदचिद्विशिष्टत्वस्य मुख्यवृत्तेना-
भ्युपगमे सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणैकत्वमित्युक्ति-
रुक्तिमालफला स्यात् । अभ्युपगमे तु चिदचिदुभयगतपरिणामादिदोषा

दुर्वारिणा एव ब्रह्मणि स्थिरिति ब्रह्मपरिणामवाद एव नामान्तरेण स्वीकृतः
स्यादिति तदुपणेतैवाऽयमपि यादो दूषितो भवतीत्यलं नवानकल्पना-
परीक्षणेन । प्रकृतमेव परिणामपक्षपरीक्षामनुसराम ॥

युक्तिविरुद्धोऽयमीश्वरपरिणामकल्पनेत्युक्तम् । श्रुतिविरुद्धा चेदम् ।
'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (वृ. २-५-१०) इति हि श्रुतिः । स
परमेश्वर एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपत्वेन गम्यत
इति हि तदर्थः । अतो मायामय्येव मृष्टिरिति नादरस्तत्र परमार्थ-
चिन्तकानाम् । न हि मायाचिन्तं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधनारक्ष
चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डशशिलत्रं पतितं पुनरुत्थितं च पश्यतां
तत्कृतमायासतत्त्वचिन्तायामादरो भवति । न हि द्रष्टारः कथमयं
मायावी खण्डशशिलत्रः पुनरुत्थितश्चेत्यादिचिन्तायामादरं वहन्ति
विवेकिनः । मायैवेदं सर्वमित्येवतूदासतं । तथैवायं मायाचिन्तं सूत्र-
प्रसारणसमः सुषुप्तस्वप्नादिविकासो युक्तिहीनप्रज्ञागः । तदारूढ-
मायाविसमश्च तस्यः प्राज्ञतैजसादिस्तत्तदवस्थोपाधिक इति सोऽपि
युक्तिहीनप्रकाशवानेव । अतः परमार्थचिन्तका न मायामयावस्थाया वा
तत्त्वत्वेन प्रतीयमानस्य विश्वतैजसप्राज्ञरूपस्य वा चिन्तायां वद्वादरा
भवन्ति ॥

सृष्टिः परमात्मस्वरूपनिर्धारणे द्वारम्—

सूत्रतदारूढाभ्यामन्यस्तद्विलक्षणस्तु परमार्थमायावी स एव
भूमिष्ठो मायाच्छन्नोऽस्मैमृष्टश्च तथा स्वयं प्रसारितया यथा अदृश्यमान
एव स्वरूपेण स्थितः, तथा जागरिताद्यवस्थात्रयतत्सविधादिभ्योऽन्यदव-
स्थात्रयच्छन्नमथ च तदमंस्पृष्टं तुरीयास्त्वं परमार्थतत्त्वम् । अतः परमार्थ-
मायाविस्वरूपनिर्धारण एवादरो मायाद्रष्टृणां यथा, तथा तुरीयचिन्ताया-
मेवादरो सुसुक्ष्णामार्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावादर इत्यतः सृष्टिचिन्त-

कानामेवैते विकल्पा इत्याह कारिकाकारः 'स्वप्नमायासरूपेति । अन्यैः परमार्थवादिमिरियं सृष्टिः स्वप्नसरूपा मायासरूपा च तद्देव दृष्टनष्ट-स्वरूपा इति विकल्पिता । अतः सृष्टौ किं कथमिति प्रश्नः प्रतिवचनं वाऽनुपपन्नमिति भावः ॥

स्वप्नमायादृष्टान्तादानप्रयोजनम्—

इदं त्वत्रावधेयम् । प्राज्ञस्य प्राणापराभिधानस्य यत्प्रभवाप्ययत्व-मत्र श्रुतम्, न तत्सृष्टिस्थितिप्रलपानां सृष्टप्रपञ्चस्य वा सत्यत्वावगमार्थं किं तर्हि व्यावहारिकीमवस्थात्रयदृष्टिगनुसृत्यावस्थानां च परस्परं कार्य-कारणसंबन्धमध्यारोप्य प्राज्ञस्यैवेकीभूतस्य मायया प्रपञ्चतदध्यक्षात्मना विपरिवर्तो भवतीति प्रबोधनार्थम् । तेन हि प्रबोधनेन मन्दमध्यमाधि-कारिणां सहसा परमार्थतत्त्वं ग्रहीतुमसमर्थानां प्रपञ्चस्य स्वप्नमायादि-तौल्यात् मिथ्यात्वे सति तदास्पदीभूत आत्मैवैकः परमार्थतत्त्वमिति क्रमेणाजाद्वयात्मप्रतिपक्षौ चिन्तावतारः कृतो भवतीति । तथा च वक्ष्यति 'सृष्टिरिति सृष्टिविद्ः' (२-२८), 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे' (२-३१), 'मायया भिद्यते ह्येतत्' (३-१९), 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५), 'जातिस्तु देशिता बुद्धेः' (४-४२)— इति च । तदेतत्सर्वमनुसंधायाऽऽह 'स्वप्नमायासरूपेति' इति । यथा स्वप्नमाययोः सृष्टिरिति मिथ्याप्रतीति-रेव वाचारम्भणमात्रत्वात्, न तु तत्र सृष्टिः सृष्टप्रपञ्चो वा वस्तुवृत्तनापि संभवति, एवमयमपि श्रुत्युक्ता सृष्टिरिति भावः ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

कालात् प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥

सृष्टौ वादिविकल्पाः—

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । सृष्टिः परमेश्वर-संकल्पादेव समुद्भूता 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छां. ८-७-१) इत्यादि-

श्रुतेः । संकल्पनामात्रं न संकल्पनातिरिक्तम् । इच्छामात्रत एव सृजति परमेश्वरः न तु कारणान्तरमपेक्षते इति केचित् सृष्टौ विनिश्चिताः । न च संकल्पमात्रत्वे भाविकत्वप्रसङ्गः । सत्यसंकल्पश्रुतेः । शुद्धसत्त्वोपाधि-निमित्ता हि संकल्पा ईश्वरस्येति । तदपि न शुभ्यति । उपाधिनिमित्तत्वे स्वतः संकल्पवत्वासिद्धेः । कर्मापेक्षत्वेऽप्यत्रमेव दोषः । अथ स्वत एव सत्यसंकल्प इत्यभ्युपगम्यते । तत्र । मनआदिसाधनाभावे तदनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा सदासंकल्पनप्रसङ्गादिति । यत्त्वत्र कश्चिद् । विनिश्चिता इत्युक्तिः सिद्धान्तत्व एव संगच्छते मतान्तरबोधकान्यादिशब्दाभावाच्चेति । तदसन् । सृष्टौ विनिश्चिताः सृष्टिः पारमार्थिक्येवेति दृढाग्रहवन्त इत्यर्थ-कत्वेनापि विनिश्चितशब्दप्रयोगोपपत्तेः । न चान्यादिशब्दाभावान्मिद्धान्त-त्वम् । 'अन्ये पुनर्मन्यन्ते', 'अपर आह'— इत्यपि सिद्धान्तावतरणप्रकारस्य दरीदृश्यमानत्वान् । अनेकविकल्पेषु मध्ये स्वपक्षमपि विनिवेश्यान्ते सिद्धान्तावधारणस्यापि संगतत्वात् । तथा च वक्ष्यति 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' (१-९) इति । यद्यन्त्यादिशब्दादर्शनमेव विनिगनकमभ्युपगम्येत तर्हि कालात् प्रसूतिमित्यस्यापि सिद्धान्तत्वापात इत्यतः परापशकुनार्थं स्वनामा-च्छेदकौशलमिदमिति । तस्माद्विकल्पमात्रा एते कालस्वभावनियति-यहच्छादिवादा इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैष स्वभावोऽयमात्मकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥

सृष्टिविचारोपसंहारः—

इतश्चैष एव सिद्धान्तः । यतो भोगार्थं सृजतीश्वर इत्येके । क्रीडार्थमिति चापरे । तदेतदनुपपन्नम् । कथम् ? न तावद्भोगार्थम् । नित्यतृप्तस्य भोगकाङ्क्षाप्रसङ्गवभावात् । न च क्रीडार्थम् । रत्यर्धित्वा-

भावात् । न हि क्रीडया विना रतिमविन्दन् क्रीडामिच्छति भगवानिति कल्पयितुं युक्तम् । ननु यथा लोके वृष एव कश्चित् किञ्चिदपि प्रयोजन-
मनभिसंघायैव लीलया क्रीडाविहारेषु प्रवर्तते, एवमीधरोऽपि प्रवर्तताम् ।
अत्र को दोषः ? न । लीलयापि कस्यचित्सूक्ष्मस्य प्रयोजनस्य शक्यो-
त्प्रेक्षणत्वात् । ईधरे च तदभावात् । तदाह 'आप्तकामस्य का स्पृहा'
इति । तस्मान्न भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरित्युभयोः पक्षयोरपि दूषणम् ॥

अथवा देवस्यैव स्वभाव इति स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां सृष्टि-
पक्षाणां दूषणमिदम् आप्तकामस्य का स्पृहेति । आप्तकामत्वात् स्वार्थं वा
परार्थं वा तस्य प्रवृत्तिर्नैव युज्यते । प्रवृत्तिलक्षणा हि दोषाः । न च
कामादिदूषितमिदं भगवतः स्वरूपम् । 'अपहतपाप्माभयः रूपम् ।
आप्तकाममात्मकाममकामः रूपः शोकान्तरम्' (बृ. ४-३-२१) इति
श्रुतेः । अतो देवस्य स्वभाव एवायं यदविद्यया प्रपञ्चरूपेणाऽवभामनमिति ।
ननु श्वेताश्वतराणां संहितोपनिषदि 'स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं
तथान्ये परिमुह्यमानाः । देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं ब्राम्ह्यते ब्रह्म-
चक्रम् ॥' (श्वे. ६-१) इति स्वभाववादं व्युत्सय महिमावादः स्वीकृतः ।
कथमिह तद्विरोधेन स्वभाववादोऽङ्गीक्रियते ? नैव दोष । विशिष्टदेव-
कालनिमित्तानपेक्षसज्यमानस्वभाव एवोत्पत्तिकारणमितिपक्षस्यैव श्वेताश्वतरे
निरासात् । अत्र तु स्रष्टुः स्वभाव उच्यते । अतो यकिञ्चिदेतत् । एवं
'लोकवत्तु लीलकैवल्यम्' (ब्र. सू. २-१-३३) इत्यत्रापि प्रयोजनोद्देश-
शून्यः स्रष्टुः स्वभाव एव लीलाशब्दवाच्यः । तेन नास्त्यक्रीडापक्ष-
निरासेन विरोधः । 'सोऽकामयत' (तै. २-६) इति श्रुत्याऽप्तकामस्य
का स्पृहेत्यस्य विरोधस्तु दूरनिरस्तः । सोऽकामयतेति स्वरूपमृतविशुद्ध-
कामविषये प्राणिकर्मापेक्षया ब्रह्मणः प्रवर्तकत्वानुज्ञानात् । का स्पृहेत्यत्र
च पूर्वानुभवसंस्कारोद्भेदनिमित्तप्रवर्तककामरूपदोषप्रतिषेधात् । तस्मात्सूक्तं

देवस्यैष स्वभावोऽयमिति । न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् । स्वभाव एव रज्ज्वादीना यदज्ञातानां तेषां सर्पादिरूपेणावऽभासनम् । तथाऽज्ञातत्रक्षणोऽर्पाति । तदुक्तम् 'इदं जगदुपादानं सर्वशक्त्यजभ्रयम् । स्वात्मैवाऽज्ञानवृत्तेन प्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥' (वृ. वा. १-२-१२६.) एवं 'प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' इति मन्त्रार्थः प्रपञ्चितः ॥ ९ ॥

अथ सप्तममन्त्रावतरणिका

तुरीयस्य शब्दानभिधेयत्वम्--

अधोपनिपदि चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह 'नान्तः प्रज्ञम्' इत्यादिना । तस्य च सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वाच्छब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव तुरीयं निर्दिदिक्षति । जातिगुणक्रियादिविशेषो हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तादृशप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वादेव च पदार्थानां शब्दाभिधेयत्वम् । तत्र गौरिति गोत्वजातितः, शुक इति गुणतः, गन्तेति क्रियातः, विपाणीति संबन्धत इत्येवं यथा गवादेरभिधेयत्वं नैवं तुरीयस्य शब्दाभिधेयत्वम् । सर्वेषामपि विशेषाणां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतानां तत्राभावात् । अतोऽन्तःप्रज्ञत्वादिविशेषप्रतिषेधेनैव तन्निर्देशुमीहते ॥

यदि सर्वविशेषाभाववत्तुरीयं तर्हि शून्यमेव तदिति प्राप्तम् । न । मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पादयो विकल्पा निरास्पदा दृष्टाः कचिदपि । रजतं शुक्तिकास्पदम् सर्पो रज्ज्वास्पदः, पुरुषः स्थाण्वास्पदः मृगतृष्णिका चोपरास्पदा इत्येवं सर्वत्रैव विकल्पा वस्त्वास्पदा एवोपलभ्यन्ते । एवं प्राणादिविकल्पा अपि तुरीयास्पदा इति न तस्य शून्यत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥

एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात् तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमेवापन्नम् । शक्यते हि प्राणादीनामास्पदं तुरीयमिति वक्तुम् । यथा हि

मं. ७]

घटादिस्वकाद्याधारत्वेन दृष्टः शक्यत एव शब्दैरभिधातुम् 'उदकाधारो घटः' इत्यादिभिः, एवं तुरीयमपि प्राणाद्याधारत्वेन शक्याभिधानमेवेति न प्रतिषेधैरेव प्रत्याख्यत्वं तस्येति चेत् । न । वैपम्यात् । दृष्टान्ते हि व्यावहारिकसत्यस्यैवोदकादेराधेयत्वं घटादेश्च, धारत्वमिति युक्तं घटादेः शब्दवाच्यत्वम् । अत्र पुनः प्राणादेः परमार्थसत्ताभावादसत एवविकल्पस्य रजतादेरिव शुक्तिकादिरास्तदं परमार्थरूपं तुरीयमिति वैपम्यम् । न हि सदसतोः शुक्तिकारजतयोः संबन्धः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभाक् । अवस्तुत्वात्संबन्धस्य । एवं प्राणादिविकल्पस्य तुरीयस्य च संबन्धो न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभाक् । अवस्तुत्वात् प्राणादिविकल्पस्य । अतो धनवानिति यथा संबन्धद्वारेण शब्दवाच्यत्वं देवदत्तस्य एवं प्राणादिमत्तुरीयमिति शब्दवाच्यत्वं तस्य न संभवति । संबन्धाभावात् । नापि रूढिर्निमित्तम् । निरुपाधिकत्वेन प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् तुरीयस्य । नापि जातिः । अद्वितीयस्य निर्विशेषत्वात् । सामान्यं हि जातिर्विशेषेषु सर्वत्रानुवृत्ता । तथा च गोत्वादिजातिमत्तथाभिधीयन्ते गवादिविशेषाः । इदं तु तुरीयं न कुतश्चिद्व्यावृत्तं न कुत्रचिदनुवृत्तं वेति न सामान्यं न च विशेष इति । नापि क्रियावत्त्वं निमित्तम् । यथा पाचकः पाकक्रियाकर्तृत्वेनाभिलष्यते । कूटस्थस्याविचालिनः क्रियानुपपत्तेः । नापि गुणवत्त्वं निमित्तमत्र । यथा नीलादिगुणवत्त्वेन नीलोत्पलादिस्तत्तच्छब्देनोच्यते । निर्गुणत्वात् । अतः कथंचिदपि नाभिधानेन निर्देशमर्हतीति प्रतिषेधैरेव प्रत्याख्यमिति युक्तम् । न चैवं तुरीयशब्देनाप्यनभिधेयत्वम् । इष्टापत्तेः । न हि चतुःसंख्यापूरणत्वमभिप्रेत्य तुरीयमिति व्यपदिश्यते । संख्यादिसर्वगुणरहितत्वात् । किं तर्हि विश्वादित्रयं कल्पितसंख्याक्रमपेक्षैव तथोच्यते । न च प्रतिषेधशब्दवाच्याभाववत्त्वं प्राप्नोतीति शङ्कनीयम् । भाववदभावस्याप्यसत्त्वाविशेषात् । सदसतोः संबन्धस्य च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभाक्त्वं नास्तीति परिहृतत्वादिति ॥

तुरीयज्ञानं न निष्प्रयोजनम्--

ननु सर्वथाऽनभिधेयत्वे तुरीयं शशविषाणादितुल्यमेवेति प्राप्तम्, अतो निरर्थकं तज्ज्ञानमिति । न । आत्मत्यागगमे तुरीयस्यानात्मतृष्णा-व्यावृत्तिहेतुत्वाच्छुक्तिकावगम इव रजततृष्णायाः । न हीर्यं शुक्तिकैवेत्यव-गमे सति पुनः पूर्ववत् रजततृष्णायाः संभवोऽस्ति । एवं तुरीयं ब्रह्मवाह-मित्यवगमेऽविद्यातृष्णाप्रवृत्त्यादिदोषाणां न संभवः । तुरीयं च स्वरूपत आनन्दरूपमविद्ययाऽप्राप्तमिव विद्यया च प्राप्तमिव भवतीति पुरुषार्थरूपम् । अनोऽनर्थनिवृत्तेरर्थप्राप्तेश्च सद्भावाद्ज्ञानर्थकं तुरीयविज्ञानम् ॥

सर्वोपनिषदां तुरीये समन्वयः--

ननु तुरीयस्यात्मत्वावगमे न साधनमस्ति । निर्विशेषत्वात्स्य प्रमाणविषयत्वाभावात् । न । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । सर्वा ह्युपनिषदस्तात्पर्येण तत्स्वरूपावगमोत्पादन एव पर्यवसन्नाः । तथा हि 'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति काश्चित्जीवरूपत्वप्रतिषेधेन स्वरूपभूत-सदान्मक्तुरीयरूपत्वोपदेशः । 'अयमात्मा ब्रह्म' (श्रु. २-५-१९) इति द्रष्टृत्वश्चेतृत्वादिकं निषिध्य ब्रह्मस्वरूपत्वोपदेशः । 'तत्सत्यं स आत्मा' (छां. ६-८-७) इति सद्ब्रह्मणः सत्यत्वावधारणम्, तस्यैव चात्मत्वोप-देशः । 'यत्साक्षात्परोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' (श्रु. ३-४-१) इति यदत्यन्तमव्यवहितमगौणं ब्रह्म स एव सर्वान्तर आत्मेति ब्रह्मणः प्रत्यगात्म-त्वोपदेशः । 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः' (मुं. २-१-२) इति सर्वमूर्तिवर्जितं ब्रह्मैव सर्वेषामात्मा संदेहभेदेषु यद्यप्यविद्यया सप्राणं समनः सेन्द्रियं सविषयं च प्रत्यव-भासते तथापि स्वरूपतो निर्विकारि निरुपाधिकमव्याकृतादपि परमक्षरमिति तुरीयत्वेन निर्देशः । 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छां. ७-२५-२) इति यदिदं दृश्यते सर्वतोऽविद्यातन्मत्सर्वं परमार्थत आत्मैवेत्युपदेशः । तदेवमादि-

मं. ७] वाक्याना तात्पर्येणैतदर्थस्यैव प्रतिपादनादयमेवार्थः प्रतिपादादयिपितः सर्वा-
स्वप्युपनिषत्स्विति गम्यते । न चैवमुपदेशानन्तरं किञ्चिदुपासनाद्यनुष्ठानं
विधित्सन्ति श्रुतयो येन तासां तादर्थ्ये निर्भरो न स्यात् । तदेवं तादर्थ्ये-
नैवोपश्रयात् सर्वोपनिषदाम् 'तद्धास्य विजज्ञौ' (छा. ६-१३-३) इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्चावगत्यनुत्पत्तेरनाशङ्कनीयत्वात् नास्ति तुरीयस्यानवगमे कारणम् ।
न चैयमवगतिर्प्रान्तिः । बाधकाभावादिति निरवयम् ॥

तुरीय एवाऽऽत्मनः परमार्थः पादः—

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तः । यद्यपि द्वितीये
मन्त्रे 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' इत्येवोक्तम्, न तु परमार्थापरमार्थरूपश्चतु-
ष्पादिति, तथापि 'ओमित्येतदक्षरं सर्वम्' (१) 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्म' (२)—
इति चाभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपादनेन परमार्थतत्त्वमभिधानाभिधेयोभय-
विलक्षणमित्यप्युक्तप्रायमेव । तथा च परमार्थरूपेणैक एवायमात्मा
संख्यवहारमात्रेण चतुष्पाद् भवतीत्युक्तं भवति । तस्यास्यापरमार्थरूप-
मविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं विश्वतैजसप्राज्ञाख्यं पादत्रयलक्षणम् । तच्च
बीजाङ्कुरस्थानीयम्, बीजं प्राज्ञोऽङ्कुरौ च विश्वतैजसाविति । उक्तं हि
'एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' (६) इति । अत्र नैवं
मन्तव्यं बीजाङ्कुरवत् पारमार्थिक एवैष कार्यकारणभाव इति । न हि बीज-
स्यावयवोपमर्देनाङ्कुरोत्पत्तिवदत्र प्राज्ञस्वरूपस्थोपमर्देन विश्वतैजसप्रादुर्भावो
भवति । सोऽहमिति प्रत्यनुसंधानात् । तस्मादविद्याकल्पितेनैव तु रूपभेदेन
प्राज्ञतैजसविश्वत्वभाक्तवमविकृतस्यैवात्मन इति मायिकबीजाङ्कुरस्थानीय-
मेवेदं पादत्रयं श्रुत्युक्तम् । यथा मायामयाद् बीजान्मायामयोऽङ्कुरो जायते,
एवं बीजात्मनः प्राज्ञात् तदङ्कुराविव विश्वतैजसौ प्रतीयते इति । अथे-
दानीं तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्याऽबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीय-
मुच्यते । तच्च स्वरूपेण न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागित्यतः पूर्वोक्तविधया

समारोपितसर्पादिस्थानीयस्य यथोक्तजागरितादिस्थानत्रयस्य निराकरणेन तत्स्थानित्रयनिराकरणेन चाह मन्त्रः । नान्तःप्रज्ञमित्यादि ॥

तुरीयः पादः

(उपनिषत्)

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयत प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहायमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यप-
देश्यमेकात्मप्रत्ययमारं प्रदञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं
मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

तुरीयः पादो न विश्वादिभ्योऽन्यः---

ननु 'अत्रमात्मा चतुष्पात्' इत्यात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञातम् । तत्र च विश्वादिपादत्रयं कथितमिन्वनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञतैजसादिभ्योऽन्यत्वं सिद्धमिति किमर्थं नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधः क्रियते ! न हि सिद्धमेव पुनरपि वक्तव्यं भवन्नुद्दिश्य किमपि प्रयोजनान्तरम् । न च तैजसादि-
प्रतिषेधमात्रेण तुरीयस्य स्वरूपं सिद्ध्यति, येन सप्रयोजनः स्यादनें प्राणास
इति । अत्रोच्यते । नानर्थकोऽयं प्रतिषेधः । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव
रज्जुस्वरूपप्रतिषेधेनैव व्यवसायैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिषेधादपि पितृत्वात् ।
यथा हि सर्पोऽपि स्याद्, भूच्छिद्रमथवा दण्डः इति मरीचिरूपेण विकल्पिता
रज्जुः सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव न सर्पोऽयम्, न भूच्छिद्रम्, न वा दण्डः
इति सर्वविकल्पनिवृत्तौ स्वरूपेणैव प्रतिषेधा भवति । एवं स्वप्नस्थैर्वाऽऽ-
त्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिषेधादपि तुमिष्टत्वात् प्रतिषेधः क्रियते । जागरितावस्था-
वत्त्वप्रतिषेधेनैव विश्वत्वप्रतिषेधः, स्वप्नावस्थावत्त्वप्रतिषेधेनैव तैजसत्व-
प्रतिषेधः, सुषुप्तावस्थावत्त्वप्रतिषेधेनैव च प्राणत्वप्रतिषेधः । तुरीयमेव
द्वान्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्पयते तत्र तत्र । न च 'मूत्ररसनिर्वर्तिना

रञ्जुरियम्' इतिवत् स्वरूपेणापि शक्यं प्रतिपादयितुं तुरीयम्, येन विधिमुखेनैव तस्य निर्देशः क्रियेत । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यं हि तदित्यवोचाम । तस्मात् समारोपिततैजसत्वादिविकल्पप्रतिषेधेनैव प्रतिपाद्यते । तत्त्वमर्सातिवत् । यथोक्तमुपदेशसाहस्रथाम् "सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते । रज्ज्वामिवादिधीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः" (उ.प. १८-४) इति । यथा रज्ज्वां समारोपितसर्पबुद्धिनिवर्त्यते 'रञ्जुरियम्' इत्यातोक्त्या, एवं तत्त्वमत्यादिशास्त्रवचनैरपि स्वतः सिद्धात्मनः सकाशाद्विषयभूतोऽहङ्कारादिविविच्य युक्त्या निषिध्यते । त्वंपदार्थस्य परमार्थरूपं सिद्धमेव हि समारोपितयुष्मद्धर्मनियेधेन प्रतिपाद्यते । न तु तदपि वाक्यप्रतिपाद्यं रूपम् इति श्लोकार्थः । तस्मान्न तैजसादिभ्योऽन्यत्वप्रतिपादनमिदम्, किं तु विकल्पप्रतिषेधेन सिद्धार्थज्ञापनमिति नानर्थको निषेधः ॥

अथ व्यवस्थात्मविलक्षणमेव तुरीयम्, अत एव 'नान्तःप्रज्ञम्' इत्यादिप्रतिषेधस्तैजसादिभ्योऽन्यत्वं प्रतिपादयितुमित्येव किं न स्यादिति ? अत्र वयं पृच्छामः । को भावः ? किं जाग्रदादिभ्योऽन्यदपि स्थानं चतुर्थमस्तीति । आहोस्वित् तुरीयपादः सर्वथा स्थानवर्जितः, अत एव चावस्थावद्ध्यस्तैजसादिभ्योऽन्यन्तविलक्षण इति ? तत्र समाध्यादेः स्थित्यन्तरस्वाभ्युपगमे शक्यमेव तुरीयं तादृशस्थानवत्त्वेन स्वरूपेणैव निर्देशुमिति पूर्वोक्तप्रतिषेधानर्थक्यदोषान्न निस्तारः । अथ सर्वथा स्थानवर्जितमेव तुरीयम्, तथापि दोषान्न मुच्यसे । स्वरूपेणैव हि येनकेनचित् तदापि निर्देशार्हं भवतीति । ननु तुरीयस्य सर्वथाऽन्यवहार्यत्वान्न निर्देशार्हतेति चेत् । यदि तर्हि व्यवस्थात्मविलक्षणमेव तुरीयं तेभ्योऽन्यत् ततः शास्त्रोपदेशानर्थक्यम् । तत्प्रतिषेधद्वाराभावात्, स्वयं च निर्देशानर्हत्वात् । न हि तदाऽवस्थात्रयद्वारेण तन्निर्देशः कर्तुं शक्येत । तदन्यत्वात् । नापि स्वतः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादिति । शून्यतापत्तिर्वा तुरीयस्यैतत्पक्षे ।

न हि सर्वगच्छप्रत्ययागोचरं सर्वथापि प्रतिपत्तिद्वाराद्यं च वस्त्वमीति
कल्पयितुमपि शक्यमिति ॥

प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्यम्--

यदा पुनरस्मान्प्रथमालम्ब्य स्थानत्रयेऽप्यात्मिक एव स्वतो निर्विकल्पः
स्थानत्रयवत्त्वारोपेण त्वन्तःप्रज्ञादित्येन विकल्प्यते स्फुरिव सर्वादित्येनेति
स्वीक्रियते, तदा न कोऽपि दोषः । कथम् ? स्थानत्रयविशिष्टत्वं प्रति-
भाममात्रेण, वस्तुतस्तु तुरीयात्मन्वमेवेति स्थिते प्रातीतिकाद्विश्वन्नादि-
रूपाद्विलक्षणस्वरूपत्वं सिद्ध्यति, स्वतो निर्विकल्पत्वाद्बिधिमुरेत्येन निर्देशा-
नर्हत्वं च । तत एव च विकल्पप्रतिषेधेनैव प्रतिपाद्यत्वमपि तुरीयस्य
बलादायातीति न कोऽपि दोषात्तद्वः । किं चैवमन्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषेध-
विज्ञानगमकालमेवात्मन्वयनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिरिति सप्रयोजनतापि प्रतिषेधस्य ।
अन्तःप्रज्ञान्नादिविकल्प एव त्वन्तःप्रपञ्चः । स च नित्यं निवृत्त एवात्मनीति
प्रतिषेधविज्ञानाद्ब्रह्मस्य इति । यद्यप्यन्तःप्रज्ञत्वादिरूपो विकल्पः प्रतीय-
मानमायारूपेण न विद्यत एव परमार्थतः, तथापि तस्य वस्तुतस्तुरीयात्म-
नैव सत्त्वादसतोऽपि विकल्पस्य तुरीयाधिगमहेतुत्वमिति प्रागुक्तविधना
पद्यतेऽधिगम्यतेऽनेन तुरीयतत्त्वमिति पादत्वं विश्वादीनां पद्यतेऽधिगम्यत
इति च पादत्वं तुरीयस्येत्युभयथापि पादत्वमुपपद्यते । तदुक्तम् । 'गवादि-
बोधनिवृत्तिः पदतज्ज्ञानहेतुतः । अनन्वितपदज्ञानगोपिण्डैकादसायिनी । यथैवं
नामरूपादिप्रपञ्चोपायहेतुतः । अप्रपञ्चात्मके भूमि प्रत्यग्बोधः प्रजायते ॥'
(वृ. १-४-०.०.५, ९९६) इति । यथा गोपद्राङ्कितदेवतज्ज्ञानहेतुत एव
नष्टगोबोधो जायते, अथ च स बोधो गोपदतज्ज्ञानाभ्यामसंमृष्टगोमात्र-
विषयः, एवमेव नामरूपक्रियाविकल्पप्रपञ्चोपायहेतुतः परमार्थतत्त्वबोधो
जायते । स च सर्वविकल्पासंमृष्टपरमार्थतत्त्वमात्रविषयः- इति
वार्तिकार्थः ॥

तुरीयस्याधिगमे शाब्दज्ञानमेवात्मम्—

अपि चास्मिन् पक्षेऽन्तःप्रज्ञादित्यप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवा-
 ऽऽत्मन्यनर्थनिवृत्तिलक्षणं फलं परिसमाप्तं तुरीयं च नित्यसिद्धमेवेति न
 प्राप्यम् इत्यतस्तुरीयाधिगमे प्रतिषेधरूपशाब्दविज्ञानातिरिक्तं प्रमाणान्तरं
 तदर्थं साधनान्तरं वा न मृग्यं भवतीति प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । तस्मान्न
 व्यवस्थात्मविलक्षणस्तुरीयात्मा विश्वादिभ्योऽप्य इत्यभिप्रायेण नान्तःप्रज्ञ-
 मित्यादिप्रतिषेधः, किं तर्हि स्थानत्रयेऽप्येक एवाऽन्तःप्रज्ञत्वादित्येन
 विकल्पत इति तदपवादार्थं एवेति सिद्धम् । ततश्च ये वादिनः प्राहुः
 शाब्दज्ञानातिरिक्तमपि किञ्चिज्ज्ञानान्तरं प्रमाणमपेक्षते साक्षात्काररूपम् ।
 यतो विगलितसंसारं ब्रह्म न शाब्दगोचर इति, ये च सामान्यविषयमेव
 शाब्दं ज्ञानं विशेषविषयं तु साक्षात्काररूपमिति, येऽपि च शाब्दप्रमाणा-
 न्निश्चितेऽप्यात्मतत्त्वेऽनाविमिथ्यादर्शनाभ्यासोपचितवलवत्संस्कारजमिथ्याव-
 भासानुवृत्त्यभिभवाय तत्त्वदर्शनाभ्यासलक्षणं श्रुतिविहितं लोकसिद्धं वा
 कर्तव्यं भवतीति, किं बहुना येनकेनचित्साधनेन निर्विकल्पकसमाध्यायव-
 स्थान्तरे साक्षात्काररूपं संपादयितव्यमिति च ये केचिद्वायदूकाः ते सर्वे
 सुनिराकृता भवन्ति । न हि रज्जुसर्पादिविकल्पविवेकसमकाल एव रज्ज्वां
 सर्पादिनिवृत्तिफले सिद्धे सत्यपि पुनरपि रज्ज्वधिगमस्य प्रमाणान्तरसमपेक्षा
 साधनान्तरसमपेक्षा वाऽवशिष्यते । शब्दस्य च विषयानुसारेण प्रमिति-
 जनकत्वं न पुनः सामान्यविषयत्वं परोक्षविषयत्वं प्रवृत्त्यङ्गविषयत्वं वा तत्र
 तन्त्रम् । दग्धज्ञानादौ निश्चितापरोक्षस्य विषयाधिगमे प्रवृत्त्यन्तरानपेक्ष-
 त्वस्य च दृष्टत्वात् । निःसामान्यविशेषे देशकालाद्यव्यवहितस्वरूपे च
 सर्वविकल्पप्रतिषेधविज्ञानानन्तरं प्रमाणान्तरव्यापारस्य साधनसाध्यसद्भावस्य
 वा चिन्तयितुमप्यशक्यत्वादिति ॥

प्रमाणस्य प्रमेयाज्ञाननिवृत्तिमात्रे व्यापारः--

इतश्चैतदेवम् । सर्वत्रैव हि प्रमाणफलमिदं यत् स्वविषयतमो-

निवृत्तिः । न पुनर्विषयसाक्षात्करणमपि । न ह्यज्ञानव्यतिरेकेणापि विषय-
प्राकट्यप्रतिबन्धकमन्यद्विद्यते । यदि नाम किञ्चित्तादृशं प्रकल्प्येत, न
तस्यापनयने समर्थं भवेत् प्रमाणम् । अकारकत्वात् । अथ प्राकट्यं नामा-
र्थगतः काश्चिदाधेयो धर्मविशेषः, तत्र न प्रमाणस्य सामर्थ्यमस्ति ।
अकारकत्वादेव प्रमाणस्येति । तस्माद्विषयतमोऽपनयनव्यतिरेकेण नैवास्ति
प्रमाणव्यापार इति सुष्ठूक्तमव्यारोपितानर्थप्रपञ्चनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीयाधि-
गमे प्रमाणान्तरं न मृग्यमिति । येषां पुनर्वादिनां घटविषयकतमोपनयन-
व्यतिरेकेण घटाधिगमेऽपि प्रमाणं व्याप्रियते — घटविषयकाज्ञानं च निवर्त्य
घटप्राकट्यं च कार्यमित्युभयत्रापि प्रमाणव्यापारः — इति मतम्, तेषां
छेद्यकाष्टाद्यवयवसंबन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि च्छिद्विर्वाप्रियत
इत्युक्तं स्यात् । काष्टावयवसंबन्धवियोगश्च कार्यः, काष्टावयवौ च निर्वर्त्यौ
इत्यवयवविन्धवयवयोश्च कुठारव्यापार इत्युक्तं स्यात् । ततश्च दृष्टविरोधः ।
यदा तु घटनमसौर्विधेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सितनमोनिवृत्तिमात्र-
फलावसानम्, यथा च्छिद्विक्रियाच्छेद्यकाष्टाद्यवयवविश्लेषणफलावसाना
तदा घटविज्ञानं नान्तरीयकम्, न तत्प्रमाणफलम् । तमोनिवृत्तिरेव तु
फलं प्रमाणव्यापारस्य । न क्षर्थात् सिध्यति घटविज्ञाने तत्रापि
प्रमाणव्यापारो दृष्टविरोधेनापि कल्प्यत इति । तस्मात् साधूक्तं
घटप्रमाणमनुपादित्सितनमोनिवृत्तिफलावसानमेव न तु घटाधिगमेऽपि
व्याप्रियते तमोनिवृत्तिनान्तरीयकत्वाद्घटविज्ञानस्येति । नद्वेदेव
चात्मन्यव्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविधेककरणे प्रवृत्तं प्रतिषेधविज्ञानप्रमाण-
मनुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादिविकल्पनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीयाधिगमेऽपि न
व्याप्रियत इति युक्तम् । प्रमाणत्वाविशेषात् ॥

यत्तु कल्प्यते प्रमाणफले जातेऽप्यनादिमिथ्यादर्शनाभ्यासोपचित-
बलबलसंस्कारजमिथ्यावभासा अनुवर्तन्ते तदभिभावाय च साधनान्तरं मृग्य-
मिति । तदगत् । तदानीं निर्विषयत्वाग्निमिथ्याप्रत्ययस्य । अनवधृतविषय-

विशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते । शुक्तिरजतादिप्रत्ययवत्, न तु प्रमाणाद्विशेषावधारणवतः । इह तु प्रति-
 पेधविज्ञानेन निर्विशेषवस्त्वधिगमे सति मिथ्यायमासस्यैव नावकाशः ।
 यत्प्रत्ययं क्वचित् प्रमेयनिश्चये जातेऽपि पूर्वोक्तविपरीतप्रत्ययजनितसंस्का-
 रेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययद्वयान्ति-
 मकस्मात्सुर्वन्तीति, तत्र बाधकविद्यासंस्कारजनितप्रत्यया एव प्रभवन्ति
 तद्व्युदासायेति न तत्र साधनान्तरं गवेषणीयं भवति । अतो यत्किञ्चिदेतत् ॥

शब्देन प्रमातृत्वनिवृत्तिः—

इतश्चान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण प्रमाणव्यापाराभावः ।
 कथम्? अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । न
 हि देहेन्द्रियान्तःकरणाध्यारोपणं विनाऽयङ्गस्यान्तः प्रमातृत्वमवकल्पते ।
 तच्चाध्यारोपणम् अदस्थान्त्याध्यारोपणान्तर्गतमिति नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रति-
 पेधप्रमाणजनितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव निवृत्तमिति कथं पुनरपि
 प्रमातृत्वं तदाश्रितप्रमाणव्यापारो वावशिष्यतेति ? तथा च वक्ष्यति
 कारिकाकृदपि 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इति । सर्वविकल्पव्यङ्गितं
 तुरीयतत्त्वे ज्ञाते सति पुनरपि ज्ञातृत्वादिद्वैतं नावशिष्यते इत्यर्थः । अत एव
 ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्य द्वैताभावबोधकस्य द्वैतनिवृत्तिभ्रणञ्चव्यतिरेकेण क्षणान्त-
 रानवस्थानम् । ननु ज्ञानं निवृत्तं कमेव न निवृत्त्यमिति तस्य निवृत्त्यनन्तर-
 मप्यवस्थानं श्लात् स्वीकर्तव्यम् । न । प्रमाणज्ञानस्य यथावस्थितज्ञापकत्वे
 सति द्वैतमिथ्यात्वज्ञानस्यापि द्वैतान्तर्गतत्वात् तस्य स्वपरचापकत्वे विरोधा-
 भावात् । न हि 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्' इत्यादिना सर्वस्यापि ज्ञान-
 ज्ञानस्य मिथ्यात्वे वचनेन ज्ञापिते पुनरपि ज्ञानस्य पारमार्थिकज्ञानत्वेन
 तद्वैतवचनस्य परमार्थिकवचनत्वेन वायम्यनिरवकल्पते । ज्ञानत्वमेव हि
 प्रवृत्तज्ञानस्य तादृशं येन तदुत्पत्तिमकालं ज्ञातृज्ञानज्ञेयमामान्यं निरवशेष-

मपवाच्यत इति । अतः केवलतर्कावष्टम्भेन द्वैतनिवृत्तिप्रणव्यतिरेकेणावस्था-
नमेतज्ज्ञानस्य न कल्पनीयम् । अथाप्याऽऽग्रहेणैवमपि कल्पन्ते । तदा तत्रि-
वर्तकं ज्ञानान्तरं कल्पनीयम्, तस्यापि निवर्तकं ज्ञानान्तरमित्यनवस्थादौ-
स्थ्यात्प्रथमोत्पन्नज्ञानस्यापि द्वैतानिवर्तकत्वं न सिध्येत् । तथा च द्वैतानि-
वृत्तिरूपानिष्टप्राप्तिरेव स्याच्छुष्कतर्कव्यसनिनः । तस्मान्न सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्य-
नन्तरं प्रमातृत्वादिभेदोऽस्तीकरणीयः । तस्मात् प्रतिषेधविज्ञानप्रमाण-
व्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥

तुरीयात्मन्यन्तःप्रज्ञत्वादिनिषेधः—

अथ मन्त्राक्षराणि व्याख्यायन्ते । नान्तःप्रज्ञमिति चतुर्थमन्त्रोप-
वर्णितैजसप्रतिषेधः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुं. २-१-२) इति
श्रुत्या अमनस्त्वान्तःप्रज्ञत्वं तुरीयस्य । 'न बहिष्प्रज्ञम्' इति तृतीय-
मन्त्रोक्तविश्वप्रतिषेधः । "सर्वेन्द्रियविवर्जितम्" (श्वे. ३-१७) इति
श्रुतेरिन्द्रियशून्यत्वात् तस्य । 'नोभयतःप्रज्ञम्' इति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तराल-
वस्थाप्रतिषेधः । यद्यप्यन्तःप्रज्ञत्वबहिष्प्रज्ञत्वव्यतिरिक्तमुभयतःप्रज्ञत्वं नामा-
वस्थान्तरस्मान्तरालिकं नाम्नि, तथापि न जागरितवत् स्थिरस्फुटाव-
भासो बाह्यवस्तूना नापि स्वप्नवदस्फुटास्थिरावभासो यस्यां तन्द्राद्यवस्थाया
यत्र वा अन्तर्मनसि बहिरिन्द्रियद्वारेण च क्रमशः प्रज्ञा अव्यवस्थिता
चरति संनिपातज्वरादिनिमित्ता, तादृश्यवस्थाऽनेन प्रतिषिध्यत इत्यदोषः ।
'न प्रज्ञानघनम्' इति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । सुषुप्तस्य पञ्चममन्त्रविवृत्युक्त-
प्रकारेण द्वितीयकारिकाविकृत्युक्तप्रकारेण च जाग्रत्स्वप्नस्थविश्वतैजसौ
प्रति बीजत्वात् । जाग्रत्स्वप्नयोरिव विशेषविज्ञानाभावेनाविवेकरूपत्वाच्च
तत्प्रतिषेधेन तुरीयमबीजं विवेकाविवेकाभ्यां वर्जितमित्युपदिश्यते । 'न
प्रज्ञम्' इति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः । यद्यपि युगपत्
सार्वविषयकत्वं प्रज्ञाया नास्ति । पर्यायेणैव विषयज्ञातृत्वस्योपलभ्यमान-

त्वात्, तथापि 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुं. १-१-९) इत्यादि-
श्रुतिपरिप्रापितस्य प्रतिषेधः 'न प्रज्ञम्' इति । 'यः सर्वज्ञः' इत्यादि
श्रुतिस्त्रविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारत्रिपयेत्यन्यदेतन् । अस्तु तर्हि सर्व-
विधप्रज्ञाप्रतिषेधादप्रज्ञमचेतनमित्याशङ्क्याऽऽह नाप्रज्ञमिति । प्रज्ञाप्रतिषेधेन
विशेषविज्ञानवत्त्वमेव निराक्रियते न तु सर्वथाप्यचेतनत्वं विवक्ष्यते ।
कृत्स्नप्रज्ञसिस्वरूपत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥

अन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्त्वे युक्तिः--

आह । कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ
सर्पादिवत् प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इति ? न हि रज्जुसर्पादिवदन्तःप्रज्ञ-
त्वादीना बाधोऽस्ति । गम्यमानानामपि चेत् तेषामसत्त्वम् कस्तर्हि विघ्नम्भ-
स्तुरीथस्यापि सत्त्व इति ? उच्यते । ज्ञस्वरूपाविशेषोऽपीतरेतरव्यभि-
चाराद्रज्ज्वादाविध सर्पधारादिविकल्पितभेदवत् । ननु सर्पधारादि-
विकल्पितभेदा बाध्यमाना दृश्यन्ते । नास्ति सर्पोऽत्र नास्त्युदक-
धारेत्पनुभवदर्शनात् । बाधदर्शनानन्तरं च नासीदस्ति भविष्यति वा
सर्पादिविकल्प इति निश्चीयते । इह पुनर्बाध एव न दृश्यते ।
न हि नास्वाप्सं न स्वप्नमद्राक्षमिति वा न जागर्मीति वा कस्य-
चिन्नतिः । तत्कथमसत्त्वमन्तःप्रज्ञत्वादीनामवगम्यत इति ? सत्यमविवेकि-
नामेवं स्यात् । विवेकिनां तु जाग्रदाद्यवस्थासु सत्यत्वबुद्धिः सर्वथापि
दुःसंपादा । कथम् ? यत्स्वरूपेण गृहीतं यत् तत्स्वरूपं न व्यभिचरति
तत्सत्यम् । यत्तु व्यभिचरति तदनृतमिति सत्यासत्यविभागहेतौ स्थिते
ज्ञेयस्य जागरितादेरपीतरेतरव्यभिचारादसत्यत्वम् । ज्ञस्वरूपस्य तु सर्वत्रा-
व्यभिचारात् सत्यत्वं निर्विचिकित्सं सिद्धं भवति । ननु च यस्मिन् देशे
काले वा यस्य सद्भावः प्रतिपत्तस्तस्मिन्नेव देशे काले च तस्याभावः प्रति-
पन्नश्चेत् तत्र विरोधात् बलवत्प्रतीतिर्बाधकत्वम्, देशान्तरकालान्तरसंबन्धि-
तयानुभूतत्वान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ तु नैव विरोध इति कथमत्र बाध्य-

वाधकभावः ? रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसंबन्धित्यथाभावप्रतीतिविरोधो
 बलवत्प्रतीतिर्वाधकत्वं चेति वैपद्यम् । न हि जाग्रत्काले जाग्रदभावः,
 स्वप्नकाले स्वप्नाभावो वा केनचित् प्रतिपन्न इति चेत् । न । देशकालयो-
 र्देशकालान्तराभावात् । न हि देशाधारभूतं देशान्तरं कालाधारभूतं
 कालान्तरं वा विद्यते, येनैतन्निदमवलम्ब्य देशकालनोम्नैव देशे काले
 वा भावमभावं वा निश्चित्य ततो सत्त्वमसत्त्वं वा निर्धारयितुं शक्नु-
 यान् । पचूच्यते कालस्य पदार्थविशेषणत्रैव प्रतीतिमन्व्य पृथगस्तित्व-
 नास्तित्वाद्गो न वक्तव्या इति । तत्पदार्थानामपि कालादपृथक्प्रतीतिरस्ति-
 त्वनास्तित्वादयस्तेषामपि न वक्तव्या इति प्रतिवक्तव्यम् । समानं हि
 देशकालवस्तुतां महावस्थानं जाग्रन्व्यप्रपोः सुषुप्ते चाप्रतीतिः महैवेति । न
 चाऽऽन्ना देशकालयोरेन्दतराधारकः । देशकालयोर्गुणत्वात् । तस्मान्नायं
 निदमः सत्यासत्यत्वादिनिर्धारणहेतुः । किं तु यथोक्तमेव व्यभिचर-
 त्वरूपत्वं मिथ्यात्वनिश्चयकम्, अन्यभिचरत्वरूपत्वं च सत्यत्वनिश्चा-
 यकमित्यकामेनापि भवताम्बुपगन्तव्यम् । अपि च यदा जागर्ति तदा न
 स्वप्नं पश्यति, यदा स्वप्नं पश्यति तदा नैव जागर्तीति जाग्रदशाया
 स्वप्नदृक्त्वं यथा न कथञ्चिदपि विद्यते इति सृष्टैव, एवं स्वप्नदशाया
 जाग्र-
 द्दृष्टत्वमपि सृष्टैवेति न किञ्चिद्वैषम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः । भिन्नभिन्नौ
 च कालप्रवाहौ जाग्रत्स्वप्नयोर्नैकः समान कालप्रवाहोऽस्ति, येन प्रतीत्या-
 प्रतीत्योः कालान्तरविपक्षत्वेन विरोधाभावः शङ्क्येत । सुषुप्ते तु
 द्वयोरपि स्वरूपाभाव इति च सुप्रसिद्धमेतत् । एवं सुषुप्तानुभवस्याऽपि
 स्वरूपव्यभिचारोऽवगन्तव्यः । तदेवं व्यभिचरत्वरूपत्वादसत्त्वमन्तःप्रज्ञ-
 त्वादानामिति परिशुद्धम् ॥

आत्मनश्चैतन्यस्वरूपत्वान् सत्यत्वम्--

मयत्र चाऽऽन्यभिचाराज्जस्वरूपस्य सत्त्वम् । न हि क्वचिच्चैतन्य-
 रूपमन्तःप्रज्ञत्वादिकमियं ज्ञस्वरूपं व्यभिचरत्यात्मा । ननु तदपि सुषुप्ते

व्यभिचरति । सुप्तोत्थितो हि सर्वः पृष्ठो वदति न किञ्चिदज्ञासिपमिति ।
 नैतदेवम् । सुपुप्तस्याप्यनुभूयमानत्वात् । 'मुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदि
 पम्' इति हि सुप्तोत्थितपरामर्शः सुपुप्तस्याप्यनुभूयमानत्वे प्रमाणम् । ननु
 नावेदिपमित्यस्य स्मृतित्वं त्यैव प्राक् प्रत्याख्यातं 'नाज्ञासिपमिति स्मृतिः'
 इति वार्तिकमुदाहरता । वादम्, न तु तद्विरुद्धमिहोच्यते । कूटस्थानु-
 भवरूपेणाऽऽत्मना व्याप्तिमन्तरा तादृशपरामर्शानुपपत्तिरित्येतावदिहोच्यते ।
 अत एवोक्तं वार्तिककारैरपि 'न चेदनुभवव्याप्तिः सुपुप्तसाभ्युपेयते ।
 नावेदिपं सुपुप्तेऽहमिति धीः किञ्चलाद् भवेत् ॥' (बृ.वा. ३-४-१८३)
 इति । एवं 'स्वप्नमद्राक्षम्' इति परामर्शान्यथानुपपत्त्या स्वप्नेऽपि कूटस्थ-
 चैतन्यरूपज्ञस्वरूपस्याव्यभिचरितत्वं सिध्यतीत्यवगन्तव्यम् । न च 'न
 किञ्चिदज्ञासिपम्' इति परामर्शेन ज्ञस्वरूपमपलप्यते, किं तु ज्ञेय-
 सामान्यम् । तथा हि श्रुतिः 'यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न
 विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु
 तद् द्वितीयपक्षि ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' (बृ. ४-३-३०) इति ।
 अयमर्थः । सुपुप्ते न विजानातीति यत् तन्न विज्ञातृस्वरूपभूतचैतन्यस्या-
 भावात् ; किं तु विज्ञेयस्य कस्यचिदपि द्वितीयस्य वस्तुनस्तत्राऽऽत्मन-
 प्रविभक्तस्यान्यस्याभावात् । कथमेतत् ? न हि विज्ञातुरात्मनो विज्ञाते-
 श्चैतन्यस्य विपरिलोपो निरन्वयविनाशो विद्यते, अविनाशित्वादविकारित्वा-
 त्स्येति । ननु च न विजानातीति व्यवहारो ज्ञातृत्वं विना न संगच्छते ।
 तद् यदि ज्ञातृत्वं तत्र वर्तते कुतो न विजानाति ? अथ न विद्यते कथ-
 मुच्यते विजानन्वै तन्न विजानातीति ? नैष दोषः । निर्विकारचैतन्य-
 स्वरूपमात्रस्यैवात्र ज्ञस्वरूपत्वेन विवक्षितत्वात् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागस्य
 ततोऽन्यस्य सुपुप्ते सर्वथाप्यभावात् । तदुक्तम् 'निष्क्रियश्चेतनः साक्षी
 सक्रियोऽचेतनः पराह । व्यावृत्तश्च प्रमात्रादेः सिद्धः साक्षी सुपुप्तगः ॥'
 (बृ. वा. ३-४-१८२) इति ॥

एतेन यदाहुराधुनिकाः केचित् 'न किञ्चिदज्ञासिपम्' इति न
 ज्ञानाभावः परामृश्यते किं तु ज्ञानविरोधिनी मूलाज्ञानस्य भावरूपस्यानु-
 भूततया स्मर्यमाणस्यानुपपत्त्यैव प्रमीयत इति, तदप्यपहस्तितं भवति ।
 सुषुप्ते कृतस्थचेतन्यव्यतिरिक्तस्य ज्ञातृत्वस्य ज्ञानसाधनस्य वाऽनभ्युपगमात्
 तत्र मूलाज्ञानानुभवानुपपत्तेः । नाज्ञासिपमित्यस्य स्मृतित्वस्य प्रमाणात्-
 त्वाच्च । न च नाज्ञासिपमिति परामर्शान्दधानुपपत्त्या ज्ञानाभावः प्रमीयत
 इति युक्तम् । निषेधस्य विषयत्वेन विशेषज्ञानस्य अकल्पकत्वत्वेऽपि
 जागरिते यथा विशेषविज्ञानं तथा नैव सुषुप्ते इति निषेधस्यापि जागरित-
 दृष्ट्यैवेत्युपपत्तौ तदुपपत्त्यर्थं सुषुप्ते ज्ञानाभावस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात् ।
 न च कृतस्थचिन्मात्रव्यतिरिक्तं ज्ञानमज्ञानं वा तयो विभक्तमन्यत् तत्रा-
 वस्थाया शक्यकल्पनम्, येन जानातीति न जानानीति वा व्यपदेशोऽर्थ-
 वान् भवेत् । तस्मात्तान्नेदिपमितिपरामर्शजानाविद्या भावरूपाऽभावरूपा
 वा सुषुप्ते निषिध्यन्ति, किं त्वनुभवरूपं जम्बरूपमात्रमित्यलनतिप्रसङ्गेन ॥
 आत्मनि ज्ञेयधर्मा अप्यध्यस्ताः--

तदेतावना निषेधग्रन्थेनेदमुक्तं भवन्त्यन्तःप्रज्ञत्वादिना व्यभिचरदृप-
 त्वाञ्जम्बररूपस्य च क्वचिदप्यत्रमिचाराच्चैतन्यमात्रस्वरूपत्वं तुरीयस्य न
 प्रज्ञत्वमप्रज्ञत्वं वेति । इदानीं तत्र ज्ञेयधर्मा निषिध्यन्ते । यत एवं चैतन्य-
 स्वरूपम्, अत एव 'अदृष्टम्' न मनइन्द्रियादिगोचरम् । सर्वज्ञेयधर्म-
 रहितमित्यर्थः । सर्वज्ञेयप्रकाशत्वात् । यस्माददृष्टम् तस्मादेवाव्यव-
 हार्यम् । हानोपादानव्यवहारागोचरम् । अदृष्टस्य व्यवहारगोचरत्वानुप-
 पत्तेः । न केवलं ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वादव्यवहार्यत्वं तस्य । यतोऽप्राप्तं न
 कर्मेन्द्रियैस्तत् । कर्मेन्द्रियगोचरत्वात्प्रपन्मालक्षणभावात्, गित्तविषयि-
 चैतन्यस्वरूपत्वाच्च । 'अलक्षणम्' । लक्षणेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गम् ।
 तदजितम् । नानुमेयं पूनादिलिङ्गानुमेयवद्वयादिविचित्रार्थः । अत एवा-
 त्तिन्मन एवाव्यपदेशं च । न हि प्रत्यक्षानुमानयोगोचरं विचिन्मनम् ।

चिन्त्यं शब्दैर्ग्यपदेश्यं वा भवति । ननु शास्त्रोपदिष्टधर्माधर्मस्वर्गादिवद्य-
पदेश्यं भवेत् तदनुमारेण चिन्त्यं चेति । न । अविषयचिन्मात्रस्वरूपत्वात् ।
न हि स्वरूपेणाविषयभूतं मनोगोचरं याम्गोचरं वा भवेत् । कथं तर्हि
श्रुत्या व्यपदेशः ? मनोवागोचरत्वनिषेधेनैव श्रुत्यापि व्यपदिश्यते न तु
विषयीक्रियत इत्यदोषः ॥

यस्वत्र द्वैतिव्याख्यानम् विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशान्ते व्यव-
स्थितः । अमुक्तैरदृश्यत्वाददृष्टः । मुक्तिं विना तदृष्यविषयकग्रहण-
व्यवहारयोरभावात् अव्यवहार्यं. — इत्यादि । तच्छ्रुतहानाश्रुतकल्पना-
दूपितं हेयमेव श्रयोऽर्थमिः । दृश्यत्वादेश्च चिन्स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽनात्म-
त्वप्रसङ्गात्त एव चाचेतनत्वविनाशिन्यादिदोषाणामपरिहार्यत्वाच्चेति न्याय-
बाह्यं च व्याख्यानम् । न च विष्णुस्तुरीये द्वादशाङ्गुलान्ते कचित्स्थाने
व्यवस्थित इति विज्ञायते । प्रपञ्चोपशममिति सर्वम्यानवत्वनिषेधश्चाम्मिन्
पक्षे विरुध्यत इति स्फुटमिति सर्वधोपेक्ष्यं व्याख्यानम् । तस्माददृष्टत्वादयो
यथाश्रुता एव ग्राह्या इत्यलं कुर्याद्व्याख्यानविमर्शेन ॥

तुरीयस्याऽऽत्मप्रत्ययगन्धत्वम्—

नन्वेवं सर्वथापि ज्ञानृजेयधर्मशून्यत्वे तुरीयस्य शून्यत्वप्रसङ्ग एव ।
मानार्थिना हि मेयसिद्धिः । न चात्र मानमस्तीति । क एवमाह मानसिद्धं
तुरीयमिति ? न हि मेयं तत् । कथं तर्हि तुरीयसिद्धिरिति ? उच्यते ।
एकात्मप्रत्ययसारं तत् । ननु प्रत्ययमारत्वं प्रत्ययगोचरत्वमेव तत्कथम-
चिन्तयमित्युक्तम् ? अत्रोच्यते । जागरितादिषु स्थानेष्वेकोऽयमात्मा
अत्रभिचरच्चैतन्यस्वरूपः इत्युक्तरिन्ना योऽयमिनारी प्रत्ययस्तेनानुसरणीयं
तुरीयम् । अयमभिप्रायः । तुरीयं ह्यात्मा सर्वम् । आत्मा च नाम
स्वरूपमेव जिज्ञासोः प्रमाणमनपेक्ष्यैव स्वयं सिद्धम् । प्रमाणादिव्यवहारा-
श्रवणादेव । तथापि तु प्रमाणाद्याश्रयत्वमेव तन्वामाधारणं रूपमिति
माभूत्कस्यचिन्ननिरिन्नात्मप्रत्ययेनानुसरणीयं तुरीयमित्युच्यते । न चैता-

वता तस्य प्रत्ययगोचरत्वम् । न ह्यात्मा एक एव स्थानत्रयेऽर्पाति प्रत्ययो
 जागरितमात्रलब्धात्मा स्वर्गाधिपं स्थानत्रयेऽप्येकत्वेन स्थितं विपर्याकर्तु-
 नुत्सहते । आत्मा हि नाम प्रत्ययस्यापि प्रत्यक्स्वरूपम् । 'यच्चाप्नोति
 यदादत्तं यच्चाति विपरानिह । यच्चास्य सन्ततो भावन्नस्मादात्मेति
 कीर्त्तते ॥ ' (?) इति स्मृतेरेक एवात्मा जाग्रदादिष्विन्यागमानुसारी
 यः प्रत्ययः, तेनानुमृतमेक एवाऽऽत्माद्वितीय इति च विनिश्चितं तुरीयं
 न प्रत्ययान्तरमाकाङ्क्षते । तस्मात्प्रत्ययाविषयः प्रत्ययस्य च साक्षात्त्येवं
 ज्ञाते सति द्रष्टृद्रष्टव्यत्वादयः संर्धेऽपि विकल्पा निवर्तन्त इत्यत्र न
 कश्चिदातङ्कः ॥

अथवा एक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे
 तत्तुरीयम् 'एकान्मप्रत्ययसारम्' । न ह्यात्मप्रत्ययादन्यः प्रत्ययस्तुरीयं
 याथातथ्येन ज्ञापयितुमशक्यमिति । 'स योऽन एकैकमुपाम्ने न स वेदाकृत्स्नो
 ह्येषोऽत एकैकेन भक्त्यात्मेत्येवोपामीतात्र होते सर्व एकं भवन्ति' (वृ.
 १-४-७) इति श्रुतेः । प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनआद्यन्यतरूपेणैवाऽऽ
 त्मानं प्राणिमि वदामि पश्यामि शृणोमि मन्ये- इत्येवमाथैकैकक्रिया-
 विशिष्टमेव यावद् वेद तावत्त सम्यग्वेद परमात्मतत्त्वम् । अकृत्स्नो हि
 तदा भवति । तस्मात् कृत्स्नस्वरूपेणात्मविविदिपुञ्चेत् तमात्मेत्येवोपासीत ।
 अत्र ह्यात्मनि निरुपाधिके प्राणादिरूपोपाधिकृतविशेषा एकतां भजन्ते
 परमार्थत इति श्रुत्यर्थः । तस्माद् यदेव सवेदेहिष्वनात्मन आत्मत्वेन मतान्
 आप्नोति स्वेन चैतन्मन्वरूपेण, यत्रैव चात्मप्रत्ययस्य निष्ठा तत्तुरीयमात्मैक-
 प्रत्ययसारमिति विशेषणार्थो ज्ञेयः । अत्राऽऽत्मप्रत्ययरूपप्रमाणविषय इति
 शङ्का तु न समुत्थापनीया । 'आत्मेत्येवोपामीत' इति श्रुत्यैवेतिपरप्रयोगे-
 णाऽऽत्मतत्त्वस्याऽऽत्मशब्दप्रत्यययोरविषयत्वज्ञापनात् । यच्चत्रैकप्रत्यय-
 सारमित्यवदं पठित्वा 'एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णस्वतः श्रुतः ।
 तदेना च स्वरूपं यदैकान्त्रं तेन कीर्तितः । प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार

मं. ७]

आनन्दरूपतः ॥ ' इति व्याख्यानम् । तत्सर्वयोपेक्ष्यम्, नान्तःप्रज्ञमित्या-
दिना द्वितीयनिषेधे सत्येकस्य प्रधानत्वानुपपत्तेः । न हि सर्वेतरजनशून्ये
ग्रामेऽवशिष्टः कश्चिदेकः पुरुषो ग्रामणीरिति व्यपदेशमर्हति । न च सार
आनन्दरूपतः इति युक्तिमत्, न हि पूर्णत्वानन्दस्य कस्यचिन्सारत्वम्,
सारशब्दस्यानन्दार्थकत्वं वोरपद्यत इति ॥

आत्मनो निष्प्रपञ्चत्वम्--

'नान्तःप्रज्ञम्' इत्यादिना स्थानिधर्मप्रतिषेधः कृतः । 'प्रपञ्चोप-
शमम्' इति तुरीये जाग्रदादिस्थानधर्मप्रतिषेधः क्रियते । अत्राप्यात्मनोऽ-
व्यभिचरच्चैतन्यस्वरूपत्वं स्थानानामन्योन्यव्यभिचारित्वं स्वरूपव्यभिचारित्वं
च तद्धर्मत्वाभावे गमकमिति समानम् । एवं चेदमुक्तं भवति-- न
स्थानिधर्माः स्थूलभुक्त्वादयोऽस्मिन् स्वरूपे मन्ति, न वा स्थूलभोगादयः
स्वप्नप्रतिरिक्ताः यदपेक्षया स्थूलभुक्त्वादि भवेत् । तस्माद्भक्तुतः प्रपञ्चोप-
शममेव क्रियाकारकफलशून्यं भोक्तृभोग्यभोगविभागशून्यं चेति ।
अत एव स्थानस्थान्युभयधर्माभावात् तत्कृतविक्षेपरहितमिति शान्तं
कूटस्थमविचालि । शिवं महल्लस्वरूपम्, यतोऽद्वैतं रागद्वेषास्पदभेद-
विकल्परहितम् । 'चतुर्थं मन्दन्ते' अविद्याप्रत्युपस्थापितविश्वादिपाद-
त्रयरूपवैलक्षण्यात् तुरीयमिति । वस्तुतस्तु न तुरीयमपि देशकालोपाधि
कृतरांस्याप्रवेग्राहित्यादित्युक्तम् ॥

तुरीयस्य परमार्थात्मत्वम्--

'स आत्मा' परमार्थतः । विश्वाद्यस्तु तस्मिन्नेव विकल्पिता ।
'स विज्ञेयः' प्रतीयमानरज्जुसर्पभृच्छिद्रदण्डादिविकल्परहिता रज्जुर्यथा
विज्ञेया सर्पादिविकल्पापनयनेन तथा तत्त्वमसीति वाक्यार्थस्तुरीयात्मा
'अदृष्टो द्रष्टाश्चुनः श्रोतामतो मन्ताविज्ञानो विज्ञाता नान्नोऽनोऽस्मि
द्रष्टा नान्नोऽनोऽस्मि श्रोता नान्नोऽनोऽस्मि मन्ता नान्नोऽनोऽस्मि विज्ञातैव

त आत्मा' (वृ. ३-७-२३) इत्यादिश्रुतिभिः सर्वसाक्षित्वेन दर्शनादि-
विषयत्वशून्य इति, तेनानन्ताः सर्वेऽपि द्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञातृत्वेन
कल्पिता इति, स एव च सर्वेषां न आत्मेति चोक्तः । 'न हि द्रष्टृदृष्टे-
र्विपरिलोको विद्यतेऽपिनाशिव्यात्' (वृ. ४-३-२३) इत्यादिभिश्चा-
विपरिलुप्तचैतन्यस्वभावोऽद्वितीयोऽविकारी चोक्तो य आत्मा स विज्ञेयः ॥

कीदृशमात्मनो विज्ञेयत्वम् ?—

अत्र 'विज्ञेय' इति भूतपूर्वगत्या वचनम् । यद्यप्यात्मैवाऽऽत्मनो
न विज्ञेयो भवति, न चात्मनोऽन्यद्विज्ञेयमस्ति वस्तुतः । अद्वैतत्वात् ।
तथापि तत्त्वविज्ञानाभावनिमित्तो देहादिप्यनात्मस्यात्मत्वनिश्चयो जागरिता-
द्यभिमानश्च यत्र भवति तस्यामवस्थायां विपरीतरूपापन्नस्याऽऽत्मनोऽप्यात्मा
विज्ञेयो भवति । अतः परमार्थविज्ञानात् पूर्वं विज्ञेय इवाविद्ययाभूदिति
विज्ञेय इत्युक्तम् । विज्ञाते तु परमार्थदृष्ट्या नान्योऽनोऽस्ति विज्ञेयो
विज्ञाता वा । अत एव हि 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (का. १-१८) इति
वक्ष्यति कारिकाकृत् । श्रुतिश्चात्र भवति 'यत्र हि द्वैतमिव भवति..
तद्वितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमानैवाभूत् ... तत्केन कं
विजानायात्' (वृ. २-४-१४) इति । तस्मात् 'म आत्मा' इति
तुरीयोपदेशजनितविज्ञानानन्तरमपि 'म विज्ञेय' इति विधीयत इति न
अमित्यम् । तथा हि संप्रदायविदां वचनम् 'सद्ब्रह्मात्माऽहमित्येवं
योरे कार्यं कथं भवेत्' इति ॥ ७ ॥

अथ तुरीयकारिकाः

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीजानः प्रभुश्च्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुषो विभुः स्मृतः

॥ १० ॥

तुर्यात्मा नित्यनिवृत्तविधादिरूपः—

यथा विधादित्रयमन्त्रोक्तेऽर्थे श्लोकास्तथात्र तुरीयमन्त्रोक्तेऽर्थे एते
वक्ष्यमाणा श्लोका भवन्ति ॥

तुर्य आत्मा प्राज्ञतैजसविधलक्षणानां सर्वदुःखानाम् । सर्वदुःखा-
धाराणामपि तदाश्रयत्वात् प्राज्ञादन्तो दुःखानीत्युच्यन्ते । प्राज्ञो हि दुःख-
बीजत्वेन दुःखम् विश्वतैजसौ तु दुःखविलासाधारस्त्वेनेति । यद्यपि प्राज्ञः
स्थानुभवकाले आनन्द एव, तथाप्यनात्यन्तिकत्वात् तैजसविधरूपेण
दुःखाकरत्वाच्च दुःखम् । विध्नतैजसौ यद्यपि क्वचित्मुक्ताधारावपि भवतः,
तथापि तस्य मुखस्य क्षयातिशयवच्चदोषेण दुःखावहत्वमव्याहतमिति सर्व
एव प्राज्ञतैजसविधा दुःखान्येव । तेषां सर्वेषां दुःखानामविषया कल्पि-
तानां निवृत्तेरीशानः । ईशान इत्यस्यैव पदस्य व्याख्यानं 'प्रभुः' इति ।
उक्तमर्थविधदुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वाद्
दुःखनिवृत्तेः । आत्माज्ञाननिमित्तं हि संसारदुःखम् । तस्माच्छिज्ञानमन्तरा
न दुःखनिवृत्तिः स्यादिति युज्यते । 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति
मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥' (श्वे. ६-२०)
इति श्रुतेः ॥

स च नित्यनिवृत्तदुःख आनन्दरूपस्तुरीयः । 'अभयः' न ज्येति
स्वरूपात् व्यभिचरतीति यावत् । न हि वृष्टस्य निर्विकारस्य न्यतो
व्ययः संभवति । नापि परतः । तदेतत्कुतः' यस्माद्द्रवतः सर्वभावानाम् ।
प्रतीयमानानामपि रज्जुसर्पवन्मृपात्वात् सर्वभावानाम् अवैत एव । अतो
द्विर्तायस्य व्ययहेतोरभावादव्यय इति भावः ॥

स एव देवः, शीतनवान् स्वयंप्रकाशः । त्रिभुः सर्वव्यापी च
स्मृतो ब्रह्मविद्धिः । स हि विश्वतैजसप्राज्ञान् व्याप्नोत्यात्मरूपेण । अतो
त्रिभुः स्मृत इति ॥

कार्यकारणवद्भौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणवद्वस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥११॥

विश्वादिषु सामान्यविशेषभावकल्पनोपपत्तिः—

अथ विश्वतैजसप्राज्ञानां दुःस्वरूपाणां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तत्रिवृत्तिरूपतुर्यत्रयाध्यात्म्यावधारणार्थम् । ननु विश्वादीनां सर्वेषामपि कल्पितत्वाविशेषात् कुतः सामान्यविशेषभावः ? न हि कल्पितेष्वनुवृत्तं व्यावृत्तं वा किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् । किमर्थं वा विश्वादीनां सामान्यविशेषविशेषेण नित्यसिद्धस्वरूपस्य तुरीयस्यावधारणं करणीयमिति ? अत्रोच्यते । विश्वादीनां सर्वेषां कल्पितत्वेऽपि कल्पनाभेदेषु सामान्यविशेषभावो न कल्पनीय इति नास्ति नियमः । न हि पुरुषादित्येन कल्पितेषु स्थाण्वादिषु तद्विशेषोऽपि न कल्पनीय इति नियन्त्रकारणं विद्यते । कल्पनायां निरङ्कुशत्वात् । यद्यपि तुरीयस्वरूपं नित्यसिद्धं निरस्तसर्वविशेषमागमादेव केवलाच्छक्यावगममुत्तमाधिकारिणाम्, तथापि मन्दप्रज्ञा जिज्ञासवः कल्पितसामान्यविशेषभावात् विश्वादीन् द्वारीकृत्याऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्युत्पाद्यन्ते कल्पितविशेषालम्बनेन कल्पितविशेषान्तररूपनयनेनेति नाऽनर्थक्यं सामान्यविशेषभावनिरूपणस्य । न हि कल्पितानामपि सर्वादीनामन्यतमं विकल्पमवलम्बेतरकल्पितत्रयावृत्तिर्न शक्यते कर्तुं लोके । न चैवं कल्पितविशेषाऽवशेष एव न्यायित्ति शक्यम् । क्रमव्युत्पादनार्थत्वात् कल्पनावलम्बनस्य । सर्वकल्पनापननेन रज्ज्वधिगमे सति पुनः कल्पनाऽवलम्बनप्रसक्त्यभाववत् तुरीयाधिगमे सति कल्पनावशेषप्रसक्त्यभावात् । यावच्चाऽऽगमनं साक्षात्तुरीयवेदनं न भवति तावदेवाऽप्यन्वयनरेकायाश्रयणात् । अतो न दोषः । उक्तं हि वार्तिककारैः । 'पुंशुपत्तिप्रधानावलम्बन्यादेरशेषता । न त्वन्वयादिनिषेधे वस्तुतत्त्वव्यभिधितिः ॥ यावत्स्वागमनः साक्षात् वेद्यान्मानमद्रयम् । अन्वयाद्यात्मशोधार्थं तावत्त-

त्केन वार्यते ॥ क्लृप्तानामपि रज्ज्वादौ कल्पितान्तरसंश्रयात् । क्लृप्ता
न्तरापहृतिः स्याद्यथा तद्वदिहाऽऽत्मनि ॥ ' (बृ. वा. २-१-१६७,
१७३, १७५) इति ॥

विश्वादिषु कार्यकारणभावनिरूपणम्—

तत्र क्रियत इति कार्यं फलभावः । करोतीति कारणं बीजभावः ।
अत्र बीजभावो नाम तत्त्वाग्रहणम्, फलभावो नामान्यथाग्रहणम् । तत्त्व-
ग्रहणाभावनिवन्धनमेव बन्धनथाग्रहणमिति । तत्र तत्त्वाग्रहणं समानं विश्व-
तैजसप्राज्ञानामिति त्रयाणां तत् सामान्यम् । अन्वथाग्रहणं तु विश्वतैजस-
योरेवेति स विशेषः इति विश्वादीनां सामान्यविशेषभावोऽवगन्तव्यः ॥

तदाह— कार्यकारणवद्भौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणान्यां बीजफल-
भावाभ्यां तौ 'दक्षिणाक्षिमुख्ये विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।' इति
कारिकायां यथोक्तौ विश्वतैजसौ वद्भौ संगृहीताविष्येते तत्त्वद्वि-
रित्यर्थः । ननु यद्युभावपि कार्यकारणवद्भौ, किंकृतस्तर्हि तयोर्विशेषः ?
न हि भेदकधर्माभावेऽयं विश्वोऽयं तु तैजस इति विवेकः संभवेदिति
चेत् । नास्त्येव तयोर्भेदो वस्तुतः । जामहृष्ट्या त्वयं प्रकल्पितो विश्व-
तैजसभेदः । यथा चैतत्तथोपपादयिष्यते द्वितीयप्रकरणे इतीहोपरम्यते ।
कारिकाकृतस्तु सिद्धवत्कृत्योभयोरपि समानत्वं प्राहुः कार्यकारणवद्भौ
ताविति । अतो न विरोधः । प्राज्ञस्तु केवलं कारणेन बीजभावेन
तत्त्वाग्रहणेन वद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्त-
मिति । ननु तत्त्वाग्रहणं ग्रहणाभावः, तस्य कथं कारणत्वम् ? न ह्यभावा-
द्भावोत्पत्तिरवकल्पत इति । भ्रान्तोऽसि । न हि वयं तत्त्वाग्रहणमन्यथा-
ग्रहणरूपेण परिणमते तन्त्रान्तरप्रसिद्धप्रधानादिवदिति ब्रूमः येनेत्थमाशेष-
स्यात् । तस्याग्रहणमेव तु निमित्तमन्यथाग्रहणे । अगृहीतत्वेन तु तत्त्वं
प्राणादिरूपेण विकल्प्यत इति ब्रूमः । तथा हि वक्ष्यति 'अनिश्चिता यथा

रज्जुरन्धकारे विकल्पिता । सर्षधारादिभिर्भावैस्तद्वात्मा विकल्पितः ॥ ' (२-१७) इति । अतोऽत्राग्रहणस्योपादानकारणत्वाज्ज्ञान न कार्याकारिकाप्रक्रियाविरोधादिति ज्ञेयम् ॥

तुर्यस्य कार्यकारणभावरहित्यम्---

अथैवं तत्त्वाग्रहणस्य प्राज्ञत्वनिमित्तत्वेन तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहण-योश्च विश्वतैजसत्वनिमित्तत्वेन स्वीकारे किं सिद्धं भवतीति ? द्वौ तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणौ तुर्ये परमार्थतत्त्वे न सिध्यतः । तुर्ये हि न विश्वत्वं तैजसत्वं वा परमार्थतोऽस्ति । तयोः कार्यकारणाज्ञानकल्पितत्वात् । नापि प्राज्ञत्वम् । तस्य कारणाज्ञानकल्पितत्वादित्यर्थः ॥

विश्वादीनां तत्तत्स्थानसाक्षित्वमेव, न वस्तुतः कार्यकारणबद्धत्वम्-

अत्रेत्यं पदार्थान्वयः । यौ तौ कार्यकारणबद्धौ इष्येते, कार्यकारणबद्धाविव लक्ष्येतेऽविवेकिभिः, तौ परमार्थतः विश्वतैजसावेव मन्तव्यौ । तत्तत्स्थानसाक्षित्वेन तयोस्तत्स्थानधर्मसंपर्कभावात् । यश्च कारणबद्धत्वेनोपलक्ष्यते, स तु प्राज्ञ एव परमार्थतः । प्रज्ञामात्रासाधारणलक्षणत्वेन सुषुप्तस्थानसाक्षित्वात् तत्स्थानधर्मसंपर्कादेवेति । न पुनरेवं योजना कर्तव्या, यौ तौ विश्वतैजसाविवेते तौ कार्यकारणबद्धाविति । श्रुतिविरोधादनुभवविरोधाच्च । न हि यो विश्वोपाधिकः स विश्वधर्माविशिष्ट इत्युपपद्यते । न हि घटाद्याकाशो वस्तुत एव घटादिधर्मममृष्ट इति । एवं च सत्येतत् सिद्धं भवति । न जागरितादिस्थानयोगादप्यन्यादृशान्याऽऽत्मनोऽन्यादृशस्वभावो भवितुमर्हतीति । उपाधिभूतग्याननिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । स्थानानां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अत एव वक्ष्यति । 'विपर्यासे तयोः क्षीणे तुर्यं पदमभुत' (१-१५) इति । अत आह 'द्वौ तौ तुर्ये

न सिध्यतः' इति । वस्तुतस्तुरीय एवाऽर्त्ता परमात्मा सदा, नाम्नि-
 श्चायदादिसंबन्धकृतो विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । यद्वाह भगवान् वादरायणः
 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' (वे.मू.३-२-११) इति ॥

अग्रहणादिकं कस्य ?--

ननु कस्यायमग्रहणात्मकोऽप्रतिबोधो यन्मात्रं प्राज्ञत्वे निमित्त-
 मित्युच्यते, कस्य चायमन्यथाग्रहणलक्षणोऽप्रतिबोधो यद्विद्यतेजसत्त्व-
 निमित्तमिति ? न तावत्तुरीयस्य । अनभ्युपगमात् सिद्धान्तहानप्रसङ्गाच्च ।
 न च प्राज्ञादीनाम् । अप्रतिबोधकल्पितन्यात्तेषाम् । न हि पूर्वसिद्धस्या-
 प्रतिबोधस्य पश्चिमसिद्ध्या प्राज्ञादय आश्रया भवितुमर्हन्तीति । अत्रोच्यते ।
 योऽयं जिज्ञासुः परमार्थान्वेषणे प्रवृत्तो जागरितादिस्थानत्रयानुसचारित्व-
 रूपं संसारमात्मन्यभिनन्दते तस्यायमप्रतिबोधः । तं चाप्रतिबोधं कार्य-
 कारणरूपत्वेनप्रतीयमानमनूद्य शास्त्रेण स प्रतिबोधते, नासि त्वमेवं कार्य-
 कारणाज्ञानबद्धः, न जागरितादिस्थानधर्मवान्, किं तु तुरीय एवाऽऽत्मा
 तद्विद्विषय इति । जाते तु शास्त्रोपदेशकले आत्मयाथात्म्यप्रतिबोधे नैवास्ति
 कस्यचित् कश्चिदप्रतिबोध इति तस्य कारणात्मत्वं कार्यात्मत्वं च सहैव
 नश्यतः । तदुक्तं वार्तिककारैः 'कार्यान्मा कारणात्मा च द्वावात्मनौ
 परात्मनः । प्रत्यग्याथात्म्यमोहोत्थौ तत्राशे नश्यतरूनः ॥' (बृ. वा.
 २-४-२४२) इति ॥ ११ ॥

नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत् सर्वद्वक्सदा ॥ १२ ॥

प्राज्ञस्य कारणादिद्यावद्धत्वं कीदृशम् ?--

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये या कथं तत्त्वाग्रहणान्यथा-
 ग्रहणलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति ? तत्रपञ्चनार्थमाह । प्राज्ञो नाऽऽत्मानं

संवेत्ति, अयमहमस्मीति । न परांश्चैव त इमे ययमिति । न सत्यं संवेत्ति
इदमित्थमिति । नापि चानृतं संवेत्ति नैवेदमित्यं यथा विभार्त्तीति । नापि
किञ्चनान्यद् वेत्ति । सर्वविशेषज्ञानशून्यत्वात् । तथा च श्रुतिः 'नाह
स्वरूपयमेवं मंत्रन्यान्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
विनाशमेवापीनो भवतीति' (छा. ८-१२-२) । यस्मादेवमात्मविलक्षण-
मविद्यार्थाज्ञप्रगुलं वाद्यं द्वैतं प्राज्ञः किञ्चन न संवेत्ति त्वमहमिदमित्यादि-
रूपेण यथा विश्वतैजसौ संवेत्तः, तस्मात्सौ तत्त्वाग्रहणेन तममान्प्रधा-
ग्रहणार्थाज्ञभूतेन बद्धो भवतीत्युच्यते ॥

सुषुप्तात्मनोऽज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं च दृष्टिभेदान्---

नन्वेवं तत्त्वाग्रहणबद्धत्वे कथं मन्त्रेणोक्तम् 'एष सर्वज्ञः' (मं. ६)
इत्यादि संगच्छताम् ? न ह्यन्धश्चक्षुष्मानिति व्यपदेशमर्हतीति चेत् । नैष
दोषः । व्यपेक्षाभेदेनोभयथाप्युपपत्तेः । सुषुप्ते हि जीवः स्वस्वरूपभूतेन
मच्छब्दवाच्येनाऽप्याकृतप्रब्रह्मणा संपन्न एकीभूतो भवति । 'सत्ता सौम्य तदा
संपन्नो भवति स्वमर्पातो भवति तस्मादेनं स्वपिनीत्याचक्षते स्वं ह्यर्पातो
भवति' (छा. ६-७-१) इति श्रुत्यन्तरान् । यस्मिंश्च स्वरूपेऽस्य संपत्ति-
त्वेन पारमार्थिकरूपेणायं सर्वज्ञत्वव्यपदेशभाग्भवति । तदुक्तं मन्त्रेण
'सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानधन एव. ' (मं. ५), 'एष सर्वेश्वर एष
सर्वज्ञः' (मं. ६) इति च । एकीभावादेव च हेतोर्जीवोऽयं न विजाना-
त्यहमिदानीं सति संपन्न इति । स एव च हेतुरस्य रूपरविज्ञानाभावे ।
अविद्याप्रविभक्तद्वैताभावे विशेषत्रिज्ञानानुपपत्तेः । तच्चानूदितं श्रुत्यन्तरे
'सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह ' (छां. ८-९-२) इति ।
यावता चायं न वेत्ति सति संपन्नोऽहमिदानीमिति तावता 'सुप्तः', 'न
किञ्चन संवेत्ति' इति व्यपदेशभाग् भवति भाविजाग्रत्संवेदनापेक्षयैत्येवमुभय-
मप्युपरदत्ते ॥

सुषुप्तात्मन्यप्यात्मप्रकाशोऽस्त्येव--

एतेनेदमपि प्रत्युक्तं भवति यदाशक्न्यते कैश्चिन् सपि स्वयं-
प्रकाशस्वरूपे येन तमसावृतस्तत्र जानाति तद्भावरूपमज्ञानम् । न ह्यभाव-
रूपस्याज्ञानस्यावरणत्वं षटत इति । एकीभावेहेतुकमेवाज्ञानमिःसुषुप्तादित-
त्वाद्भावरूपज्ञानान्तरकल्पनानवकाशात् । 'एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽ-
त्मना संपरिप्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' (बृ. ४-३-२१) इति
श्रुतेश्च । न चाभावस्यावरणत्वानुपपत्तिः । यथा प्रकाशाभावे तमस्त्वव्यव-
हारश्चक्षुर्वृत्तिनिरोधकत्वव्यवहारश्च तथान्यावरणत्वव्यवहार इत्युपपत्तेः । न
चात्र ज्ञानाभावसत्त्वेऽस्माकं निर्भरः, विद्याविद्ययोरुभयोरप्यसंभवादत्रेत्युक्तम् ।
अविद्याभावशब्देन चाऽऽत्मैव व्यपदिश्यते न पदार्थान्तरमित्यनवद्यम् ।
तथा चोक्तम् 'अविद्यादेरभावोत्तथा कृटस्थान्तैव भण्यते' (बृ. वा.
४-३-१५२०) इति ॥

न चात्रावस्थाया सर्वथाप्यात्मप्रकाशाभावो विद्यते येन तदन्यथा-
नुपपत्त्या भावरूपावरणं किञ्चित् कल्प्येत । तुरीयरूपेण तदापि प्रकाशमान-
त्वात् । तदाह कारिकाकृत् 'तुरी तत् सर्वदृक्सदा' इति । सदा अवस्था-
त्रयेऽपि तत् तुरी सर्वदृक् । तस्मादन्यस्य सर्वदेवाभावात् तदेव सर्वम् ।
दृक्च तत् चैतन्यप्रकाशरूपं च । न हि सदा दृश्यस्य स्वस्यैव स्वेन ग्रहण-
मग्रहणं वा शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । तस्मात्तत्र न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजं
विद्यते । अत एव नित्यदृश्यत्वात् तत्त्वाग्रहणबीजाभावान् तत्त्वाग्रहण-
प्रसूतस्य अन्यथाग्रहणस्याप्यभावस्तुर्ये । न हि नित्यप्रकाशात्मके सवितरि
तत्स्वभावाविरुद्धमप्रकारानमन्यथाप्रकाशनं वा संभवति । इदमुक्तं भवति ।
यद्यपि प्रमातृरूपं पुरुषे न किञ्चिदवेदिपं सुषुप्ते इत्यग्रहणम्, अद्राक्षमिव
स्वप्ने पर्वतहस्त्यादीनिनि, इदानीं जागर्मि पश्यामि विभिन्नान् भावानिति
चान्यथाग्रहणमनुभवसिद्धम् । तथाप्यवस्थात्रयमाक्षिदृष्ट्या नैव विद्यते-

ऽग्निन् प्रमात्रादिविभागः, चिन्मात्रत्वं त्वेवास्य स्वरूपमित्यनपलनीयमिति ।
 ईदृशाव्यभिचरितदृशात्रस्वरूपत्वं चान्य 'न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते'
 (वृ. ४-३-२३) इति श्रुतेरवगम्यते ॥

तुरीयस्य नित्यदृक्त्वोपपत्तिः—

अथवा 'सर्वदृक् सदा' इत्यस्यैवमपि व्याख्यानं कर्तुं शक्यते ।
 जाग्रत्स्वप्नयोर्विविधभूतेष्ववस्थितः सर्वदृगाभासश्चायमेव तुरीय आत्मा ।
 तस्मिन्नेव जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चस्य कल्पितस्य प्रतिमासात् । तदेवं सर्वत्वादृक्त्वाच्च
 परमार्थतः, सर्वदृग्भूषणावभासमानत्वाच्च व्यवहारतः, न तुर्येऽग्रहणमन्वधा-
 ग्रहणं वा विद्यत इति सर्वदृक्सदेत्युक्तमिति । अत्र भवति श्रुतिः 'नान्य-
 दतोऽस्ति द्रष्टृ' (वृ. ३-८-११) इत्याद्या । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ'
 सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्मा-यज्ञः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता
 केवलो निर्गुणश्च ॥ ' (श्वे. ६-११), 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुं.
 १-१-९) इत्यादिश्रुतयश्चात्रानुसंधेयाः ॥ १२ ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः मा च तुर्यं न विद्यते ॥ १३ ॥

प्राज्ञतुर्ययोर्बीजनिद्रातदभावेन तारतम्यम् —

निमित्तान्तरप्राप्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । 'प्राज्ञः कारण-
 बद्धस्तु' इति प्रतिजातं यत् नद्व्याख्यातं समनन्तरपूर्वमग्निन् श्लोके 'न
 प्राज्ञः किञ्चन संवेत्तीति' । तत्र यथा प्राज्ञः किञ्चन न गृह्णाति द्वैतं तथैव
 तुर्योऽर्पाति स्थिते द्वैताग्रहणस्य तुल्यस्यैव कथं प्राज्ञस्यैव कारणबद्धत्व-
 मिति ? यदि तस्य कारणबद्धत्वं तर्हि तुर्यस्यापि तद्युक्तम् । अविशेषात् ।
 अथ तुर्यस्य तन्नास्तीत्युच्यते, प्राज्ञस्यापि तन्नास्तीति प्राप्ता आशङ्का । सा
 निवर्त्ततेऽत्र । कथम् ? यद्यपि प्राज्ञतुर्ययोर्द्वैतस्याग्रहणं तुल्यम् । तथापि

प्राज्ञ एव कारणवद्भः, न तुर्यः । कुतः? यस्मात् वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः । तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । नैव न विशेषप्रतिबोधस्य विश्वतैजसदशाया-
मुत्तिस्सौशीलं निमित्तमिति मा वीजनिद्रेत्युच्यते । तथा विशेषप्रतिबोध-
बीजभूतया निद्रया युतः प्राज्ञः । न हि स्वात्मतत्त्वज्ञानं भवति कस्यचित्
कदाचिदपि सुषुप्ते । न हि ज्ञानस्य संभवोऽस्ति तदानीमिति । तस्मादात्म-
ज्ञानाभावाद् वीजनिद्रायुतत्वं तस्येति युज्यते । यथेह कश्चिद्रज्जुमहिं मन्य-
मानोऽहिंवासनावासितर्षी गज्जुतत्वज्ञानराहित एव कुतश्चिन्निमित्तात् तद्रज्जु-
दर्शनाभावे तावन्त कालमहिदर्शनराहितोऽपि सन् नात्यन्तमनोदिताहि-
भ्रान्तिनिमित्तो भवति । पुनरपि तद्रज्जुदर्शनेऽहिंज्ञानयत्तुष्टित्तंभवात् ।
एवमेव सुषुप्तादेर्बीजभूतस्याऽप्यात्मतत्वज्ञानराहित्यात्पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयो-
र्द्वैतसत्त्वत्वमहत्त्वं मकथ्येवास्त्विति वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः । ननु यथा
सुषुप्तौ तत्त्वप्रतिबोधो नास्ति तथाऽप्रतिबोधोऽपि नास्त्येव । अन्तः-
करणाभावात् । न हि कस्यचिदप्यन्तःकरणहीनस्य भावादेः प्रति-
बोधोऽप्रतिबोधो वा शक्यकरूपेण इति । न । परिहृतत्वात् । प्राज्ञेन
संपरिष्वक्तत्वात् किञ्चिद्वैतस्यप्रतिबोधोऽपि सत्यं नास्त्येव तदा । तथापि तु
जाग्रत्प्रमानुदृष्ट्याऽप्रतिबोधव्यपदेश इति परिहृतमंतम् । अतो न दोषः ॥

तदेवं वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः । तस्य परमार्थस्वरूपे तु तुरीये सर्वा-
वस्थासाक्षिणि नैव काचिन्निद्रा विद्यते । न हि तस्मिन्नित्यबुद्धस्वरूपे
प्रतिबोधाप्रतिबोधौ कदापि संभवत इत्युक्तम् । अतो न कारणबन्ध-
मत्सिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स्वमनिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वमनिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

विश्वतैजसयोरेव कार्यकारणाविद्याद्वययुक्तत्वम् --

कारणबन्धो वीजनिद्रारूपः प्रवर्शितः प्राज्ञे । इदानीं कार्यकारणो-
भयबन्धः स्वमनिद्रारूपः प्रदर्श्यते विश्वतैजसयोः । आद्यौ विश्वतैजसौ

स्वप्ननिद्रायुतौ । अत्र स्वप्नोऽन्यथाग्रहणम् । निद्रा तु यथोक्ता बीजरूपा । सा च तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणं तम एव । उत्तरकारिकाया तथैव निरुक्तः । ताभ्यामेताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्या युक्तौ विश्वतैजसौ । अतस्तत्त्वाग्रहणान्ध-
ग्रहणोभययुतत्वात्तौ कार्यकारणवद्धावित्युक्तमेकादशकारिकायाम् । प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितया केवलवैवनिद्रया युत इति कारणवद् इत्युक्तमत्रैव कारिका-
याम् । तत्र विश्वतैजसबोहभयोरपि स्वस्वरूपभूतनुर्यतत्त्वाग्रहणवद्विद्या-
कल्पितप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागदर्शनरूपमन्धथाग्रहणमप्यस्तीति स्वप्न-
निद्रायुतत्वम् । प्राज्ञस्य तु तत्त्वाग्रहणमेव केवलमित्यस्वप्ननिद्रायुतत्वमिति
विवेकः । अत्र विश्वतैजसप्राज्ञानां निद्रास्वप्नादियुतत्वे शङ्काव्याधिरेका-
दशकारिकाविवृत्युक्तर्नात्त्वा चिकित्सनीया । अधारोऽदृष्ट्या तु तद्युतत्वं
प्रकल्प्य तदपनय. क्रियतेऽत्रेत्यनुमंश्रेयम् ॥

तुर्यस्य सर्वाविद्याराहित्यम्--

तुर्ये तु न निद्रां नैव च स्वप्नं पश्यन्ति निश्चिताः । य आत्म-
तत्त्वे निश्चिता ब्रह्मविदः, ते तुरीये तत्त्वाग्रहणमन्धथाग्रहणं चेत्युभयमपि
न पश्यन्ति । सर्वदृक्सदेत्युपपादितविधया नित्यविजमिन्वरूपे तस्मिन्नज्ञान
तत्कार्यान्यथाज्ञानयोर्विरुद्धत्वात् सवितरीय तमसः, विवेकिरन्त्र नोभयं
पश्यन्ति । अत्र एव द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यत इत्यनेन कार्यकारणबन्धा-
भावस्तुरीये प्रोक्तः पूर्वोक्तकारिकायामिति भावः ॥

कारिकाया नवीनवेदान्तिव्याख्यानं तद्दूषणं च--

यत्त्वत्र व्याख्यानम्-- 'कार्यकारणबन्धस्य तदर्धनित्यनो विभुः ।
विश्वादिरूपो भगवान् बद्ध इत्युच्यते ध्रुवैः' इति, 'नात्मानं न परांश्चैव
न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः संवेदयेत्किञ्चिज्जीवकालनमो विना ॥
मुस्यवस्थां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् ॥' इति, 'निद्रायुतास्तु

विधाद्यात्तदर्शना यतो हि सा । यथा भृत्ययुतः स्वामी' इति च । तन्निद्रा-
 तुरचेतसेव यत्किंचिदुक्तम् । न हि जाग्रता विवेकिना केनचिदपि बन्ध-
 स्वामी बद्ध इत्युच्यते निद्रास्वामी निद्रायुत इति वा । न च संवेचीति
 यथाद्युतं विहाय संवेदयतीति विपरिणामे बीजं पश्यामः । ननु बन्धेशस्य
 बन्धानुपपत्त्या निद्रास्वामिनश्च निद्रानुपपत्त्या चैवं कल्पनीयम् । प्राज्ञ-
 स्वैवावेदनेन प्रति स्वातन्त्र्यात् तस्मिन् संवेदनाभावानुपपत्त्या च संवेदयतीति
 विपरिणामः करणीयः । अस्ति चात्र कौपारवश्रुतिसंवादो ब्रह्मतर्कसंवाद-
 श्चेति सर्वमिदमुपपन्नमिति चेत् । अहो भोहमाहात्म्यम् ! बन्धाद्यनुपपत्त्या
 नान्तःप्रज्ञमित्यादिश्रुत्यनुसारेण सर्वथा तदभाव एव कुतो न कल्प्यते ?
 कुतो वा 'न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्' इति श्रुत्यनुसारेण संवेदनाभावोऽपि नास्तीति
 न कल्प्यते ? कुतश्चात्रैव कण्ठरवेगोक्तं विहायाश्रुतचरः कौपारवः समा-
 ह्वयते, कुत एव च 'विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते' इत्यनुपपदमेव
 प्रदर्शमानं तर्कं विहाय तर्कितमात्रसिद्धो ब्रह्मतर्कः समाश्रीयत इति
 प्रष्टव्याः श्रुतहानाश्रुतकल्पनाचतुरा इमे व्याख्यातारः । तस्मात् कार्य-
 कारणबद्धत्वं विश्वतैजसयोः, कारणमात्रबद्धत्वं च प्राज्ञस्येत्येतत् काल्प-
 निकमेव, तदपवादेन च तुरीये सर्वविकल्पास्पदे तदभाववचनमित्येव
 साधुव्याख्यानमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १४ ॥

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तच्चमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते ॥ १५ ॥

अविद्याप्रहाणेन विद्यादीनां तुरीयात्मता--

तुरीये निश्चिताः स्वप्नं निद्रां वा न पश्यन्ति । कार्यकारणबन्धं
 विधूयन्तीत्युक्तम् । कदा पुनरयं जीवस्तुरीये निश्चितो भवति ? न हि
 जातुचिदयं पुरुषो न निद्राति न जागर्ति, न च स्वप्नं पश्यतीति
 संभाव्यते । अत्रोच्यते । अत्र निद्रादर्शनं स्वप्नादर्शनं चान्यादृशमेव

त्रिवक्षितम् । कथम् ? स्वप्नजागरितयोर्बन्धुत्वमन्यथा गृह्णन् ।
 रज्ज्वामिव मयं स्वोऽद्वितीयैतन्न्यस्वरूपे त्रैतं गृह्यतः स्वप्नो
 भवति । अन्यथाग्रहणमेवात्र स्वप्नगन्धवान्धमित्यर्थः । निद्रा तस्व-
 मजानतः । तत्त्वाज्ञानमेव निद्रागन्धवाच्यमित्यर्थः । सा च निद्रा तिमृ-
 प्वप्प्रवस्थासु तुल्या । न हि स्थानत्रयामिमानिनः कस्यचिदपि स्वात्मतत्त्व-
 ज्ञानं संभवतीति । तत्र विश्वैतजसदोऽहम्भयोर्गन्धन्यथाग्रहणलक्षणस्य स्वप्नस्य
 समानत्वान् तयोरेकराजित्वं स्वीकृत्य 'अन्यथा गृह्यतः स्वप्नः' इत्युक्तम् ।
 यद्यप्यन्यथाग्रहणमिवाग्रहणमपि भवत्यस्मिन् राज्ञौ, तथाप्यन्यथाग्रहण-
 म्यैव प्राधान्यम्, गुणभूता तु निद्रा न स्वप्नधानेति स्वप्न एक
 एवाल मुच्यो विपर्यासः । तृतीये तु सुषुप्तान्त्ये स्थाने प्राज्ञस्य तत्त्वाज्ञान-
 लक्षणा निद्रैव केवला विपर्यासः । एतदुक्तं भवति । द्वैतमत्यन्तकल्पनं
 जाग्रत्स्वप्नयोः ममानम् । अद्वैताप्रतिपत्तिकल्पनमेव तु सुषुप्तस्य सुषुप्तत्वे
 बीजमिति ॥

अतस्तयोर्विपर्यासे क्षीणे तयोः कार्यकरणस्थानयोः अन्यथाग्रहण-
 लक्षणेऽग्रहणलक्षणे च विपर्यासे कार्यकरणबन्धुरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधेन
 नित्यचैतन्यस्वरूपे गन्धहमिति प्रतिबोधन क्षीणे बाधिते मति । तदा
 कार्यकारणबन्धुरूपं तत्रापश्यंस्तुरीये निश्चितो भवति । 'अमंकुञ्चितचिन्म-
 प्राज्ञे स्वप्नप्रबोधवत् । तथाऽप्रबुद्धबोधोऽत्र प्राज्ञवत्स्वप्नबोधयोः ॥'
 (सं. वा. १०८५) इत्युक्तमस्योऽहं चिन्मात्रस्वरूपो नाग्रहणमन्यथाग्रहणं
 वा मां जातु मंस्पृशतीति निश्चितो भवतीत्येव ॥

तुरीयत्वप्रतिपत्तिक्रमः—

इदमत्र निश्चयप्रकारहस्तम् । आद्यात्मिकेन प्रमातृरूपेण विधा-
 तैजसयोर्निधयि द्वैतदर्शनलक्षणमन्यथाग्रहणं भवति, तथापि पारमार्थिकेन
 तत्त्वब्रह्मात्मिकरूपेण चिन्मात्रत्वमेवेति तथोक्तत्वात्तीति बोधेन तादृश-

स्वप्नविपर्यासक्षयः । तथा जाग्रत्स्वप्नापेक्षया प्राज्ञे यद्यपि द्वैतादर्शनलक्षण-
मग्रहणं भवति, तथापि पारमार्थिकेनाव्याकृतात्मरूपेण चिन्मात्रत्वमेवेति
न तस्मिन् ग्रहणमग्रहणं वेति बोधेनाग्रहणरूपनिद्राविपर्यासक्षयः । किं च
विधत्तैजसयोरुत्तदवस्थाया प्रतीतमानानां पिण्डात्मनां च यद्यपि प्रातीति-
केन रूपेण भेदः, तथापि पारमार्थिकेन रूपेण तेषा तत्तदवस्थामाद्यव्यति-
रिक्तत्वमिति विधेनैवेकं जाग्रत्प्रपञ्चोपलब्धकार्यकरणसंघातानां तैजसेनैव
चैकेन स्वप्नप्रपञ्चोपलब्धकार्यकरणसंघातानां सर्वेषामप्यात्मवत्वमिति बोधे-
नानेकात्मग्रहणरूपस्वप्नविपर्यासक्षयः । एवं जाग्रत्स्वप्नमुपमावस्थारूपोपाधि-
भेदेन यद्यपि विश्रुतैजसप्राज्ञानां भेदः, तथापि तु स्वानानौपाधिकेन रूपेण
तेषामेकत्वमेवेति बोधेन विश्वादित्रयदर्शनलक्षणस्वप्नविपर्यासक्षयः । तथो-
पाधिभूतानां जाग्रदाद्यवस्थानां जाग्रद्दृष्ट्या यद्यपि भेदः सत्यत्वं च तथापि
तेषामन्योन्यविचारादसन्त्वमेवेति बोधेन तद्वेदमत्यत्वग्रहणरूपस्वप्न-
विपर्यासक्षयः । अवस्थात्रयसाक्षिणस्त्वंकात्मनो यद्यपि प्रमातृदृष्ट्या सद्विती-
त्वम्, तथाग्रवस्थात्रयस्य मिथ्यात्वादात्मनश्च चिन्मात्ररूपाविशेषात्तुरीय-
साद्वितीयचिन्मायात्मत्वमेवेति बोधेन सद्वितीयात्मत्वग्रहणरूपस्वप्नविपर्यास-
क्षय इति । तस्मात्साधुक्तं परमार्थतत्त्वबोधतो विपर्यासे क्षीणे तुरीयं
पदमश्रुत इति ॥ १५ ॥

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमडैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

तुरीयात्मबोधप्रकारः --

तमेव बोधप्रकारं विवृण्वन्नाह । 'अनादिमाययेत्यादि' बोध्यं
मेव जीवः स तत्त्वाप्रतिबोधरूपेण वीजात्मना, अन्यथाग्रहणलक्षणैः च
फलान्मनेषुभक्षलक्षणेनानादिकालप्रवृत्तेन स्वप्नेन मायया सुप्तः मायालक्षणेन
स्वप्नेन युक्त इत्यर्थः । उभयमपि क्षमग्रहणमन्यथाग्रहणं च विपर्यासं पृथेति

वस्तुवृत्तेन । कुत एतत् ? तुरीये देशकालनिमित्तप्रतिबन्धाभावात् ।
 अत्र्याकृतात्मैव हि तावदेशकालाद्यतीतः । कुत एव तत्संसर्गः स्यात्तुरीये ?
 देशकालादेर्मायाकार्गत्वाच्च । देशकालनिमित्तप्रतिबद्धजन्मनाशयोरपि हि
 मायास्वप्नान्तर्गतत्वमेवेति तत्क्षये न देशकालनिमित्तान्तरसंभवः । प्रबोध
 एव हि तादृशो येन देशकालनिमित्तजन्मादिरूपः स्वप्न अत्यन्तं बाध्यते ।
 तस्माद्यमेवाजाद्भयतुरीयात्मबोवो नाम यस्मिन् सत्यप्रबोधो नासौजास्ति
 न भविष्यतीति प्रतिबोधश्च नास्त्यनुत्पन्नो नित्यप्रतिबुद्धस्वरूपत्वात्तुरी-
 यस्येत्यवगम्यत इति रहस्यम् । तदुक्तमभियुक्तैः । “देशकालाद्यसंबन्धा-
 देसादेर्भोहकारितः । नानुत्पन्नमदग्धं वा ज्ञानमज्ञानमरुतः ॥ ” (नै. सि.
 ४-५८) इति । तस्मात् सर्वमिदं यथोक्तं व्यवहारदृष्ट्यैवेति संतोष्यम् ॥

कारिकाया व्याख्यानान्तरं तद्दूषणं च--

यस्वत्राधुनिकव्याख्यानम् 'अनादिमायया विष्णोरिच्छया मुसः
 स्वापितः, यदा प्रबुध्यते तथैव प्रबोधमायाति तदा विष्णुं प्रपश्यतीति ।
 तत्रानिद्रमस्वप्नमित्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्थित एव । न हि तुरीये विश्वतैजस-
 प्राद्यग्निवै निद्रास्वप्नोः प्रसक्तिरस्ति । स्वापित इति णिजन्तत्वेन
 विपरिणामोऽपि निर्हेतुक एव पूर्ववत् । अपि चैवं परमेश्वरेच्छयैव चेत्
 मुक्तिः संसारप्रवेशः, तथैव च ततः प्रबोधो मोक्षः, तर्हि सर्वसाधनानि
 मोक्षसाधनत्वेन शास्त्रोपदिष्टान्यपि दत्ततिलज्जलीनि स्युः । ननु परमेश्वर-
 प्रसादलाभार्थः सर्वोऽयं साधनसंदर्भः स्यात् । प्रसन्न एव ह्यसौ भगवान्
 स्वैच्छानिर्मितमविद्यावरणमपाकरोतीति । नैतत् संभावनीयम् । यो हि
 स्वैच्छया क्रीडार्थं जीवान् संसारसागरे न्यमज्जयत्, स तेषां दुःस्वार्थव
 साधनादीनि च न प्राकल्पयदित्यत्र को विमम्भः ? ननु च शास्त्रमेव
 तत्प्रसादेन मुक्तिमाह । आदम् । तदपि क्रीडार्थमेव तेन स्वैच्छया कल्पितं
 वचनं वृथाश्रमे साधनानुष्ठाने जीवान् प्रवर्तयितुमिति किं न स्यात् ?

न च श्रुतेरपौरुषेयत्वादेतन्नोपपद्यत इति प्रत्यवस्थंभम् । ध्रुवार्थस्यान्य-
धैवावगमितत्वात्, त्वंद्याग्व्यानमश्वरवाद्यमिति प्रदर्शितत्वाच्च । अतो न
किञ्चिदेतत् । मायाशब्दोऽर्पाच्छावचन इति कुक्कल्पनमेवेत्यलमति-
विस्तरेण ॥ १६ ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

प्रपञ्चप्रविलयवादावतरणम्—

अग्रहणान्धराग्रहणविपर्यये तुर्गदप्रतियोगेन क्षीणे सत्तद्वैतं
पुष्यते तदेत्युक्तम् । तदुक्तम् । प्रपञ्चस्य द्वितित्त्वस्य नत्वात्तुरीयप्रति-
बोधमात्रादद्वैतासिद्धेः । न हि तुर्गदस्याग्रहणान्धराग्रहणे न स्त इति
बोधमात्रान् प्रपञ्चनिवृत्तिः स्यात् । अन्धबोधादन्धनिवृत्तेरदृष्टान्त्वात् । अधो-
च्येत प्रपञ्चनिवृत्त्यैव प्रतिबुध्यत इति, तर्धनिवृत्ते प्रपञ्चे कथमद्वैत-
मिति ? उच्यते । मन्वमेवं स्यात् प्रपञ्चो यदि विद्येत इति । अत्र हि
वाक्यमात्रालिङ्गप्रप्रसङ्गात्सज्जानमनश्चुपगन्तो वाशिनोऽनेकप्रकाराः प्रपञ्च-
तिष्ठन्ते । तत्र केचिद्वाक्यज्ञानादन्धत्वात्कारण्यममंगृष्टार्थप्रकाशकं
ज्ञानाभ्यासरूपप्रसंग्यान्फलमिच्छन्ति । ते प्रागेव प्रपञ्चः प्रतिपेक्ष-
विज्ञानप्रामाण्यविमर्जावसरे । केचित् वाक्यज्ञानाद्बुद्धमुपासनामङ्गीकुर्वन्ति ।
तेषामुपासनेनैवाविद्यानाशो भोक्त्राभो वा फलमिष्टम् । ते तु तृतीय-
प्रकरणे निराकरिष्यन्ते । केचित्तु वाक्यस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन् एव
तज्ज्ञानेनाभिभूताप्रविष्टा नैर्गणिकत्वात्तुनरप्युत्तिष्ठतीति कल्पन्तमन-
द्वैतार्थं प्रसंग्यानादिमाधनं प्रशंसन्ति । तेषामपि मतमुत्तरत्र (२-३८)
प्रतिपेक्ष्यते । ये पुनः प्राहुर्वाक्यज्ञाने जातेऽपि द्वैतप्रपञ्चावशेषादद्वैतत्वा-
मिद्धिः । तस्मान् प्रपञ्चप्रविलयार्थं माधनान्तरं कर्तव्यमिति । तान्
प्रपञ्चोच्यते प्रपञ्चो यदि विद्येत इति ॥

विद्यमानप्रपञ्चप्रविलयो न शक्यकरणः--

अयमभिप्रायः । यदि तावत् प्रपञ्चो नाम कश्चन स्वातन्त्र्येण विद्यमानः पदार्थः, न तर्हि स पुरुषमात्रेण शक्यप्रविलापनः । न ह्यभावो विद्यते सतो वस्तुनः । अतस्तदभावो न शक्यसंपादनस्त्वबोधेन तदतिरिक्तेन वा साधनान्तरेणेति । नन्वग्रहणादेरभावं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । कल्पनाविद्यमानतामात्रत्वं तु तेषां न तु वस्तुतो विद्यमानत्वम् । न च तत्त्वबोधादग्रहणादेर्नाशो व्यतिरेकोऽन्वयो वा प्रत्यगात्मनि भवतीत्यभ्युपगम्यते । तुरीयस्वरूपमात्रमेव हि तेषां तत्त्वम् । यथोक्तम्-- 'तत्त्वबोधान्न नाशः स्याद्व्यतिरेकान्वयौ न च । प्रत्यङ्मात्रैकयाथात्म्यादविद्यादेरिहात्मनि ॥' (बृ. ४-४-७६६) इति । अतः प्रपञ्चो यदि तत्त्वतो विद्येत, न तर्हि तत्त्वतो निवर्तेत । यद्यपि कारिकायां यदि विद्येत तर्हि निवर्तेत न संशय इत्युक्तम्, तथापि तत्र न निरन्वयतो निवृत्तिरभिप्रेता, किं तु स्वकारणे लय एव । तादृशी चेन्निवृत्तिरत्र प्रपञ्चप्रविलयशब्देनोच्यते तर्हि साधनं विनापि तस्या अनायासेनैव सुपुत्रादौ लभ्यत्वान् तथा प्रविलीनस्य प्रपञ्चस्य पुनरप्युद्भव-दर्शनाच्च तदर्थं साधनोपदेशस्य वैयर्थ्यमेव प्राप्नुयात् । तस्मान्न विद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रविलय आशंसनीयः ॥

वस्तुतः प्रपञ्चो नैवास्ति--

न च प्रपञ्चो वस्तुतो विद्यते । रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वान् । प्रतिपादितं चैतन् 'स्वप्नमायासरूपेति' (१-७) इत्यत्र । अतोऽपि न तस्य निवृत्तिर्वास्तवी संभवति । न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या कल्पित. सर्पो विद्यमानः सन् तत्त्वत एव विवेकतो निवर्तते । न च माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शितां चक्षुर्बन्धापगमे विद्यमाना सती निवर्तते । किं तु नित्यमविद्यमान एव रज्जुसर्पो विद्यमान इव निवृत्त इव च विकल्प्यते ।

एवं मायापि चक्षुर्वन्धकाले विद्यमानेव तदपगमे निवृत्तत्र च । तथैवं प्रपञ्चाख्यं द्वैतं मायामात्रम् अद्वैतं परमार्थतः । तस्मादविद्यामात्रविद्यमानस्यात् प्रपञ्चस्य विद्यैव प्रविलापः कार्यः । विद्या चाविद्याधारोपित-प्रपञ्चप्रत्याख्यानानेन तुरीयोरद्वैते मति स्वयमेवोत्पद्यते । तत्रैव च विद्यो-त्पादेन प्रपञ्चप्रविलम्बश्च मिश्र्यतीति न तदर्थं पृथग्यत्नः कार्यः । यथा हि सर्पपयागोपकाले रज्जुज्ञानकाले च रज्जुरेव परमार्थतोऽस्ति, यथा च माया-प्रतीतिकाले तदपगमकाले च मायाज्येव परमार्थतोऽस्ति । एवमद्वैतमेव परमार्थतोऽस्ति, न कश्चिन्प्रपञ्चो नाम प्रवृत्तो निवृत्तो वास्मान्वागमिप्रायः ॥

नवीनवेदान्तिव्याख्यानं तद्वृषणं च--

यद्यत्र नवीनैर्व्याख्यातम्- 'तन्वाः स्वस्वामिसंबन्धः प्रपञ्चोऽस्य शरीरिणिः । चक्षुतोऽसौ न चैवास्ति परमस्य वशे यतः ॥ तन्वादिक-स्तथाप्येव अभिमानात् प्रदृश्यते । अतः स विद्यत इति लक्ष्मीकारो भवेद्यदि । तथापि भगवज्ज्ञानात् स निर्वर्तदसंग्रहः ॥ ' इति, 'परेण ब्रह्मणा यत्तु द्विधा न ज्ञातमज्जमा । तदद्वैतं परं ब्रह्म तदेव ज्ञातमन्यथा ॥ जीवेन द्वैतमुद्दिष्टं मिथ्याज्ञानं तदेव च । परमार्थात् पराद्विष्णोर्जातमिच्छा-वशात्तनु ॥ ' इति च स्वतर्कमात्रसिद्धं ब्रह्मतर्कमुदाहरद्भिः, तन्मर्ममभ्रा-ज्जस्य प्रकरणे चानाहत्य स्वोप्रेक्षितप्रक्रियासाधनार्थं स्मृतिरूपनचातुरी-दर्शनस्वभावजमिति न विस्मयावहम् । कथं हि तन्वाः स्वस्वामिसंबन्ध एवात्र प्रपञ्चशब्देन विवक्षित इत्यभ्यूहितुं शक्येत केनचिदपि पूर्वापर-पर्यालोचनममर्थन । कथं च 'यदि विद्येत' इत्यस्य अभिमानाद् दृश्य-मानो विद्यत इत्यल्लक्ष्मीकारो भवेद्यदीत्यश्रवाहार्य उत्प्रेक्ष्येत ? कथंतरा च 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इति वाक्यस्य 'अद्वैतं यत्परेण ब्रह्मणा द्विधा न ज्ञातम्, तदिदमेव द्वैतं द्विधा ज्ञातमज्ञेन जीवेन । तन् परमार्थतः पराद् विष्णोः मायामात्रं तदिच्छया निर्मितम्, तस्मात्तदिच्छ-यैव निवर्तन इत्यर्थः' इति नात्परं वर्णयति । मायाशब्दश्चेच्छावाचक

इति कथमवगतमेतैरिति च न जानीमः । न हि क्वचिदपि वेदे लोके वा
मायाशब्दस्तथा प्रयुक्तचरः ॥

ननु 'महामादेत्यदिद्येति नियतिर्भोहिर्नाति च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं
तत्रेच्छानन्त कथ्यते ॥', 'मायेतीच्छा समुद्दिष्टा' इत्यादिवचनबलादेव-
मवसीयत इति चेत् । साधु भोः कृतं भवद्भिः । यतः प्रज्ञानामसु मायां
पठन्ति वैदिकनिघण्टुकाराः । शाम्बर्या च प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते
लोके । भवद्भिन्तु विचित्रप्रज्ञैः केनाप्यनाघ्रातनामगन्धाः स्मृतय एव
प्रमाणीकृताः । अपि च 'मायामेतां तरन्ति ते' (गी. ७-१४) इति
भगवत्प्रपञ्चितां मायातरणसामर्थ्यमुक्तं गीतासु । न चेश्वरेच्छा तर्तव्या
भवेदिति नैत्र मायाशब्देनेश्वरेच्छा विवक्षितेत्यवगम्यते । तस्मादभागवत-
मपीदमिच्छावादिमतम् । ननु चास्मत्पक्षे 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति
सृष्टौ विनिश्चिता.' (का.१-८) इत्यादिना सृष्टेश्वरेच्छाधीनोक्तेः, तत्र
चान्यादिशब्दानामभावेन स्वसिद्धान्तत्वविज्ञानात् स्वमते च सृष्टेश्वरा-
धीनत्वमेवेत्यवगमात् मायामात्रमित्यत्रापि मायाशब्देनेश्वरेच्छैव न त्वैन्द्र-
जालिकादिसरूपमाया विवक्षितेति स्मिप्यते । तत्र तु 'स्वप्नमायासरूपेति
सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता' (१-७) इत्यन्यशब्दात् परपक्षत्वेन परित्यक्त एव
मायापक्षोऽत्र कक्षीक्रियत इति विरोधः प्रसज्यते । अपि चात्र 'यदि
विद्येत निवर्तेत न संशयः' इत्युक्तेस्तरुकरूपत्वाद् विपर्ययपर्यवसानेनार्थ-
बोधकत्वमुचितम् । तथा च यदि प्रपञ्चो विद्येत तदा निवर्तेतेत्युक्तौ
ब्रह्मणोऽपि विद्यमानत्वानिवृत्तिः प्रसज्यते । न त्वेतदिष्टं तवेति नेत्रं व्याप्ति-
रादरणीया भवति । तत्कथं परापशकुलाय स्वनासाच्छेदं करोपीति चेत् ॥

नैतदेवम् । यत्र इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरित्येतत्पूर्वपक्षत्वेनैव
प्रतिष्ठापयद्विरस्नाभिस्तथाभिमता प्रक्रिया पूर्वमेवापहस्तिता । इह च
मायाशब्दस्येच्छापरत्वे प्रमाणाभावात् 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः'
इति वाक्यस्य च वक्रपशानुसरणं विना भवता व्याख्यातुमशक्यत्वात्तैव

प्रत्याशास्तीच्छापक्षस्य प्राणधारणे । प्रपञ्चो यदि विद्येतेत्यस्य तु प्रपञ्चस्य वस्तुतो विद्यमानता निवृत्तिर्वा नाभ्युपगम्यत इत्यर्थत्वेनैव नीतत्वान्निष्ठा-पत्तिरस्माकम् । एतदनुगुणमेव स्वप्नमायासरूपेति वचनम् । यतन्त्रापि यथा स्वप्नमाययोः प्रवृत्तिनिवृत्ती नाभ्युपगम्येते तथैव प्रपञ्चस्य मृष्टिप्रलयौ इत्यत्रैव स्वरसं वाक्यम् । तथापि तत्र श्लोके मायाशब्दो प्रसिद्धमाया-वाचकत्वेनैवाङ्गीकृतो मायावादनिरासार्थम् । 'अनादिमायया मुक्तः', 'माया-मात्रमिदं द्वैतम्' इत्यत्र पुनः संभवत्यपि तस्मिन्नेवार्थे विनैव कारणमिच्छा-वाचकत्वं तस्य स्वीकृतम् । इत्थं च प्रपञ्चशब्दस्य द्वैतशब्दस्य च विना कारणमेव प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धार्थकतां स्वीकृत्य मायामोहपरवर्गैव प्रदर्शितेति तु चित्रम् ॥

अपि चात्र भवदीपो वाणो भवन्नमेव प्रहरति । तथा हि । तन्वाः स्वस्वामिसन्धरूपः प्रपञ्चो यदि विद्येत तर्हि निर्वर्तत न सशय इति कथंकारं शक्यं वक्तुम् ? अथ तत्राभिमानकृतः सवन्ध इति न दोष इति ब्रूये, तर्हि ममापि मिथ्याभिमानकृत एव प्रपञ्चस्य विद्यमानता तन्निवृत्तिश्चेति किं न स्यादिति ? यस्मिन् 'भेदप्रपञ्चो यदि विद्येत उत्पद्येत, तर्हि निर्वर्तत । न च निर्वर्तते । मोक्षेऽपि भेदश्रुतेः । तस्माद-नादिरित्यर्थः ।' इति व्याचष्टे, स तु स्वभाष्यकारानादरेण व्याख्यायापि दोषान्न मुच्यते । कुतः ? पूर्वश्लोके भेदनित्यत्वस्यानित्यत्वस्य वा अप्रकृत-त्वात् कथमिहाकस्मादनादित्वं भेदस्य विधीयतेति । न च 'अनादिमायया मुक्तः' (१-१६) इति जीवस्य यत् पारतन्त्र्यं प्रकृतम्, तथैव चात्रोप-संहारः क्रियत इति वक्तुं नाप्रतम् । तथापि 'प्रपञ्चो यदि विद्येत' इति श्लोकार्थस्यासामञ्जस्यतादवस्थान् । न चोत्तरार्धस्यापि सामञ्जस्यम् । इच्छावादस्य निराकृतत्वात् । तस्मादद्वैतं परमार्थमधिगन्तुमशक्तानां मिथ्या-निन्दावचनप्रयोगोऽयं द्राक्षाफलप्राप्तावशक्तस्य जम्बुकस्य तदाभ्यन्व-कीर्तनवदिति । अत्रो 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थत' इति यथा-

श्रुतव्याख्यानमेव साधु, तथैव च व्याख्यातं भाष्यकारेणत्यलमति-
प्रपञ्चेन ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्तत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

तुरीयात्मा नित्यनिवृत्तशास्त्रादिविकल्पः--

परमार्थतो निःशुद्धबुद्धमुक्तम्बभावस्यैव सत आत्मनोऽज्ञादिमायया
सुप्तस्य स्थानत्रयवत्करणाऽशुद्धिः कार्यकारणाविद्याद्वयविपर्यासनिबन्धना
तेनैव च तस्य संसारबन्धः सप्रपञ्चत्वं च । तत्त्वोपदेशजनितविद्यया
क्षीणे तु तस्मिन् विपर्यासे स्वेनैव नित्यनिरबन्धनिप्रपञ्चतुरीयात्मनाऽव-
स्थानमित्यावेदितमेतावता कारिकाग्रन्थेन । अथेदमपरमागच्छते । यदि
कल्पित एवायं संसारबन्धो गुरूपदेशजनितेन च प्रतिबोधेन निवर्तते तर्हि
स एव गुर्वादिविकल्पः कथं निवर्तत इति वक्तव्यम् । न हि शास्त्रा
शास्त्रं शिष्य इति विकल्पमनालम्बोपदेशो नाम भवति । न च द्वैत-
विकल्पे जाग्रत्यद्वैतमिति शुभ्यति । अथ नास्त्येवाऽयमपि विकल्प
इत्युच्यते, तर्हि कथमुपदेश इति ? अत्रोच्यते । विकल्पतन्निवृत्ती अपि
प्रपञ्चतन्निवृत्तिसमानयोगक्षेमत्वात् वस्तुसत्यौ । अतो विकल्पविनिवृत्तिः
कथमिति तदा चोद्यं गोभेत यदा विकल्प केनचित् कल्पितो वस्तुवृत्ते-
नेत्यभ्युपगम्येत । न त्वभ्युपगम्यते । किं तर्हि यथाऽयं प्रपञ्चो माया
रज्जुसर्पवन्, तथाऽयं शिष्यादिविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तः ।
अत उपदेशान्, उपदेशगुदिस्त्रायं वादः शिष्यः, शास्त्रा शास्त्रमिति ।
उपदेशकार्ये त्वद्वैतज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते तुरीये परमार्थतत्त्वं शास्त्रादिवृत्तं
विकल्परूपं न विद्यत एव ॥

सर्वमुक्तिप्रसङ्गवारणम्--

ननु यद्येकेन जीवेन परमार्थतत्त्वे ज्ञाते शास्त्रं न विद्यत एव, कथं
तद्विन्यासां पुरुषार्थप्राप्तिः ? न ह्युपदेशं विनैव ते मोक्षस्तु इति शक्यं

कल्पयितुम् । आद्यस्यापि तथैव किं न स्यादिति चोदनायाः सुकरत्वात् ।
 अथ तुरीयात्मैव संमरत्यविद्यया स एव चोपदेशेन ज्ञानं लब्ध्वा मुच्यते ।
 तर्ह्येकमुक्तां सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । न हि विगलितसर्वद्वैतविभागे तुरीये मुक्ते
 सति कश्चिद्ब्रह्मोऽवशिष्येतेति । तथा च दृष्टदिरोधः । अत एतद्दोषपरिहाराय
 जीवा अनेके तेषामविद्याभेदाश्रानेकं, अविद्याकल्पितत्वाच्च शास्त्रादीनां
 तेन तेन जीवेन तत्त्वे ज्ञाते तस्यतस्याविद्याकल्पितशास्त्रादीर्नवृत्तिरिति
 चाभ्युपगन्तव्यम् । नैतदस्ति । न ह्यभिलपितसिद्धिनिबन्धना वस्तुस्थितिः ।
 न हि सर्वमुक्तिर्माश्विति कस्यचिदभिलपितमित्येतावता जीवनानात्वमविद्या-
 नानात्वं वा मेद्बुमर्हति । न चान्द्रथोक्तदोषातङ्कः । उपदेशार्थमङ्गीकृतस्य
 शास्त्रादिभेदवाच्यस्य परमार्थदृष्ट्याप्यङ्गीकार्यत्वे हेत्वभावात् । सर्वमिदं द्वैतं
 मायामात्रम् रज्जुसर्पादिवदविधावत् एव भागमानत्वादित्युपपादितत्वात् ।
 वक्ष्यति च परमार्थदृष्ट्या मुक्त्वादिव्यवहाराभावम् 'न सुसुक्ष्मं वै मुक्त
 इत्येषा परमार्थता' (२-२३) इति । अविद्याव्यवहारदृष्ट्या तु - येनैव
 जीवेन ज्ञातमद्वितीयं तुरीयात्मतत्त्वम्, तस्यैव ज्ञात्वस्य प्रानाप्यं प्रत्यर्थित्वं
 निवर्तत इत्यन्येषां शास्त्रादिव्यवहारो नैवापलपितुं शक्यते । अतो न दोषः ।
 अतः शास्त्रादेः परमार्थतोऽभावात्तैव किमपि चोद्यमवतरतीति ज्ञेयम् ॥१८॥

अथोङ्कारमात्राप्रविभागः

(उपलिपत्)

सोऽपमात्माऽध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादा भावा
 मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

अभिधानप्राधान्येनात्मवर्णनम्--

'ओमित्येन्द्रक्षरमिदं सर्वम्' इति परापरब्रह्मरूपस्याक्षरम्योमित्ये-
 तस्य उपन्याख्यानं प्रस्तुतम् । तत्रापुत्रब्रह्मण ओकारवान्यत्वादीकारत्वम्,
 परब्रह्मणश्चभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेवोकारगन्तत्वादीकारत्वमित्युक्तम् । तत्र

स्वतोऽभिधानामभिधेयविलक्षणस्य परब्रह्मण ओङ्कारत्वेन निर्दिष्टस्याभिधेय-
प्रधानं व्याख्यानं कृतम् "सर्वेऽपि द्वैतद्वेषायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा
चतुष्पात्" (मं. २) इति । तदेरमौङ्कारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः
सोऽयमात्मा उदात्तीमन्वक्षरम् अक्षरमधिकृत्य, अभिधानप्राधान्येन वर्ण-
मानोऽन्वक्षरमोङ्कारः । प्राग्वर्णित आत्माऽभिधेयप्रधान. स इति निर्दिश्यते ।
इदानीं वर्णयिष्यमाणस्त्वभिधानप्रधान 'अयम्' इतीति विवेकः ।
किं पुनस्तद्वरं यदधिकृत्य वर्णयते इत्यन आह ओङ्कार इति ॥

ओङ्कारात्मनो मात्राः—

सोऽयमोङ्कारः पादशः प्रविभज्यमानोऽभिधानं मात्रानधिकृत्य
वर्ततेऽत्रेत्यभिमात्रम् । योऽसौ विश्वनैजसप्राज्ञत्वेन प्राक्प्रविभज्य दर्शितः
सोऽयमेवेदानीं मात्रशः प्रविभज्य प्रदर्शयिष्यत इत्यभिप्रायः । कथम् ?
आत्मनो ये पादाः, त ओङ्कारस्य मात्राः । आत्मन एवोङ्कारत्वान् ॥

पादा अभिधेयाः मात्रास्त्वभिधानभूताः इति तेषां पृथक्त्वमेवाभि-
प्रेतमिति माभूत् कस्यचिदपि मतिस्तिवाह पादा मात्रा मात्राश्च पादा
इति । यच्चद्वोचाम द्वितीयमन्त्रविवृतौ 'अभिधानप्राधान्येन प्रथममन्त्रे
निर्दिष्टस्यैव पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः कियते अभिधानाभिधेययोर्मुक्त्यै-
कत्वप्रतिपादनेनाभिधानाभिधेयोभयविलक्षणब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमिति, तत्रेदमेव
व्यतिहारवचनं गमकं 'पादा मात्रा मात्राश्च पादा.' इति । कास्ता
मात्राः ? अकार उकारो मकार इति । एक एवाभिधानाभिधेयविलक्षण
ओङ्कारात्माऽपादोऽमात्रश्च सन् वैश्वानराकारादिपादमात्रोपायद्वारेणोप-
दिश्यत इत्यभिप्रायः ॥

ग्रन्थसंबन्धे मतान्तरं तदूपणं च—

अत्र केनिहग्रन्थसंबन्धमन्यथैव न्याचक्षते । कथम् ? तदवज्ञान-
समर्थानां मध्यमानामुत्तमानां चाधिकारिणामन्यथोपापवादाभ्यां पारमार्थिक

तत्त्वमुपदिष्टमेतावतोपनिषद्वागेन । इदानीं तु तत्त्वग्रहणासमर्थानाम-
धमाधिकारिणामाध्यानविधानादारोपदृष्टिमेवावष्टम्भोकारमात्रादिकथनमिति ।
तदसत् । ओमित्येनदक्षरमिदं सर्वम् इत्युपक्रमविरोधप्रसङ्गात् । न हि
तत्रोपासनं त्रिविधम् । वस्तुमात्रनिर्देशात् । भाष्यविरोधप्रसङ्गाच्च ।
'इतरथा ह्यभिधानतन्त्राभिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्या-
शङ्का स्यात्' इति हि गौणत्वाशङ्कानिराकरणेनोकारत्रयगोर्मुम्बैकत्वमेव
वर्जितं भाष्ये । तेनेह स्पष्टं विरोधः स्यादारोपदृष्ट्या पादमात्रैकं
स्वीकृत्वाणानाम् । उपसंहारविरोधाच्च । 'अमात्रश्चतुर्थोऽज्यवहार्यः (१२)
इत्यादिना ह्युपसंहारेऽव्यारोपितानां मात्राणामपवादेन 'एवमोकार आत्मैव'
इति तुरीयात्मनोकारस्य मुख्यैकत्वमेव वक्ष्यत इति तेनापि स्फुटो विरोध
अध्यारोपदृष्ट्योपासनं विधीयत इति व्याचक्षतामिति । तस्मादभिधानामि-
धेयविलक्षणोकारात्मप्रतिपत्तिरेवेह प्रधानत्वेन विवक्षिता न त्वाधानम् ।
अवान्तरवाक्येषु पादमात्रानामान्यकथनं तज्ज्ञानफलकथनं च प्रधानप्रति-
पत्तिस्तुत्यर्थमेवेति ज्ञेयम् । मन्दमध्यमाधिकारिणां तु तत्त्वज्ञानाममर्थानां
सामान्यवधानमोकारधानं च क्रमेण त्रयप्रतिपत्तये माधनं भविष्यतीति
त्यन्यदेतत् । न च तेषामप्यधिकारिणां विध्वंसोकारपक्षे कथमुपासनाद्य
प्रवृत्तिः फलावाप्तिर्वा ? न हि शब्देणाऽविहितमप्युपास्यं फलदायकं वा
भवेदिति शङ्क्यम् । श्रुत्यन्तरपरिप्रापिनविधेरपि सफलप्रवर्तकत्वोपपत्तेः ।
विशदयिष्यते चेदमथ इत्याम्ना तावन् ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽक्षरोदिमत्त्वा-
द्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥९॥

वैश्वानराकारयोस्तादात्म्यम्—

तत्र पादमात्रैक्यप्रतिपत्तौ विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो
वैश्वानरो य उक्तोऽभिधेयप्राधान्येन सोऽभिधानप्रधानस्योकारस्याकारः

प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेति ? आह । 'आप्तेरादिमत्त्वाद्वा' ।
 आप्तिर्व्याप्तिः । अकारेण सर्वा वाच्यता । 'अकारो वै सर्वा वाक् सैषा
 स्पर्शोष्मभिर्ज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' (ऐ. आ. २-३-१०)
 इति श्रुतेः । अकार एव सर्वस्वराणां सामान्यभूतः सर्वस्य वाक्प्रपञ्चस्य मूल-
 स्वरूपम् । सैषा अकाररूपा वाक् स्थानकरणधर्मैः स्पर्शरूपमिश्र व्यञ्जनै-
 रभिज्यज्यमाना नानारूपं भजते व्योमेवोपाधिभिरिति श्रुत्यर्थः । तथा
 वैश्वानरेण जगद्ध्यासम् । 'तस्य ह वैतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः'
 (छां. ५-१८-२) इत्यादिश्रुतेः । व्याख्यातपूर्व्यं श्रुतिः । न च व्याप्ति-
 सामान्यद्वारैव वैश्वानराकारयोरेक्यम् । यतोऽभिधानाभिधेययोरेकत्वं
 चावोचाम । वैश्वानरो ह्योकाराभिन्नवर्णो विकारो विकल्पमात्रम् ।
 विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्तिस्वमेवे-
 त्यतोऽपि वैश्वानरोऽकारः । न चैवं वैश्वानरस्य वाचारम्भणमात्रत्वेऽनात्म-
 त्वप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । उपाधिमात्रस्य वाचारम्भणत्वेऽपि तद्विकल्पना-
 स्पदस्याऽऽत्मनोऽव्यभिचरितस्वरूपत्वात् । तुरीयात्मैव हि वैश्वानरादि-
 रूपेण विकल्प्यत इत्यवोचाम । अतो न दोषः । एवं तैजसप्राज्ञयोरपि
 स्वाभिधानाव्यतिरेको ज्ञेयः । आदिमत्त्वाद्वा वैश्वानरोऽकारः । आदि-
 रादित्वम् अस्य विद्यत इत्यादिमदकाराख्यमक्षरम् । ओंकारमात्राणा मध्ये
 प्रथमत्वाद् यथैवादिमानकारस्तथैव वैश्वानरः । तदधिगमपूर्वकत्वादितर-
 पादाधिगमन्वैत्यवोचाम । तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेवं
 सर्वथापि वैश्वानरोऽकारः ॥

वैश्वानराकारयोरेकत्वज्ञानफलम्--

वैश्वानराकारयोरेकत्वविदः फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान्
 कामानादिश्च भवति य एवं वेद । य एवं व्याप्तिसामान्याद्वैक्यं वेद स
 सर्वान् कामानाप्नोति, सर्वव्यापकवैश्वानरवत् । न हि वैश्वानरेणानाप्तं

किञ्चिदिति । अद्वितीयत्वात् । 'यन्मन्त्रान्ति' (वृ. १-४-२) इति श्रुत्यन्तरात् । यथादिमत्त्वसामान्यैर्कर्म वेद स आदिः प्रथमो भवति महतां वैश्वानरवदेव । स हि वैश्वानरः पूर्वमेव सर्वस्मात् स्वस्थानं प्राप्तवानिति श्रूयते । 'यत्पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औपत्सत् पुरुषः' (वृ. १-४-१) इति । प्रथमपादत्वाद्वा वैश्वानरस्यादित्वम् । तैजसस्योभयत्वश्रवणादुत्तरत्र । फलरुच्यनमोकारात्मैरुच्यज्ञानस्तुन्वर्धमिन्दुक्तम् ॥९॥

(उपनिषत्)

स्वमस्थानतैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वा-
द्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्यात्रल-
वित्कुले भवति य एवं वेद ॥१०॥

तैजसोकारयोस्तादात्म्यम्--

स्वमस्थानतैजसो हिरण्यगर्भामिन्द्रो य इत्तोऽमिषेयप्राधान्येन, सोऽविधानप्राधान्येनोकारस्वोकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येन तयो-
रैक्यम् ? तत्राह । 'उत्कर्षादुभयत्वाद्वा' इति । उत्कर्षात् । उत्कृष्ट इव
'शुकारोऽकारादुच्चारणकाले प्रतिभानि । अकारादुत्कृष्ट्येवोच्चारणस्तुकार-
मिन्यर्थः । तथा तैजसोऽपि विश्वादुत्कृष्ट इव । विश्वोपाधिभूतात् स्थूलो-
पाधेरुत्कृष्ट इव वासनास्वप्नसूक्ष्मोपाधिरिति । उदाहृता च श्रुतिः 'अग
लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय' (वृ. ४-३-९) इति । अन्वयम
उकारः । उभयत्वाद्वा सामान्यात्तैजस उकारः । कर्मम् । अकारमकार-
योर्मध्यस्य उकारः । उच्चारणक्रमे माद्वस्यान् । तथा विश्वप्राज्ञोर्मध्ये
भवति तैजसः । प्रतिपत्तिक्रमे तस्य मा दम्भ्यम् । अन्यभाष्येणमद्वावा-
द्विधेन सादृश्यम्, तत्वाग्रहणमद्वावादेकीभूतेन प्राज्ञेन सादृश्यमिन्दुभय-
धर्मभाक्यं हि तन्न भवति । अत्र उभयभाष्यसामान्यान् तैजस
उकारः ॥

द्वितीयपादमात्रयोरेकत्वफलम्--

तैजसोकारयोरेकत्वविदः फलमुच्यते । य एवमुत्कर्षसामान्यादैक्यं वेद स उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंतति विज्ञानसंतति वर्धयति । सततविज्ञानसंपन्नः सन्नुत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । हिरण्यगर्भवदेव । अप्रतिषं हि ज्ञानं हिरण्यगर्भस्य । यश्चोभयत्वसामान्यादैक्यं वेद स समानस्तुल्यश्च भवति । मित्रपक्षस्येव शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्यो भवति । हिरण्यगर्भवदेव । स हि समानः सर्वेषाम् । सर्वभूतमयत्वात् । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति य एवं वेद । एवं तैजसोकारयोरेकत्वमुत्कर्षोभयत्वसादृश्यकृतं यो वेद तस्यायमपर उत्कर्षः समानता च फलति । न केवलं स्वयं विज्ञानसंततिमुत्कर्षति, किं तु सर्वोऽप्यस्य कुले जातो ब्रह्मविज्ञानसंततिमुत्कर्षति । तथा सर्वोऽप्यस्य कुले जातो ब्रह्मविज्ञानेन सर्वात्मभूतः सर्वेषां समानो भवतीति द्रष्टव्यम् । अत्रापि फलकथनमात्मविज्ञानस्तुत्यर्थमेव ॥१०॥

(उपनिषत्)

सुपुत्रस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्यम्--

सुपुत्रस्थानः प्राज्ञोऽव्याकृताभित्तो यः स मकारस्तृतीया मात्रा पूर्व-
वदेव । केन सामान्येनेति ? आह । सामान्यमिदमत्र । मितेरपीतेर्वा ।
मित्तिर्मानम् । मीयेते इव विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रलयेत्यस्योः । प्रभवाप्ययौ
हीत्युक्तम् । प्रलये प्राज्ञं प्रविशतः, उत्स्रौ च प्राज्ञान्निर्गच्छन्तः इत्येवं-
मानकाले यथा प्रस्थं प्रविशन्तो निर्गच्छन्तश्च ततो यवाः प्रस्थेन मीयन्ते
एवं विश्वतैजसावपि-प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्राज्ञेन मीयेते इवेति मितिः
सामान्यमुभयोः । अत्र प्राज्ञरूपेणावस्थितिरेव न तु वास्तविकः प्रवेश
इति यद्यपि वैषम्यम्, तथापि यथाप्रतीतेनैव स्वरूपेण प्राज्ञे स्थिताविव

पुनरपि तेनैव सोपाधिकरूपेण निर्गच्छत इव चेति भाष्येते इवेत्युक्तमिति ध्येयम् । तथोकारोच्चारणमनात्तौ मकारे प्रपिष्टादिव पुनः प्रयोगे च तत एव मकारान्निर्गच्छत इवाकारोकारौ ओमोमिति नैरन्तर्येणोच्चारणे इति तत्रापि मीयमानत्वं तयोर्मकारेण । तदेव मितेः सामान्यात् प्राज्ञो मकारः ॥

अर्पातेर्वा । अर्पातिरप्यत्र एकीभावः । ओंकारोच्चारणकाले ह्रस्वये-
ऽक्षरे मकारे एकीभूतादिव्याकागोकारौ । तथोस्तदानीमद्भक्तत्वान्मकारस्यैव
चोच्चार्यमाणत्वात् तत्रैवाऽर्पातः स्वरूपविलं गच्छत इवेत्यपीतिरुच्यते
तथोरिति ध्येयम् । तथा विश्वतैजसावपि सुपुनकाले प्राज्ञे एकीभवतः,
एकतां गच्छतः । तत्स्वरूपेण स्थितेस्तदानीम् इत्यतो वा सामान्यादेकत्वं
प्राज्ञमकारयोः ॥

तृतीयपादमात्रपारेकत्वज्ञानफलम्—

अत्रापि पूर्ववत् विद्वत्फलमाह । मिनोति ह वा इदं सर्वमर्पातिश्च
भवति य एवं वेद । य एवं मितिसामान्यादैक्यं वेद स इदं सर्वं
जगन्मिनोति । तथाथात्म्यं जानातीत्यर्थः । जगत्वाथात्म्यं हि प्राज्ञ-
रूपेणैकीभवं तत एव निर्गमवत्वं चेति तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमेव ।
तज्जानातीत्यभिप्रायः । यश्चाप्यदसादृश्यादैक्यं वेद सोऽर्पातिश्च
जगत्प्रलयस्थानं भवति । जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः ॥

अत्रोपासने न परमतात्पर्यम्—

अत्र सर्वत्र त्रिधाकौरेक्यविज्ञानाद्यवान्तरसाधनस्य फलवचनं न
पृथक्पृथक्पुपारात्तविध्यर्थम् । अतत्प्रकरणत्वात् । किं तु प्रधानसाधन-
स्तुत्यर्थम् । अत्र ह्यभिधानाभिधेयविलक्षणो व्रत्तात्मबोकार इत्यैक्यविज्ञानं
प्रधानं साधनं मुक्तेर्विवक्षितम् । तन्स्तुत्यर्थमेवेहावान्तरसाधनानां मात्रा-
पादैक्यविज्ञानानां फलवच्यकीर्तनम् । इत्थं महाभागमिदमोकारात्मैक्य-

विज्ञानं यत्स्वावयवभूतमात्रापादैक्यविज्ञानेनापि यथोक्तं फलमाप्स्यत इति ।
 अतोऽत्रोपासनं विधित्मितमिति न प्रमितकृपम् । एतेन यदाहुः केचिन्
 माण्डूक्योपनिषदि त्रिविधस्य जीवस्य त्रिविधेनेधरेणाऽभेदचिन्तनं
 विधित्सितम्, महावाक्यत्रिचारपूर्वकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थानां प्रणवचिन्तनं
 चेति तदपि सुदूरनिरस्तं भवति । उपनिषत्सार्वभौमज्ञानद्विर्भाष्यकारिका-
 विरोधमप्यनादृत्य कल्पितत्वात्प्रक्रियाया इति ॥ ११ ॥

अथ प्रणवमात्राकारिकाः

अत्रैते श्लोका भवन्ति---

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यगुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादात्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

विश्वस्य प्रणवाद्यमात्रारूपत्वम्---

अत्र श्रुत्युक्तेऽर्थे पूर्ववदेते वक्ष्यमाणा श्लोका भवन्ति । विश्वस्या-
 त्वविवक्षायाम् - अभिधेयप्राधान्येन विश्व इत्युक्तस्याभिधानप्राधान्येना-
 कारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदैत्यर्थं । अत्रविवक्षाप्रामित्यस्य व्याख्यानं
 'मात्रासंप्रतिपत्तौ' इति । विश्वस्य वस्तुनोऽभिधानाभिधेयरहिततुरीय-
 स्वरूपेणावस्थितस्यैव यदा अत्वविवक्षा भवति यदाकारमात्रासंप्रतिपत्ति-
 र्भवति । यदायममात्रोऽप्यकारवानोंकार इति संप्रतिपद्यते तदेति यावत् ।
 एवमुत्तरत्रापि मात्रासंप्रतिपत्तावित्यस्य योजनोद्धा । तदेवं मात्रासंप्रतिपत्त्या
 यदा विश्वस्यात्वं विवक्ष्यते तदा आदित्वसामान्यं मन्त्रविवृत्त्युक्तन्यायेनो-
 त्कटम् उद्धृतं दृश्यत इत्यर्थः । यत्तत्र कश्चिदाह अत्वविवक्षायामि-
 त्ति विवक्षापदेनोपासनं ग्राह्यमिति तत्प्रकरणानभिज्ञतयेत्युपेक्ष्यम् ।
 आत्तिसामान्यमेव च उत्कटम् इत्यनुवर्तते । सामान्यमेव चेति
 चशब्दान् ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्पत्तिविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तां स्याद्बुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

तैजसस्य प्रणवद्विर्तीयमात्रारूपत्वम्—

तैजसस्य मात्रासंप्रतिपत्तां सन्ध्याम् उत्पत्तिविज्ञाने उकारत्वविक्रमाम्
उत्कर्षः सामान्यमिति स्फुटं दृश्यते । उभयत्वं च तथाविधं स्फुटमेवेति
पूर्वश्लोकाविवृत्त्यनुसारेण मर्थं ज्ञेयम् ॥ २० ॥

मन्तरभावे प्राज्ञस्य मान्नामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तां तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

प्राज्ञस्य प्रणवद्विर्तीयमात्रास्वरूपत्वम्—

प्राज्ञस्य मात्रासंप्रतिपत्तां नकारभावे विकर्षितं तु मितिमान्द-
मुत्कटम् उत्कटम्, लयसामान्यमेव चोत्कटमिति पूर्ववत् ॥ २१ ॥

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

य पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

पादमात्रासामान्यविदः स्तुतिः—

त्रिषु धामसु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्येषु यथोक्तस्थानेषु तुल्यं
सामान्यमुक्तप्रकारेण यो निश्चितः एवमेवेतादिति तत्सामान्यहेतुविज्ञानपूर्वकं
वेत्ति, स वक्ष्यमाणेन प्रकारेण ब्रह्मन्निवृत्तं सन् लोके सर्वभूतानां पूज्यो
वन्द्यश्चैव भवति । पूजावन्दनमात्रेण तस्य सत्यमंकरत्वात् तद्वक्त-
आप्तकामा भवन्तीत्यभिप्रायः । 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकायः'
(मुं. ३-१-१०) इति श्रुतेः । स्तुतिरेषा प्रधानस्तुत्य इत्युक्तम् । एष
एव चावस्थात्रये सामान्यवेत्ता महामुनिर्भवति ब्रह्मस्वरूपमननात् ॥ २२ ॥

अकारो नयते विधमुकारश्चापि तैजसम् ।

नकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

अमाश्रंकारज्ञाने सति पुनर्ज्ञानव्यापारो नास्ति--

अकारादिसामान्यज्ञानं प्रधानसाधने कथमुपायो भवतीति ?
 आह । यथोक्तैरास्यादिसामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा
 यथोक्तोकारं प्रतिपद्य यो ध्यायति प्रणिधानपूर्वकं स्वपरीक्षकवत् तम्
 'अकारो नयते विश्वम्' । नात्रोपासनं विवक्षितम् नापि तत्फलभूता
 गतिः । 'देवो भूत्वा देवानप्येति' (बृ. ४-१-२) इत्याद्युपदेशे देवो
 भूत्वेहोपासनया साक्षात्कृतदेवभावः सन् शरीरपातोत्तरकालं देवानपि
 गच्छति तत्सायुज्यं गच्छतीति यथा विज्ञायते नैवेह तथाकारोपासनं
 तत्कृतसाक्षात्कारेण विश्वप्राप्तिर्वा विवक्ष्यत इति वक्तुं शक्यम् । जागरित-
 स्थानस्याऽऽत्मनो नित्याप्तविश्वस्वरूपत्वात् । कथं तर्हि 'अकारो नयते
 विश्वम्' इति ? यथोक्तेनातिसामान्येनाऽऽदिमत्त्वसामान्येन चाकारसंज्ञको
 विश्व इत्यर्थं गृहीत्वा पितृं स्वरूपेण जाग्रदन्तर्भूतान् सर्वानपि लोकान्
 स्थावरजङ्गमव्यापिभिः स्वांशभूतैश्चैतन्प्रकिरणैर्वाप्त इव वर्तते, स एव च
 तैजसादिप्रतिपत्त्युपायत्वेनाऽऽदिभूत इति यो वेद तमकारो नयते विश्वम् ।
 अकारालम्बनोकारं विद्वान् वैश्वानरो भवति । अकारार्थविज्ञानपूर्वकमोका-
 रात्मानं विद्वान् अयमहमस्मि वैश्वानर इति प्रतिपद्यत इत्यर्थं ॥

तथोकारश्चापि तैजसम् । नयत इत्यनुवर्तते । उकारालम्बनोकारं
 विद्वान् स्वप्नान्तर्गतसर्वप्रपद्योपहितसैजसोऽहं हिरण्यगर्भ इति प्रतिपद्यते ।
 मकारश्च पुनः प्राज्ञं नयते । विश्वस्तसर्वदेशकालवस्तुप्रपद्यन्तत्कारणत्व-
 मात्रोपाधिः प्राज्ञोऽहमस्मीति प्रतिपद्यते । मकारालम्बनोकारं विद्वान्-
 नित्यर्थः । तदेवं सर्वत्र तत्तन्मात्रासंप्रतिपत्तिद्वारा तत्तदुपाधियुतमात्मानं
 निदिध्यास्य प्रतिपद्यते । न तूपास्त्या तत्तद्भावं गतः प्रेत्य तत्तदपिगच्छ-
 तीत्यर्थः । आलम्बनत्वं चाकारादीनामिह नोपास्यत्वम्, किं तर्हि
 तत्तत्त्वादस्य तत्तत्सामान्यपर्यालोचनया प्रतिपत्त्युपायभूतत्वमेव । ज्ञान-
 प्रकरणत्वादेवमेवात्रार्थ इत्यवगम्यते ॥

प्रत्यक्षमनुभूयते तथापि तस्य सर्वाभिधानप्रपञ्चप्रकृतिभूतस्य परमार्थस्वरूप-
भूतः परमात्मैवाभिधानाभिधेयविलक्षणोऽत्रोंकारशब्देन लक्ष्यत इत्यमात्रः ।
स चोंकारो यद्यपि जागरितस्थानाद्युपाधिवशाद् वैश्वानराद्यभिन्नाकाराद्या-
लम्बन इव विकल्प्यते, तथापि स्वतो नित्याधिकेन रूपेण सर्वविकल्पापहव-
सिद्धो कल्पितमात्रात्रयविलक्षण एवेति चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलः ।
अल्पवहार्यः । अभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वात् । यथा
द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्, एवमभिधानाभिधेये वाङ्मनसयो रूपम् ।
ताभ्यां हि ते रूप्येते । तदेवं वाङ्मनसयोर्व्यवहारसाधनयोः क्षीणत्वा-
दव्यवहार्य ओंकारः । तथा प्रपञ्चोपशमः । यथा अमात्र इति विश्वादि-
स्थानिवाचकप्रतिषेध एवं प्रपञ्चोपशम इति जागरितादिस्थानवाचकप्रति-
षेधः । तुरीयमन्त्रे प्रपञ्चोपशम इत्यनेन ग्राह्यग्राहकादिविविधभेदसहित-
स्थानत्रयापहवः कृतः । अत्र पुनस्तद्वाचकापहवः कियत इति विशेषः ।
तत्र हि प्रपञ्च्यते इति प्रपञ्च इति कर्मसाधनः प्रपञ्चशब्दः । वाच्यभेद-
परत्वात् । इह तु प्रपञ्च्यतेऽनेनाभिधेयपुग इति, प्रपञ्च्यत्यभिधेयपुगमिति
वा वाचकसामान्यत्वेन करणसाधनः कर्तृसाधनो वा स्वीकार्यः । वाच्या-
पहववदेव वाचकापहवस्तदुभयविलक्षणत्वादोंकारात्मन इति ध्येयम् ।
अत एव शिवोऽद्वैतः संवृतोऽयमोंकारः । शान्तनिखिलद्वैताशिवविकल्प-
त्वात् । एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओंकारः कल्पितत्रिमात्रः कल्पित-
त्रिपादोऽपि वस्तुवृत्ततोऽमात्रोऽपादश्चाऽस्मैव । अत्राऽऽत्मैवेति नाऽऽत्म-
शब्दाभिधेयत्वेन निर्देशो यथा 'अयमात्मा ब्रह्म' (मं. २) इत्यत्र । किं तु
विगलितसर्वाभिधानाभिधेयविभागोऽपादोऽमात्रश्च । स आत्मा स विज्ञेयः
इत्यत्र हि प्रत्यस्तमितसर्वपादविकल्पोऽभिहितः । अत्र च निरस्तसर्वमात्रा-
विकल्पोऽभिहित इति । तस्मिन् पादमात्रारूपत्वं तु तत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वे-
नेत्युक्तम् । तदेवं कल्पितोपायेनामात्रोंकारप्रतिपत्तिरित्युक्तं भवति ॥

त्यात् । तत्राऽपि 'तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अतवि-
 प्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः'
 (प्र. ५-६) इति मात्रोपासनापरामर्शदर्शनात् । अथ तत्र मात्रापादैक्यो-
 पासनाचोदनाभावात्, मनुष्यसोमसूर्वलोकप्राप्तिरूपफलभेदसंकीर्तनाच्च न
 तद्विधैक्यमत्र संभवतीति गन्तते, तर्ह्यत्रैवाऽभ्यन्तरतात्पर्येणाऽकारवैधा-
 नरादिमात्रैक्योपासनाप्युपदिदिक्षितेति कल्प्यताम् । आद्यादिमत्त्वादि-
 धर्मोद्दिशदर्शनात्, तच्चतुपास्त्यनुरूपफलसंकीर्तनाच्च । तथा चाकारवैधा-
 क्योपासनया आद्यादि दृष्टं फलं शरीरपातोत्तरं च सम्पन्नदर्शनद्वारेण कम्-
 मुक्तिश्च भविष्यति । नन्वेतदपि व्याख्याने न साधु लक्ष्यते । यस्माद्
 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वम्' (वे.सू. ३-३-५७) इति न्यायेतोंकारज्ञान-
 स्वैवेह ज्यायस्त्वं युक्तं प्रतिपत्तुम् । ओंकारप्रतिपत्तेरैवात्राधिकृतत्वात् 'अध्य-
 क्षरमोह्वार' (मं. ८) इति । उपसंहारेऽपि 'एवमोह्वार आत्मैव संविदा-
 त्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद' (मं. १२) इति महाफलसंकीर्तनाच्च ।
 भवतैव चोक्तम् अत्रायान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थमिति । तत्कथ-
 मिदानीं मात्रापादैक्योपासनाप्यङ्गीक्रियत इति ? नैष दोषः । उभयथा-
 प्युपपत्तेः । कथम् ? अभिधानाभिधेयविलक्षणोंकारब्रह्मात्मप्रतिपत्तिरिह
 प्राधान्येन विवक्षिता । सर्वस्याप्युपनिषदस्तादर्थ्येनैवोपक्षयादित्यवोचाम ।
 तथा चोत्तमाधिकारिणामोंकारात्मप्रतिपत्तेरिद्वैवाऽऽत्मनात्मनि संवेशफल-
 संकीर्तनेनेहोपसंहार उपपद्यते । तदत्र यदुक्तमोंकारज्ञानस्वैवेह ज्यायस्त्वं
 युक्तं प्रतिपत्तुमिति तदभ्यनुज्ञायते । श्रुत्यनुगमात् । यत्तुनरुक्तं मात्रापादै-
 क्योपासनाऽत्र नोपदेश्येति, तत्र क्षम्यते । न हि वैधानरविधायां व्यस्तो-
 पासनाया इवेह मात्रापादैक्योपासनाया निन्दावचनं किञ्चिदुपलभ्यते ।
 तस्मादुपासनयामम् अविद्याविषयेऽधिकारिविशेषोपापेक्षयाऽनुमन्दमानायां न
 कौऽपि विरोधो भवेत् । श्रुत्यक्षरवैलोक्याभावात् । न चैवं वाक्यभेदप्रसङ्गः ।
 अवान्तरतात्पर्येणोपासनाङ्गीकारादेकवाक्यताया अप्रहाणत्वात् । न चाकार-

वैश्वानराद्यैत्रयचिन्तनमोंकारत्रयप्रतिपत्तिविघातकम्, येन तदुपास्थ्यङ्गीकारोऽनिष्टः स्यात् । प्रत्युत तादृशैकचिन्तनस्य द्वास्त्वादोङ्कारात्मप्रतिपत्तेर्दोषकारकमेव भवेत् । न चोपासनादिसहायानपेक्षणादात्मज्ञानस्य व्यर्थस्तद्विधिकल्पनाप्रदासोऽस्मिञ्ज्ञानप्रकरण इति शङ्काम् । ज्ञानप्रकरणे विहितत्वादेवोपासनाया आत्मविज्ञानप्रोत्सवात् विनियोगोपपत्तेः । यथाहूर्वातिक्काराः 'उपासनं च यत्किञ्चिद्विद्याप्रकरणे श्रुतम् । तदप्यार्त्मेकविज्ञानयोग्यत्वायैव कल्पते ।' (सं. वा. ३२९) इति । तस्मादधिकारिभेदेन ज्ञानोपासनप्रोत्सवोरप्युपदेशे न कश्चिद्विरोधः स्यादिति द्रष्टव्यम् । तथा चाधिकारिभेदेन ज्ञानोपासनाविनियोग इतीहापि वक्षति कारिकाकारः 'आश्रमास्त्रिविधा हीनमन्मोःकृष्टदृष्टवः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥' (३-१६) इति । सर्वथाऽभिःवत्रोपनिषदोकागोपासनं न प्राधान्यतया विधित्सितनन्त्यकरणत्वादिति तु नैव प्रसर्तव्यम् ॥

मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं तद्वृषणं च--

यस्वत्र कैश्चिद्व्याख्यातम् आत्मैव व्यूहवामुदेव एव एवमोंकारः ओंकारैकदेशनादरूप इति यावत् । अस्य व्यूहवामुदेवस्य परवासुदेवेन समस्तप्रणवरूपेणातिसनिक्कष्टैकसूचनार्थमोंकार इति समस्तनिर्देश इति । तदक्षरबाह्यमश्रुतकल्पनं चेत्युपेक्ष्यम् । न हि व्यूहचतुष्टयस्य व्यूहवामुदेवपरवासुदेवविभागस्य वाऽस्यामुपनिषदन्यत्र वा सर्वसंप्रतिपत्तेषु घेदान्तेषु प्रतिपादनमस्ति । ओंकारैकदेशनादमात्रपरत्वेनोंकारशब्दार्थसमीचने कारणाभावः स्फुट एवेति । एवम् 'आत्मैव भूत्वाऽन्याभिमानं त्यक्त्वा परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशन्नुपासकः । तुरीयं नादनामानं हरिं ज्ञात्वा परं पदम् । तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मवान् ॥ जानानन्दो च शक्तिश्च तथापि न समाः कश्चिन् । विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतन्त्र्यं च नित्यदा ॥' इत्यादि बहुभाषिणामपि व्याख्यानं वेदे परिच्छिन्नबुद्धिमात्रप्रदर्शकमित्यलं श्रुतहानाबुश्रुतकल्पनारीणमतविमर्शेन ॥ १२ ॥

अथ प्रणवकारिकाः

अत्रैते श्लोका भवन्ति--

ओंकारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

पूर्ववदेवान्नाऽपि क्षुत्तुक्तेऽर्थे एते वक्ष्यमाणा श्लोका भवन्ति ॥

परमार्थोकारज्ञानी कृतकृत्यः--

ओंकारं पादशो विद्यात् । नन्वक्षरमोंकार इति प्रकृते कथं पादशो विद्यादित्युच्यते ? मात्रशो विद्यादिति खलु वक्तव्यम् । नैष दोषः । तुरीयस्य केवलसोंकारस्याभिधानाभिधेयविलक्षणस्य विद्यक्षितत्वात् । यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव हि मात्राः मात्राश्च पादाः, नात्र पादमात्राविवेकोऽस्ति । नात्र संशयः कर्तव्यः । तस्माद् युक्तमुक्तं पादशो विद्यादिति । अवसादयः । अकारालम्बन ओंकारोऽहमिति जागरितस्थानोपाधिको वैश्वानरो भवति । तं च सोपाधिकं वैश्वानरं स्वात्मनि प्रविलाप्य उकारालम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान् स्वप्नस्थानोपाधिकसौजसो हिरण्यगर्भो भवति । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् मकारालम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान्स्तु सुषुप्तस्थानोपाधिकः प्राज्ञोऽव्याकृतधीजात्मा । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् क्षीणे धीजभावे तुरीयेण स्वैनैव केवलोंकारात्मरूपेणावतिष्ठत इत्येवमोंकारं पादशो विद्यादिति ॥

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा । यथोक्तोपायेनैवंक्रमेणोंकारे ज्ञाते सतीत्यर्थः । अन्यस्य ज्ञातव्यस्य कर्तव्यस्य वाऽनवशेणान्न किञ्चिदपि चिन्तयेद् दृष्टार्थं स्वप्नन्दनादि, अदृष्टार्थं वा स्वर्गादिभोगं न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । न किञ्चिदपि चिन्तयति ज्ञानीत्यर्थः । नायं विधिः न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । यतः कृतकृत्य एव सर्वथापि विधिनिषेधागोचर

वैश्वानराद्यैक्यचिन्तनमोकारत्रयप्रतिपत्तिविधातकम्, येन तदुपास्यर्त्ताकारो-
ऽनिष्टः स्यात् । प्रत्युत तादृशैक्यचिन्तनस्य द्वारत्वादोङ्कारात्मप्रतिपत्तेर्द्वेषो-
कारकमेव भवेत् । न चोपासनादिसहायानपेक्षणाङ्गत्वात्तन्मज्ञानस्य व्यर्थताद्विधि-
कलनाप्रदासोऽस्मिञ्ज्ञानप्रकरण इति शङ्क्यम् । ज्ञानप्रकरणे विहितत्वा-
देवोपासनाया आत्मविज्ञाननोपत्त्याय विनिवोगोरसत्तेः । यथाहुर्वार्तिक-
काराः 'उपासनं च यत्किञ्चिद्विधाप्रकरणे धृतम् । तदप्यारम्भकविज्ञान-
योगप्रत्ययैव कलसते ।' (सं. वा. ३२९) इति । तस्मादधिकारिभेदेन
ज्ञानोपासनयोर्हमप्रोरप्युपदेशे न कश्चिद्विरोधः स्यादिति द्रष्टव्यम् । तथा
चाधिकारिभेदेन ज्ञानोपासनाविनिवोग इतीहापि वक्ष्यति कारिकाकारः
'आश्रमास्त्रिविधा हीनमन्त्रमोक्तृष्टष्टयः । उपासनोपदिष्टं तदर्थमनु-
कम्पया ॥' (३-१६) इति । सर्वथाऽपि स्वतोपनिषोऽङ्कारोपासनं न
प्राधान्यतया विधित्सितमतत्प्रकरणत्वादिति तु नैव प्रसर्तव्यम् ॥

मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं तदूपणं च--

यच्चत्र कैश्चिद्व्याख्यातम् आत्मैव व्यूहवासुदेव एव एवमोकारः
ओंकारैकदेशनादरूप इति यावत् । अस्य व्यूहवासुदेवस्य परवासुदेवेन
समस्तप्रणवरूपेणातिसनिष्कृष्टैवमूचनार्थमोकार इति समस्तनिर्देश इति ।
तदक्षरबाह्यमश्रुतकल्पनं चेत्युपेक्ष्यम् । न हि व्यूहचतुष्टयस्य व्यूहवासुदेव-
परवासुदेवविभागस्य वाऽस्यामुपनिषदन्वयत्र वा सर्वसंप्रतिपत्तेषु वेदान्तेषु
प्रतिपादनमस्ति । ओंकारैकदेशनादमात्रपरत्वेनोकारशब्दार्थसरोचने
कारणाभावः स्फुट एवेति । एवम् 'आत्मैव भूत्वाऽन्याभिमानं त्यक्त्वा
परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशत्युपासकः । ... तुरीयं नादनामानं हरिं
ज्ञात्वा परं पदम् । तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मवान् ॥ ज्ञानानन्दौ
च शक्तिश्च तथापि न समाः कचिन् । विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतन्त्र्यं च
नित्यदा ॥' इत्यादि बहुभाषिणामपि व्याख्यानं वेदे परिच्छिन्नबुद्धिमात्र-
प्रदर्शकमित्यलं श्रुतहानायुश्रुतकलनारीणमतविमर्शेन ॥ १२ ॥

अथ प्रणवकारिकाः

अत्रैते श्लोका भवन्ति--

ओंकारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

पूर्वदेवात्राऽपि श्रुत्युक्तेऽर्थे एते वक्ष्यमाणा श्लोका भवन्ति ॥

परमार्थोऽकारज्ञानी कृतकृत्यः--

ओंकारं पादशो विद्यात् । नन्वक्षरमोंकार इति प्रकृते कथं पादशो विद्यादित्युच्यते ? मात्रशो विद्यादिति खलु वक्तव्यम् । नैप दोषः । तुरीयस्य केवलस्योऽकारस्याभिधानाभिधेयविलक्षणस्य विवक्षितत्वात् । यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव हि मात्राः मात्राश्च पादाः, नात्र पादमात्राविवेकोऽस्ति । नात्र संशयः कर्तव्यः । तस्माद् युक्तमुक्तं पादशो विद्यादिति । अयमाशयः । अकारालम्बन ओंकारोऽहमिति जागरितस्थानोपाधिको वैश्वानरो भवति । तं च सोपाधिकं वैश्वानरं स्वात्मनि प्रविलाप्य उकारालम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान् स्वप्नस्थानोपाधिकस्तैजसो हिरण्यगर्भो भवति । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् मकारालम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान् सुषुप्तस्थानोपाधिकं प्राज्ञोऽव्याकृतबीजात्मा । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् क्षीणे बीजभावे तुरीयेण स्वैनेव केवलोऽकारात्मरूपेणापतिष्ठत इत्येवमोंकारं पादशो विद्यादिति ॥

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा । यथोक्तोपायेनैवंक्रमेणोंकारे ज्ञाते सतीत्यर्थः । अन्यस्य ज्ञातव्यस्य कर्तव्यस्य वाऽनवशेषान्न किञ्चिदपि चिन्तयेद् दृष्टार्थं सक्चन्द्रनादि, अदृष्टार्थं वा स्वर्गादिभोगं न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । न किञ्चिदपि चिन्तयति ज्ञानीत्यर्थः । नायं विधिः न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । यतः कृतकृत्य एव सर्वथापि विधिनिषेधागोचर

ओंकारात्मज्ञानी । विशिष्टफलसंकीर्तनं त्रिदं पथोक्तज्ञानिनः सकलदृष्टा-
दृष्टेष्टानिष्टप्रातिपरिहारचिन्ता नैव भवतीति । तथा चोक्तम् 'इति नृत्यार्थ-
संश्लेषज्ञानोन्मीलितचक्षुषाम् । नास्ति व्याधिर्जरा नाग्नि नाग्नि देशपरि-
श्रमः ॥ नास्ति रोगो न संतापो नास्ति कामादिमंप्लुतिः । न स्सुहृर्षभयो-
द्वेगहानोपचयमृत्यवः । न शोको नारतिः काचिन्न कर्तृत्वं न कार्यता ।
न ज्ञेयं नाग्नि च ज्ञाता तदभावोऽपि नेष्यते ॥ ' (वृ. वा. २-१-२७६,
२७७) इति ॥ २४ ॥

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

परमार्थप्रणवो ब्रह्मैव निर्भयम्—

तस्मात् प्रणवे यथाव्याख्यातं पादमात्राविभागविधुदे परमार्थरूप
आत्मनि चेतो मनो युञ्जीत समादध्यान् । तत्रैवोक्तोपानेन ज्ञानं संपादये-
दित्यर्थः । 'ओमित्यात्मानं युञ्जीत' (तै. ना. ७९) इति श्रुतेः । ज्ञात्वा
तस्मिन्नेव मनःसमाधानं कुर्यादिति विधिस्तु न शङ्कनीयः । ज्ञाते द्वैता-
भावाद् विधेरसंभवात् । नित्यप्राप्तत्वाच्च परमार्थप्रणवचिन्तनस्य ॥

किमित्योङ्काररूपमात्मानमेव जिज्ञासेन्, किं कारणं वा नान्य-
स्मिन् मनःप्रसारं कुर्यादिति ? अत आह 'प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्' इति ।
प्रणवः परमार्थरूपस्तुरीयात्मा निर्भयं ब्रह्मैव । 'स वा ण्य महानज
आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) इति
श्रुतेः । यस्मात् प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्, तस्मात् प्रणवे नित्ययुक्तस्य
सदा आत्मभावेन युक्तस्य । तदनन्तत्वेन स्थितस्येति यावन् ।
न भयं विद्यते क्वचित् कुतश्चिदपि हेतोर्मयं नाम्नीत्यर्थः । नात्र नित्य-
युक्तस्येति चित्तसमाधानमात्कत्रं विवक्षितं किं तु ज्ञानेन तदात्मनाऽवस्थान-
मेव । न हि ध्यानयोगयुक्तस्य सर्वथा भयवर्जितत्वमवकल्पते ।

उपजनापायधर्मवत्त्वेन भगसंकीर्तनान् 'दोगो हि प्रभवाप्यथौ' (का. २-३-११) इति श्रुत्यन्तरे । नित्ययुक्ता एवानेन प्रणवात्मना अज्ञा अपि परमार्थतः, तदविज्ञानात्तु तेषां भगम् । यदा तु ज्ञानी एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वभयकारणवर्जितेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति । विद्यासामर्थ्यादिति शेषः । तस्मान्न भयं विद्यते क्वचिदिति ज्ञानस्यैव महिमा वर्ण्यते । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन' (तै. २-९) इति श्रुतेः । ब्रह्मरूपं स्वात्मानन्दं विद्वान् विद्यासमसमयमेवाभयं गतो भवति । अतो न कुतश्चन हेतोर्विभेति । भयनिमित्तस्य वस्त्वन्तरस्याभावादित्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः' स्मृतः ।

अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपर प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

परमार्थप्रणव एव परापरब्रह्मरूपेणावस्थितः--

प्रणवस्वरूपकथनमिदं तज्ज्ञानस्तुतये । प्रणवः प्रकृत एव ह्यपरं ब्रह्म मन्दमध्यमाधिकारिणां नामरूपादिविशेषविशिष्टमुपासनायोपदिश्यमानम्, प्रणव एव च परः परमात्मा, परं ब्रह्म यद्विद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधेनोपदिश्यत उत्तमाधिकारिणां ज्ञेयत्वेन । एक एवाऽऽत्मा प्रणवोऽपेक्षितोपाधिसंबन्धत्वेनापरो निरन्तोपाधिसंबन्धत्वेन च पर उच्यत इत्यतः परापरं ब्रह्मणी प्रणव एव । तस्मिन् प्रणवत्वव्यपदेशस्तु तत्प्रतीकत्वेन तदभिधेयत्वेन चोपास्यत्वात्, यथोक्तरीत्या मात्रापादोपायेन ज्ञेयत्वाच्च । 'एतद्वै सत्प्रकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः' (प्र. ५-२) इति श्रुतेः ॥

किं तर्हि परं चापरं वा तस्य वास्तवं स्वरूपम्' तत्राह 'अपूर्वोऽनन्तर' इत्यादि । परत्वमपरत्वं चोपास्येक्षात्निरपेक्षात् इत्युच्यते ।

१. 'परं' इति पाठान्तरम् ॥

म्यतस्तु धीणेषु मात्राशब्देषु वर्णितप्रकारेण प्रणवोऽपि न परं कारणम्, नाप्यपरं कार्यं ब्रह्म । कुतः? यस्मादपूर्वः । नास्य पूर्वं कारणं विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयमन्तराद्ये किञ्चिदपि विद्यत इत्यनन्तरः । तथा 'अवाद्यः' वाद्यमप्यन्यन्न विद्यत इत्यवाद्यः तथा 'अनपरः' । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन-परमनन्तरमवाद्यमयमात्मा ब्रह्म' (वृ. २-५-१९) इति श्रुतेः । कार्य-कारणविभागवर्जितोऽयं नैव प्रणवशब्दवाच्यः, तद्व्यवहारादेव तु प्रणव इत्युच्यते इति भावः । तदुक्तम् 'कार्यकारणे तत्त्वे नाम लब्धाम्पदं यतः । रूपाभिधेयसंबन्धमरूपाशब्दमश्ररम् । लक्ष्येनाज्ञसा वक्ति परं ब्रह्म कथंचन । शब्दप्रवृत्तिहेतूना साक्षाद्ब्रह्मणसंभवात् ॥' (वृ. वा. २-४-२५३, २५४) इति । यत अपूर्वोऽनन्तरोऽवाद्योऽनपरः प्रणवः, तत एवाव्ययः । व्ययहेतोरान्तरस्य वाद्यस्य वाऽभावात् । 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२), 'सैन्धवघन' (वृ. ४-५-१३) वदनन्तरोऽवाद्य अम्बुडैकरमश्चेत्यभिप्रायः । यत्त्वत्र पूर्वावतारे पश्चिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति श्लोकार्थव्याख्यानम्, तद्व्यवहारप्रक्रियावतरणकौशलमात्र-प्रदर्शनमित्युपेक्ष्यते ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

प्रणवात्मज्ञानिनस्तदात्मनावस्थानम्--

सर्वस्यैव मायाहस्तिरञ्जुसर्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवन्मिश्रैबोत्पद्य-मानस्य विद्यदादिप्रपञ्चस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । सर्वस्य हि मायामात्रस्य द्वैतस्रोत्पत्तिस्थितिप्रलयाः प्रणव एव । न तदात्मकत्वं जहति ते तिमृष्यवस्थास्विति भावः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञामस्व ।

तद्ब्रह्म' (तै. ३-१) इति श्रुतेः । यथा मायावी मायाहस्तिनः, रज्जुः सर्पस्य, मरुभूर्मृगतृष्णिकायाः स्वप्नदृक्च स्वप्नस्येत्येवं यथा मायाव्यादयस्तत्तन्मिथ्याप्रतीतेरूपत्तिंस्थितिलयकारणं तद्वत् प्रणवोऽपि सर्वस्य कार्यजातस्येत्यर्थः ॥

तस्मादेवं हि प्रणवगात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं सर्वमिथ्याप्रतीत्यास्पदभूतं सर्वदापि तदसंसृष्टं ज्ञात्वा तदनन्तरं व्यश्रुते तत्क्षणादेव तदात्मभावं भजते, न तु ज्ञानकालात् कालान्तरव्यवधानेनेत्यर्थः । नित्यप्राप्तत्वादज्ञानमात्रव्यवधानाच्च प्रणवात्मत्वस्येति भावः । यच्च कश्चिदाह 'एवं ब्रह्मत्वादिना प्रकारेण हरिं ज्ञात्वा अनन्तरं प्रारब्धभोगानन्तरं ब्रह्म व्यश्रुते विशेषेण प्राप्नोति । सदा सत्त्वेऽपि स्थानादिविशेषामिप्रायेण वीत्युक्तिः' इति । तदसत् । अन्यस्य हरेर्ब्रह्मत्वादिना ज्ञानेऽपि ब्रह्मप्राप्तौ न्यायाभावात् । न चात्र ज्ञानमुपासनम् । येन ध्येयसाम्यापत्तिराशङ्क्येत । अतत्प्रकरणत्वेन प्रत्युक्त्यात् । अनन्तरमित्यस्य व्यवधानरहितकालवाचिनः प्रारब्धभोगानन्तर्यवाचकत्वेन व्याख्याने प्रमाणाभावाच्चेति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

प्रणव एव सर्वभूतहृदयस्थितः साक्षी—

प्रणवं सर्वप्राणिजातस्य हृदये स्मृतिप्रत्ययासदे बुद्धौ तत्साक्षित्वेन स्थितमीश्वरं तुरीयात्मानं विद्यात् । 'एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।' (श्वे. ४-१७), 'स वा एष आत्मा हृदि' (छां. ८-३-३), 'ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (गी. १८-६१),

१. 'हृदि संस्थितम्' इति पाठान्तरम् ॥

स्वतस्तु क्षीणेषु मात्राभेदेषु वर्णितप्रकारेण प्रणवोऽयं न परं कारणम्, नाप्यपरं कार्यं ब्रह्म । कुतः? यस्मात्पूर्वः । नास्य पूर्वं कारणं विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयमन्तरालं किञ्चिदपि विद्यत इत्यनन्तरः । तथा 'अब्राह्मः' ब्राह्ममप्यन्यन्न विद्यत इत्यब्राह्मः तथा 'अनपरः' । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमब्राह्ममयमात्मा ब्रह्म' (वृ. २-५-१९) इति श्रुतेः । कार्यकारणविभागवर्जितोऽयं नैव प्रणवशब्दवाच्यः, तद्व्यवहारादेव तु प्रणव इत्युच्यते इति भावः । तदुक्तम् 'कार्यकारणे तस्त्वे नाम लब्धासुदं यतः । रूपाभिधेयसंबन्धमरूपाशब्दमक्षरम् । लक्षयेत्तज्जसा वक्ति परं ब्रह्म कथंचन । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां साक्षाद्ब्रह्मणसंभवात् ॥' (वृ. वा. २-४-२५३, २५४) इति । यत अपूर्वोऽनन्तरोऽब्राह्मोऽनपरः प्रणवः, तत एवाव्ययः । व्ययहेतोरान्तरस्य ब्राह्मस्य वाऽभावात् । 'त ब्राह्माभ्यन्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२), 'सैन्यवचन' (वृ. ४-५-१३) वदनन्तरोऽब्राह्म अखण्डैकरसश्चेत्यभिप्रायः । यत्स्वन्न पूर्वावतारे पश्चिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति श्लोकार्थव्याख्यानम्, तदवतारप्रक्रियावतरणकौशलमात्रप्रदर्शनमित्युपेक्ष्यते ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

प्रणवात्मज्ञानिनस्तदात्मनावस्थानम्---

सर्वस्यैव मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगानृष्णिकास्यप्रादिवन्मिथ्यैवोत्पद्यमानस्य विषयदादिप्रपञ्चस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । सर्वस्य हि मायामात्रस्य द्वैतस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयाः प्रणव एव । न तदात्मकत्वं जहाति ते तिमृष्वप्यवस्थास्विति भावः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व ।

भूतं निरन्तरमात्मतत्त्वमानन्दरूपं मौनमक्षुत्त इति श्रुत्यर्थः । नेतरो जनः ।
 इतरः साध्यसाधनचिन्ताव्यग्रः शान्त्वविद्रुषि वाक्यैर्नधारणादिमात्रेण न
 मुनिः । आत्मतत्त्वस्योकारस्वाविज्ञानादित्यर्थः । 'मौनात् स मुनिर्भवति
 नारण्यवसनान्मुनिः । स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिश्चेष्ट उच्यते ॥'
 (उद्यो. ४३-६०) इति स्मृतेरित्योमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरैण्यश्रीपूज्यपादराङ्गरसगत्रचरणसरण-
 परिचयत्वाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीद्यौधानन्देन्द्रसरस्वतीसिष्य-
 श्रीमच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां
 माण्डूक्यरहस्यविश्वे प्रथमभागप्रकरणम्
 ॐ तमन्

‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः’ (गी. १०-२०)– इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

एवं व्योमवत् सर्वव्यापिनम् ओंकारं मत्वा अयमहमस्मि सर्वव्यापक
ओंकारस्तुरीयात्मा इत्यात्मानमसंसारिणं ज्ञात्वन्पर्यर्थः । धीरो बुद्धिमान्
ओंकारं सर्वव्यापिनं मत्वा न शोचति । सर्वव्याप्यद्वितीयात्मभावावगमं
शोकनिमित्तानुपपत्तेः । ‘तरति शोकमात्मवित्’ (छां. ७-१-३), ‘महान्तं
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ (क. २-१-४)– इत्यादि-
श्रुतिभ्यो व्यापिनमद्वितीयमात्मानं विदितवतः संतापकारणाभावावगमा-
दित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

अमात्रः प्रणव एवापाद् आत्मा--

अधुना चरममन्त्रव्याख्या समापयन् सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यमर्थमुप-
संहरति । अमात्रः । मायतेऽनयेति मात्रा परिच्छित्तिः । न विद्यते मात्रा
अस्येत्यमात्रस्तुरीय ओंकारः । अनन्तमात्रश्च । अनन्ता मात्रा यस्य मोऽप-
मनन्तमात्रः । विश्वतैजसप्राज्ञा हकारादिमात्राव्यपदेश्याः । तत्प्रवस्था-
प्रतिबद्धत्वेन परिच्छित्तिमन्तश्च । अयं तु अमात्रोऽनन्तमात्रश्च वाक्यनसद्यो-
रगोचरत्वादिति भावः । द्वैतस्योपशमः, सर्वस्यापि स्थानिस्थानविभागात्म-
कस्य तद्वाचकविभागात्मकस्य च उपशमः नाशः । तद्भावरूपः । नित्य-
निवृत्तैतद्द्रु.स इत्यर्थः । अत एव सर्वद्वैतोपशमत्वात् शिवः सर्वममार-
धर्मवर्जितः परमानन्दरूपः । य ईदृशोऽद्वैत ओंकारो यथाव्याहृयात्. न
येन स्वात्मत्वेन विदितः स एव मुनिः । परमार्थतत्त्वम्य मननात् । ‘बाल्यं
च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः’ (वृ. ३-५-१) इति श्रुतेः । आत्म-
विज्ञानमनात्मप्रत्ययतिरस्कारं च निरवशेषं कृत्वाऽथ मुनिर्भवति, तन्मन्त्र-

जागरितप्रपद्यप्रतिभासवीजभूताऽग्रहणमात्रसाक्षित्वाद् बीजनिद्रो-
पहितो घनप्रज्ञ एकीभूत आनन्दमुक्च भवति । यथैव वाच्यं
ब्रह्मोपाधिभेदेन वैश्वानरादिभेदवद्भवति, एवमेव तद्वाचकः
प्रणवापराभिधान ओंकारोऽपि तत्तद्वाच्यभेदेनाकारादिमात्राभेदवद्
भवति । ते चाकारादयो वैश्वानरादिज्ञापनेन तत्र तत्र मानमिव
भवन्तीति मात्रा उच्यन्ते । तत्राकारमात्रालम्बन ओंकारो वैश्वा-
नरवाचकः । यथा वैश्वानरस्य जागरितस्थाभिधेयजातव्यापकत्वं
स्वोत्तरपादाधिगमोपायत्वाच्चाऽऽयपादत्वम्, एवमकारस्यापि जाग-
रितस्थसर्वाभिधानजातव्यापकत्वं मात्रोच्चारणक्रम आदित्यं चेति
वाच्यवाचकयोरेतानुगुण्यम् । एवमुकारालम्बन ओंकारसैजस-
वाचकः । अत्रापि यथा तैजसस्य वैश्वानरशरीरादुत्कृष्टत्वं वैश्वानर-
प्राज्ञमध्यवर्तित्वादुभयभाक्त्वं च, एवमुकारस्याप्यकारादुत्कृष्टत्व-
मुच्चारणार्थम् अकारमकारयोर्मध्यवर्तित्वेनोभयभाक्त्वं चेति वाच्य-
वाचकयोरेतानुगुण्यम् । एवं मकारालम्बन ओंकारः प्राज्ञवाचकः ।
अत्रापि यथा विश्वतैजसौ प्रलघोत्पत्तयोः प्रवेगनिर्गमाभ्या प्राज्ञेन
मीयेते इव, एवमोंकारोच्चारणाभ्यासेऽकारोकारौ मकारेणेति
वाच्यवाचकयोरेतानुगुण्यम् । इत्यध्यारोपः ॥

अथापवादः । यदैव जिज्ञासुरकारालम्बनोकारवाच्यमात्मानमयमह-
मसीति विजानाति तदैवास्य वैश्वानरत्वप्राप्तिः । यदैवोकारालम्ब-
नोकारवाच्यमात्मानं तथा विजानाति तदैव चास्य हिरण्यगर्भत्व-
प्राप्तिः । तदानीं तु वैश्वानरत्वस्याकारवाच्यत्वस्य च निवृत्तिरेव ।
एकस्यैवाऽऽत्मनो युगपद्भ्रातृत्वमोभयोपाधिमत्त्वासंभवादित्यव-
धेयम् । एवं यदैव मकारालम्बनोकारवाच्यमात्मानं तथा
विजानाति तदैवास्याऽध्याकृतात्मत्वप्राप्तिः । तदा तैजसत्वोकारत्व-
शोनिवृत्तिः पूर्ववत् । अत्र जागरितस्वप्नयोरुपाधिभूतयोरन्यधा-

अथागमप्रकरणसंबलितमाण्डूक्योपनिषत्सारः

प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं तत्त्वं सर्वेषां न आत्मेति वस्तुस्थितिः ।
 तथापि तस्मिन् जागरितादिस्थानत्रयवत्त्वं स्थानिधर्मं च बहिष्प्रज्ञ-
 त्वादिक्रमविद्ययाध्वारोप्य जननमरणशोकमोहभवादिसंसारमनु-
 भवति लोकः । सा चाविद्या द्विविधा, कारणरूपा कार्यरूपा
 चेति । तत्र कारणविद्या नामाऽऽनतस्वाग्रहणं येन सुषुप्ति-
 स्थानस्थानिधर्मा आत्मनि समारोप्यन्ते । कार्याविद्या चान्दथा-
 ग्रहणं येन स्वप्नजागरितस्थानस्थानिधर्मास्तत्र समारोप्यन्ते । सा
 चैषाऽविद्या नात्मनः स्वभाविको धर्मः, किं तु जागरितप्रधान-
 दृष्टिजनितविपर्ययासमात्रम् । तन्मिथ्य विपर्ययासेवस्थात्रयसावि-
 दृष्टयवल्म्बनजनितेन स्वात्मतत्त्वयाथात्म्यज्ञानेन धीणे निष्प्रपञ्च-
 स्वात्मभावेनैवावस्थानं मोक्षः सेत्स्यतीत्यतोऽध्वारोपापवादाभ्या
 निष्प्रपञ्चमद्वैततत्त्वं प्रपञ्चयते श्रुत्या ॥

तद्यथा । अभिधानाभिधेयविलक्षणमप्यात्मतत्त्वमभिधानप्राधान्येनो-
 कार इत्यभिधेयप्राधान्येन ब्रह्मेति च व्यपदिश्यते । तत्रोकार-
 शब्दवाच्यं ब्रह्म प्रत्यगात्माभिन्नमपि सत् स्थानत्रयभेदेन वैश्वा-
 नरादिभेदभाग्भवति । तैश्च वैश्वानरादिभिः परमार्थाऽऽत्मा प्रति-
 पद्यत इति ते तस्य पादा उच्यन्ते । तत्र जागरितसाक्षी वैश्वानर-
 म्भावन् साधिदैविकप्रपञ्चोपहितः स्वेन चैतन्येन मयं स्यावरजङ्गम-
 प्राणिजातं व्याप्य प्रकाशयन् बहिष्प्रज्ञः स्थूलभुक्च भवति ।
 स्वप्नसाक्षी स एवाऽऽत्मा तैजसो हिरण्यगर्भसथाविध एवान्तःप्रज्ञः
 सूक्ष्मभुक्च । वासनाल्पप्रज्ञायाः प्रकाशकत्वात् । तौ च विश्व-
 तैजसावन्यथाग्रहणत्वाश्रित्वाविशेषान् स्वप्नप्रकाशकायेवेति मन्यन्ते
 श्रुतिः । सुषुप्तसाक्षी तु स एवाऽऽत्माऽन्यथाग्रहणकृत् स्वाम-

जागरितप्रपञ्चप्रतिभासवीजभूताऽग्रहणमात्रसाक्षिन्वाद् वीजनिद्रो-
पहितो घनप्रज्ञ एकीभूत आनन्दभुक्च भवति । यथैव वाच्यं
ब्रह्मोपाधिभेदेन वैश्वानरादिभेदवद्भवति, एवमेव तद्वाचकः
प्रणवापराभिधान ओंकारोऽपि तत्तद्वाच्यभेदेनाकारादिमात्राभेदवद्
भवति । ते चाकारादयो वैश्वानरादिज्ञापनेन तत्र तत्र मानमिव
भवन्तीति मात्रा उच्यन्ते । तत्राकारमात्रालम्बन ओंकारो वैश्वान-
रवाचकः । यथा वैश्वानरस्य जागरितस्थाभिषेधजातव्यापकत्वं
स्थोतरपादाधिगमोपायत्वाच्चाऽऽद्यपादत्वम्, एवमकारस्यापि जाग-
रितस्यसर्वाभिधानजातव्यापकत्वं मात्रोच्चारणक्रम आदित्यं चेति
वाच्यवाचकयोरानुगुण्यम् । एवमुकारालम्बन ओंकारसौजस-
वाचकः । अत्रापि यथा तैजसस्य वैश्वानरशरीरादुत्कृष्टत्व वैश्वानर-
प्राज्ञमध्यवर्तित्वादुभयभाक्त्वं च, एवमुकारस्याप्कारादुत्कृष्टत्व-
मुच्चारणार्थम् अकारमकारयोर्मध्यवर्तित्वेनोभयभाक्त्वं चेति वाच्य-
वाचकयोरानुगुण्यम् । एवं मकारालम्बन ओंकारः प्राज्ञवाचकः ।
अत्रापि यथा विश्वतैजसौ प्रलयोत्पत्तोः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्राज्ञेन
मीयेते इव, एवमोंकारोच्चारणाभ्यासेऽकारोकारौ मकारेणेति
वाच्यवाचकयोरानुगुण्यम् । इत्यध्यारोपः ॥

अथापवादः । यदैव जिज्ञासुरकारालम्बनोकारवाच्यमात्मानमयमह-
मसीति विजानाति तदैवास्य वैश्वानरत्वप्राप्तिः । यदैवोकारालम्ब-
नोकारवाच्यमात्मानं तथा विजानाति तदैव चास्य हिरण्यगर्भत्व-
प्राप्तिः । तदानीं तु वैश्वानरत्वस्याकारवाच्यत्वस्य च निवृत्तिरेव ।
एकस्यैवाऽऽत्मनो युगपद्वाप्रत्वप्रोभयोपाधिमत्त्वासंभवादित्यव-
धेयम् । एवं यदैव मकारालम्बनोकारवाच्यमात्मानं तथा
विजानाति तदैवास्याऽन्याकृतात्मत्वप्राप्तिः । तदा तैजसत्वोकारत्व-
योर्निवृत्तिः पूर्ववत् । अत्र जागरितस्वप्नयोरुपाधिभूतयोरन्यथा-

ग्रहणत्वेन सर्वसमताविज्ञानेनोपहितस्याऽऽत्मतश्चैकत्वावगमे वैश्वानरस्यैवमे प्रविलापितो भवति । तथा तैजसप्राज्ञयोर्हमद्योरपि वस्तुतो निष्प्रपञ्चस्वरूपत्वाविशेषारगमे मति तैजसः प्राज्ञे प्रविलापितो भवति । प्राज्ञस्य स्वग्रहणसाक्षित्वं जागरितस्वप्नदृष्ट्यैव, स्यतस्तु त्रिशुद्धचैतन्यमात्रस्वरूपः स एवावमहमस्मीति विज्ञानेन तुरीयप्रणवान्मनैवावस्थानं भवति । इत्थं चैक एवाऽऽत्मा जागरिताद्युषाध्यपेक्षया वैश्वानरादिरूपोऽपि सन् जागरिताद्यवस्थान्यासस्पृष्टस्वभावत्वात्त्रिरुपाधिकेन स्येन रूपेण वैश्वानरादिवाच्यरूपविलक्षणो यथा तथैक एवोक्तरो निरुपाधिरुपाऽऽत्मलक्षकस्वरूपेणाकारादिमात्रालम्बनोक्तारादिवाचकत्रयविलक्षणोऽमात्रः प्रणवो ज्ञेयः । तत्र यथैव वैश्वानरत्वादिकं जागरितादितत्तन्धानप्रतिबद्धम्, तथैव तद्वाचकाकारादीनां मात्रात्वमपि । तथा च पादत्रयविलक्षणेन तुरीयात्मना मात्रात्रयविधुरस्य प्रणवस्य मुख्यमेवैकत्वम् । तत्र वाच्यवाचकविभागाभावात् । तदेतन् परमार्थतत्त्वममात्रप्रणवत्वेन तुरीयात्मत्वेन च संख्यवद्विषमाणं प्रणवशब्देन ब्रह्मात्मादिशब्देन च लक्ष्यते न तूच्यते । अवाह्ननसगोचरत्वात् ॥

तदेवं शास्त्राचार्योपदेशजनितेन तत्त्वप्रतिबोधनाग्रहणान्यथाग्रहणरूपविपर्ययसलक्षणमविद्याद्वयं मायास्वप्नं विभूय यदा जीवः प्रबुध्यते तदाऽऽत्मनिद्रमस्वप्नमर्ततं तत्त्वमेवाहं तुरीयात्मागितपरमार्थप्रणव इति प्रतिपद्यते । तथैवं स्थम्भता गतस्य नित्यनिवृत्तप्रपञ्चत्वात् तन्नित्यत्वाकाङ्क्षा न भवति, नित्यनिवृत्तजात्रादिविभागत्वाच्च न शास्त्राचार्योपदेशाकाङ्क्षा । अपूर्वमनन्तरमवाधमनपरमभवं ब्रमैवामौ संवृत्त इति न तस्य शीरोमोहादिमंगारपरममन्धोऽप्यवशिष्यते । ईदृशप्रणवान्मविदेव परमार्थमुनिरिति तथं निश्चयमिति ॥

अथ वैतथ्यप्रकरणम्

—॥—

प्रकरणसंबन्धः

प्रकरणारम्भविषये आक्षेपः—

प्रपद्योवशमः त्रिवोऽद्वैतस्तुरीयात्मा इत्ययं श्रुत्यर्थ उपसंक्षेपे 'जाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इत्यतीते प्रकरणे । अतः परस्य ग्रन्थस्य किमु-
त्थानमिति ! अत्राह भगवान् भाष्यकारः । 'आगममात्रं तत् । तत्रोप-
पत्त्यापि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते'
इति ॥

अत्रेदं विचार्यते । आगमसमधिगतेऽप्यर्थे किमिन्दुपपत्तिप्रधानं
प्रकरणमारम्भणीयमिति ? ननुत्तमागममात्रं तदिति । न तर्हि श्रुति-
वाक्यस्य निरपेक्षं प्रामाण्यम्, येनोपपत्तिमप्यपेक्षते श्रुतिः स्वोक्तार्थ-
निर्धारणार्थम् । तर्कस्यैव वात्र निरपेक्षं प्रामाण्यं प्राप्तम् । यतः स
पदानुभवस्य सन्निकृष्यते । श्रुतिर्नैतिह्यमात्रेण स्वार्थमभिधत्ती विप्र-
कृष्यते इति ॥

गङ्गदेशिनां समाधानविकल्पाः—

अत्र केचिद् ब्रुवते । प्रत्यक्षाद्यविरोधार्थं द्वैतवैतन्त्रं तरेणापि
प्रतिपाद्यम् । भेदो हि प्रत्यक्षादिसिद्धः श्रुत्यापवादः इति प्राप्तं नम्या-
स्तेन विरोधः । सति तु विरोधे प्रत्यक्षाद्येव बलवत् । श्रुतिन्तु नदपेक्षया
दुर्बलैव । तथा हि । श्रुतेः स्वरूपसिद्ध्यर्थं प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात्, स्वार्थपरि-
च्छेदार्थं प्रत्यक्षाद्यावत्पदपदार्थादिविभागश्रयणात्, कर्मकाण्डज्ञान-
काण्डयोर्विधाकर्म भेदाभेदवोपकल्पेन श्रुतेर्निरुक्तव्यात्, प्रत्यक्षादीनां
प्रपञ्चविषयेऽऽप्यप्रामाण्ये निरवकाशत्वप्रसङ्गात्, आत्मनोऽद्वैतान्वयवशेन-

नांशे श्रुतः प्रत्यक्षविरोधे दौर्बल्यमेवेति युक्तम् । अतो द्वैतमिथ्यात्वाद्दो-
षविरोधाय प्रयतितव्यमिति । अन्ये तु यद्यपि श्रुतिः प्रमाणमात्मनि,
प्रत्यक्षादीनि च भेद इति श्रुतेः प्रत्यक्षादीनां च तुल्यबलत्वमेव, तथापि
निष्प्रपञ्च आत्मा, सप्रपञ्चो वन्यत्र बन्तुनि क्रियायामिव विकल्पानुपपत्ते-
र्विरोधे गति संशय एव स्यान्न निर्णय इत्यतोऽविरोधाय प्रयतितव्य-
मित्याहुः । अपरे पुनः प्राहुः । प्रत्यक्षादिविरोधे श्रुतेरेव प्राबल्यम् ।
प्रत्यक्षसिद्धभेदज्ञानस्य नैर्गमिकत्वाद्द्वैतात्मावगमस्य चागन्तुकत्वात् पूर्वा-
पर्ये पूर्वदौर्बल्यं युक्तम् । 'पूर्वाभावेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिद्धयति'
(श्वे.वा. चोदना सू. ५७) इति न्यायात् । असौख्यत्वेन च विगलित-
निष्किल्बोपाशङ्कत्वाच्छ्रुतेः संभवद्विचित्रविभ्रमहेतोः प्रत्यक्षादेः श्रुत्या
विरोधेन प्रकृतविषयेऽनाद्यविधादोपसंस्कारस्य देहात्माभिमान इव शक्य-
कल्पनत्वात् । न च श्रुतेः प्रत्यक्षादिमापेक्षत्वं दोषः । इन्द्रिषाद्यपेक्षामात्रेण
प्रत्यक्षदीनामपि तन्प्रसङ्गात् । प्रमितिनजने तु निरपेक्षत्वं श्रुतेस्त्येवेति
न प्रामाण्यविधातः । उपायत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षा तु न दोषाय । असत्योपा-
येनापि सत्यप्रतिपत्तेर्बहुलमुपलम्भान् । न चैवं निरवकाशत्वमेव प्रत्यक्षा-
दीनाम् । व्यवहाराविसंवादलक्षणस्य प्रामाण्यस्यानपहारान् । प्रत्युत
प्रत्यक्षादिप्राबल्यस्वीकारे श्रुतेरेव सुतरां निरवकाशत्वं भवेत् । न च
व्याकुलत्वं श्रुतेरस्ति । कर्मकाण्डवाग्प्रानामप्यदृष्टफलकतत्तदुपायप्रकाशन-
परत्वेन भेदपरत्वाभावात् । तदेवं बलवत्त्वेऽप्यागमस्य यो मन्यते शब्दत्व-
सामान्यात्प्रत्यक्षादिविरोधे प्रत्यक्षादेरेव प्राबल्यमिति, श्रुतेरुपचरितार्थत्वं
कल्पयमिति वा, तन्प्रतियोधनाद्याविरोध उपपादनीय । न हि यो नाम
मन्दविषेण वृश्चिकेन दृष्टो भ्रियते नासौ न चिकित्स्यत इति ॥

उक्तमतभेदनिराकरणपूर्वकं सिद्धान्तोपन्यासः--

अत्र वयं ब्रूमः । नेमे तर्केण द्वैतवैतथ्यावधारणप्रयत्ने हेतवः ।
कम्मान् ! स्वविषयशरणां प्रमाणानां परस्परविरोधस्यैवासंभवात् । विशिष्य

चाऽऽगमेन निष्प्रपञ्चात्मावगमे सति प्रमाणव्यवहारमात्रस्य बाधितत्वा-
 द्विरोधगन्धस्याप्यनवकाशान् । न चैवं प्रत्यक्षादीनामनवकाशना । प्राक्प्र-
 बोधान् स्वभावव्यवहारवत्तदुपपत्तेः । तथा हि श्रुतिः 'यत्र हि द्वैतमिव भवति
 तदितर इतरं पश्यति' (बृ. ४-५-१५) इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये प्रत्य-
 क्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
 पश्येत्' (बृ. ४-५-१५) इत्यादिना तदभावं दर्शयति । प्रमाणव्यवहार
 एव खलुत्राविद्यकोऽसङ्ग आत्मनि प्रमातृत्वाध्यारोपणनिबन्धनः । अतो न
 तुर्यात्मप्रबोधे सत्यप्रमातृकाणि प्रमाणानि भवितुमर्हन्ति, येन तेपामन्योन्य-
 विरोधोऽविरोधो वा चिन्त्यः स्यात् । न च तर्हि श्रुतेरप्यभावप्रमङ्गः ।
 इष्टत्वात् । इष्टं हि प्रबुद्धं प्रति श्रुतेरप्यभावः । 'वेदा अवेदाः' (बृ.
 ४-३-२२) इति श्रुतेः । तस्मान् सर्वेषामपि प्रमाणव्यवहाराणां स्वप्न-
 व्यवहारवदप्रबुद्धविषये चरितार्थत्वमागमार्थे ज्ञाते सत्यनवकाशत्वं चेति न
 विरोधः । तस्मादागमेऽबोधकत्वं संशयितबोधकत्वं विपरीतबोधकत्वं वा न
 शक्यं चोदयितुमिति ॥

कथं तर्हि भाष्यकारीयं वाच्यम् 'आगममात्रं तन् । तत्रोपपत्त्यापि
 द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यमवधारयितुम्' इति ? उच्यते । आगमो नामाऽऽम-
 तत्वोपदेशप्रकारविशेषः । उपदेशप्रधानं ह्यतीतं प्रकरणम् । अवाच्यनस-
 गोचरं हि ब्रह्माभिधानामिवेयलक्षणवाक्यधर्माङ्गीकारेण न प्रतिपाद्यमिति
 प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते । प्रतिपत्तिश्च तस्मिन्नतदात्म-
 भावव्यापृत्तिरेवेति नाऽऽत्मभावो विधीयत आगमेन । अतदात्मभावनिवृत्तौ
 सत्यामात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविक एव केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत
 इत्युच्यते । एवं ज्ञाते चाऽऽत्मनि द्वैताभाव इत्यागममात्रं तदित्युक्तम् ।
 तदेवमागममात्रेण य उक्तमोऽधिकारी शक्त्यादात्मतत्त्वमनुभवितुं न तं प्रति
 किञ्चिदन्यदपेक्ष्यते । यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपपत्त्यापि शक्यं द्वैतवैतथ्यं
 प्रतिपादयितुमित्युक्तम् । तत्र नायमपिप्रायस्त्वंमात्रेण स्वन्त्रेण द्वैत-

मिथ्यात्वमर्हंतं वा प्रतिपाद्यत इति । तथा हि श्रुतः सापेक्षता तर्कस्य-
स्वतन्त्रप्रमाणत्वं च प्रसज्येयाताम् । श्रुत्यनुगृहीत एव तत्र तर्कोऽनुभवाङ्ग-
त्वेनाधीयते । अत उच्यते शक्यत उपपत्त्याप्यवधारयितुमिति ।
आगमप्रतिपाद्य एव त्वर्थोऽत्रोपपत्ता संशयविपर्ययरूपतत्प्रतिभानप्रति-
बन्धापनयनेन क्रमोऽनुभावयितुमिष्यत इत्यमिप्रायः । अनुभाव-
सानत्वाद्ब्रह्मविद्यायाः । तदेवमागमशेषत्वात्तर्कस्य नैव कश्चन शङ्कातङ्कः ।
यद्यप्यागमप्रकरणेऽपि युक्तिलेशः प्रदर्शित एव । वैतथ्याद्वैतप्रकरणयोरपि
श्रुतिः परामृश्यते । तथापि तर्कम्यागमशेषत्वप्रदर्शनार्थमेव तदित्यागम-
प्राधान्यमाद्यप्रकरणस्य तर्कप्राधान्यं चेतरीयोरिति व्यवहारो नोऽरुध्यत
इत्यवधेयम् ॥

अथ स्वप्नकारिकामंबन्धः—

कः पुनरसावागमार्थो यो वैतथ्ये तर्केण प्रतिपाद्यत इति ?
उच्यते । जागरितस्थानिनो वैश्वानरस्याकाराभिषेकस्य प्रथमपादस्य द्वितीये
पादे तैजसे प्रविलापनार्थं 'सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः' इत्युभयोरपि ममानं
विशेषणं दत्तम् । तच्च 'स्वप्ननिद्रायुतावाचो' (१-१४), 'अन्यथा गृह्नतः
स्वप्नः' (१-१५) इति च श्लोकद्वयेन व्याख्यातं जागरितस्वप्नयोर्हभयोरपि
स्वप्नत्वप्रतिपादनेन । तत्र यद्यप्युभयावस्थासाभिदृष्ट्या परिणीलयत उत्तमा-
धिकारिणोऽवस्थाद्वयस्यान्वोन्वयप्रभिचारित्वात् तत्त्वान्प्रत्वाभ्यामनिर्वेचनी-
यत्वाच्चासत्यत्वं विज्ञातुं शक्यत एवागममात्रेण, तथापि जाम्प्रमातृदृष्ट्या
पश्यतो भक्त्याशङ्का कथं जागरितस्य मिथ्यात्वं भवेत् स्वप्नस्य मिथ्यात्वाङ्गी-
कारेऽपीति । स्वप्नो हि बाध्यते प्रतिबुद्धस्य, एतावन्तं कालमहं स्वप्न-
मेवान्वभूयं निद्राग्लानमनस्त्वानु मम भ्रान्त्या तत्रावस्थायां जागरितबुद्धि-
र्बभूवेति । न त्वेवं जागरितस्य कस्याचिदप्यवस्थाया वाधो भवति । न च
स्वप्नावस्थायि सर्वथा मिथ्या भवितुमर्हति । यस्मात् सा जाम्प्रनुभव-
वासनाजन्या । सूचकस्वप्नाश्च भवन्ति यद्बलात् स्वप्नाध्यायविदो भविष्य-

त्साव्यसाधुनी निश्चिन्वन्ति, भौतिष्ठविज्ञानकोविदाश्चान्तःकरणवृत्ति-
 विच्छेदणचणाः पुरुषस्य मनःस्वभावं शोधयन्ति, चिकित्सकाश्च मानस-
 रोगान् भिषजन्ति । अस्मद्विशिष्टा योगिनश्च केचिद् द्रुवते स्वप्नकाल
 एव स्वप्नोऽयमिति निर्धारणपूर्वकमपि स्वप्नोऽनुभवितुं शक्यते, येन स्वप्न-
 सौप्तानुभवतत्त्वं विवेचयितुं प्रभवामः, स्वप्ने चाऽऽत्मा लोमान्तर-
 संवन्ध्यापि भवतीति च । श्रुतिश्चात्र भवति 'तस्मिन् संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते
 दग्धे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च' (बृ. ४-३-९) इति ।
 तस्मात् कथमिवावधारयितुं शक्नुषाम स्वप्नस्य सर्वथा मिथ्यात्वगवगन्तुं
 कथंतरां च तद्दृष्टान्तेन जागरितस्येति ? तस्मिन् मन्दप्रज्ञानां संगमं
 परिहर्तुं स्वप्नदृष्टान्तेनैव जागरितस्य मिथ्यात्वं प्रसाधयन् स्वप्नस्यैव ताव-
 न्मिथ्यात्वं यथोक्तशङ्कानिरसनपूर्वकमनुवदति ॥

अथ स्वप्नवैतथ्यकारिकाः

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

स्वप्नमिथ्यात्वमुचितदंशासंपत्तितः—

स्वप्न उपलभ्यमानानां सर्वभावानां सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां
 भावानां पदार्थानां मनीषिणो विद्वांसः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्यम् । विगतं
 तथा सत्यत्वं यस्मात् तद्वितथम् । वितथस्य भावो वैतथ्यम् । असत्यत्व-
 मित्यर्थः । यद्यपि केचिद्रविवेकिनः स्वप्नस्यापि सत्यतां प्रतिजानते ।
 तथापि मनीषिणस्तद्वैतथ्यमेवाहुः कथयन्ति । तथा हि चतुर्लक्षणीकारो
 भगवान् चादरायणः 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिन्व्यक्तस्वरूपत्वात्'
 (त्र.सू. ३-२-३) इति सूत्रयामास । कात्स्न्येनानभिन्व्यक्तस्वरूपत्वान्
 स्वप्नस्य मायामात्रत्वं वैतथ्यमित्यर्थः । कात्स्न्यं चात्र संशृणोता समुचिनदेश-

कालनिमित्तसंपत्तिरवाभ्यता चेति रूपद्वयवत्ता विवक्षिता । तत्र देशसंपत्त्य-
 भावं तावत्साधयति । 'अन्तःस्थानानु' इति । अन्तः शरीरमभ्ये स्थानं येषा
 त इमे भावा अन्तःस्थानाः । तत्र हि म्धाप्रभावा उपरुभ्यन्ते पर्वतहस्ताद्वयो
 न वहिः शरीरात् । तस्मात् ते व्रितथा भवितुमर्हन्ति । नन्यपवरहान्तस्प-
 लभ्यन्ते घटादिपदार्थाः, एवं कुण्डान्तस्पलभ्यन्ते वदराणि । न च नावता
 तेषां वैतथ्यं दृष्टम्, संप्रतिपन्नं वा । तस्माच्च यत्रान्तःस्थानत्वं तत्र तत्र
 वैतथ्यमिति व्याप्यभावादनैकान्तिकोऽयं हेतुरिति शङ्कयिन्वाऽऽह संवृतत्वेन
 हेतुनेति । अत्र संवृतदेशस्थितत्वमेव भावानां संवृतत्वमित्युपचर्यते । अयं
 भावः । न ययं केवलमन्तःस्थानत्वं हेतुकृत्य वैतथ्यं साधयामः । कथं
 तर्हि, अन्तःसंवृतस्थानत्वं हेतुकृत्य । न च देहान्तर्नाडीषु संवृते देशे
 पर्वतहस्तादीनां संभवोऽस्मि । तत्र हि स्वप्नदर्शनमाह श्रुतिः । 'ता वा
 अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रथा भिन्नभावातागिन्ना
 तिष्ठन्ति' (बृ. ४-३-२०) इत्याद्या । न हि देहे बृहत्तरस्य पर्वतस्य
 पर्याप्तो देशो विद्यते, प्रागेव तदन्तर्गतहृदयशरीरिष्विति । तस्मात्समुचित-
 देशाभावात् स्वप्नभावाणां वैतथ्यमिति युक्तमित्यर्थः । ननु पर्वतदर्शनमेवेदं
 न तु पर्वतोऽत्र विद्यते । न । आभ्यन्तरदर्शनस्यैव बाह्यपर्वतस्यापि प्रतीय-
 मानत्वात् । तथा ह्याग्न्यातारो भवन्ति 'आस्यमिव पर्वतशिखरं स्वप्ने'
 इति । इवशब्दस्तु जागरिते बाधघोनक इत्यन्यदेतत् । ननु तर्हि बाह्य-
 मानत्वात् पर्वतस्यैव वैतथ्यमस्तु, समुचितदेशाभावाच्च स्वप्ने । न तु
 तद्दर्शनस्य । अत्राधादिति चेत् । न । अद्राक्षमिव पर्वतमिति तस्मात्पीव-
 शब्देन प्रत्याख्यानात् । कथं तर्हि स्वप्नदर्शनम्भरणम् ? न ह्यमति-
 दर्शने तदवकल्पत इति चेत् । न । उत्तोतरत्वात् । सौप्तिकम्भरणस्य
 विकल्पत्वेन प्रतिष्ठापनेन सौप्तिकम्भरणान्दधानुपपत्त्या सूपुतऽप्यात्मानुभव-
 व्याप्तिसाधनेन च उत्तोतरमेतत् । स्वप्नावगतिर्हि न बाध्यते । अवगति-
 स्वरूपध्याऽऽत्मा एक एव सन् वैधानरत्वेन तैजसत्वेन च विकल्पतेऽ-

वस्थाविशेषसंबन्धाध्यापणेनेति स्थितिः । तदेवं बाह्यानामाध्यात्मिकानां च भावानां सममेव वैतथ्यम् । तत्र बाह्यानां जागरित इव शरीरा-
हृदिरिवोपलभ्यमानानामन्तःशरीर एवानुभवात्समुचितदेशाभावाद्द्वैतथ्यम्,
आध्यात्मिकानां तु तद्रूपित्वादयथार्थत्वम् । जागरिते वाच्यमानत्वं
त्वविशिष्टमुगधोरिति स्थितम् ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥

स्वप्नमिध्यात्वमुचितकालासंपात्तः—

अधुना शङ्कान्तरमुद्गाद्य समुचितकालासपत्या परिहरति । स्वप्न-
दृश्यानां भावनामन्तः संवृते स्थानमित्येतन्नसिद्धम् । यस्मान् प्राच्येषु सुप्त
उदक्ष्वपि कदाचित् स्वप्नान् पश्यन्निव दृश्यते । अतो देहाद् बहिरिव
देशान्तरं गत्वा स्वप्नान् पश्यतीति युक्तं भाति । श्रुतिश्च 'बहिष्कुलाया-
दमृतश्चरित्वा' (बृ. ४-३-१२) इत्यादिना बहिर्देहान् स्वप्नं दर्शयति ।
स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्चास्ति स्वप्ने इति चेत् । नैतदस्ति । न देहाद्
बहिर्देशान् गत्वा स्वप्नान् पश्यति । कुत 'अदीर्घत्वात् कालस्य । मुप्त-
मात्र एव देहदेशान् प्राच्येषु स्थिताद् ग्रामादेरुदक्षु स्थिते ग्रामेऽरण्ये वा
योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्यदेशे स्वाप्नपदार्थान् पर्वतहस्त्यादीन्
पश्यन्निव लक्ष्यते । न च तद्देशप्राप्तेः प्रत्यागमनस्य च पर्याप्तो दीर्घ-
कालोऽस्ति । अतोऽदीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग् देशान्तरं गच्छति । न
हि क्षणमात्रेण तावद्दूरदेशं गन्तुं ततः प्रत्यागन्तुं च सामर्थ्यं संभाव्यते ॥

इतश्च न बहिर्देहादेशान्तरे स्वप्नदर्शनं संभाव्यते । यतः प्रति-
बुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक् प्रत्यागमनवर्जितोऽपि स्वप्नदर्शनदेशे न विद्यते ।
उदक्षु चेत् तथ्यतो गतः स्वप्नान् दृष्टवान् ततस्तस्मिन्नेव देशान्तरे प्रनि-
बुध्येत । न चैतदस्ति । प्राच्येष्वेव तु शयानमन्त्रैव स्वप्नदर्शनानन्तरं प्रति-

वृथ्यने । किं चान्यन् । गर्त्रां मुत्तोऽहर्णाव भावान् पश्यति । रात्रावेव
 नु प्रनिवृ-यते कदाचिन् । न च तन्यामेव रात्रावहर्ष्यवधानं शक्यं
 संभावयितुम् । तदेवमपि फालचिर्मवादः । भावविसंवादोऽपि बहुलं
 भवति । बहुभिः संगत इव भवति स्वप्ने यद्यप्येकाकी मुसः । तथ्यत एव
 तथा संगतश्चैवश्च संगतो भवति तर्गृणेत । न च गृह्यते । गृहीनश्चेद्वि-
 त्वामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति द्रुयुः । न चैतद्रग्नि । यतमेऽपि
 प्राच्येष्वेव स्थिता नैव देशान्तरं गताः । तदेवं देशान्तरगमनतत्रत्य-
 पदार्थदर्शनप्रत्यागमनोचिनकालसंपत्त्यभावात्त देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्
 पश्यतीनि स्थितम् ॥

तस्मान्नासिद्धो हेतुरन्तःस्थानात्तु भावानामिति । दर्शयति च श्रुति-
 गन्तरेव स्वप्नदर्शनम् 'स्ये शरीरे यथाकामं परिवर्तते' (बृ.२-१-१८)
 इति । या गूढाहना श्रुतिः 'वहिरिक्कुलायादमृतश्चरित्वा' इत्याद्या सा न्यायोप-
 श्रुहितश्रुतिविरोधाद् गौर्णा व्याख्यातव्या वहिरिव कुलायादिति । वसन्नपि
 हि शरीरे न तं प्रयोजनं करोतीति वहिरिव शरीराद् भवतीत्यभिप्रायः
 श्रुतेः । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं मति आन्तिरेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥२॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन चै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

म्यप्रमिव्यात्वमुचितनिमित्तासंपत्तितः--

इत्थश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्चैव रथादीनां स्वप्न-
 दृश्यानां न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रूयते 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो
 भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्राऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो
 भवन्त्यथाऽऽनन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः
 स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता'
 (बृ. १-३-१०) इत्यत्र । अतो न केवलं समुचितदेशाभावः समुचित-

कालाभावश्च स्वप्ने, निमित्तान्यपि च न बुद्ध्ये कर्मणे वा समुचितानि तत्र विद्यन्ते । कर्णोपसंहरणाद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि करणानि तदनुग्राहकादित्नादिज्योतीषि वा विद्यन्ते । रथादिनिर्माणे चात्यल्प-कालेन सामर्थ्यं दार्वीदीनि वा कुतः स्युः । जागरितदृष्टरथादि-वासनामात्रं तु केवलं तदुपलब्धिर्कर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्चयं दृश्यत इति 'रथादीन् सृजते, स हि कर्ता' इत्युच्यते । तेन देहान्तःस्थानसंबृतत्वम्, उचितकालनिमित्ताभावो, जागरिते वाध्यमानत्वं स्वप्न एव च मुलभवाधत्वं चेत्यादिना हेतुना वैतथ्यं प्राप्तं वै प्रसिद्धमेव तदनुवादिन्या श्रुत्याऽन्यपरस्यैव प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः । न हीयं श्रुती रथाद्यभावप्रतिपादनपरा । अतत्प्रकरणत्वात् । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' (बृ. ४-३-०) इति समनन्तरपूर्वकण्डिकाया यत् प्रतिज्ञातमात्मनः स्वयंज्योतिर्भूतं तत्प्रतिपादनपरा त्वेषा । जागरिते हीन्द्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णमात्मज्योतिः । इह तु तदभावा-द्विविक्तं केवलं भवतीति स्वयंज्योतिर्भूतं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता श्रुतिमन्परापि न्यायसिद्धं स्वप्नवैतथ्यमनुवदन्ती तत्राप्यवान्तरगतात्पर्यवतीति कृत्वा वैतथ्यं श्रुत्या प्रकाशितमिन्याहुर्मित्यर्थं ॥ ३ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्यत्वम्

अन्तःस्थानानु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संबृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

जागरितभेदानां वैतथ्यानुमानम्--

तदेवमन्तःसंबृतस्थानादिहेतुमिः स्वप्नभेदानां वैतथ्यं प्रतिष्ठापितम् । यत्तु शङ्कितम् सूचकत्वात् केषांचित्स्वप्नानां सत्यन्वमर्षाति तत्रापि भवेन्नान सूच्यमानस्य सत्यन्वं सूचकस्य तु भावस्य वैतथ्यमपह्नोतुं न युक्तम् । उक्त-

हेतोन्त्रापि सद्भावात् । यत्स्वाधुनिकविज्ञानशास्त्रज्ञाना योगिनां च केपां-
चिन्मतमालम्ब्य शङ्काद्वयं कृतम् । तत्र विप्रतिपत्तिसंभवादसर्वजनीनानु-
भवाच्च न तत्स्थितं न्यायं वाधितुमुत्सहते । प्रदर्शयिष्यते चाग्रे निदर्शन-
द्वयस्यापि स्वप्नसत्यत्वासाधकत्वमितीहोपरम्यते । अत उक्तन्यायेन स्वप्न-
वैतथ्यं सिद्धचतकृत्य तद्दृष्टान्तेन जागरितमिथ्यात्वमनुमिनोमीत्याह— अन्तः-
स्थानास्त्विति ॥

जागरिते दृश्यमानानां भेदानां चाह्याव्यात्मिकभावानां वैतथ्य-
मिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वात् स्वप्नदृश्यभाववत् इति हेतुदृष्टान्तौ बहिरेव
दर्शितौ वेदितव्यौ । प्रसिद्धत्वात् । दृश्यत्वेन हि भेदाः प्रसिद्धाः स्वप्न-
जागरितयोरिति । यथा तत्र स्वप्ने तथात्र जागरितेऽर्पाति हेतोर्दृश्यत्व-
स्योपनयः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अत्र
जागरिते भेदानामिति च पदद्वयं प्रतिज्ञाया निगमने चाऽऽवृत्त्या योज-
यितव्यम् । वैतथ्यमिति तु व्यवहितादायश्लोकादनुवृत्त्येत्यवशेषम् ॥

ननु सिद्धान्ते द्वैतनात्रस्य वैतथ्याभ्युपगमात् कं विशेषमाश्रित्य
स्वप्नस्य दृष्टान्तस्वमाश्रीयत इत्यत आह — अन्तःस्थानात् इति । स्वप्न-
दृश्यानां अन्तःसवृतदेशे स्थानं यथोक्तनीत्या, न तु जागरितदृश्या-
नामिति तयोर्भेदमभ्युपगम्येदमनुमानमारचिनमित्यभिप्रायः । दृश्यं
वैतथ्यं चाविशिष्टमुभयत्रेत्यतवच्यम् ॥

भेदानां दृश्यत्वं कीदृशम् ?

अत्रेदं विचारणीयम् । किमिदं दृश्यत्वं नाम यद् हेतुकृत्य जाग-
रितवैतथ्यं साधयत इति । न तावद् बुद्धिविषयत्वम् । स्वाप्नभावानां हि
बुद्धिविषयत्वं नाम स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं वा स्याज्जागरितबुद्धिविषयत्वं वा ।
उभयथापि हेतुरसमीचीन एव भाति । कथम् ? यदि स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं
दृश्यत्वं विवक्षितम्, तर्हि स्वाप्नबुद्धेः न त्वं म्यात् । अदृश्यत्वात्तस्य ।

न हि स्वाप्नबुद्धेरपि स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं भवेत् । एकस्या एव बुद्धेर्युगप-
द्विषयविषयित्वानुपपत्तेः । जागरितभावानां च दृश्यत्वासिद्धिरस्मिन् पक्षे
स्फुटैव । अथ जागरितबुद्धिविषयत्वं नदित्युच्यते, तर्हि स्वाप्नभावानां
वाधितत्वात्सृष्टिविषयत्वाच्चाबाधितत्वेनानुभूयमानजागरितभावेभ्यो वैधर्म्य-
मिति न वैतथ्यं समवति । न ह्यन्यस्य वितथभावादन्यस्य वैतथ्यं भवे-
दिति । तथा ह्याह भगवान् वादरायणः 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' (वे.सू.
२-२-२९) इति । न चोभयसाधारणं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । विषयिण्या
बुद्धेरवैतथ्याभावस्य तादवस्थ्यात् । तस्या अपि कथंचिद्दृश्यत्वोपपादनेऽपि
न दोषान्निवारः । 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' (वृ. ४-४-२०), 'स आत्मा स
विज्ञेयः' (मां. ७) इत्यादिश्रुत्युपपत्तये ब्रह्मण्यपि दृश्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यतया
तस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गात् । तस्मान्न दृश्यत्वमत्र हेतुरिति चेत् ॥

अत्र ब्रूमः । साक्षिप्रकाश्यत्वमेव दृश्यत्वमिह विवक्षितम् । तेनैव
होकेनाऽऽत्मना साक्षिणा नित्यदृष्ट्रूपेण स्वप्नस्थानमिव जागरितस्थानमपि
दृश्यते । 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति' (का. २-१-४)
इति श्रुतेः । न च तस्मिन्नपि 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'स विज्ञेयः' इत्यादि-
श्रुत्युपपत्त्यर्थं दृश्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति युक्तम् । तत्रादृश्यत्वेनैव द्रष्टव्यम्,
अविज्ञेयत्वेन च विज्ञेय. - इत्युपदेशात् । तथा हि तत्र तत्र 'एक-
धैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमथं ध्रुवम्', 'अदृश्यमन्यवहार्यमप्राह्यमलक्षणमचिन्त्य-
मव्यपदेश्यम्' इत्यादिना दृश्यत्वनिषेधेनैवोपदिश्यते साक्ष्यात्मेति । तदिदं
दृश्यत्वं श्रुत्युपदिष्टं सर्वानुभवसिद्धं च हेतुकृत्य स्वप्नसादृश्यं जागरित-
स्यानुमानप्रक्रियेयव ज्ञापयत्याचार्यः । वस्तुतस्तु नेदमनुमानम् । लोक-
सिद्धप्रत्यक्षमुपजाव्य व्याप्तिप्रहणादेरप्रदर्शनात् । तथा हि । यत्र यत्र
दृश्यत्वं तत्र तत्र वैतथ्यं दृष्टम्, यथा स्वप्नेषु इति व्यामिमाहकत्वं
न तावज्जागरितावस्थाप्रतिबद्धस्य प्रमातुः संभवति । तस्य स्वप्नावस्थानु-
भवाभावान् । न हि कश्चिज्जागरितादहमिदानीं स्वप्नावस्थां प्राप्त इति

न हि स्वाप्नबुद्धेरपि स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं भवेत् । एकस्या एव बुद्धेर्युगप-
द्विषयविषयित्वानुपपत्तेः । जागरितभावानां च दृश्यत्वासिद्धिरस्मिन् पक्षे
स्फुटैव । अथ जागरितबुद्धिविषयत्वं तदित्युच्यते, तर्हि स्वाप्नभावानां
बाधितत्वात्स्मृतिविषयत्वाच्चाबाधितत्वेनानुभूयमानजागरितभावेभ्यो वैधर्म्य-
मिति न वैतथ्यं संभवति । न ह्यन्यस्य वितथभावादन्वयस्य वैतथ्यं भवे-
दिति । तथा ह्याह भगवान् वादरायणः 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' (वे.सू.
२-२-२०) इति । न चोभयसाधारणं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । विषयिण्या
बुद्धेर्वैतथ्याभावस्य तादवस्थ्यात् । तस्या अपि कथंचिद्दृश्यत्वोपपादनेऽपि
न दोषास्तिस्तारः । 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' (बृ. ४-४-२०), 'स आत्मा स
विज्ञेयः' (मां. ७) इत्यादिश्रुत्युपपत्तये ब्रह्मण्यपि दृश्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यतया
तस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गात् । तस्मान्न दृश्यत्वमत्र हेतुरिति चेत् ॥

अत्र ब्रूमः । साक्षिप्रकाश्यत्वमेव दृश्यत्वमिह विवक्षितम् । तेनैव
ह्येकेनाऽऽत्मना साक्षिणा नित्यद्रूपेण स्वप्नस्थानमिव जागरितस्थानमपि
दृश्यते । 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति' (का. २-१-४)
इति श्रुतेः । न च तस्मिन्नपि 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'स विज्ञेयः' इत्यादि-
श्रुत्युपपत्त्यर्थं दृश्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति युक्तम् । तत्रादृश्यत्वेनैव द्रष्टव्यम्,
अविज्ञेयत्वेन च विज्ञेयः - इत्युपदेशात् । तथा हि तत्र तत्र 'एक-
धैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्', 'अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्य-
मव्यपदेश्यम्' इत्यादिना दृश्यत्वनिषेधेनैवोपदिश्यते साक्ष्यात्मेति । तदिदं
दृश्यत्वं श्रुत्युपदिष्टं सर्वानुभवसिद्धं च हेतुबुद्ध्य स्वप्नसादृश्यं जागरित-
स्थानुमानप्रक्रियेयव ज्ञापयत्याचार्यः । वस्तुतस्तु नेदमनुमानम् । लोक-
सिद्धप्रत्यक्षमुपजीव्य व्याप्तिग्रहणादेरप्रदर्शनात् । तथा हि । यत्र यत्र
दृश्यत्वं तत्र तत्र वैतथ्यं दृष्टम्, यथा स्वप्नेषु इति व्याप्तिमाहकथ्यं
न तावज्जागरितायस्थाप्रतिबद्धस्य प्रमातुः संभवति । तस्य स्वप्नायस्थानु-
भवामावात् । न हि कश्चिज्जागरितादहमिदानीं स्वप्नायस्था प्राप्त इति

जागरितपरामर्शपूर्वकं स्वप्नं पश्यति जातुचित् । नापि स्वप्नावस्थाप्रति-
 बद्धस्य प्रमातुस्तदिति युज्यते । स हि जागरितप्रमातुः सक्राशात् सर्वथा
 विलक्षणः स्वासाधारणदेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदानावान् न कदाचिदपि
 स्वोपाधियुक्तः प्रतिबुध्यते येन योऽसावहं स्वप्नमद्राक्षम्, स एवाहमिदानीं
 प्रबुद्धो जागरितमनुभवामोति प्रत्याभिज्ञायेत । असति त्वैकस्य कस्यचि-
 द्द्राहकत्वे को नामानुमिनुयात् यथा तत्र तथात्रापीति हेतूपनयेनेति ? अथ
 च प्रतिबुद्धस्य सर्वस्यापि 'सोऽहं गुप्तप्रतिबुद्धः' इति स्वप्नजागरितयो-
 रुभयोरपि प्रत्यवमर्शकत्वं नियमेन भासत इति स्वसंवेद्यमेतत् । तदिद-
 मन्तरा स्थानद्वयस्य समानं द्रष्टारमेकमनुपपन्नमिति य एवायं साक्षा
 चेतयिता स एवोपाधिवशात् तत्स्थाने प्रमातृवेषेण स्थित इव स्वरूपाद-
 प्रच्युतोऽर्पात्यभ्युपगन्तव्यं भवति । तदेतदनुभवबलात् स्थानद्वयस्यापि
 सर्वथा साम्येन वैतथ्यमेवेति ज्ञापयन् सर्वसंसारधर्मसंपर्काभावमात्मनि
 : प्रदर्शयितुकामः कारिकाकार आह— अन्तःस्थानात्तु भेदानामित्यादि ॥

स्वप्नजागरयोर्वैधर्म्याभावः—

नन्वन्तःस्थानादिभिर्हेतुभिस्त्वयैव जागरितवैलक्षण्यं स्वप्नस्य
 प्रदर्शितम् । बाध्यमानत्वं चाशक्यापद्वं स्वप्नस्य । तत्कथमिदानीमात्थ
 सर्वथा साम्येन सममेवोभयोर्वैतथ्यमिति ? अत्रोच्यते । सत्यमुक्तं
 वैलक्षण्यम् । तत्तु जागरितदृष्ट्या मन्दबुद्धीना परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन,
 न वस्तुदृष्ट्या । वस्तुतस्तु नायनपि विशेषो विद्यते । यतोऽपमेव श्लोकः
 स्वप्नजागरितयोः सर्वसमताप्रतिपादनपरत्वेनापि योजयितुं शक्यते ।
 तत्कथम् ? तदुच्यते । तस्माज्जागरिते स्थितानां भेदानामपि वैतथ्यं स्मृतं
 तत्त्वविद्धिः । कुतः ? अन्तःस्थानात्तु स्वान्तःस्थानादेव । अन्तरेव हि
 स्वात्मनि सर्वमिदं दृश्यजातं बाह्यमाध्यात्मिकं च स्थितम् ।
 'अन्तरस्मिन्निमे लोकाः । अन्तर्विश्वमिदं जगत्' (१. ब्रा. २-८-८-१०)
 इति श्रुतेः । न हि जातव्यं जागरितप्रपन्न आत्मनोऽन्दन्वेन स्थानन्द्वयेण

प्राणान् धारयितुमीष्टे । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वेनैव प्रतिभास-
मानत्वात् । न ह्ययं प्रपञ्च आत्मैव । तद्दृश्यत्वात् । नाप्यात्मनोऽन्य एव
यथाश्चान्महिषः । तद्विनाभावेनैवोपलम्भात् । यथा च तत्र स्वप्ने दृष्टानां
भेदानामात्मन्येव स्थितिः, तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयता च तथैव हि
जागरितभेदानामर्पाति न किञ्चिद्वैधर्म्यमस्ति । यच्छूद्राहृतं सूत्रम् 'वैधर्म्याच्च
न स्वप्नादिदत्' (ब्र. सू. २-२-२९) इति तद्वाङ्मार्थापलापिनः स्वप्न-
प्रत्ययसाधर्म्याज्जागरितप्रत्ययानामपि निरालम्बनतामनुमिमानस्य तदीयेनै-
वाऽभ्युपगमेन प्रत्याख्यायानार्थमिति न तेनास्य सिद्धान्तस्य विरोधः । कथं तर्हि
स्वप्नो भवता दृष्टन्तत्वेनानीतः ? तत्राह 'संवृतत्वेन भिद्यते' । संकुचित-
प्रदेशे विद्यमानत्वेन प्रतीयमानत्वात् स्वप्नस्य स्फुटमिथ्यात्वं लोकदृष्टयेति
दृष्टान्त्वत्वेनोक्तः स्वप्नो न पुनर्वैलक्षण्यमपि वास्तवमहीकृत्येत्यर्थः ।
यस्मादिदमपि संवृते स्थानं स्वप्नभावानां जागरितदृष्ट्यैव, न तु वस्तुदृष्ट्या ।
यत्कारणं स्वप्नोऽपि स्वानुभवकाले जागरितवदेव प्रतिभासते स्वान्तर्गत-
स्वप्नान्तरापेक्षया । तत्रापि ह्यन्तर्भावितः स्वप्नः संवृतस्थानत्वेनैव भासते
जागरितत्वेन प्रतिभासमानं स्वप्नमपेक्ष्य । न तु तत्र संवृतस्थानत्वमसंवृत-
स्थानत्वं वाऽस्ति वास्तविकम् । एतेन बाध्यत्वमपि व्याख्यातं वेदितव्यम् ।
जागरिताभासस्वप्नस्याबाध्यत्वेन, तदन्तर्गतस्वप्नस्य च बाध्यत्वेन प्रति-
भासेऽपि तादृशवैलक्षण्यस्य वास्तविकत्वाभावात् । तस्मान्नेदमनुमानमुक्तं
निर्भरेण भगवता कारिकाकृता । तथा हि जागरितवैतथ्यज्ञानं परोक्षत्वमात्रे
पर्यवस्येत् । जाग्रत्स्वप्नयोरैक्यपरमपि सद्वाक्यं भाष्यकृता तर्कबुद्धि-
वासितथियां सन्मार्गगाणां कृतेऽनुमानरीतिमेवानुमृत्य व्याख्यात-
मित्यवधेयम् ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्भनीपिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

जागरितस्वप्नयोः सर्वथा सान्यम्--

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन । मम हि स्वप्ने जागरिते च केषांचिदाध्यात्मिकानां भेदानाम् इन्द्रियमनआदीनां ग्राहकत्वं तद्ग्राह्यत्वं चान्येषा विषयवेदनादीनाम् । तेन समत्वेन स्वप्न-जागरितस्थाने एकमाहुः । तयोरेकत्वमेव स्वप्नत्वमेवाहुर्मनीषिणो विवेकिनो ब्रह्मविदः । 'त्रयः स्वप्नाः' (ऐ. ३-१२), 'बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च' (ब्र. ४-३-१७) इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहा-प्युक्तम् 'स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ' (१-१४) इति । पूर्वप्रमाणसिद्धस्त्वैव फलमिदमिति मन्तव्यम् । पूर्वं यदनुमानरूपं प्रमाणमुपन्यमं मन्दानु-कम्पया तस्यैव विमृष्टस्य फलमिदमुभयोरप्येकत्वज्ञानमिति ॥ ५ ॥

आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः मन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

जागरितप्रपञ्चस्याप्याद्यन्तवत्त्वान्मिथ्यात्वम्--

स्यादेतत् । स्वप्नजागरितयोः समत्वं यदनुमितं स्वप्नदृष्टान्तेन तदयुक्तम् । कुतः ? दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । कथं वैषम्यमिति ? उच्यते । आद्यन्तयोरभावात् स्वप्नप्रपञ्चस्य, जागरितप्रपञ्चस्य च तद्वै-लक्षण्यात् । स्वप्ने हि भेदानामाद्यन्तयोरभावोऽस्ति । रथोऽयमिति हि कदाचिन् तत्र निर्धारितं क्षणेन मनुष्यः संपद्यते । मनुष्योऽयमिति निर्धारितश्च क्षणेन वृक्षः । एवमाद्यन्तयोरभावाद् भवतु नाम वैतथ्यं स्वप्नभेदानाम् । न तु जागरितभेदाना तद्युक्तम् । न हि तेषा तथाऽऽद्यन्तयोरभावो दृश्यते । किं च स्वप्नो नाम कश्चित्तात्कालिकोऽ-नुभवविशेषो भूतमविष्यद्रृच्छिद्दीनः । न हि प्रतिदिनं प्रबोधे मतिं प्राप्यते । न तु तथा जागरितं कस्यांचिदन्यम्यामवस्थायां चाध्यत इत्यवोचाम । न्यूनरुक्तं त्वया स्वप्नोऽपि स्वान्तर्गतस्वप्नान्तरदृष्ट्या जागरितवद्भासते ।

तस्मिंश्च तत्स्वप्नान्तरं बाध्यत इति, तेन स्वप्नबाध्यत्वमेव दृढीकृतं न तु जागरितबाध्यत्वमादर्शितमिति सोऽयं किंवाक्याचिने पाचिने ग्यारिका-
 तैलदानाभ्युपगमः । किं चैकस्मामेव रात्रौ नैके स्वप्नाः कदाचिदनुभूयन्ते
 बाध्यन्ते च परस्परविसदृशाः । न तु तथा जागरितान्यनेकान्येकस्मिन्नेवाहनि
 परस्परविसदृशानि भवन्ति बाध्यन्ते वेत्यतोऽपि वैषम्यं स्वप्नजागरितयोः ।
 यदि नाम भ्रान्तिरेवेदं जागरितैकत्वबुद्धिस्तद्गतभावानां मुख्यवस्थितत्व-
 बुद्धिश्चेति केनचिदुपग्रहणास्थीयेत, तथापि स्वप्नजागरितवैषम्यं तद्व्यवस्थमेव
 भवेत् । यस्मात् स्वप्ने जागरित इवैकत्वाध्यामकारिणां न कापि बुद्धि-
 र्दृश्यते । न च तत्रत्वभाषानां व्यवस्थितसंबन्धः कश्चन नियमेन दृश्यते ।
 यत्रापि क्वचिद्दृश्यत इव तत्सर्वं जागरितवासनोद्भूतत्वाज्जागरितानु-
 करणमात्रं न जागरितवत्साकल्येनेति । अतो वैषम्यं गृह्यन्तदादर्शान्निक्रम्योर्न-
 जागरितभावानां स्वप्नदृश्यभाववद्वैतश्वं युक्तमनुमातुमिति ॥

अत्राभिधीयते । 'आदावन्ते च यत्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' ।
 अयमभिप्रायः । नास्ति वैषम्यं स्वप्नजागरितयोः । कस्मात् ! आद्यन्तयो-
 रभावादुभयोः । आदावन्ते च यत्नानि मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि
 नास्तीति निश्चितं लोके । अभ्युपगतश्च गवतापि स्वाप्नभावानामाद्यन्त-
 योरभावः । स्वप्न एव मूलभावत्वात्, जागरिते सर्वथा बाध्यत्वान्,
 स्वप्नस्यैकत्वेनाप्रत्यभिज्ञानात्, तद्गतभावानां मुख्यवस्थितसम्बन्धाभावा-
 चेति । तथाभ्युपगम्यैव हि भवान् जागरितभावानामाद्यन्तयोरभावो नास्तीति
 प्रतिजानीते । ततश्च तेषां तद्व्यतिरेक इति च । सेयं प्रतिज्ञा स्वात्मघातिन्येव ।
 यस्माज्जागरितभावानामत्रापि तुल्यत्वमस्ति । कथम् 'यथाकुरुन्ते स्वप्न-
 भावान् तत्रैव बाध्यत्वं दृष्टमिति । तत्र तथा बाध्यत्वं दृष्टं न कोऽपि
 स्वप्नोऽयमिति निश्चेतुं शक्नोति, जागरितत्वेनैव तु तामवस्थां तत्काले
 गृह्णातीति सावैजनीनमेतन् । यत्तु जागरिते बाध्यत्वं स्वप्नस्येति, तत्र
 सर्वस्यापि स्वप्नस्य स्वकाले जागरितत्वेनैव ग्रहणान् — न हि जागरितं

नाम स्वतन्त्रा काचनाऽवस्था विद्यत इत्यवाप्युभयसंप्रतिपत्तम् । तत्त्वेन गृह्यमाणत्वं तु स्वप्नस्याप्यविशिष्टमिति स्थिते - किमिदमुच्यते जागरितस्य बाधो नास्तीति ? इयं जागरितावस्था न कस्याचिदवस्थायां बाधेति कृत्यैव खलु व्यवहरति सर्वोऽपि जनो यदि जागरिते यदि वा स्वप्ने । तत्र किमपि वैषम्यं न पश्यामः । एतेन स्वप्नस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानाभावः प्रत्याख्यातो भवति । कामं सन्तु परःशतं स्वप्नाः सदृशा विदुषा वा । एकैवेदमवस्था कालत्रयानुवर्तिनी जागरितं नामेत्येव खलु बुद्धिः सर्वत्र दर्शनवृत्त्यवस्थायामव्याहता बरीवर्तीति । यच्च सुव्यवस्थितसंबन्धाभावः स्वाप्नभावानामिति, तत्र व्यवस्थागानो नाम यदि विविधविकारभाक्त्वं न तज्जागरितभावानां न दृष्टम् । न हेकोऽपि भावोऽस्ति तादृशो लोके यो विविधविकारानननुभवन् दृष्ट इत्यनाधुनिक-भौतिकविज्ञानशास्त्रज्ञा एव प्रमाणम् । अथ व्यवस्थाभावोऽनिदमेन विकारभाक्त्वं मिथ्याबुद्धिमन्त्वं चेति विवक्षितम्, तत्स्वाप्नेऽपि भावे स्वप्नकाले नाम्नीत्यकिंचित्करम् । यदपि जागरितवासनोद्भूतत्वं स्वप्नस्य जागरितभावानुकारित्वं च स्वाप्नभावानामिति, तत्राद्यापि जागरितावस्थाया असाधारणधर्मस्यानिर्धारणात् दर्शनवृत्त्यवस्थामात्रस्य स्वकाले जागरितत्वेन ख्यायमानत्वस्यास्माभिरुपप्रदर्शितत्वाच्च भवतः प्रतिज्ञामात्र-मेतदिति न प्रत्युच्यते । तस्मान्नास्ति किञ्चिदपि वैषम्यं स्वप्नजागरितत्वे-नाभिमतघोरवस्थयोः ॥

आद्यन्तयोरभावस्तु स्थित एवोभयत्र । तत्कथम् ! साधितं तावदस्माभिरुभयोरप्यात्मन्यन्तःस्थानत्वात् स्वकाले मानववस्थान्तरकालेऽ-भावश्चेति । यथा हि स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वप्नावस्थाप्रतिबद्धत्वात् ततोऽन्य-त्रापि सत्त्वमवकल्पते, एवं जागरितप्रपञ्चस्यापि जागरितावस्थाप्रति-बद्धत्वान्न स्वप्नेष्वप्यनुगततरमवकल्पते । अत आद्यन्तयोरभाव एव सर्वेषां जागरितभेदानां स्वप्नभेदवदेवेति न किञ्चिद्योग्यमत्रावतरतीति ॥

तस्मादाद्यन्तयोरभावाद् वितथैरेव मृगवृष्णिष्कादिभिः सदशा जागरितभावा अपि स्वाप्नभाववत् । तथासन्त एवावित्था इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्धिः । समं हि स्वाप्नानामिव जागरितभावानामपि स्वभानकालेऽवितथत्वेन लक्ष्यमाणत्वम् । अन्योन्यव्यभिचरितस्वरूपत्वादाद्यन्तयोरभावधौव्यादुभयोरप्यवस्थयोर्मृगवृष्णिष्कादितौल्यमेव न पुनरव्यभिचरितज्ञस्वरूपात्मतौल्यमित्यात्मविदां निश्चय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

जाग्रद्वेदानां स्वप्नेऽर्थक्रियाभावः—

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामप्यसस्वमाद्यन्तयोरभावादिति यदुक्तम्, तदयुक्तम् । सप्रयोजनत्वतदभावाभ्यां जाम्बव्यप्रभावयोर्वैलक्षण्यदर्शनात् । जाम्बदृश्या क्षत्रपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादिकार्यं च सप्रयोजना अर्थक्रियाक्षमा भवन्ति । अत एव हि भावानां नियमेन सप्रयोजनत्वाद्धेतोर्जागरितप्रपञ्चस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयत्वम्, लौकिकवैदिकव्यवहाराश्रयत्वं च सार्थकं भवति । नियमेन सप्रयोजनत्वाभावे हि भावानां को नाम विवेकी तत्तत्कलावासये सविस्रम्भं तत्तत्कारकोपसंग्रहपूर्वकं तत्क्रियानिर्यतने प्रवर्ततेति ? तस्माद्वास्त्याद्यन्तवत्त्वं सर्वेषां जागरितभावानाम् । न तु स्वप्नदृश्यानां तत्तादृशं सप्रयोजनत्वमस्ति । न हि स्वप्नान्नभोजनेन कस्यचित् क्षुन्नित्वित्मन्त्रत्यजलपानेन पिपासापगमो वा स्वाप्नहस्त्याधारोहेण देशान्तरगमनं प्रत्यागमनं वा समन्ति । आशामोदकमृगवृष्णिकोदकमायाहस्त्यादितुल्यत्वान् स्वाप्नभावानामिति । तस्मात् स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानामप्याद्यन्तवत्त्वात्त्वमिति तव मनोरथमात्रमेतदिति चेत् ॥

तत्र । कुतः ? यस्मात् सप्रयोजनता दृष्टा या तेषामन्नपानादीनां जागरितभावानां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागृते हि भुक्त्वा पीत्वा

लभते । इदमेव हि स्वप्नस्य स्वप्नत्वं नाम यत् स्वानुभवकाले जाग्रत्स्वेन प्रतिभासमानत्वं सर्वथापि जागरितान्तरसत्त्वबुद्धिविसारकत्वं चेति । तस्माज्जागरितदृष्टिदूषितैव चिकित्सकानां योगिनां च स्वप्नपरीक्षेति सिद्धम् । किं चान्यत् । स्वप्नेऽपि चिकित्सकस्य योगिनो वा कस्यचित् स्वप्नत्वेन विभाज्यमानावस्थान्तरपरीक्षणकृतदृष्टित्वं तादृशपरीक्षणफलत्वेनानुभव-विशेषश्च जायेतैव कदाचित् । न च तावता तत्स्वप्नस्य तदन्तर्गत-स्वप्नेऽपि लब्धप्रसक्तत्वमनुमन्तव्यं भवेत् । अतो विग्रममात्रमित्रं जागरितस्य स्वप्नेऽपि लब्धप्रसरत्वं नाम । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभापन्न समान-मेव । तेन मिथैव खलु ते जागरितभावाः स्मृता इत्यलमतिमतिकर्दमेन । 'स्वप्नेऽपि प्रतिपद्यते' इत्यपि ह्यचिक्रः पाठः । स नादर्थव्यः । तस्मा-दाद्यन्तवत्त्वेनेत्यनेनोत्तरार्धेनासांगत्यप्रसङ्गात् । न हि जागरित इव स्वप्नेऽपि भावानां सप्रयोजनतया प्रतिपादितयाऽप्याद्यन्तवत्त्वेन जागरितभावानां मिथ्यात्वं साधितं भवेत् । 'विप्रतिपद्यते' इत्यनेन तु साधितेनोद्भाव्यमाना शङ्का परिहृता भवेत् । कथं कृत्वा ? स्वप्नोपलब्धभावानां सप्रयोजनत्वा-भावाद्भवतु नामाद्यन्तवत्त्वं मृगतृष्णिकादिवत् । सप्रयोजनानां तु जागरित-भावानां तत्कथं भवेदित्याशङ्कयामुद्भावितायां जागरितभावानां सप्र-योजनता तथैव स्वप्ने विप्रतिपद्यते यथैव स्वाप्नभावानां सा विप्रतिपद्यते जागरिते । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमेवोभयेषां भावानामिति युक्तमेव मिथ्यात्व-मुक्तमुभयेषामर्पाति ॥ ७ ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

तानयं प्रेक्षते मत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

अपूर्वानुभवंमात्रान्न स्वप्नस्तत्पत्वं--

स्वप्नजाग्रद्वेदयोः समत्याज्याप्रद्वेदानामसत्त्वमिति यदुक्तम्,
तदसत् । कस्मात् ? दृष्टान्तभ्यासिद्धत्वात् । स्वप्नो हि नामापूर्वोऽयं

कश्चनानुभवविशेषः । न हि जाग्रदृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते । किं तर्हि ? अपूर्वमपि स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारूढमष्टभुजमाल्मानं मन्यते । अन्यदप्येवंप्रकारं त्रिनेत्रत्वाद्यपूर्वं पश्यति स्वप्ने । यत्रापि च जाग्रद्वेदा एव दृष्टा इति मतिस्तत्र जाग्रद्वेदानां सादृश्यवद् वैसादृश्यमपि भवति । न च त एवैते इति प्रबुद्धेन प्रत्यभिज्ञायन्ते । तस्माद् दयदीक्ष्यते स्वप्ने तत्तदपूर्वमेवेति स्थिते कथमन्येन मृगतृष्णिकोदकादिना मनमि-त्युच्येत ? अतो दृष्टान्तोऽमिद्धः । तत्र लोकान्तरं गतानामिव सत्यमेवापूर्व-मनुभूयत इत्येव युक्तं भाति । तस्मात् स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्व-मित्ययुक्तमिति चेत् । तत्र । स्वप्ने दृष्टमपूर्वं दन्मन्यसे न तत् स्वतःसिद्धम् । किं तर्हि तदपूर्वम् ? स्थानिधर्मो हि । एतदुक्तं भवति । नापूर्वत्वं सत्यत्वञ्चासम् । न ह्यपूर्वत्वमात्राद् रज्जुसर्पोऽपि सत्यो भवेत् । स्वतःसिद्धं तु सत्यम् । निरपेक्षत्वात् । यद्व्यन्यापेक्षं न तदस्तुनस्तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । स्वप्नदृष्टं चेदमपूर्वमन्यापेक्षं न स्वतःसिद्धं द्रष्टुः स्वरूपवत् । न हि स्वप्नस्थानमनपेक्ष्य स्वाप्नभेदो विद्यते । स्वप्नावस्था वाऽऽत्मानमनपेक्ष्य । स्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवनो धर्मः स आगन्तुकः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि । अतो वितथ एव भवितुमर्हति ॥

अपूर्वदर्शने दृष्टान्तः—

तानेवंप्रकारान् अपूर्वान् स्वचित्तप्रभवानेव विकल्पान् अयं स्थानां स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । तथा च वक्ष्यते 'स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते तत पृथक् । तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते' (४-६४) इति । अत्र पूर्वाधे 'अपूर्वं स्थानिधर्मो हि' इति गामान्येन निर्दिष्टं नपुंसकलिङ्गशब्देन यत्तदेव तानयं प्रेक्षते इति पुल्लिङ्गत्वेन त्रिपरिणम्य बहुवचनत्वेन च निर्दिष्टम् । एतदनुगोणेन यदि 'अपूर्वाः स्थानिधर्मा हि'

इत्यपि पाठोऽस्ति तदा लिङ्गवचनविपरिणामोऽनपेक्षित एव स्यात् । उपलब्धकोशेषु तु 'अपूर्वम्' इत्येव दृश्यते । अत्र ग्रन्थतत्त्वविमर्शन-
कोविदा एव प्रमाणमित्युपगम्यते । यथैवेह लोके मुशिक्षितः सूपदिष्ट-
देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तांस्तान् पदार्थान् प्रेक्षते, तद्वत् ।
अत्र देशान्तरमार्गविज्ञानवत्त्वं न दृष्टान्ते विवक्षितम् । किं तु यथा स्वय-
मत्र देशे चिराभ्यस्तदर्शनसंस्कारबलात्पश्यति तत्पदार्थान् तथा स्वयमेव
देशान्तरेऽपि पश्यतीति द्रष्टुरेवायं धर्मो यत्पदार्थदर्शनं नाम । अपूर्वत्वं तु
पदार्थानां स्थानान्तरयोगप्रयुक्तमित्यन्यदेतत् । यथा तत्र तथा प्रकृतेऽपीति
ज्ञेयम् । द्रष्टुरेव ह्ययमपूर्वदर्शनं नाम स्वप्नस्थानप्रयुक्तः । अव्यवस्थित-
वासनाशिक्षितस्तु पुरुषः स्वचित्तप्रभवानेवापूर्वान् तास्ताञ्चिकल्पान् तत्र
पश्यतीति न चित्रमेतदिति । अथवा देशान्तरस्थितवस्तुप्रेक्षणं सविज्ञानं
तत्र गतस्य पुरुषस्य यथा वस्तुतन्त्रं तथा स्वप्नभेददर्शनं न भवतीति
व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयं द्रष्टव्यः । न हि तथ्यत एवायं पुरुषः स्वयं सविज्ञानः
स्वप्नं गत्वा तत्र यथावस्थितानेवापूर्वान् भेदान् पश्यति । स्थानिधर्मत्वात्
स्वप्नस्य द्रष्टव्यतिरेकेण देशान्तरवदनवस्थितत्वात् । तस्मादपूर्वत्वेऽपि
यथैव स्थानिधर्माणां द्रष्टव्यचित्तविकल्पानां रज्जुसर्पमृगतृष्णिक्कोदकादीनामसत्त्वं
तथैव स्वप्नदृश्यानामपि स्थानिधर्मत्वादसत्त्वं नायुक्तम् । अतो न स्वप्न-
दृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥

अत आद्यन्तवस्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृता इति यदुक्तं स्वप्न-
दृष्टान्तमवष्टभ्य तत्तथैव स्थितम् । तस्मात् स्वप्नदृश्यापूर्वभाववज्जाग्रद्दृश्यानां
स्वप्नदृश्यभावविसृष्टशानामपि वैतथ्यं जाग्रत्स्थानिधर्मत्वेन स्वतःसिद्ध-
भावादिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसन् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

जाग्रदृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसद् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

भेदानामन्तर्बहिर्भावतारतम्येऽपि वैतथ्यमंत्र--

अपृथग्दर्शनप्रयुक्तं स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वं निराकारपीदतीतानन्तर-
श्लोके । इदानीं पुनरपि स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयिष्यन् शब्दान्-
तरमुद्भाव्य समाधत्ते । अत्रेयमाशङ्का द्रष्टव्या । यद्यपि जागरितमपि
स्वप्नवद्दर्शनवृत्त्यवस्थैव तथापि तद्गतभेदानामोपद्वैलक्षण्यं दृश्यते । कथम् ?
यद्धि जागरिते देहान्तरेव कल्पितं चेतसा मनोरथादिरूपं तस्यासत्त्वं
युक्तम् । संकल्पानन्तरमेवाददर्शनात् । न तु तथा बहिश्चेतसेन्द्रियद्वारेण
गृहीतं प्रमितमप्यसद् भवितुमर्हति । सत्त्वेनैव ग्रहणात् सर्वैरपि । स्वप्न-
दृष्टभेदास्तु सर्वेऽन्तरेव कल्पिता इति तेषां वैतथ्यं युक्तमिति वैषम्यमिति ।
तामेतामाशङ्कां दृष्टान्तबलेनैव समाधत्ते । यद्यपि जागरितदृष्ट्या स्वप्न-
सर्वोऽपि देहान्तरेव भवतीव, तथापि स्वप्नकाले न तथानुभवोऽस्ति ।
जागरितपरामर्शाभावात् स्वप्नस्थैव जागरितत्वेन विभावितत्वाच्चेत्यवोचाम ।
स्वप्नानुभवो हि जागरितानुभव इव स्वगतभेदानन्तर्बहिःस्थितत्वेनैव
दर्शयति । स्वप्नवृत्तावप्यन्तश्चेतसा संकल्पितमसदित्यवगम्यते । बहिश्च
चेतसा गृहीतं घटादिप्रत्यक्षादिप्रमितत्वेन सदित्येव गृह्यते । एवमसत्प्रमिति
निश्चितेऽपि स्वप्ने दृश्ये सदसद्विभागो दृष्टः । न च तत्रापि बहिर्गृहीतस्य
तथ्यतैवास्त्विति वाच्यम् । दृष्टविरोधप्रमङ्गात् । दृष्टं क्षुभयोरप्यन्तर्बहि-
श्चेत-कल्पितयोर्वैतथ्यमेव । जागरिते व्यभिचरत्स्वरूपत्वात् ॥

तस्मादन्तर्बहिर्दर्शनमहेतुः परमार्थमदसत्त्वनिश्चये । स्वप्नेऽपि
तादृशदर्शनसङ्घावात् । सदसद्विभागप्रतिभासस्तु स्वप्नावस्थाप्रतिबद्धो
नापह्न्यते । एवं जाग्रदृत्तावप्यन्तर्बहिर्दर्शननिमित्त-भेदसद्विभागेन प्रति-
भासन्तद्व्यवस्थाप्रतिबद्धोऽङ्गीक्रियतां नाम । न तेन काचित् प्रतिः प्रस्तुत-

प्रतिज्ञायाः । सदसत्त्वेन प्रतिभासमानयोस्तु भावजातयोर्वैतथ्यमेवेति युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषात् । न हि ते भावाः स्वप्नेऽप्यव्यभिचरत्स्वरूपेण लब्धप्रसरा भवन्तीति ॥

अत्रेदं रहस्यम् । स्वप्नदृष्टान्तावलम्बनेन जागरितस्यापि वैतथ्य-मनुमानेन साधयितुं प्रवृत्तस्यैव कारिकाकृत इदं वचनं 'युक्तं वैतथ्यमेतयोः' इति । यदा पुनरन्तःस्थानत्वमात्मनि स्थितत्वमेवेति गृह्यते तदा तु स्वप्न-जागरितयोरुभयोरैकत्वमेव हृदयमागच्छति । अन्तर्बहिर्भावानां हि सदसत्त्वविभागेन प्रतीतिरुभयोरपि समाना तत्तदवस्थाकाले जागरितत्वेनैव प्रतीतिश्च । अत एव 'अयं स्वप्नः', 'इदं तु जागरितम्' इति विविच्य निर्धारणमशक्यमेवेत्युभयोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यमेव तत्तदवस्थामात्रावच्छिन्नत्वेनाविष्कारात् अन्यभिचरितसत्यत्वावधारणे कारणाभावाच्चेति ॥

॥ ९-१० ॥

विशुद्धात्मैव सर्वकल्पनास्पदम्

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्पदि ।

क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥

स्वप्नजागरितयोर्वैतथ्ये आक्षेपः—

अत्राह चोदकः । यद्येवं स्वप्नजाग्रत्स्थानयोरुभयोरपि भेदानां वैतथ्यम्, तर्हि को वै तेषां विकल्पकः ? को वै तान् बुध्यत इति ? न ह्यसति विकल्पके भ्रान्तिरित्युपपद्यते । असति बोद्धरि बाधो वा । भवता तु म्याम इव जाग्रत्प्रमाताऽपि वितथत्वेनैवाध्यवसिन इति कथं भ्रान्ति-बाधानुपपद्येयातामस्मिन् पक्ष इति ? किं न यथाकथंचिन् प्रतिध्यन्नपि यः कोऽपि विकल्पकः किं विकल्पयेत्, किं वा बुध्येत बाधद्ग्रायामस्मिन् पक्षे ' न ह्यसति स्थानौ पुरुषे च, स्थानौ पुरुष इति भ्रान्तिर्भवति स्थानौ

जाग्रदृचावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

भेदानामन्तर्बहिर्भावतारतम्येऽपि वैतथ्यमेव—

अपूर्वदर्शनप्रयुक्तं स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वं निराकारपीदतलानन्तर-
श्लोके । इदानीं पुनरपि स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयिष्यन् शङ्का-
न्तरगुद्वाच्य समाधत्ते । अत्रेयमाशङ्का द्रष्टव्या । यद्यपि जागरितमपि
स्वप्नवद्दर्शनवृत्त्यवस्थैव तथापि तद्गतभेदानामीषद्वैलक्षण्यं दृश्यते । कथम् ?
यद्धि जागरिते देहान्तरेव कल्पितं चेतसा मनोरथादिरूपं तस्यासत्त्वं
युक्तम् । संकल्पानन्तरमेवादर्शनात् । न तु तथा बहिश्चेतसेन्द्रियद्वारेण
गृहीतं प्रमितमप्यसद् भवितुमर्हति । सत्त्वेनैव ग्रहणान् सर्वैरपि । स्वप्न-
दृष्टभेदास्तु सर्वेऽन्तरेव कल्पिता इति तेषां वैतथ्यं युक्तमिति वैषम्यमिति ।
तामेतामाशङ्कां दृष्टान्तबलेनैव समाधत्ते । यद्यपि जागरितदृष्ट्या स्वप्नः
सर्वोऽपि देहान्तरेव भवतीव, तथापि स्वप्नकाले न तथानुभवोऽस्ति ।
जागरितपरामर्शाभावात् स्वप्नस्यैव जागरितत्वेन त्रिभावित्वाच्चेत्यवोचाम ।
स्वप्नानुभवो हि जागरितानुभव इव स्वगतभेदानन्तर्बहिःस्थितत्वेनैव
दर्शयति । स्वप्नवृत्तावप्यन्तश्चेतसा संकल्पितमसदित्यवगम्यते । बहिश्च
चेतसा गृहीतं घटादिप्रत्यक्षादिप्रमितत्वेन सदित्येव गृह्यते । एवमसत्यमिति
निश्चितेऽपि स्वप्ने दृश्ये सदसद्विभागो दृष्टः । न च तत्रापि बहिर्गृहीतस्य
तथ्यतैवास्त्विति वाच्यम् । दृष्टविरोधप्रसङ्गात् । दृष्टं ह्युभयोरप्यन्तर्बहि-
श्चेत कल्पितयोर्वैतथ्यमेव । जागरिते व्यभिचरत्स्वरूपत्वात् ॥

तस्मादन्तर्बहिर्दर्शनमहेतुः परमार्थसदसत्त्वनिश्चये । स्वप्नेऽपि
तादृशदर्शनसद्भावात् । सदसद्विभागप्रतिभासस्तु स्वप्नावस्थाप्रतिबद्धो
नापह्न्यते । एवं जाग्रदृचावप्यन्तर्बहिर्दर्शननिमित्त-सदसद्विभागेन प्रति-
भासस्तदवस्थाप्रतिबद्धोऽङ्गीक्रियता नाम । न तेन काचिन् क्षतिः प्रस्तुत-

प्रतिज्ञायाः । सदसत्त्वेन प्रतिभासमानयोस्तु भावजातयोर्वैतथ्यमेवेति युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषात् । न हि ते भावाः स्वप्नेऽप्यव्यभिचरत्स्वरूपेण लब्धप्रसरा भवन्तीति ॥

अत्रेदं रहस्यम् । स्वप्नदृष्टान्तावलम्बनेन जागरितस्वापि वैतथ्यमनुमानेन साधयितुं प्रवृत्तस्यैव कारिकाकृत इदं वचनं 'युक्तं वैतथ्यमेतयोः' इति । यदा पुनरन्तःस्थानत्वमात्मनि स्थितत्वमेवेति गृह्यते तदा तु स्वप्नजागरितयोरुभयोरैकत्वमेव हृदयमागच्छति । अन्तर्बहिर्भावानां हि सदसत्त्वविभागेन प्रतीतिरुभयोरपि समाना तत्तदवस्थाकाले जागरितत्वेनैव प्रतीतिश्च । अत एव 'अयं स्वप्नः', 'इदं तु जागरितम्' इति विविच्य निर्धारणशक्यमेवेत्युभयोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यमेव तत्तदवस्थामात्रावच्छिन्नत्वेनाविष्कारात् अव्यभिचरितसत्यत्वावधारणे कारणाभावाच्चेति ॥
॥ ९-१० ॥

विशुद्धात्मैव सर्वकल्पनास्पदम्

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥

स्वप्नजागरितयोर्वैतथ्ये आक्षेपः—

अत्राह चोदकः । यद्येवं स्वप्नजाग्रत्स्थानयोरुभयोरपि भेदानां वैतथ्यम्, तर्हि को वै तेषां विकल्पकः ? को वै तान् बुध्यत इति ? न ह्यसति विकल्पके भ्रान्तिरित्युपपद्यते । असति बोद्धरि बाधो वा । भवता तु स्वप्न इव जाग्रत्प्रमाताऽपि वितथत्वेनैवाध्यवसित इति कथं भ्रान्तिबाधावुपपद्येयातामस्मिन् पक्षे इति ? किं न यथाकथंचिन् प्रसिध्यन्नपि यः कोऽपि विकल्पकः किं विकल्पयेत्, किं वा बुध्येत बाधदशायामस्मिन् पक्षे ? न ह्यमति स्थाणौ पुरुषे च, स्थाणौ पुरुष इति भ्रान्तिर्भवति स्थाणौ

स्थाणुरिति वा निश्चयेन तद्बाधः । अथ च भवता स्वप्ना इव जागरित-
गता अपि विषयाः सर्वे वितथत्वेनाध्यवसिता इति कथमसति निमित्तेऽ
सत्सु विकल्पविषयेषु च भ्रान्तिवाधावुपपद्येयातामिति ? किं चान्यत् ।
यदि नाम कथंचिद्वा कौचन निमित्तविकल्पविषयो प्रसिद्ध्येताम् तथापि
किंकरणः सन् विकल्पयेद्विकल्पयिता बुध्येत वा बोद्धा बाधकाले ! न
ह्यसतीन्द्रियाद्यौ भ्रान्तिः संभवेदुदकमिदं सर्पोऽयमिति, तद्बाधेनोपरमेवद-
मिति रज्जुरेवेयमिति वा शोधः । अथ च भवता स्वप्न इव जागरितेऽप्या-
ध्यात्मिकान्प्रन्तर्बहिःकरणानि सर्वाण्येव वितथत्वेनाध्यवसितानि । तत्र कथं
भ्रान्तिवाधावुपपद्येयातामिति ?

तदेवं स्वप्नजागरितानुभवयोः विकल्पकसिद्धयर्थं स्मृतिज्ञानयोः क
आलम्बनमिति भवता वक्तव्यम् । तेषु विकल्पयितुर्विकल्पनासिद्धयर्थं बाह्य-
भेदाः सपादयितव्याः, विकल्पोपपत्त्यर्थं च करणान्यपि । न चेन्निरात्म-
वाद इष्टः । वैनाशिकैर्हि वेदवाह्यैः सर्वभाध्यात्मिकं बाह्यं च निरात्मक-
मिष्यते । तन्मतं भवतोऽर्पाष्टमापद्यते स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि वैतथ्यं प्रति-
जानानस्य । न च तद्युक्तम् । न हि स्थानद्वयातिरिक्तं किञ्चिदन्यत्त्वमनव-
लम्ब्य सर्वप्रमाणप्रसिद्धोऽयं लोकव्यवहारः शक्यतेऽपवदितुमिति ॥११॥

कल्पयत्पात्मनाऽऽमानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्थानद्वयस्य वैतथ्यमागमतः प्राप्तम्--

अत्रोच्यते । भवेदेतच्चोद्यं यदि वयं यं कंचिद्दृष्टान्तमवष्टभ्य केवलं
तर्काश्रयणेनैव स्वप्नजागरितयोर्वैतथ्यं प्रसाधयेम । आगमसमाधिगम्य एव
त्वर्थ एषोऽस्माभिस्तदनुपृहीनयुक्तिमिरुपशयन इत्यवोचाम । आगमेन हि
'महाङ्ग एकोनविंशतिमुखः' इति तुल्यवदेव वैश्वानरतैजसयोरैकरूप-
विशेषग्रहानेन द्वयोःपि स्थानयोस्तदुपाधिभूतयोरैकत्व सूचितम् । तदेव

चैक्यमत्रास्माभिरुपस्थाय्युपप्रदर्शितम् । न च केनचित्तार्किकेण तयोः स्थानयोर्वैधर्म्यं दर्शयितुं शक्यते । न हि स्वप्ने जाग्रति वा तत्तत्स्थानोचित-करणवता विकल्पयित्रा दृष्टा बाह्याध्यात्मिकभेदाः सदसद्विभागेन विभाव्यमाना न सन्ति । न च तेषां तत्तत्स्थानमात्रावच्छिन्नत्वं नास्ति । नापि तयोः स्थानयोरैकात्मावलम्बनेनैव प्रतीतिरन्योन्यव्यभिचारो वा न दृश्यते । तस्मादुभयोरपि स्थानयोर्गैक्यमेवैष्टव्यं संविदनुसारिभिः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदिति ॥

सति चैवं भ्रान्तिबाधयोरुपपत्त्यर्थं यदि दृग्दृश्यकरणान्यपेक्ष्यन्ते तर्हि यथादृष्टान्येव तान्दृक्कर्मत्वानि । यदि तान्दृक्स्थान्तरे न लब्धात्मकानीति वैतथ्यं प्राप्नुयुः, तदपि तथैवाभ्युपगन्तव्यम् । यदि च स्वप्न-जागरितोभयवैतथ्यं केनचित्तर्केण विरुद्धं भाति, ततस्तादृशतर्कः कुतर्क एवेति परित्यक्तव्यः, न तु दृष्टमपि वैतथ्यं परित्यक्तव्यम् । प्रतिपादितं ह्युभयोरपि सर्वथा साम्यम् । न चास्ति कश्चिन् तादृशोऽसाधारणधर्मः स्वप्नस्य यदालम्बनेनायं स्वप्न एवेति स्वप्नावस्थाया प्रत्यभिज्ञानं मुशकं भवेदिति । तस्मादनुभवानुसारी तादृश एव तर्कः परिब्राह्मो यादृशेन सर्व-मेतदुपपादयितुं शक्यत इति ॥

आत्मैव सर्वकल्पनाधारः—

अथ कोऽयं तर्को यदुपपादयति सर्वमिदमिति ' उच्यते । कल्प-यत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमाययेति । अयमभिप्रायः । न तावत् कल्पकाभावः । यतोऽयं देवः स्वयंप्रकाशचिन्मात्र आत्मैव कल्पयति सर्वान् भेदान् । न चाऽऽत्मा नाम कश्चिन्नास्त्येव । तस्यापि कल्पितत्वाविशेषा-दिति वाच्यम् । श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संगतः' (तै. २-१), 'आत्मा वा इदमेक एवाम आसीत्' (ए. १-२) 'एवमेवास्मादात्मनः मयै प्राणाः' (बृ. २-१-२०) इत्यादिषु श्रुति-

त्वेनांनृतत्वेन च कल्पयेदिति ? नैष दोषः । 'विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' (तै. २-६) इत्यपि श्रुतेः । ननु श्रुत्यापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याग्रयितुम् । निरवयवो नित्यचैतन्य-स्वरूपश्चाऽऽत्माऽऽत्मानमेव कर्तृकर्मकरणत्वेन विभज्याऽवतिष्ठते, स्वभाव-वैपरीत्येनाचैतनमनृतं च भवतीति । नैष दोषः । स्वमायया कल्पयतीति परिहृतत्वात् । न हि माययाऽऽत्मानं विविधं विभक्ततया प्रदर्शयन्नपि मायावी स्वमायाकल्पितैर्विभागैस्तथ्यत एव विभक्तो भवति । एवमयं महामायाव्यात्मा स्वरूपेण स्थित एव मायया द्रष्टृदर्शनदृश्यविभागेनाऽऽत्मानं प्रदर्शयन्नपि न तेन तथ्यत एव विभक्तो भवतीति ॥

अथ केयं माया यया कल्पयति भेदानिति ? उच्यते । अजाङ्गैतात्मनो देवस्याऽऽत्मभूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये वितथस्य द्वैतप्रपञ्चस्य बीजभूते आत्मनो मायेति व्यपदिश्येते । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे. ४-१०) इति श्रुतेः, 'संभवाम्यात्ममायया' (गी. ४-५) इति स्मृतेश्च । दर्शितं हि तद्वीजमग्रहणात्मकं सुपुष्पावस्थायाम् 'एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' (मं. ६) इति । अन्यथाग्रहणात्मकं च कार्यं वैश्वानरतैजसरूपपादद्वयोपन्यासेन पूर्वमप्युपप्रदर्शितम् । तद्व्याख्यानाय तु श्लोकेऽस्मिन्नुच्यते स्वमायया कल्पयतीति । सेयं मायाऽऽध्यात्मिकदृष्ट्याऽग्रहणमिति बाह्यदृष्ट्या च मायाबीजमिति चाभिलष्यते । यदेव चोक्तं प्राग्ध्यात्मदृष्ट्या 'कार्यकारणबद्धौ तौ' (१-११), 'स्वप्ननिद्रायुतावाचौ' (१-१४) इति च तदेवेदानीं बाह्यदृष्ट्योच्यते 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' इति । यथा हि सलिलादेकसात् पेतनामरूपव्याकरणम्, तथैवैकीभूतान् प्राज्ञात्मनो द्रष्टृदृश्यादिऽव्याकरणम् । यथा च पेतं व्याकृतमव्याकृतं वा सलिलत्वतदन्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयम्, एवं व्याकृतोऽव्याकृतो वा द्वैतप्रपञ्च आत्मत्वतदन्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यः । यथा

च फेननामरूपव्याकरणात् प्राक्सलिलमिति व्याकृतावस्थायां तु सलिलं फेनमिति च व्यपदेशभेदभाक् फेनम्, तथैवायं प्रपञ्चोऽपि नाम-
रूपव्याकरणात् प्रागात्मेति व्याकृतावस्थाया त्वात्मा प्रपञ्च इति च व्यपदेशभांगभवति । तदेतत् सर्वं मायादृष्ट्यैवेत्यतः 'कल्पयत्यात्म-
नाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' इत्युक्तम् ॥

आत्मा कल्पयतीत्यत्रैकदेशिविवादः—

अत्राऽऽत्मा कल्पयतीति यथाश्रुतमादाय वादिनो विप्रतिपद्यन्ते । किमत्र ब्रह्मणः कल्पनेयम्, किं वा जीवानामिति संशय्य ब्रह्मणो विद्यात्मनः कल्पनाशून्यत्वाज्जीवानामेवैपेत्येके । यद्यपि जीवानामपि कल्पितत्वात् कल्पनात् प्राक्तदभावादितरेतराश्रयत्वमिवास्मिन् पक्षे, तथापि मायाया कस्याश्चिदनुपपत्तेरभावात्, अनादित्वाद्वा जीवाविद्ययोरुभयोरपि बीजाङ्कुरमन्तानयोरेव नोक्तदोष इति तेषामाशयः । अन्ये पुनर्ब्रह्मण एवेवं कल्पनेत्याहुः । तस्य विद्यात्मता तु न वेदजन्यविद्यात्मता । तस्या अनित्यत्वात् । नाप्यविद्यारहितत्वम् । अनभ्युपगमात् । चिदात्मत्वं तु जीवानामपि तुल्यं नाविद्याविरोधीति तेषामभिप्रायः । ब्रह्मैवाधिचना संसरतीति पक्षे एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति जीवाविद्यावादिनः । ब्रह्ममूर्त्य गतस्याप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति च । नेति ब्रह्माविद्यावादिनः । ब्रह्मण एकस्य मुक्तावेकमुक्तिरेव । अनेकाभावात् । प्रत्युत जीवभेद-
कल्पनाहेतुरेकैव वेदविद्या एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गो दुर्वारः । प्रत्येकमेका चेत् ब्रह्मविद्याकल्पनादोषः । किं च जीवस्य कल्पितत्वेन जडत्वा-
त्सादित्वाच्च नानाद्यविद्याश्रयत्वं स्यात् । अविद्यानिवृत्तौ जीवानामपि ज्ञानाच्च मुक्तिभाक्त्वम्, तदनिवृत्तौ विद्याया अप्यविद्यात्वम् । न च मायायां काचित्तानुपपत्तिः । अनुपपत्त्यभावे मुक्तानामपि कल्पनासद्भाव-
प्रसङ्गात् । तस्माद्विद्यनाऽविद्यानिवृत्त्युपपत्त्यर्थं ब्रह्मण्येवाऽविद्याकल्पना

न्याय्येति तेषामभिप्रायः । एवं दोषान्तराप्यपि परस्परमत आसङ्गयन्तो वरीदृश्यन्ते जीवाश्रयाविद्यां ब्रह्माश्रयाविद्यां च पुरस्कृवन्तः ॥

एकदेशिमतनिराकरणम्--

अधानयोः कतरः पक्षः कारिकाकृतसमत इति विचारणीयम् । 'यदा जीवः प्रबुध्यते' (१-१६) इति वदन् हि जीवाविद्यापक्षं कक्षी-करोतीव । 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्' इति चेह परमात्माविद्यापक्षम् । न चोभयपक्षग्रहणं युक्तम् । वस्तुनि क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः । विरुद्ध-व्याहारत्वादासत्वहानिप्रसङ्गाच्चाचार्यस्येति । अत्र क्वं पश्यामः । नेहा-विद्याश्रयपरीक्षाऽवतरणं न्याय्यमिति । अप्रकरणार्थत्वात् । न ह्यत्राविद्या-विचारः प्रकृतः, किं तु द्वैतमिध्यात्वप्रतिपादनेनाऽऽगमाथर्थाद्वैतस्याप्रति-बन्धेनावधारणम् । तस्मादप्रकरणार्थत्वादविद्याश्रयनिरूपणं न प्रकृतश्लोकार्थ इत्यवगम्यते । अनर्थकत्वाच्च । न ह्यविद्याश्रयः किं जीव उत परमात्मा इति परीक्ष्य निश्चयेन कश्चिदर्थोऽस्ति । प्रत्युताविद्याऽऽश्रयो जीवः परमात्मा वा इत्यध्यवसायेन वस्तुत एव हातव्याऽविद्या नाम काचिदस्तीति प्रतिष्ठापितं स्यादित्यागमविरोधादनर्थकारिष्येव चिन्ता स्यात् । 'नान्तः-प्रज्ञं न वहिःप्रज्ञम्' (मं. ७) इत्यादिना हि श्रुतिर्विद्याविद्याश्रयत्वनिरसन-पूर्वकमेवाद्वैतात्मानं ज्ञापयति स । 'विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते' (१-१५) इत्यविद्याद्वयस्य विपर्यासरूपत्वमेवाह कारिकाकृतपि 'विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचिन्' (१-१८) इति च । तद्विरोधेन चेहाऽऽत्मा स्वात्मनि भेदान् कल्पयत्येवेति वदन् श्रुतिविरुद्धवचनो न्याहतवचनधेति स्पष्टमापादितं स्याद्यत्राविद्याश्रयविचारः प्रतायेत । तस्मादनर्थकत्वाच्च नायं श्लोकार्थ इत्यवगम्यते ॥

उक्तविषये सिद्धान्तः--

कलहिं श्लोकार्थः प्रकरणसंगतः सार्थकधेति ? सोऽभिधीयते । द्वैतवैतथ्यप्रदर्शनेन शिवमद्वैतात्मानमप्रतिबन्धेनावगमयितुमिदं प्रकरणं

प्रवृत्तमित्युक्तम् । तत्र स्वप्नजागरितयोर्भेदानां सममेव वैतथ्यं प्रसाधितम् । न त्वद्वय आत्मा प्रदर्शितः । तदर्थमाक्षेप उत्थापितः । यदुभयोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यं तर्हि ध्रुवं शून्यतैव प्राप्ता । न हि स्यात्तद्वय-प्रविभक्तभेदत्रयतिरेकेण कश्चिदर्थोऽवशिष्यते यः परमार्थत्वेनाऽऽस्थापितः । न च यः स्थानी स एवावशिष्यत इति वाच्यम् । तस्यापि प्रमातृरूपस्य प्रमेयभेदवदेव वैतथ्यात् । व्यभिचरितस्वरूपत्वं हि समानो हेतुः स्वप्न-जागरितप्रमात्रोरिति । अतः क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ? न कश्चिद्विकल्पको बोद्धा वा तिष्ठति स्थानद्वयादन्यत्वेन विभक्तो यः स्याद्विकल्पनाश्रयो बोधाश्रयो वा । अतः उभयोरपि स्थानयो-र्वैतथ्यं ब्रुवतो वैनाशिकमत्प्रवेश एव स्यादित्याक्षेपः ॥

परिहारस्तु स्थानद्वयमाक्षिणभेकमवलम्ब्य क्रियते । 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मन्वा धीरो न शोचति ॥' (का. २-१-४) इति श्रुतेः । योऽयं स्वप्नप्रकाश आत्मा स एव स्थानद्वयप्रविभक्तविकल्पानामाश्रयः । तस्मिन्नेव बद्धमाणाः प्राणादिभेदाः कल्पन्ते रज्ज्वादाविव सर्पादयः । नित्यबोधस्वरूपेण तेनैव च बुध्यन्ते भेदास्तद्वदेव । यथा हि कश्चिन् संतमसे पतिनां रज्जुं सर्पत्वेन विकल्पयेत्, पुनश्चापरेण बोधितो रज्जुरेवेत्यमिति निश्चिनुयाद्य, न तु तावता सर्पविकल्पनकाले तद्वाप्येन रज्जुगोचकाले वा तस्मैश्चित्तुल्य-स्वरूपे कश्चिद् विशेषः स्यात् तथैतदपि द्रष्टव्यम् । ननु विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र न एवेक्षिता सर्पविकल्पयित्वा रज्जुबोद्धा चेति तदीशितृत्वे न कश्चिद्विशेष इति । इत् पुनः स्यात्प्रभेदविकल्पयित्वाऽन्यः अन्य एव तु जागरिते बोद्धा । स्वप्नप्रमाता हि स्वप्नोपाधिनाभूतः स्वप्नेन सर्वत्र बाधने जागरिते । न हि तस्य ये देहेन्द्रियाद्यभागास्त एव जाग्रत्प्रानुसर्षति । जनो वैषम्यम् । अत्रोच्यते । न विषम उपन्यासः । कैश्चिन् ! यथा हि रज्जुं सर्पं मन्यमानोऽस्मान्देन्द्रियमन-

आदिमत्त्वं विकल्पनकाले न तथा रज्जुनिश्चयकाल इति वैलक्षण्यम् अथ
 चेशितृस्वरूपे न कश्चन विशेषो भवति । एवमिहापि स्वप्नजाग्रदप्रमातृ-
 रूपयोर्वैलक्षण्यम् अथ चेशितृत्वस्वरूपे न कश्चन विशेषो भवति । स
 एव श्लोक आत्मा चित्प्रकाशस्वभावो ज्ञानस्मृत्याश्रयो यदनुग्रहीतापेयं तां
 प्रमातारौ यथायथं प्रमेयभेदान् गृह्णीत इति । अतो न किञ्चिद्वैषम्यम् ।
 तदिदमुक्तं कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देव इति । जात्मैव श्लोकः स्यात्-
 द्वयेऽपि प्रमातृप्रमाणप्रमेयात्मना विकल्पयत इत्यर्थः । तस्मान्नान्योऽस्ति
 ज्ञानस्मृत्याश्रयः । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽ-
 तोऽस्ति गन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृ. ३-७-२३) इति श्रुतेः ।
 न च निरास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः । 'मनसो
 मनः' (के. १-२), 'येनाहुर्मनो मतम्' (के. १-६) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

इति वेदान्तनिश्चयः । वेदान्ताद्यगम्यमद्वितीयात्मानमवलम्ब्येदं
 स्यान्द्वायैतद्व्यपनस्मामिहत्तम्, न तु वैनाशिकादिवच्छुष्कतर्कत्रला-
 दित्वर्थः ॥

वैनाशिकमतेऽवस्थाद्वयबोद्धा न सिध्यति—

ननु वैनाशिकमयसमाश्रयणेऽपि को दोषो यदि तत्र एव
 सर्वमिन्द्रमुपपाद्यते ? तथा हि स्मृतिज्ञानयोर्बोधपि नास्ति व्यतिरिक्तं
 किञ्चिदालम्बनम्, तथापि वसुधन्वुमतेन चित्तस्वैवोपलब्ध्वोपगमात्
 चैतधर्माणां च चित्तस्यैव वस्तुतो नित्यत्वाङ्गीकारात् सर्वास्तित्ववादिमते
 तावन्नास्ति बोद्धुर्विकल्पयितुर्वा अभावः । यदापि वसुमित्रमतमाधि-
 त्येन्द्रियसंघात एवोपलब्धेति स्वीक्रियते तदापि तस्य व्यवहारदृष्ट्या
 द्वयिकस्याप्यविज्ञानवस्तुरूपेण नित्यत्वान्न बोद्धुर्विकल्पयितुर्वा अभावः ।
 विज्ञानवादिनां मते यद्यपि न सन्ति स्वतन्त्रा बाह्यधर्माः, विज्ञानाकार-
 विशेषस्वाभ्युपगमात् सर्वेऽस्य, तथाप्यालयविज्ञानस्य नित्यविकारिणोऽपि

संतानैक्यात् रूपपादा भवति स्मृतिः । उपपद्यते हि विज्ञानान्तरं समनन्तरपूर्वसमानसंतानान्तःप्रविष्टत्वात् पूर्वविज्ञानसमानरूपं समानविषयं चेति । तन् किमत्राऽऽत्मतत्त्वेन केनाप्यनुलब्धेनाऽऽश्रितेन ? यदाह चन्द्रकीर्तिरात्मपरीक्षायाम् । ननु च तीर्थिका स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानं प्रतिपन्ना भिन्नलक्षणमाचक्षते इत्याशङ्क्य, 'सत्यमुशन्ति तीर्थिका स्कन्ध-व्यतिरिक्तस्य लक्षणम्, न पुनन्तस्वरूपत आत्माननुपलभ्य तस्य लक्षण-माचक्षते' (मा. वृ. पृ.१.२२) उति । संवृतिसत्यादपि परिग्रष्टा मिथ्या-फलमन्यैव केवलमनुमानाभासमात्रविप्रतिलब्धाः सन्तो मोहान् फलपयन्त्यात्मानम् इति च ॥

अत्राऽभिधीयते । धर्माणां वस्तुतो नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि सर्वा-नित्यवादिमते तावत् इन्द्रियसंवातस्य चित्तस्य वा न बोद्धृत्वं विकल्पयितृत्वं वा प्रकृतविषये शक्यमुपनादयितुम् । कथं कृत्वा ? स्वप्नजागरितयोः शरीरेन्द्रियचित्तानां तदवस्थावच्छिन्नानां भिन्नभिन्नानां सर्वैरप्युपलभ्य-मानत्वात् । तथा च वक्ष्यत्यातशान्तौ 'तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नद्विचि-मिप्यते' (४-६४), इति 'तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिप्यते' (४-६६) इति च । एवं धर्मा अपि चित्तदृश्या स्वप्नजागरितयोर्भित्त-भिन्ना एवेत्यवगम्यते । तदपि वक्ष्यति 'तथा स्वप्ने विपर्ययाद्दर्मास्तत्रैव पश्यति' (४-४१) इति । तद्यदि नाम धर्मा स्वरूपतो नित्या अङ्गी क्रियन्ते काममङ्गीक्रियन्तां जागरितप्रतिबद्धदृष्ट्या, न ते स्वप्नेऽपि लब्धप्रसरा भवेयुरिति कतरस्य चित्तस्येन्द्रियपूगस्य वाऽवस्थाद्वयविकल्प-यितृत्वमभ्युपगम्येत ? अङ्गीकारवादेनेदमुक्तम् न तु संवृत्यापि ते नित्या भवितुमर्हन्ति । तत्र प्रमाणाभावात्, अनुमानस्य चाभाससमानयोग-क्षेमत्वोपपत्तेरिति । विज्ञानवाटे त्वाश्रीयमाणेऽपि न संतानैक्यमाश्रयितुं शक्यतेऽत्र । कथम् ? न हि सैव विज्ञानसंततिः स्वप्नजागरितयो-

रविच्छिन्ना समनुभूयते केनाऽपि । जागरितविज्ञानेन स्वाप्नविज्ञानस्य नियतं बाध्यमानत्वात् । ननु च मनोविज्ञानमव्यक्तं सुषुप्तेऽप्यविरतं व्याप्नियत इतीच्छन्ति विज्ञानवादिनः, आलयविज्ञानं च चित्तापरपर्याय-मविच्छिन्नं सर्वत्रगमानिर्वाणादिति च । तदसत् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्या-दृशस्यान्यादृशस्यैव चित्तस्योपलम्भात् । न चावस्थात्रयस्यापि केनचिदेकेन चित्तेनानुस्यूतेन संबन्धः कार्यकारणभावो वा शक्यकल्पनः । स्वप्न-जागरितयोः स्वस्वोचितदेशकालनियतभावभेददर्शनात् । सुषुप्ते च कस्य-चिदपि कालादेरनवकाशात् । तदेवं सर्वास्तित्ववादिनां विज्ञानमात्र-वादिनां वा मते नास्ति स्वप्नजागरितविकल्पकसिद्धिः । ये पुनर्वाङ्मा-ध्यात्मिकभावानामुभयेषामपि शून्यतामेवास्त्रिपत तेषामपि विज्ञानमात्रवादि-समानयोगक्षेमतैव । अवस्थाद्वयसाधारणस्य धर्मशून्यतासाधकस्य कस्य-चिदप्यनिरूपणात् । यथा चैवं तथा सप्रपञ्चं निरूपयिष्यते चतुर्थे इत्यलं स्वाभ्यूहमात्रावष्टम्भिनां कुहट्टिपरिशीलनेन । यः पुनश्चन्द्रकीर्तिकृतोऽमि-योगः, 'न स्वरूपत आत्मानमुपलभ्य तस्य लक्षणमाचक्षते, अनुमानाभास-विप्रलब्धाश्च तीर्थिका' (भा. वृ. प्र. १२२) इति । स सांख्यादितार्किक-विषये सावकाशः । ते क्षनुमेयमात्मानमाचक्षते, तस्य लक्षणप्रणयनेऽपि सादरा भवन्ति । न ह्यौपनिषदाः 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' (वृ. ४-४-१), 'न हि विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' (वृ. ४-४-२) इत्यादिश्रुत्युपदेशमनुसन्धाना स्वयंसिद्धमात्मानं नित्योप-लब्धस्वरूपं लक्षणप्रमाणाभ्यां साधयितुमीहन्ते, संवृतिसत्यं प्रमातृ-रूपमात्मानं वा लोक्त एव सिद्धम् । तस्मादेतादृशोपालम्भस्य शुष्कतर्क-बद्धिताः स्वात्मानमपि युक्त्या निराचिकीर्षव एव पात्रमित्युपरम्यते ॥

विकल्पवाक्यार्थोपसंहारः--

इदमत्र रहस्यम् । यद्यप्ययमात्मा सुषुप्तस्थाने एकीभूत इव प्रज्ञानधन इव, स्वप्नजागरितयोस्तूच्चायचदिविधविकल्पविकल्पक इव च

प्रथते तथापि सर्वविकल्पतद्भावात्प्रदत्त्वेन तदवभासकत्वेन च स्वयंप्रसिद्ध-
निर्धर्मकाल्पितरूपेणैवावस्थितः स्थानत्रयेऽपीति तस्य निर्विदोषत्वज्ञापनार्थं
यथायथं । विकल्पनिषेधेनैव ज्ञाप्यते । 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं
नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघने न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्, अदृष्टमव्यवहायैमप्राह-
मलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं ज्ञानं
शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७), 'अथात
आदेशो नेति नेति' (बृ. २-३-६) - इत्यादि श्रुतिषु । 'न च
मन्थानि भूतानि' (गी. ९-५) इत्यादिस्मृतिषु च । स चायं निषेधो
न निषेधस्य सुपुस्तावसत्त्वं स्वप्नजागरितयोश्च सत्त्वमभिप्रेत्य । किं तर्ह्य-
जाह्वयात्मव्यतिरेकेण तत्त्वतन्त्रं नास्त्येव, अजाह्वयात्मैव तु सर्वमिति
विज्ञापनार्थम् । यथोक्तमुपदेशसाहचर्यात् 'विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः
पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽहम् ॥ न चेति नेतीति यथा विकल्पितं
निषिध्यतेऽत्राप्यविशेषसिद्धये ॥' (उ. प. १९-१८) इति । अत
एवेह कल्पककल्पनादिरूपेण शोद्धयोधादिरूपेण चाऽऽत्मैवाह्वयोऽवस्थित
इत्युपदिश्यते । यः श्याणुः स चोर इतिवत् । कल्पयत्यात्मा इति
कल्पकान्तरनिषेधः । योऽयं कल्पकः स आत्मैवेत्यभिप्रायः । आत्मना
इति करणान्तरनिषेधः । करणान्दप्यात्मैव यस्तुत इत्यभिप्रायः । आत्मान-
मिति कल्प्यभेदान्तरनिषेधः । य इमे विकल्प्या भेदास्तेऽप्यात्मै-
वेत्यभिप्रायः । एवं हि 'तस्मादद्भ्यता शिवा' (२-३३), 'अद्वैते
योजयेत्स्मृतिम्' (२-३६) इति चोत्तरत्रोपसंहारः संगच्छते ॥

नन्वेवमविद्यादिकन्धो नास्त्येवेति प्राप्तम् । सत्यमेतदेव प्राप्तम् ।
तत्प्रतिपादनार्थमेव हि शास्त्रप्रकरणयोरारम्भः । तथा च वक्ष्यति 'न बद्धो
न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमाधेता' (२-३६)
इति । उपपादयिष्यते चेदमत्र इत्यलमितिप्रपञ्चेन ॥ १२ ॥

आत्मनि कल्पितभेदप्रकाराः

विक्रोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिश्चित्त एव कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥

भावानां स्वरूपभेदाः—

स कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीति ? उच्यते । प्रभुः ईश्वर आत्मा । प्रभवत्यस्मात्सर्वमिति, प्रभवति स्वरं नानाविकल्पाकारेणेति, प्रभवति समर्थो भवति मिथ्याविकल्पानामास्पदत्वेन स्थित्या इति वा प्रभुः । अपरान् लौकिकान् शब्दादीन्, अन्यांश्च वैदिकान् अन्तश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितान् अज्याकृतान् । नियतांश्च पृथिव्यादीन् बहिश्चित्तः सन् विक्रोति विविधं नाना करोति । तथा अन्तश्चित्तः सन् अनिदतांश्च कल्पनाकालान् मनोरथादिलक्षणान् इत्येवं कल्पयते । मूर्तामूर्ततद्वासनारूपेण स्थितान् सर्वान् भावान् स एवात्मा कल्पयति । तेषां च सर्वदैव तेनैवाऽऽत्मनाऽऽत्मवस्त्वम् । स्येन प्रातीतिकरूपेण तु तेषां मृपालमेव स्वाप्नभावयत् इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषी नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

कालदेशकृतविशेषेऽपि भावानां कल्पितत्वमेव—

अन्तर्बहिश्च सर्वं स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितमेवेत्युक्तम् । तदेतदाशङ्कते । यद्यपि 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्' इत्यत्र सर्वमात्मनि कल्पितमिति प्रसाधितम्, तथापि तदेव विशदीकर्तुमन्वारम्भेणोहासन्नपि हेतुः पुनरुद्भान्य निरस्यत इत्यदोषः । तत्रेयमाशङ्का । जागरितेऽन्तर्मनोरथादिमिश्रितपरिच्छेदैर्बलक्षयं बहिःकल्पितानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वमस्ति । मनोरथादयो हि चित्तकालाः । नान्यश्चित्तकालश्चतिरेकेण

परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाश्चित्तपरिच्छेदाः । तदेवं चित्त-
कालस्यापेयां कल्पितत्वं कामं भवतु । न तु बहिर्निर्मितानां भेदानां
कल्पितत्वं न्याय्यम् । द्वयकालत्वात् । द्वयस्य भेदरूपस्य कालो येषां
ते द्वयकालः । अन्नोन्न्यपरिच्छेदाः । यावद्धि अन्नद्वर्तते तावदन्नदर्पा-
त्यन्नोन्न्यकालपरिच्छेद्यत्वं बाह्यभेदानामस्ति । यथा आगोदोहनमास्ते
इत्युक्ते, यावदास्ते तावद्वां दोग्धि, यावद्वा दोग्धि तावदास्ते । तावत्का-
लोऽयम्, एतावत्कालश्च सः इति परस्परकालपरिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वं
बाह्यानां भेदानामस्तीति तेषां द्वयकालानां तावत्तावत्कालस्यापित्वमिति
स्फुटं वैलक्षण्यमन्तःकल्पितैश्चित्तकालैः । स्वाप्नभेदास्तु सर्वेऽन्तश्चित्त
एव विकल्पिताश्चित्तकालपरिच्छिन्ना एवेति तेषां कल्पितत्वं युक्तम् ।
तद्दृष्टान्तेन जागरितेऽप्यन्तश्चित्तस्थानामेव कल्पितत्वं सिद्ध्येन्न तु
द्वयकालानामपि तन्न्याय्यमिति ॥

सैषा न युक्ताऽऽद्याह्वा । कुनः ? स्वप्नेनावैलक्षण्यात् । अत्रापि
हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव । गनूर्क्तं वैलक्षण्यम् । स्वाप्नभेदाः सर्वेऽन्तश्चित्त
एव विकल्पिता न तु तत्र द्वयकाला भेदाः सन्तीति । वादम् । तत्तु
जागरितदृष्ट्या । स्वप्नदृष्ट्या तु जागरितावस्थैव तावदास्ति स्वप्न-
विलम्बणा कुन एव तद्यत्त्वं यदन्तःकल्पितः स्वप्न इत्यवधार्येत ? स्वप्न
एव हि तदानीं जाग्रदवस्थासते जागरितान्तरपरामर्शशून्यः । स्वप्नेऽपि
हि तद्दृष्ट्या केचिच्चित्तकाला इवासत्त्वेन भ्रान्ति, केचित्तु द्वयकाला
इव सत्त्वेन बहिश्च । तथापि तु तेषां कल्पितत्वं दृष्टम् । कल्पितस्य
बाह्यानामाप्तात्मिकानां च तुल्यमेव बाधदर्शनात् । जागरितावस्थायां
स्वाप्नभेदानां कुत्राप्यसंभावितसत्त्वाच्च । तस्मादध्यवस्थामो जागरितेऽपि
चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः कल्पिता एव ते सर्वे । न
बाह्यभेदगतो द्वयकालस्वरूपो विशेषः कल्पितः स्वप्नतिरेकेणान्यहेतुक
इति ॥

इदमुक्तं भवति । जाग्रद्वत्स्वप्नस्यापि स्वोचितासाधारणदेशकाल-
संपत्तिप्रतिभासोऽस्त्येव । सन्ति च परः शतं स्वप्ना यत्र भेदाः परस्पर-
कालपरिच्छेद्यत्वेन स्युरा विभाव्यन्ते । अथ च स्वप्नभेदाः सर्वे वितथा
एवेत्यविवादम् । तत्र जाग्रद्वेदानामेव केषांचित्परस्परकालपरिच्छेद्यत्व-
दृष्टिभाक्तवमात्रेणाकल्पितत्वावधारणे कमपि हेतुविशेषं न पश्याम
इति ॥ १४ ॥

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

भावानामव्यक्तत्वं स्फुटत्वं विभागेऽपि कल्पितत्वम्—

यदप्यन्तश्चित्ते वासनामात्ररूपेणावस्थितानां भावानामव्यक्तत्वम्,
बहिश्चामिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा नासौ विशेषो भेदानां सत्यत्वकृतः ।
स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् । किं तर्हि चक्षुरादीन्द्रियान्तरकृत एव ।
तस्मादन्तःकरणस्था बहिरिन्द्रियदृश्या वा भवन्तु भावा अव्यक्ताः स्फुटा
वा, ते सर्वे कल्पिता एव स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ।

बाह्यानाध्यात्मिकाथैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलम्—

सर्वे भावाः कल्पिता एव । न बाह्यानामाध्यात्मिकैर्भावैः
किंचिद्वैलक्षण्यमस्तीत्युक्तम् । तत्र बाह्यभावात्रिमितीकृत्याध्यात्मिकाः
कल्प्यन्ते, तानप्याध्यात्मिकात्रिमितीकृत्य बाह्याः कल्प्यन्ते इत्येवमितरेतर-
निमित्तानैमित्तिकतया कल्पनायां किं मूलमिति ! उच्यते । जीवं कल्पयते
पूर्वम् । जीवो नाम हेतुफलसमकः । धर्माधर्मा हि कृत्वा स तत्फलं
भुङ्क्ते इति । तं जीवम् अहं करोमि इत्येवमभिमानलक्षणमनेवंलक्षण

एव शुद्ध अत्मनि रज्ज्वामिव सर्पं कल्पयते पूर्वम् । 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां. ६-३-२) इति श्रुतेः । अत्र पूर्वमिति न कालवृत्तक्रमविवक्षया विशेषणम्, किं तु जीवकल्पनामाश्रित्यैवेतरा सर्वा कल्पना भवतीति प्रतिपत्तिक्रमविवक्षयेदमिति द्रष्टव्यम् । कालदेशनिमित्तक्रियाकारकफलात्मकः सर्वोऽपि हि भेदप्रपञ्चो युगपदेवाविर्भवति जागरिते, तिरोभवति चावस्थान्तर इति प्रसिद्धमेतत् । तदेवं जीवं कल्पयते पूर्वं सर्वकल्पनामूलतया ॥

ततस्तमाश्रित्य तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन् भावान् पृथग्विधान् नानाविधान् बाह्यानाध्यात्मिकाश्चैव कल्पयते इत्यनुपपन्नः । तत्र स्थावरा जङ्गमाश्च प्राणिनोऽचेतनानि च मृत्पाषाणजलादीन्नाधिदैविकसूक्ष्मचन्द्रनक्षत्रादीनि चेति यावत् । पृथग्विधा भावाः । ज्ञानकुतूहलेच्छाभयाधर्मनोरथादयश्चाध्यात्मिकाः पृथग्विधा भावाः । तदेवं पृथग्विधभावानां कल्पने को हेतुरिति ? उच्यते । यथाविद्यस्तथा स्मृतिः । योऽस्मै स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायां मूलत्वेनाधिष्ठितः स यथाविद्यः — यादृशी विद्या विज्ञानमनुभवोऽस्मेति यथाविद्यः तथाविधैव स्मृतिरस्येति तथास्मृतिर्भवति सः । तद्विपर्ययेण यथास्मृतिरुथाविद्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतोऽनन्तगानसकचन्द्रनस्तवाशुभोगो हेतुरिति तृत्यादिश्च फलमिति कल्पनाविज्ञानम् । ततस्तादृशहेतुफलविज्ञानादगदोहेतुफलभावोऽस्तीति स्मृतिकल्पना, तस्मृतेश्च पुनस्तादृशविज्ञानकल्पना तत्र इयं क्रियेमानि कारकाणां च फलमिति क्रियाकारकफलभेदविज्ञानानि, कारकप्रयोगेण क्रियानिष्पत्तिविज्ञानम्, तेन च फलावाप्तिविज्ञानम्, ततश्च क्रियाकारकफलसंबन्धस्मृतिमन्स्मृतेश्च पुनस्तद्विज्ञानानि — इत्येवं बाह्यानाध्यात्मिकाश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः सन्, यथास्मृतिश्च तथाविद्यः सन्, परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेनानैकधा कल्पयते । 'एवं धर्मान् पृथक्पञ्चस्तानेषानुविधावति' (का. २-१-१४) इति श्रुतेः । भवति एवापि

स्वमदृष्टान्तः । तत्रापि, ह्यसत्यपि जीवे सर्पकल्पनामूलं जीवम्, तादर्थ्येन च त्रिधाकारकफलविज्ञानानि तस्मृतिसंकल्परागद्वेषप्रवृत्त्यादीनीतरैतरनिमित्तनैमित्तिकभावेन बाष्पानाध्यात्मिकांश्चैव भावान्, यथादिक्कथास्मृतिः सन् विशुद्ध एवाऽऽत्मनि कल्पयत इति सार्वजनीनमेतत् ॥ १५ ॥

आत्मविकल्पतन्निवृत्तिनिमित्तनिरूपणम्

अनिश्चिता यथा रज्जुसन्धकारे विकल्पिता ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्ब्रह्मात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिरतते ।

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्ब्रह्मात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

आत्मविकल्पने रज्जुसर्पदृष्टान्तः—

आत्मन्येव सर्वं माया निमित्तनैमित्तिकतया कल्पिताः । तत्र च कल्पनायां जीवकल्पनैव मूलमित्युक्तम् । इदानीं सैव जीवकल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । अनिश्चितेति । यथा लोके स्वेनासाधारणेन रज्जुरूपेणानिश्चिता एवमेवेति रज्जुरेवेत्यमित्यनवधारिता रज्जुसन्धान्धकारे सर्पधारादिभिर्भावैः सर्पः उदकधारा दण्ड इति वाऽनेकधा विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव आन्त्यवस्थातः प्राक् रज्जुः स्वरूपेण रज्जुरित्यिति निश्चिताऽभविष्यत् न सर्पादिविकल्पस्तत्राभविष्यत् । यथा स्वहस्ताहुल्यादिष्वत्यन्तासन्नत्वेनाहुल्यादय एवैते इति नित्यनिर्धारितेषु न सर्पादिविकल्पः कदापि संभाव्यत एवम् । यथैव दृष्टान्तस्तद्ब्रह्मेतुफलाद्रिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया स्वेनासाधारणेन विशुद्धविशुद्धिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वात् आत्मा जीवप्राणायनन्तमावभेदैर्विकल्पितः इत्येव सर्वोऽनिवृत्तां सिद्धान्तः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः

... एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि, च' (मुं. २-१-२, ३),
 'अजायमानो बहुधा विजायते' (तै. आ. ३-१३), 'तं वेद्यं पुराणं वेद
 यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति' (प्र. ६-६), 'अथ तस्य भयं भवति ।
 तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' (तै. २-७) इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः ॥
 सर्वविकल्पनिवृत्तौ दृष्टान्तः--

यथा रज्ज्वां सूरीधालोकेनान्धकारनिवृत्तौ रज्जुरियमिति स्वरूपेण
 निश्चिन्तायां सर्वविधोऽपि विकल्पो विनिवर्तते आत्यन्तिकनिवृत्तिं
 भजते । रज्ज्वैकतां गच्छतीत्यर्थः । रज्जुरेव रज्जुमात्रमिति चाद्वैतं
 सर्वविकल्पशून्यमवशिष्यते । तद्वदात्मविनिश्चयः । तथैव 'नेति नेति'
 (वृ. ४-४-१२) इत्यादिसर्वससारधर्मशून्यताप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञान-
 सूरीलोकदृष्टताऽऽत्मविनिश्चयः । 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छां. ७-२५-२),
 'तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमन्तरमन्वाह्यमयमात्मा ब्रह्म' (२-५-१९), 'स
 बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२), 'स वा एष महानज
 आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभवो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) - एक एव सर्व-
 विकल्परहितोऽद्वय इति ॥

दृष्टान्तेऽविद्योनादानभेदवादिनां मतं तन्निराकरणं च--

अत्र केचिदाहुः । दृष्टान्ते रज्जुसर्पतज्ज्ञानयोः सदसद्ब्रह्मनिर्वच-
 नीयाविद्यात्मकत्वमङ्गीक्रियते । सर्पो हि तावत् स्यात्तेर्नासन् बाधा च न
 सन्, सदसत्त्वं चैवस्मिन्विरद्धमित्यनिर्वचनीयत्वं तस्य सिद्धम् । ज्ञेयस्या-
 निर्वचनीयत्वे तज्ज्ञानस्य निर्वचनीयत्वाद्योगात् तस्याप्यनिर्वचनीयत्वमभ्यु-
 पेयम् । तन्नोश्च कादाचित्कत्वान्निमित्तकारणमुपादानकारणं च मृग्यम् ।
 सत्योपादानत्वे च घटादिवत्सत्यत्वापत्तेर्मानगम्यत्वापत्तेर्धानिर्वचनीयमेवा-
 ज्ञानमुपादानमेष्टव्यम् । भ्रान्तिसंशययोः सादित्वे सत्यनन्वयादानवस्था-
 प्रसङ्गाच्चोपादानत्वासंभवात्, ज्ञानाभावस्य च भावोपादानत्वानुपपत्तेरिति ।

तदेतत्सर्वमभिचिचित्रम् । न हि सर्पादिविकल्पो रज्जुव्यतिरेकेण प्रतीतरूपेणापि किञ्चिद्वस्तु येन तस्य निमित्तोपादानादिगवेषणमावश्यकं युक्तं वा भवेत् । आचार्यासंमतं चैतन्मतम् । रज्जुरेव हि स्वरूपेणानिश्चिता सर्पधारादिभिर्विकल्प्यते यथा तथाऽऽत्मापि स्वरूपेणानिश्चितः प्राणादि-भावैर्विकल्प्यत इति हि वदत्याचार्यः । न तु सर्पादन्नोऽनिर्गन्तनीय-विद्याकार्त्तमिति । एवं हि सर्वमात्मैव, तस्मिन् प्राणादनो विकलिताः न तद्व्यतिरेकेण वस्तुसन्त इति दार्ष्टान्तिकसंगतिर्भवेत् । तथा च भाष्यकार-इच्छान्दोग्ये तेजःमृष्टिवाक्यावतरणिकायां प्राह- 'सदेव तु सर्वमभिधान-मभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या । यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते, यथा वा पिण्डघटादि मृदोन्वबुद्ध्या पिण्डघटादिसन्वेत्ताभिधीयते लोके । रज्जुविवेकदर्शनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्तते यथा च मृद्विवेकदर्शनां घटादिसन्वबुद्धी । तद्वत्सद्विवेकदर्शनामन्यविकारसन्वबुद्धी निवर्तते' (छां. भा. ६-२-३) इति । तस्मान्नाविद्योपादानकभेदवादस्यात्रावसरः । यथा स्वरूपेणानिश्चिता रज्जुः सर्पादिभिर्विकल्प्यते, स्वरूपनिश्चये च विकल्परहिता केवलैवावतिष्ठते, एवमेवाऽऽत्मापि स्वरूपेणानिश्चितः प्राणादि-भावैर्विकल्प्यते । वेदान्तविज्ञानविनिश्चितस्वरूपस्तु सर्वविकल्पशून्यः स्वरूपे-णैवाद्वैतस्तिष्ठतीत्येव यथाश्रुतं श्लोकरूपार्थं इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥१७-१८॥

एकत्वं परमार्थतः, विकल्पनास्तु मायया

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरैतैर्विकल्पितः ।

मायैया तस्य देवस्य ययाऽयं मोहितः स्वयम् ॥१९॥

विकल्पानां मायामात्रत्वम्--

अनिश्चितायस्थायामात्मा रज्जुरिव सर्पधारादिभिः प्राणादिभिरनन्तै-
रैतैर्विज्ञेयमाणप्रकारैरन्यैश्च नदुपलक्षितैर्विकल्पितः । अथ चायमेक एवाद्वय-

इति विनिश्चय इत्युक्तम् । 'अनन्तैस्तु' इति पाठे यद्यप्येते विकल्पा अनन्ताः, तथाप्यात्माऽयमेक एव सर्वैरप्येतैर्विकल्पितः, अथ चैक एवेति चाद्वैतमवशिष्यत इत्यात्मविनिश्चय इत्युक्तमिति वराह्येयम् । तत्र चोच्यते । कथमेक एव सन्ननन्तैरैतैः संसारलक्षणैर्मायैर्विकल्पितः स्यान्नित्य-निवृत्तसंसारधर्मोऽपीति ? रज्जुसर्पादिदृष्टान्ते हि सर्पादयोऽन्यत्र कचिद्विद्य-माना एवान्त्राध्वस्यन्ते । यदि सत्यः सर्पः कुत्रापि नाभविष्यत्, तर्हि नाभविष्यदेव रज्ज्वामपि तद्भ्रान्तिः । भ्रान्तिर्हि नामातस्मिन्नुद्भिर्वा स्यात्, अन्यत्र स्थितस्यान्यत्र दर्शनं वा । तत्र बहुद्विरतस्मिन् भवति स सर्पादिः कचिदन्यत्र सत्त्वेव रज्ज्वादावव्यस्यते । यन्म चान्यत्र दर्शनम् तच्च जलादिस्वस्थाने सदेव मरुभूम्यादौ करणदोषेणाध्यस्यत इत्यवि-वाद्म् । न तु कचिदपि कथंचिदप्यसन् पदार्थः कुत्रचिदन्यत्राव्यस्यमानो दृष्टः । अत्र त्वात्मनि ततोऽन्यत्र वा कचिल्लिथितमलभमाना एव प्राणादय आत्मन्यध्यस्यन्त इति ब्रवीषि । तत्कथमिदं संगच्छेतेति ?

अत्रोच्यते । सत्यमेवं स्याद् यदि वयं रज्जुसर्पादिदृष्टान्तबलेनैव भावानां कल्पितत्वमातिष्ठेमाऽऽत्मनो वैकत्वम् । न च तर्कमात्रेणावसेतोऽय-मर्थो येन तर्कविरोधविभीषिका स्वादर्थवती । अचिन्त्यस्वभावत्वात् । तथा च स्मृतिः 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' (भा. ५-१२) इति । अनुभवावसाद्यागमसमधिगन्प्रमेय चेदं तत्त्वम् । न हि सुपुत्रस्थान एकीभूत. प्रज्ञानघन आत्मा स्वात्मत्वेन नानुभूयते केनचित् । न च स्वप्नजागरितयोर्मिथ्याविकल्पा नानुभूयन्ते तेनैव ज्ञस्वरूपेण स्थिते-नैवाऽऽत्मना । तस्माद्रज्जुसि सर्पादिमिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एव स्वयं प्राज्ञादिरूपेण विकल्प्यत इत्यव्यवसातत्र्यं तैरेवाध्वस्तैर्विकल्पो-पादिभिरात्मनोऽन्यत्रासंभावितस्थितिभिरपि । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति ॥

कथं तर्हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेऽद्वितीयेऽप्यात्मनि ततोऽ-न्यत्रान्य तमसंभावितस्थितीना प्रतीतिः संगमयित्तयेति ? शृणु ।

मायैषा तस्याऽऽत्मनो देवस्य । यथा मायाविना विहिता माया गगन-
 मातिविमलं कुमुमितैः सपलाशैस्तद्यमिराकीर्णमिव करोति, तथैरमपि देवस्य
 माया स्वरूपेणैव स्थितमेकमेव सन्तमजमव्ययं परिगुह्यमपि कार्यकरण-
 संघातपरिच्छिन्नमिव क्रियाकारकफलसंबन्धनमिव च स्वभावतिरिक्तप्रपञ्चे
 संसरन्तमिव च दर्शयति । उक्तं हि पूर्वमपि 'मायामात्रमिदं द्वैतम्'
 (१-१७), 'कल्पयतनात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' (२-१२)
 इति च । अतो नूनं मायैवेयं देवस्य दुर्घटघटनापटीयसी यया अयं स्वय-
 मपीश्वरस्त्वारूप एव स्थितो मोहित इव मोहित इति संतोष्यन्म् । न
 ह्यविपरिहृतविज्ञानस्वभावस्य सकलज्ञानाज्ञानसाक्षिणः परमार्थत एव मोहः
 संभवेत् । यत्तु तस्य मायिकं रूपं बुद्ध्यापिधर्माध्यासनिमित्तं तेन रूपेण
 मोहितत्वेऽप्यस्य स्वतो न काचित्क्षतिः । उक्तं हि भगवता गीतासु -
 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मामेतां
 तरन्ति ते ॥' (गी. ७-१४) इति । दैवी देवस्य मम विष्णोः स्वभूतैषा
 मामा दुरत्यया द्वैतसत्यत्वयासनावासितदुर्भीभिः । मामेव तु नित्यस्यात्म-
 भूतं ये प्रपद्यन्ते सर्वपणाभ्यो व्युत्थाय स्यात्मत्वेन निश्चिन्वन्ति मामेतां
 सर्वमोहिनीं तरन्ति । रज्जुवत्स्वनिश्चयवन्त इव तत्र विकल्पितसर्पादिकृत-
 त्रासादिकमित्यर्थः ॥

कतिपयकल्पनाप्रकाराः

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

- वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
 भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥
 सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।
 भूर्त इति भूर्तविदोऽभूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥
 काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।
 वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥
 मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
 चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥
 पञ्चाविंशक इत्येके पद्दविंश इति चापरे ।
 एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥
 लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
 स्त्रीपुत्रपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥
 सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
 स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८ ॥

सर्वविकल्पानामप्यात्मन्येव कल्पितत्वम्—

ते च प्राणादयः कतिपये प्रदर्श्यन्ते । प्राण इति प्राणविद
 इत्यादिना । अत्र प्राणः प्राणो बीजात्मा । तत्कार्यभेदा हीतरे स्थित्यन्ता
 अन्ये च सर्वे लौकिकाः । अत्र भूतगुणतत्त्वानां जगत्कारणत्वेन विकल्पनं
 तत्तद्वादिनाम् । वादविषयलोकवेदयज्ञभोक्तृभोज्यानां लौकिकवैदिकान्यतर-
 व्यवहारे प्राधान्येन विकल्पनं यथासंभवं लौकिकचार्वाकवैदिकानाम् ।
 सूक्ष्मस्थूलभूर्तामूर्तानां परमार्थत्वेन विकल्पनं भूतसूक्ष्मवादिचार्वाकागमिक-
 शून्यवादिनाम् । कालदिशां क्रियाफलद्रातृत्वे निमित्तत्वेन विकल्पनं
 ज्योतिर्विस्वरोदयादिवादिनाम् । धातुवादादिवादानां चतुर्दशभुवनानां च

फलभोगातिशयकारणत्वेन विकल्पनं तच्चद्विदाम् । मनोबुद्धिचित्तानां तत्त्व-
मनने तन्निर्धारणे तदनुसंधाने चासाधारणकारणत्वेन विकल्पनं नैयायिक-
सांख्ययोगानाम् । तेषामेव मनआदीनामेकार्थतामाश्रित्य चित्तस्य सर्वग्राह्य-
ग्राहकाकारत्वेन क्षणिकत्वेन च विकल्पनं विज्ञानवादिनाम् । धर्माधर्मयोः
सर्वफलदातृत्वेन विकल्पनं कर्ममीमांसकानाम् । पञ्चविंशकपट्टविंशकैक-
त्रिंशकानां पुरुषस्वरूपविशेषत्वेन विकल्पनं यथाक्रमं सांख्ययोगिशैवानाम् ।
अनन्तः पुरुष इति च केषांचित् । लोकरञ्जनाश्रमधर्मानुष्ठानलिङ्गभेदानां
पुरुषार्थसाधकत्वनिर्धारणहेतुत्वेन विकल्पनं तत्रतत्राभिनिविष्टानाम् । परा-
परत्वेन विभागस्तत्त्वस्येति विकल्पनं तत्त्वभेदवादिनाम् । सृष्टिस्थितिल्या-
नामन्वतमस्यैव तत्त्वनिर्धारणहेतुत्वेन विकल्पनं तत्रतत्राभिनिवेशवतामिति
विकल्पभेदाः । सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वामिव सर्पादय इह
तच्छून्य आत्मन्याऽऽत्मस्वरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति
पिण्डितोऽर्थः । एतन्निश्चयार्थमेव ह्यत्र प्रकरणे स्वप्नजागरितस्वानयोरैक्यं
प्रसाधितम् । प्राणादीनां सर्वेषामपि कल्पितत्वाविशेषात्, केवलं
प्रदर्शनार्थत्वेन कारिकाद्विद्विदाहृतत्वात्तत्र श्लोकेषु पदार्थव्याख्यानं फल्गु-
प्रयोजनत्वमालक्ष्य न यत्नः कृतो भाष्यकारैः । तेषामात्मनि कल्पितत्व-
ज्ञानेन स्वस्त्यद्वयात्मतत्त्वनिर्धारणं परमपुरुषार्थकारणमिति तदेव सादरं प्रति-
पादितमिति ज्ञेयम् । एतदभिप्रेत्यैव ह्याचार्योऽप्याह 'सर्वं चेह तु सर्वदा'
इति । इह निर्विकल्पे परमात्मन्येव सर्वं एते विकल्पन्ते । न तु ततः
पृथक्स्वातन्त्र्येण कदाचित् कचिदपि विद्यन्त इत्यर्थः ॥ २०-२८ ॥

मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः कार्यभेदः

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वाऽसौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥ २९ ॥

मिथ्याज्ञानकार्यम्—

प्राणायनन्तभेदा इहैवात्मनि सर्वदा सृष्टिस्थितिलयेषु कल्पिता-
 स्तिष्ठन्तीत्युक्तम् । ततश्च तेषामात्मैव तत्त्वमिति फलति । विशेषाकार-
 मात्रं तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति च । तदेतद्रहस्यमज्ञानन्तो
 वादिनो विकल्पान् विशेषाकारेणापि परमार्थत्वेन गृह्णन्ति ग्राहयन्ति च ।
 तत्र यथोक्तानां प्राणादीनामनुक्तानां वाऽन्यत्तमं यं भावं पदार्थं यस्त्वा-
 चाद्योऽन्यो वाऽऽप्तो यस्य यस्मै शिष्याय जिज्ञासने दर्शयेत्, 'इदमेव
 तत्त्वम्' इति स तु तं भावमेव स्यात्मभूतं पश्यति आत्महमिति वा ममेति
 वा । तं च तथा द्रष्टारं स भावोऽवति, यो भावो दर्शितोऽसावेव कथना-
 गारे प्रवेशितमपराधिनें यथा तत्रैव निर्वन्ध्यं रक्षति रक्षापुरूपस्तद्वन् ।
 स्वेनाऽऽत्मना तं जिज्ञासुं सर्वतो निरुणद्धि । ततोऽन्यत्र तत्त्वबुद्धिं
 निवारयतीत्येतत् । यस्मात् तद्रहः, तस्मिन्नेव भावे ग्रहः, इदमेव तत्त्व-
 मिल्यंभिनिवेशः, तं गृहीतारमुपैति । स तस्याऽऽत्मभावं निगच्छतीत्यर्थः ।
 तदुक्तं 'यथायं नोहितः स्वप्न' इति । तदेतन्मिथ्याविकल्पिताभिनिवेश-
 कार्यं प्रदर्शितम् ॥ २९ ॥

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत् सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

सम्यग्ज्ञानकार्यम्—

अथ सम्यग्ज्ञानस्य कार्यं प्रदर्शिते । एतैः प्राणादिभिरपृथग्भावै-
 रात्मनोऽपृथग्भूतैरेवैष आत्मा रज्जुरिव सर्पधारादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति
 लक्षितः, अंभिऽक्षितो निधिजो मूर्धैरेत्यर्थः । सजातीनेविजातीनेस्वगत-
 भेदरहितोऽद्वय एव सन्नयं भेदत्रयमागिव हि विभाज्यते जाग्रत्स्वप्नयोः ।
 विवेकिनां तु रज्ज्वां कल्पिताः सर्पादयो यथा रज्जुव्यतिरेकेण न सन्त्येव
 तथा नाऽऽत्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । 'इदं सर्वं यदय-

मात्मा' (वृ. २-४-६) इति श्रुतेः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत, आत्मसं च स्थितिकाल आत्मव्यतिरेकेणामहणात्, तस्मादात्मैव सर्वमित्यर्थः । यद्यपि दृष्टान्तेऽन्यः सर्पः स्वेन सर्परूपेण रज्जुव्यतिरेकेणापि कचिदस्त्येव, तथापि 'अयं सर्पः' इति पुरोऽवस्थितसामानाधिकरण्येन न कचिदपि समाहितं । न हि यः कश्चित्तर्पोऽन्यत्र भवन् 'अयं सर्पः' इति शब्दप्रत्ययभोगोऽस्ति । नापि 'पुरोऽवस्थिताधिकरणे रज्जौ कश्चिदपि सर्पोऽस्ति' वस्तुसंस्तथाप्रतीयमानोऽपीति । अतो न दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कनीयम् । तद्विद्यमात्मव्यतिरेकेण प्रतीयमानाः प्राणादयो नाऽऽत्मनि तदन्यत्र वा सन्ति प्रतीयमानरूपेण, आत्मैव तु केवलस्तथा तथा मूर्धैर्विकल्पत इत्येवमात्मानं सर्वथा निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तिश्च सोऽविशङ्कितो निःशङ्कं वेदार्थं कल्पयेत् कल्पयितुं प्रभवेत् । इदमेवंपरं कर्मपरं वाक्यमुपासनापरं वा, अदोऽन्यपरं कर्मोपासना-शेषतया वस्तुप्रदर्शनपरं स्वतन्त्रेणैवाद्वैतब्रह्मात्मवस्तुपरं वेत्ति विभज्य कल्पयितुं स एव समर्थ इत्यर्थः । न ह्यव्यात्मविदोऽन्यो यः कश्चिद्वेद-तात्पर्यं तत्त्वतो ज्ञातुं शक्नुयात् । तथा हि मानवं वचनम् 'न ह्यनघ्यात्म-वित्कश्चित् क्रियाफलनुपाश्रुते' (मनु. ६-८२) इति । क्रियाफलं च परममात्मज्ञानमेव । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' (का. १-२-१५) इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

प्रकरणार्थोपसंहारकारिकाः

स्वप्नमाये यथा दृष्टे शब्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

द्वैतवैतथ्यं वेदान्तप्रमाणगम्यम्—

'यदेतद्युक्तितोऽस्मिन् प्रकरणे द्वैतस्यासत्त्वमुक्तम्, तदेतद्वेदान्त-प्रमाणावेगतम्, न तु किञ्चलामिदुक्तिभिः किञ्चित्साधयितुं दूषयितुं वा

प्रवृत्ता वयमित्याह । यथा स्वप्नमाये - स्वप्नश्च माया च - असद्वस्त्वात्मिके एव सत्यौ सद्वस्त्वात्मिके इय लक्ष्येतेऽविवेकिभिः, यथा च गन्धर्व-
नगरं प्रसारितपद्मपणगृहप्रासादस्त्रीपुञ्जनव्यवहाराकीर्णमिव दृश्यमानमेव
सदकस्माद्भावतां गतं दृष्टम्, तथेदं द्वैतं विश्वं समस्तं विचक्षणैर्निपुण-
तरवस्तुदर्शिभिः पण्डितैर्दृष्टम् । केति ? आह । वेदान्तेषु । तथा हि श्रुते
'नेह नानास्ति किञ्चन' (का. २-१-११) इति । इह ब्रह्मात्मनि द्वैतमणु-
मात्रमपि नास्तीत्यर्थः । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईषते' (व. २-५-१९)
मिथ्याभिमानैरद्वय आत्मा बहुरूपो गम्यत इत्यर्थः । 'आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीत्' (ऐ. १-१-१) नामरूपभेदमित्तं जगत्सर्वमप्यारम्भ-
वेत्यर्थः । 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' (वृ. १-४-१०) संसारी प्राक्प्रति-
बोधादपि ब्रह्मैवेत्यर्थः । 'कस्माद्ध्वमेभ्यद् द्वितीयाद्द्वै मयं भवति' (वृ.
१-४-२), परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेव, अविद्याप्रत्युपस्थापितं
द्वितीयं हि भयजन्महेतुरित्यर्थः । 'न तु तद् द्वितीयमस्ति' (वृ.
४-३-२३) आत्मनः प्रविभक्तमन्वद् द्वितीयं नास्त्येवेत्यर्थः । 'यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् ...' (वृ. ४-५-१५) विद्या-
दशायां त्वात्मैव सर्वमिति केन करणेन किं कर्मभूतं पश्येत्, न केनचित्
किञ्चित् कथंचिदपि पश्येदित्यर्थः । इत्येवमादिषु वेदान्तेषु द्वैतस्य
स्थेन विशेषाकारेण स्वप्नमायागन्धर्वनगरतुल्यत्वं, परमार्थतत्त्वात्मरूपत्वं
च दृष्टं पण्डितैरित्यभिप्रायः । व्यासस्मृतिश्चात्र भवति - 'तमः
श्चभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षवृद्धुदसनिभम् । नाशप्रायं सुखाद्दीनं नागोत्तर-
मभावगम् ॥' (श्री. ५. ३०१-६०) इति ॥ ३१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

अविद्याविषय एव व्यवहारः—

। प्रकरणार्थोसंहारार्थोयं श्लोकः । यद्यपि स्वप्नजागरितयोरैक्यं
 वैतथ्यं च युक्तिः, प्रतिपादितमुपसंहृतमेवातीतानन्तरश्लोके, नासौ
 प्रकरणोद्दिष्टो मुख्योऽर्थः । केवलेन तेन प्रतिपादितेन प्रज्ञोजनाभावात् ।
 आगममात्रसमाधिगम्याऽऽत्मप्रतिपत्त्यर्थमेव तु द्वैतवैतथ्यमिदं प्रसाधितम् ;।
 तत्प्रतिपत्तावविद्याकामादिब्यावृद्धिरूपं प्रयोजनमस्ति । यद्वा हि, वितथं
 द्वैतमात्मैवेकः परमार्थनः सन्निति प्रतिपद्यते तदेवं निष्पन्नं भवति, सर्वोऽयं
 लौकिको वैदिकश्च, व्यवहारोऽविद्याविषय एवेति । तदा न निरोधो
 न चोत्पत्तिः । निरोधः प्रलयः, उत्पत्तिर्जननम् । उत्पत्तिप्रलयनोर-
 भावान्न बद्धः । उत्पन्नस्य हि बन्धो नाम । अत एव बन्धनिवृत्त्यर्थं
 न साधनं मृत्युं भवतीति न च साधकः । साधनेन प्रेप्सितो मोक्षोऽप्यत
 एव नास्ति । यद्धस्य हि मोक्षार्थेति । तस्मादेवं न मुमुक्षुर्न वै मुक्त
 इत्येता परमार्थता । एतावानेव हि सर्वो व्यवहारो लौकिको वैदिको वा
 यस्साधनेन केनचिन् साध्यं किञ्चिद्बुद्धुमीहत इति । स चायं साधन-
 साधनव्यवहारः सर्वोऽप्युत्पत्तिप्रलययोः सत्यत्वबुद्धौ सत्यामेवावकल्पते ।
 न ह्युच्चावचान् स्वप्नान् पश्यता प्रमुक्तानां व्यवहारः सुप्तोत्थितानामपि
 तन्मिथ्यात्वमध्यवसितवतां सगच्छन् इति । तस्मात् सूक्तमुत्पत्तिप्रलय-
 योरभावेऽवगते न पुनरप्यविद्याकृतव्यवहारः संभवतीति न तदा
 बद्धादयः सन्तीति ॥ ।

। कथं पुनरुत्पत्तिप्रलययोरभाव इति ? उच्यते । द्वैतस्यासत्त्वात् ।
 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (बृ. २-४-१४), 'य इह नानेव पश्यति'
 (का. २-१-१०), 'आत्मैवेदं मर्षम्' (छा. ७-२५-२), 'इदं सर्वं
 यदयमात्मा' (बृ. २-४-६) - इत्यादिश्रुतिस्त्रो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् ।
 सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा शङ्कनीयः स्यात्, नासतः, शशविषाणादेः ।
 ताप्यद्वयमुत्पद्यते प्रलीयते वा इति शक्यशङ्कम् । अद्वयं चोत्पत्ति-

प्रलयवचेति विप्रतिपिद्धम् । अनेकात्मकं हि स्वतः परतो बोधति-
 प्रलयभाग् भवेन्न त्वेकात्मकमद्वयमिति । यस्तु पुनर्द्वैतसंख्यहारः प्राणादि-
 लक्षण उत्पद्यते प्रलीयते चेति स तु रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पित एवे-
 त्युक्तम् । 'प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः' (२-१९) इत्यत्र ।
 न च कल्पनामात्रेणोत्पत्तिः प्रलयो वा वस्तुसन् भवेत् । न हि मनो-
 विकल्पनाया रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलयं उत्पत्तिर्वा । न च
 मनसि सर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा । न चोभयतो वा । अविद्योगादानक-
 सर्पतज्ज्ञानाभासोत्पत्तिप्रलयवादस्तु लौकिकपरीक्षकोभयानुभवविरुद्धत्वेन
 परित्यक्तः पूर्वमेवेति । तथा मानसविकल्पनामात्रत्वाविशेषाद् द्वैतस्यापि
 न कुतश्चित् तात्त्विक उत्पत्तिः प्रलयो वावकल्पते । कथं तु द्वैतस्य मानस-
 त्वमिति ? मनःस्वप्ननाभावे तद्ग्रहणादिति वदामः । न हि विवेका-
 भ्रासेन नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते । न च मनः करणमात्रं
 द्वैतग्रहण इति युक्तम् । द्वैतस्य तद्ग्रहणव्यतिरेकेण निरपेक्षसत्त्वे प्रमाणा-
 भावात् । अतो मनःसत्त्वे प्रतीतिसदसत्त्वेऽप्रतीतिश्च द्वैतस्य, मनो-
 विकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात् सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वा-
 निरोधाद्यभावः तदभावाच्च बद्धाद्यभाव इति ॥

इत्येषा परमार्थता । इत्येवंप्रकारेण सर्वथा निरोधाद्यसंभवो यत्र,
 तदेतत् परमार्थस्वरूपमित्यर्थः ॥

अत्रेदं रहस्यम्, यद्यपि निरोधादेरपरमार्थत्वं भावैरप्यास्धीयते
 'अनिरोधमनुत्पादम्' (मा. का. १, पृ. २), 'न वध्यन्ते न मुच्यन्ते'
 (मा. का. १६, पृ. १०४) इत्यादिवर्णनोपलम्भात्, तथापि प्रतीत्य-
 समुत्पादात् स्वभावतो भावा नैव विद्यन्ते इति तेषामग्रहः । यथाहु-
 स्त्वद्याख्यातारः 'न स्वतो नाऽपि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः । उत्पन्ना
 जातु विद्यन्ते भावा कचन किञ्चन ॥' (मा. का. १, पृ. ४) इति ।

तत्र जात्विति कदाचिदिरयर्थः । कचनशब्द आधारवचन इति । स्पष्टतरं चोक्तं बोधिचर्यावतारे (९-१५०) 'एवं च न निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा । अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥' इति । तथा च सर्वथा भावनैःस्वाभाव्यमेव तैर्विबध्यते । इह पुनर्व्यापहारिकं मायिकनिरोधादिकमङ्गीकृत्यैव परमार्थतस्तेषामात्मव्यतिरेकेण सत्त्वं निषिध्यत इति महादिदं वैषम्यम् । तथा ह्युक्तं 'प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः' (१-६) इति । उदके च 'सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः' (३-२७) इति स्वमतमुद्धात्य परपक्षे संबृत्यापि जात्यसंभवं प्रदर्शयिष्यन् वक्ष्यति 'असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते' (३-२८) इति । तदेतत्सर्वमभिसंधायान्नाऽऽह - इत्येषा परमार्थतेति । निरोधादीनां मायया प्रतीयमानानामिदं परमार्थस्वरूपमजा-द्वयात्मास्त्वमित्यर्थः । अत्रात्मरूपार्थस्य परमत्वं नामाभिधानाभिधेयग्राह-गाहकादिसर्वप्रपञ्चोपशमत्वमेव । तथा हि दर्शितममागमतः पूर्वमिति ॥

द्वैतस्य वैतथ्येऽपि न शून्यवादप्रसङ्गः--

यद्येवं द्वैताभावज्ञापन एव शास्त्रव्यापारो नाद्वैते । न ह्यद्वैतं शास्त्रव्यापारगोचरं चेति युज्यते । विरोधात् । उक्तं च 'उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न दिद्यते' (१-१८) इति । तथा चाविद्यकद्वैताभाव-ज्ञापनमात्रे व्यापृतस्य शास्त्रस्याद्वैतात्मन्दपि व्यापारानुपपत्तेः, शास्त्रात्परस्य च प्रमाणस्याभावात्, नाद्वैतस्य सिद्धिः केनचित्प्रमाणेनेति शून्यं विना न कस्यचिदर्थान्तरस्य कल्पना संभवेदिति चेत् । न । रज्जुसर्पादि-विकल्पनाया निरास्यदत्वानुपपत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत् पूर्वसिद्धेय प्रकरणे । न हि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादिविकल्पाः शुक्तिस्फारज्जुस्थाणूपरादि-व्यतिरेकेणावस्त्वास्तदाः 'शक्याः कल्पयितुमिति । तत्पुनरपि मृतमि-चामृतसेकेन कथमुज्जीवयसीति ! अत्राह पूर्ववादी । तत्र रज्ज्वादिरपि

सर्पादिविकल्पस्यास्पदभूता विकल्पितैव । स्वास्पदव्यतिरेकेणादृष्टेः । इत्यतो भवतो दृष्टान्तानुपपत्तिः । न ह्यसिद्धेन रज्जुदृष्टान्तेनासिद्धमद्वैतं साधयिष्यसीति । न । विकल्पनाक्षयेऽद्विकल्पितत्वाविकल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः । विकल्पनाया वाधे हि नायं सर्पः, किं तु रज्जुरेवेत्यमित्यविकल्पितोऽशोऽवशिष्यते । तस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वमुपपद्यते । ननु मयानुमितं रज्जुरपि विकल्पितैवेत्यतो रज्जुसर्पवदसतीति । यदि रज्जुरपि विकल्पितैवेत्यते तर्ह्येकान्तेनाविकल्पितो यो रज्ज्वंगः स एव दृष्टान्ताक्रियते । न ह्यविकल्पितोऽशो नैव विद्यत इति शक्यं वदितुम् । 'अयं सर्पः' इति प्राक्तसर्पाभावविज्ञानाद् योऽभिज्ञायतेऽजः स एवेयं रज्जुरिति हीदंप्रत्ययगोचरत्वेनाविकल्पितः प्रत्यभिज्ञायत इत्यविवादम् । किं च मन् सर्पः, सती रज्जुः, सन्तो रज्ज्ववयवा इति सर्वत्र सहुद्विगोचरोऽशोऽविकल्पितो मिथ्याविकल्पनागोचरसर्पाद्यंशवत्प्रतीकत एतेत्येकान्तेनाविकल्पितो यः सहुद्विगोचरांशः स एव नो दृष्टान्तो भविष्यति विकल्पनायाः सास्पदत्व इति तुष्यतु भवान् । न च सन्नज्ञाताशोऽपि न विद्यते तस्यापि विकल्पितत्वादिति शक्यमभ्युपगन्तुम् । अनुभवविशेषान् । तथाभ्युपगमेऽपि विकल्पयितुः प्राद्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादेवाऽसत्त्वानुपपत्तिः । जनो न शून्यवादप्रसक्तोऽत्र विद्यते ॥

शून्यवादिनां वेदान्तिभ्यो वैलक्षण्यम्—

ननु शून्यवादिभिरपि न सर्वसत्त्वं शून्यतेत्यते । सत्त्वपञ्चवदसत्त्वपञ्चमापि निराकरणात् । वादम् । तथापि सत्त्वासत्त्वविभुरस्य कस्यचिदपि तस्यस्वानाधारणात् सर्वनिषेधानाकदाप्यमात्रं पर्यवसितः स्यात् । तेषां वादः । ननु च 'असत्प्रत्ययं शान्तं पर्यवस्यति । निर्दिश्यमानानार्थमेतत्सत्त्वस्य लक्षणम्' ॥ (मा. का. १८-०, पृ. १३३) इति मन्मदादिमवेदिकस्यविभुरं तस्यस्यैव नैः स्वीकृतम् । ननु मन्मदं किं सर्वं

विकल्पास्पदीभूतपरमार्थात्वाव्यतिरिक्तं किं वा व्यतिरिक्तमिति प्रष्टव्यान्ते ।
यद्यव्यतिरिक्तं तर्हि नैरात्मवादहानिः प्रसज्यते । अथ व्यतिरिक्तम्,
तदपि निःस्वभावमेवेति वृथाऽयं बकबन्धप्रनासः स्मात् । पुनरप्येतत्सर्वं
स्वावसर एवाऽऽलातशान्तीं निपुणतरं प्रपद्यदिप्याम इत्यास्तां प्राप्तद्विक्या
कथना । प्रकृतामेव शास्त्रव्यापारचिन्तामनुमरामः ॥

आत्मनोऽग्रमेयत्वेऽपि शास्त्रस्य द्वैतनिवर्तकत्वोपपत्तिः—

अत्राहाऽऽश्लेषा । नेदं युक्तं यत् शास्त्रस्याऽऽत्मस्वरूपे व्यापारा
भावेऽपि तत्र क्लृप्तद्वैतज्ञाननिवर्तकत्वम् । न ह्यप्रमिते रज्ज्वादौ
सर्पादिभ्रमनिवृत्तिर्भवेदिति । नैव दोषः । आत्मनोऽस्तित्वेन प्रसिद्धेः ।
तस्मिन् द्वैतविशेषाणां रज्ज्वां सर्पादिवदविद्याध्यस्तत्वात् । न च प्रमितत्वं
भ्रमनिवृत्तौ प्रयोजकम् । न हीरं रज्जुरिति प्रमिते धर्मिणि सर्पत्वादि-
करुणाप्रसङ्गोऽस्ति येन तन्निषेधार्थं प्रमितत्वमप्यपेक्ष्यं स्यात् । 'अयं
सर्पः' इत्याद्याकारेण धर्मिणः सामान्यतः प्रतिपन्नत्वमेव सर्वत्राऽविद्या-
ध्यासस्थलेऽपेक्ष्यते विशेषनिषेधार्थम् । अत्र चाहमस्मीति सामान्येन प्रति-
पन्नत्वमस्त्यात्मनः । तस्मिन् सुख्यदं दुःखी मूढोऽमूढो जातो मृतो युवा
जीर्णो पद्यामि न पश्यामि व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता फली सयुक्तो वियुक्तः
क्षीणो वृद्धोऽहमेतेषां ममेत इत्येवमादयः सर्वे विशेषा अव्यारोप्यन्ते ।
आत्मैतेष्वनुगतोऽहमिति । सर्वत्राव्यभिचारात् । यथा सर्पभारादिभेदेषु
रज्जुः । यदा चैवम्, विशेषस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वात्, न तस्य
कर्तव्यत्वं शास्त्रेण । न ह्यात्मन्यात्मप्रत्ययः प्रमाणेन कर्तव्यः । स्वयंसिद्ध-
त्वात् । अकृतप्रत्ययः स्वतः प्रमाणेन कर्तव्यो भवति ज्ञानेन प्रमाणेन
सता । अन्यथा कृतस्यैवानुकारित्ये सिद्धानुवादादकृतेणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
ननु यद्येवं सिद्ध एवाऽऽत्मन्यात्मप्रत्ययः, न तर्हि द्वैतनिषेधेनापि कृत्यम् ।
सफलप्रवृत्तेरभावादिति चेत् । न । यतः स्वरूपेणावस्थितत्वाप्यात्मनोऽ-
विद्याध्यारोपितनुमित्वादिविशेषप्रत्ययनिमित्तेन स्वरूपान् प्रप्युतिरिव

भवतीति स्वरूपावस्थितिप्रतिबन्धकीमृतविशेषप्रत्ययनिराकरणार्थं यन्नो-
पत्तेः । स्वरूपावस्थानं च श्रेय इति सुखित्वादिप्रत्ययनिवर्तकं शास्त्र-
मात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेतिनेत्यस्थूलादिवाक्यैः ॥

शास्त्रस्य कल्पितविशेषनिषेधकत्वेनैव प्रामाण्यम्—

अत्र च नेति नेति, अस्थूलम्- इत्यादिशान्नेण तथा तथा
कल्पितविशेषप्रत्ययनिरास एव क्रियते, न तु तदभावस्तद्विरुद्धत्वं तद्विरुद्धत्वं
वाऽऽत्मनि बोध्यत इत्याकलनीयम् । आत्मनि सुखित्वादिविशेषप्रत्ययः
सर्वसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन बाध्यते । तत्र यद्यसुखित्वादिबोधकमपि
शास्त्रगित्यभ्युपगम्येत ततो बाधनार्थं बोधनार्थं चेति वाक्यभेदः स्यात् ।
स चानिष्टः । किं च यथाऽऽत्मस्वरूपमनुवृत्तं सुखित्वादिभेदेषु प्रतीय-
मानेषु, तथाऽसुखित्वादिररि नानुवृत्तोऽस्ति धर्मः । न केवलं तदनुवृत्ति-
र्नोऽस्त्वभ्यते, किं तु नोपपद्यते च । यतो यद्यसुखित्वादिरनुगतो धर्मः
स्यात्, तस्य सर्वदाऽपि भागं स्यात्, नाव्यारोपितसुखित्वादिलक्षणस्तद्विरुद्धो
धर्मस्तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि कदाचिदपि प्रतीयेत । यद्योऽणत्वगुणविशेषवत्यसौ
शीतता न जातुचित् प्रतीयते । प्रतीयते तु कश्चित् सुखित्वाद्यण्यसुखि-
त्वादिविरुद्धम् । अतो नामसुखित्वादिलक्षणः कश्चिदपि विशेष आत्मधर्म
इत्यध्यवर्मायते । तस्माद्विर्देशे एवात्मनि सुखित्वादयो विशेषाः
कल्पिताः । यत्त्वसुखित्वादिप्रत्ययकरत्वं शास्त्रस्याऽऽत्मनि, तत्सुखित्वादि-
विशेषप्रत्ययनिवृत्त्यर्थमेवैति सिद्धम् । तथा हि 'सिद्धं तु निवर्त-
कत्वात्' (?) इत्यागमप्रामाण्यविदां द्रविडाचार्याणां सूत्रमिति ॥ ३२ ॥

आत्मतत्त्वं नित्यनिरस्तुद्वैताशिवम्

भावैरमद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

द्वैताद्वैतवादिनः शङ्का--

निरोधादिरहितमात्मतत्त्वमेव परमार्थ इत्युक्तम् । तत्राऽऽत्मनि प्राणादिविकल्पेषु च प्रतीयमानत्वाविशेषे कुत एतद्ववसीयते यदात्मैव परमार्थो न तु प्राणादयोऽपीति ? अनेकात्मकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति किं न स्यात् ? न च निष्प्रयोजनमनेकात्मकत्वकल्पनमिति द्वैतं परित्याज्यम् । प्रयोजनाभावेऽपि वस्तुस्थितेरनपलपनीयत्वात् । यथा हि व्यवहार आत्मा प्रतीयते, एवं प्राणादयोऽपि प्रतीयन्त इत्यशक्यापह्वमेतत् । तस्मात्प्रतीत्यनुसारेणैकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेवेत्यभ्युपेयम् । न चैकत्वानानात्वयोरुभयोरप्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धत्वानानात्वं परित्याज्यमिति शङ्क्यम् । वृक्षसमुद्रादिषु भयोरप्येकत्वानानात्वयोरविरोधेन सामानाधिकरण्यस्य दृष्टत्वाल्लोके । न च प्रयोजनाभावोऽपि विद्यते । एकत्वादेन ज्ञानान्मोक्ष इति व्यवहारसिद्धेः, नानात्वांशेन च लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धेरिति ॥

शङ्कापरिहारः ; प्राणादिविकल्पानामसत्त्वमेव--

तदेतवानारसत्रयवादिनामाशङ्कां परिहृन् पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह कारिकाकारः 'भावैरसद्विरेवायम्' इत्यादिना ॥

अयं भावः । यद्यपि प्राणादयोऽपि प्रतीयन्त आत्मनि, तथापि न तेषां सत्त्वमेष्टव्यम् । कुतः ? व्यभिचरत्स्वरूपत्वात् तेषाम् । उक्तपूर्वमेतत् प्राणादयोऽन्योन्यं व्यभिचरन्ति रज्ज्वा कल्पितसर्पधारादिवदिति । यथा हि रज्ज्वामसद्विरेव सर्पधारादिभि रज्जुद्रव्यं विकल्प्यते, एवं प्राणादिभिरात्मन्यसद्विरेव भावैरयमात्मा कल्पितः । आत्मा तु सर्वत्र तेष्वनुगतत्वेन कल्पितो यथा रज्जुः सर्पादिषु । तदेवं यथा रज्जुद्रव्यमेव स्वस्मिन्नसद्विः सर्पधारादिभिः सताऽद्रव्येण च रज्जुद्रव्येण कल्प्यते 'अयं सर्पः, इयं धारा, दण्डोऽयम्' इति, इयं रज्जुरिति

च, एवमयमात्मा स्वस्मिन्नसद्भिरेव प्राणादिभिरन्तोनं अमिचरद्विरद्वयेन
 स्वेन तेषु सर्वत्रानुगतेन रूपेण च कल्पितः । किंच न केवल-
 मन्योन्यव्यभिचारादसन्तः प्राणादयः, किं तु स्वरूपेणाप्यत्यन्तं व्यभि-
 चारादपि । न ह्यप्रचलिते मनसि सुषुप्तिसमाप्तादौ कश्चिद्भावः प्राणादि-
 रूपलक्षयितुं शक्यते केनचित् । यद्यपि सुषुप्तात्मा प्राणैरेवैव व्यपदिश्यते
 श्रुतिषु, तथापि स्वरूपेण स्वेनाद्वयात्मनावतिष्ठमान एव जाग्रत्स्वप्नात्मा-
 पेक्षया सर्वाङ्गत्वाभ्युपगमेन तथा व्यपदिश्यत इति न सौषुप्तात्मनः स्वतः
 प्राणत्वमस्ति । तस्मादप्रचलिते मनसि सुषुप्ताद्यवस्थायां न प्राणादिभाव
 लक्षयितुं शक्यत इत्युक्तमिति न श्रुतिविरोधः । न चात्मन एव
 प्रचलितस्वाकारविशेषास्ते भावा इति शक्यं ब्रूयितुम् । तस्य कूटस्थ-
 चिन्मात्रस्य स्वतश्चलनासंभवात् । तस्मात् प्रचलितस्वैव मनसो जाग्रत्स्वप्न-
 योरुपलभ्यमानास्ते भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः ।
 वक्ष्यति हि 'चित्तस्फन्दितमेवेदं ब्राह्मणमिदं कवद्भयम्' (४-७२) इति ।
 अतोऽसद्भिरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थसत्ताऽऽत्मना रज्जुवत् सर्व-
 विकल्पास्पदभूतेनात्र स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः सदैकस्वभावोऽपि सन् । न
 तु तद्वत् एव व्यावृत्तेष्वनुवृत्तस्वभावोऽयमिति ध्येयम् ॥

भावा अप्यद्वयात्मका एव परमार्थतः--

ननु सुषुप्तादौ यदेवाऽऽत्मतत्त्वं सदात्मकम्, तदेव जाग्रत्स्वप्न-
 योरपि विविधविशेषात्मनाऽऽत्मानं परिणमयति यथा समुद्रस्तरङ्गफेन-
 बुद्बुदाद्यात्मना । 'तदात्मानं स्वयमनुस्त' (तै. २-७) इति श्रुतेः ।
 तत्र यथा समुद्रजलस्थानीयं परमात्मतत्त्वं सन्, तथैव तरङ्गादिस्यानीया
 भावा अपि सन्त एवेति स्थिते कुत एवैतदसत्त्वं भावानामिति ? एवं
 द्वैतमेव परमार्थः स्यात्, तथा चोपनिषदमेव प्रामाण्यम् । न तु
 कर्मकाण्डे । असद्द्वैतविषयत्वादिति ॥

तदसत् । कुतः ? यस्मात्तेऽपि प्राणादिभावा अद्वयेनैवाऽऽत्मना परमार्थसता विकल्पिताः । न हि प्राणादिरूपेण कल्पनाकालेऽपि तेऽद्वयात्मभावं जहति । एतदुक्तं पूर्वमेव 'एतैरेपोऽपृथाभावैः पृथगेवेति लक्षितः' (२-३०) इति । न हि ते भावा आत्मव्यतिरेकेणापि सन्ति । दर्शितं च तेगमन्योन्यव्यभिचारित्वम् । न चैवमात्माऽपि कल्पित एवेत्यस्तु । विकल्पनाया निरास्पद्रत्वानुपपत्तेः । न हि निरास्पदा काचिद्रज्जुसर्पादिविकल्पनोपपद्यते । अतो नात्मनः सर्वकल्पनास्पद्रस्य कल्पितत्वं शक्यशङ्कं केनचित् । 'तत्सत्यं स आत्मा' (छां. ६-८-७) इति श्रुतेः । सर्वकल्पनासाक्षित्वाच्च । ननु तर्हि किमिदमुक्तम् 'अद्वयेन च कल्पित' इति ? नैव दोषः । अद्वयेन च सर्वविकल्पविशेषानुवृत्तत्वेन च, सामान्यरूपेणेत्यर्थः । न त्वद्वयत्वमपि कल्पितमेवेत्यभिप्रायः । न चाऽऽत्मनो नित्यनिरवयवस्यैकत्वैव सतो द्वैताद्वैतत्वं युक्तं समुद्रादिवत् । न चैवं कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । यथाप्राप्तद्वैतदृष्ट्यापि कर्मोद्देशेन प्रामाण्योपपत्तौ शास्त्रस्य द्वैतसत्यत्वोपदेशपरत्वकल्पनानवसरत्वात् । न चाद्वैतसत्यत्वावगमे सति पुनरपि क्रियाकारकफलव्यवहारोऽवशिष्यते, यत्सिद्धये द्वैतस्यापि सत्यत्वमाकाङ्क्षेत । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूत् तत्केन कं पश्येत्' । (बृ. ४-५-१५) इति सर्वव्यवहाराभावदर्शन-श्रुतेः । न चेयं व्यवहाराभावश्रुतिः सुपुंसिसमाध्याद्यवस्थाविशेषविषयेति युक्तम् 'यत्र त्वस्येति' ब्रह्मविदः परामर्शात्, विद्यायाश्च नित्यावस्थितवस्तुन एव प्रकाशकत्वात् । 'अदृष्टमव्यवहार्यम् ... प्रपद्योपशमं शान्तं शिव-मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा' (मं. ७), 'स आत्मा तत्वमसि' (छां. ६-८-७) इत्यादिभिः श्रुतिभिरद्वैतात्मभावस्मानवस्थाविशेषनिबन्धनत्व-ज्ञापनाच्च । तस्मान्नाऽऽत्मनः प्राणादिभावात्मना परिणामः शक्यशङ्कः । तेऽपि भावा अद्वयेनैव त्वात्मना परमार्थसता कल्पिता इत्येव युक्तम् ॥

अद्वैतात्मनः शिवस्त्वमशिवत्वं च द्वैतस्य--

तदेवं सर्वकल्पनास्पदत्वात् स्वेनाऽऽत्मनाद्वयस्याव्यभिचाराच्च कल्पनावस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादिवत्त्रासशोकादिकारिण्यो हि ताः । अद्वयता स्वभया । अतः सैव शिवा । 'तत्र को मोहः कः शोकः' (ई. ७), 'अभयं प्रतिष्ठा विन्दते' (तै. २-७) इत्यादिश्रुतेः ॥ ३३ ॥

नाऽऽत्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥

नानाभूतमशिवहेतुर्न विद्यत एव परमार्थतः--

इतश्चाद्वयता शिवा । नानाभूतस्याशिवहेतोः कस्यचिदप्यत्राभावात् । नानाभूतं पृथक्त्वमन्प्रस्थान्यस्माद्यत्र दृष्टं तत्र ह्यशिवं भवेत् । यथा स्वस्मादन्यस्माद् व्याघ्रचोरादेर्विद्यमानात् स्वस्य भयादिरूपमशिवं भवदृष्टम् । न त्वत्राद्वये परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगत् आत्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नाना वस्तुन्तरभूतं भवति । यथा दीपादिप्रकाशेन रज्जुस्वरूपेण निरूप्यमाणो न कल्पितः सर्पो नानाभूतोऽस्ति । रज्जुमात्रस्वरूपो हि सः । ननु स्वेन रूपेण पृथग्भूतं विद्यत एव । न । न स्वेनापि प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि, रज्जुरार्पवत् कल्पितत्वादेव । न हि रज्जुसर्पः प्रतीयमानो रज्जोर्नानाभूतो विद्यते । कल्पितस्य परार्थत्वात् स्वास्पदवस्तुनः पृथक्सत्तानुपपत्तेः । रज्जुरेव हि सर्पादिवदवभासते, न ततः पृथग्भूतः सर्पोऽस्ति । तथाऽन्योन्यं न पृथक् प्राणादिवस्तु । कल्पितत्वादेव । न हि सर्पधारादयो विकल्पा वस्तुसन्तोऽन्योन्यं पृथक्त्वेन मन्तीत्यभ्युपगम्यते केनचित्, यथा लोकेऽध्यान्महिषः पृथग्विद्यत एवेत्यभ्युपगम्यते । कल्पितानां पृथग्भूतत्वरूपाभावात् पृथग्विद्यत एवेत्यभ्युपगम्यते, अत एवासत्त्वात् नापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं

परेण वाऽऽत्मना किञ्चिदपि । न ह्यनिरूपितरूपस्य सर्पादिविकल्पस्य परस्परमपृथक्तव्यं शक्यशक्यम् । यथा द्रव्यगुणादीनां लोके । न च वस्तुसत्त्वा रज्ज्वा सर्पादीनामपृथक्तव्यम् । सदसतो सबन्धानिरूपणादेव । यद्यपि 'एतैरेवोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितं' (२-३०) इत्यत्र भावानामात्मनाऽपृथक्तव्यमभ्युपगतमित्य, तदप्यात्मन एवैकस्याद्वितीयस्य सत्त्वावधारणार्थं न तु विद्यमानानां भावानां तेनापृथक्तव्यप्रतिपादनार्थमित्य विरोधः । तदेव परमार्थतत्त्व प्राणादिविकल्पैः सर्वदाऽऽसस्पृष्टस्वभावमेव । विकल्पाश्च स्तेन रूपेणात्यन्तदुर्निरूपरूपा इत्यत एव परतो वाऽशिव हेतुत्वाभावादद्भ्यतैव शिवेभ्यभिप्रायः ॥

भेदवादविकल्पानामपरीक्षणो हेतुः--

यद्यपि द्वैतिनः केचिद्भावानामन्योन्य भिन्नत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं स्वीकृत्य तेषु परस्पर धर्मप्रतियोगिता परस्परतिरिक्तान् परस्परपृथक्तव्यमपृथक्तव्यं चेति धर्मविशेषतारतम्यं कल्पयन्ति, केचिच्च वस्तुस्वरूपमेव भेदमाहुः, तथापि न तेषां वादविकल्पानां परीक्षणोन् परिहारेण वा न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अनात्मत्वेनामित्यस्य भावजातस्य सर्वस्यापि विकल्पस्वाविशेषात् परस्पर परेण वाऽऽत्मना सबन्धानुपपत्तेः सुस्थत्वात् । रज्जुसर्पादिविकल्पानां परस्पर रज्ज्वा वा वान्तविकल्पसबन्धानुपपत्तित् । न चाध्यारोपितेन सर्पादिविकल्पसबन्धकृतगुणेन दोषेण वा सतर्गोऽस्ति रज्ज्वादे । एतन्मन्वारोपितप्राणादिससारसबन्धकृताशिवसर्गाभावोऽप्यद्वयात्मनीति परमार्थात्मतत्त्वविदो ब्राह्मणा विदुः । "एतद्वै तदक्षरं गानि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनसु" (धृ ३-८-८) इत्यादिश्रुतेः ॥ ३४ ॥

समाहितचित्तैवेदान्तार्थतत्परैर्वेद्यमिदं तत्त्वम्

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः श्रयश्चोपशमोऽद्भ्यः ॥ ३५ ॥

अद्वैतात्मज्ञानाधिकारिणः—

तदेतत् सम्यग्दर्शनं स्तुयते । यद्यपीदमित्थं परमार्थतत्त्वं नित्य-
निरस्तविश्वाशिवं सर्वस्याऽऽत्मभूतम्, अत्रयं च । तथापि नैतत्
सर्वेषां ज्ञानगोचरं भवेत् । द्वैतवासनाघातितदुर्धियां मिथ्याज्ञानकल्पितस्य
प्राणादिभावजातस्य स्वचिच्छाद्ग्रीकरणे सामर्थ्यायोगात् । तेषां हानादि-
कालप्रवृत्ता बाह्यविषयसत्यत्वबुद्धिः । तत्रेदमहं मम वेद्यनात्मन्यहं ममेति
बुद्ध्या तदुपचयरक्षणादौ रागः, तत्प्रतिकूलत्वेनाभिमतेभ्यस्तदुच्छेद-
भावनातो भयम् । स्वानिष्टोपनिघातहेतुत्वेनाभिमतेषु द्वेषः, स्वेष्यसंपादन-
हेतुत्वेनाभिमतेषु च तृष्णा । तस्याः कामरूपेण परिणतायाः प्रतिघाते
क्रोधः — इत्यादिभिरनन्तभेदैर्दोषैरनर्थकारिभिः परीतं येषां चित्तं न ते
निर्विकल्पमेवमात्मानं द्रष्टुं प्रभवन्ति । वीतरागादिसर्वचित्तदोषैरेव तु
सर्वदा मुनिभिस्तत्त्वमननशीलैर्धिवेकिभिर्वेदपारंगैस्वगतवेदान्तार्थान्वत्त्वज्ञा-
निभिरेवायं निर्विकल्पः प्राणादिसर्वविकल्पशून्य आत्मा दृष्टः स्वात्म-
त्वेनोपलब्धो भवति प्रपञ्चोऽशमः । प्रपञ्चो द्वैतविकल्पविस्तारस्तस्यो-
पशमोऽत्यन्ताभावो यस्मिन् स आत्मा प्रपञ्चोऽशमोऽत एवाऽद्भ्यो नित्या-
द्वैतस्वरूपस्तुरीयः । विगतदोषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थतत्परैः संन्यासिभिः
परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यैः रागादिकल्पितचेतोभिः स्वरक्षपातिदर्शनै-
स्त्वाङ्गिकादिभिरित्यभिप्रायः । 'वेदान्तविज्ञानमुनिधितार्थाः संन्यासयोगा-
द्यतयः शुद्धसत्त्वाः' (मुं. ३-२-६), 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो ना-
समाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्' (का. १-२-४),
'नैषा तर्केण मतिरापनेया' (का. १-२-९), 'वीतरागभयक्रोधा मन्मया
मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' (गी. ४-१०),
'यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैवं
पश्यन्त्यचेतसः' (गी. १५-११) — इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ३५ ॥

विद्वत्संन्यासिव्यवहारः

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

अद्वैतात्मवेदने तत्स्मृतिसन्ताननिष्ठाफलम्—

तस्मादेवं सर्वद्वैतानर्थप्रशमरूपत्वाद्द्वयं शिवमभयमालातस्वम्
तस्मादेनमात्मानमेवं विदित्वा अद्वैते स्मृतिं योजयेत् । वेदनेनाद्वैतात्म-
स्मृतियोजननिष्ठां संपादयेदित्यर्थः । न तु विदित्वाऽद्वैते स्मृतिं योजयेत्
इति विधिः शङ्क्यः । वेदनेऽर्थप्राप्तत्वात् स्मृतेः । 'अयमात्मा ब्रह्म'
(मं. २), 'प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा'
(मं. ७) इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरद्वैतात्मवेदन उत्पादिते
तद्विपरीतासङ्घतबुद्धिरवश्यं निवर्त्यते । तस्या च निवर्तितायां राग-
भयादिदोषानुपपत्तेर्द्वैतस्मृत्यनुपपत्तिः । पारिशेष्यादद्वैतस्मृतिरेव भवति ।
तस्मान्नात्मवेदने सति पुनरपि तत्स्मृतिर्विधातव्या । स्वयंप्राप्तत्वात् । न
चाद्वैतात्मवेदनव्यतिरेकेण कर्तव्यान्तरं परिशिष्यते, यदर्थं स्मृतिर्कर्तव्यता-
विधिराकाङ्क्षेत । क्रियाकारकफलशून्यरूपत्वादद्वैतात्मनस्तज्ज्ञानस्य सर्व-
व्यापारोपशमहेतुत्वात् ॥

शाब्दज्ञानात्परस्तादपि साधनान्तरापेक्षास्तीति वादविकल्पाः--

शास्त्रादद्वैतात्मानमवगम्य तदवगतिद्वार्वार्थं स्मृतिसन्ततिः कर्तव्य-
तया विधीयत इति चेत् । न । अर्थप्राप्तत्वात् तस्याः । सद्वैतात्म-
विषयकमिध्याज्ञानमनिवर्त्यं हि नाद्वैतात्मावगतिर्भवेत् । तन्मात्र-
व्यवधानत्वात्तस्याः । तन्नियुक्तौ च न तज्जनिता द्वैतस्मृतयोऽनुवर्तन्ते ।
अनुवर्तमाना अपि सम्यग्ज्ञानाधिता एवानुवर्तन्त इत्यवोचाम । न च तद-
नुवृत्तावगत्यदावर्षाहा समस्ति । न च वाक्यश्रवणमात्रेण दृढावगतिर्न

जायत एव । वाक्यस्य तत्परस्य तदवगत्यनुत्पादकत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च वाक्येन परोक्षज्ञानमेव जायत इति सम्यक् । दशमवाक्यस्यापरोक्ष-ज्ञानजनकत्वदर्शनात्) न च श्रवणमात्रेणावगत्युत्पत्तौ मनननिदिध्यास-नोपदेशस्य शमदमद्रव्यचर्ययज्ञादिसाधनविधानस्य चानर्थक्यप्रसङ्गः । तयो-रप्यवगत्यर्थत्वात् । यज्ञादीनां हि चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् परंपरया ज्ञानार्थ-कत्वम्, शमदमादीनां च भावनापरिपाकद्वारा तदर्थत्वमिति न तेषा-मानर्थक्यं भवेत् ॥

शाब्दज्ञानजन्म साधनान्तरानपेक्षमिति मतपरीक्षा—

स्यादेतत् । शब्दमात्रात् प्रतिपत्तेरुत्पत्तेः साधनविशेषेभ्यः प्रागपि वाक्यस्य निर्दोषस्य स्वविषयप्रतिपादकत्वोपपत्तेश्च न शाब्दज्ञानार्थाः साधन-विशेषा इति । तदसत् । असंस्कृतमनसो निर्दोषादपि वाक्यमात्रादप्रति-बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेः । वाक्यसौष्टवादेव सर्वेषां ज्ञानोत्पत्त्यङ्गीकारे वाक्यार्थे त्रिप्रतिपत्त्यनवकाशप्रसङ्गाच्च । न च ज्ञानसामग्रीनिर्दुष्टत्व-मात्रेणाशुद्धचित्तस्यापि ज्ञानोत्पत्तिर्निवृत्ता । अतिसूक्ष्ममुल्लेचनोपयोगेऽ-नाप्यन्धस्याशिक्षितलिखितवाचनस्य च पुरुषस्यासामर्थ्यतादवस्थदर्शनात् । तस्मादधिकारिण्येव प्रमितिजनको वेद इति न साधनान्तरानर्थक्यं वाक्य-ज्ञाने जनयितव्ये । यस्य च सकृद्वाक्यश्रवणादेव नावगतिर्जायते तस्य मन्दाधिकारिणः संशयादिप्रतिबन्धापनयनेन पदार्थविवेकाय मननावपेक्ष-त्वेऽपि न वाक्यादवगत्यनुत्पत्तिवादस्वीकारप्रसङ्गः ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते स्मृतिं योजयेत् इत्यद्वैतावगमार्थं च संन्यासशमदमोपरतितितिक्षासमाधानाद्यनुष्ठाने यत्नः कर्णायतमात्रोपदिश्यत इत्यवधेयम् ॥

ज्ञानिनो नित्यनिरहभावः—

तच्चाद्वैतमवगम्य अहमस्मि परं ब्रह्माद्वितीयमिति विदित्वाऽज्ञानाया-पिपासाशोकमोहजरामरणातीतं साक्षादपरोक्षादजमात्मानं सर्वलोकव्यवहारा-

तीतम्, जडबलोकमाचरेत् । अप्रख्यापयन्नात्मानम् अहमेवंविध इति
 ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरप्रदर्शयन् दम्भदर्पादिरहितो भवेदित्यर्थः ।
 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठते' (बृ. ३-५-१)
 इत्यादिश्रुतेः । 'गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् । अन्धवज्जड-
 वच्चापि मूकवच्च मर्ही चरेत् ॥' (!) इति स्मृतेश्च ॥ ३६ ॥

निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
 चलाचलनिकेतश्च यतिर्पाटञ्छिको भवेत् ॥ ३७ ॥

विदुषः परमहंसपारिव्राज्यं नान्तरीयकम्—

कया चर्याया लोकमाचरेदिति ? आह । निस्तुतिः स्तुतिरहितः,
 निर्नमस्कारो नमस्काररहितः । स्तुतिनमस्कारौ देवर्षिप्रीत्यर्थकर्मणामुप-
 लक्षणार्थौ । निःस्वधाकारएव च । सर्वविधपितृकर्मरहित इत्यर्थः । स्वधा-
 कारग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । लोकत्रयापेक्षया कर्तव्यसर्वकर्मवर्जितस्त्यक्त-
 सर्वबाह्यैषणः प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्य इत्यभिप्रायः । 'एतं वै तमात्मानं
 विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विचैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्था-
 याथ भिक्षाचर्ये चरन्ति' (बृ. ३-५-१) इति श्रुतेः । 'तद्गुद्वय-
 स्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः' (गी. ५-१७), 'निराशिपमनारम्भं
 निर्नमस्कारमस्तुतिम् । निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः' । (मो.
 ध. २४५-२४) इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । चलाचलनिकेतश्च । चलं शरीरं
 प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलम् आत्मतत्त्वम् । कूटस्थरूपत्वात् । यदा
 कदाचिद् भोजनादिव्यवहारनिमित्तम् आकाशवदचलं स्वरूपमात्मतत्त्व-
 मात्मनो निकेतमाश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्य 'देहमात्रम् अहमिति मन्यते
 तदा चलो देहो निकेतो यस्य सोऽयं चलनिकेतः । स्वभावतस्त्वचलनिकेत
 आत्मन्येव स्थितः । इत्येवं चलाचलनिकेतो विद्वान् न पुनर्बाह्य-
 विषयाश्रयः । 'अनग्निरनिकेतः स्यात्' (आ. ध. २-२-१८) इत्यादि-

स्मृतेः । स च यादृच्छिको भवेत् । ददृच्छाप्राप्तकौपीनाच्छादनयासमान-
 देहस्थितिरित्यर्थः । 'कौपीनाच्छादनार्थं वासो विभूयात्' (गौ. ३-१८)
 'प्रहीणमेके निर्णिज्य' (गौ. घ. ३-१९) 'ददृच्छालाभसंतुष्टः' (गी.
 ३-१८) इत्यादिस्मृतिभ्यः । 'निस्तुतिर्निर्गमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
 अरण्ये विचरैकाकी येनकेनचिदाशितः' (मो. घ. २४२-९) इति
 स्मृत्यर्थोऽत्रानुसंधेयः ॥

अत्राद्वैतात्मवेदिनः सर्वक्रियाकारकफलशून्यात्मवेदनबलादेवार्थ-
 सिद्धं परमहंसपारिव्राज्यमुक्तम् । 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न
 कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' (वृ.
 ४-४-२२) इत्यादिन्यायोपबृंहितश्रुत्युपदिष्टम् । विविदिषूणां त्विदमेव
 पारिव्राज्यं सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासरूपमद्वैतात्मज्ञानाद्गतयोरदिष्टं भवति
 'एतमेवाऽऽत्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (वृ. ४-४-२२) इत्यादि-
 श्रुतेरित्युक्तम् ॥ ३७ ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वाक्यतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वाद्प्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

तत्त्वनिष्ठासंपादनप्रकारः--

'तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम्' इत्यद्वैतात्मवेदनेन
 तत्स्मृतिसंताननिष्ठा संपादयितव्येत्युक्तम् । तत्रेदमाशङ्क्यते । आत्मवेदन-
 मेव तावन्न संभवति, कुतस्त्रिष्ठाप्रत्याशा? कथं कृत्वा? न हि
 मनसो विषयाकारलाभं विना ज्ञानं भवेत् ; न चाऽऽत्माकारवृत्तिलाभः
 समस्ति । आत्मन आकारस्यैवाभावात् । न च ज्ञानजनिमन्तरेण विषय-
 प्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशरूपा ज्ञाननिष्ठा भवेत् । तत्र कथमद्वैते
 योजयेत् स्मृतिमिति ?

अत्रोच्यते । नाऽऽत्माकारवृत्तिलाभोऽत्र वेदनम् । न हि स्वयं-
 प्रसिद्धन्याऽऽत्मनस्तद्विषयवृत्तिसंपादनेन वेदननपेक्ष्यते । अत्यन्तप्रसिद्धोऽ-

व्यवहितो जिज्ञासोः साक्षात्स्वरूपभूतोऽप्यात्माऽविद्याकल्पितनामरूप-
विशेषापहृतबुद्धीनामज्ञात इव द्वैतभावव्यवहित इव स्वसादन्य इव च
प्रतिभातीत्यतो द्वैतभावसत्यत्वबुद्धिरेव निवर्तयितव्या न त्वात्मवेदने यत्नः
कर्तव्यः । तस्मात् तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा । आध्यात्मिकं देहप्राणेन्द्रियमन-
आदिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत् स्वप्नमायादिवच्चासत्, आत्मैव तेषां तत्त्वम्
इति दृष्ट्वा । तथा तत्त्वं दृष्ट्वा च बाह्यतः । बाह्यं च पृथिव्यादिलक्षणं
तथैव वितथं मानस्यासत्त्वे मेयस्य सत्त्वायोगात् इत्यनाम्नानं सर्वमनृतत्वेन
निश्चित्य 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६-१-१) इति
श्रुतेः । एवं बाह्याध्यात्मिकभावानां वैतथ्यरूपं दृष्ट्वा । आत्मैव च तेषां
सत्त्वं सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽूर्वोऽनन्तरोऽबाह्य कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवाऽऽ-
काशवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्करो निष्क्रियः इति 'तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतेरित्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा । बाह्याध्यात्मिकानां
भावानां सर्वथा वैतथ्यात् तदास्पदीभूतस्य चाऽऽत्मनो नित्यमत्यन्वात् स
एव सर्वस्य तत्त्वमिति दृष्ट्वेत्यभिप्रायः । "नासतो विद्यते भावो नाभावो
विद्यते सतः" (गी. २-१३) इति भगवद्वचनात् । एवं द्वैतवैतथ्य-
दर्शनेनानात्मन्यात्मबुद्धिं निवर्त्य तत्त्वीभूत आत्मन्येवावस्थितस्तदाराम
आत्मारामो न बाह्यरमणः 'अथात अत्मादेश एव आत्मैवापस्तादात्मोप-
रिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत अत्मेवेदं सर्व-
मिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मनवान एवं विजानन्नान्नरतिरात्मक्रीड
आत्ममिथुन आत्मानन्द स स्वराड् भवति' (छा. ७-२५-२) इति
श्रुतेः । तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् । अप्रच्युतात्मज्ञाननिष्ठां प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

तत्त्वादप्रच्युतिः समाधिवशादिति न सभ्यक्—

यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिद्भावनासंचयसंपादितसमाधिलभ्यं मोक्ष-
मातिष्ठमानानां वादिनां भुजमवलम्ब्य चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलन-

मनु चलितमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदा-
चिन्मन्यते प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि कदा-
चित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानं मन्यते 'इदानीमस्मि तत्त्वोभूत' इति । न
तथाऽऽत्मविद्भवेत् । ते हि वादिनो ब्रुवते । यदायं साधको वेदान्त-
वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वं पश्यति तदा तदनुसंधानात् क्रमेण द्वैतरूपाणि
त्यक्त्वा सर्वसंसारतद्वैतुनिर्मुक्तमद्वयतत्त्वं समाधौ वीक्षमाणस्तदेव भवति ।
मनश्च सर्वद्वैतमद्वैतरूपतामापाद्य दग्धेन्धनवह्निवत् स्वयमपि तस्मिन्नात्मतत्त्वे
प्रलीयते 'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ. ४-४-१९),
'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतद्रममं ध्रुवम्' (बृ. ४-४-२०) इत्यादिश्रुतेरिति ।
तदेतदपेशलम् । शब्दादेव प्रमाणान्मनसाऽनुद्रष्टस्य पुनर्दर्शनार्थं ध्यानादि-
प्रयत्नान्तरानुपपत्तेः । यदि तु शब्दानैवाऽऽत्मवस्तु साक्षाद् बोध्यते
तर्ह्यप्रामाण्यमेव श्रुतेः प्राप्नोति । स्वार्थस्याऽप्रतिपादनात् । किं च यदि
ध्यानाद्याद्यत् आत्मभावस्तर्हि तादृशध्यानादिसंस्कृतचित्तस्य नाशे ध्याना-
नर्थक्यप्रसङ्गः । अथ मुक्तावप्यनुवर्तते एव तच्चित्तम्, न तर्ह्यद्वैतभाव-
सिद्धिः । ननु चित्तं द्वैतमद्वैतरूपतामापाद्यैव विनश्यतीति नोक्तदोषः ।
न तर्ह्यद्वैतभाषी नित्यो भवेद्भाषनाजन्यत्वात् । जनिमतश्च नाशावश्यं-
भावात् । इत्येवमाद्यनुपपत्तिं प्रदर्श्य दोषान्तरमप्युक्तमस्मिन् पक्षे वार्तिक-
कारैः । 'संसार्थस्मीति चेद् ध्यन्ता कोटिकल्पोपवृत्तिता । स्वर्लपोऽ-
भ्यासजा स्यात्स्वी भावनेत्यत्र का प्रमा ॥ तस्मात् साध्विदं सर्वं
भावनासंचयार्थिभिः । ध्यानादि यदुपन्यस्तं निःशेषानर्थमुक्तये ॥'
(बृ. ४-४-७७८, ७७९) इति ॥

तस्मान्नैवमात्मविद् भवेत् । आत्मन एकरूपत्वात्, स्वरूप-
प्रच्यवनासंभवाच्च । न ह्येकरूपस्य कूटस्थास्याऽऽत्मनः समाध्यायवस्था-
निबद्धः स्वरूपलाभश्चित्तविशेषनिबद्धं च स्वरूपात् प्रच्यवनमिति भवेत् ।
तस्माच्चत्वादप्रच्युतो भवेदिति, सदैव ब्रह्मासीत्यप्रच्युतो भवेत् तत्त्वान्,

अप्रच्युतात्मतत्त्वदर्शनो भवेदित्येवाभिप्रायः । 'शुनि चैव क्षपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।' (गी. ५-१८), 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥' (गी. १३-२७) इत्याद्यात्मैकरूपत्वस्वरूपाप्रच्युतिदर्शनोपदेशस्मृतेः ॥

ज्ञाने सत्यपि न द्वैतनिवृत्तिरिति मतमपि न सन्न्यक्—

अत्रैके वर्षयन्ति । कर्तृत्वमोस्तृत्वद्वोरसंयोगाध्यासप्रवाहोपादान-
स्याज्ञानस्य निवृत्तिरेव निःश्रेयसं न तु द्वैतस्य निवृत्तिरपि । न हि पृथि-
व्यादिप्रपञ्चः कर्तृत्वाध्यासनिवृत्तिमात्रान्निवर्तते । द्वैतदर्शनं तु ज्ञानिनो
न संभवति । सत्त्वपि हि पृथिव्यादिष्वन्तःकरणाध्यासनिवृत्तौ प्रमातृ-
त्वाभावादात्मचैतन्यस्य स्वतो विषयोरागाभावात् द्वैतदर्शनं न प्राप्नोति ।
अनिन्द्रियत्वेव रूपादिदर्शनमिति । तदसत् । अध्यासोपादानस्याज्ञानस्य
सांभूद्मानोऽस्वाप्सित्वात्तन्निवृत्तिप्रत्याशया दूरतोऽपास्तत्वात् । असत्यपि
प्रमातृत्वे प्रमेयसद्भावे प्रमाणाभावाच्च । नन्वेकस्य जीयस्य प्रमातृत्व-
निवृत्तिमात्रेण न पृथिव्यादिप्रपञ्चो निवर्तितुमर्हति । तत्र । मिथ्याज्ञान-
कल्पितं मुक्तवान्यस्य प्रपञ्चस्वाभावान्मायामात्रस्य द्वैतस्य वास्तविकप्रवृत्ति-
निवृत्त्योऽनाकाङ्क्षणीयत्वात् । तदुक्तं पूर्वमेव 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तते
न संशयः' (१-१६) इत्यत्र । न च विद्यमानस्य प्रपञ्चस्यादर्शनं
निःप्रपञ्चात्मदर्शनं भवेत् । प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवगद्वैतमात्मतत्त्वमिति
श्रुत्यर्थश्च कदर्थितः स्यादस्मिन् सांख्यविशिष्टे वादे इति स्फुटमेवेत्यल-
मितिप्रपञ्चेन ॥

अध्यायनप्रतम् । तत्त्वज्ञानमेव स्वकारणेभ्यो जायमानं श्रुत्यवगता-
रब्धकर्मावस्थानप्रतिबन्धात्तदपेक्षितद्वैतप्रतिभासनिवर्तनपाटवशून्यमितरकर्मा-
विद्यारागादेर्निवर्तकं चोत्पद्यते । न च द्रव्यात्मानुभवद्वैतदर्शनयोर्नियत-
साहित्यमस्ति ज्ञानिनः । कदाचिदसप्रज्ञात्तात्मैकत्वदर्शनं कदाचिद्वारब्ध-

कर्मोऽश्रपितदोऽनिमित्तद्वैतदर्शनं चेति तद्यभिचारात् । ननु नास्त्येव
 सशरीरस्यापरोक्षदर्शनम् । न । आरम्भककर्मव्यतिरिक्तपूर्वोत्तरकर्मविनाश-
 निमित्तदर्शनाभ्युपगमात् । न चापरोक्षदर्शनमन्तरेण कृत्स्नकर्मविनाशः ।
 प्रारब्धकर्मवत्तश्च तत्त्वदर्शनं सशरीरस्यैव संभवति । व्यासादीनां च
 सशरीराणामेवापरोक्षज्ञानं श्रूयते । तस्मात्तत्त्वदर्शिनोऽपि द्वैतदर्शनाभाम् उप-
 पद्यत इति । तच्च न । कदाचिद्द्वैतदर्शनं कदाचित्त्रैलोक्यङ्गीकारे सत्यात्मनोऽ-
 द्वितीयत्वस्वभावात् प्रच्युतिप्रसङ्गात् । न च सशरीरस्य सतः सति
 प्रमातृत्वं द्वैतदर्शने चाऽऽगक्यनिवारणेऽद्वैतदर्शनमपि तद्विपरीतं भवतीति
 शक्यं कल्पयितुम् । न च सशरीराणामेव व्यासादीनामपरोक्षज्ञानश्रवणा-
 च्छब्दव्याऽनुपपत्त्यैवैवं कल्प्यत इति युक्तम् । न हि श्रुत्याऽपि शक्यते
 विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं सद्वैतदर्शनस्तत्त्वदर्शनश्च कश्चिद्युगपदिति । ननु
 सशरीरत्वं द्वैतदर्शनं च मिथ्याज्ञानकृतमेव । तत्त्वदर्शनस्तु मिथ्या-
 ज्ञानं नास्त्येवेति प्रतिभासमानस्यापि द्वैतस्य मिथ्यात्वावगमेनैवाद्वैतदर्शनं
 सेत्स्यतीति चेत् । चिरं जीवतु भवान् । तेनैव द्वैतमिथ्यात्वावगमेन
 तद्विकल्पास्पदीभूतात्मनोऽद्वितीयत्वं सिद्धमिति प्रमातृत्वाद्यध्यासनिवृत्ति-
 व्यतिरिक्तज्ञाननिवृत्ति तन्निवृत्तौ सत्त्वापि द्वैतदर्शनादर्शनाभ्यां नैकरूपता
 चाऽऽत्मनो मा काङ्क्षीरित्येतावद्वयं ब्रूम इत्यलं पल्लवितेन ॥

ज्ञानिनोऽप्यद्वैतस्मृतिसंततिकरणावश्यकतावादिमतमपि न सम्यक्-
 अत्र केचिच्छ्लोकमिममन्यथैवाऽऽत्मवेदानानन्तरमप्यद्वैतस्मृति-
 सन्तिकरणावश्यकतापरत्वेन व्याचक्षिरे । कथम् ? यद्यपि वेदान्तवाक्या-
 दविद्यापनोदि ज्ञानं जायत एव, तथाप्यनाद्यविद्यायाः प्राबल्यात्तत्तया
 बाध्यते । अविद्या हि द्विविधा, नैसर्गिक्यागन्तुकी चेति । तत्र याऽऽगन्तुकी
 विषयविषयिणी सा सकृत्सम्यग्ज्ञानजन्मनैवापैति । या तु नैसर्गिक्यात्म-
 विषयिणी सा ज्ञानध्वस्तापि पुनरप्युदेतीति गम्यते । ज्ञानिन्यपि तज्जरा-
 गादिदर्शनात् । तस्माच्छास्त्रतो विदित्वाप्यद्वैतात्मानं तस्मिन् स्मृतिं

पुनःपुनर्योजयेत् इत्यतोऽत्रोक्तं तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्टेयादि । तथा हि श्रुतिः
 'तमेव धीरो विशाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' (बृ. ४-४-२१) इति ।
 नैतत्साधु व्याख्यानम् । कुतः ? अद्वैतात्मानवगमादेव मिथ्याद्वैतप्रतिभासात्
 तद्विषयाविद्यान्तरानुपपत्तेः । न हि लोके शुक्तयनवगमात् प्रतिभासमाने
 रजते शुक्तिविषयकज्ञानाज्ञानव्यतिरिक्ते पृथग्ज्ञानाज्ञाने स्तः । शुक्तेरेव
 भ्रान्त्या रजतमिति विकल्प्यमानत्वात् । एवमात्माविद्ययैव द्वैतप्रतिभासात्
 न पृथक्द्विषयं ज्ञानमज्ञानं वा वास्तवमभ्युपेयम् । प्रत्यक्षादिज्ञानप्रमाण-
 व्यवहारस्त्वाऽऽत्मज्ञानात् तदविद्यामूलकमेवेत्यन्यदेतत् । तस्मान्नाविद्या-
 द्वैविध्यमस्ति । आत्माविद्या त्वेकाऽविद्या । सा चानादिरपि वेदान्तवाक्य-
 जन्ययाविद्यया सर्वथा बाध्यत एव । अन्यथा वाक्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गा-
 दित्यभाणि । यत्तूक्तमविद्याजन्यरागादिदर्शनात्तत्पुनरुत्थानं गम्यत इति ।
 तत्र यस्मिन्नाविद्याकार्यदर्शनं नासाववगताद्वैतात्मभाव इत्यनवद्यम् । तत्रैवं
 स्थिते बाधिता सत्यप्यविद्याऽनुवर्तत इति, तथा च सम्यग्ज्ञानमपवाच्यत
 इति चात्यन्तमुपहास्यमेतत् । तच्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रदर्श्य वार्तिककारै-
 रुक्तम् - 'अविद्यापूर्ववच्चेत्स्यात्सम्यग्ज्ञानेऽपि वस्तुनि । भूयोऽपि सा
 मृतेरूर्ध्वं नेप्यतीत्यत्र का प्रमा ॥' (बृ. वा. ४-४-९१४), 'अविद्या-
 विद्ययोर्यस्माद्बाध्यबाधकसंगतिम् । मुक्तवाऽन्यो नास्ति सबन्धो दाहदाहक-
 योरिव ॥ बाध्याऽविद्या कथं विद्यां बाधिकां बाधते वद । दाहकस्य न
 दाहोऽस्ति वह्नेर्दाहो न वस्तुना ॥ विद्यमानाप्यविद्येयं विद्यां चेन्नावर्धत्पुरा ।
 ध्वस्ता बाधिष्यतेऽविद्या विद्यामित्यत्र का प्रमा ॥' (९१५, ९१६, ९१७)
 इत्यादि । तस्मान्नास्ति विद्यातः समुच्छिन्नौ सत्यां पुनरप्यविद्यायाः संभवः ।
 न वा तस्याः समुच्छेदार्थं पुनः पुनः स्मृतिकर्षणं श्रुत्या चोदित-
 मावश्यकं वेति यथान्याख्यात एव श्लोकार्थं इत्यलनतिप्रसङ्गेन ॥

यत्तु माध्यमिकाः प्राहुः - 'शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं
 बहिर्गतम् । न विद्यते सोऽपि कश्चिद् दो भावयति शून्यताम्' (मा. बृ.

पृ. १२४) इति । तत्र यदि शून्यशब्देन सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यं पर-
मार्थतत्त्वमेवोपलक्ष्यते, बाह्याध्यात्मिकभावाः प्रतीयमानव्यावहारिकरूपेण
सर्वथा वितथा एव, परमार्थस्वरूपेण तु दृष्टं प्रमातृप्रमाणप्रमेयविभक्तत्वेन
भासमानं सर्वमिदं शून्यमेवेति, तर्हि तत्त्वं शून्यमिति च संज्ञामात्रे
विवादः स्यात् । अथ तुरीयात् प्रपञ्चोपशमाच्छान्तशिवात्मनोऽन्यद्
यत्किञ्चिदेतच्छून्यं नाम, तर्हि स्वभावशून्यमेव तदुच्यते इति स्यात् ।
परीक्षितव्यश्चायं शून्यवादः पुनश्चतुर्थं इतीहोपरम्यते ॥

‘तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत्’ इत्यजाद्वैतात्मतत्त्वम-
विद्याकल्पितद्वैतवैतथ्यनिश्चयेनावगम्य अविद्याकृतमतत्त्वभावं परिभूय
विद्यया तत्त्वीभूतः सन् तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् अप्रच्युताद्वैतात्मदर्शननिष्ठो
भवेदित्युक्तं सूत्रस्थानीयेन श्लोकार्धेन । तच्चैतदद्वैतदर्शनं विस्तरेण वक्ष्यते
आगामिप्रकरणे इति सर्वं शिवम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्येण श्रीपूज्यपादशङ्करभगवत्परमहंस-
परिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्य-
श्रीमच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन मिथुणा प्रणीतायां
माण्डूक्यरहस्यविवृतौ द्वितीयं वैतथ्यप्रकरणम्
ॐ तत्सत्

अथ वैतथ्यप्रकरणसारः

यद्यप्यद्वैतस्तुरीय आत्मा निष्प्रपञ्चो निर्विकल्पश्च स्वरूपतः तथापि जाग्रत्स्वप्नावस्थयोरन्यथाग्रहणेन सप्रपञ्चः सविकल्प इव च भाति । तदिदं सप्रपञ्चत्वं सविकल्पत्वं च वास्तविकमेवेति ये मन्यन्ते तान् प्रतिबोधयितुं 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' (१-१७), 'उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इति चोक्त-
मागमप्रकरणे । तत्र श्रुत्युपदेशमात्रेण द्वैतवैतथ्यं ये न शक्नुवन्त्यव-
गन्तुम्, तदर्थमुपपत्त्यापि तत्प्रतिपादयितुमिदं प्रकरणमारब्धम् ॥

स्वप्नदृश्यानां बाह्याध्यात्मिकभावानां तावद् वैतथ्यं प्रायशः सर्व-
संप्रतिपन्नम् । तेषां देहान्तःसंवृतस्थानत्वेन प्रतीयमानत्वात्,
समुचितदेशकालनिमित्तसंपत्त्यभावात् प्रतिबोधमात्रेण बाध्यमान-
त्वाच्च । श्रुत्याप्यन्यार्थपरया स्वप्नस्थभावानां वैतथ्यमनूद्यत इति
नैव विप्रतिपत्तिः स्वप्नभाववैतथ्ये ॥

एवमेव जागरितदृश्यानां बाह्याध्यात्मिकभावानामपि वैतथ्यमभ्युप-
गन्तव्यम् । दृश्यत्वाविशेषात् । केवलमन्तःसंवृतदेशे विद्यमानत्व-
मेव स्वप्नदृश्यभावानां विशेषः । वस्तुतस्तु स्वप्नजागरितस्थानयो-
रेकत्वमेव । ब्राह्मग्राहकत्वेन दृश्यमानत्वस्य समत्वात् । आत्म-
न्येवोभयोरपि स्थानयोर्विद्यमानत्वाच्च । आद्यन्तयोरभावः समान
एवोभयोरपि, अपूर्वदर्शनं तु तत्तत्स्थानिधर्मत्वान्न स्वतःसिद्धम् ।
अन्तर्बहिःसत्त्वासत्त्वेन विभक्तत्वम्, चित्तकालद्वयकालवत्त्वेन च
प्रतीयमानत्वम्, व्यक्ताव्यक्तत्वेन विभाज्यमानत्वं चेत्येतत्सर्वं
समानमेव स्थानद्वयपरिदृश्यमानभावानाम् । स्वप्नस्य देशकालाद्य-

संपत्तिप्रतीतिस्तु जागरितदृष्टयेति न सा वैशेष्यकारिणी ।
तस्मादुभयोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यं समानमेवेत्यवगम्यते ॥

तदेवमुभयोः स्थानयोर्वैतथ्येऽपि न वैनाशिकराद्धान्तः प्राप्नोति । स्थान-
द्वयपरिदृश्यमानानां विकल्पानामास्पदत्वंनैकस्याऽऽत्मनः सत्त्वात् ।
तस्यैव कर्तृकरणकर्मादिविभागेन प्रतीयमानत्वमवसेयमिति
वेदान्तोपदेशः । निर्विकल्पके ह्यात्मनि जीवत्वं कल्पितम्
तादर्थ्येन च क्रियाकारकफलभेदेन प्रतीयमाना विविधभावाश्च
कल्पिताः । तदेवमनाद्यविद्यावशाद्धेतुफलभावकल्पनाविज्ञान-
तत्स्मृतीनामन्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन कल्पितः संसारोऽय-
मात्मनि । अनिश्चितरज्ज्वां सर्षधारादिवत् । आत्मतत्त्वनिश्चयेन
तु सर्वद्वैतनिवृत्तिरद्वैतभावश्च सेत्स्यति । यथा रज्जुतत्त्वनिश्चयेन
तद्गतविकल्पविनिवृत्ती रज्जुमात्रावशेषश्च भवति तद्वत् ॥

आत्मनि कल्पिताः प्राणादिभावास्तत्तदभिनिवेशमात्रेण प्रतीयन्ते ।
अतो यो यदुपदेशात् यं भावं गृह्णाति तमेव पश्यत्यात्मनि ।
तद्दर्शनं च तदन्यग्रहणात् सर्वस्मात् निरुणद्धि । वस्तुतस्त्वेतेषां
भावानां तत्त्वमद्वैतात्मैवेति यो वेद स एव तत्त्वेन वेदार्थं
जानाति । भेदाः सर्वे स्वेन रूपेण स्वप्रमायागन्धर्वनगरादिवत्
वितथा एव सन्तोऽवितथा इव लक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु नास्त्युत्पत्ति-
प्रलयादिविकल्पः कश्चिदपि, न वा साध्यसाधनादिविभागोऽस्त्यत्रे-
त्येष वेदान्तबोधितः परमार्थः ॥

आत्मा नित्याद्वैत एव सर्वद्वैतविकल्परहित इत्यतोऽद्वयैतव शिवा ।
विकल्पास्तु स्वेन मायाकल्पितेन रूपेण नान्योन्यं पृथक्त्वेना-
पृथक्त्वेन वा सन्ति । आत्मभावेन दृष्टास्तु नैव सन्तीति बोध्यम् ।

तदिदं प्रपञ्चोपशमं शिवगद्वैतात्मतत्त्वं विगतसर्वचित्तदोषैरेव बोद्धुं
 शक्यते । एवं साधनसंपन्ना य एतद्विदुस्तेषामद्वैतस्मृतिसन्तति-
 रर्थसिद्धा । ते च विद्याविनयवत्त्वादिमिरात्मानमप्रख्यापयन्तः
 परमहंसपारिव्राज्यं प्रतिपन्ना यदृच्छालाभसंतुष्टाश्चरन्ति । तदेवं
 बाह्यमाध्यात्मिकं च भावं वितथत्वेन प्रविलाप्याऽऽत्मनि स्वयं-
 मप्रच्युतात्मदर्शनी यो भवेत् स एव कृतकृत्य इति शिवम् ॥

यथा द्वैतस्य वैतथ्यं तथाऽद्वैतस्यापि तत्स्यादिति । तथा च शून्यवाद-
प्रसङ्गः । तद्धारणाय चाऽद्वैतस्य तर्केणाऽपि तथात्वं प्रसाध्यते । अत्रापि
तर्कस्य न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं किं त्वागमशेषत्वेनैवेति वैतथ्यप्रकरण-
संबन्धविवृत्युपवर्णितविधयाऽवगन्तव्यम् ॥

अजातिब्रह्मप्रतिपादनप्रतिज्ञा

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि चर्तते ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनाऽसौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

उपासनावादिभेददृष्ट्यपवादप्रयोजनम्—

अत्रेदं रहस्यम् । वेदान्तेषु हि द्विरूपं ब्रह्माऽवगम्यते नामरूपविका-
रोपाधिविशिष्टमुपास्यम्, तद्विपरीतं सर्वोपाधिविवर्जितं ज्ञेयं चेति । तत्र
सोपाधिकब्रह्मवाक्यानि 'सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्व-
गन्धः सर्वरसः' (छां. ३-१४-२) इत्यादीन्युपासनाविधिप्रधानत्वात्तदुपा-
वधारणपराणि न भवितुमर्हन्ति । 'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ.
२-३-६), 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' (बृ. ३-८-८), 'अशब्द-
भस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का. १-३-१५), 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्'
(मं. ७) इत्यादीनि तु सर्वोपाधिविवर्जितवस्तुमात्रप्रतिपादकानि नार्था-
न्तरप्रधानानीत्यतस्तत्र यथाश्रुतमेव ब्रह्मावधारयितव्यं भवतीति वाक्य-
तात्पर्यपर्यालोचनया तावन्निरुपाधिकमेव ब्रह्म वेदान्तवेद्यमिति पर्यवस्यति ।
उपपत्तेश्च । सुषुप्तिसमाध्यादौ हि नामरूपप्रपञ्चवर्जितमेवाऽऽत्मतत्त्वं
मनुभूयते । तदेव चास्य पारमार्थिकं रूपमिति युक्तम् । जागरित-
स्वप्नयोरिव विशेषवत्त्वामाये परानपेक्षत्वेन स्वाभाविकत्वात् । दर्शितं
च जागरितत्वप्रयोरन्यत्वेन विभाव्यमानानां सर्वभावानां वैतथ्यमिति तद-
पेक्षस्य सप्रपञ्चरूपस्य न तात्त्विकतेत्युपपद्यते । तथा चोपास्योपासनादि-

भेदजातं सर्वं वितथं केवलश्चाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थ इति प्रतिष्ठापितमतीति प्रकरणे 'न निरोधो न चोत्पत्तिः' (२-३२) इत्यादिना ॥

तत्रेदं रहस्यमजानन्तः केचिद् ब्रह्मणो जगत्स्वरणत्वं वेदान्तैः प्रतिपादितं तात्पर्येणैवेति मन्दमाना नामरूपप्रपञ्चं परमार्थसत्त्वमातिष्ठन्ते । सर्वत्र वेदान्तेषु विद्युपास्वोरव्यतिरेकेण प्रयोगदर्शनाद् वेदोपासनशब्द-योरेकार्थतामभ्युपगम्य सर्वेषां वेदान्तानां ध्यानशब्दाचोपासनाविधि-परतैव, वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वे प्रामाण्यानुपपत्तेरिति चाहुः । निष्प्रपञ्च ब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपादकानामपि वाक्यानामुपास्यान्स्वरूपविशेषमर्पणेनैव विनिर्गमिच्छन्ति । 'स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७), 'सोऽप्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'आत्मेत्येदोपासीत' (वृ. १-४-७) 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (वृ. २-४-५) इत्यादिवाक्येभ्योऽप्रदर्शितोपासना-विद्युद्देशेनैव कृत्स्नस्थौपनिषदात्मप्रकरणस्योपयोगं मन्वानामनुपासनाफलं शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिरिति प्रतिजानते । तदेतन् सर्वं जनि-महत्वाङ्गीकारलक्षणमित्युक्तानिबन्धनमिति तदुपाकरणानुसङ्गात्प्रति-पादनपरं प्रकरणमारभमाणो भगवान् कारिकाकार उपामनावादिभेददृष्टि तावदपवदति 'उपासनावित्तो धर्मः' इत्यादिना ॥

श्लोकव्याख्यानम्--

उपासकोऽहम्, मनोरथं ब्रह्म, तदुपासनं कृत्या जाते ब्रह्मगी-
दानां वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादृर्षे प्रतिपन्थे । 'देवो भूत्वा देवान-
प्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते' (वृ. ४-१-७), 'एष म आत्माऽन्तर्हृदय
एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितामि' (छां. ३-१४-४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
यदात्मनोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्तमान उपासनया
पुनस्तदेव ब्रह्म प्रतिपन्थे । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन
जातानि जीवन्ति । यत्प्रमन्त्रमिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासन् । तद्ब्रह्मैति'

(तै. ३-१) इत्यादिश्रुतेः । इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः-साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मवित्, अविद्यापरिच्छिन्नमेव ब्रह्म वेत्तीति, तेनासौ कृपणो दीनोऽलकः स्मृतो नित्याजत्रप्रदर्शिमिरित्यभिप्रायः । परमार्थब्रह्मविद्याभाव-
दोपेणान्तकालनावेण तुष्टत्वात् पुनःपुनर्जननमरणप्रबन्धारूढत्वाच्च । 'अथ योऽन्नां देवतामुपास्तेऽन्नोऽमावन्नोऽहमस्मीति न न वेद' (बृ. १-४-१०) 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्नोक्ते जुहोति यजते तपस्तप्यते वहूनि वर्षसहस्राण्यन्तयदेवास्य तद्भवति, यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्नोक्तात् प्रैति स कृपणः' (बृ. ३-८-१०) इति च श्रुतेः । उपास्य-
ब्रह्मरूपात्माऽपारमार्थिकरं तु 'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (के. १-५) इत्यादिश्रुतेस्तलवकाराणा-
मवगम्यते ॥ १ ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

जातिरविद्यादृष्ट्यैव, अजातिस्तु स्वाभाविकी--

सत्राद्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं
मन्यमानो 'जातोऽहम्, जाते ब्रह्मणि वर्ते, तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म
प्रतिपत्स्ये- इत्येव निच्यप्राप्तब्रह्मस्वरूपमेवाऽऽत्मानमप्राप्तब्रह्मभावं प्रतिपन्नः
कृपणो भवति यस्मात्, अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभावमजं ब्रह्म ।
यज्ज्ञात्वा ब्राह्मणो भवेत् । 'अथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिन्नोक्तात्
प्रैति स ब्राह्मणः' (बृ. ३-८-१०) इति श्रुतेः । तद्वि कार्पण्यस्य
यदुपास्योपासकादिविभक्तत्वज्ञानम् 'यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्नद्वि-
जानाति तदल्पम्... अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्' (छां. ७-२४-१) इत्यन्य-
त्वेन दृष्टस्य विकारस्वासत्त्वंविज्ञापनात् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्'
(छां. ६-१-४) इति च । तद्विपरीतं स चाद्याभ्यन्तरमजमकार्पण्यं

भूमाख्यं ब्रह्म । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा. . . यो वै भूमा तदमृतम्' । (छां. ७-२४-१) इति विशापनात् । यत्प्राप्याऽविद्याकृतसर्वकार्णव्यनिवृत्तिः स्वात्तदकार्णव्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति । अविद्यमाना जातिरस्येति । समतां गतं सर्वथा साम्यं गतम् । कस्मात् ? अवयववैषम्याभावात् । यद्वि सावयवं सन्तु तदवयववैषम्यं गच्छज्जायत इत्युच्यते, यथा सृष्टीजादि । इदं तु निरवयवत्वान् समतां गतमिति न कैश्चिदवयवैः स्फुटत्यतोऽजात्यकार्णव्यम् ॥

ननु 'तदात्मानं स्वयमकुस्त' (तै. २-७), 'तदक्षत बहु स्यां प्रजायेय' (छां. ६-२-४) इत्यदिश्रुतेर्जातिमदपि ब्रह्मेत्यवगम्यते । जातं चेदमाकाशदिकं जगद्दृश्यते । न चान्यद्ब्रह्मणोऽस्ति यज्जगतः कारण-मभ्युपगम्येत वेदान्तिभिः । तत्कथमेकान्ततोऽजातीति ? अत्रोच्यते । समन्ततः समन्तात् सर्वथापि यथेदं ब्रह्म न जायते किञ्चिदल्पमपि न स्फुटति, रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानत्वेन प्रतीयमानमपि येन प्रकारेण न जायते, सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति, तथा वक्ष्यामि । तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

जगतो जन्माद्याविद्यकमेव

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥ ३ ॥

जीवोत्पत्तौ घटाकाशनिदर्शनम्--

अजातिब्रह्माऽकार्णव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातम् । तस्मिद्धर्मं हेतुं दृष्टान्तं च वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आकाशवदुक्तः श्रुतिभिः 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः (?) इत्यादिभिः । आकाशो घटाकाशैरिव जीवैः क्षेत्रज्ञैरुदितं उक्तं ।

एवाऽऽकाशसमः पर आत्मा । अविकृतस्यैव हि ब्रह्मणो जीवभावेनाऽव-
स्थानं वदन्ति श्रुतयः, 'तत्सद्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. २-६), 'अनेन
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां. ६-३-२), 'स
एष इह प्रविष्ट आ नस्वाग्नेभ्यः' (बृ. १-४-७), 'स एतमेव सीमानं
विदार्यतया द्वारा प्रापद्यत' (ऐ. १-३-१२) इत्यादयः ॥

अथवा प्रकारान्तरेणाऽपि वाक्यमिदं व्याख्यातव्यम् । घटाकाशै-
र्यथाऽऽकाशो महानुदेति तथा ह्ययमात्माऽऽकाशवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽसङ्गोऽपि
जीवात्मभिरुदित उत्पन्नोऽस्ति । जीवात्मनामुत्पत्तिर्वेदान्तेषु भूयःसु प्रदेशेषु
न श्रूयत एव । यत्रापि क्वचिच्छ्रूयते तेषां परस्मादात्मन उत्पत्तिः, 'यथाग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः . सर्वाणि
भूतानि सर्व एते आत्मानो व्युच्चरन्ति । ' (बृ. मा. २-१-२३) 'यथा
सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षरा
द्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' (मुं. २-१-२)
इत्यादिस्यलेषु, तत्र सोत्पत्तिर्महाकाशाद् घटाकाशोत्पत्तिसमा औपाधिक्येव
न पारमार्थिकीत्यभिप्रायः ॥

उपाधीनामप्यात्मस्वरूपतैव वस्तुतः—

ननु तर्ह्युपाधिभूत्तिकापि जीवोत्पत्तिः परमार्थैवेत्यस्त्विति चेत् ।
न । उपाधीनामपि वाहानां पृथिव्यादिसंघातानामाध्यात्मिकानां च कार्य-
करणलक्षणानामुत्पत्तिर्मृषैवेत्याह घटादिवच्च संघातैरिति । यथाऽऽकाशो
घटादिभिर्जायत इत्युच्यते — आकाश एव हि वाय्वग्नेयपृथिव्यादि-
क्रमेण घटघटिकोदञ्चनादिभिर्जायमान इव विकल्प्यते । कारणा-
दनन्यत्वात् कार्यस्य । अत उच्यते घटादिवच्च संघातैरुदित इति ।
सर्वेऽपि संघाता रज्जुसर्पवद्विकल्पिता एव जायन्त इत्यर्थः । यदा
मृन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया कार्यकारणभावमुपगम्य श्रुत्याऽऽत्मनः सकाशा-

जातिरुच्यते जीवानां संघातानां वा, तदा जातावुपगन्धमानायामेतलि-
दर्शनं दृष्टान्तो यथोदिनाकाशवदित्यादिः । आत्मिक एव तु परमार्थः
श्रुत्यभिप्रेत इत्यभिप्रायः । 'स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वं तत्सर्वं
स आत्मा तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति जगत्कारणात्मन एव
सत्यत्वावधारणपूर्वकं जीवस्य ब्रह्मात्मतोषदेगाभ्यासदर्शनात् ॥ ३ ॥

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहाऽऽत्मनि ॥ ४ ॥

जीवप्रलयोऽप्यौपाधिक एव—

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्तिर्यग्वा च घटादिप्रलये
घटाकाशादिप्रलयस्तद्देहाद्युपापित्तपातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिप्रलये चेह
दार्ष्टान्तिकेऽप्यात्मनि जीवप्रलयः । यथा जीवा उत्पद्यन्त इत्युपा-
ध्युत्वचिनिमित्तं विकल्पनात्रम्, एवं जीवाः प्रलीयन्त इत्युपाधि-
प्रलयनिमित्तं विकल्पनात्रमेव । न स्वतन्त्रोपायुत्पत्तिः प्रलयो वाऽस्मि ।
तथा हि श्रुतिः 'स वा अरं पुरुषो जादमानः शरीरमभिमंषद्यमानः स
उत्कामन् भ्रियमाणः' (वृ. ४-३-८) इति । 'जीवापेनं वाच किण्ठेदं
भ्रियते न जीवो भ्रियते' (छां. ६-११-३) इति च । शरीरजन्ममरणा-
पेक्षया गौणोऽरं लौकिको जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशो न तु सुन्दरः ।
शरीरस्थाप्युक्तविधया विकल्पमात्रत्वात् न न एव परमार्थतो जन्ममरणे
इति जीवानामुत्पादः प्रलयो वा न यान्ताधिकोऽस्तीत्यवश्यम् ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुरादिभिः ॥ ५ ॥

एकस्मिन्वादे क्रियाफलभोगव्यवस्था—

सर्वदेहेष्वारभैरुत्वं एकस्मिन्नननरणागुम्वादिमन्त्रात्मनि सर्वात्मना
तत्संभवः. क्रियाफलसंरुधं च न्यादिति च आहुर्द्वैतितन्मान् प्रतीद-

मुच्यते । यद्यप्येकत्ववादे न क्रियाकारकफलतद्भोगादिकं परमार्थत्वेन विद्यते, तथा च न तत्र व्यवस्थाऽऽप्रवस्था वा शक्यचोदना । तथापि शरीराद्युपाधिभेदमुपगम्य तत्रिवन्धनजीवभेदं चैतच्चोद्यमुद्भाव्यते इत्यवगन्तव्यम् । नेयमपि चोदनाऽवसरं लभते । कुतः ? अत्रापि घटाकाशदृष्टान्तसद्भावात् । कथम् ? यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोपूमादिभिर्युक्ते संप्रयुक्ते न सर्वे घटाकाशास्तद्रजोपूमादिभिः संप्रयुज्यन्ते तद्विज्जीवा अपि प्रतिकार्यकरणसंघातं विभक्ता नैकस्य सुखादिभिः सर्वे संप्रयुज्यन्त इत्यर्थः ॥

आत्मभेदकल्पनमात्मनः संसारित्वकल्पनं वा न युक्तिमत् - -

अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके वा धर्मिभेदो दोषगन्धिता च न वस्तुवृत्तेन, किं त्वविद्याध्यारोपणयैवेत्यजानन् शङ्कते । नन्वेक एवाऽऽत्मेति । बाढम् । ननु न श्रुतं त्वया पूर्ववादिनाऽऽकाशवत्सर्वसंघातेष्वेक एवाऽऽत्मेति ? 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' (?) 'एको देव. सर्वभूतेषु गूढः' (श्वे. ६-११) इत्याद्याः खलु श्रुतयो घोषयन्त्येकत्वम् । यद्येतादृशश्रुतिबलादेक एवाऽऽत्माऽभ्युपगम्यते, तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चैतदस्ति । न ह्येकस्मिन् शरीरेऽनुभूतं सुखं दुःखं वाऽपरस्मिन्ननुभूयते । तस्मात् सुखदुःखादिष्ववस्थासिद्ध्यर्थमात्मनानात्ममभ्युपगन्तव्यम् । एकत्वावादिन्यस्तु श्रुतयः समानजातीयानेकानमविवक्षयेत्यन्यथा वा कथंचिन्नेया इति ॥

अत्र प्रष्टव्यमस्ति कस्येदं चोद्यं भवेदिति । न तावदिदं सांख्यचोद्यं संभवति । न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति येनैकस्य सुखं दुःखं वाऽपरस्य न भवतीत्युच्येत । पुरुषः खलु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः सुखदुःखादयस्तु बुद्धिधर्मा एवेति च तस्याभ्युपगमः । न चोपलब्धिमात्रस्वरूपस्य पुरुषस्य भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति

सांख्यस्य । ननु पुरुषभेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् तदुप-
पत्त्यर्थं पुरुषभेदः स्वीक्रियतेऽस्माभिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थ-
स्याऽऽनन्दसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो वाऽर्थः
पुरुषेषु भेदेन समवैति कश्चित्पुरुषः प्रधानव्यापारेण बध्यतेऽपरस्तु तेन
मुच्यत इति, ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मैकत्वे नोपपद्यत इति पुरुषभेद-
कल्पना युक्ता स्यात् । न च सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वाऽर्थो वस्तुत एव
पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्विशेषाश्चेतनमात्राद्यात्मानोऽभ्युपगम्यन्ते ।
अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिध्यत्सिद्धं भवेत्
तु पुरुषभेदप्रयुक्तमित्यतः पुरुषभेदकल्पनायां न प्रधानस्य पारार्थ्यं
हेतुः । न चान्यत् पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानम् ।
यत्तु 'जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं
त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥' (सां. का. ८) इति तद्वटाकाशन्यायेना-
प्युपाधिनिमित्तमेव न पुरुषबहुत्वनिमित्तमित्यपि सुशकं बन्धुम् । तस्मात्पर-
सत्तामात्रमेव चैतन्निमितीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् ।
परश्चायं पुरुष उपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केन-
चिद्विशेषेणैकस्मिन्पुरुषे सांख्यैः स्वीकर्तव्यम् । तथा हि तेऽपि वदन्ति ।
'तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । संसरति
बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥' (सां. का. ६२) इति ।
नानाश्रयत्वं तु निष्प्रमाणकमिति केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थ-
परित्यागश्च । अभ्युपगम्येदं सर्वमुक्तम् । यतो जगत्कारणत्वेन कल्पितं
प्रधानमेव तावन्नास्ति दूरे पुनस्तस्य पारार्थ्यचिन्ता । न हि केवलेना-
चेतनेन प्रधानेन प्रवर्तकचेतनरहितेन जगद्रचना, तदर्थं गुणसाम्यावस्थायाः
प्रवृत्तिः पुरुषप्रयोजनोर्दाशा वाऽवकल्पत इति प्रपञ्चितमेतच्छारीरके ।
तदेवमसिद्धं प्रधानमवलम्ब्य तस्य पारार्थ्यान्यथानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पना

निराधारा निरुपपत्तिका चेत्यलं परापशकुनाय स्वनासाच्छेदोद्यततांस्व-
चोदनापरिहारप्रयासेन ॥

यत्त्वाहुर्वैशेषिकादयः, इच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा
आत्मसमवायिनो गुणाः । ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेता
दृश्यन्ते । तेषां व्यवस्थान्प्रथानुपपत्त्याऽऽत्मभेदः सेत्स्यतीति । तदप्यसत् ।
स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशकत्वात्मन्यसमवायात् । न ह्यप्रदेशस्वाऽऽ-
त्मनः शरीरावच्छिन्नः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यते । कल्पमानोऽप्ययं
प्रदेशः कालानिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीर-
मप्येकमस्यैवाऽऽत्मनो नेतरेपामिति कथं नियम्येत ! तस्मात् संस्कार-
स्याऽऽत्मनि समवायः शक्यसाधनः । किं चाऽऽत्ममनसोः संयोगाद्भव-
समवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्यते । तथा च स्मृतिनियमानुपपत्तिः ।
स्मृतिरेवोपपद्यते नानुभव इति नियमानुपपत्तिः । अनुभवोत्पत्ति-
समये स्मृतिरेवोपपद्यते इत्यपि नियमानुपपत्तिः । तदुत्पत्तिप्रतिबन्धका-
भावात् । न च संस्कारानुद्घोषात् स्मृत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रापि कारणाभावात् । अदृष्टवशाद्धि तदुद्घोषोऽनुद्घोषो वा कल्पनीयः ।
तत्रादृष्टस्याप्याऽऽत्मसमवायकल्पने संस्कारवदेव हेत्वभावः, अस्यैवात्मन
इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावश्च । तुल्यन्यायान् । अपि च सिद्धे
स्वल्वात्ममनःसंयोगे स्मृत्युत्पत्तिप्रत्याशा । न च भिन्नजातीयानां
स्पर्शादिहीनानामात्मनां मनआदिभिः संबन्धो युक्तः । समानजातीयानां
स्पर्शादियुक्तानामेव हि स दृष्टः । किं चान्यत् । इच्छादयो आत्मनो
गुणा इति ते च समवायसंबन्धेन संबन्धन्त इत्येतदप्यसिद्धम् ।
न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवाया वा भिन्नाः
सन्ति परेषां येन गुणादिभिर्द्रव्यस्य संबन्ध उररीक्रियेत । द्रव्या-
धीनत्वं हि गुणादीनामभ्युपगम्यते । तथा च द्रव्यभावे भावात्तद-
भावे चाभावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागभवतीत्यापनति ।

तच्चानिष्टम् । अथात्यन्तं भिन्ना एव भिन्नलक्षणा द्रव्यादय इष्यन्ते । तत इच्छादयो गुणा आत्मनोऽत्यन्तं भिन्ना एवेति न तेषां तेन संबन्ध उपपद्यते । अयुतसिद्धानां द्रव्यगुणानां समवायलक्षणः संबन्धो न विरुध्यत इति चेत् । किमिदमयुतसिद्धत्वम् ? किमपृथक्कालत्वमथवाऽपृथग्देशत्वमाहोऽपिदपृथक्त्वभावत्वमिति विवक्तव्यम् । सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथक्कालत्वे तावदिच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वान्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मनाऽयुतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यन्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्मात्रप्रसङ्गात् । आत्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो हि मोक्षो नाम । अपृथग्देशत्वे च स्वाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः । पृथग्देशस्थाना पटतद्गुणानामयुतसिद्धभावो हि तथा प्रसज्येत । अथापृथक्त्वभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । तर्हि द्रव्यगुणनोरप्यपृथक्त्वभावत्वं स्यात् । तच्चानिष्टमिति । कश्चायं समवायो नाम द्रव्यादन्यो वाऽन्यो वा ? न तावदन्यः । पदार्थान्तरत्वाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गात् । अन्यत्वे च तस्य द्रव्येण संबन्धान्तरं वाच्यं यथा द्रव्यगुणनोरन्योन्यमित्तरूपप्रोक्तसंबन्धः समवायो कल्पन्त इहप्रत्ययगम्यः । संबन्धान्तरकल्पनेऽपि तस्य तस्यान्वः संबन्धः कल्प्य इत्यनयम्या न्यात् । समवायो निरसंबन्ध एवेति न तस्य संबन्धान्तरं वाच्यमिति चेत् । तर्हि समवायवतां द्रव्यगुणादीनां निरसंबन्धप्रसङ्गात् तेषां पृथक्त्वेन 'इदं द्रव्यम्', 'इमे गुणाः' इति प्रतीतिरनुपपत्तिः । उस्तुतस्तु समवायस्य संबन्धविश्यां अतिरेकेणास्तित्वे न किञ्चित् प्रमाणमस्ति । संबन्धिषडन्वप्रत्ययव्यतिरेकेण समवायशब्दप्रत्ययदर्शनान् नदन्तित्वमिति चेत् । न । एकस्यापि स्वरूपपररूपापेक्षया भिन्नशब्दप्रत्यययोग्यत्वोपपत्तेः । अथाप्यत्यन्तं पृथगेव समवायः समवायिभ्यः गुणादयश्च उच्यते इति क्रियते । ततो न्यस्यदस्यस्यैवद्वयोरिव उच्यते गुणादीनां परस्परसंबन्धानुपपत्तिरेव स्यात् । ततश्च द्रव्यादीनां गुणादीनामभ्युपगमां परिन्दन्ता

भवेत् । अपि चेच्छादयो नवाऽऽत्मगुणा इत्यभ्युपगमोऽपि तर्क-
विरुद्ध एव । उपजनापायवद्भिरिच्छादिभिर्गुणवत्त्वे रूपादिगुणवद्देह-
फलादिवदात्मनोऽपि साधयत्त्वं विक्रियावत्त्वमनित्यत्वं चेति दोषत्रयं
दुर्वारमेव स्वादिति ॥

आत्मनः सुखदुःखादिसंबन्धाभावोऽनुभवसिद्धः--

तदेवमात्मनः कयापि युक्त्या न सुखदुःखादिसंबन्धः संभवति ।
प्रत्यक्षं च तस्य सुखदुःखादिराहित्यं सुपुष्पादावनुभूयते । ये तु
सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शात् सुपुष्पावपि शातृत्वं सुखित्वं चानुवर्तत
एवेति मन्यन्ते ते स्वानुभवमपि सुपुष्टिविषयकमपलपन्ति, तद्विषयक-
जाग्रत्परामर्शमेव च बहुमन्यन्त इति न तेषां मतं ब्राह्ममित्यवोचाम ।

बन्धमोक्षादिव्यवहारोऽप्याविद्यक एव--

न च सुखदुःखादिभिः सर्वथाप्यसंबन्धे बन्धमोक्षाद्यभावाच्छास्त्रोप-
देशानर्थक्यं भवेदिति शङ्क्यम् । अविद्याकृतसंबन्धाभ्युपगमात् । यथा
द्याकाशस्य घटाद्युपाधिवशादविद्याध्यारोपितरजोभूममलादिदोषवत्त्वं तथा-
ऽऽत्मनोऽविद्याध्यारोपिनबुद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वेऽभ्युपगम्यमाने
बन्धमोक्षादयो व्यावहारिका न विरु-यन्ते । परमार्थतस्तु ते नैवाभ्युप-
गम्यन्ते । अतो न दोषः । सर्वथादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात्,
परमार्थतन्मदनभ्युपगमाच्च । परैरपि हि सर्वथादिभिरविद्याकृतदेहात्म-
व्यवहारादिकमभ्युपगम्यैव तदपह्वेन पुरुषार्थोपायोपदेशार्थं शास्त्रप्रवृत्तिरिति
लौकिकवैदिकसंन्यवहारव्यवस्था प्रदर्शयते । तथैव चास्माकमप्यविद्याकृत
आत्मभेदव्यवहारोऽस्तु न पारमार्थिक इति न शान्तोपदेशानर्थक्यम् ।
तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृथैव सार्धकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वर्ज्येषु निर्णयः ॥ ६ ॥

नामरूपकर्मभेदव्यवस्था--

कथं पुनरात्मभेदनिमित्त इव व्यवहार एकात्मत्वात्मन्त्रविद्याकृत एवोपपद्यत इति ? आत्मभेदे हि तात्त्विके भिन्नरूपवत्त्वं भिन्नकार्यवत्त्वं भिन्ननामवत्त्वं चेति सर्वोऽयं व्यवहार उपपद्यते । आत्मैकत्ववादे तु कथमिदमुपपद्येत ? नन्वविद्याकृतोऽयमित्युपपद्यते । न । तात्त्विकत्वे-
नोपलभ्यमानस्याप्याविद्यकन्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गात् ॥

अत्रोच्यते । आकाशदृष्टान्तेनैव परिहृतकल्प आशेषः । कथम् ? यथैह आकाश एकस्मिन् घटकरकापवरकाकाशाना मध्ये करकाकाश-
स्याल्पत्वं घटाकाशस्य महत्त्वमपवरकाकाशस्य च महत्त्वमिति रूपाणि भिद्यन्ते । तथा कार्यम् उदकाहरणं घटस्य, तद्वारणं करकाकाशस्य, शयनानुकूलत्वं चापवरकाकाशस्येति । तथा समाख्याश्च घटाकाशः करकाकाशोऽपवरकाकाशश्चेति च घटाद्युपाधिकृता भिद्यन्ते भिन्नभिन्नाः प्रतीयन्ते तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशो रूपादि-
भेदव्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतत्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्ति । न चाकाशो भेदव्यवहारोऽस्ति वस्तुकृतो घटादिपरोमाधिकृतं द्वारमन्तरेण । यथैतत् तद्वद्देहोमाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानात्पेष्वात्मसु निरूपणात् बुद्धिमद्विनिर्णयो निश्चयः कृत इत्यर्थः ॥

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवाऽऽत्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

जीवः परात्मनो न विकारावयवौ--

ननु दृष्टान्तोऽप्यसिद्धः । यतस्तत्र परमार्थकृत एव घटा-
काशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहारो नाविद्याकृत इति । नैतदस्ति । यस्मान् परमार्थाकाशस्य घटाकाशादिर्न विकारः । यथा सुवर्णस्य

रुचकादिर्विकारः । यथा वाऽपि फेनबुद्बुदहिमादिः । नाऽपि परमार्था-
काशस्यावयवो घटाकाशादिः । यथा वृक्षस्य शाखादिरवयवः । न
तथा महाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ । निरवयवत्वादाकाशस्य ।
तस्मान्न वस्तुकृत एव रूपादिभेदव्यवहारः, किं तु घटाद्युपाधिकृत एव ।
यथैष दृष्टान्तस्तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमर्थसतो महाकाशस्थानीयस्य
घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा न विकारावयवौ न विकारो नाप्य-
वयवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो नृपैव लौकिकानामित्यर्थः ॥

परमात्मनो विकारादिकल्पना निरुपपत्तिकाः--

केचित्तु 'विज्ञानमयः' (वृ. ४-३-७) इति श्रुत्या परमात्म-
विज्ञप्तिविकार एव जीव इति मेनिरे । 'क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' (वृ.
२-१-२०) इति श्रुतेः परमात्मनोऽवयव एव जीव इति चापरे ।
तदसत् । परमात्मनो नित्यनिरवयवत्वाद्विकारासंभवात् । सावयवत्वे ह्येक-
मेवाद्वितीयमिति श्रुत्यवधारणेन विरोधः स्यात् । परमात्मन एव च
संसारित्वमवयविन इवावयवगतो गुणो दोषो वेति । अनित्यत्वादि-
दोषाश्च स्युः परमात्मनो विकारित्वे सावयवत्वेवाभ्युपगम्यमाने । ये तु
जीवपत्योः प्रकारप्रकारिभावमाहुस्ते द्रव्यगुणदोर्मिन्नत्वेऽभिन्नत्वे च
दोषप्रदर्शनेनातीततरश्चोक्तविद्युतावेव प्रत्याख्याता । शरीरशरीरिभावं
प्रभाप्रभावद्वययोरिवांशाशिभावं च कल्पयन्तः कल्पनामात्रशरणा
इत्युपेक्ष्याः । न हि निरवयवचैतन्येऽप्यनेतनपदार्थेष्विव म्भरूपस्वभाव
भेदांशांश्यादिकल्पनाऽनुभवविरुद्धा मनसा कल्पयितुमपि शक्येति ।
तस्मादुपाधिकृत एव भेदव्यवहार इति नैवास्ति याम्नाविक्रो जीवभेद
इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्यवृद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

जीवात्मनि न पारमार्थिकं क्लेशादिमलम्--

अथाहुः केचित् । यदुक्तं नाऽऽत्मनो जीवो विकारोऽवयवो चेत्ते, अस्तु तद्यथा । उक्तयुक्तेः । स एव स इति तु न मृष्यामहे । यैलक्षण्यात् । परमात्मा हि नित्यशुद्धबुद्धयुक्तस्वभावः । जीवस्तु क्लेशकर्म-फलमलाशयैर्युक्तः । न हि परमात्मा क्लेशैरविद्यारागादिभिः कर्मभिः पुण्य-पापरूपैस्तत्फलभोगेन तद्वासनाभिर्वा जातुचित् संस्पृष्टः । तस्माज्जीवा-दत्यन्तमेव विलक्षणः परमात्मा सर्वैर्जीवैरुपास्यः । तमनवरतमुपासनया साक्षात्कृत्यैव जीवस्तत्सायुज्यं प्राप्नुयादिति युक्तमुपश्रामः । ब्रह्मात्मत्व-प्रतिपादकं तु शास्त्रमर्थवादो भविष्यतीति ॥

अत्रोच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि तथ्यत एव संसारदोषैर्मलिनत्वं स्यादात्मनः । वस्तुतस्तु नित्यशुद्ध एव सन्नात्मा परोऽविवेकिभिर्जीवत्वेन प्रतीयते व्यपदिश्यते चेत्युपपादितं घटाकाशनिर्दर्शनेन । यथा घटा-काशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीव-भेदबुद्धिकृतो जन्ममरणादिव्यवहार इत्युपपादितं यस्मात्, तस्मान् तत्कृतमेव जीवस्य क्लेशकर्मफलमलवत्त्वं न परमार्थतः । तमेतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिपुराह यथेति । 'यथैकस्मिन् घटाकाशे' (२-५) इत्यत्र घटाकाशस्य रजोवृमादिभिः संयुक्तत्वं यदनुदितं तत्र परमार्थदृष्ट्या किं त्वन्नव्यवहारदृष्ट्यैव । ननु विवेकिभिर्गपि तलमलिनमाकाशमिति व्यवहियते । सत्यम्, संव्यवहारमात्रालम्बनार्थं तु तत्र तु परमार्थत एव तलमलवदाकाशमिति ते मन्यन्ते । अतो न दोषः । तद्यथा लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोवृमादिर्मलमलिनं भवति, न तु गगनयाथात्म्यविवेकिनां तन्मलवदेव, तथाऽऽत्मा परोऽपि प्रत्यक्षोप-विज्ञाताऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानामुपाधिदृष्ट्यनुशीलिनां क्लेशकर्म-फलमैर्मलिनो जीव इत्यवभासते नाऽऽत्मविवेकवताम् । न ह्यपर

देशस्तुङ्क्त्वाप्यःयारोपितफेनतरङ्गादिमान् भक्ष्यपिपासादिदानामूपरयाथा-
त्म्यविवेकिनामपि । तथा नाऽऽत्माऽवुधारोपितक्लेशादिमलैर्मलिनो भवति
परमार्थदर्शिनाम् । नित्यशुद्ध एवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु ह्याकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

अविद्याकृत एव जीवजननमरणादिव्यवहारः--

आकाशदृष्टान्तसाम्यं सर्वत्राऽऽत्मनीति सप्रपञ्चं प्रदर्शनपूर्वकमुप-
संहरति -- मरण इति । यथा घटाकाशो घटनाशे न नश्यति,
तज्जन्मनि न जायते, घटे नीते न गच्छति, तदानयने च नागच्छति,
तस्स्थितौ च न तिष्ठति, तद्गुणैर्दोषैर्वाणुमात्रमपि न संबध्यते कि
त्वाकाशरूपेणैव सदाऽवतिष्ठते । असंसर्गित्वादमूर्तत्वात्, वस्तुतो घटस्यापि
तत्कार्यत्वेन तदनन्यत्वाच्च । अथ चोत्पद्यते प्रलीयते रजोधूमादिभिः
संयुज्यते चेत्यविद्याकृतो व्यवहारो भवति । एवमात्माऽपि सर्व-
शरीरेष्व्वाकाशेनाविलक्षण एव । न शरीरनाशे म्रियते, न शरीरजन्मनि
जायते, न शरीरगत्यागमनयोर्गच्छत्यागच्छति वा, न च तस्स्थितौ
तिष्ठति, तद्गुणैर्दोषैर्वाऽणुमात्रमपि न संबध्यते, कि तु स्वरूपेणैव नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेनावतिष्ठतेऽसङ्गत्वादविकारित्वाद् वस्तुतः शरीरादि-
संघातस्यापि तत्कार्यत्वेन तदनन्यत्वाच्च । अथ चाविद्याकृत. सर्वो जनन-
मरणादिव्यवहारस्तस्मिन् भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

संघाताः स्वप्नवत्सर्व आत्ममायाविसर्जिताः ।

आधिक्षये सर्वसाध्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

प्रतिबिम्बः सन् जीवः स्वस्य बिम्वात्मकतामवगन्तुमलम् । किं च बिम्बस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वदर्शनाद् ब्रह्मण एव तत्त्वज्ञानाश्रयत्वं भवेदस्मिन् वादे । अपि चैकतावगमेऽपि प्रतिबिम्बविच्छेदानिवृत्तिवदार्ष्टान्तिकेऽपि जीवस्य विच्छेदविभ्रमो नैव विनिवर्तते । अमूर्तस्य च ब्रह्मणः कथं प्रतिबिम्बसंभवः ? — इत्यादीन् दोषान् पश्यन्तोऽवच्छेदपक्षमेव ते निर्दुष्टं मच्यन्ते ॥

वयं तु पश्यामी न दृष्टान्तमात्रेण कस्यचिदप्यर्थस्य सिद्धिरसिद्धिर्वा भवेत् । न च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यं क्वचिदपि केनचिद्दर्शयितुं शक्यत इति सुधैवायं स्वयूध्यकलहः प्रकल्पित इति । न हि वेदान्तनये जीवो नाम परमार्थत एव परमात्मनः प्रविभक्तौ विद्यते, येनेत्थं जीवस्वरूपनिर्वचने निर्वन्धः कियेत । अविद्याकृत एव तु सर्वोऽयं जीवव्यवहार इति तद्विलयनेन तद्विपरीतमसंसारिस्वरूपं प्रतिपाद्यते वेदान्तेष्विति स्थितिः । अत्र तु युज्यत एव दृष्टान्तद्वयमपि । विवक्षितांशसंभवात् । वर्णितश्च घटाकाशदृष्टान्ते विवक्षितांशः । आकाशवत्सर्वगतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादात्मोपाधिभेदद्वोपापहृतदृष्टिभिरध्यारोप्यमाणैर्भेदैर्दोषैर्वा न संस्पृश्यत इति । तथा प्रतिबिम्बवादेऽपि भवत्ययं विवक्षितांशः । यथा ह्येक एव सूर्यो जलोपाधिभेदसंबन्धात् सूर्यकरूपेण भेदमनुभवन् जल्यर्मानुयार्या भवति वृद्धिहासादिभाक्त्वेन । अथ च स्वरूपेणोपाधिधर्मासंस्पृष्ट एक एवाऽवतिष्ठते । एवमेकोऽयमजाह्यात्मा कार्यकरणसंघातोपाधिभेदसंबन्धात् स्वाभासरूपेण भेदमनुभवन्नैव तद्धर्मान् भजत इव च प्रतीयमानोऽपि स्वरूपेणाऽविकृत एकरूप एवाऽवतिष्ठत इति । तथा च वचनं 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भित्ता बहुर्धुकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' (?) इति । तदेवमात्मनो जीवत्वमुपाधिवशादेव, परमार्थतत्त्वविकृतमेवाऽऽमस्वरूपमित्यलं केवलदृष्टान्तभेदावलम्बनेन प्रस्थानभेदकल्पनेनेति ॥ ३-१० ॥

अजाद्वयं ब्रह्म श्रुतिप्रमाणकम्

रसादयो हि यं कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

उत्तरग्रन्थसंबन्धः—

उत्पत्तिस्थित्युत्क्रान्तिगत्यागतिक्लेशकर्मफलमलवत्त्यादिदोषवर्जितमद्रय-
मात्मतत्त्वमाकाशवत् सदैकरूपमित्युपपादितमेतावता ग्रन्थेन । तस्यास्य
श्रुतिप्रमाणकत्वप्रदर्शनार्थं वाक्यान्वयुपन्यस्यन्ते । यद्यपि प्रपञ्चोपशमः
शिवोऽद्वैत आत्माऽऽगमादधिगतः । तथाऽपि स उपासनाशेषत्वेनैवोप-
दिष्टः श्रुत्या । उपासनापरतयैव च सर्वाणि वेदान्तवाक्यान्त्येकवाक्यतां
नेतव्यानि । अन्यथा जीवोत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिसिद्ध-
जीवोत्पत्तिभेदादिविरोधप्रसङ्गाच्चेत्येकदेशिशङ्काविचालितान्तःकरणानां मन्द-
मतीनामजाद्वयात्मदर्शनेऽविश्रामो माभूदिति तद्युत्पादनायाऽऽकाशदृष्टान्ते-
नैकमिन्नेवाऽऽत्मन्युत्पत्तिभेदाद्युपपत्तिः प्रदर्शिता । अयेदानीं श्रुत्यनु-
गृहीतैवेवमुपपत्तिरस्माभिरनुभवाङ्गत्वेन प्रदर्शिता न स्वाम्यहमात्रा । अजा-
द्वयात्मन्येव च सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यं न तु जाते ब्रह्मणीत्येतत्प्रदर्श-
नार्थं परो ग्रन्थः प्रारभ्यते ॥

आत्मैकत्वे तैत्तिरीयकश्रुतिप्रमाणम्—

तत्र तावत् तैत्तिरीयकस्य तात्पर्यमाह रसादय इति । रसादयो-
ऽन्नरसमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय आनन्दमय इत्येते ये कोशाः ।
अस्यादेः कोशा इव तदुपाधित्वेन पूर्वपूर्वस्यान्नरसमयादेरुचरोत्तरस्य
प्राणमयादेरपेक्षया बहिर्भावात् । य एतेऽन्नरसमयादयः कोशास्तैत्ति-
रीयके तैत्तिरीयकोपनिषदि ब्रह्मानन्दबहुधा व्याख्याता. विस्पष्टं
पक्षपुच्छादिप्रदर्शनपूर्वकमाख्याताः कथिताः, तेषां कोशानामात्मा परः ।

भवधार्यते ? किं च ज्ञानकाण्डवाक्यान्त्रपि जीवात्मनोः पृथक्त्वाभिधादीनि विद्यन्ते । 'वरति शोकमात्मचित्' (छां. ७-१-३) 'सोऽन्वेष्टव्यः सं विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'ब्रह्मविद्याभोति परम्' (तै. २-१) इत्यादीनि । न हि यः शोकतरणाभिधापी स एव परमात्मेति युज्यते । न च यः परमात्मनोऽन्वेष्टा स एवाऽन्वेष्टव्यः । नापि यो ब्रह्मविद्यया परं प्रेक्षते स एव ब्रह्मेति । तदेवं श्रुत्यापि जीवात्मनोः पृथक्त्वं प्रकीर्तितमिति कथमेकत्वस्यैव सामञ्जस्यमिति ?

अत्रोच्यते । प्रागुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थाभिधायुपनिषद्वाक्येभ्यः पूर्वं यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं प्रकीर्तितं तत्र परमार्थतः, किं तर्हि गौणं महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । न हि वचनमात्रात्कचिदर्थस्य सिद्धिर्भवेत्, किं तु तात्पर्यवतो वचनात् । अन्यथा बोधनं पचतीति प्रयोगात् पाककाल एवौदननिष्पत्तिः प्रसज्येत । यथा तु तत्र भविष्यन्तीमौदननिष्पत्तिमाश्रित्य पचतीति गौणः प्रयोगः, तथाऽत्रापि युक्तम् । न हि महाकाशघटाकाशादौर्भेदो मुख्य एव भवति घटाकाशावहारमात्रात् । यथा चेदं तथोत्पादितं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे । ननु 'नतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३-१), 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' (इ. २-१-२०), 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै. २-१), 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृतं' (छां. ६-२-३) इत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येषु जीवतत्संपातानामुत्पत्तिः श्रूयते । कर्मकाण्डवाक्येषु च जीवात्मभेदः प्रकीर्तित इत्युक्तम् । न । भेदवाक्यानामतत्परत्वात् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । कर्मकाण्डे नावत् स्वभाक्विक्रविद्यारूपान्निभेददृष्टव्यनुवादेन कर्माणि विहितानि । तथा च फलार्थिनां फलसाधनत्वेन सुसुक्ष्णामुपाचदुरितक्षयार्थत्वेन च कर्माणि विदधच्छासं न जीवात्मनोः पृथक्त्वेऽपि व्याप्रियते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । इह चोऽपनिषत्सूत्रप्रलयादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनो-

रेकत्वमेव प्रतिपादयितुम् । 'स यश्चात्रं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' (तै. २-८), 'अहं ब्रह्मास्मि' (वृ. १-४-१०), 'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इत्यादिश्रुतिभ्रस्तदवगमात् । 'अन्नोऽमावन्नोऽहमस्मीति न स वेद' (वृ. १-४-१०) इति नानात्वापवादश्रुतिभ्रश्चेत्यावेदितम् । यथा चोत्पत्तिश्रुतीनामेकत्वपरत्वमेव तथा तदनुपदमेव प्रतिपादयिष्यते । अत एवमुत्पत्त्यादिमित्यनिवृत्तकृत्वं श्रुत्या प्रतिपादयितं भविष्यतीति भाविनीमेकवृत्तिनाश्रित्य कर्मकाण्डेऽविद्याबल्लोकभेददृष्टानुवादोऽन्यार्थत्वाद् गौण एवेत्यवधेयम् । यत्कृतं 'तरति शोकमात्मवित्' (छां. ७-१-३), 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिग्रासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'ब्रह्मदिदाप्नोति परम्' (तै. २-१) इत्यदीन्मुपनिषद्वाक्यान्पि जीवात्मपृथक्त्वाभिधायीनि दिद्यन्त इति, तत्राप्ययमेव श्लोक आवृत्य व्याख्येयः । तत्रापि हि भाविनीमेकत्ववृत्तिमाश्रित्यैव गौणो लोकदृष्टिप्राप्तभेदानुवादः । न हि तन्मुखत्वं युज्यते । 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छां. ७-२५-२), 'परं ज्योतिरपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिव्यस्यते सं उच्यते परम्' (छां. ८-१२-३), 'स एकः' (तै. २-८) इति चोपसंहारदर्शनात् ॥

अथवा श्लोकस्योपनिषदोत्पत्तिवाक्यार्थनिर्धारणार्थपरत्वैव व्याख्यानं कर्तव्यम् । कथम्? यद्यपि 'तदैक्षत तत्तेजोऽमृजत' इत्यादिश्रुत्या कार्यकरणसंघातोत्पत्तिः परस्य जीवेनात्मना प्रवेशश्चोपदिष्ट इव, ततश्च जीवात्मनोः पृथक्त्वमपि श्रुत्युक्तमिति भाति, तथापि भविष्यद्द्वारा गौणं तत् । न हि तन्मुखत्वं युज्यते । कुतः? यदुत्पत्तेः प्राक्, उत्पत्तिवचनात् प्राक्, 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) इत्येकत्वं प्रकीर्तितम् । तदेव नैकतं 'तस्यै स आत्मा तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति प्रतिपादितं भविष्यतीति तां भविष्यद्वृत्तिमपेक्ष्यैतज्जीवात्मनोः पृथक्त्ववचनं, न तत्परं भवितुमर्हति । तदेवमुपनिषत्त्वपि

यत्र क्वचिद्गन्धमानं जीवात्मपृथक्तवं तद्भाविनीमेकत्वप्रतिपत्तिमपेक्ष्यैव
लोहदृष्टयनुवादोक्तं गौणमेवेति बोधम् । यथौदनं पचतीति प्रयोगे
तण्डुलेष्वौदनशब्दप्रयोगस्तद्वदिति ॥ १४ ॥

मृत्स्रोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽप्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

सृष्टिश्रुतीनामैक्य एव तात्पर्यम्—

ननु यद्यप्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयम् 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा. ६-२-१), 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्' (पे. १-१) इत्याद्यवधारणदर्शनात् । तथाप्युत्पत्तेरुर्ध्वं
जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इत्येवावगम्यते । ननु परिहृतोऽयं पक्षः
पूर्वमेव स्वप्नप्रदात्मनाशविसर्जिताः सघाताः, घटाकाशोत्पत्तिभेदादि-
वज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । नेत्युच्यते । श्रुत्वनुरूपत्वात् परिहारस्य ।
तत्र हि सृष्टिश्रुतीनां मिथ्यासृष्टिप्रत्यायकत्वमुक्तम् । न तद्भ्रुतिसम्मत-
मिथ । कुतः ? मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् । 'यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन
सर्वं मृन्नमं विज्ञातं स्यात्' (छा. ६-१-४), 'यथा सोम्येकेन
लोहमग्निना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्' (छा. ६-१-३),
'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' (वृ. २-१-२०), 'यथोर्गनाभिः सृजते
गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरापात्केश-
लोनानि तथाक्षरात् संभवतीह दिक्षम् ।' (मुं. १-१-७) इत्यादयो
हि दृष्टान्ता ब्रह्मणः सृष्टेः श्रुतिप्रणीताः । परिणामिनश्च मृदादयो
लोके सन्धिगताः । तत्रश्च ब्रह्मपरिणान एव जगदिति शास्त्रमि-
मतमिति गम्यते, न तु घटाकाशान् स्वप्नसंघातवद्वा मिथ्यासृष्टिमिति ।
तस्मादुत्पत्तिश्रुतिभ्योऽवगम्यतेऽनाद्वयब्रह्मणस्तद्वद एव जातमिदं सर्वं
जीवाश्च तद्वद एव सतः पृथग्भूता इति ॥

अत्र ब्रूमः । मैवं संस्थाः सर्वमिदं जातमेव श्रुतिप्रामाण्यादिति ।
 अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनामुत्पत्तिपरत्वानुपपत्तेः । 'न जायते म्रियते वा
 कदाचिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे' (का. १-२-१८), 'स वा एष महानज
 आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽगमो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) इत्यादिभ्यः
 श्रुतिभ्यः कूटस्थनित्यत्वेनावगतस्य ब्रह्मणः परिणामित्वानोगान्,
 जीवात्मैक्यप्रशंसनश्रुतीनां च बहुलमुपलम्भात् । मृदादिदृष्टान्तेष्वपि न
 परिणामित्वं विवक्षितम् 'यथा सोम्यैकेन मृत्विण्डेन सर्वं गृन्मयं विजातं
 स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेभ्येव सत्यम्' (छां. ६-१-१)
 इत्यादिना विकारजातस्य मिथ्यात्वाभिधानात् 'मृत्तिकेभ्येव सत्यम्'
 इति च कारणमात्रस्य सत्यत्वावधारणात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि तेजोऽ-
 बलानां ब्रह्मकारितोक्त्यनन्तरं तत्कार्याणामग्रादीनां कारणभूततेजोऽ-
 बलव्यतिरेकेणामाववचनात् 'अपागाद्रमेरुभित्त्वं वाचारम्भणं विकारो-
 नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' (छां. ६-४-१) इत्यादिना ।
 अन्ततो गत्वा 'पेतदात्सर्वमिदं सर्वं तत्सत्यम्' (छां. ६-८-७) इति
 परमकारणस्यैव सत्यत्वावधारणाच्च । अतः शुल्लनुरूपमेवेदं यत्पूर्वमुक्तं
 संघातानामात्ममायाविसर्जितत्वं घटाकाशोत्पत्तिभेदादियज्जीवानामुत्पत्ति-
 भेदादिरिति च । तच्चोक्तमुपपत्तिर इत एवोत्पत्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृष्य ।
 न तु स्वतन्त्रं तर्कमाश्रित्य । न चैवं मृष्टिश्रुतीनां पूर्वमेव मृपासृष्ट्यादि-
 विषयत्वस्योक्तत्वात् प्रकृतश्लोकारम्भो वृथेति शङ्कनीयम् । यतो जीव-
 संघातोत्पत्तिभेदादिकं श्रुत्युक्तं मृपासृष्ट्यादिविषयकमित्येतावत्तत्र प्रति-
 पादितम् । इह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनां जीवात्मैक्य एवैदं पूर्वमिति प्रति-
 पिपादयिष्योपन्नासः क्रियत इति विशेषः ॥

कथं पुनरन्यार्थत्वमुत्पत्तिश्रुतीनामिति ? उच्यते । या च मृल्लोह
 विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्नासैः सृष्टिरदिता प्रकाशिताऽन्यथान्यथा प्रति-

वेदान्तं भिन्नभिन्नप्रकारेण, स सर्वः सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्व-
बुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकम् । उक्तमिदं तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कारण-
मात्रस्य सत्यत्वावधारणात्सत्यत्तिपरता किन्तु कारणस्वरूपनिर्धारणपरतेति ।
तत्र दार्ष्टान्तिके कारणस्य सत्यत्वावधारणानन्तरं 'स आत्मा तत्त्वमसि'
(छां. ६-८-७) इति पदे पदे जीवस्य परमात्मत्वमुपदिष्टं दृश्यते । यदि
हि जीवोत्पत्तिः सत्यत्वेन विवक्षिताऽभविष्यद् भेदश्च, तर्ह्युपासनादि-
यत्नान्तरसाध्योऽवस्थान्तरनिवद्धश्च ब्रह्मात्मभाव इति न सिद्धवत्
'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति तदुपादिशत् । उपदिशति तु
श्रुतिः । अत इदं जीवस्य परमान्मत्व स्वयंसिद्धमेव श्रुत्या ज्ञाप्यत
इत्यवगम्यते । तस्मादन्यथाऽन्यथोदिता या सृष्टिः सा जीवात्मैक्य-
बुद्ध्यवतारायोपाय एव, न जीवजन्मभेदादिप्रतिपादनार्थमिति सिद्धम् ।
अत एव प्रतिश्रुति सृष्टिप्रक्रियाणां विगानेऽपि तेषामात्मैकत्वबुद्ध्यवतार-
प्राधान्यान्न वेदान्तानां व्याहतोपदेशकत्वदोषः प्रसजति । यथाहु
वार्तिककाराः 'प्रक्रियानियमो नापि पुंश्रुत्युत्पत्तिप्रधानतः । प्रतिश्रुति
विगीतिश्च प्रक्रियाणां समीक्ष्यते ॥ यथा यथा भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः
प्रत्यगात्मनि । सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थिता ॥'
(वृ. वा. १-४-४०१, ४०२) इति ॥

अस्ति चात्रान्यार्थप्रतिपिपादयिष्यान्वार्थकथने श्रौतो दृष्टान्तः ।
तद्यथा वाजसनेयके प्राणसंवादे वागाद्यामुरपाप्मवेधाद्याख्यायिका
कल्पिता दृश्यते । देवाः किल यज्ञेऽमुरानुद्गीथेनात्येतुं संकल्प्य वागादीन्
क्रमेणोद्गातृत्वेन वज्रिरे । तांश्च वागादीन् प्राणान् कल्याणविषयविशेषा-
सङ्गहेतोरमुराः पाप्मनाऽविध्यन् । ततो मुख्यप्राणमुद्गानार्थमुपगतवन्तः ।
तमपि पाप्मना वेदुं यतमाना पराभूता अप्यशक्नुवन्तोऽमुराः विनेशुरित्यादि
श्रूयते । तत्सर्वं प्राणस्य विशुद्ध्यादिगुणवत्तया वैशिष्ट्यबोधवतारायोपाय
एव । न तु परमार्थतो वागादीनां यथाकथितरीत्या सवाद्गतेषामुत्तक्रमेणो-

द्वातृत्वस्वीकारासुरपाप्मयेधादिकं च संजातमिति विवक्षयेति स्पष्टम् ।
 नद्विद्विहोःपत्रादिकथनमात्मैक्यबुद्ध्यवतारायैव न तादर्थ्येनेति गम्यते ।
 यथार्थस्रष्ट्यसंभवात् । तदप्यसिद्धमिति चेत् । यदुक्तं प्राणसंवादो मुख्य-
 प्राणश्रेष्ठ्यबोधवतारायैवेति, तदप्यसिद्धम् । देवतात्वेन वागादीनां
 संवादस्य याथाश्रयोपत्तेरिति चेत् । न । गात्वाभेदेष्वन्यथाऽन्यथा संवाद-
 श्रवणात् । यदि हि संवादः परमार्थ एवाभविष्यत्, एकरूप एव सर्व-
 शास्त्रान्वश्रोत्रत । विरुद्धानेकप्रकारेण नाशोऽप्यत । श्रूयते तु । तद्यथा
 वाजसनेयके वागादयः प्राणा उद्दानकर्तृत्वेनोपाचाञ्छान्दोग्ये तृती-
 धावयबोद्धारत्वेन । वाजसनेयके एव प्राणसंवादान्तरं कल्पितम् ।
 को नः श्रेष्ठ इति निश्चेतुं प्रजापतिमेत्य प्राणास्तद्रूपनानुसारेण
 यस्मिन्नुक्तान्ते शरीरं पापीनो मन्दते स एव श्रेष्ठ इति तद्विर्भरणार्थं
 क्रमेण शरीरादुत्क्रम्य प्रोपिता इत्यादि श्रूयते । छान्दोग्ये चैवम् ।
 प्रश्नोपनिषदि तु प्राणानां मुख्यप्राणेन स्वतन्त्रः संवादः प्राणस्यैव
 शरीरधारणसामर्थ्यनिर्भरणं च श्रुतम् । ऐतरेयके तु यत्सोऽक्रान्तौ
 शरीरपातो यस्य च प्रवेशे तस्योत्थानं स एवोक्तं भविष्यतीत्यन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां मुख्यप्राणस्योक्तत्वं निर्धारयामासुरित्याख्यापिकोपलभ्यते ।
 एवं वागादीनां परीक्षानुक्रमे संख्यानं च विगानं दृश्यते । तदेवं
 संवादस्य विरुद्धानेकरूपत्वाच्छास्त्राभेदेषु न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनां
 एक्यमवधारयितुम् । किन्नास्त्रिब वस्तुनि विकल्पासंभवात् । तद्योऽपि-
 चाप्येवमपि प्रत्येकम् । तथापि ह्यनेकप्रकारा मृष्टिः क्वचिदाकाशादि-
 क्रमेण, क्वचित्तेज आदिक्रमेण, क्वचिप्राणादिक्रमेण, क्वचिदक्रमेणैवेत्येवं
 क्रमाद्विद्वारको विरोधश्च प्रतीयते । कल्पसर्गभेदात् संवादश्रुतीनामुत्पत्ति-
 श्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेत् । न । निष्प्रयोजनत्वाद्
 यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न हि प्राणवैशिष्ट्यबुद्ध्यवतारं
 जीवात्मैकत्वबुद्ध्यवतारं च विहायान्यन् प्रयोजनं संवादोत्पत्त्यादीनां

विज्ञायते । कृतस्वप्नब्रह्मात्मत्वविज्ञानात् फलं श्रूयते 'स एष नेति
 नेत्यात्मा अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (वृ. ४-२-४), 'एतस्मिन्न-
 दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं
 गतो भवति' (तै. २-७), 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
 सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' (का. २-२-१२) इत्येवमादिवाक्येषु ।
 यथा प्राणवैशिष्ट्यबोधः सर्वत्र समानं प्रयोजनं तदुपासनाच्च तत्तत्फलम् ।
 अतश्च फलवत्संनिधौ श्रूयमाणमफलं तदङ्गमिति न्यायेन संवाद-
 श्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्यबोधोपायत्वं यथा, तथा सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मैक्य-
 दर्शनोपायत्वमिति युज्यते । न ह्यन्यत्प्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां
 शक्यं कल्पयितुमिति । ननु तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थत्वं कल्प्यताम् ।
 वागादीनाममग्न्यादिभावः श्रूयते । तथोपासनाच्चोपासकस्यापि वागादीना-
 मग्न्यादिभावप्रतिपत्तिः फलं स्यादिति ध्यानार्थत्वं संवादश्रुतीनाम् । एव-
 माकाशाद्युत्पत्तिप्रलयश्रुतीनामपि तत्क्रमेण 'मत्स्वरूपादेवोत्पत्तिस्तद्विपरीत-
 क्रमेण च मर्येव प्रविलय' इति ध्यानेन दृश्यविलयं कृत्वा निष्प्रपञ्च-
 ब्रह्मात्मना स्थितिः फलं भविष्यति । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति'
 (शत. ब्रा. १०-५-२-२०) इति श्रुतेरिति चेत् । न । तत्फलत्वा-
 भावात् । न हि वागादीनाममग्न्यादिभावप्रतिपत्तिः संवादध्यानफलम्, अपि
 तु वैशिष्ट्यध्यानफलम् । न च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मना स्थितिरुत्पत्तिप्रलय-
 ध्यानफलम्, अपि तु प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यविद्याध्यस्तन्वज्ञानफलम् । अतो न
 ध्यानार्थत्वं संवादश्रुतीनामुत्पत्त्यादिश्रुतीनां वा । न च प्राणानां कलहो-
 धनातन्वः, भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ वा । कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्ते-
 रनिष्टत्वात् । तद्ब्रह्मानाद्दि तत्प्रतिपत्तिरेव फलं स्यात् । तं यथा यथो-
 पासते इति श्रुत्युपदिष्टन्यायसाभ्यात् । तस्माद्यथा वागादिप्राणसंवादश्रुतयः
 प्राणवैशिष्ट्यबोधोपायताराय, तथोत्पत्तिश्रुतयोऽप्यात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव
 नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः । तथा च श्रुतिः सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य मदात्म

प्रतिपत्त्यर्थतां दर्शयति 'अनेन सोम्य शुद्धेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ' (छां. ६-८-४) इति । तस्मात् कार्यस्य कारणेनानन्वयत्वं बोधयितुमेवायं सृष्ट्युपदेश इति सिद्धम् । अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकल्पया ॥ १५ ॥

आत्मैकत्ववादे उपासनादिविधीनां गतिः--

अत्राशङ्कते । यदि पर एवाऽऽत्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परमार्थसन् 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) इत्यादिश्रुतिभ्यः, असच्चान्यत्, किमर्थेषमुपासनोपदिष्टा 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ. २-४-५), 'य आत्माऽ-पहतपाप्मा ... सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'स क्रतुं कुर्वीत' (छां. ३-१४-१), 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ. १-४-७) इत्यादिश्रुतिभिः ? कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' (?), 'एतद्वै जरामर्षं सत्रं यदग्निहोत्रम्' (शत. ब्रा. १२-४-१-१), इत्यादिभिरिति ? यद्यपि 'भविष्यद्वृत्त्या गौणं तत्' (३-१४) इत्युक्तन्यायेन गौणत्वेनापि विधयः संगमनीया भवन्ति । तथापि किमर्थं श्रुतिरिदमसत्यं भेदमाश्रित्य कर्मोपासने विधत्ते, अजाद्वयं तत्त्वमेव कस्मान्नोपदिशति ? - इति शङ्कितुराशयः । यद्यपि च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः', 'सोऽन्वेष्टव्यः' 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादिस्थलेषु 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यादिवददृष्टव्यप्रतिपत्तिं विवक्षिता । तथाप्यद्वयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं निदिध्यासनाख्यं दृष्टार्थमुपासनमुपदिष्टमेव । तथा 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति यत्नसाध्यसाधनान्तरविधानं विहितं

दृश्यते । तदेतत्कथंचन नोपापत्स्यत यदि परमार्थत एक एवाऽऽत्मेति
श्रुत्यर्थः स्यादित्याक्षेपः । अथवाऽऽगमोपपत्तिभ्यामजाद्वयमेव परमार्थ-
त्त्वमिति प्रतिष्ठापिते का तर्ह्युपासनादिविधीनां गतिरिति बुभुक्षोस्यं
प्रश्न इति श्लोकावतरणिकां कृत्वा तदुत्तरत्वेन व्याख्येयः श्लोकः ॥

अत्राऽऽह सिद्धान्ती । गुणु तत्र कारणं किमर्थेयमुपासना उपदिष्टेति ।
आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । आश्रमशब्दस्य द्वाश्रमिपरत्वेन प्रयोगो दृष्टः
'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः' (आ. ध. २-२-२९) इत्यादिस्थले ।
वर्णिनश्च मार्गगा इति द्रष्टव्यम् । आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।
आश्रमा 'वर्णिनश्च त्रिविधाः । कथम् ? हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना
निकृष्टा मनुष्यपितृलोकरूपसाध्यविषया दृष्टिर्दर्शनसामर्थ्यं येषां ते हीन-
दृष्टयः । तेभ्यः कर्माणि विधातव्यानि । मध्यमा देवलोकविषया आत्म-
प्राप्तिविषया वा दृष्टियेषां ते मध्यमदृष्टयः । तेभ्यो दृष्टादृष्टार्था
उपासना विधातव्याः । उत्कृष्टा सर्वोत्तमा अद्वितीयात्मविषया दृष्टियेषां
त उत्तमाश्रमिणः उत्कृष्टदृष्टयः । तेषामजाद्वयात्मतत्त्वनिष्ठोपदेष्टव्या ।
तदेवं वर्णाश्रमिणो हीनमध्यमोत्तमदृष्टित्वेन त्रिविधा विद्यन्ते न
सर्वेऽद्वयात्मोपदेशार्हा यस्मात् तस्मात् तदर्थं मन्दमध्यमाधिकार्यर्थम्
उपासनोपदिष्टेयं कर्माणि च । तथा हि श्रुतिः 'सोऽयं मनुष्य-
लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोकः' (बृ. १-४-१६) इति लोकविशेषप्रेप्सुम्य एव कर्मोपासने
विशिष्योपदिशति । यदपि 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृ. २-४-५),
'सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञामितव्यः' (छां. ८-७-१), 'आत्मेत्येवोपासीत'
(बृ. १-४-७), इति चैवंजातीयकं विधिच्छ्रायं वचनम्, तदपि परम-
पुरुषार्थिनां बहिर्मुखानां स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिविषयाद् विमुखी-
कृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तनार्थमित्यदोषः । 'आत्मतत्त्वान्वेषणे स्वयं
प्रवृत्तानां तु जीवात्मैकत्वमेवोपदिश्यते 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृ.

२-५-१९), 'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इत्यादिभिर्न तूगमनम् । तदेवं मन्दमध्यमाश्रमवर्गीर्थमुपासनेगमुपदिष्टा कर्माणि च । न त्वात्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितोत्तमदृष्ट्यर्थम् । तद्दृष्ट्या क्रियाकारकफल-व्यवहारानंभवात् 'तत्केन कं पश्येत्' (बृ. २-७-१४) इत्यादिश्रुतेः ॥

ननु सर्वेषामपि ज्ञानमेव किं नो गदिश्यते ? अनृतद्वैतावलम्बनेन स्वप्रामाण्यविधातमप्यविगण्य्य किमिति वेदेन कर्माण्युपासनानि च विधीयन्त इति ? दयालुत्वाद्भेदस्येति ब्रूमः । दयानुर्हि भगवान् वेदो ये येऽधिकारिणो यथा यथैव प्रवर्तन्ते तांस्तांस्तथातथैव पुरुषार्थो गय-प्रदर्शनेनानुगृह्णाति । अधिकारिणश्च हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टव इत्युक्तम् । तत्र मन्दमध्यमाधिकारिणां विविधमनोभूमिकानु स्थितानां तत्तद्भूमिकानु-गुणं यथाप्रसिद्धमेव द्वैतमाश्रित्य तत्तत्फलसाधनत्वेन कर्मभेदानु-पासनाभेदांश्च विधत्ते, न त्वात्मज्ञानम् । तेषामधिकारिणां परमपुरुषार्थं प्रत्यनर्थित्वात् । अतो येऽत्यन्तबहिर्मुखाः कामिनस्तेषां कामानुगुणं काम्य-कर्मभेदविधानेन, ये वर्णाश्रमाभिमानिन आमुष्मिकफलवाञ्छिनश्च तेषां तत्तद्दर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मविधानेन, येऽन्तर्मुखाः कामिनस्तेषां तत्तत्फलकोपसनाविधानेन, ये मनुष्यवितृलोकवोर्विरक्तास्तेषां देवलोक-साधनोपासनाविधानेन चाऽनुगृह्णाति । न चैवमनृतद्वैतावलम्बनेन कर्मादि-विधानाद्भेदस्य प्रामाण्यविधातः । यथाप्रसिद्धमेव क्रियाकारकादि-भेदमनूय पुरुषार्थो गयमात्रप्रदर्शनात् । द्वैतस्यत्वानवधारणाच्च ॥

न च कर्मणामुपासनानां वा विधान एव वेदस्य परम-तात्पर्यमस्ति । न हि मन्दमध्यमाधिकारिणामर्थाय तानि साधनानि विदधदपि तांस्तत्रैव स्थिरीकरोति किं तु सन्मार्गगाः सन्तन्तत्तत्फल-क्षयदर्शनेन निर्विण्णाः कथमिमांमुत्तमाभात्मैकत्वदृष्टिं क्रमेण प्रामु-युरित्यनुकम्पयैव तानि तानि साधनान्युपदिशतीत्येतत् तत्र तत्र कर्म-

निन्दयोपासननिन्दया चाऽऽवगम्यते । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽ-
स्मिँहोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य
तद्भवति' (वृ. ३-८-१०), 'एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढा जरा-
मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति' (मुं. १-२-७), 'यन्मनसा न मनुते
येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (के. ६),
'नैतावता विदितं भवति' (वृ. २-१-१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
दृश्यते च कर्मणामुपासनानां च ज्ञानार्थत्वम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (वृ. ४-४-२२),
'सर्वे वेदा यत्पदमाभनन्ति तपांसि सर्वाणि च दहदन्ति । यदिच्छन्तो
ब्रह्मचर्यं चरन्ति तप्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि' (का. १-२-१५), 'यः
पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषममिध्यायीत ... परात्परं
पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्र. ५-५), 'उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः
क गमिष्यसि' (वृ. ४-२-१) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र कर्मणां सत्त्व-
शुद्धिजननेन मुमुक्षोः प्रत्यक्प्रवणतामुत्पाद्य ज्ञानयोग्यताधाने विनियोगः,
उपासनानां त्वपरब्रह्मविद्यारूपाणां कालान्तरे ब्रह्मलोके ज्ञानजनने,
निदिध्यासनरूपाणां त्विहैवाऽऽत्मैकत्वज्ञाने इति विवेकः । ज्ञानोपदेशात्
परं तु न कर्म बोधासना बोधदिश्यते । न चोपदेष्टुं शक्यते तदा
किञ्चिदापि । वाक्यजनितज्ञानेन सर्वस्यापि देहेन्द्रियादेरनात्मनो रज्जुसर्प-
वदत्यन्तं बाधात्पुनः कर्तव्यशेषानुपपत्तेः । तदाहुः संप्रदायविदः 'गौण-
मिध्यात्मनोऽसत्ये पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं
कथं भवेत् ॥' इति । श्रुतिभ्यश्चैवमवगम्यते । 'पितृदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विजज्ञौ'
(छां. ६-१३-३), 'आत्मैवेदं सर्वमिति ... स स्वराद् भवति'
(छां. ७-२५-७) इत्यादिभ्यः ॥ १६ ॥

अद्वैतदर्शनस्य द्वैतदर्शनैरविरोधः

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परम्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

द्वैतिदर्शनं न सन्न्यग्दर्शनम्—

नन्वेवं कर्मोपासनाविधायकश्रुतीनां मन्दमन्दमाधिकार्यनुग्रहार्थं विहितत्वाद्द्वयात्मदर्शन एव श्रुतेः परमतात्पर्यमित्यस्तु विधिव्याक्यैरविरोधः । मतान्तरैस्तु विरोधो दुष्परिहर एवास्य दर्शनस्य । कापिलादिदर्शानान्यपि खलु सम्प्रदर्शनापदेशेनैव प्रवृत्तानीति । न । यस्माच्छास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वाद्द्वयात्मदर्शनमेव सम्प्रदर्शनम्, तद्वाङ्मन्यमित्यादर्शनमन्यन् । शास्त्रस्याद्वैतात्मन्नेव तात्पर्यस्य प्रसाधितत्वान् तद्वाङ्मन्यं तावद्वैतदर्शनानां सिद्धमेव । युक्तिवाङ्मन्यं न तेषां शारीरकमीमांसायां दर्शितमिति नेह प्रयच्छते । दर्शितं न द्वैतमात्रस्य वैतथ्यमिहापि पूर्वस्मिन् प्रकरणे । तदेवं शास्त्रयुक्तिवाङ्मन्यत्वाद् द्वैतदर्शनानां न तैर्मिथ्यादर्शनैरस्य विरोधः शङ्कनीयः ॥

न केवलं शास्त्रयुक्तिवहिष्कृतत्वान्मिथ्यादर्शनं द्वैतिनाम्, किं तु रागद्वेषादिदोषास्पदत्वाच्च । कथम् ? स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वस्वसिद्धान्तरचनानियमेषु द्वैतिनः कापिलादयो निश्चिनाः, एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति । एष एव परमार्थो नान्य इत्येको नियमः, एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति चापरः । तद्यथा कापिलदृष्टयनुसारिणस्तावत् प्रधानं त्रिगुणात्मकं नानापुरुषाणां भोगभोगार्थं महदादिक्रमेण परिणमते, तदेव च जगदुपादानकारणमिति मन्यन्ते । वाणादाद्य परमाण्व एव तन्नुपटन्यायेन दण्डादिक्रमेण जगद्धारभन्त इति मन्यन्ते । सांख्यानमिति प्रधानं नानुमन्यन्ते तदभिमतसत्कार्यवादं

वा । बुद्धानुयायिनस्तु केचित्पञ्चस्कन्धद्वादशाद्यतनान्यष्टादशधातव
इत्येतत्सर्वं बाह्यमाध्यामिकं च त्रिष्वप्यध्वसु वस्तुसदस्तीति मन्यन्ते ।
स्वासाधारणप्रक्रियया परमाणुवादमप्यनुमरन्तोऽपि भोक्तारमीश्वरं वा
काणादाभिमनं नैवानुमन्यन्ते । केचित्तु बौद्धाः क्षणिकविज्ञानसन्तान एव
मर्त्यव्यवहारनिर्वोदितमिमन्यन्ते । आर्हताः पुनर्जीवाजीवाख्यौ द्वावेव
पदारथौ नानाप्रकारेणावस्थितौ मन्यन्ते । सर्वत्र च स्याद्वादमाश्रित्या-
नैकान्तिकत्वमेव वस्तुतत्त्वमिति ब्रुवते । जीवात्मानं च शरीरपरिमाणं
संकोचविकाससम्भावं स्वीकुर्वते । तदेवं द्वैतिनां विधाभेदाः परः
शतं विद्यन्ते । ते च सर्वेऽन्योन्यसिद्धान्तनियमाङ्गीकारेणैव तत्त्वं
नान्यत्, एवमेव चेदं सिद्ध्यति नान्यप्रक्रिययेति तत्र तत्र स्व-
प्रक्रियाभेदेऽनुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं द्विपन्तीत्येवं राग-
द्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तव्यवस्थादर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्त
इति प्रसिद्धमेतत् । अयं तु तैरन्योन्यविरोधिभिरसदीयो वैदिक आत्मैकत्व-
दर्शनपक्षो न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिमिराघाते तैः स्वस्य विरोधो
न जायते तद्वदयं पक्षस्तैर्न विरुध्यते । सर्वानन्यत्वादात्मन इत्यर्थः ।
एवं रागद्वेषानास्यदत्त्वादात्मैकत्वदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः । उक्तं
हि पूर्वं 'तस्मादद्वयता शिवा' (२-३३) इति ॥ १७ ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

अपरमार्थद्वैतेनाद्वैतस्य न विरोधः--

केन हेतुना तैरयं न विरुध्यत इति ? उच्यते । अद्वैतं
परमार्थो हि यस्माद् द्वैतं नानात्वं तस्याऽद्वैतस्य भेदसद्भेदः ।
तस्य कार्यमुच्यत इत्यर्थः । यथा मूलस्य तरुशाखादि । कथमस्यार्थस्य
सिद्धिरिति ? 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् तदैक्षत

बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृजत' (छां. ६-१२-२, ३) इति श्रुतेः । सदद्भ्यात्मन एव तेजआदिद्वैतस्य कार्यत्वाद्यगमात् । 'सन्मूलाः सोग्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' (छां. ६-८-६) इति च । उपरचेध्वैतदेवम् । स्वचित्तस्पन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ च द्वैताभावात् । ततश्च चित्तस्पन्दनयुते स्वप्रादाविव दृष्टस्य द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वोपपत्तिः । न च कारणं सदद्वैतमपरमार्थैः स्वकार्यैर्विरुध्यत इति युक्तम् । तेषां द्वैतिना तु परमार्थतथाऽपरमार्थ-धोभयथापि द्वैतमेव । यथा सांख्यानां परमार्थमृतं द्वैतम् अपरमार्थाभि-मतेन क्राणादद्वैतेन विरुध्यते, तद्विपर्ययेण च क्राणादानां द्वैतदर्शन-मपरमार्थाभिमतेन सांख्यद्वैतदर्शनेन विरुध्यते । तदेवं समकक्षित्वाद्वैत द्वैतेन विरुध्यत इति युक्तम् । इत्थं च तेषां पूर्वपक्षे सिद्धान्तेऽपि द्वैतस्यैव परमार्थत्वात्, स्वस्वप्रक्रियाणां च सर्वासामपि सिद्धान्तत्वे-नैवाभिनिवेशात्, क्रियास्विव वस्तुनि विकल्पानवकाशाच्च सर्वस्या अपि द्वैतदृष्टेः प्रतिपन्नतर्कपराहतत्वेन भ्रान्तत्वमेवाऽवर्सायते । न हि सांख्य-स्यान्यस्य वा कस्यचिद्द्वैतिनो दर्शनं सर्वसंप्रतिपन्नमिति सर्वेद्वैतिभिः परिगृहीतमस्ति येन तस्याऽभ्रान्तत्वमवतिष्ठेत । अद्वैतस्य तु सुषुप्ताद्यनु-भवानुगृहीतस्य केनाप्यप्रत्याग्येयत्वादस्य दर्शनमभ्रान्तमित्यकारणेनाप्यनु-मन्तव्यमित्यस्ति विशेषः ॥

यदि चेवं तेषां द्वैतदृष्टिर्भ्रान्तानामस्माकं त्वद्वैतदृष्टिर्भ्रान्तानाम्, तर्हि तेनायं हेतुनाऽस्यत्पक्षो न विरुध्यते तैः । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (बृ. २-५-१९) इत्यात्मनोऽविद्याप्रज्ञानिमित्तत्वध्रवणाद्बहुत्व-त्वस्य । 'न तु तद् द्वितीयमस्ति सतोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' (बृ. ४-३-२३) इति चाऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण द्वितीयस्याऽभावध्रवणाच्च सुषुप्ते । यथा हि मत्तगजारूढो योध उन्मत्तं भूमिष्ठं कंचिद्दृष्ट्वा 'गजा-रूढोऽहं बाह्वय मां प्रति हस्तिनम्' इति ब्रुवाणमपि तं प्रति न बाह्वय-त्युन्नतोऽयमिति जानन्नविरोधबुद्ध्या, तद्बद्वैतान्माविदपि द्वैतिनो भ्रान्त-

स्वेन पश्यन् तैः सह विवादं कर्तुमुद्युक्ते । यतः परमार्थतो ब्रह्म-
विदात्मैव तेषाम् । तेन हेतुनाऽयमस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥

अद्वैतपक्षस्य शून्यवादाद्वैतलक्षण्यम्—

अत्र यद्यपि शून्यवादिनो न द्वैतिनः, मदसदादिदृष्टीनां
द्वैतान्तर्भूतानां सर्वांगमपि आन्तित्वेन निराकरणात्, स्वाभिमतदृष्टि-
विशेषाभावाच्च । तथा च तेषामप्यद्वयवादिनां दर्शनमविरुद्धमेव
द्वैतिदर्शनैरिति प्रत्यवस्थातुं शक्यते । तथापि प्रतीत्यसमुत्पाददर्शन-
बलादेव केवलात् सर्वस्य द्वैतस्य स्वभावशून्यत्वमवसेगमिति कृत्वा
सर्वदृष्टिनिःसारणार्थं तत्तद्दृष्ट्यनिष्टप्रसञ्जनरूपतर्कमात्रसमाश्रयणात्, तर्क-
मात्रस्य द्वैतावलम्बनं विना प्राणधारणाभावात्, तर्कस्यापि नैऋत्याभावाच्च
तर्कैव साधने दोषस्य तादवस्थानपायात्, भावनाप्रकर्षेण सर्वशून्यता-
दर्शनस्य वैयक्तिकानुभवमात्रत्वात्, प्रतिपक्षभूतैर्विज्ञानवादिभिस्त्वादृशा-
नुभवस्यान्यथैव नयनात्, तत्राविरुद्धत्वकल्पनं प्रतिज्ञामात्रेणेति
भवति । इह पुनर्द्वैते सार्वत्रिकानुभवानुसारेणावस्थात्रितप्रपरीक्षापूर्वक-
मागमोपपत्तिभ्यामवधारिते न तादृशविवादावसरो मनागर्षाति वैषम्यम् ।
यत्कारणं द्वैतिदर्शनानां जागरितैकदृष्ट्या लब्धात्मकत्वाच्च तैर्म्य विरोधः
शक्यशङ्कः । त्रिभूतवस्त्रेकत्वस्यैव प्रतिविम्बानेकत्वप्रतीतिमात्रेणे-
त्यनवद्यम् ॥ १८ ॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथंचन ।

तच्चतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

द्वैतस्य परमार्थत एवाद्वैतकार्यत्वे दोषः—

द्वैतमद्वैतभेद उच्यत इत्युक्तम् । अत्र स्यात् कस्यचिदागहा
द्वैतमपि तर्कद्वैतवत् परमार्थसदिति । न हि परमार्थबीजकार्यं सद् वृक्षादिकं
न परमार्थसदिति युज्यते । तदेतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह — मायया भिद्यत

इति । अयं भावः । अत्र द्वैतस्य सत्यत्वं ब्रुवन् प्रष्टव्यः किं द्वैतं नाम सदद्वयात्मनोऽनन्यदुतान्यदिति । यद्यनन्दत् तर्हस्तु तस्य सत्यत्वमपि । न हि वयमद्वैतस्य सत्यत्वं वारयामः । अधान्यदेव वृक्षादिकमिव बीजात् परमार्थतो भिद्यमानमित्युच्यते, तत्र । निरवयवत्वादात्मनः, बीजवदुपमर्दाद्यभावाच्च । न ह्यात्मा स्वात्मानं बीजवदुपमृद्य द्वैतात्मना परिणमते । सावयवं हि स्वावयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा बीजं स्कन्धशाखादिभेदैः, मृदा घटघटिकोदञ्चनादिभेदैः । तस्मात् परमार्थसदद्वैतं माययैव द्वैतरूपेण भिद्यते चन्द्र इव तैमिरिकानेकचन्द्रभेदैः रज्जुरिव च सर्पधारादिभिर्भेदैः । नान्यथा निरवयवमजं कथंचन केनचिदपि प्रकारेण — सांख्याद्यभ्युपगतपरिणामक्रमेण वा वैशेषिकाद्यभिमतारम्भक्रमेण वा — न भिद्यत इत्यभिप्रायः । परमार्थचन्द्र एव हि तैमिरिकदृष्ट्याऽनेकचन्द्रात्मना गृह्यते । रज्जुरेव च मन्दान्धकारदूषितदृष्ट्या सर्पधाराद्यात्मना । न तु परमार्थत एवानेकचन्द्रा लोकदृष्टचन्द्रव्यतिरेकेण सन्ति रज्जुव्यतिरेकेण वा सर्पादय इति ॥

ननु तत्त्वत एवाद्वैतं द्वैतात्मना परिणमते प्रधानादिवन्, द्वैतमारभते वा परमाण्वादिवदित्येव युक्तो न स्यादिति ? अत्रोच्यते । तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यजत्वं जह्यादद्वैतम् । तथा चामृतं सन्मर्त्यतां व्रजेत् । अजत्वाद्धीदमद्वैतममृतं भवति । 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ. ४-४-२५) इति श्रुतेः । तत्त्वतो भिद्यमानं तु जनिमत्त्वान्मर्त्यतां व्रजेत् । अद्वयं च द्वैतमारभते चेति विप्रतिपिद्धम् । अनेकापेक्षत्वादारम्भस्य । किं च तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यद्वयं स्वस्वभावं हित्वा सद्वयं भवेत् । यथाग्निः स्वभावमौष्ये हित्वा शीतना व्रजेत्तद्वत् । तद्यानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । न हि भावाना स्वभाववैपरीत्यप्राप्तिः केनचित् प्रमाणेन निद्धा । सर्वत्रयहारलोपप्रसङ्गश्च स्याद्वन्तुनः स्वभाववैपरीत्ये ।

सर्वत्रानाश्वासात् । तस्मादजममृतमद्वयमात्मतत्त्वं मायैव भिद्यते न परमार्थतः । तस्मान्न प्रतीतरूपेण परमार्थसद् द्वैतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अजस्वभावस्य ब्रह्मणो जात्यभ्युपगमे दोषाः

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेप्यति ॥ २० ॥

जातब्रह्मवादे मतद्वयं तदोपथ--

ये तु पुनः केचिदुपनिषदास्यातारो ब्रह्मवादिनो वावदूकाः अजात-
स्यैव भावस्याऽऽत्मतत्त्वस्य स्वभावतोऽमृतस्य जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति ।
- कथम् ? तत्र केचित् तावत् ब्रह्मणो द्वैताद्वैतता जीवस्य ब्रह्मविकारतां
परस्माद् मित्राभिन्नतां चाभ्युपगच्छन्ति, केचिच्छूपाधिवाद्भिन्नाभिन्नोऽपि
परस्माज्जीव उपाधिनाशे परैकतां गच्छतीति वदन्ति । अन्ये
पुनर्जीवब्रह्मणोरभिविस्फुलिङ्गवदंशांशित्वमिच्छन्तीत्येवमादिप्रक्रियाभेदाङ्गी-
कारेण येऽजस्यामृतस्य ब्रह्मण एव जातिमिच्छन्ति - तेषां जातं
चेद् ब्रह्म तदेवावश्यं मर्त्यतामेप्यतीत्युक्तं स्यात् । जातस्य हि भ्रुवो
मृत्सुरिति । तैस्तु वक्तव्यं सोऽजातः स्वभावतो ह्यमृतो भावः सन्नात्मा
कथं मर्त्यतामेप्यतीति ? न कथंचन मर्त्यतामेप्यत्यमृतस्वभावधेत् ।
न हि वस्तुनः स्वभाववैपरीत्यं कस्यचिदिष्टमित्यभिप्रायः ॥

आधुनिकजातब्रह्मवादस्तन्निरासश्च--

ये चाधुनातना वर्णयन्ति - चिदचिच्छरीरकं ब्रह्म । तत्कदाचिन्
स्वस्माद्भिन्नसत्त्वपदेशानर्हातिसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति ।
तत्कारणावस्थं ब्रह्म । कदाचिच्च विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरम् ।
तच्च कार्यावस्थम् । तत्र कारणान्नस्यस्य कार्यावस्थापत्तौ अचिद्वंशस्य कारणा-

वक्ष्यायां शब्दादिविहीनस्य भोगत्वाय शब्दादिमत्तया स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति । चिदंशस्य च कर्मफलविशेषभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानविकासरूपविकारो भवति । उभयप्रकारत्रिशिष्टे नियन्त्रंशे तदवस्तुतदुभयविशिष्टत्वरूपविकारो भवति । कारणावस्थाया अवस्थान्तरापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः इत्यादि । तेषां न स्वभावेनाजं ब्रह्म । तस्मावस्थान्तरापत्तिरूपस्य जन्मनस्तैः कण्ठरवेणाभ्युपगतत्वात् । स्वप्रकारगतोभयविधविकाराभाववद्ब्रह्मेति चाभ्युपगमनात्रं तेषाम् । न हि विशेषणद्वयं विशिष्टात् पृथग्भूतं येन विशेषणविकारेऽपि विशिष्टमविकारीत्युच्येत । न हि 'देवदत्तः स्वावदवविशेषगतवेदनया वेदनायाक भवतीति । ननु 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (बृ. ४-४-२५) इति श्रुतेरेतस्मिन्धर्तीति चेत् । न । ज्ञापकत्वाच्छास्त्रस्य । विद्यमानार्थस्य ज्ञापकं हि शास्त्रं न तु कारकमिति नैतद्ब्रह्मचनयलादपि विशिष्टस्याविकारित्वं न्वायविरुद्धं सिध्येत् । किं च नैतद्ब्रह्मं ब्रह्मणस्त्वदुक्तोभयविधविकारनिषेधपरं भवितुमर्हति । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (४-४-२२) इत्यनेनैकवाक्यत्वाय जीवात्मन एवामृतेन परैकत्वं प्रदर्श्य तदेकव्यविदो ब्रह्मभावप्रदर्शनेनोपसंहारात् 'अमयं वै ब्रह्म भवति च एवं वेद' (बृ. ४-४-२५) इति । किं च 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' (छां. ६-२-६) इति । ब्रह्मण एव स्वयं बहुभवनसंकल्पः ध्रुयते । तत्र मुह्यन्वृत्त्योपपद्यते यदि प्रकारगतवहुत्वं ब्रह्मणोऽपि न भवति । अथैतदप्यस्त्वित्युच्यते, न तर्हि प्रकारगतविद्याराभाववद्ब्रह्मेति सिद्धान्तहानिः प्रसज्यते । किं चान्यत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१), 'आत्मा वा इदमेक एवाम आसीद्वान्यन् किञ्चन मिपन्' (ऐ. १-१) इत्यादयः श्रुतयः नृष्टेः प्राग्ब्रह्मण एकत्वावधारणपरा. कुप्येरन् यदि तदानीं चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म म्यात् ।

तथा 'तत्त्वमसि' (मां. ६-८-७), 'अहं ब्रह्मासि' (वृ. १-४-१०), 'अयमात्मा ब्रह्म' (मां. २, वृ. २-५-३) इति जीवब्रह्मैकत्रोपदेश-
 पराः श्रुतयो निष्कारणं मुख्यार्थात् प्रस्थाविता भवेयुरस्मिन् पक्षे ।
 तच्छरीरशरीरिभावमुपेतोक्तमिति चेत् । न । तत्साधकश्रुतिप्रकरणा-
 द्यभावे तत्परत्वकल्पनारोगान् । ननु 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्....
 यस्य पृथिवी शरीरम्' (वृ. मा. ३-७-८) इत्यारभ्य 'य आत्मनि
 तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्' (वृ. मा. ३-७-३०) इत्येतदन्तं
 चेतनमचेतनं च पृथङ्निर्दिश्य तस्य तस्य परमात्मशरीरत्वाभि-
 धायकश्रुत्यन्तरसिद्धशरीरशरीरिभाव एवाऽयं विवक्षित इति गम्यत
 इति चेत् । न । अतत्परत्वात् । अन्तर्यामिस्वरूपनिर्देशपरं हि
 तद्वाक्यं न तु पृथिव्यादेस्तच्छरीरत्वावधारणपरम् । पृथिव्यादिदेवतानां
 कार्यकरणान्येव तस्य कार्यकरणानि न तस्य पृथकार्यकरणानि विद्यन्ते
 स्वकर्माभावात् । तस्य परमात्मनः साक्षिभूतस्य सानिध्यमात्रेण च
 नियमेन सर्वेषां कार्यकरणानां प्रवृत्तिरित्येवमन्तर्यामिस्वरूपनिर्देशपरं
 वाक्यं न शरीरवत्त्वेऽपि व्याप्रियते । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
 अतोऽतत्परेण वाजसनेयकवाक्येन न मुख्यैकत्वपराणां तत्त्व-
 मसीत्यादीनां बाधनं न्याय्यम् । अतः शास्त्रवाक्यमिदं दर्शनम् ।
 इतश्च । 'एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्य. कृत्स्न. प्रज्ञानघन एव'
 (वृ. ४-५-१३) इति सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनता ब्रह्मण उपदिशति
 शास्त्रं न तु त्वदुक्तप्रकारेण शरीरशरीरिभावेनानेकरसताम् । 'मृत्योः
 स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (वृ. ४-४-१९)
 इत्यनेकधादर्शनापवादपूर्वकम् 'एकैवानुद्वृण्वन्' (वृ. ४-४-२०)
 इत्यवधारयति । अतश्च शरीरशरीरिभावेनानेकधादर्शनं शास्त्रवहिष्कृत-
 मित्यवसीयते । न च चिदचिच्छरीरकं चैतन्मिदस्य वा चिद्गुणकं
 चिद्गुणमित्यस्य वा चिद्गुणः संकोचविकाराह इत्यस्य वा वाक्यस्य सम्बन्ध

पश्यामः । चैतन्यस्यासंसर्गिणो वस्त्यन्तरसंसर्गस्य चिन्तयितुमप्य-
शक्यत्वात्, चितश्च स्वतो भेदाभावात्, निरवयवत्वेन संकोचविकासा-
द्यनर्हत्वाच्च । दीपमप्यादीनां त्यचित्स्वरूपत्वान्न तद्दृष्टान्तेन चिति द्रव्यत्व-
गुणत्वादिकं कल्पनीयं संविदनुसारिभिः । अपि च सुषुप्तिसनाध्यादिषु
सर्वप्रकारस्यापि द्वैतस्याभावे सर्वानुभवसिद्धे सति जागरितदृष्टवद्यम्भेन
तत्राप्यात्मनः सच्चिदोपत्वानुमानं कुतर्कविजृम्भणभेदेत्यनुमन्तव्यमनुभवपक्ष-
पातिभिः । तथा मृष्टेः प्रागपि । सुषुप्तिसामानयोगक्षेमत्वात्तदवस्थायाः ।
तस्माच्छ्रुतियुक्त्यनुभववाङ्मत्वाद्जाद्वयब्रह्मविकारपक्षोऽयं सर्वथा त्याज्योऽ-
जातामृतात्मनो मर्त्यत्वगमनमनिच्छद्भिः श्रेयस्कामैरित्यलं विस्तरेण ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद् भविष्यति ॥ २१ ॥

जातब्रह्मवादे दृष्टविरोधः—

इतश्चायुक्तो जातब्रह्मवादः । यस्मादमृतत्वभावं चेद् ब्रह्म
न मर्त्यं जीवरूपं भवितुमर्हति । तथा न मर्त्यं सद् जीवरूपं ब्रह्मोपासने-
नाप्यमृतं भवितुमर्हति । न हि लोके किञ्चिन्मर्त्यं सदमृतं भवति
मणिमन्त्रौषधादिप्रयोगेणापि । यतः प्रकृतेर्वस्तुत्वभावस्यान्यथाभावः
स्वरूपतः प्रच्युतिर्न कथंचिन् भविष्यति । आग्नेरिवौष्यस्य प्रच्युतिः ।
तथा सति वस्तुन एव नाशप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्माद् ब्रह्मणो वास्तविको
जीवभावेनोत्पत्तिर्जीवानां वा दान्तविकेनैव वृत्तेन जीवभावं परित्यज्य
ब्रह्मभावापत्तिर्नाभ्युपगन्तव्या वस्तुदर्शनकोविदैः । अविद्याकल्पितजीवभाव-
निवृत्तिरेव तु ब्रह्मभावापत्तिरेष्टव्या 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुं.
३-२-९) इत्यादिश्रुतेः ॥ २१ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यासति निश्चलः ॥ २२ ॥

अमृतस्य जात्यभ्युपगमेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः--

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतोऽपि भावः परमात्मा मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो जायमानः, तस्य प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव । न हि स्वभावो भावानां निवर्तेत क्वचित्कथंचिदपीत्युक्तम् । कथं तर्ह्यमृतो भाव इति प्रतिज्ञेति ? तस्य कृतकेनैवामृतश्चेत् स भावस्तदाऽमृतत्वप्रतिज्ञा युक्ता स्यात्, यद्वि कृतकं तदनित्यमिति युक्तं तस्यामृतं मर्त्यं भवेदिति । परं तु नास्ति कृतकेनाऽमृतं किंचिद्वस्तुतः । 'नास्त्यकृतः कृतेन' (मुं. १-२-१२) इति श्रुतेः । अतोऽयुक्तमेवैतत्कृतकेनामृतम्, किंचिदस्ति, तच्च मर्त्यतां गच्छतीति । किं चान्यत् । जीवो मर्त्यः सन्नुपासनेन साधनेन देहपातादूर्ध्वं पुनरपि यद्यमृतः स्यात्तदापि कृतकेनैवामृतो भवेत् । स तथा कृतकेनामृतः कथं निश्चलः स्यात्सत्यमृतस्यभावतयैव ? न कथंचित् स्यास्यति । ततोऽमृतत्वात् प्रच्युत एव स्यात् । तस्मादात्मजातिवादिनः सर्वदा प्रागूर्ध्वं चोत्पत्तेः, जीवावस्थायां ब्रह्मावस्थायां वाऽजं नाम नास्त्येव, सर्वमेतन्मर्त्यमित्यापतति । ततश्चाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः, अमृतत्वप्रच्युतिप्रौढ्यादित्यभिप्रायः ॥

नन्वजातिवादिनो वा कथमुपासनेनामृतत्वं सेत्स्यति ? न हि कृतकेनामृतं निश्चलं तिष्ठेत् । श्रूयते तु 'न च पुनरावर्तते' (छां. ८-१५-१), 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छां. ४-१५-५), 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति' (बृ. मा. ६-१-१८) - इति चामृतत्वस्य निश्चलत्वम् । अतोऽजातिवादिनोऽप्युपासनेन साधनेनामृतत्वं वदन्तीभिः श्रुतिभिर्विरोध एव । न ह्यजातममृतं कृतकं चेत्युपास्यते । किंचाऽऽत्मज्ञानेन वा कथं स्वाभाविकामृतत्वप्राप्तिर्भविषी ? न हि स्वभावः प्राप्यो भवेत् । नित्यप्राप्तो हि सः । अथाऽविद्ययाऽप्राप्तः सन् विद्यया प्राप्यो भविष्यतीत्युच्येत, तर्ह्यविद्यानाशविद्यालग्ननिमित्त-

विशेषाभ्यनुज्ञानादमृतत्वस्य च विद्यया प्राप्तेः कृतकत्वादनियत्त्वं
 दुर्वारं स्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः । उपासनेन तदात्रितयामृतत्वप्राप्तिर्नास्ती-
 किमत एवाऽऽस्माभिः । मनोऽर्चिरादिना मार्गेण कार्यप्रयत्नेनमभि-
 संसर्गोपासकौ कावद्ब्रह्मलोकस्थितिन्नावत्त्रैव तिष्ठति प्राक्तनो नादत्त
 दत्तेनावाननाश्रुतिश्रुतीनामभिप्रायः । 'इमं मानवम्', 'इह' इति
 विशेषणार्थवत्त्वाद्य हि कल्मान्तर आश्रुतिः कल्पनीया भवति । न च
 कृतकत्वादमृतत्वप्रसङ्गवाच्यत्वानुपपत्तिः शङ्कनीया । गौणामृतत्वस्यैवात्र
 विवक्षितत्वान् । 'आभूतसंस्तवं स्यान्मनूतसं हि भाष्यते' (वि. पु.
 २-८-०.७) इति पौराणिकस्मरणात्स्वाप्यमृतत्वव्यवृत्तं हि न
 विरुध्यत इति । ज्ञानप्रकरणे विहितानां तुषामनानां ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण
 क्रममुक्तिरुक्तत्वात् तत्राऽमृतत्वस्य कृतकत्वमित्यदोषः । अत एव धार्तिक-
 काराः प्राहुः 'उपासनानि सर्वाणि परविद्याधिकारतः । क्रममुक्तिरुच्यतीति
 क गमिष्यसि गौरतः ॥' (वृ. वा. ४-२-१३) इति । यत्तुक्रमविद्या-
 नाशविद्यालभनिमित्तविशेषाभ्यनुज्ञानाद्विद्याप्राप्पस्याप्यमृतत्वस्य कृतक-
 त्वादनियत्त्वं दुर्वारं स्यादिति । तदमन् । अत्रिद्याकल्पना-
 विषयत्वाभ्युपगमान् तद्विशेषस्य । तथाप्यविद्याश्रयत्वानाश्रयत्वकृतो
 विशेषोऽभ्युपगतः स्यादिति चेत् । 'ध्यायतीव लेलायतीव' (वृ.
 ४-३-७) इति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिपिद्वत्वात् । 'नाहं किञ्चि-
 दपि जानामि' इत्यविद्याश्रयत्वदर्शनादयुक्तमिति चेत् । तस्यापि
 प्रत्ययस्याऽऽत्मनो विषयत्वात्तदाश्रयत्वानुपपत्तेः । तस्मान्नाजातब्रह्मवादिनः
 कर्धचिदमृतत्वस्य कृतकत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ २२ ॥

अजतिवाद एव श्रौतो न जातब्रह्मवादः

भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

निश्चिन्तं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

अजातिवादे सृष्टिश्रुत्यक्षराक्षस्यम्--

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न संगच्छते । यतोऽजातं च ब्रह्म स्वात्मानं रूपान्तरेण सृजति चेति विप्रतिपिद्धम् । विद्यते तु सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । अतोऽजातिवादो न श्रुतिसंमत इवेति चेत् । अत्रोच्यते । बाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा त्वन्यपरा । 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५) इति ह्यवोचाम । किमर्थमर्ह्युक्तेऽपि परिहारे प्रकृतल्लोकारम्भ इति ? सृष्टिश्रुत्यक्षराणामानुलोम्यविरोधशङ्कापरिहारार्थं इति ब्रूमः ॥

तत्र जातमहावादी मन्यते 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै. २-१), 'तत्तेजोऽसृजत' (छां. ६-२-३) - इति चैवं जातीयका श्रुतिर्जातमहावाद एवाङ्गसी । कुतः ? न हि 'संभूतः', 'असृजत' इति श्रुत्यक्षराणामानुलोम्यमजातिवादे भवेदिति । तदसत् । कुतः ? श्रुतेरुभयममत्त्वान् । भूतत. परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुनि अभूततो मायया वा सृज्यमाने वस्तुनि सृष्टिश्रुतिः समा तुल्यत्वात् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा' (मौ. ध. ३३९-४५), 'भ्वमे स्मभ्यान् पिशाचः संभूतः' - इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न आकाशस्तथ्यत. संभूतः इति तत्तेजः परमार्थत एवासृजत इति वा विशेषणं दृश्यते । तस्मात्सृष्टिश्रुतिः परमार्थसृष्टिरेति निर्बन्धको हेतुर्न विद्यते । ननु गौणमुल्लेखयोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिरुक्ता । मुख्यार्थस्य प्रथमतः प्रतिभानान् तन्नतिलक्ष्य गौणस्वीकारे कारणं न पश्याम इति चेत् । न । अन्यथा सृष्टेरप्रतिपत्तत्वात्, निष्प्रयोजनत्वाच्चेत्यवोचाम । सर्वा ह्यविद्याविषयैव गौणी मुख्या न सृष्टिः । गौणी स्वप्ननादादि-सृष्टिर्मुख्या चाकाशादिभूतसृष्टिर्गिरिसमुद्रप्राणिननुष्यदेवादिमृष्टिः । सा सर्वैव घटघटाकाशन्यायेनाविद्यादृष्ट्यैव सृष्टिः । न परमार्थतः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्गायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे. ४-१०) इति

श्रुतेः । न परमार्थतः । न हि परमार्थदृष्ट्याऽऽत्मवस्तुव्यतिरेकेण किञ्चित्स्वतन्त्रं वस्तुवन्तरं सृष्टमस्ति । न चाजस्याऽऽत्मनोऽन्वधाभाव-
रूपा सृष्टिः कथंचन संभवति । अजश्चाऽऽत्मा । 'स बाह्याभ्यन्तरो
ह्यजः' (मुं. २-१-२) इति श्रुतेः । तस्मादाविधिकेव सृष्टिः
श्रुत्युपदिष्टाऽऽत्मैकत्वबुद्ध्यवतारोगयत्वेन । न तु सृष्टेस्तदतिरेकेण
प्रयोजनान्तरमस्ति श्रुतं कल्प्यं वेत्यवोचाम प्राणसंवादोद्वाहरणेन ॥

तस्माद्यद्यपि भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने वस्तुनि श्रुत्यक्ष-
राणि समानि, तथापि तात्पर्येण यन्निश्चितमेकमेवाद्वितीयमजममृत-
मिति, यच्च युक्तियुक्तम् - युक्त्या च संपन्नं तदेवेति ह्यवोचाम
मायया भिद्यते ह्येतदित्यादिभिः पूर्वग्रन्थैः - तदेवाजमद्वैतं श्रुत्वर्थो
भवति नेतरत् कदाचिदपि, भूतत एव सृष्टं द्वैतमिति ॥

अत्र व्याख्याने केषांचिद्भ्रान्तिकृतं दूषणम्—

अत्र 'भूततोऽभूततो वाऽपि' इति परमार्थतो मायया वा
सृज्यमाने समा श्रुतिरिति विवृण्वता भाष्यकारेण परमार्थतोऽजातमेव
सद् ब्रह्म मायया जायते इति श्रौतपक्ष एव युक्तिसंमतोऽपीति
प्रकरणार्थः स्फुटीकृतः । एष एव च प्रकरणकृद्भिमतोऽर्थ इति
'मायया भिद्यते ह्येतत्' (३-२७), 'मायया जायते तु सः'
(३-२४), 'सतो हि मायया जन्म युज्यते' (३-२७), 'असतो
मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते' (३-२८) - इत्यादिपूर्वापर-
वाक्यसंदर्भपर्यालोचनादवगम्यते । तत्रैवं स्थिते 'भूतस्य जाति-
मिच्छन्ति' (४-३) - इति वादिप्रतिपत्तिप्रदर्शके वाक्ये भूताभूत-
शब्दौ सदसत्पदार्थपरत्वेन स्वयं व्याकरिष्यत एव भाष्यकारस्या-
त्रार्थान्तरपरत्वेन व्याख्यानमनुचितमित्यविशेषः केषांचित्प्रकरणवाक्य-
शेषाद्यनिरूपणेन रमसात्कृत इत्येतदेव स्फोरयति न तु भाष्य-
कृत्याख्याने किञ्चिदोपमावहतीत्याकलनीयं सुधीभिः ॥

निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे युक्त्यपेक्षा किमर्था ?--

अथात्रैतच्चिन्त्यम् । निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे तस्य युक्तियुक्तत्वमपि किमर्थमपेक्ष्यत इति ! न हि कृतमेव क्रियते । निश्चितश्च श्रुत्यर्थो युक्तिनपेक्षते चेति विप्रातिपिद्धमिव लक्ष्यते । श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गश्च । श्रुतेर्निरपेक्षप्रामाण्यसिद्धये सत्वत्र युक्तेरागमशेषत्वं प्रतिज्ञातं संबन्ध-
ग्रन्थे । अत्र पुनर्निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे युक्त्यपेक्षत्ववर्णनं पुनरपि तदेवानिष्टं श्रुत्यप्रामाण्यं प्रसङ्गयतीव । तत्कथमिह पूर्वापरविरोध-
परिहार इति चेत् ॥

इत्थम् । श्रुतिवाक्यार्थविचारगाध्यवसाननिर्वृत्तैव ब्रह्मावगतिर्न पुनः प्रमाणान्तरनिर्वृतेति श्रुतेर्निरपेक्षप्रामाण्यं यत्प्रतिज्ञातं तत्तदवस्थमेव न पुनस्तद्विरुद्धं किञ्चिद्विद्ध्यते । कथं नोच्यते निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे भूयोऽपि युक्तियुक्तत्वमप्यपेक्षितमिति ब्रुवता ! शृणु तद्यथेति । अप्रेत्यं ग्रन्थसङ्गतिर्द्रष्टव्या । 'अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा' (१-१६), 'रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्ब्रह्मात्मविनिश्चयः' (२-१८) - इति चाद्वयमात्म-
तत्त्वमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थ इत्यभिहितमतीतप्रकरणयोः । तत्प्रत्यक्षादि-
विरुद्धमित्याशङ्क्य 'भायामात्रमिदं द्वैतम्' (१-१७), 'तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः' (२-३१) इत्यादिना द्वैतनिराकरणमपि श्रुत्यर्थत्वेन सिद्धवत्कृत्य परिहार उक्तः । तत्रैवं सति जीवोत्पत्ति-
तत्कार्यकरणसंघातोत्पत्तिशृङ्खलादिदृष्टान्तोपादानपूर्वकसृष्टिवचनानि कथं संगच्छन्तामुपासनाविधायानि श्रुतिवचनानि चेति शङ्कयित्वा 'आत्मा
ष्वाकाशवज्जीवैः' (३-३), 'संघाताः स्वप्नवत्सर्वे' (३-१०), 'उपायः
सोवताराय' (३-१५), 'जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्' (३-१४),
'उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया' (३-१६) - इति च तेषां वचनाना-
मन्यथानेयत्वमुपवर्णितम् । स्वपक्षस्य च श्रुत्यनुसारित्वं 'रसादयो हि
ये कोशाः' (३-११), 'द्वयोर्द्वयोर्मुमुक्षुषाने' (३-१२), 'जीवात्मनो-

रनन्यत्वम्' (३-१३), 'अद्वैतं परमार्थो हि' (३-१८) इत्यादिनोपपाद्य
जाताजातब्रह्मवादयोर्पथाक्रमं विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां युक्त्यपेतत्वतदुपेत-
त्वाभ्यां च तारतम्यं 'परस्परं विरुध्यन्ते तैर्यं न विरुध्यते' (३-१७),
'तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं ब्रजेत्' (३-१९) इत्यारभ्य 'कथं
स्थास्यति निश्चलः' (३-२२) इत्यन्तेन ग्रन्थेन स्फुटीकृतम् ॥

अत्रान्तरे जातब्रह्मोपासनावादी मन्यते । भवेदेतदेवं सर्वं यद्य-
जातिवाद एवैकान्तेन श्रुतिविवक्षित इति निश्चीयेत । न चैवं
निश्चयोऽद्यापि जातः । न हि 'स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७)
इत्यस्य वचनस्य नित्यविज्ञातोऽज्जाद्वैत आत्मा इत्यर्थोऽवसातुं शक्यते ।
'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिमृष्टिवचनस्य 'नित्यप्रपद्योपशम
आत्मा' इति वा । तस्माच्छ्रुत्यक्षरानुलोम्यायाजादपि कथंचिदाकाशादि-
जगज्जायत इत्येवार्थः स्वीकार्यः । संभवति चैवं ध्रुत्यर्थे किं कारणं
प्रत्यक्षादिविरुद्धं नित्याजब्रह्मवादं श्रौतार्थत्वेन स्वीकृत्याम ! किं
च कारणं 'त्यजेदेकं कुलस्वार्थे' इति न्यायमनुसरन्तो बहूनामनुरोधे-
नाजत्वस्यैव गौणार्थतां न फल्पयेम ! तस्मादजमपि ब्रह्म विचित्रानेक-
शक्त्योगात्स्वयमेव जायते जगज्जीवाद्यात्मनेति निश्चेतव्यम् । 'तदात्मानं
स्वयमकुरुत्' (तै. २-७) इति तस्यैव कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् । तथा
चाऽऽह सूत्रकारः 'आत्मवृत्तेः परिणामात्' (वे. गू. १-२-२६) इति ॥

तत्राऽऽह भगवानाचार्यः । निश्चिनं युक्तियुक्तं न यच्चद्ववति
नेतरन्निति । अयमभिप्रायः । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति हि
शब्दप्रमाणकानां मर्यादा । तदप्रोपक्रमादिभिर्विषयात्पर्यत्वेन श्रुतिनिश्चीयते
तन्निश्चितमिति भवति, न तु शब्दोच्चारणतच्छ्रवणमात्रेण कस्यचिदर्थस्य
श्रौतत्वेन निश्चयो भवेत् । तदत्र क्रियजत्वादिपरत्वं ध्रुतेः किं वा
जगज्जीवादिरूपेण जायमानव्यभक्त्यमिति शब्दशक्तिनिष्पत्तेः निश्चयः
कर्तव्यः । न चोभयपरत्यमत्र शब्दशब्दम् । विरोधान् । नापि विकल्प ।

वस्तुनि क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः । तत्राजत्वादिश्रुतयस्तावन्नैरा-
 काङ्क्षेण स्वार्थसमर्पकत्वान्नान्यथा नेतुं शक्याः । सृष्टिश्रुतीनां
 त्वन्यार्थताऽवसीयते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।तद्धि
 जिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मोति' । (तै. ३-१) इति ब्रह्मावगमपरत्वदर्शनात् ।
 परमार्थसृष्टिमाधिकसृष्टिसाधरणत्वाच्च ताः शक्या अजत्वादिश्रुतिशेषत्वेन
 कथंचिन्नेतुमित्युक्तम् । तस्माद् यदेव श्रुत्यर्थत्वेन निश्चितं
 तदेवाजत्वं श्रुत्यर्थं इति न जगदादिरूपेण सृष्ट्युपपादनार्थमनेक-
 शक्तियोगादिकं पारमार्थिकं ब्रह्मणः कल्पयितव्यम् । तदेवं निश्चितेऽपि
 श्रुतितात्पर्येऽत्र युक्तिरप्यादरणीया श्रुत्यर्थनिर्धारणाय, यत्कारणमनु-
 भवारूढमिह ब्रह्मज्ञानफलम् न कर्मफलवत्परोक्षमेव । न हि 'स आत्मा
 स विज्ञेयः' इति सिद्धवदुपदिष्टस्याऽऽत्मनो भविष्यत्कालज्ञानप्राप्यत्वं
 शक्यमुत्प्रेक्षितमपि । आत्मत्वादेव हेयोपादेयत्वरहितनित्यसिद्धस्वरूप-
 त्वावगमात् । तस्मादत्र निश्चितमिति श्रुतितात्पर्यत्वेन निर्णीतमित्यभि-
 प्रायः । युक्तियुक्तं चेति चानुभवारोहकोपपत्त्युपेतमिति । न त्वागमे-
 नाऽवगमितीऽप्यर्थे युक्तिः काचनेष्यते । तत्र तदाधेयातिशयाभावात् ।
 अतो न विरोधः । एवं चात्र श्रवणमात्रेणाऽजात्मतत्त्वमनुभवितुमसमर्थानां
 श्रुत्यनुगृहीतमायाजातिजाग्रत्स्वप्नसर्वसमत्वादिलक्षणस्पर्क एव स्वोपष्टम्भक-
 लौकिकतर्कोपकरणोऽनुभवाङ्गत्वेन युक्त्यादिवाचोयुक्त्याऽभ्युपेयते न तु
 तार्किकसंमतानुमानादिरित्यवगन्तव्यम् । तस्यैव च श्रौतार्थाभ्युहन-
 सामर्थ्याधायकत्वात् तर्कः इति, तत्सामीप्येन तदज्ञानुभवान्तरोपस्थापना-
 दुपपत्तिः इति, श्रौतानुभवेन योजनाद्युक्तिः इति चैवमादिशब्दैर्यप्येदं
 इति सर्वमवदातम् ॥ २३ ॥

अजाद्वयामृतमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः

नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

श्रुतेर्मायासृष्टिरेवाभिमतः—

कथमजाह्वयतत्त्वस्यैव श्रुतिनिश्चितत्वमिति ! आह । यदि हि भूतत एव सृष्टिः स्यात् ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तदभाव-
 प्रदर्शनार्थमाज्ञायो न स्यात् । अन्ति च 'नेह नानास्मि किञ्चन'
 (बृ. ४-४-१९) इत्यादिराज्ञायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मै-
 कत्वप्रतिप्रत्यर्था कल्पिता सृष्टिरभूतैव, प्राणसंवादवत् । 'इन्द्रो
 मायाभिः पुरुरूप ईयते' (बृ. २-५-१९) इत्यभूतार्थप्रतिपादकेन
 मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु वेदे प्रज्ञावचनो मायाशब्दः ।
 'माया वयुनमभिरुयेत्येकादश प्रज्ञानामानि' (यास्क. नि. ३-०)
 इत्यभिधानग्रन्थे प्रज्ञानामसु पाठात् । सत्यम् । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्या-
 मयत्वेन मायात्वाम्युपगमाद्दोषः । इन्द्रियजन्या हि प्रज्ञाः सर्व-
 प्रत्यगात्मभूतं प्रज्ञानघनमेकमेव सन्तम् इन्द्रं परमेश्वरं परिच्छिद्य पराभूत-
 मिवाचेतनमिव शब्दादिभेदत्वेन नामरूपकृतकार्यकरणाच्छिन्नानेकजीव-
 रूपत्वेन च प्रख्यापयन्तीत्यविद्यामयत्वान्मायाशब्देन व्यपदिश्यन्ते ।
 न पुनः परमात्मचैतन्यरूपा प्रज्ञा । तस्या एकत्वात् । मायास्वप्रज्ञानां
 चानन्तसंख्यात्वेनोपदेशाद् वाक्यशेषे 'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश'
 (बृ. २-५-१९) इति । अतो मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिरविद्यारूपाभि-
 रित्येवार्थः । अतो मायाशब्दस्य प्रज्ञावाचकत्वेऽप्यविद्यामयप्रज्ञाविषयत्वा-
 दभूतार्थप्रतिपादकत्वं न विरुध्यते । यद्यप्येवमिन्द्रियप्रज्ञाभिर्दिष्यन्तैरेव
 बहुरूप ईयते न प्रज्ञानर्पणकरसेन स्वैर रूपेण, तथापि तंनास्याजाह्वय-
 स्वरूपस्य न कापि धतिः । यत आह 'अयं वै हरयोऽयं वै दश
 च सहस्राणि चद्रिणि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनन्तरमवाद्य-
 मयमात्मा ब्रह्म सर्वांनुभुरित्यनुनामनम्' (बृ. २-५-१९) इति ।
 'अजायमानो बहुधा विजायते' (नै. आ. ३-१३) इति च
 श्रुतिः । अत्र बहुधा जन्म माययैवेति गम्यत इति तुशब्दे-

नादधारणार्थेनाह 'मायया जायते तु सः' इति । न ह्यजायमानत्वं बहुधा जन्म चेत्येतदुभयमेकत्र परमार्थतः संभवति, अभाविष्य शैत्य-
मौष्ण्यं च । न केवलं द्वैतनिषेधादजत्वावधारणाच्च, किं तर्हि
फलवस्त्वश्रुतेरप्येकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिधितोऽर्थ इति गम्यते । 'तत्र
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई. ७) इत्यादिमन्त्रवर्णात् ।
सृष्टिज्ञानेन तु न फलं विज्ञायत इत्युक्तम् । 'मृत्योः स मृत्यु-
गामोति' (का. २-१-१०) इति सृष्ट्यादिभेदहोर्निन्दितत्वाच्चैतदेव-
मवसीयते ॥ २४ ॥

संभूतेरपत्रादाच्च संभवः प्रतिपिच्यते ।

को न्वेनं जनयेदिति क्वरणं प्रतिपिच्यते ॥ २५ ॥

सृष्टितद्वैत्योः श्रुतिप्रतिपिद्धत्वम्--

'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव तेतमो
य उ संभूत्याः रताः' (ई. मा. ९) इति संभूतेर्देवताया उपास्यत्वाप-
वादात् संभवः प्रतिपिच्यत इति गम्यते । न हि परमार्थतः
संभूतायां संभूतौ तदपवाद उपपद्यते । न च परमार्थत एवोत्पन्ना
संभूतिदेयताऽनुपास्यत्वेन निन्दामर्हतीति ॥

ननु समनन्तरोत्तरमिन् मन्त्रे 'अन्यदेवाहुः संभवात्' (ई. १०)
इति फलवस्त्वकीर्तनानुपास्यत्वकथनार्थ एव अपवादः । 'संभूति
च विनाशं च यन्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽ-
मुत्तमश्रुते' ॥ (ई. ११) इति विनाशेन समुच्चयविधानात् अमृत-
प्राप्तिफलश्रवणाच्च समुच्चयविधानार्थ एवाऽयमिति गम्यते । यथा
तदनन्तरम् 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' (ई. १२)
इत्यविद्यापवादो न तन्निन्दार्थः, किं तु 'विद्यां चाविद्यां च' (ई. १४)
इति समुच्चयविधानार्थः । यत्कारणं तत्रापि 'अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा' इत्य-

विद्याया अपि मृत्युतरणं फलं श्रूयत इति । अतः कथं संभूत्यपवाद-
पात्रेण संभवप्रतिषेधः सिध्येत् । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्तां
किं तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायस्योभयत्र तुल्यत्वादिति चेत् । अत्र ब्रूमः ।
सत्यमेवं देवतादर्शनस्य संभूतिविषयस्य विनाशशब्दश्चाच्यस्य च कर्मणः
समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवाद इति । तथापि 'विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा'
इति विनाशाल्यस्याऽभिहोत्रादेः कर्मणः स्वाभाविकज्ञानस्य तत्प्रयुक्त-
प्रवृत्तिरूपस्य च मृत्योरतितरणार्थत्वं यथा, तथा संभूतिविनाशशब्दश्चाच्य-
देश्यदेवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारद्वारेण कर्मफलरागप्रवृत्ति-
रूपस्य साध्यसाधनैपणाद्वयलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थत्वम् 'अविद्यया मृत्युं
तीर्त्वा' इत्यनेन मन्त्रभागेनोच्यते । कथं तर्हीदृश्या अविद्यया विद्यायाः
समुच्चयः ? न हि तमसा प्रकाशस्य समुच्चयः कथंचिदपि घटत इति चेत् ।
शृणु । वर्णितरीत्या पुत्रवित्तकर्मरूपसाधनैपणाया मनुष्यपितृदेवलोकरूप-
साध्यैपणायाश्चेत्येपणाद्वयलक्षणान्मृत्योरविद्यया देवतादर्शनकर्मसमुच्चय-
रूपयाऽशुद्धेरतितीर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थालोचनपरस्याधिकारिणो
नान्तरीयकी परमात्मविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनी कर्मोपासनासमुच्चयरूपा-
मविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधना समुचीयत इत्युच्यते
'विद्यां चाऽविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इति मन्त्रार्थेन । अत्र सहेति
न समकालत्वं सहभावित्वं बोध्यते, किं तर्हीकपुरुषसंबद्धत्वम् । एकेन
हि पुरुषेण विद्या चाविद्या च संबध्येते इत्युभयं सहेत्युक्तिर्न विरुध्यते ।
अतोऽन्यार्थत्वात् 'ततो भूय इव ते' इति संभूत्यपवादो यद्यप्यशुद्धि-
विद्योगहेतुरित्यर्थवादमात्रम् । अतन्निष्ठत्वात् । तथापि किं संभूत्यपवादोऽ-
यमर्थवादमात्रत्वाद्गुणवादः, अथवा ब्रह्मविद्यापेक्षया अविद्याविषयत्वाद्दिघ-
मानवाद एवेति विषये 'संभूत्याऽमृतमश्नुते' इत्यत्र संभूतेर्मुक्त्यामृतफलत्वा-
भावादविद्याविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्ब्रह्मविद्याया मुक्त्यामृतफलत्वे परमतात्पर्यात्
तदानुगुणेन निन्दार्थत्वे स्त्रीक्रियमाणे प्रमाणान्तराचिरोवाद् विश्रमानवाद

एवायमित्यवधार्यते । अत एव संभूतेरपवादात् संभूतेरापेक्षिकमेव सत्त्व-
माश्रित्य परमार्थसद्वैकत्वमपेक्ष्य पूर्वोक्तामृताख्यः संभवः प्रतिपिध्यत
इत्यविरुद्धम् ॥

एवं मायानिर्मितजीवस्येव मायोपसंहारे अविद्यया प्रत्युपस्थापितस्य
विद्ययाऽविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात् को न्वेनं परमार्थतो जनयेत् ? न हि
रज्ज्वामविद्याध्यारोपितं सर्पं विवेकतो नष्टं पुनर्जनयेत् कश्चित् । न हि
पुरापि परमार्थतः सर्पं उत्पन्नो येन तस्य पुनर्जनकः कश्चिदाशङ्कयेत् ।
न च स्वभावस्थितस्यान्वयाभावोऽस्ति । तथाऽजस्यास्याऽऽत्मनोऽविद्ययैव
जीवत्वेन कल्पितस्य विद्याविवेकादविद्यानाशे सति स्वात्मन्येव स्वभावे
प्रविष्टस्य न कश्चिज्जनयिता संभवतीत्यर्थः । को न्वित्याश्लेषार्थत्वाज्जन-
यितृ कारणं प्रतिपिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य पुनर्जनयितृ कारणं न
किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः ॥

यद्यपि वृक्षनिर्देशनाहरणेन याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् 'मर्त्यैः स्वित्
मृत्युना वृक्षः क्लान्मूलात् प्ररोहति' (वृ. ३-९-२८-४) इति
श्लोकेन मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति जगदुपादानकारणं पप्रच्छेति
प्रश्न एवायमिति प्रकरणपर्यालोचनया प्रतिभाति, तथापि सर्वस्यापि मर्त्यस्य
जीवस्यौपनिषदनैव पुरुषेण सर्वविशेषातिगोचरेण स्वाभाविकेन सर्वात्मनाऽऽ-
त्मवत्त्वात्, मृत्योर्मृत्युनाऽऽत्मविद्यया वृक्षस्य क्लान्मूलात् प्ररोहणं
भवेत्तद्व्युत्थायैव प्रश्नच्छायया प्रतिवादिष्यामोहनार्थं प्रत्युपस्थापया-
मासेत्यपि व्याख्यातुं शक्यत एव । अस्मिन् पक्षे तु 'यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं
न पुनराभवेत्' (वृ. ३-९-२८-६) इत्यादिग्रन्थः श्रुतिवचनत्वेन
ग्राह्यः । यथा समूलमुत्पादितो वृक्षो न कथंचिदपि पुनराभवेत्, एवं मर्त्यो
मृत्युना वृक्षो विद्यया नष्टः सन् क्लान्मूलात् प्ररोहति ! न किञ्चि-
न्मूलं प्ररोहकारणं विद्यते । मर्त्यत्वस्य समूलकापं कपितत्वादित्यर्थः ।
'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समभ्रुते' (वृ. ४-४-७) इति हि

वक्ष्यति । इतश्च न मृत्युना वृषणो मर्त्यः पुनः प्ररोहति । यत्कारणं जात एव न जायते सः । अविद्यया जात इवावभासमान एवाऽजाद्वयात्मना स्थितः परमार्थत इत्यर्थः । तमेवंरूपमेतं को नु पुनर्जनयेत् ? यदा-जातोऽपि न जायते वस्तुतस्तदा किमु वक्तव्यमविद्याया अत्यन्तघाथे किमपि पुनर्जनयितु कारणं न संभाव्यत इति । 'संविद्यत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद' (मं. १२) इति हि विशायते । जीवसंभृतिविनाशौ त्वविद्यया मांययेव मायानिर्मितस्य जीवस्येत्युक्तम् । वक्ष्यति च 'यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च । तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च' (४-६९) इति । श्रुतिश्च 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' (का. १-२-१८) इत्यजस्याऽऽत्मनो जन्यतां जनकतां च पारमार्थिकी प्रतिषेधति । तदेवमात्मनः परमार्थतः संभवे वा संभवकारणं वा नास्तीत्येव श्रुतिनिश्चय इत्यभिप्रायः ॥

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निद्भुते यतः ।

सर्वमग्राहभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेनैवोपदेशादजात्मैव श्रुत्यर्थः --

इतश्चाद्वयात्मैव परमार्थ इति श्रुतिनिश्चितोऽर्थ इति गम्यते । यत्कारणं सर्वविशेषप्रतिषेधेन 'अथात आदेशो नेति नेति' (वृ. २-३-६) इति प्रतिपादितस्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनःपुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिषेधविषयमप्यथा यद्यद् व्याख्यातं तत्सर्वं निद्भुते । ग्राह्यं जनिमद्भुद्विविषयमपलप्यर्थात् । तथा हि । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च' (वृ. २-३-१) इति पञ्चभूतानि सत्यशब्दवाच्यानि मूर्तामूर्तत्वेन द्वैराइयेन प्रविभज्य, मूर्तामूर्तयोरधिदैवमध्यात्मं च रसं प्रदृश्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि विशेषरूपाणि वासना-नक्रानि दर्शयित्वा सत्यस्य सत्यमिति निर्दिष्टस्य रूपिब्रह्मणः

स्वरूपावधारणार्थमुक्तम् 'अथात अदेशो नेति नेति न खेतस्मादिति नेत्य-
न्यत्परमस्ति' (बृ. २-३-६) इति । अत्र च नेति नेतीति नकारद्वयेन
सर्वविशेषनिषेधः कृतः । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्ये प्रज्ञानघन एव ब्रह्मा-
त्मनि कथं विविदिषोः प्रज्ञाऽवस्थिता स्यादिति । एवं प्रतिपादितेऽपि
ब्रह्मणि सर्वरूपरहितं प्रत्यस्तमितसर्वविशेषं तद्रूपं सुसूक्ष्मं सकृदुपदेश-
मात्रेण न सर्वं जिज्ञासवोऽवबोद्धुं शक्नुयुरिति तत्रैव बुद्धयवतारायोपायान्त-
राणि पुनः पुनर्याचष्टे । तद्यथा पृथिव्यादीनामाकाशान्तानां सूक्ष्मतारतम्य-
क्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नोत्तप्रोतभावं कथयित्वा सर्वान्तरं ब्रह्म
'यस्मिन्नादव्याकृताकाशमप्योतं च प्रोतं चाक्षराख्यम् 'अस्थूलमनन्वहस्य-
मदीर्घम्' (बृ. ३-८-८) इति सर्वविशेषनिवृत्तेनैव प्रकाश्य तदुपरि
नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणापि तदेव ब्रह्मोपादिशत् । तदनु च
'स एष नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ३-९-२६) इति निर्विशेषस्यैव ब्रह्मणो
निर्देशं करोति । अर्थात् यत्पूर्वमुपायत्वेन व्याख्यातं पृथिव्याद्याकाशान्त-
स्योत्तप्रोतत्वं देवतानां नियन्तव्यत्वं च तत्सर्वं निवृत्ते स । पुनश्च जनक-
याज्ञवल्क्यसंवादे विश्वतैत्रसाद्युपन्यासेन तदेव निर्विशेषं ब्रह्म 'स एष
नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ४-२-४) इति निर्दिशन्ती श्रुतिरुपायत्वेन व्याख्यातं
विश्वादिकं सर्वं निवृत्ते । पुनरपि सकामस्य संसारे भ्रमणमात्मकामस्य
सर्वपणापरित्यागान्तसाधनेन मोक्षं च प्रदर्श्य यस्याऽऽत्मन आत्मत्वेनोप-
गमान्नोक्षस्त्वं निर्विशेषमात्मानं 'स एष नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ४-४-२२)
इत्येव निर्दिशन्ती व्याख्यातपूर्वं सर्वमुपायमर्थान्निवृत्ते । पुनरपि च मैत्रेयी-
ब्राह्मणे दुन्दुभ्यादिवृष्टान्तैः सामान्यविशेषभाव कार्यकारणभावं चाऽऽश्रित्य
तदेव निर्विशेषं ब्रह्म 'स एष नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ४-५-१५) इत्येव
प्रतिपादयन्ती पूर्वं व्याख्यातं सामान्यविशेषाद्युपायं निवृत्ते ॥

च्यारूपातस्यापि निवृत्ते हेतुः --

कस्य पुनर्हेतोरिव व्याख्यातं सर्वं निवृत्त इति ? अत आह--
अब्राह्मभावेन हेतुनेति । उपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्या-

दात्मप्रतिपत्त्यर्थम् । इदमेव चात्रोपायस्य प्रतिपत्तुपायत्वं नाम यदात्मनि विकल्पितत्वेन प्रतिपेक्ष्यत्वम् सर्पादिविकल्पस्येव रज्ज्वादौ । प्रतिपत्तिश्चात्मनो विकल्पनिवृत्तिनान्तरीयकतया स्वयमेव प्रकाशमानत्वं न तु प्रमाणफलत्वेन । स्वयंप्रकाशस्याऽऽत्मनः प्रमाणनिमित्तप्रतिपत्त्यनपेक्षणात्, प्रमाणादेरपि तत्र कल्पितत्वात् तद्बलादेव प्रतिभासाच्च । यथोक्तं चार्तिके 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासं च यद्भवेत् । चैतन्याकारमेवैतत्प्रथते सर्वमेव तत् ॥' (बृ. वा. २-४-१२४) इति । 'प्रमाणगप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च । कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुनः ॥' (बृ. वा. २-१-५५२) इति च ॥

परमात्मनः पदवाक्यार्थताप्यस्तीति मतं तन्निराकरणं च --

अत्र केचिदाहुः । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वात्तात्पर्यन्तमप्रसिद्धं ब्रह्म । तद्यत्तिरेकेण प्रत्येतन्न्यस्याभावात् । अतो नापदार्थत्वं ब्रह्मणः । शास्त्रेण प्रपञ्चाभावः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रपञ्चपदार्थोऽपि सिद्धः, निषेधोऽपि सिद्धः । तयोः संसर्गाच्चदभावप्रतिपत्तिः । प्रत्यस्तमितनिरविलम्बेदरूपेणाऽऽज्ञानेनैवावगमात्त्वान्नाम्नायैकविषयत्वं तस्योच्यते इति । अपरं मतम् । यथा 'द्वीपविशेषे एवंनामानो मरकतमयपादाः पञ्चरागमयचञ्चवः सौवर्णराजतपक्षाः पक्षिणः' इति वाक्ये प्रमाणान्तराधिगतमेव पक्षिसामान्यमनन्यसाधारणेन धर्मकलापेन संसृज्यमानं प्रमाणान्तरानधिगतविशेषरूपं प्राप्य वाक्येन प्रतीयते । एवं कारणसामान्यं वा सत्सामान्यं वा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३-१) इतीतरपदार्थैः संसर्गात्, 'अस्थूलमनष्वद्वस्त्वम्' (बृ. ३-८-८) इति भेदाच्च प्रमाणान्तरानधिगतविशेषरूपं प्राप्य वाक्यप्रमेयं भवति । सर्वस्य वाक्यस्यानधिगतविशेषविषयत्वात् इति ॥

तदेतन्मतद्वयमप्यसत् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१), 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै.

२-९) इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । एकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मात्मनः सर्व-
 प्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात् अविद्यातत्कार्यातीतत्वाच्च तन्मात्रगोचरभेदससर्गा-
 नर्हत्वे सति पदार्थत्ववाक्यार्थन्वयोरयोगात् । अद्वैतत्वादेव च सजातीय-
 विजातीयस्वगतभेदराहित्ये सिद्धे तस्मिन् कारणत्वस्य सत्सामान्यत्वस्य वा
 मनसा चिन्तयितुमप्यशक्यत्वात् । यथाहुर्वीर्तिककाराः 'भेदसंसर्गहीन-
 त्वात् पदवाक्यार्थताऽऽत्मनः । दुःसंभाव्याऽन आत्मायमात्मनैवानुभूयते ॥'
 (वृ. वा. १-४-१४०८) इति, 'यस्मादेवमतोऽद्वैतोऽविद्यातत्कार्य-
 लङ्घनात् । न ह्यविद्यादिविरेहे द्वैतधीरुपपद्यते ॥ द्विधेतं द्वीतमित्याहु-
 स्तद्भावो द्वैतमुच्यते । तन्निषेधेन चाद्वैतं प्रत्यग्वस्त्वभिधीयते ॥ द्विधा
 त्रिधा वा बहुधा कारणं सद्भवेदिह । तस्याऽऽत्मनि निषिद्धत्वादात्माऽऽ-
 द्वैतो भवेत्ततः ॥ भेदसंसर्गहानार्थमेवंयत्नामपि श्रुतिम् । अनादृत्याऽन्यथा
 प्राहुरहोऽविद्या महीयसी ॥ ' (वृ. वा. ४-३-१८०६, १८०७,
 १८०८, १८०९), 'अव्यावृत्तानुगतं निःसामान्यविशेषतः । ब्रह्मेति
 मुख्यवृत्त्येह वस्तु श्रुत्याऽभिधीयते ' ॥ (वृ. वा. ४-३-१८१५)
 इति च ॥

ब्रह्म निषेधवाक्यागम्यमिति मतं तन्निराकरणं च--

यदपि केचिदाहुः । तत्त्वमसि इति वाक्यजन्या बुद्धिरात्माकार-
 पत्त्याऽऽत्माज्ञानदग्धी भवति, नेति नेतीतिवाक्यजन्या त्वध्यारोपितभेद-
 विलयव्यापारमात्रनिष्ठत्वादात्माकारापत्तिश्चमा । न चाज्ञातस्य वस्तुनः
 स्वाकारज्ञानं विना स्वविषयकाज्ञानध्वनिरस्ति । न हि रज्जुज्ञान-
 विजृम्भितस्य सर्पस्य रज्जुप्रकाशनं ज्ञानं मुक्त्या नायं सर्प इति
 निषेधमात्रेण प्रयान्तिर्भवेत् । तन्माद्विधिरूपतत्त्वगत्यादिवाक्यस्थनत्त्वं-
 पदार्थशोधनयैव नेतिनेतिवचनं मोक्षफलकं भवति न साध्यादित्यभ्युप-
 गन्तव्यम् । अथवा नादृशविधिवाक्याऽऽत्मज्ञानमामर्थ्यभेदमेव द्वैतो-

मर्दं नेतिनेतीत्यादिनिषेधवाक्यमनुवदतीतीप्यताम् । तथा हि लोके दृष्टोऽनुवादो रज्जुरियं नायं सर्प इतीति ॥

तदप्यसत् । व्याख्यातोपायनिह्वेनैव सर्वत्रोपक्षयदर्शनादात्म-
समर्पणवाक्यस्य । न हि स एष नेतिनेतीतिवाक्येन विशेष-
निह्वानान्तरं विधिमुखेनापि किञ्चिदुच्यते येनास्य तच्छेषता स्यात् ।
आत्मनोऽप्राज्ञभावेन हेतुनैव तु निषेधोऽयं क्रियत इति 'अगृह्यो न
हि गृह्यते' (बृ. ३-९-२६) इत्यादिना निश्चीयत
इत्युक्तम् । न केवलं चाजसनेपके, अपि तु सर्वत्रैव च वेदान्ते-
ष्वविद्याकल्पितविशेषप्रतिषेधनिष्ठतयैवाऽऽत्मस्वरूपसमर्पकाणि वाक्यानि
दरीदृश्यन्ते 'अकायमव्रणमस्त्राविरगत् शुद्धमपापविद्धम्' (ई. ८),
'अन्यदेव तद्विदितादधोऽविदितादधि' (के. १-४), 'अशब्द-
मस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का. १-३-१५), 'यत्तद्वेदेष्यमप्राह्यमगोत्रम-
वर्णम्' (मुं. १-१-६), 'अच्छायमशरीरमलोहितं शुभमक्षरम्' (प्र.
४-१०), 'एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते'
(तै. २-७), 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा' (छां. ६-२५-१) - इत्यादीनि । इहापि च 'नान्तः-
प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञम्' (मं. ७) इत्यादि । किंचान्यत् ।
अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण हि ब्रह्म निर्दिश्यते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'
(ब्र. ३-९-२८), 'विज्ञानघन एव' (बृ. २-४-१२), 'ब्रह्म',
'आत्मा' इत्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिद्विशितं
भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण
निर्देशमित्ययमेवाभ्युपायो यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति'
इति निर्देशः । तथा चोक्तं ध्रुवैव 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यात्परमस्ति'
(बृ. २-३-६) इति । न हि नेति नेतीत्यस्मान् प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादा-
देशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीत्यर्थः । स च निषेधवाक्यस्याऽऽत्म-

संविदजननलक्षणा न्यूनताऽस्ति । आत्मनः स्वयंसंविद्रूपस्याध्यरोपित-
 विकल्पनिवृत्तिमात्रेण प्रकाशोपपत्तेः । सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति
 चागमविदां सूत्रम् । रज्जुदृष्टान्ते तु भवतु नाम निषेधज्ञानव्यतिरेकेण
 संविदन्तरापेक्षा । प्रमेयभूताया रज्ज्वा अप्रकाररूपत्वात् । इह तु
 पुनरेति नेतीति निषेधेन सर्वद्वैतविकल्पनिवृत्तौ न किञ्चिदाकाङ्क्ष-
 मवशिष्यत इति वैषम्यम् । अभ्युपगम्येदमुक्तम् । तत्रापि न सर्पादि-
 विकल्पनिषेधज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरमस्ति । गृह्यमाणाया एव हि
 रज्ज्वाः सर्पादिरूपेण भासमानाया विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रम-
 ग्रहणम् । अतोऽन्यथाग्रहणनिवृत्तिसमकालमेव रज्जुप्रकाशो भवति ।
 तस्मान्निषेधमात्रादप्रामाण्यं निषेधवाक्यस्येत्युक्तम् । न हि स्वप्रमेय-
 गततमोनिवृत्तिव्यतिरेकेण व्यपारान्तरक्षमं दृष्टं क्वचिदपि प्रमाणमिति ।
 तत्त्वमसीत्यपि वाक्यमनेनैव क्रमेण स्वयंविद्धमात्मानं समर्पयतीति
 भवताऽकामेनाप्यङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रमाणस्वाभाव्यातिलङ्घनप्रसङ्गान् ।
 तथा चाभियुक्ता वदन्ति 'सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
 रज्ज्वामिवाहिर्धार्द्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥' (उप. १८-४) इति ।
 उपपादितं च पुरस्तादेतदिति नेह पुनर्विदन्त्यत इत्यलं प्रसक्तानु-
 प्रसक्तचिन्तनेन ॥

गतावांस्त्वत्र निर्गलितोऽर्थः । नेतिनेत्यादिसर्वविशेषनिराकरण-
 श्रुतीनां ब्रह्मस्वरूपनिर्धारणपरत्वस्याप्रत्याख्येयत्वात्, नृष्टिश्रुतीनां माया-
 नृष्टिपरत्वेनाऽपि सावकाशत्वात्, आत्मनो मायाभिरेव बहुत्वप्रतीतिरिति
 श्रुत्या स्वयमुद्धोषणात्, उत्पत्तेर्नानात्वस्य च श्रुत्या प्रतिषेधदर्शनात्,
 सर्वविशेषप्रतिषेधेन प्रतिपादितत्वाऽऽत्मनः प्रतिषादनायोपायत्वेन भूयोभूयः
 कल्पितस्य सर्वस्यापि श्रुत्यैवापहवात्, प्रत्यस्तमितसर्वविशेषाजाद्वय-
 परैव श्रुतिरिति निर्णयते । अत एव सर्वा नृष्टिः श्रूयमाणाऽभूतत-
 एवेति नृष्टिश्रुतिरेवान्यथा नेयेति ॥

अजातिवादस्य सत्कार्यवादाभ्युपगमेनाविरोधः

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

सत एवाऽऽत्मनो मायया जन्म---

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सवाह्याभ्यन्तरगजमात्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेतत् । अजस्याद्वैतस्याऽऽत्मनो माययैव जन्म न तत्त्वन इति च । युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धार्यत इत्याह सतो हीति । 'निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्वचति नेतरत्' इति (३-२३) हि प्रतिज्ञातमिति ॥

समनन्तरपूर्वश्लोक इदमुक्तम् आत्मनोऽप्राह्यभावेन हेतुना श्रुतिस्तत्प्रतिपत्सुपायत्वेन व्याख्यातं सर्वं निद्भुत इति । तत्र तावदेतत् स्यात् सदाऽप्राह्यमेव चेदात्मतत्त्वं तर्ह्यसदेवेति । तत्र । कार्यप्रहणात् । यथा सतो मायाविनो मायया जन्म कार्यं गृह्यमाणं मायाच्छ्रं मायाविनमवगमयति, एवं जगतो जन्म कार्यं गृह्यमाणं परमार्थसन्त-मात्मानं जगज्जन्ममायास्पदमवगमयति । यस्मात् सतो हि विद्यमानात् कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्यादिकार्यस्यैव जगतो जन्म युज्यते नासतः कारणात् । श्रुत्यनुगृहीतश्चायं तर्कः 'सदेव सौम्येदमग्र असीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) इति दर्शनात् । यद्वैवं सत एवाऽऽत्मनो जगज्जन्म तदा माययैव न तु तत्त्वत एवाऽऽत्मनो जन्म युज्यते । अजाद्वयस्वभावत्वादात्मन इत्यर्थः ॥

अथवा सत इति पष्ठीयमात्मन एव जगदात्मना जन्म युज्यत इत्याह । यतः सतो हि विद्यमानस्यैव वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादि-वन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽप्राह्यन्यापि निर्वि-

शेषस्य निरवयवस्य सत एवाऽऽत्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया मिथ्याबुद्धिकल्पितावयववतो जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवाजस्याद्वयस्याऽऽत्मनो जन्म संभवतीत्यर्थः । यस्य पुनर्वादिनो परमार्थसदजमेव सदात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जायते, न हि तस्याऽजं जायत इति वक्तुं शक्यम् । अजस्य स्वभावपरित्यागाभ्युपगमे विरोधप्रसङ्गात् । ततस्तस्याऽर्थाज्जातमेव जायत इत्यापद्यते । ततश्च जाताज्जायते इति तदप्यन्यस्माज्जातान्, तदप्यन्यस्मादित्यनवस्था प्रसजतीत्यनिष्टम् । तस्मादजमेकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यमिति ॥ २७ ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥ २८ ॥

असत्कार्यवादनिरासः —

‘सतो हि मायया जन्म’ इत्युत्तरार्थादसतो न जन्मेत्युक्तं भवतीत्येतन् प्रदर्शितम् । इदानीं कण्ठरवेणैवाऽसद्वादासंभवहेतुमाह । असतो मायया जन्मेति । असद्वादिनो हि वैनाशिकाः सदभावमेवोत्पत्तेः प्रागभ्युपगच्छन्ति, न तु नैयायिकवत् सत्प्रतिद्वन्द्वि वस्त्वन्तरम्मदिति । तत्र बन्ध्यापुत्रकल्पस्य प्राग्जगदुत्पत्तेरस्तित्वे प्रमाणाभावात् असदभ्युपगन्तारमप्यनभ्युपगच्छतां निःसाधिकस्यासतोऽप्यसिद्धिः । कुतस्तस्य जन्मवार्ता ? असतोऽमतः सर्वाभावरूपस्य मायया तत्त्वतो वा जन्म न कथंचन युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रस्तत्त्वतो मायया वा जायते ॥

ननु सौगता नासत्कार्यवादिनः । यत्कारणं ते सत्कार्यवादमिवाऽसत्कार्यवादमपि कण्ठरवेण निराकुर्वते सतोऽसतश्च कार्यत्वं कारणत्वं च सममेव निषेधन्तः । ‘नैवासतो नैव मतः प्रत्ययोऽर्थस्य युज्यते । अमतः प्रत्या. कस्य सतश्च प्रत्ययेन किम् ॥ न मन्नासन्न मदमन् धर्मो निर्वर्तते

यदा । कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ॥ ' (मा. का. १-६, ७) इति । न । सदसदादिसर्वविकल्पनिषेधादसत्कार्यवादस्यैव महच्चन्तरेण तैरप्यनुमोदितत्वात् । ननु निषेधमात्रपर्यवसानात् तेषां कश्चन चादोऽङ्गी-
करणीयः । वादम् । तथापि तैर्नर्वावहारिकजन्माङ्गीकारात्, जन्मनश्च सर्वथा प्रतिषेधाच्च व्याहृतवचनत्वं दुर्वारं स्यात् । ननु व्यवहारस्य संवृति-
मात्रत्वाभ्युपगमात् तेषां जन्मप्रतिषेधाव्याहृतवचनत्वं भवेत् ? न हि ते तत्त्वत एव क्वचिदपि जन्मस्थितिप्रलयानभ्युपगच्छन्ति । यथाऽऽहुः ।
' यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा । तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा
भङ्ग उदाहृतः ॥ ' (मा. का. ७-३४) इति । नैतदस्ति । यतो
मायास्वप्नादीनां मृपात्मत्वमभ्युपेत्यापि लोको मायावित्त्वमृगादीनां सत्त्व-
मेवाङ्गीकुस्ते । अनभ्युपगम्यैव तु लोकसंवृतिसत्यवस्तुनि उत्पादस्थिति-
भङ्गानां मृपात्वोपपादनाय संवृतिसिद्धमायास्वप्नादीनुदाहरणायाऽऽनयन्तस्ते
कथं वन्ध्यापुत्रस्य मायाजन्माङ्गीकर्तारो न भवेयुः ? अत एवैते संवृति-
परमार्थसत्योभयभ्रष्टाः सर्वासत्कार्यवादिन उच्यन्त इत्यनवद्यम् ।
परीक्षितव्यश्चायं वादः पुनरप्यलातशान्तावितीहोपरम्यते ॥

येऽप्याहुः कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव । कारणव्यापारापेक्षया
तत्पक्षं सत् स्वकारणैः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यत
इति । तैर्विक्तव्यं कथं कार्याभावस्यासत् एव कारकव्यापारादूर्ध्वमुत्पत्ति-
र्भवेत्, कथं चालब्धात्मकस्य तस्य स्वकारणसत्तासंबन्धः संभवतीति ।
न हि वन्ध्यापुत्रोऽसद्रूपः सन् कारकव्यापारादूर्ध्वं तत्त्वतो मायया
वा जायते, केनचिच्च सताऽसता वा संबध्यत इति । तथा च
न्यायोपबृंहिता श्रुतिः 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं
तस्माद्भूततः सज्जायत । कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति ह्येवाच कथ-
मसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां.
६-२-१, २) इति । ननु सतोऽपि सज्जन्म न युक्तमिव । विकारस्य सद्भि-

लक्षणत्वेऽसत्त्वापत्तेः । तच्चायुक्तम् । 'नाभायो विद्यते सतः' (गी. २-१६) इति स्मृतेः । न च सतः मदन्यद्यत इति दृष्टान्तोऽस्ति । घटाद् घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनादिति । वादम् । अत एव सतः स्वात्मना स्थितस्यैव मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वत इत्युक्तम् । दृष्टं च मायाविनः सकाशान्मायाहस्तादिजन्म, सुवर्णादिभ्यश्च रुचकादिजन्म माययैव । न च विकारो नाम स्वकारणादत्यन्तविलक्षणः । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्येचनीयत्वात् । कारणमेव हि संस्थानान्तरेणावतिष्ठमानः कार्यास्यां लभते स्वरूपादप्रच्युनमेवेति स्थितिः । अतोऽदोषः । तस्मात्सतो मायया जन्म संभवत्यजातिवादिनः । असतस्तु न कथंचिदपि संभवतीत्यसद्वादो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २९ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

सत एव मायया जन्मेत्यत्रोपपत्तिः --

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेति ? उच्यते । यथेति । यथा रज्ज्वा विकल्पितः सर्पो विकल्पमात्र एव रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन् । एवं मनः परमार्थविज्ञत्यात्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सत् । तद्यथा ग्राह्यग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने माययाऽवभासते, अद्वये राट्टप आत्मनि रज्ज्वामिव सर्पः । तथा तद्भूदेव जाग्रज्जागरितेऽपि स्पन्दते मायया मनः । अद्वैतात्मरूपमेव सद् ग्राह्यग्राहकरूपेण । स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥

नैवं मन्तव्यमात्मव्यतिरेकेण मनो नाम यत्किंचिदस्ति, यत्स्पन्दन-हेतोरेव द्वैतं प्रतीयत इति । यत्कारणमाह 'अद्वयं च' इति । रज्जु-

रूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेण सदेवाद्वयं सन्ननः स्वप्ने द्वया-
भासं न संशयः । न हि स्वप्ने हस्तादिभ्रातं तद्वाहकं वा चक्षुरादि-
द्वयं कूटस्थविज्ञानात्मव्यतिरेकेणास्ति । आल्वास्त्रिकायां बाह्यानां च
सर्वेषां भावानां प्रबोधमात्रेण बाधदर्शनात् । अथ च तत्र मनो द्वैतरूपे-
णाऽऽभासते । एवं जाग्रदपि मन आत्मरूपेणाद्वयमेव सद् ब्राह्ममाहक-
द्वयवदाभासते, न संशयः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषादुभयत्र । कल्प-
यत्नात्मनाऽऽत्मानमिति (२-१२) वृक्तम् ॥ २९-३० ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥

मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणम् --

रज्जुसर्पवद् विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । यथा
रज्जुस्वरूपापरित्यागेन सर्पः कुण्डलाभोगादिमानिवावभासतेऽज्ञानावस्थाया,
तथा परमार्थत आत्मविज्ञानमात्रं सन्ननस्तत्स्वरूपापरित्यागेन ब्राह्ममाहक-
वदवभासत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यामन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमान-
माह । यथा रज्जुः स्वरूपेणैकरूपैव सती सर्पविकल्पनारूपतः कुण्डलादि-
मतीव भयोत्पादिनी भवति, एवं स्वरूपेण सन्मात्रं मन एकमेव द्वैत-
दर्शनतज्जनितमुखदुःखादिभोक्तृ चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । कथम् ?
मनोदृश्यमिदं द्वैतम् । तेन हि मनसा रज्जुसर्पवद्विकल्प्यमानेन दृश्यं
मनोदृश्यमिदं सर्वलोकप्रत्यक्षं द्वैतम् । सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे
भावाच्छदभावेऽभावाच्चेति हेतुः । कथं पुनस्तदभावेऽभाव इति ! मनसो
ह्यमनीभावे विवेकदर्शनाम्नासधैराम्याभ्यां रज्ज्वत्तमिव सर्पं निरुद्धं, लयं
गते वा सुषुते, द्वैतं नैवोपलभ्यते । सुषुप्तौ तावद्द्वैताभावो मनसोऽभावे
सर्वजनप्रसिद्धः । निरोधे च तथैवेति विदुषां प्रसिद्ध इत्येवं मनसोऽभावे-
ऽभावात् सिद्धं रज्जुसर्पवद्द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अजाद्वयतत्त्वस्यैव श्रुत्यर्थत्वेनोपसंहारः —

तदेवं सत् एव माययैव जन्मेत्यत्रान्यथानिष्टप्रसङ्गनरूपयुक्ति-
मुपन्यस्य स्वप्नजागरितयोः सर्वसमत्वान्मनसोऽभावे द्वैतस्याप्यनुपलब्ध्य
द्वैतस्य मायिकमेव जन्मेत्येतदनुभवमारोपितम् । इत्थं च 'निश्चितं युक्ति-
युक्तं च यच्चद्ववति नेतरत्' (३-२७) इति यत्प्रतिज्ञातमेकमेवाद्वितीय-
मजममृतं तत्त्वम्, स एव श्रुत्यर्थ इति सिद्धमित्युपसंहारोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

आत्मसत्यानुबोधेनाजाद्वयब्रह्मभावः

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

अमनस्ताप्राप्त्युपायः —

मनसोऽमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्युक्तम् । कथं पुनः सति
मनःस्वरूपे तस्यामनस्त्वं संभवति ? तत्राशे वा कथं तस्यामनस्त्वम् ?
न ह्यमनस्त्वदशायां मनोऽस्ति । न चान्यस्यान्यभावो युक्तः । व्यवहारे
सर्वत्राविश्वासप्रसङ्गादिति । उच्यते । आत्मसत्यानुबोधेन । आत्मैव सत्य-
मात्मसत्यम् । मृत्तिकावत् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् मृत्तिकेत्येव
सत्यम्' (छां. ६-१-४) इति श्रुतेः । तत्र हि यद्विज्ञानात् सर्वमन्यद्
विज्ञातं भवति 'कथं स आदेशो भवति' (छां. ६-१-३) इति पृष्ट-
वते पुत्राय तं केवलशास्त्राचार्योपदेशगम्यत्वाद्वादेशशब्दवाच्यमात्मानमुप-
दिदिक्षुरुद्दालक आह 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणेनानन्य-
त्वात् कार्यस्यैकेन कारणेन विज्ञातेन सर्वमन्यत् तद्विकारजातं विज्ञातं
स्यादिति प्रतिपाद्य विकारजातस्य वाचारम्भणमात्रत्वान्मृत्तिकादिकारणमेव
सत्यं यथा तथा 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' (छां. ६-८-७)

इत्यवधारितं यस्मात्तस्मान्मनआदिष्वसत्येषु मृत्तिकेव घटादिष्वनुगत
 आत्मैव सत्यमिति तस्याऽऽत्मसत्यस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्ववबोधे आत्म-
 प्रत्ययिकं ज्ञानम् आत्मसत्यानुबोधः । तेनाऽऽत्मसत्यानुबोधेन यदा यस्मिन्
 काले सर्वस्याप्यात्मभूतत्वात् संकल्प्याभावतया न संकल्पयते, दाह्याभावे-
 ऽग्निर्न ज्वलति यद्वत् । एवं यदा मनो न संकल्पयते, तदा तस्मिन् काले
 तन्मनो ब्राह्म्याभावेऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितं सदमनस्ताममनीभावं
 याति । स्वयमपि कामसंकल्पवर्जितं ज्ञानामिदग्धमात्मैव संपद्यत
 इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयामिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

आत्मा निर्विकल्पकज्ञानस्वरूपः --

ननु मन एव करणमात्मज्ञाने 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' (का.
 २-१-११) इति श्रुतेः । यद्यसदिदं सर्वं द्वैतं सह
 मनसा, केन तर्हि स्वमजमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति ? उच्यते ।
 सत्यम्, प्रागात्मसत्यानुबोधान्मन एव करणं ज्ञान इति । न तु
 तावताऽऽत्मज्ञानादूर्ध्वमपि मनसः स्थितिराशङ्कनीया 'ज्ञाते द्वैतं न
 विद्यते' (१-१८) इति ह्युक्तम् । श्रुतेस्त्वयमर्थः । प्रागात्मविज्ञाना-
 दाचार्यागमसंस्कृतेत मनसैवेदमात्मतत्त्वमाप्तव्यम् । आप्ते तु तस्मिन्नात्त्व-
 किंचनाणुमात्रमपि । यतस्तन्मन इदानीमेकरसं ब्रह्मात्मसत्यमेव संश्रुत-
 मिति । इदमात्मज्ञानं त्वकल्पकं ज्ञातृज्ञानकरणादिसर्वविकल्पनावर्जितम् ।
 अत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिस्वरूपमात्रम् । ज्ञेयामिन्नं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणा-
 ऽमिन्नम् । ब्रह्मज्ञेयम् । ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य तदिदं ब्रह्मज्ञेयम् । परं तु
 ज्ञेयेनामिन्नम्, औप्यनिवामिना । प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । 'न
 हि विज्ञानुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' (वृ. ४-३-३०) अम्युप्यवत् ।

'विज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (वृ. ३-९-२८-७), 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१) - इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रज्ञानैकरसतयावगमात् ॥

तेनाऽऽत्मस्वरूपेणाजेन ज्ञानेनाजं जेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते-
ऽयगच्छति । अजेनाजं विबुध्यत इत्युक्त्या सौगतं मतं स्वयमेवानुभूयते
विज्ञानमित्यनुमतमिति न शङ्कितव्यम् । नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता
स्वयमेव प्रकाशत इत्येवाऽऽशयः । नित्यविज्ञानैकरसघनत्वात् ज्ञानान्तर-
मपेक्षतेऽयमात्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुपुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

निरुद्धसुपुप्तमनसोर्भेदः --

आत्मसत्यानुबोधेन संकल्प्याभावतया संकल्पमकुर्वन्मनो बाह्य-
विषयाभावे ग्रहणवर्जितं निरिन्धनाग्निवत् प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं भवती-
त्युक्तम् । एवं च मनसो धमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैवं निगृहीतस्य
निरुद्धस्य निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतो मनसः
प्रचारः प्रचरणम् । य ईदृशः प्रचारः स तु विज्ञेयः, विशेषेण ज्ञेयः
स्वसंवेद्यतामापादयित्वा योगिभिः ॥

ननु निरोधे सर्वप्रत्ययाभावोऽमनीभावान्मनसः । सुपुप्तेऽपि प्रत्य-
याभावः सर्वानुभवसिद्धः । तथादृशः सुपुप्तस्य मनसः प्रचारस्तादृश एव
निरुद्धस्यापीति स्थिते किं तत्र निरुद्धे विज्ञेयमिति ? अत्राहुर्माप्यकाराः ।
'मैवम् । यस्मात् सुपुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यानोहतमोक्षस्तस्यान्तर्लीनानेका-
नर्थप्रवृत्तिर्कजवासनावतोमनसः । आत्मसत्यानुबोधताशबिभ्रुष्टाविद्याय-
नर्थस्यर्थाजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्तसर्वक्लेशरजसः स्वतन्त्रः प्रचारः ।
अतो न तत्सम' इति ॥

कारिकायाः केषाञ्चिद्वाग्व्यानं तन्निरासश्च—

अत्र केचित्कारिकाभाष्यकृतोरभिप्रायमेवं वर्णयन्ति । सुषुप्ते किल मूलाविद्या सर्वसंसारबीजमस्ति, असंप्रज्ञातसमाधौ तु सा नास्तीति । मनःस्वरूपसत्त्वासत्त्वाभ्यां तयोरवस्थयोर्विशेष इत्यपरे । तदसत् । ग्रन्थबहिर्भूतत्वादप्रकरणत्वाच्च । न ह्यत्र ग्रन्थे मूलाविद्या कचिदपि परामृष्टेत्यबोचाम । न चात्र पातञ्जलयोगसमाधिदर्पणं प्रस्तुतं येन सुषुप्तसमाध्योर्भेद उपवर्ष्येत । तुल्ययोगक्षेमत्वाच्च । न हि सुषुप्ते संसारबीजमस्ति समाधौ तु तन्नास्तीति विशेष आस्यातुं शक्यते । अवस्थानुभवकाले द्वैतदर्शनाभावस्य व्युत्थाने तादृशाज्ञानपरामर्शस्य च समातत्वात् तुल्ययोगक्षेमौ हि सुषुप्तसमाधी । तथा हि सूत्रभाष्ये 'यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदित्वान् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागी भवत्येवमिहापि भविष्यति' (सू. भा. २-१-९) इति प्रलयोत्पत्त्यवस्थयोरविभागप्राप्तिविभागसंभववोरुपपादनाय तुल्यवदेव सुषुप्तिसमाधी दृष्टान्तत्वेनोदाजहार भगवान् भाष्यकारः । श्रुतिश्च सुषुप्तमविद्याकामकर्मरहितत्वेनैव वर्णयति 'तद्वा अम्यैतदच्छन्दा अपहत्तपाप्माऽभयः रूयम्' (वृ. ४-३-२१), 'अत्र पिताऽपिता भवति' इत्युपक्रम्य 'अनन्वागतं पुण्येनाऽनन्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति' (वृ. ४-३-२२) इति च । तस्माच्चेदं सुषुप्तसमाधिस्वरूपविवेकार्थं वचनं कारिकाकृतो भाष्यकृतो वेति स्थितम् ॥

ज्ञानिसुषुप्तमनसोः प्रचारभेदः —

कस्यैवमिप्रायः 'सुषुप्तेऽन्यः प्रचारः' इत्यादिवचनस्येति उच्यते । सुषुप्तेऽविज्ञायैवाऽऽत्मतत्त्वं मनसोऽमनीभावो भवतीति न स आत्यन्तिकः । न हि सुषुप्तिप्राप्त्या काचित्कमनन्निस्कारमात्रेणाऽविद्यामोहतमोप्रस्तमन्तर्लानानेकार्थप्रवृत्तिबीजवासनावन्मन आत्यन्तिकमेवाऽमनस्त्वं यायान् । न हि सर्पत्वेन गृहीता रज्जुः कुतश्चित्कारणात्कंचित्कालं

चक्षुर्गोचरतामतिरन्त्यपि पुनश्चक्षुर्गोचरतामापन्ना सर्पावभासतां परि-
 त्यजति । तद्विषयमिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् । रज्जुस्वरूपबोधेनापोदिते
 तु मिथ्याज्ञाने सर्पस्यासर्पत्वमात्यन्तिकं भवतीति प्रसिद्धमेतत् । एवमिहापि
 सुषुप्ते लयं गतेऽपि मनसि तदमनस्त्वं नात्यन्तिकं भवति । अनपोदितत्वा-
 दात्माविद्याया मनआदिरूपेण प्रथमानायाः, अनर्थफलकप्रवृत्तिबीजभूतानां
 वासनानां च मनस्यन्तर्लीनानाम् । आत्मसत्यानुबोधवद्विप्रदग्धाविद्यानर्थ-
 प्रवृत्तिबीजे निरुद्धे तु मनसि प्रक्षीणमोहादिसर्वक्लेशरजस्यमनस्त्वमात्यन्तिकं
 भवेत् । यद्यपि सुषुप्तेऽपि शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूप एवाऽऽत्माऽविद्यामोहादिसर्व-
 क्लेशसंसर्गरहितः । 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः' (बृ. ६-३-२१) इत्याद्युदा-
 हृतश्रुतेः, स्वरूपस्यापायासंभवाच्च । तथापि शास्त्रदृष्ट्यैव तु तादृशरूपत्व-
 मात्मनः । लोकदृष्ट्या पुनरविद्याप्रवृत्तिबीजवासनाघनर्थप्रस्तत्वमङ्गीकृत्य
 यथाप्रसिद्धं निरुद्धसुषुप्तयोः मनःप्रचारवैषम्यप्रदर्शनम् । अतो न
 विरोधः । सुषुप्ते द्वात्मनि मनसो लयरूपः प्रचारः परवशः । कर्मवशेन
 श्रान्तिपरिहारार्थत्वात् सुषुप्तिप्राप्त्यैः । निरोधे पुनः स्वतन्त्रः प्रचारः ।
 शास्त्राचार्योपदेशग्रहणमननरूपस्वप्रयत्नलभ्यत्वात् । इत्थं च न तत्समः ।
 सुषुप्तप्रचारविशेषेण विसृष्ट एव निरोधे मनसः प्रचार इति स तु
 विज्ञेयः । स एव युक्तो ज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

लीयते हि सुषुप्ते^१ तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

मनसः प्रचारभेदे हेतुः —

तमेव सुषुप्तनिरुद्धमनसोः प्रचारभेदे हेतुं विशदयन्नाह । सुषुप्ते
 हि यस्मान्मनो लीयते सर्वाभिरविद्यादिप्रत्ययवासनाभिः सहैव तमोरूप-

१. 'सुषुप्ते' इति ऋषिपाठः ॥

मविशेषरूपं बीजभावमापद्यते । तत्र हि विशेषविज्ञानानि यासनारूपेणैकीभूतानि घनीभूतान्येव सन्त्यात्मरूपापचावपि । यथा हि जागरिते परमार्थतोऽविभागेऽप्यात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो ज्ञानज्ञेयविभागव्यवहारो यावदात्मसत्यानुबोधमव्याहृतः प्रततो वर्तते । एवं सुपुत्रावपि परमार्थत आत्ममात्रावशेषेऽपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धं तमोरूपमविशेषरूपमशेषविभागव्यवहारबीजमनुवर्तत एवेति गम्यते । पुनः प्रबोधे यथापूर्वं विभागानुवृत्तिदर्शनात् । तस्मात् सुपुत्रिप्राप्तिमात्रेण नात्यन्तिक्यमनस्ता कस्यचिदपि सेत्स्यति । न च तत्र शास्त्राचार्योपदेशलाभ आत्मसत्यानुबोधो वा समस्ति । निर्विशेषचिन्मात्रावशेषरूपत्वात् सुपुत्रस्य । अत एव सुपुत्रावज्ञाने हेतुं सर्वथाऽविभागमेवाऽऽह श्रुतिः 'यद्वै तन्न विजानाति विजानन् वै तन्न विजानाति न हि विशालुविज्ञातेर्विपरिलोभो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' (बृ. ४-३-३०) इति । तस्मात्सम्यगुक्तमननीभावं गतमपि मनः सुपुत्रे लीयत इति ॥

तदेवं मनो जागरिते रज्जुसर्पवद् विवेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सन्न लीयते तमोबीजभावं नाऽऽपद्यते । नित्यनिरस्ततमोमोहात्मचेतन्यमात्रस्वरूपनिष्ठत्वात् । तस्माद्युक्तः प्रचारमेदः सुपुत्रस्याऽऽत्मसत्यानुबोधेन समाहितस्य च मनसः । अत एव च वेदान्तोदितस्यास्य समाधेः पातजलादिसमाधेश्च महद्वैषम्यम् । अयं हि नित्यसिद्धः समाधिर्मनःप्राणादिरहितात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुं. २-१-२) इति श्रुतेः । विवेकविज्ञानाभावमात्रात्त्वप्राप्त इव विज्ञानेन प्राप्त इव च भवति संन्यवहारसदृश्या । अन्यस्तु समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधरूपश्चित्तचित्तोर्विवेकस्यातिमात्रप्रदर्शकोऽनात्यन्तिकश्चेति । यदैवमात्मसत्यानुबोधेनाविद्याकृतप्राहकमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत् संवृत्तमित्यतस्तदेव निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात् । तदेव शान्तमभयं ब्रह्म, यद्विद्वान् विभेति कुनश्चन । 'अथ

सोऽभयं गतो भवति' (तै. २-७) इति श्रुतेः । तदेवाद्भयं ब्रह्मभूतं मनो विशेष्यते 'ज्ञानालोकं समन्ततः' इति । नेदमीपःस्पष्टमध्यस्पष्टस्पष्टरादि-
 तारतम्येनाधिगम्यमानज्ञानालोकसिद्धसमाधिबदप्रस्थाविशेषगम्यं तत्त्वम्,
 किं तु स्वरूपभूतमेवेत्येतदनेन विशेषणेन ध्वन्यते । कथं कृत्वा ?
 अक्षिर्ज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१),
 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (वृ. ३-९-२८-७) - इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव
 ज्ञानमालोक्यो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं स्वयंज्योतिःस्वभावं विज्ञानैकरसधन-
 मित्यर्थः । समन्ततः समन्तात् सर्वतः । ज्योमवन्नैरन्तर्येण व्यापकं
 न तत्राज्ञानतमसोऽवकाशोऽस्ति क्वचित् किञ्चिदर्पात्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥ ३६ ॥

आत्मविदः सर्वथा कृतकृत्यता --

तदेवं शक्यतो युक्तितथावधारितमालसत्त्वानुशोधनात्रगम्यं तत्त्वं
 जन्मनिमित्ताभावात् सबाह्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं हि जन्म
 रज्जुसर्पवदित्यथोचाम 'मायया मिथते हेतुत्' (३-१९), 'मायया
 जायते तु सः' (३-२४) इति न । सा चाविद्याऽऽत्मसत्त्वानु-
 बोधेन निरुद्धा । अतोऽजम् । अत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणानादि-
 मायानिद्रास्वापात् प्रबुद्धोऽद्भयस्वरूपेणाऽऽत्मना । अतोऽस्वप्नम् । उक्तं हि
 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं
 बुध्यते तदा ॥' (१-१६) इति । अनामकमरूपकम् । अद्वैतमित्यर्थः ।
 अप्रबोधकृते ह्यस्य नामरूपे सद्वितीयत्वावभासकारणम् । प्रबोधाच्च ते
 रज्जुसर्पवद् विनष्टे इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा केनचिन्
 प्रकारेणेत्यनामकमरूपकं च तत् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तै. २-९),
 'अनिहक्तेऽनिलयने' (तै. २-७) - इत्यादिश्रुतिभ्यः । किं च सकृ-

द्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपम् । सुपुत्ररूपाग्रहणे तिरोभावः
 जाग्रत्स्वरूपान्यथाग्रहणे चाविर्भाव इति सः प्रमातुराविर्भाव-
 तिरोभावौ । न त्वजात्मस्तौ संभवतः विश्वादिरूपत्रयभाक्त्वेन कल्प्य-
 मानस्यापि । सूर्यस्य ग्रहणाग्रहणे हि रात्र्यहनी लोकस्य स्तो न तु सूर्यस्य
 नित्यप्रकाशस्य । तथाऽस्य तुरीयस्याऽऽंरूपग्रहणाग्रहणे रात्र्यहनीवाविर्भाव-
 तिरोभाववज्ञानां भवत इव । एवं ग्रहणाग्रहणविपर्ययाविद्यालक्षणं
 तदभावात्तत्त्वचैतन्यभारूपत्वाच्च स्वरूपस्य युक्तं सकृद्विभातमिति ।
 'सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः' (छां. ८-४-२) इति श्रुतेः ।
 उक्तं हि 'विपर्यये तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते' (१-१५)
 इति । अत एव च सर्वज्ञं सर्वं च तज्ज्ञस्वरूपं चेति । उक्तं
 चैतत् 'तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा' (१-१२) इति ॥

तदेवं यदेवाऽऽत्मतत्त्वमजमद्वयं स्थानत्रयवत्त्वेनाऽन्तःप्रज्ञ-
 त्वादिना विकल्प्यमानं तदपवादेन तुर्यत्वेनोपदिष्टभागमप्रकरणे, यदेव च
 द्वैतव्यवहारस्याऽऽविद्यकत्वप्रदर्शनपूर्वकं शिवाद्वैतत्वेनोपपादितं वैतथ्ये,
 तदेवेह पुनः श्रुत्युपपत्तिभिरजातित्योपपादनेन निर्धार्योपसंहृतम् । नेह
 ब्रह्मण्येवंविध आत्मसत्यानुबोधेन विदिते उपचरणमुपचारः कर्तव्योऽ-
 वशिष्यते । यथान्येषामात्मबोधरहितानां समाधानाद्युपचारोऽस्ति ॥

तच्चज्ञानिनोऽपि समाध्यपेक्षा अस्तीति वादस्तन्निरासश्च —

केचित्तु तत्त्वविदोऽपि क्लेशधयादास्त्येषासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षे-
 त्याहुः । ते ग्रान्ताः । आत्मसत्यानुबोधेनामनन्ता याते कर्तृत्वाभावे
 कर्तव्यशोपासंभवात् । यत्तु चिदात्मन्ध्यारोपितस्य कर्तृत्वस्य विधया
 अपोहितत्वेऽपि चित्तिच्छाद्योपेतेऽन्तःकरणोपाधौ विक्रियासहस्युक्ते म्वत-
 सिद्धस्य कर्तृत्वस्य यावद्ब्रह्मभावितयाऽनपोदितत्वान् तत्त्वविदोऽप्यन्येव

कर्तृवांशावशेष' इति । तदसत् । आत्ममनसोरितरेतरस्वभावविवेक-
कृताध्यासफलत्वात् कर्तृत्वकल्पनायाः । न हि परमार्थदृष्ट्या कर्तृत्वं
केवलस्याऽऽत्मनो मनसो वा केवलस्य संभवति । चिदात्मनोऽविक्रियत्वात्,
अचेतनत्वाच्च मनसः । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वात् मनसः सुतरां
न कर्तृत्वं संभवतीति । न च पातञ्जलादियोगानुष्ठानं मोक्षसाधनतया
वेदान्तचोदितं कचिद्दृश्यते । ननु तत्त्वज्ञाने सति मोक्षसाधना-
पेक्षाभावेऽपि मनोविश्रान्त्यर्थं क्लेशक्षयाय समाध्यपेक्षा भवतीत्युक्तम् ।
तदुक्तम् । सति मनसि तत्त्वज्ञानस्यैवासंभवात् । न हि मनस्यबाधिते
स्थितेऽजाद्वयात्मतत्त्वज्ञानं सिध्येत् कस्यचित् । न चाऽऽत्ममनसो-
र्विवेकमात्रं तत्त्वज्ञानमिच्छन्ति साख्यवद्वेदान्तिन इति । तस्मात् साधुर्लं-
नोपचारः कथंचनेति । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद् ब्रह्मणो कथंचन
न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवोऽविद्यानाश इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

आत्मतत्त्वस्यानामकत्वादिस्वभावत्वे हेतुः —

अनामकमरूपकं सकृद्विभातं सर्वज्ञं चाऽऽत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तत्र
हेतुमाह सर्वाभिलापविगत इति । अभिलष्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाक्,
सर्वप्रकारस्याभिधानस्य करणम् । तस्माद् विगतोऽयमात्मा । अतोऽ-
नामकमात्मतत्त्वमित्युक्तमित्यभिप्रायः । वागत्रोपलक्षणार्था । सर्वत्राद्य-
करणवर्जित इत्येतदुक्तं भवति । सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति
चिन्ता बुद्धिः । तस्याः सर्वविधया अपि समुत्थितः । अन्तःकरण-
वर्जित इत्यर्थः । अतोऽरूपकमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । तदेवं श्लोकपूर्वार्धेन
तावद् व्याकृताव्याकृतसर्वविशेषवैधुर्यमुक्तमात्मनः । 'अप्राणो दमनाः
शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः' (मुं. २-१-२) इति श्रुतेः । यन्मादेवं

सर्वविशेषवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः सर्वप्रपञ्चशून्यः । सकृज्ज्योतिः सदैव
ज्योतिरालम्बितन्यस्वरूपेण । अतः सकृद्विभातमित्युक्तम् । समाधिः
समाधानं संस्कृतान्तःकरणस्य । तन्निमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् समाधिरात्मा ।
'नाशान्तो नासमाहितः प्रज्ञानैवमाप्नुयात्' (का. १-२-२४)
इति हि विज्ञायते । अथवा समाधीयते चित्तमस्मिन् प्रज्ञात्मनीति
वा समाधिरात्मा । न हि नित्यनिर्विषयचिदात्मस्वभावादत्मनोऽन्यत्र
चित्तसमाधानमस्ति । अत एव सर्वज्ञमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । अत एवा-
चलोऽविक्रियो विश्लेषहेतुरहितः । अत एव विक्रियाभावादभयः ।
यत एतादृशस्वभावो विदुष आत्मा अत एवामनीभावादासं ब्रह्मतत्त्व-
मनामकादिस्वभाववदित्युक्तमिति वाक्यार्थः ॥

अत्र समाधिविचारोऽप्रसक्तोऽनिष्टश्च --

यत्त्वत्र कश्चिद्ब्रह्मसौगतसमयप्रसिद्धोऽचलो नाम समाधिरिह
परामृष्ट इति । तत्तुच्छम् । आत्मसत्यानुबोधप्रकरणे तादृशसमाधेरसंगतेः ।
शान्तिकर्मणि वेतालोदयवदनिष्टत्वाच्च । न हि कश्चिदपि समाधिरन्वर्थतो-
ऽचलो भवेत् । 'योगो हि प्रभवाप्ययौ' (का. २-३-११) इति
श्रुतेः । इह तु कूटस्थनित्यचैतन्यरूपाऽऽत्मानतिरिक्तः समाधिरभिप्रेतः ।
न तु समाध्याद्यनुष्ठानगम्या काचिदवस्था । 'नोपचारः कथंचन'
(३-३६) इति श्रुक्तम् । अतोऽलमसद्गतानिष्टसमाध्यानयने-
नेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मात्मनि ज्ञाते कर्तव्यासंभ्र इति कथम् ?

'अनामकरूपकं सकृद्विभातं सर्वज्ञम्' इति विशेषणचतुष्टय-
मुपपादितम् । नोपचारः कथंचनेत्यत्रेदानीं हेतुमाह ग्रह इति ।

कर्तृवांशावशेष' इति । तदसत् । आत्ममनसोरितरेतरस्वभावविवेक-
कृताध्यासफलत्वात् कर्तृत्वकल्पनायाः । न हि परमार्थदृष्ट्या कर्तृत्वं
केवलस्याऽऽत्मनो मनसो वा केवलस्य संभवति । चिदात्मनोऽविक्रियत्वात्,
अचेतनत्वाच्च मनसः । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वात्तु मनसः मुक्तां
न कर्तृत्वं संभवतीति । न च पातञ्जलादियोगानुष्ठानं मोक्षसाधनतया
वेदान्तचोदितं क्वचिद्दृश्यते । ननु तत्त्वज्ञाने सति मोक्षसाधना-
पेशाभावेऽपि मनोविश्रान्त्यर्थं क्लेशशयय समाध्यपेशा भवतीत्युक्तम् ।
तदुरुक्तम् । सति मनसि तत्त्वज्ञानस्यैवासंभवात् । न हि मनस्यबाधिते
स्थितेऽजाद्वयात्मतत्त्वज्ञानं सिध्येत् कस्यचित् । न चाऽऽत्ममनसो-
र्विवेकमात्रं तत्त्वज्ञानमिच्छन्ति सांख्यवद्वेदान्तिन इति । तस्मात् साधुक्तं
नोपचारः कथंचनेति । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद् ब्रह्मणो कथंचन
न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवोऽविद्यानाश इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

मुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

आत्मतत्त्वस्यानामकत्वादिस्वभावत्वे हेतुः --

अनामकमरूपकं सकृद्विभातं सर्वज्ञं चाऽऽत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तत्र
हेतुमाह सर्वाभिलापविगत इति । अभिलप्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाक्,
सर्वप्रकारस्याभिधानस्य करणम् । तस्माद् विगतोऽयमात्मा । अतोऽ-
नामकमात्मतत्त्वमित्युक्तमित्यभिप्रायः । वागत्रोपलक्षणार्था । सर्वबाह्य-
करणवर्जित इत्येतदुक्तं भवति । सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति
चिन्ता बुद्धिः । तस्याः सर्वविधाया अपि समुत्थितः । अन्तःकरण-
वर्जित इत्यर्थः । अतोऽरूपकमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । तदेवं श्लोकपूर्वार्धेन
तावद् व्याकृताव्याकृतसर्वविशेषवैधुर्यमुक्तमात्मनः । 'अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः' (मुं. २-१-२) इति श्रुतेः । यस्मादेवं

सर्वविशेषवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः सर्वप्रपञ्चशून्यः । सकृज्ज्योतिः सदैव
ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण । अतः सकृद्विभातमित्युक्तम् । समाधिः
समाधानं संस्कृतान्तःकरणस्य । तन्निमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् समाधिरात्मा ।
'नाशान्तो नासमाहितः प्रज्ञानैनामुष्यात्' (का. १-२-२४)
इति हि विज्ञायते । अथवा समाधीयते चित्तमसिन् प्रज्ञात्मनीति
वा समाधिरात्मा । न हि नित्यनिर्विषयचिदात्मस्वभावादत्मनोऽन्यत्र
चित्तसमाधानमस्ति । अत एव सर्वज्ञात्मतत्त्वमित्युक्तम् । अत एवा-
चलोऽविक्रियो विक्षेपहेतुरहितः । अत एव विक्रियाभावादभयः ।
यत एतादृशस्वभावो विदुष आत्मा अत एवामनीभावादात् ब्रह्मतत्त्व-
गनामकादिस्वभाववदित्युक्तमिति वाक्यार्थः ॥

अत्र समाधिविचारोऽप्रसक्तोऽनिष्टश्च --

यत्त्वत्र कश्चिद्ब्रह्म सौगतसमयप्रसिद्धोऽचलो नाम समाधिरेह
परामृष्ट इति । तत्तुच्छम् । आत्मसत्यानुबोधप्रकरणे तादृशसमाधेरसंगतेः ।
शान्तिकर्मणि वेतालोदयवदनिष्टत्वाच्च । न हि कश्चिदपि समाधिरन्वर्थतो-
ऽचलो भवेत् । 'योगो हि प्रमवाप्ययौ' (का. २-३-११) इति
श्रुतेः । इह तु कूटस्थनित्यचैतन्यरूपाऽऽत्मानतिरिक्तः समाधिरभिप्रेतः ।
न तु समाध्याद्यनुष्ठानगम्या काचिदवस्था । 'नोपचारः कथंचन'
(३-३६) इति हुक्तम् । अतोऽल्लमसङ्गतानिष्टसमाध्यानयने-
नेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गाधिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मात्मनि ज्ञाते कर्तव्यासंभय इति कथम् ?

'अनामकरूपकं सकृद्विभातं सर्वज्ञम्' इति विशेषणचतुष्टय-
मुपपादितम् । नोपचारः कथंचनेत्यत्रेदानीं हेतुमाह ग्रह इति ।

यस्माद् ब्रह्मैव समाविरचलोऽभयः इत्युक्तम् । अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणम् उपादानम् । नोत्सर्गः उत्सर्जनं हानं वा न विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा भवति तत्र लौकिके वैदिके वा विषये हानोपादाने स्याताम् । न तद्दुयमिह सर्वव्यवहारातीति ब्रह्मणि संभवति । अद्वये तस्मिन् विकारहेतोरन्यस्याभावात् । स्वयं च निरवयत्वाद्विकाराविषयत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । इतश्च । यत्र ब्रह्मणि चिन्ता सर्वप्रकारैव न विद्यते, न संभवत्यमनस्त्वात्, कुतस्तत्र हानोपादाने संभवेताम् ? यो हि समना भवति स किञ्चिद् हानुमुपादानं वा समीहते । अन्वग्रहणसंकल्पकामादिप्रचोदितः । इह तु ब्रह्मणि मनोऽमनस्तां यातमिति न ब्रह्मविदो हानोपादानेहा संभवतीत्यभिप्रायः । सर्वविधचिन्ताभावे हेतुमाह आत्मसंस्थमिति । यदैवाऽऽनस्त्यानुभूयो जातस्तदैवाऽऽनसंस्थं विषयाभावादन्युष्णवदात्मन्येव तत्स्वरूपतया संस्थितं ज्ञानम् । अत एव तत्र सर्वप्रकारैव चिन्ता न संभवति । तथा हि स्मृतिः 'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्' (गी. ६-२५) इति ॥

समाधावालम्बनरहितत्याद्विज्ञानमात्रमवतिष्ठत इति मतं तन्निराकरणं च —

यत्राऽऽहुर्विज्ञानवादिनो यमुब्रन्ध्यादयः । 'यदा त्वालम्बनं ज्ञानं नैवोपलभते तदा । स्थितं विज्ञानमात्रत्वे ग्राह्याभावे तदग्राहान् ॥ (त्रि. २८) इति, १ तद्रमंभावितमंभावनम् । न हि सालम्बनस्वभावं विज्ञानं कदापि निरालम्बनं भवेदिति प्रत्याशा भवतीति । यद्यपि विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तं ग्राह्यमालम्बनं नैवाभ्युपगम्यते विज्ञानवादिभिः परमार्थतः । तथापि विज्ञानं स्वयमेव स्वेनानुभूयते इति

१. इदं त्रिशिकाखचनम् आगमशास्त्रवृत्तित उद्धृतम् । मौगलप्रक्रिया-विशेषस्तु (आ. वृ. पृ. ७४) तत एवावगन्तव्यम् ॥

तेषामभ्युपगमः । तत्र कथं विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकभावमलनिर्मुक्तता कस्यांचिदप्यवस्थायां संभावनीयेति प्रष्टव्यास्ते । यदा त्वालम्ब्यमर्थ नैवोपलभते विज्ञानमात्रमेव सर्वमिति पश्यति तदा विज्ञप्तेर्ग्राह्याभावाद्ग्राहकत्वस्याप्यभाव इति चेत् । नैतद्विश्वसनीयम् । न हि विज्ञानस्य कियारूपस्य सकर्मकत्वस्वभावस्य कर्मविरहे सति प्राणधारणं संस्थात् । तथा चाऽऽत्मविनाशार्थ एव स्यान्निरालम्बनसमाधिः, न तु विज्ञानस्य स्वात्मन्येव विज्ञानात्मनाऽवस्थानार्थः । उत्पत्तिप्र-ध्वंसानेकस्यादिविशेषवतो विज्ञानस्य स्वयतिरिक्तकृष्टस्थसाक्षात्मावगम्यत्वे तु तन्मिस्तस्य विकल्पितत्वेनाऽऽत्ममात्रसत्यानुबोधहुताशविष्णुष्टत्वात्, रज्जुसर्पवत्स्वास्पदानतिरेकदर्शनाच्चाऽऽगसंस्थं ज्ञानमित्युपपद्यते । अतः स्वग्राहकैकरसस्वभावस्य चञ्चलस्य विज्ञानस्य ग्राह्याभावादात्मसंस्थितिकल्पना नदीस्रोतसो निश्चल-स्थितिकल्पनानुल्याऽत्यन्तमसंभावितेति विज्ञेयम् ॥

अजातिप्रतिपादनोपसंहारः—

यदादौ प्रतिज्ञातं 'अतो वक्षाम्यकार्षण्यमजाति समतां गतम्' (३-२) इति तदेतदुपपत्तितः शास्त्रतश्चोक्तमुपसंहरति अजाति समतां गतमिति । अजाति जन्मवर्जितम् । समता गतं परं माम्यमापन्नम् । निरवयवत्वादवयववैषम्यासंभवात् । स एष आत्मसत्यानुबोध एवाकार्षण्यम्, अतोऽन्यत् कार्षण्यविषयम् । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात् प्रैति स कृपणः' (वृ. ३-८-९) इति श्रुतेः । प्राच्यैतत् कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्रायः । 'अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माह्लोकान् प्रैति स ब्राह्मणः' (वृ. ३-८-९) इति श्रुतेः । 'एतद्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राच्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥' (मनु. १२-९३) इति स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिज्ञो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

आत्मदर्शनेऽनधिकारिणां भयदर्शनम् --

यद्यर्पादमित्थं परमात्मतत्त्वदर्शनमचलाभयसमाधिप्रापकम्, अस्पर्श-योगो वै नाम । सर्वसंबन्धारूपस्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नामायं प्रमिद्ध उपनिपत्सु । 'न वा अरे मोहं ब्रवीम्यविनाग्नी वा अरेऽय-मात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रामंसर्गस्त्वस्य भवति' (बृ. मा. ४-३-१४, १५), 'तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' (बृ. ४-४-२३), 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माऽभयं वै ब्रह्मा-भयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद' (बृ. ४-४-२५) इत्याद्यामु । तथार्पात्थंभूतोऽयं योगः सर्वयोगिभिर्देवान्तविहितज्ञानरहितैर्दुर्दर्शः । दुःखेन दृश्यत इति दुर्दर्शः । आत्मसत्यानुबोधायामलभ्य-एवेत्यर्थः । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे. ३-८) इति ध्रुतेः । योगिनोऽसम्यग्दर्शिनोऽहंप्रत्ययगम्यमात्मानं गृह्णन्तो हि यस्मात् सर्वभय-वर्जितादप्यस्माद् योगात् - आत्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना - विभ्यति भयं कुर्वन्ति । सुपुमावहंविगमे सति सर्वदुःखनाशं परमानन्दात्मभावं चाऽऽत्मनः पश्यन्त एवाभयेऽस्मिन् भयदर्शिनो, भयनिमित्तात्मदर्शन-शीलाः । अमनस्तादृशायां मनोनाशे सति तत्संबन्धोऽहमपि न म्यामिति दर्शिनोऽचिवेकिन इत्यर्थः ॥

अत्र समाधिविचारोऽप्रकृतः --

अत्राऽस्पर्शयोगो नाम निर्विकल्पकममाधिविशेषः परामृष्ट इति पश्यन्ति केचिन् । तत्तु प्रकरणसारात्म्यविग्राहादेवाऽसम्यग्दर्शनमिति निश्ची-यते । न ह्यत्र कश्चन योगविशेषो विधित्स्मिन्, किं त्वजात्रयपरमार्थ-दर्शनमेव सकलेतरयोगविलक्षणभयफलदायकतया संस्पृश्यतेऽस्पर्शयोगो वै नामेति । यथा हि ममाधिविशेषे अनुष्ठानकालेऽनुभूयमाना साहस्यर्श-योगाः नयथा न भवन्तीत्यस्पर्शयोगः सः, न तथाऽयं कादाचित्कोऽस्पर्श-

योगः, कथं तर्हि नित्यप्रत्यस्तमितसर्वबाह्यस्पर्शयोगोऽजाद्वयात्मतत्त्वस्वामा-
 व्यादित्यभिप्रायः । यदेव चोक्तं वैतथ्यान्ते 'तत्त्वीभूतस्तदारामः' इत्यादि,
 तदेवेह प्रकारान्तरेणोच्यतेऽस्पर्शयोगो वै नामेति । योगसामान्यं च वि-
 निन्द्यते योगिनो विभ्यति ह्यस्मादिति सम्यग्दर्शनसंज्ञावार्थमिति सर्वमन-
 वद्यम् ॥ ३९ ॥

आत्मप्रबोधे मनोनिग्रहोपायप्रदर्शनम्

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

साधकैर्मनोनिग्रहेणैवाऽऽत्मप्रबोधः संपादयितव्यः --

येषामुत्तमदृष्टीनामजाद्वयब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण मन इन्द्रियादि च
 न परमार्थतो विद्यते, रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितमेवेति निश्चयः, तेषां
 ब्रह्मस्वरूपाणां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्थितानामभयं मोक्षाल्या चाक्षया
 शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथंचन
 तत्र संभवतीत्यवोचाम (३-३६) । ये त्वतोऽन्ये योगिनो साधनमार्गगा
 हीनमध्यमदृष्ट्यो मनोऽन्यदात्मव्यतिरिक्तम् आत्मसंबन्धि पश्यन्ति, मन-
 श्चाञ्जल्यादुद्विग्ना देहाद्यात्मभावं परिमिमार्जयिषवः, तेषामात्मसत्यानुबोध-
 रहितानां मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनाम् । इह श्रेयोमार्गगाणां
 मन्दमध्यमधिया मनोनिग्रहरूपं साधनमुपदिश्यते कथं नामामननासंपाद-
 नेनाऽद्वैतात्मनि निष्ठा प्राप्नुयुरिति । आत्मसत्यानुबोधवतां तु कृतार्थाना-
 मयत्नसिद्धमिति तत्त्वेण लक्षणं भवति । सर्वत्र ह्यध्यात्मशास्त्रे यान्येव
 कृतार्थलक्षणानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वान् । ननु चित्त-
 निरोधाद्युपायो योगशास्त्र एव दर्शितः । तदनुसंधानेनैवैतत् सिध्यति, कि-
 पुनरिह तेनोपदिष्टेनेति ? भैवम् । पातञ्जलदियोगस्य चित्तवृत्तिनिरो-

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः

॥ ४१ ॥

मनोनिग्रहेऽनवसाद उपायः--

कथमेवंभूतो मनोनिग्रहः सिध्वेदित्याशङ्क्याह उत्सेक इति ।
यद्वत् उदधेः समुद्रस्य कुशाग्रेण एकविन्दुना क्रमेण उत्सेकः
उत्सेचनेन शोषणव्यवसायः कस्यचिन् । एवम् अनवसन्नान्तःकरणानाम्
अपरिखेदतोऽनिर्वेदात् मनसो निग्रहो भवेदित्यर्थः । तथा हीध्वर
स्मृतिः 'शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या घृतिगृहीतया' (गी. ६-२५) इति,
'स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा' (गी. ६-२३)
इति च ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृहीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।

मुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

लयविक्षेपनिवारणावश्यकता--

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपाय इति !
नेत्युच्यते । कामभोगयोः कामे भोगे च तद्विषये भोग्यवस्तुनि
विक्षिप्तं विप्रसृतं मनो निगृहीयात्, आत्मन्येव निरुन्ध्यादित्यर्थः ।
किं च लीयतेऽस्मिन्निति लयः मुपुसम् । तस्मिँल्लये चैव मुप्रसन्नं
विषयेन्द्रियसंयोगकालुप्यजातं परित्यज्याऽऽत्मन्येव स्थितत्वात् मुप्रसन्न-
मर्पात्यर्थः । निगृहीयात् इत्यनुवर्तते । संप्रबोध्य निरुन्ध्यादित्यर्थः । ननु
मुप्रसन्नं चेत् कस्मान्निगृह्यत इति ! उच्यते । यस्माद् यथा कामोऽनर्थ-
हेतुस्तथा लभोऽपि । विक्षेपर्वागत्वात् । अतः कामविषयस्य निग्रह-
वर्दीनस्यापि निग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दुखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगाच्चिर्वर्तयेत् ।

अज्ञं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

वैराग्यज्ञानभ्यासौ मनोनिग्रह उपायः --

उपायेन निगृहीयादित्युक्तम् । कः स उपाय इति ?
 उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात्
 कामनिमित्तो भोगः कामभोगः इच्छाविषयः । तस्माद्विप्रसृतं मनो निवर्त-
 येत् । वैराग्यभावनयेत्यर्थः । 'यत्र वा अन्ददिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत्
 पश्येत्' (वृ. ४-३-३१), 'प्रन्तीव जिनन्तीव' (वृ. ४-३-२०)
 इत्यादिश्रुतिसिद्धं द्वैतस्याविद्याविजृम्भितत्वं वैतथ्यप्रकरणे व्याख्यातम् ।
 तस्य च दुःखहेतुत्वं स्मृतिभिरुपदिष्टम् । 'ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःख-
 योनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः' (गी. ५-२२)
 इत्यादिभिः । इह लोके तावत्कामभोगेभ्य भाव्यात्मिकादीनि दुःखानि
 तन्निमित्तान्येवोद्भवन्ति दृग्दृश्यन्ते । तथा परल्लोकेऽपीति गम्यते ।
 न केवलं भोगस्थितिकाले किन्तुपक्षे. पूर्वमप्राप्त्या विनाशादूर्ध्वं च
 तदभावस्मृत्युद्भायनेन दुःखकारिण एव ते भवन्ति । तस्मात्त विवेकी
 तेषु रमत इति गीताश्लोकार्थः । तन्त्रान्तरीया अप्याहुः । 'परिणाम-
 तापसस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' (यो. सू.
 २-१५) - इति । तदेवं वैराग्यभावना तावदेक उपायो मनोनिग्रहे ।
 अयमपर उपायः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य ।
 अजत्वे शास्त्रोपपत्ती प्रदर्शितेऽस्मिन् प्रकरणे । तदनुसंधानेन द्वैतजातं
 नैव तु पश्यति । तदभावनिश्चयान् । स एष ज्ञानाभ्यासरूप
 उपायः । दुःखहेतुत्वेनानुस्मृतेऽपि विषये कदाचिन्मनः प्रवर्ततापि ।
 ज्ञानाभ्यासेन न्वभावता गमिते नैव मनसो विद्येते न वा लयः
 संभवतीत्याशयशानाह जातं नैव तु पश्यतीति ॥

कारिकोक्त अभ्यासः कीदृशः ? --

अत्र योगशास्त्रोपदिष्टाभ्यासाद्विलक्षणोऽयमभ्यास इति स्पष्टमेव ।
 यन्त्र भिन्नो यनोऽभ्यास (यो. सू. १-१३) इति परिभाषितः ।

स्थितिश्च चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता सात्त्विकवृत्तिवाहितैकाग्रतेति
 व्याख्याता । तत्संपिपादयिपर्या तत्साधनानुष्ठानमभ्यास इति वदन्ति ।
 अत एव योगसूत्रं 'तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्' (यो. सू. ३-१०)
 इति । निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवतीति
 हि तदर्थमाह भाष्यकारः । इह पुनर्ब्रह्मैवेदं सर्वमजमित्येतदनुसरण-
 मभ्यासो विवक्षितः, तस्य च फलं मनसोऽमनीभावे द्वैतादर्शनमिति
 विशेषः । यद्यपि ब्रह्मैवेदं सर्वमिति शास्त्रार्थविज्ञानं मन्दमध्यमधियां न
 सहसा जायते । तथापि तदर्थं शनैः शनैरिन्द्रियादीना मनआदिषु
 सूक्ष्मतरेषु लयक्रमेणाध्यात्मयोगाभ्यामेन सोऽपि लभ्यत एव । स एव
 चात्र योगो ज्ञानाभ्यासवाचोयुक्त्या स्वीकृत इति बोध्यम् । स एषोऽ-
 ध्यात्मयोगः काठक एवं प्रदर्शितः 'यच्छेद्ब्रह्मनमी प्राज्ञमद्यच्छेज्ज्ञान
 आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥'
 (का. १-३-१३) इति । वागादीन्द्रियव्यापारमुन्मृज्य मनोमात्रेणाव-
 तिष्ठेत । मनोऽपि विकल्पद्वोपदर्शनेन ज्ञानात्मनि बुद्धौ धारयेत् ।
 तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तारि, तं च ज्ञान आत्मनि सर्वसाक्षिण्यजे
 ब्रह्मणि प्रतिष्ठाप्येदिति श्रुतेरर्थ ॥ ४३ ॥

लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।
 सक्रपायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

लयावस्थाविमर्शः —

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यभावनोपायद्वयेन विक्षेपं परिहृतेऽपि
 मनः सुषुप्ते लीयेत, अविद्यादिर्बाजभावेनावशिष्येत । तदप्यनर्थयैवेति
 तच्चित्तं संबोधयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । निद्राशोषार्जाणान्न-
 शोषश्रमा विवेकाभ्यासेऽनादरश्च लयहेतवः । तस्मात्पर्याप्तनिद्रानुभव-
 सुजीर्णाल्पसात्त्विकान्नभोजनातिश्रमपरिहारैः विवेकाभ्यासेन च मीनं
 चित्तं संबोधयेदित्यर्थः ॥

मुखरागपरित्यागः --

विषयवैतृष्ण्याद्बहिःप्रवणता खिन्नीक्रियते, विवेकाभ्यासेन चाऽऽत्म-
तत्त्वाभिमुखं लभ्यते । कषायपरिहाराच्च पुनर्दुःस्थानप्रसङ्गवारणं भवति ।
एतावता साधनकलापेन चित्तं समप्राप्त्यभिमुखीभवति । एवं समाधिस्तनो
योगिनः शिरःस्थितभारापगम इव विषयसंपर्कविगमारम्भकृतं यत्
किञ्चित्मुखं हादो जायते, तत्राऽऽम्वादेयम् । तत्र कृतकृत्वोऽहमिदानीम्
एवमेव ममाऽनुवर्ततां मुखमिति तुष्टिं कुर्वाणो न रज्येतेत्यर्थः । कथं
तर्हि तत्र वर्तनेति ? उच्यते । प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदिदमुपलभ्यते
मुखं तदप्यविद्यापरिकल्पितं मृषैव । अयं हि मत्स्वधर्मो न तत्साक्षिणो
मम । अथाप्यविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषयविवेकलक्षणयाऽ-
स्वात्मभूतेऽस्मिन् मुखे संजयतीव, असङ्गं मां सक्तमिव करोत्यनुखिनं
मुखिनमिदं च । 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन
बध्नाति ।' (गी. १४-६) इति स्मृतेरिति विभावयन्मत्रापि निःसञ्ज्ञो
निःस्पृहो भवेत् । ततोऽपि ममाधित्सावस्थानुखरागाद् विषयमुख-
रागादिव चित्तं निगृहीयादित्यर्थः ॥

एकाग्रतायां स्थैर्यं कर्तव्यम् --

यदैवं मुखरागादपि निवृत्तं निश्चलम्भावमात्मभावप्रवणं सदापि
निश्चरति कुतश्चिद्धेतोः । यद्यपि यथोक्तप्रकारेण संनिरुद्धस्य चित्तस्य
चलनमसंभावितम्, तथापि कृत्वगोऽपकषायस्य व्युत्थानसंस्कारशेषा-
च्चित्तं कुतश्चिन्निमित्तान्निर्गच्छति चेत् तादृशं निश्चरचित्तं ततस्ततो
निमित्तान्नियम्य वैराग्यभावनयाऽऽत्मयाथात्म्यनिरूपणोपायेन चाऽऽत्मन्ये-
वैकीकुर्वाणं प्रयत्नतः । तत्स्वनिरीक्षणेन चित्तव्यवसत्तामात्रमेवाऽऽपादयेन्न
पुनर्विषयसंकरूपनायाऽवकाशं दद्यादित्यर्थः । तथा चोक्तं भगवता 'यतो
यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं
नयेत् ॥' (गी. ६-२६) इति ॥ ४५ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

मनसो ब्रह्मात्मतानिष्पत्तिः —

यथोक्तोपायेन वैराग्यभावनाविवेकाभ्यासलीयमानचित्तसंबोधनकपाय-
क्षयरूपेण निगृहीतं सच्चित्तं यदा गुपुते न लीयते न च पुनरुत्थितं सद्
विषयेषु विक्षिप्यते, अनिङ्गनमचलं निवातप्रदीपकल्पम्, अनाभासं च न
केनचिदविद्याकल्पितेन बाह्येनाऽऽध्यात्मिकेन वा विषयभावेनाऽवभासत
इत्यर्थः । न च सकपायं भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । यदैवंलक्षणं
योगिनश्चित्तम्, तदा तच्चित्तं ब्रह्म निष्पन्नममनीभावं प्रतिपद्य ब्रह्मस्वरूपेण
निष्पन्नं भवति, रज्जुरूपेणैव तत्र कल्पितः सर्प इत्यर्थः । तदा जीवः
स्वोपाधिभूतस्य मनसोऽमनीभावं गमयित्वा स्वेनैवाजाद्वयब्रह्मरूपेणाभि-
निष्पद्यत इति भावः 'परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छां.
८-१२-३) इति श्रुतेः । यत्तदुक्तं 'अमनस्तां तदा याति ग्राह्या-
भावे तदग्रहम्' इति, तदेवेदमुपसंहृतं 'निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा' इति ॥

मनोनिग्रहफलस्याऽसंप्रज्ञातसमाधितो वैलक्षण्यम्—

अत्र मनोनिग्रहसाधनफलं ब्रह्मरूपेण निष्पत्तिरुक्ता न तु सर्व-
वृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसंप्रज्ञातसंज्ञितो योग-
शास्त्रप्रसिद्धः । मनोनिग्रहोपायश्चात्रोपदिष्टस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धधारणाध्यान-
समाधिभ्यो विलक्षण एवेति स्फुटम् । तत्र हि 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा'
(यो. सू. ३-१), 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' (यो. सू. ३-२),
'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (यो. सू. ३-३) इति
च सूत्रितप्रकारेण नाभिचक्रादिदेशेषु बाह्येषु वा चित्तस्य बन्धं कृत्वा
तत्रैव प्रत्ययस्य प्रवाहे निरन्तरेण प्रसाधिते यदा ध्येयस्वभावावेनात्
तदाकारनिर्भासं सद्ब्रह्मानं स्वरूपशून्यमिव भवति तदा समाधिरिति
व्यपदिश्यते । तदेतत्त्रयमपि संयमशब्दज्ञाद्वितं बहिरङ्गं निर्धोजस्यासं-

प्रज्ञातसमाधेस्तद्भावेऽभावादिति तेषामभ्युपगमः । अत्र पुनः शास्त्रा-
चार्योपदेशमनुवृत्य वस्तुतत्वनिरूपणेन सर्वमज्ञं ब्रजेति निर्धारणप्रयत्न
एव तूपायः कथितो मनोनिग्रहे । तदेतन् तन्त्रान्तराभिमतयोगस्यात्रत्य-
मनोनिग्रहस्य च मुमहद्वैलक्षण्यगविगणयन्तो यत् केचिद्व्याचक्षते 'आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।' (वृ. २-४-५)
इति संयम एवायमुपदिश्यते वेदान्तेऽर्थाति । अत्र किल श्रोतव्यो
मन्तव्य इति ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकधारणोपदेशः, निदिध्यासितव्य
इति ध्यानोपदेशः, द्रष्टव्य इति च साक्षात्कारवृत्तेर्ब्रह्मव्यवेशात् स्वरूप-
शून्यकल्पत्वात् समाध्युपदेश इति वर्गयन्तः, तदग्निलं प्रत्यागदातं
वेदितव्यम् । आत्मनः संयमाविषयत्वात्, मनोनिग्रहस्य निदिध्यासना-
पराभिधस्य सूक्ष्मवस्तुनिरूपणमात्रत्वाद्भावनात्मकध्यानत्वादानुपपत्तेः । आत्म-
नश्च साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मरूपस्य साक्षात्काररूपवृत्त्यनपेक्षणाच्च । यत्तु
वादरायणीयं सूत्रम् 'अपि च सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्'
(ब्र. सू. ३-२-२४) इति । न तत्पातञ्जलसंयमपरामर्शकम्, अपि
तु वैदिकभक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानेन प्रपञ्चोपशमं ब्रह्म द्रष्टुं शक्यमि-
त्येतदर्थकम् । न चेह द्रष्टृदर्शनभेदोऽस्ति सराधनात्पूर्वेर्नापाधिकभेदमत्त्वेऽ-
प्युपाधेराविद्यकत्वाददोषावहत्यादित्यन्यदेतत् । तस्मादध्यारोपितसर्वस्य
रज्जुरूपेण निष्पत्तिवन्मनो ब्रह्मरूपेण निष्पत्तिरेवात्र समाधिवाचोयुक्त्या
बोध्यत इति यथाव्याख्यात एव श्लोकपादार्थ इत्यलं पातञ्जलः
सन्धिकरणवृथायामेन ॥ ४६ ॥

स्वयं ज्ञान्तं मनिर्वाणमकथ्यं मुरप्रमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते

॥ ४७ ॥

मनोनिग्रहफलमुत्तमं सुखं स्वरूपभूतम् ---

निष्पत्तं ब्रह्म तच्छ्रुत्वा इति यथोक्तं परमार्थमुत्तमं न विषय-
सुखबहुः परमपदव्याधि, न च समाधिन्मनो जायमानमिव वृत्तिर्म मृषा-

सुखम् । आत्मसत्त्वानुबोधलक्षणत्वात् । मनोनिग्रहो हि न केवलनिग्रह-
रूपः, विन्त्यमनीभावापादनेनाऽऽत्मसत्त्वानुबोधपर्यवसन्नः । तेन च बोधेन
लक्ष्यत इदं सुखम् । यतः स्वस्थं स्वात्मनि स्वात्मरूपेणैव स्थितम् । शान्तं
सर्वानर्थप्रपञ्चोपशमरूपम् । सनिर्वाणम् । निर्वृतिर्निर्वाणं कैवल्यम् । सह
निर्वाणेन यत्तत इत्यद्वैतं शिवमित्यर्थः । तच्चाऽकथ्यं न शक्यं केनचिद्वाचा
कथयितुम् निर्दिशेपरूपेणात्यन्तासाधारणविषयत्वादित्यर्थः । 'अचिन्त्य-
मन्त्रप्रदेश्यम्' (मां. ७) इति हि विज्ञापते । सुखमुत्तमम् । निरतिशयं हि
तदद्वैतयोगिजनमात्रप्रत्यक्षम् । अजं न जातं यथा विषयविषयं सुखं
संस्पर्शजन्मम् । अजेनाऽनुत्पन्नेन स्वरूपभूतेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं स्थितम् ।
सर्वज्ञं सर्वं च तज्ज्ञं चेति स्वेन रूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव तत्सुखम् इति परि-
चक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. ३-९-२८-७)
इति श्रुतेः । तथा हि स्मृतिः 'प्रदान्तमनसं धेनं योगिनं सुख-
मुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्' (गी. ६-२७)
इति शम् ॥ ४७ ॥

अजातिवादोपसंहारः

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥

अजातं ब्रह्मैव परमार्थसत्यम् —

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिर्भ्रष्टोहादिवत् सृष्टिरयासना चोक्ता
परमार्थसत्यस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति । तस्मापि परमार्थ-
सत्यत्वे हि निग्रहीवृनिग्रहीकथयत्पृसृष्टश्रोपासित्त्रुपासितव्यादिभेदाङ्गी-
कारेणाऽजाद्वयं ब्रह्मैकमेव सत्यमित्यस्यार्थस्य बाधः स्यात् । केवलं पर-
मार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेनोपदिष्टानां तु तेषां परमसत्यत्वस्याविवक्षणात् ।

उपायत्वेन व्याख्यातानामपि तेषां श्रुत्या निहृवाद्जमात्मतत्त्वमेकमेव प्रकाशत इत्युक्तम् ॥

अतः परमार्थसत्यं तु न कश्चिज्जायते जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । न च तस्योपाधिभूतः कार्यकरणसंघातः कश्चिदपि । मायिकी तु जातिर्घटघटाकाशादिन्यायेनोपदिष्टा कचिच्छ्रुतौ मन्दबुद्धिप्रतिपिपाद्यपिपेत्यवोचाम । अतः स्वभावतोऽजस्रा-
स्यैकस्याऽऽत्मनः संभव उत्पत्तिकारणं न विद्यते नास्त्येव । यस्मान् संभवोऽस्य न विद्यतेऽजत्वस्वाभाव्यात्, तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वेषु ग्रन्थेषूपायत्वेनोक्तानां व्यावहारिकसत्यानामेतत्तदुत्तमं सत्यं यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मणि किञ्चिदणुमात्रमपि न जायते । 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति' (वृ. २-१-२०), 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१) इत्यादिश्रुतिभ्यः इति शिवम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यवरिण्यश्रीपूज्यपादशङ्करभगवत्परमहंसपरि-
परिचयात्वाप्तवेदान्तप्रवेदिनेन श्रीयोगानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्य-
श्रीयज्ञिदानन्देन्द्रसरस्वतीरूपेण मिथुणा प्रणीतायां
माण्डूक्यरहस्यविवृते तृतीयमद्वैतप्रकरणम्

ॐ तत्सत्

अथाद्वैतप्रकरणसारः

यद्यपि द्वैतवैतथ्यनिर्धारणेनैवार्थात् म्बद्धमद्वैतम् तथापि द्वैतस्येवाद्वैत-
स्यापि वैतथ्यं किं न स्यादिति शङ्क्येत कैश्चिन्मन्दमतिभिः ।
अतस्तद्धारणाय तर्कतोऽप्यद्वैतप्रसाधनार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् ॥

तत्र तावत्सर्वेषां वेदान्तानाम् जगत्कारणीभूतब्रह्मोपासनाविधिपरत्वं ये
मन्यन्ते तेषां जनिमद्ब्रह्माङ्गीकारमतं मिथ्याज्ञाननिबन्धनमिति
प्रदर्शयितुं वेदान्तप्रतिपादितोऽजातिवाद उपन्यस्यते । तत्र
जीवानां तदुपाधीनां वा वास्तविक्युत्पत्तिर्नास्ति । तदसंभवात् ।
यत्र तु जीवानां तदुपाधिभूतानां कार्यकरणसंघातानां चोत्पत्ति-
श्रूयते तत्राजस्यैव परमात्मनो जीवभावेनाऽवस्थानस्य दिदर्शयिषया-
ऽऽकाशस्य घटघटाकाशादिभावेनोत्पत्तिवदेव प्रातीतिक्युत्पत्तिरुप-
दिश्यत इति ज्ञेयम् । उत्पत्तिवदेव च जीवानां स्थितिर्गत्या-
गती विभिन्ननामरूपकार्यवत्त्वं सुखदुःखमोगो विनाशश्चेत्येतत्
सर्वमौपाधिकमित्यवगन्तव्यम् । उपाधिभूताश्च संघाता वैतथ्य-
प्रकरणोक्तयुक्त्या स्वप्रसंघाताविशिष्टा इत्यात्मनानात्वे परस्पर-
वैषम्ये वा नोपपत्तिरस्ति ॥

तदेतदात्मैकत्वं तैत्तिरीयके ब्रह्मानन्दबह्मशां बृहदारण्यके मधु-
ब्राह्मणे च स्फुटं प्रदर्शितम्, उपाधिकृतनानात्वस्य सत्यत्वप्रत्या-
ख्यानेन । श्रुतिषु स्मृतिषु च सर्वत्र जीवपरमात्मनोरनन्यत्वं प्रशस्य-
ते नानात्वं च निन्यत इत्येतदप्यजात्मैकत्वपक्ष एव संगच्छते ।
यत्रापि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वमुपदिश्यत इव भाति तत्रापि स
उपदेशो न भेदप्रतिपादनपरः, किन्त्वेकत्वप्रतिपत्त्यर्थ एवेति पूर्वा-
परसंदर्भालोचनेनावगम्यते । यत्रापि गृह्योहविस्फुलिङ्गादिदृष्टा-

न्तोपादानेन नृष्टिरूपनिश्चयते तत्रापि कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्व-
कथनात् सृष्टिज्ञाने फलाकीर्तनात् नृष्टिप्रकाराणां चाऽऽवधाऽऽवधा-
श्रवणात् सर्वत्राप्यात्मैकत्वावधारणात् तदेकत्वज्ञाने च फलश्रवणा-
चोपत्तिश्रुतीनामात्मैकत्वबोधोपायत्वमेवेति गम्यते । तदेवं
घटाकाशदृष्टान्तेन स्वप्नदृष्टकार्यकरणसंघातदृष्टान्तेन चोपपादितैव
जीवतदुपाध्युत्पत्तिः श्रुतिप्रामाणिकीति सिद्धम् ॥

अथैवमजाद्वयद्रव्याद् एव श्रौत इति स्थिते किमर्थं यमुपासनोप-
दिष्टा श्रुतिष्विति स्यादाशङ्का केपाचित् । तत्रायं समाधिः ।
न सर्वेऽधिकारिणोऽजाद्वयात्मतत्त्वं सहसा विशातुं प्रभवन्ति ।
मन्दमध्यमोत्तमदृष्टिभेदेन त्रिविधत्वादधिकारिणाम् । तत्र मन्द-
मध्यमाधिकारिणामनुग्रहार्थं ऋष्यालुना वेदेन कर्मोपासने उपदिष्टे ,
कथमिभामुत्तमात्मैकत्वदृष्टिं तेऽपि क्रमज्ञोऽवामुयुरित्यनुकम्पया ।
न तु तत्रैव परमतात्पर्यं वेदस्य । तत्र तत्र भेददृष्टयपवादेन कर्मो-
पासनयोर्निन्दापूर्वकमेकत्वप्रशंसनदर्शनादेवमवगम्यते । तस्मादु-
पासनोपदेशेनाऽजातिसिद्धान्तो न विरुध्यते ॥

तथेदमजाद्वयदर्शनं द्वैतिदर्शनैरपि न विरुध्यते । तेषां दर्शनानाम-
परिहार्यपरस्परविरोधत्वाच्छास्त्रबाह्यत्वाच्चासम्बन्धदर्शनत्वोपपत्तेः ।
अद्वैतस्य तु शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात्, तत्रापिचौ च
केनापि विरोधासंभवात् । अद्वैतं हि परमार्थसद् द्वैतं तु तत्र
कल्पितमित्यभ्युपगच्छतामद्वैतिनां कथं द्वैतदर्शनेन विरोधग्रह्णा
समुन्मिथेत्स्वमेऽपि ? द्वैतिनां तु द्वैतमेव परमार्थतोऽपरमार्थत-
श्चेति तेषामन्योन्यविरोधो दुर्वारः ॥

परमार्थसद्वैतं मायैव द्वैतवदवभासत इत्यनभ्युपगमेऽमृतस्वभावस्य
तत्त्वस्य मर्त्यरूपेण परिणामस्तात्त्विक इति वस्तुनः स्वभाव-

वैपरीत्यगमनमेपित्यं भवेत् । एवं मर्त्यैव सतो जीवस्योपासना-
 नुष्ठानेनाऽमृतत्वप्राप्तिरप्यभ्युपेतव्या स्यात् परमार्थजातिवादिनाम् ।
 अत एतदनिष्टद्वयपरिहारायाजातिरेव परमार्थो जातिस्तु माय-
 येति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । नृष्टिप्रतिपादन्यः श्रुतयोऽप्यस्मिन् पक्षे
 मायासृष्टिप्रतिपादकत्वेनैव चरितार्था भविष्यन्ति । सृष्ट्युपदेगस्या-
 ऽऽत्मैक्यप्रतिपत्त्युपायमात्रत्वात् , तस्य च मायासृष्ट्यापि
 निर्वाहाच्च । एवमेव हि श्रुतिषु द्वैतप्रतिषेधोऽजातस्यैव बहुधा
 जन्मकथनं संभूत्युपासनानिन्द्रा आत्मबोवोपायत्वेन परिगृहीतस्य
 सर्वस्याऽपि बोधकार्यनिर्वृत्तनन्तरं नेतिनेतीत्यपह्नवश्चेत्येतत् सर्वं
 समञ्जसं भवति । तस्मात् सत एवाऽद्वैतस्य मायया जन्मे-
 त्यङ्गीकार एव युक्तियुक्तः । तत्त्वतो ज्ञायत इति स्वीकुर्वाणस्य
 हि जातमेव जायत इति मलादापतति । तथा न न केवल-
 गन्धस्वा दोषः , तच्चापि जाताज्जायते तदप्यन्याम्नादिति ,
 किं तु प्राग्जन्मनोऽसदेव सजायत इति सर्वथा युक्त्यनपेतमपि
 परिग्रहीतव्यं स्यात् । न चासतो बन्ध्यापुत्रस्य तत्त्वतो वा
 मायया वा जन्म संभवति । तस्माद्यथा स्वप्नेऽद्वैतात्मन्येव
 मनःस्पन्दनमात्रं द्वैतमवभासते तथा जागरायामपीति सं-
 तोषव्यम् । अनुभवानुसारि चेदं कल्पनम् । यत्कारणं सुषुप्तिसमा-
 धोर्मनसो ह्यमनीभावे सति द्वैतं नैवोपलभ्यत इति प्रतिद्वमेतत् ॥

ये तावच्छ्रुत्याचार्योपदेशानुसारेणाऽऽत्मज्ञानं प्राप्ता , तेपामात्मव्यति-
 रेकेण मनो नाम न विद्यत एवेत्यद्वैतसिद्धिरग्र्यद्वैतः । नतश्च तेषां
 नित्यमुक्ताद्वैतात्मस्वरूपेऽवस्थितानां नास्ति किञ्चिन् कर्तव्यमव-
 शिष्टम् । ये पुनर्मागीनाः सन्तो मनोऽन्यदात्मसंबन्धि पश्यन्ति,
 तेषां मनोनिग्रहापराभिधानेन निदिध्यासनेन ज्ञानं तत्फलं
 निःश्रेयसं च समधिगन्तव्यमित्यविद्यादृष्ट्या तादृशाधिकारिणां मनो-

निग्रहोपाय उपदिश्यते । लयविक्षेपकायरसास्वादानां परिहार-
पृषकमीदृशं योगमारूढस्य च मनोऽजाद्वयत्रन्स्वरूपेण निष्पन्नं
भवति ॥

यद्यर्पात्थमुपासना नृष्टिर्मनोनिग्रहादिश्चेति द्वैतसापेक्षोपाया उपदिष्टाः
श्रुतिषु, तथापि न तत्र सत्यत्वबुद्धिः कार्या जिज्ञासुभिः ।
अविद्यादृष्ट्यैव तथा तथोपदेशात् । परमार्थसत्यं त्वजाद्वयमात्म-
तत्त्वमेकमेवेति प्रकरणोपदर्शितयुक्त्या निश्चेतव्यमिति सर्वं
शिवम् ॥

अथालातशान्तिप्रकरणम्

—XX—

प्रकरणसंबन्धः

अद्वैतप्रतिपादनप्रकारभेदाः ---

ओंकारनिर्णयद्वारेणाऽऽगतः प्रतिज्ञातमद्वैतं प्रथमे प्रकरणे । तत्र मात्रापादरहित ओंकारो जागरितादिस्यानस्यानिधर्मविघर्जितस्तुर्यात्मा शिवोऽद्वैत इत्युपदिष्टम् । स चायमर्थो बाह्याध्यात्मिकविषयभेदवैतथ्य-प्रदर्शनेन युक्तितोऽपि प्रसाधितो द्वितीये प्रकरणे । तत्र हि जाग्रत्स्वप्नयो-रैक्योपपादानपूर्वकं सर्वस्यापि द्वैतव्यवहारस्याऽऽत्मन्यविद्याकल्पितत्वस्थापने-नार्थात् प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः सेत्स्यतीत्युपसंहृतम् । पुनश्च शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षात्निर्धारितमद्वैतं तृतीये प्रकरणे । तत्र तु जीवानां तदुपाधिभूत-कार्यकरणसंघातानां चोत्पत्तिराकाशाद्दटाकाशघटोत्पत्तिवत्त्वमदृश्योत्पत्तिवच्च मायिक्येवेत्युपपादनेन, श्रुतीनां जीवब्रह्मैक्य एव तात्पर्यदर्शनेन, मृष्टिवाक्यानामाल्मैक्यप्रतिपादनोपायत्वेन मायिकसृष्टिमात्रप्रतिपादकत्वोप-पादनेन चाजाद्वयब्रह्मपरत्वमुपपाद्य, सर्वस्यापि द्वैतस्य मनोदृश्यत्वा-न्मनसस्थाऽऽत्मसत्यानुबोधेनामनीभावे सत्यद्वैतब्रह्ममात्रत्वेन विनिश्चयादद्वैत-मेवोत्तमं सत्यं तत्प्रतिपत्त्युपायत्वेनोपन्यस्तमनोनिग्रहमृष्ट्युपासनापेक्षयेत्युप-संहारः कृतः । तदेवमन्वयमुखेनाद्वैतस्य परमार्थत्वमवगतं प्रकरण-त्रयेऽपि । अथेह चतुर्थे प्रकरणे व्यतिरेकमुखेणापि तदेव प्रसाध्यते ॥

अवीतन्यायानुसरणे प्रयोजनम् ---

तस्यैतस्याऽऽगमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपन्नभूताः सांख्यादिद्वैतिनो वैनाशिकाश्च । तेषां चान्योन्यविरोधाद् रागद्वेषादिक्लेशासृष्टं द्वैतदर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् 'स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते' (३-१७) इत्यत्र । क्लेशानास्यदत्त्वाच्चाद्वैतदर्शनं सम्यग्दर्शनमिति स्तुतम् 'तैरयं न विरुध्यते' (३-१७), 'तेनायं न विरुध्यते' (३-१८) इति च । तद्विह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतया द्वैतदर्शनानामसम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तन्प्रतिषेधेनाद्वैतसिद्धिरुपसंहर्तव्याऽवीत-
न्यायेनेत्यलातशान्तिरारभ्यते । विशेषेण स्पष्टमितो वीतोऽन्वयः । अवस्थात्रयपरीक्षणेन विकल्पानामन्योन्यव्यभिचारित्वात् स्वरूपव्यभि-
चारित्वाच्च सुपुत्रे, इस्वरूपस्य चाऽऽत्मनः सर्वत्राविशेषाच्चासत्त्वं द्वैतस्य सत्यत्वं चाद्वैतस्येत्यनुभवपर्यवसाय्यागमवलेन प्रतिष्ठापितस्यैवाद्वैतस्या-
नुभवाङ्गयुक्त्याप्युपपादित्वाद्बीतन्यायेनाद्वैतं प्रसाधितमित्युक्तम् । अत्र तु प्रकरणे द्वैतिनां परस्परविप्रतिषेधात् युक्तिसहं द्वैतदर्शनमित्यर्थादद्वैतप्रसाध-
नमित्यवीतन्यायो अनुश्रियत इत्युच्यते । न पुनः केवलमन्यव्यति-
रेकानुमानाभ्यां प्रसाधनीयमद्वैतमिति महदिदं वैषम्यं द्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शन-
स्येत्यवधेयम् ॥

प्रकरणविधानविमर्शः --

अस्य च प्रकरणस्य 'अलातशान्ति'रित्यभिधानं सामिप्रायम् । यथा ह्यलातं आम्यमाणं विविधाकारेण मृषैव भाति, स्वरूपेण तु निरूप्यमाणं तैराकारैः सदा वर्जितमेव, एवमजाद्वैतमात्मतत्त्वराविवधा जात्याभासचलाभासप्राक्ष्याहकद्वैताभासवदपि विधया सदाचलं शान्तमद्वयं चेति निश्चीयत इति प्रदर्शनात् । तदेवं परदर्शन-
दोषप्रदर्शनपूर्वकमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्युपसंहारार्थं चतुर्थं प्रकरण-
मिदमारभ्यते ॥

मङ्गलाचरणम्

ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।

ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे डिपदां वरम् ॥ १ ॥

आचार्यनमस्कारमुखेन शास्त्रार्थसंग्रहः—

अथैवं प्रकरणारम्भे कर्तव्ये किमिति नमस्काररूपमङ्गलाचरणमिह क्रियत इति ? अत्र भाष्यकाराः । 'तत्राद्वैतदर्शनसंप्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपे-
षैव नमस्कारार्थोऽयमाद्यः श्लोकः । आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थेप्यते
शास्त्रारम्भे' इति । अयमभिप्रायः । अद्वैतं खलु प्रकरणचतुष्टयस्य प्रति-
पाद्योऽर्थः । तत्र श्रुतितदनुगृहीतयुक्तिभ्यामद्वैतं निर्धारितमित्यतीतग्रन्थ-
भागस्य तावदद्वैतपरत्वं स्फुटम् । इह तु चतुर्थे प्रकरणे 'भूतस्य जाति-
मिच्छन्ति' (४-३) इत्यादिना परमतद्रूपणमेव प्रक्रान्तमिति कथमस्य-
वृत्तेन संगतिरिति कैश्चिन्मन्दमतिमिराशङ्क्येत । तन्मा शङ्कीति नास्माभिः
परमतप्रतिषेधोऽत्र व्यसनितया क्रियते, किंत्वद्वैतदर्शनस्यानितरसाधा-
रण्येन सर्वकेशानास्पदत्वं शान्तशिवात्मन्यवस्थानरूपपरमपुरुषार्थदायकत्वं
चान्योन्वविरुद्धपरमतविमर्शेणापि सिध्यतीत्यद्वैतदर्शनं प्रदर्शयितुमिष्यते ।
एतत्प्रयोजनं च युक्तिगाढत्वेन प्रथितानामपि द्वैतदर्शनानामसारत्वमद्वैत-
दर्शनस्यैव सम्यग्दर्शनत्वेनोपादेयत्वं च युक्त्यापि सिध्यतीति मुमुक्षुणां
श्रद्धोत्पादनमेव । तत्राद्वैतदर्शनसंप्रदायकर्तुरद्वैतरूपेणैव नमस्कारस्वद्वैत-
दर्शनस्यासाधारणस्वरूपं सारयितुमिति संगतमेवैतन्मङ्गलाचरणमिति ॥

तत्र यथाऽऽदावौकारोच्चारणरूपं मङ्गलं कृतं तद्वदन्त्येऽप्याचार्य-
नमस्काररूपं मङ्गलं कृतमुपनिबध्यतेऽस्मिन् प्रकरणे । मङ्गलादीनि
मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इति ह्यभियुक्ताः ।
यद्यपि *प्रकरणचतुष्टयरूपो ग्रन्थः कृत्स्नोऽपि शास्त्रत्वेनाभिधानमर्हति ।
सर्ववेदान्तशास्त्रसारसंग्रहरूपत्वात् । तथापीदमेव प्रकरणं विशिष्य
शास्त्रमिति व्यपदिष्टं भाष्यकारैः स्तुत्यर्थम् । सर्व एव हि ग्रन्थार्थो
वेदान्तशास्त्रार्थश्चात्र समासेनोपप्रदर्शित इत्यदोषः ॥

नमस्कार्यस्य भगवतः स्वरूपम् --

आकाशेनेपदसमाप्तम् आकाशकल्पम् । आकाशतुल्यमित्येतत् । तेना-
ऽऽकाशकल्पेन सर्वगतेन ज्ञेयामित्नेन ज्ञेयैरात्मभिरभिन्नमन्युष्णवत् सवितृ-

प्रकाशवच्च यज्ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपा-
व्यतिरिक्तेन गगनोपमान् । गगनमुपमा येषां ते गगनोपमाः आकाश-
कल्पा एव । सर्वगता इत्यर्थः । तादृशान् धर्मान् आत्मनो वाद्यधर्माश्च यः
संबुद्धो ज्ञातवान् नित्यमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ।
द्विपदोपलक्षितानां पुराणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तममिति यावन् । ईश्वरो
आकाशकल्पेन स्वरूपभूतैव ज्ञेयात्माभिन्नेन ज्ञानेन गगनोपमान् धर्मान्
स्वात्माव्यतिरिक्तानेव नित्यं संबुद्धवान् इति जीवेश्वराभेदं ज्ञातृज्ञान-
ज्ञेयाभेदं च प्रतिजानीते । आचार्यो ह पुरा बदरिकाश्रमे नरनारायणा-
धिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत । ततो भगवानति-
प्रमत्तस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमशुक्लं परमेश्वरस्येति
व्याख्यातारः । 'नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्भूर्तिः सनातनः ।
धर्मात्मजः संयभूव पितृवं मेऽभ्यभाषत ॥ कृते युगे महाराज पुरा
स्वायंभुवे युगे । नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयंभुवः ॥' (मो. ध. ३३४-८, ९)
इति । 'तेषां नारायणनरौ तपस्तेपलुरव्ययौ । जगाद
वाक्यं श्रममासाध' (मो. ध. ३३९-१०) इति च महाभारतवचनात् ।
तत्रैव च 'स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणेनोत्तमपूरुषेण । जगाद
वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोक्कहिताधिवासम्' (मो. ध. ३३५-१)
इति च नारायणर्षेः पुरुषोत्तमनारायणस्यैव स्वयंभूर्मित्युक्त्यनात् ।
शुकशिष्योऽब्रभवानाचार्य इति तु सांप्रदायिकाः । कतरदत्र भाष्यकार-
मतमित्यत्र पुरावृत्तश्रुत्या एव प्रमाणम् । सर्वथापि भगवतो नारायणस्य
संप्रदायकर्मृत्वमविवादमिति तस्य पूजा प्रकरणस्य निर्विप्रतया परि-
समाप्तिप्रचयगमनाद्यभिप्रेतसिद्धये भवतीत्यलमत्र सूक्ष्मेक्षिकया ॥

तं वन्दे इत्युपदेष्टृनमस्कारमुखेन ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदरहितपरमार्थ-
तत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिषिपादयिपितमुपक्षिप्तं
भवति । ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदवादिनो हि प्रतिपक्षः । तद्विपरीतं चेदं
सर्वभेदविकल्पास्पदभूताद्वैतात्मदर्शनमिति ॥

प्रकरणस्यान्तरतात्पर्यविषयः ---

अत्रेदं रहस्यम् । आचार्यो ह्यस्मिन् प्रकरणे सर्वानपि बाह्यद्वैत-
वादान् विज्ञानवादिसंमतयुक्त्यवलम्बनेन निरस्यान्ते तमपि विज्ञानवादिनं
तद्युक्त्यैव निरसिष्यति । तत्र यद्यपि शून्यवादियुक्त्यवलम्बनेनापि पर-
वादनिराकरणं मुक्तिरिति प्रदर्शयितुं महावैनाशिकयुक्तयोऽप्युपन्यस्यन्ते
लेशतः । तथापि नासौ केवलतर्कगम्योऽजाद्वयसिद्धान्तः । अपि तु सर्व-
वेदान्तसिद्धाद्वितीयशुद्धचैतन्यानुभवानुसारियुक्तिभिरेवाधिगम्य इत्येतदपि
तत्र तत्र प्रदर्श्यते एव मतान्तरसंक्रान्तिभ्रान्तिपरिहारार्थम् । तत्रैतदपि
बाह्यसंमतात्कर्तृद्वैलक्षण्यं श्रौततर्कस्यान्तरतात्पर्येण प्रकरणस्याभि-
धेयं प्रदर्शयितुकामो महल्लक्ष्मणेऽत्र तदपि ध्वनयति वेदान्ततौगत-
सिद्धान्तोभयान्वयिसाधारणशब्दविन्यासेन ॥

तथा हि । ज्ञानेनाकाशकल्पेनेत्यनेनैतद्धन्यते । निरात्मत्वत्वाद्
विज्ञानस्याकाशवदसङ्गत्यमिति विज्ञानवादिनः । यथा चाऽऽकाशं
निःस्वभावतया शून्यमेवं ज्ञानमपीति शून्यवादिनः । तदुभयमतनिरासेनात्र
'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' (?) इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽकाशवत्सर्वगते-
नाद्वितीयचैतन्यस्वरूपेणाभिन्नत्वादाकाशकल्पं भगवतो ज्ञानमिति ।
'धर्मान् यो गगनोपमान्' इत्यनेन त्विदमाकृतं व्यज्यते ।
लक्षणधारणाद्धर्मा बाह्यविषयाः । ते च गगनोपमा विज्ञान-
परिणाममात्रत्वात् स्वतन्त्राः सन्तीति विज्ञानवादिनां मतम् ।
निःस्वभावत्वैव ते गगनोपमा इति तु शून्यवादिनाम् । तदुभयनिरासेन
'एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति' (का. २-३-१४), 'न
हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः' (का. १-१-२०) इति च श्रुतिमाश्रित्य धर्मा
आत्मानोऽद्वयब्रह्मस्वभावा विवक्ष्यन्ते । तेषामप्याकाशाख्येन परमात्म-
नाभेदात् । पृथक्त्वस्य शरीराद्युपाधिकृतत्वाद्गगनोपमत्वमत्र स्वीक्रियत इति ।

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वतच्चसुखो हितः ।

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाज्यहम्

॥ २ ॥

अद्वैतदर्शनयोगस्तुतिः --

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुये । अस्पर्शयोगो वै नाम । स्पर्शनं स्पर्शः संबन्धः । स न विद्यते यस्य केनचित् कथं चिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव । अस्य योगशब्देन व्यपदेशस्तु अयमेव परमार्थयोगो न बाधन्तरसंमत इत्यवधारणार्थम् । 'दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः' (३-३९) इति ह्युक्तम् । नित्याद्वैतज्ञानस्वरूपत्वात् । वै नामेति ब्रह्मविद्यामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध उपनिषत्सु इत्यर्थः । 'तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं स्पृशेत् ...' (बृ. ४-६-१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । स च सर्वसत्त्वमुखः । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ. ४-३-३२) इति श्रुतेः । अथवा भवति कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपो यथा तपः । अयं तु न तथा किं तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । यथा रत्नस्वरूपविवेकज्ञानम् । 'सुसुखं कर्तुमन्ययम्' (गी. ९-२) इति स्मृतेः । तथेह भवति कश्चिद् विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्याप्रचलितस्वभावत्वात् । 'त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' (कौ. ३-१) इति श्रुतेः । किं चाविवादः । विरुद्धवदनं विवादः । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण विवादो यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः । कस्मात् ? अविरुद्धश्च । न हि केनचिद्द्वितीयेनायं विरुध्यते । ब्रह्मणोऽन्यस्य परमार्थतोऽभावात् । प्रतीतस्य द्वैतस्याविद्याकृतत्वादसत्त्वात् वस्तुसदसतोश्च विरोधाप्रसङ्गात् । यद्यपि पूर्वमपि 'तैर्यं न विरुध्यते' (३-१७) इत्यविरोध उपदिष्ट एव, तथापि तत्राद्वैतात्मनः परमार्थत्वेन सर्वद्वैतविकल्पास्पदत्वात्, द्वैतिसिद्धान्तानां च चाविद्यमानाभिनिवेशमात्र

त्वान्न तैरस्य विरोध इत्येतावन्नात्रमभिहितम्, 'अद्वैतं परमार्थो हि' (३-१८) इति । इह तु द्वैतिनां स्वसिद्धान्ताभिनिविष्टानां परस्पर-विवादेनाप्नयं योगोऽविवादोऽविरुद्धश्चेति ख्याप्यत इत्युपपिपादयिषित-मिति विशेषः । य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः शास्त्रेण तं सम्यग्दर्शन-रूपं नमाम्यहम् । ईदृक्स्वभावत्वादस्मिन्नेव दर्शने मुमुक्षुभिरादरः कर्तव्य इति भावः ॥

अद्वैतदर्शनस्याविवादत्वं सार्वत्रिकानुभवबलात् सिद्धम् --

अत्र 'सर्वसत्त्वमुखो हितः' 'अविवादोऽविरुद्धश्च' इति च विशेषणद्वयोपादानेनेदं ध्वन्यते । यद्यपि महावैनाशिकैरपि स्वमेव दर्शनं सर्वसत्त्वमुखं हितं च । अतीतवर्तमानकालबहुजनहित-मुखकारित्वात्, अविवादं दुःखप्रशमकरं चेत्यास्पीयते । 'अस्तीति नास्तीति विवाद एष । शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ॥' विवाद-प्राप्ता न दुःखं शान्त्यति । अविवादप्राप्ता न दुःखं निरुध्यते । (स. रा. ९-२८) इत्यार्यसमाधिराजवाक्यमुदाहरद्भिः, तथापि तु तत्र केवल-युक्त्यैवाऽस्मिनास्त्यादिपक्षाणां निरसनात् नाल्यन्तिकोऽविवादोऽविरोधो वा जिज्ञासापरिसमाप्त्या मनःशान्तिमापातुं प्रभुः शक्यदर्शनः । तर्कस्य संभाविताप्रतिष्ठानदोषभ्रमत्वात् । निरोधसमाध्यादिवैयक्तिकानुभवाधि-गम्यगुरुपरामर्शाच्च तत्र दर्शने न तादृशं सार्वत्रिकसर्वसत्त्वमुखं हितं वा शक्यमाधनं यादृशमौपनिषदेऽद्वैतदर्शने कालदेशाद्यनवच्छिन्नावस्था-त्रयादिसार्वत्रिकानुभवानुसारिप्रबलतर्कयुत इति ॥

वादिविप्रतिपत्तिद्वाराऽजातिवादसिद्धिः

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।

विवदन्तो द्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

सदसत्कार्यवादिनोः कलहः—

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुद्ध्यन्त इति ? उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्याः, न सर्व एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्याविद्यमानस्यापरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तः परस्परमन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

तत्रासत्कार्यवादी सत्कार्यवादं सांख्यपक्षं दूषयति । कथम् ? भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चित् । विद्यमानत्वादेव, आत्मवत् । यदि विद्यमानस्यापि जन्म भवेत्, आत्मनोऽपि तद्भवेत् । न त्वेतद्विष्यते भवता । श्रुतिश्च भवति । 'स वा एष महानज आत्मा' (बृ. ४-४-२५) इति । तस्मान्नास्ति सज्जन्मेति । तथा सांख्योऽप्यसद्वादं वैशेषिकादिपक्षं प्रतिषेधति । कथम् ? अभूतमविद्यमानम् नैव जायते । अविद्यमानत्वादेव, अशविपाणवत् । न ह्यसतः शशविपाणादेर्जन्म संभवति । असत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । सति त्वतिशयेऽसत्सद्वात्मना जायत इत्युक्तं स्यात् । न च तत्संभवति । 'कथमसतः सज्जायते' (छां. ६-२-२) इति च श्रुतिः । तदेवं द्वया द्वैतिनो ह्येते विवदन्ति विरुद्धं वदन्ति । न च सद्वाच्यसद्वादी वा प्रतिपक्षोक्तयुक्तिमपवदितुं

शक्नोति । न हि सतोऽसतो वा जन्म युज्यते । किं च सम्यग्ज्ञाने न विप्रतिपत्तिरुपपद्यते । जातिवादिनां च प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । न च सांख्यो वैशेषिको वा तर्कविदागुचम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीनो येनान्यतरस्य मतं सम्यग्ज्ञानमिति संभाष्येतेति ॥

जातिवादिकलहादजातिरर्थात् सिध्यति--

तैर्वादिभिर्विरुद्धवदनेनान्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भवतीति ? उच्यते । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो द्वया द्वैतिनः सांख्यादयो ह्यन्योन्यपक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुष्पत्तिनर्थात् ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते । न हि सदमज्जन्मजनिरिक्तं वादान्तरं संभवति येन स्वाज्जातिवादस्यावकाश इत्यभिप्रायः । यद्यपि 'सतो हि मायया जन्म' (३-२७) इति पक्षोऽवशिष्टोऽभ्युपगत एव सिद्धान्तिना, तथापि नायमभ्युपगम्यते जातिवादिभिर्द्वैतिभिः । मायाजन्म चाजन्मैवेति न तेनाभ्युपगतेनाजातिवादक्षतिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अजातिवादेऽविवादः

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

अजाद्वैतस्य सर्वानन्यत्वादेवाविवादः--

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिम् एवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं वयम् ।

न तैः सार्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन यथा तैः अन्योन्यमित्यभिप्रायः । प्रतिवादिभिर्विरुद्धाद्यमानस्य दोषस्थाशक्वनिवारणत्वाज्जातिवादोऽप्युक्त इति तैरेव ख्यापितम् । तमेव निर्णयं वयमनुमोदामहेऽजातिवादिनः । न तु पक्षान्तरं गृह्णीमः । तस्यासंभवादेव । न ह्यद्वैते वस्तुनि सर्वानन्यरूपे विवादपदकारणमस्ति । न चाजातिर्नाम पक्षोऽस्ति

पक्षान्तरप्रतिद्वन्द्वी । न ह्यजातिनां कश्चन विशेषो धर्मोऽस्ति वस्तुनः,
यदर्हाकारेण वयमपि तैः सह विवादं कुर्यामेति भावः ॥ ५ ॥

जातिवादिनां परस्परकलहबीजम्

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेप्यति ॥ ६ ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ७ ॥

स्वभावंनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥

जातिवादे दोषः---

युक्तध्यायमेवाजातिवादस्तैर्विरुद्धवदनेन ख्यापितः । यतः सदस-
द्वादिनः सर्वेऽपि जातिवादिनोऽजातस्यैव स्वभावतोऽजस्यैव धर्मस्याऽऽस्त-
त्त्वस्य जातिमिच्छन्ति । जातिर्हि नाम वस्तुनोऽन्यथाभावः । कथं
त्वजातस्वभावस्यामृतस्य मर्त्यता भवेदिति ? अद्वैतप्रकरण उक्तार्थो
(३-२०, २१, २२) एते श्लोका अजामृतस्वभावस्यैव ब्रह्मणो जाति-
मिच्छतां वेदान्तिनां प्रत्याख्यानाय । तेषां त्रयाणामिह पुनरुपन्यासस्तु-
सर्वेषामपि परवादिपक्षाणामन्योन्यविशेषेण ख्यापिताया अजातेरनुमोद-
प्रदर्शनार्थं इत्यदोषः ॥

जातिनिरासमात्रमत्र नानुमतम्---

अत्रेदं रहस्यम् । 'अजातस्यैव धर्मस्य' इति विशेषणादानेनाऽऽन्यार्थं
इदं ध्वनयति यत्रात्र बाह्याभिमतया अजातेरनुमोदनं क्रियत इति । कथं
कृत्वा ? परैर्हि धर्माणां प्रतीत्यसमुत्पादादनुत्पत्तिरेव स्वभावः

तदेव च नैःस्वाभाव्यशब्दवाच्यमिति प्रतिपादयितुं जातिवादः
 प्रतिक्षिप्यते । अत्र पुनर्धर्माणां नैःस्वाभाव्यव्युदासेनाजामृतस्वभावता
 प्रतिषिपादयिषिता । अत एव ह्यत्रामृतस्वभावस्य धर्मस्य जातिर्मत्वरूपेण
 परिणामः कथं शक्यसंभावन इत्याशिपति, प्रकृतेरन्यथाभावो न कथं-
 चिद्भविष्यतीति न्यायमनुसरन् । इदमत्राऽऽकृतम् । अजातस्यैव धर्मस्या-
 जामृतस्वभावस्यैव सतो ब्रह्मणो जातिमिच्छन्ति । अमायिकीं पारमार्थिकीं
 जनिं कल्पयन्ति सर्वेऽपि जातिवादिनो यस्मात्, तत एव जातिविकल्पा
 व्याहृतिदोषग्रस्ताः परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् परस्परतर्कपराहताः परमार्थ-
 दूरमेवापकृष्यन्ते । व्याहृतं हीदं वचो यत्प्रकृतितोऽमृतो धर्मो मर्त्यता-
 गेतीति । वयं तु तद्विवादस्यापितामेवाजातिमनुमोदामहे न तु तैः साधं
 विवदामह इति ॥ ६-८ ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

लोकेऽपि प्रकृतेरन्यथाभावो न भवति --

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यतीत्युक्तम् । यस्मात्सांख्यिक्यपि
 प्रकृतिर्न विपर्येति । कासौ प्रकृतिरिति ? अत आह । सांसिद्धिकीनि ।
 सम्यक्सिद्धिः संसिद्धिः । तत्र भवा सांसिद्धिकी । यथा योगिनां सिद्धाना-
 मणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः । सा प्रकृतिभूतभविष्यत्काल्योरपि न विपर्येति, तथैव
 तिष्ठति । तथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा प्रकृतिः ।
 यथाऽऽन्नद्यादीनामुष्णप्रकाशादिलक्षणा । साऽपि न कालान्तरे देशान्तरे वा
 व्यभिचरति । तथा सहजा प्रकृतिरात्मना सहैव जाता । यथा पश्यादी-
 नामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचिदकृता केनचिन्न कृता
 प्रकृतिः । यथाऽपि निम्नदेशगमनादिलक्षणा । एवमाद्या या काचित् स्वभावं
 न जहाति सा सर्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया लोके । तदेवं मिथ्याकल्पितेषु

लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्येव सर्वसंप्रतिपन्नम् । किमुता-
जस्वभावे परमार्थवस्तुन्यास्मत्तत्त्वे प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभिप्रायः । प्रसिद्धं
हि वेदान्तोप्यात्मतत्त्वं प्रकृतितोऽजममृतं चेति । 'स वा एष महानज
आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभवो ब्रह्म' (बृ. ४-४-२५), 'न जायते म्रियते
या विपश्चित्' (का. १-२-१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतोऽजामृत-
स्वभावा एव सन्तः परमार्थतो जीवास्तदितरे भावाश्च जनिमन्त
इवाऽऽभासन्त इति सिद्धं चादिविप्रतिपत्तितोऽपीति भावः ॥

अत्राऽऽत्मरूपाणां धर्माणां ब्रह्मात्मतैव प्रकृतिरित्युच्यते --

अत्रेदं रहस्यम् । यद्यपि बाह्या अपि महावैनाशिका वदन्ति
'प्रकृतेरन्यथा भावो न हि जातुपपद्यते' (भा. का. १५-८ बृ. पृ. ९७)
तथापि न ते भावानां प्रकृतिं कांचिद्रभ्युपगम्यैवं वदन्ति किं तु
प्रकृतिर्नाम भावानां नैवास्तीत्यभिप्रायेण प्रकृतिवादिपक्षेऽनिष्टप्रसङ्गानार्थ-
मेव हि ते वाचोयुक्तिमिमामभ्युपयन्ति । यदाह चन्द्रकीर्तिः । 'अथ
केयं धर्माणां धर्मता । धर्माणां स्वभावः । कोऽयं स्वभावः ? प्रकृतिः ।
का चेयं प्रकृतिः ? येयं शून्यता । केयं शून्यता ? नैःस्वाभाव्यम् ।
किमिदं नैःस्वाभाव्यम् ? तथता । केयं तथता ? तथाभावोऽविकारित्वं
सदैव स्थायिता । सर्वदा अनुत्पाद एव हि बहयादीनां परनिरपेक्षत्वात् ।
अकृत्रिमत्वात् स्वभाव इत्युच्यते । एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिर-
प्रभावोऽलब्धं भावजातं येनात्मना विगताविद्यातिमिराणामार्याणाम्
अदर्शनयोगेन विषयत्वमुपयाति तदेव स्वरूपमेयां स्वभाव इति
व्यवस्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणम् 'अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः
परत्र च' (भा. का. १५-२) इति व्यवस्थापयान्वगुराचार्या इति
विज्ञेयम् । स चैव भावानामनुत्पादात्मकः स्वभावोऽकिंचित्त्वेनाभाव-
मात्रत्वाद्स्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयम्,

कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ।

जायमानाद्धि वै कार्यात् कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥१२॥

कार्यकारणानन्यत्वमनुपपन्नम् --

प्रधानरूपं कारणमेव महदादिकार्याकारेण परिणमत इति कार्य-
कारणभेदवादे कारणस्याजत्वं नित्यत्वं चानुपपन्नमित्युक्तम् । तस्यैवार्थस्य
स्पष्टीकरणार्थमिदमाह । कारणादजात् प्रधानाद् यद्यनन्यत्वमिष्टं त्वया ।
कार्यस्य महदादेरिति शेषः । कार्यं कारणमेव चेदतः कार्यमजमिति
प्राप्तम् । इदं चान्यद् विप्रतिषिद्धं कार्यं चाजं चेति तव । विप्रतिषिद्धा-
न्तरं तु पूर्वमेवोक्तं कारणं जायतेऽजं नित्यं चेति । इदं ततोऽन्वद्
विप्रतिषिद्धम् । न हि कार्यं निर्वर्त्यमानं जायमानम्, अथ चाजमित्युप-
पद्यते । कार्यस्य कारणादनन्यत्वे दूषणमिदम् । यदा तु कारणस्य कार्या-
दनन्यत्वं तत्राऽऽह । यदि जायमानाद्धि वै कार्यादनन्यत् कारणम् । तर्हि
तद्भुवं च ते कथं भवेत् ? न हि जायमानं च तद्भुवं नित्यं चेत्यवकल्पते ।
जायमानस्यानित्यत्वावश्यंभावात् । न च नित्यांशोऽवशिष्यत एव
जायमानांशाद् व्यतिरिक्तमिति शक्यशङ्कम् । न हि कुक्कुट्या एकदेशः
पच्यते, एकदेशश्च प्रसवाय कल्प्यते । प्रधानैकदेशो नित्यः,
तदेकदेशश्च कार्यं भवतीत्युक्तिस्तादृशन्वायमेवानुहरतीति भावः ॥

वेदान्ते मायिकसत्कार्यवादाभ्युपगमाच्चोक्तदोषः --

इदं त्वत्र रहस्यम् । यद्यपि वेदान्तिनोऽपि सत्कार्यवादिन एव ।
'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) 'तदैक्षत
बहु स्वां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत' (छां. ६-२-३) इति च श्रुतेः ।
कारणमेव च ब्रह्म कार्याकारेण परिणमत इति च तेऽभ्युपयन्ति । 'तदा-
त्मानं स्वयमकुरुत' (नै. २-७) इति कारणस्यैव ब्रह्मणो विशेषाकारेण
विकारात्मना परिणामश्रुतेः । कारणादनन्यत्वमपि कार्यस्य स्वीकुर्वन्ति ।

‘एतन्नात्म्यमिदं सर्वम्’ (छां. ६-८-७) इति श्रुतेः । ‘तदनन्यत्वम्’ (ब्र. सू. २-१-१४) इति सूत्रकारवचनाच्च । तथापि नात्र मते वैशेषिक-तनयैरुद्भावितदोषाः संक्रामन्ति । तत्कृतः ? अविद्याकल्पितेन नामरूप-लक्षणैर्नामाधिकेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाम्प्रा-मनिर्वचनीयेनैव ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं भजते । तस्य सच्छब्दवाच्यत्वमप्यविद्याविषय एव । पारमार्थिकेन तु रूपेण तन् सर्वव्यवहारातीतमजमद्वयमवतिष्ठत इत्यङ्गीकारात् । उक्तं चेदं पूर्वमेव ‘सतो हि नायया जन्म युज्यते न तु तत्पतः’ (३-२७) इति । ये पुनर्वेदान्तिव्रुवाः परमार्थत एवाजस्य ब्रह्मणः परिणामादिकमिच्छन्ति तत्पक्षे यथोक्तदोषा वज्रलेपायन्ते । उक्तं च दूषणं तत्पक्षे पूर्वसिद्धेव प्रकरण इत्यन्यदेतत् ॥ १२ ॥

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

कारणस्य जातत्वेऽजातत्वे चाभ्युपगम्यमाने दोषः --

किंचान्यत् । अजादनुत्पन्नाद् वस्तुनो यस्य चादिनः कार्यं जायते तस्य दृष्टान्तो नास्ति वै । नास्त्येव । न च दृष्टान्ताभावेऽजादुत्पद्यत इत्यनुमानं समीचीनं भवेत् । तथा चार्थादजात्र किञ्चिज्जायत इति सिद्धं भवतीत्यर्थः । यदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः । तदा तदप्यन्यस्माज्जाताज्जायते तदप्यन्यस्माज्जातादिति न व्यवस्था प्रसज्यते । जायमानकारणस्य सर्वत्र स्वकारणाकाङ्क्षाया अपरिहार्यत्वाद्-नवस्थादोषः स्यादित्यर्थः । न चानवस्था दोषपरिहारायैवाजाज्जायत इत्यभ्युपगम्यताम् । अन्यथा कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरिति शङ्कयम् । न । अभीष्टसिद्धिनिबन्धनत्वाभावाद्बस्तुस्थितेः । न हि कार्यकारणभावोऽ-भीष्टः सिध्यतिवत्तत्त्वामप्युपगमनादेव कारणात् कार्यं जायत

इत्यभ्युपगन्तव्यं भवति । दर्शितश्च दोषोऽत्राहै जायते यस्य
दृष्टान्तस्तस्य नास्तीति ॥

असत्कार्यवादे दोषः --

तदेवं कारणमेव कार्यरूपेण जायत इति पक्षे दोषाः
प्रतिवाद्युद्गाविताः प्रदर्शिताः । असत्कार्यवादिवैशेषिकादिमतं तु
सर्वथानुपपन्नमिति न तदूपणं प्रपञ्चितम् । यद्यपि वैशेषिकाः सावयवं
कार्यं स्वानुगतैः संयोगसर्चिर्वर्द्धव्यैरारभ्यत इति वदन्तीति तेषामपि
वादिनामारम्भकद्रव्याणां सतामेव तत्कार्यरूपेण परिणामो भङ्गघन्तरेणानु-
मतो भवतीति वक्तुं शक्यते तथाप्युत्पत्तेः प्रागसदेव कार्यमुत्पन्नं
सत्स्वकारणेन समवायसंबन्धेन संबद्धं तदाश्रित्य तिष्ठति, सत्तासंबन्धं च
भजत इत्यादि बहुसमज्ञसं कल्पितमस्ति तैः । न ह्यसतः शशविपाण-
कल्पस्योत्पत्तिः, कारणम्, तत्संबन्धस्तदाश्रितत्वं वा मनसा चिन्त-
यितुमपि शक्यते । तस्मादकार्यमैरपि तैः परमाणव एव व्युत्पत्ति-
रूपान्तरं भजन्त इत्यभ्युपेयं भवति । येऽप्यानुनिकभौतिकतत्त्वशाः
शुष्कतर्कवादमनाहत्य परीक्षणप्रयोगसवादीकरणैः परमाणुकारणवादमेव
परमार्थतया प्रतिष्ठाप्य रासायनिकप्रक्रियया सुसंयुक्तेभ्यः सयोगिद्रव्य-
परमाणुभ्यः संयुक्तद्रव्यान्तरमभिनवं स्वासाधारणधर्मपूगसहितमुत्पद्यत इति
वदन्ति, तैरपि बलात्सत्कार्यवाद एवाभ्युपगन्तव्यो भवति । उक्तयुक्तेर-
प्रत्याख्येयत्वात् । पारमार्थिके तु सत्कार्यवादे दोषाः प्रदर्शिता इत्यन्ततो
गत्वा सतो हि मायया जन्मेत्येतदेव स्यास्यति । परमाणोरप्येलेक्ट्रान्-
प्रोटान्नामकविद्युच्छक्तिक्षणद्वयारब्धत्वमनुमन्यमानैरेलेक्ट्रानादितत्त्वं च दु-
रुहत्वेन निर्णयद्विभौतिकविज्ञानिभिरपि माहाजन्मैव प्रख्यापितो भव-
तीत्यतिरोहितमेतत् । तदेवं सदसद्वादिभिः स्वपक्षपातिदर्शनैरन्योन्यविप्रति-
पेधेनाजातिरेव रूपापितेति यदादौ प्रतिज्ञातं तदेव स्थितम् ॥ १३ ॥

हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्त्या अजातिसिद्धिः

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ष्यते ॥ १४ ॥

आत्मा न हेतुफलात्मकः--

एवं स्वभाववैपरीत्यप्रसङ्गात् कार्यकारणसंबन्धस्य दुर्निरूपत्वाच्च जाति-
वादे, अजातिरेव पर्यादिभिः ख्याप्यत इत्युक्तम् । अथेदानीमात्मनो
हेतुफलात्मताया दुरवधारणादप्यजातिः ख्याप्यत इति प्रदर्श्यते ।
तत्र पूर्वं ब्रह्मणः संसारिरूपेण परिणामाभ्युपगमे स्वभाववैपरीत्यं कल्पितं
स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गनामात्रं वृत्तम् । इदानीं पुनर्हेतुफलात्मतारूपसंसारित्व-
मेव तावदसिद्धं कुल एव स्याद्ब्रह्मणः संसारित्वेन परिणामवार्तेति ब्रह्म-
जातिवादानिराकरणं दृढाक्रियत इति विशेषः ॥

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् ... स एष नेति
नेत्यात्मा” (बृ. ४-५-१५) इति परमार्थत आत्मनि क्रियाकारकफल-
द्वैताभावः श्रुत्योक्तः । तमाश्रित्य हेतुफलयोः कार्यकारणभावं निरसिष्य-
न्नाह — हेतोरादिः फलं येषामिति । हेतोर्धर्मादेरादिः कारणं फलं देहादि-
संघातः इति येषां वादिनां मतम्, तथा हेतुर्धर्माधर्मरूपम् फलस्य च
देहादिसंघातस्य चादिरिति येषाम् । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वं
द्रुवतां कथं न व्याघात इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । आत्मनोऽसङ्गस्य कार्य-
करणसंघातरूपफलवत्त्वं न कथंचिद् घटते । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं संघात-
वत्त्वं स्यादिति चेत् । संघातवत्त्वस्यासिद्धौ धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वामिद्धे ।
न ह्यमिद्धेनासिद्धं साध्यत इति । तदेवं धर्माधर्मकर्तृत्वसिद्धयर्थं संघात-
वत्त्वमाश्रयितव्यम्, संघातवत्त्वसिद्धयर्थं च तत्कृतत्वमिति स्पष्टोऽन्योन्या-
श्रयः इति ॥

ननु हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिष्यतेऽस्माभिरतो न दोष इति चेत् । अत्र पृच्छामः । किं हेतोः फलस्य च प्रातिस्विकमनादित्वम्, किं वा हेतुफलयोरन्यान्यकार्यकारणभावेन स्थितयोः, आहोस्विद्धेतु-फलयोरन्यान्यफलहेतुकार्यत्वात् तत्सन्तानस्येति ? तत्राऽऽद्ये द्रुमः । हेतोरादिर्विद्यते, फलस्य चेति द्रुवद्विरेव हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ष्यते 'विप्रतिपिद्धमिति ? नन्वनादिरेवायमात्मा हेतुफलात्मकः । अतोऽनादित्वं हेतुफलात्मकसंसारस्य । परस्परं तु हेतोरादिः फलम्, फलस्य चादिर्हेतुरित्युच्यते, तत्र को दोष इति ? अत्रोच्यते । न तावदात्मनः स्वत एव हेतुफलात्मता । कूटस्थस्वाभाव्यान् । न हि कूटस्थश्चाविचालिन आत्मनो धर्माधर्मरूपक्रियाकर्तृत्वं सभवति, येन तद्वारा शरीररूपफलसंबन्धः स्यात् ॥ १४ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यकारणत्वे दोषः --

न च द्वितीयः कल्लोऽवकल्पत इत्याह । हेतोरिति । न हि हेतोरादिः फलम्, तस्य चादिर्हेतुरिति युज्यते । न हि पितुः पुत्रस्य जन्म, पुत्राच्च पितुरित्यनुन्मणो ब्रवीति । तत्रेदं एव विरोध उक्तो भवति हेतुफलयोः परस्परजन्माभ्युपगच्छताम् ॥ १५ ॥

संभवे हेतुफलयोरेपितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत् संभवे यस्मादसंबन्धो विपाणवत् ॥ १६ ॥

हेतुफलयोर्गुणपदनुत्पत्तिः --

अथ यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्मन्मसे, तनो हेतुफलानो. संभवे उत्पत्तौ त्वया क्रम एपितव्योऽन्येष्टव्यो भवति । हेतुः

पूर्वं फलं तु पश्चाद् भवतीति । न चान्योन्यजन्महेतुत्वमनिच्छता क्रमोऽनादरणीयः । यस्मात् तयोर्दुर्गपत्संभवे कार्यकारणभावेन असंबन्ध एव स्यात् । विषाणवत् । यथा युगपत्संभवतोः सञ्चदक्षिणगोविषाणयोः कार्यकारणसंबन्धाभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

असिद्धयोर्हेतुफलयोः कार्यकारणत्वानुपपत्तिः --

कथमसंबन्ध इति ? आह । जन्यात् स्वतोऽलब्धात्मकात् फलात्, शशविषाणादेरिवास्त., उत्पद्यमानः सन् न ते हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अतोऽप्रसिद्धोऽलब्धात्मकः सन्, शशविषाणादि-कल्पः, कथं फलमुत्पादयिष्यति ? न हीतेरेतरापेक्षया लब्धव्यजन्मनोः स्वतोऽसिद्धयोः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेनान्यथा वा संबन्धः क्वचिद्दृष्टः । सिद्धेन सिद्धस्य संबन्धदर्शनादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।

कतरत् पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

हेतुफलयोः पूर्वापरीभावानिश्चयः --

तदेवमसंबन्धतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया, तदा हेतुफलयोः कतरत् पूर्वनिष्पन्नं यस्य पूर्वसिद्धस्यापेक्षया पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यात् तद्ब्रूहि । न हि पूर्वपश्चाद्भावं विना अन्यस्मादन्यस्य सिद्धिरिति भावः ॥ १८ ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथवा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

हेतुफलयोर्मध्ये पूर्वमिदृश्यानिधये दोषः --

अथ कतरम्य पूर्वनिष्पन्नत्वमित्येवञ्च शक्यते वक्तुमिति मन्यसे, नैदमशक्तिरपरिज्ञानम् । मयोक्तं बुद्ध्याप्युत्तरं न प्रतिपद्यस इति तत्त्वा-
धिरेकेन गृहतेयम् । यदप्रतिभास्यं निघट्टमानं मन्यन्ते नैयायिकाः ।
अथवा, यदि मन्वगेऽन्यतरम्य पूर्वनिष्पन्नत्वं न केनापि शक्यते
वक्तुमिति, तस्मिन् पक्षे फलकोतो दोषः स्यात् । योऽयं त्वयोक्तः क्रमो
हेतोः फलस्य सिद्धिः फलञ्च हेतोः सिद्धिरित्तरानन्तर्यलक्षणः,
तस्य कोतो विपर्यायोऽन्यथाभावः स्यात् । न हीतरेतरानन्तर्यलक्षणं क्रमं
प्रतिज्ञानयतः पूर्वापरीभावो न शक्यते वक्तुमित्युक्तिः प्रतिज्ञाविरोध-
गनापाद्य वटन उत्पत्तिप्रायः ॥

एवमन्वोन्वपक्षे दोरं ब्रुवद्विर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितमानिभिः सर्वथापि
हेतुफलदोरजातिरेव परिदीपिता प्रकाशिता भवतीत्यर्थः । तत्र
लोकायतिकाम्नावद्देहात्मनामेति मन्यन्ते, देहाकारेण परिणतेषु भूतेषु
मदशक्तिवद्विज्ञानं प्राणनादिचेष्टाश्च स्युरिति संभावयन्तः । तदपरे
न क्षमन्ते । विज्ञानान्दीनामयावच्छरीरभावित्वाद् रूपादिवच्छरीर-
धर्मत्वानुपपत्तिरिति ते तत्र दोषं दर्शयन्ति । विज्ञानवादिनस्तु विज्ञान-
व्यतिरेकेण नास्ति बाह्योऽर्थो विज्ञानमन्वन्धी वा अन्य आत्मेति ब्रुवते ।
यतो बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तःस्थ एव सर्वोऽयं प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारोऽव-
कल्पत इति । माध्यमिकास्तु नैव सत्र चासन्नात्मा नाम कश्चित् ।
शून्यस्वभावस्त्वयमिति वदन्ति । कर्ममोमासकास्तु वदन्ति 'स एष
यज्ञायुधी यजमानोऽन्नसा स्वर्गं लोके 'मात्सि' (?) इति श्रुत्युपदिष्टो
विज्ञानातिरिक्त इच्छास्मृतिप्रत्यभिज्ञानान्यथानुपपत्त्या अवगम्यमानोऽहं-
प्रत्ययगम्य आत्मेति । न चासति देहादिव्यतिरिक्तात्मनि परलोक-
फलाश्चोदना उपपत्तिरिति । तत्र त्वात्मनो हेतुफलत्वकतासिद्धेर्हेतुफल-
योश्च पूर्वापरीभावनिर्धारणाया अशक्यत्वाच्च कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति

प्रतिवादिनो दोषमासञ्जयन्ति । इत्येवं वादिनां परस्परविप्रतिषेधा-
दजातिरेव जीवात्मनः ख्यापिता भवतीति तामेवानुमोदामहे वय-
मित्याचार्याभिप्रायः ॥ १९ ॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

हेतुफलसन्तानोऽनादिरिति न युक्तिमत् --

अथ तृतीयं कल्पमादत्ते पूर्वपक्षी । ननु हेतुफलयोः कार्य-
कारणभाव इत्यस्माभिरुक्तम् । शब्दमात्रमाश्रित्यासदभिप्रेतमविगणय्यैव
च्छलमिदं त्वयोक्तं 'पुत्राज्जन्म पितुर्यथा' (४-१५), 'असंबन्धो
विषाणवत्' (४-१६) इत्यादि । 'अविशेषामिहितेऽर्थे वक्तुरभि-
प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्' (न्या. सू. १-२-१२) इति
नैयायिकाः । अत्र चाविशेषेणामिहितं हेतुफलयोरस्ति कार्यकारणभाव
इत्यस्माभिः । तत्र हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावः, युगपदुत्पद्य-
मानयोरेव कार्यकारणभावः - इति चाभिप्रायान्तरं कल्पयित्वा दूष्यते
भवता पुत्राज्जन्मेत्यादिना । न त्वस्मद्रभिप्रायो गृह्यते । न ह्यस्माभि-
रसिद्धाद्धेतोः फलसिद्धिरसिद्धाद्वा फलाद् हेतुसिद्धिरभ्युपगता येन 'फला-
दुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति' (४-१७) इत्याद्यभियोगोऽर्थ-
वान् भवेत् । किं तर्हि, बीजाङ्कुरवत् कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत
अस्माभिः । अत्र दूषणमुच्यतामिति ॥

तदुच्यते । बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तो यः समुदाहृतः प्रतिवादिना
स सदा साध्यसमः साध्येन तुल्यो मम । तस्याप्यसिद्धत्वात्
साधनीयत्वाविशेषात् । निश्चेतव्यं तावदेतन् किं बीजाङ्कुरयोः
कार्यकारणभावोऽस्त्याहोस्त्रिनेति । ननु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजा-

हुरयोरनादिः । नेति ब्रूमः । यथा हेतुफलयोरादिमत्त्वमभ्युपगम्यते भवता एवमेव बीजाहुरयोरपि पूर्वस्य पूर्वस्यादिमत्त्वमभ्युपगम्यते । यथा हीदानीमुत्पन्नोऽपरोऽहुरो बीजादादिमान् बीजं चापरमन्यस्मादहुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमदेवेत्यभ्युपगम्यते, एवं पूर्वपूर्वोऽहुरो बीजं च पूर्वपूर्वमादिमदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य बीजाहुरजातस्याऽऽदिमत्त्वात् कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । तस्माद् बीजाहुरव्यक्तीनामनादित्वकरूपं जात्यन्धपरम्पगन्यायानुसरणं भवेत् । एवं हेतुफलानामर्पाति । अथ न बीजाहुरव्यक्तीनामनादित्वमभ्युपगम्यते, किं तु बीजाहुरसन्ततेरनादित्वमिति चेत्तत्राभिप्रायः । तदपि न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि कस्यचिदेकस्य मन्तन्याख्यस्य वस्तुसत्त्वमुपपद्यतेऽस्मिन् वादे । बीजाहुरव्यक्तयस्तावदनेकाः । न च तेषां सन्ततित्वमस्ति । न च बीजाहुरव्यक्तिरेकेण बीजाहुरसन्ततिर्नामैका अभ्युपगम्यते हेतुफलसन्ततिर्वा तदनादित्ववादिभिः । बीजाहुरव्यक्तय एवानेकाः पूर्वोत्तरभावक्रमानुरोधिन्यः सन्ततियुद्धिमारोहन्तीत्यभ्युपगम्यते । तस्मान्नानादित्वं कस्यचिदपि दृष्टान्ते । तथा दाष्टीन्तिकेऽपि । तस्मात्सूक्तं 'हेतो. फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते' (४-१४) इति । तथा चान्यदपि 'पुत्राज्जन्म पितुर्यथा' (४-१५), 'असंबन्धो विषाणवत्' (४-१६) इत्युक्तम्, न च्छलम् । मिथः कार्यकारणभावस्य युगपत्संभवस्य चानुपपत्तेरित्यभिप्रायः ॥

तस्मात्साध्यसमत्वाद्बीजाहुरदृष्टान्तस्य सोऽदृष्टान्तः । न हि साध्यसमो हेतुः साध्यस्य सिद्धौ प्रमाणकुशलैर्युज्यते प्रयुज्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुरिति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः । गमकत्वात् । न हि बीजाहुरसन्तानोऽत्र हेतुतयोपन्यस्तः, किं तु दृष्टान्ततया । तस्माद् यथा साध्यसमो हेतुरहेतुरेव एवं साध्यसमोऽनादित्वरूपधर्मस्यात्रापि साधनीयत्वाद्बीजाहुराख्यो दृष्टान्तोऽदृष्टान्त एवेति गम्यत इत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

हेतुफलाजात्युपसंहारः

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।
जायमानाद्धि वै धर्मात् कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

पूर्वापराज्ञानमजातिख्यापकम् --

सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपितेऽयुक्तम् (४-१९) । कथं
पुनर्बुद्धैरजातिः परिदीपितेति ? आह । यदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरा-
परिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकं ख्यापकम् । अवबोधकमित्यर्थः ।
जायमानाद् हि वै धर्मात्, जायमानश्चेद्धर्मः कथं हि तस्मात् पूर्वं
कारणं न गृह्यते ? जायमानं कार्यं गृह्यते, तज्जनकं तु कारणं न
गृह्यत इति न युक्तिमदेतत् । अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहीत्रा तज्जनकं
ग्रहीतव्यम् । जन्यजनकयोः संबन्धस्यानपेतत्वात् । तस्मान्नित्यसंबद्ध-
योरपि सतोः कार्यकारणयोः कारणाग्रहणाभ्यनुज्ञानमजातेः परिदीपक-
मित्यर्थः ॥

हेतुफलनिराससतत्त्वम् --

अत्रेदं रहस्यम् । यद्यपि 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
पापः पापेन' (बृ. ३-२-१३), 'द्योतिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय
देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' (का. २-२-७)
इत्यादिश्रुत्यवगता आत्मनो हेतुफलात्मकता । संसारस्य चानादिमत्त्वं
बीजाङ्कुरन्यायेनेत्येतदपि 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ.
सं. १०-१९०-३) इति मन्त्रवर्णात् 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' (गी. १५-३) इति स्मृतेः ।
अतीतानागतकल्याणन्त्यबोधकपुराणप्रामाण्याच्चावगतं न सिद्धान्तनाप्य-
लप्यते, तथापि सर्वमेतद्व्यावहारिकीं मायिकीं जातिमुपेत्य श्रुत्यादिभि-

रुक्तमजाद्वयात्मैकत्वबोधोपायत्वेन, न तु वस्तुत एव जातिरस्तीति । परमार्थतस्तु जातिर्नैव शास्त्रेणानुमन्यते । 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) इति जीवात्मनोऽजाद्वयेन ब्रह्मणैकत्वावधारणात् । 'अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद' (वृ. ४-४-२५) इति च ज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावापत्तिकीर्तनाच्च । तथा च दर्शितमहैते 'मरणे संभवे चैव' (३-९), 'संघाताः स्वप्नवत्सर्वे' (३-१०), 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५), 'मायया भिद्यते ह्येतत्' (३-१०), 'मायया जायते तु सः' (३-२४), 'स एष नेति नेतीति' (३-२६) - इत्यादिभिः श्लोकैः । पारमार्थिकी तु जीवस्य हेतु-फलात्मकता, हेतुफलसन्तरेनादिता चात्र प्रत्यास्थता यादिविप्रतिषेध-सिद्धाजात्यनुमोदनार्थम् । पारमार्थिकदृष्ट्या हेतुफलादिसर्वव्यवहाराभावो हि शास्त्रेणापि प्रदर्शितः 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कं पश्येत्' (वृ. ४-५-१५) इति, 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥' (गी. ५-१४) इति च ॥

व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिविभागव्यवस्था —

नन्येवं व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिविभागव्यवस्थायां किं धीजम् ! हेतुफलात्मतैव कस्मात् पारमार्थिकी स्यादिति ! अत्रोच्यते । जागरिता-वस्था सर्वलौकिकवैदिकव्यवहारभूमित्वाद्यावहारिकीत्यभ्युपगम्यते । तत्र-धाना च दृष्टिर्वावहारिकी । ना हि न पारमार्थिकी ज्ञेयकदेशमात्र-त्रियत्वात् । जाग्रत्संज्ञानुपतिरूपावस्थान्त्रयेऽपि निन्दनानं प्रमादिना दृष्टिस्तु पारमार्थिकीत्यभ्युपगम्यते । निरवगोपज्ञेयनिरूपणेन परमार्थनिर्णय-कथान् । अवस्थान्त्रयव्यतिरेकेण ज्ञेयावगोपानुररतेः । यथा चादम्मात्रय-परीक्षणोनाजाद्वयात्मन एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमार्थमत्यन्तं सेत्सति तथा दर्शितमागनप्रकरणे । स्वप्नजागरितन्यानत्रोः सर्वस्याभ्यो-

पादनेन दृश्यमात्रस्य मायिकत्वमुपदर्शितं वैतथ्ये । अजातिमायिक-
जात्वोरविरोधश्चोपपादितोऽद्वैते । इह पुनर्जागरितमात्रप्रतिबद्धदृष्ट्या
कार्यकारणभावं परमार्थसत्यं स्वीकुर्वद्दिवादिभिः कार्यकारणयोः पूर्वा-
परीभावनिर्धारणमशक्यमित्यभ्यनुज्ञानात् तद्दृष्ट्याप्यजातिरेव परिदीप्यत
इत्युक्तमवीतन्यायेनेति सर्वमनवद्यमिति ॥ २१ ॥

स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ।

सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ॥ २२ ॥

वास्तविकजन्माङ्गीकारः सर्वथा तर्कविरुद्धः—

इतश्च न जायते किञ्चित् । जायमानं हि वस्तु (१) स्वतः
(२) परतः, (३) उभयतो वा, (४) सन्, (५) असन्, (६)
सदसद्वा जायत इति वक्तव्यम् । विकल्पान्तरासंभवात् । वस्तुतत्त्व-
निरूपणे तु तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म संभवतीत्यवगम्यते ।
कथम् ? (१) न तावत् किञ्चिदस्तु स्वतो जायते । स्वयमेव परि-
निष्पन्नात् स्वरूपात् स्वयमेव न जायत इति स्पष्टमेव । यथा घट-
स्तस्मादेव घटाज्जायत इति न केनचिदप्यभ्युपगम्यते । (२) नापि
परतः । न ह्यन्यत्सादन्यः पदार्थो जायते । यथा घटान् पटो न
जायते । पटात् पटान्तरं वा । (३) नाप्युभयतः स्वतः परतश्च ।
विरोधात् । न हि घटः स्वत्सादन्यत्साच्च पटाज्जायत इत्युच्यते केन-
चिदविरुद्धवक्त्रा । यथा घटपटाभ्यां मिलिताभ्यां पटो न जायते ।
एवं ताभ्यां पटोऽपि न जायत इति स्फुटमेव । ननु मृदो घटो जायते ।
पितृश्च पुत्र इति प्रत्यक्षम् । न हि दृष्टायामप्यन्यत्सादन्यस्य जातौ
प्रतिज्ञामात्रतो न परतो जायत इत्यसौ प्रकारः शक्यः प्रतिश्रेष्ठुमिति ।
सत्यम् । अन्नि जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूदानाम् । न चापरीक्षितं
किञ्चिद्युक्तं सत्यत्वेनावधारयितुमिति तादेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः

परीक्षणीयौ किं सत्यमेवमुत मृपेति । परीक्ष्यमाणं च शब्दप्रत्ययविषयं विकारत्वेनाभिमतं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दनात्रमेव न सत्यमित्यवधार्यते 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६-४-४) इति श्रुतेः । अतः सूक्तं परतो वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायत इति । अतो न दोषः ॥

अथ जायमानं वस्तु सत्, असत्, सदसद्वेति वक्तव्यम् । (४) न तावत्सत् । यतः सचेन्न जायते । सत्त्वात्, मृत्पित्रादिवदिति युक्तम् । परिनिष्पन्नमेव हि सन्नामेति । (५) यद्यसत्, तत्र जायत इत्येव युक्तम् । असत्त्वादेव, शत्रुविपाणादिवत् । (६) अथ सदसत्, तथा तु सर्वथा न जायते । सदसद्रूपविरुद्धधर्मद्वयाक्रान्तस्यैकस्य वस्तुनोऽसंभवादेव । अतः षोढा विकल्पितप्रकाराणामन्यतमेनापि प्रकारेण वस्तु न जायते । न च कल्पान्तरमस्ति । अतो न किञ्चिद्वस्तु कथमपि जायत इति सिद्धम् ॥

जायमानस्य सदसदादिविकल्पासहिष्णुत्वेऽपि परमार्थब्रह्मरूपेण सत्त्वमेव —

अत्र यद्यपि बाह्ययुक्त्यनुकारमात्रमिदमाचार्येण कृतमित्यापाततः प्रतिभाति । तथा हि तैरप्युक्तम् 'न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यद्वेतुतः । उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन' (भा. का. १-१, पृ. ४) इति, 'न सन्नामन्न सदसन्धर्मो निर्वर्तते यदा । कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ॥' (भा. का. १-७, पृ. २२) इति च । तथाप्यस्ययमत्र विशेषो यद्भावानां स्येन रूपेण परस्परं कार्यकारणभावो नैव युक्तिसह इत्येतावन्मात्रमुच्यत इति । परैर्हि प्रतीत्यसमुत्पादावलम्बनेन भावानां सदसदादिरूपेण विकल्प्यमानानां निरपेक्षं सत्त्वं सर्वथाऽपि नास्त्येवेत्यास्तीयते न केचन भावा जातु-चिदपि विद्यन्ते । न कचनाऽऽधारे विद्यन्ते इत्युभयधाप्यवधारणान् ।

४-२२]

इह पुनर्मायिकं कार्यकारणभावमभ्युपगम्य भावानां कार्यभूतानां वाचा-
रम्भणमात्रत्वात् कारणानन्दत्वमेव न पुनरन्योन्यकार्यकारणभावः, यतो
न स्वातन्त्र्येण तेषां सत्त्वमस्तीत्यन्वाख्याय मूलकारणस्यैव ब्रह्मणः सर्वा-
धारभूतस्य परमसत्त्वत्वं विज्ञाप्यते । 'तत्सत्यम्' (छां. ६-८-७)
इति श्रुतेरिति वैषम्यमनुसंधेयम् ॥

क्षणिकविज्ञानवादिपक्षेऽपि हेतुफलाद्यव्यवस्थैव --

तदेवं क्रियाकारकफलानात्त्वपक्षे हेतुफलासंबन्धोप उद्धाटितः ।
येषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते,
क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते सौमता दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्य-
मित्यवधारणक्षणात् क्षणान्तरमनवस्थानाद्ब्रह्मणः । अहमिमां क्रियां
तदानीमकार्पमिदानीं तत्फलं भुञ्जे - इति व्यवहारस्यानुभूतस्मृति-
रूपस्यानुपपत्तेः । न हि तदेवेदमिति वा स एवाऽहमिति वा प्रत्यभि-
ज्ञानं सर्वलोकप्रसिद्धमुपपद्यतेऽस्मिन् पक्षे । बन्तुमात्रस्य क्षणप्रध्वमित्वा-
भ्युपगमात् कस्यचिदप्यनुभवस्यासिद्धेः, अननुभूतस्य च स्मृत्यनुप-
पत्तेश्च । न च सादृश्यादित्यं संबन्धवहार इति युक्तम् । तदेवेदम्,
स एवाहमिति च निश्चिततद्वावाक्यमादिति ॥

आधुनिकपरिणामप्रवाहवादिनां मतं सर्वथानङ्गीकार्यम् --

येऽप्याधुनिकाः केचिदाहुः । सर्वमिदमाध्यात्मिकं बाह्यं च
परिणामपरिस्पन्दप्रवाह एवेति । तेषां न कश्चित् परमार्थो नाम समन्ति ।
न च तत्त्वजिज्ञासा सप्रयोजना । इदमित्यमिति निर्धारणज्ञान् प्रागूर्ध्वं
च तत्त्वस्यान्यथान्यथाभावात् । किं च स्थितिगन्धोः प्रतिद्वन्द्विता लोके-
ऽनुभूयमाना भ्रान्तिमात्रमिति कल्पनीया स्यादस्मिन् वादे । न हि तत्त्वत
एव स्थितं वस्तु किञ्चिदभ्युपगम्यते तैर्यदपेक्षया स्थितमान्तेर्गान्धिन्यवमव-
कल्पेत । अपि च परिस्पन्दो नाम न चिन्तयितुमपि शक्यः स्वाधारभूत-

माकारं विना । न चाऽऽकाशस्यापि परिस्पन्दात्मकता शक्याभ्युपगमा । न च परिस्पन्दोऽस्मि कालनिरपेक्षः । तत्रा प्रभृत्यद्यतनक्षणं यावत् परिस्पन्दते स्मेत्येव तदनुभवात् । अपि च यदि सर्वमिदं परिस्पन्द-प्रवाहैकस्वभावकं स्यात् तर्हि परिस्पन्दद्वयानुभवो भ्रान्तिमात्रमिति स्यात् । एकपरिस्पन्दापेक्षया तदितरस्य द्रुततरमन्दतरत्वाद्यनुभवोऽपि न स्यात् । परिस्पन्दस्य च कालविशेषे लब्धात्महृत्वं नियतदिकृत्त्वं विच्छेदो वा नैव विभाव्येतेति सर्वानुभवोपरोध एवाऽऽपतेत् । न चानुभवस्यापि स्वानुभूयमानपरिस्पन्दात्मता शक्यते कल्पयितुम् । यत्पुनस्त्रेक्ष्यते सतत-प्रचलनमेव परमार्थस्वभावः, न च कालोऽनुभवो वास्ति तद्यातिरिक्तः । कालस्य तदात्मकत्वात् । अनुभवस्य च प्राणान्मिकायाः क्रियाया आनुपङ्गिकपरिणामविशेषत्वादिति । तदतीव मन्दम् । क्रियाया. काल-परिमेयत्वेनैव विभाघनात् । विक्रियायाः परिस्पन्दस्य वानुभूतिं विना स्वतन्त्रसत्तायाश्चिन्तयितुमप्यशक्यत्वादिति ॥ २२ ॥

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

अनादित्वादेव हेतुफलयोरजत्यम् --

किंचान्यत् हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छतैव त्वया बलाद्धेतुफल-योरजन्मीवाभ्युपगतं स्यात् । हेतुफलयोरनादित्वं कथं तैरुपवर्षत इति प्रत्युक्तमेव चानादित्वं तयोः । अथाभ्युपगम्यापि तयोरनादित्वं द्रुमः । एवं त्वया अजातिरेवार्थादभ्युपगतेति । तत्कथम् ? अनादेरादिरहितात् फलाद् हेतुर्न जायते । न ह्यनादेरनुत्पन्नात् फलाद्धेतोर्जन्मेप्यते त्वया । नन्वनादिसिद्धादेव फलाद्धेतुर्जायताम् । न । न हि निनिमित्तमनादिसिद्धं फलं स्वभावत एव हेतुरूपेण जायत इत्यभ्युपगम्यते । तथा सति सदा तज्जन्मप्रसङ्गात् । अध जायमानस्वभावं फलम् । न तर्ह्यनादि तदि-

त्वभिप्रायः । अथवा हेतुर्न जायते । कुतः ? अनादेः । अनादि-
त्वादित्यर्थः । एवं फलं चापि न जायते । स्वभावत एवानादित्वात् ।
आदिरहितत्वादित्यर्थः ॥

तस्मादनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते ।
यस्मादादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके, तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता
जातिर्न विद्यते । कारणवत् एव ह्यादिर्जातिरूपोऽभ्युपगम्यते नाकारण-
वत् इत्यर्थः ॥

तदेवं हेतुफलयोः परस्परकारणत्वे युगपज्जातत्वे जायमानतत्सं-
तानस्यानादित्वे वाऽभ्युपगम्यमाने जातिवादस्य विविधदोषग्राहग्रासभयं
दुर्निवारणम् । स्वभावत एव तयोरनादित्वेऽभ्युपगम्यमानेऽजात्यभ्युपगम
एव बलादापद्यत इति सर्वथा जातिवादो निरूपपत्तिक एवेत्यजातिरेव
वादिभिः ख्याप्यत इति स्थितम् ॥

क्रियाकारकफलात्मकप्रपञ्चस्य मायाजनिः --

इदं त्वन्न रहस्यम् । स्वप्नजागरितयोरेकत्वात्, तत्र परिदृश्य-
माना भावा बाह्या आध्यात्मिकाश्च वितथा एव सन्तः स्वस्वावस्थायां
सत्यानृतविभागेन विभक्ता इव प्रतिभासन्ते । तेषां च स्वस्वोचित-
चित्तकालो बाह्यकालश्चाऽऽकाशसचिव आधारत्वेन प्रतीयते । तयोश्च
कालाकाशयोराधारभूतयोर्वस्तूनि द्रव्यगुणक्रियात्मतामात्मनि प्रख्यापयन्ति
समुपलभ्यन्ते । क्रिया च परिणामपरिस्पन्दान्यतरात्मिका केषुचिद्भावेषु
यथावस्थितभावान्तरसापेक्षाऽवभासते । सर्वथायं क्रियाकारकफलात्मकः
प्रपञ्चो भूतभव्यभवद्वैचिन्पयुक्तः सुषुप्तावस्थायां निःशेषं प्रलीनः
प्राज्ञात्मन्येकीभवति स्वधर्मेण तमरूपगन्नेव । तस्मादेव च तमविकुर्वन्नेव
पुनरपि स्वप्नजागरितयोर्जनि मायिकी लभमानो दरीदृश्यते । यथा
चैतत्सर्वं तथाऽतीतप्रकरणत्रये प्रकाशितम् । तदेतदजायमानस्यै-

वाऽऽत्मनः क्रियाकारकफलात्मना मायाजनिमप्रत्यभिजानन्तो वादिनो जागरितस्थानैकचक्षुषो वस्तुत एव भावा जायन्त इत्यभिनिविशमाना विकल्पयन्तो भावा एवं जायन्ते नैवमिति परस्परविप्रतिषेधेनाजातिमेव ख्यापयन्तीत्येतावन्मात्रमिह स्फुटीकृतमिति ॥

विज्ञानवाह्यार्थवादिकलहेनाजातिख्यापनम्

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

संज्ञेयस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

विज्ञानवादं वाह्यार्थवादिनामाक्षेपाः --

एतावता ग्रन्थसंदर्भेण सदसद्वादिविवादेन हेतुफलात्मवादि-
विवादेन चाजातिरेव ख्यापिता भवतीत्युक्तम् । एवमुक्तस्यैव वादि-
विप्रतिपत्त्याऽजातिख्यापनस्य दृढीकरणार्थं विज्ञानमात्रवादिवाह्यार्थ-
सत्यत्ववादिनां विप्रतिपत्तिप्रपञ्चनमवतारयति ॥

तत्र विज्ञानवादी मन्यते । विज्ञानव्यतिरिक्तो वाह्योऽर्थो
नास्त्येव । तद्भावे भावात्तद्भावेऽभावाच्च । विज्ञानमेव तु व्याकारेण
विषयाकारेण च प्रथम इति । तदेतद्वाह्यार्थवादी तावदाश्रितति ।
प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः । नम्याः
सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येवम् । 'यन्मंभ्यानादृति-
विशेषाकारादित्क्षणं दृश्यते तन्निमित्तम्' (तं. सू. २२८) इति
वचनात् । सनिमित्तत्वं सतिरसत्त्वं म्यान्मन्निर्गन्नाविषयवैधेयम् प्रति-
जानीमहे । न हि निर्विषया शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । सनिमित्तत्वात्

तस्याः । अन्यथा निर्विषयत्वे विनैव विषयरूपनिमित्तं तस्याः
 शब्दादिप्रतीतिजननस्वभावत्वे सर्वदा सर्वविषयावभासः स्यात् ।
 इतश्च । अन्यथा द्वयनाशतः । द्वयस्य प्रत्ययवैचित्र्यस्य नाशतः ।
 अभावप्रसङ्गादित्यर्थः । न हि विज्ञानैकवादिनः कलकर्कशादिशब्द-
 प्रत्ययवैचित्र्यस्य शीतोष्णादिस्पर्शप्रत्ययवैचित्र्यस्य नीलपीतलोहितादिरूप-
 प्रत्ययवैचित्र्यस्य मधुराम्लतिक्तादिरसप्रत्ययवैचित्र्यस्य सुरभिपूत्यादिगन्ध-
 प्रत्ययवैचित्र्यस्य वा संभवोऽस्ति । न च द्वयं प्रत्ययवैचित्र्यं
 नास्त्येव । प्रत्यक्षत्वात् । न च प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रस्वरूपायाः
 शब्दादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावेनैव वैचित्र्यं घटते ।
 स्फटिकस्येव स्वच्छस्वभावस्य नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना रूपवैचित्र्यम् ।
 तस्माद्द्वयनाशप्रसङ्गान्मन्यामहे बाह्यार्थोऽस्तीति ॥

प्रज्ञप्तिशब्दोऽभिलाषार्थेऽपि प्रयुज्यते सौगतैः । प्रज्ञाप्यते ह्यभि-
 लाषेनार्थं इति । तत्र तु पक्षे प्रज्ञप्तिरभिलाषः सनिमित्तो भवितुमर्हति ।
 न ह्यसति निमित्तेऽभिलष्ये विषयेऽभिलाषः प्रवर्तते । प्रवर्तते च घटः
 पट इत्यादिरभिलाषो बाह्यविषयविषयकः । तस्माद् विज्ञानव्यतिरिक्ता
 अपि सन्ति बाह्यभावा इति पूर्वपक्ष उच्येयः । अन्यथा द्वयनाशतः
 इति ग्रन्थभागस्तु बाह्यार्थानङ्गीकारे शब्दवैचित्र्याभावप्रसङ्गात् इति
 व्याख्येयम् । दृश्यते ह्यभिलाषवैचित्र्यम् कलकर्कशादिशब्दविषयकम्,
 नीलरूपादिरूपविषयकम् इति सर्वं पूर्ववद्योज्यम् । यदा पुनर्द्वयशब्दस्य
 बाह्यप्राहकवाचकत्वं गृह्यते, तदा द्वयनाशतः इति प्राह्यप्राहकभाव-
 प्रतीत्यभावप्रसङ्गात् इति व्याचक्षीत । अस्ति हि प्राह्यप्राहकभावप्रतीतिः
 प्रज्ञानप्रज्ञातव्यविषयिणी अभिलाषाभिलष्यविषयिणी चेति दृष्टविरोधः
 प्रसज्यते बाह्यार्थापलापिन इत्यभिप्रायः ॥

इतश्च परतन्त्रास्तिता मता । परेषां तन्त्रं परतन्त्रमन्दशास्त्रम् ।
 तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता

मताऽभिप्रेताऽस्माकम् । अत्र परतन्त्रशब्देन विज्ञानवाद्यभिमतो ज्ञान-
विशेषो नाभिप्रेत इति स्पष्टमेव । न ह्यत्रोपन्यस्तहेतोः परतन्त्रज्ञान-
सद्भावः साध्यते । पूर्वपक्षिणस्तेन प्रयोजनाभावात्, हेतोरसाधकत्वात्,
साधितेऽपि तस्मिन् विज्ञानवादिन इष्टापत्तेश्च । कर्मर्त्वाभिप्रायः ?
उच्यते । वैभाषिकवैशेषिकादीनां बाह्यार्थसद्भाववादिनां तन्त्रं परतन्त्रम्,
तस्यास्तितां प्रामाण्यं मन्यामहे वयं बाह्यार्थसद्भावविषये इति ।
कुत एतत् ? संक्षेपस्थोपलब्धेः । संक्षेपज्ञं संक्षेपो दुःखमित्यर्थः । तस्योप-
लब्धेश्च । उपलभ्यते ह्यग्निदाहादिनिमित्तं दुःखम् । उपलक्षणमेतत्
सुखादीनामपि । यद्यग्न्यादि बाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न
स्यात् ततो दाहाद्विदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । अतस्तेन मन्या-
गद्देश्चि बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे संक्षेपो युक्तः । तथा सति
सर्वत्र संक्षेप उपलभ्येत । न चान्यत्रामन्यादिसंस्पर्शाच्चन्दनपङ्कलेपादौ
दृश्यते संक्षेपः । अभ्युपगतश्च विज्ञानवादिभिः संक्षेपः । 'क्षेपकर्म-
जन्मात्मकस्त्रिविधः संक्षेपः' (त्रि. पृ. २८) इति वदद्भिः । रागद्वेषमोहा-
त्मकाः क्षेपाः जन्मकर्मणी च । 'क्षेपो हि प्रवर्तमानः स्वपरात्मनोर्व्या-
बाधकत्वात्संक्षेपः' (म. सू. भा. टी. पृ. ३४-३५) इति च^१ । संक्षेप-
व्यवदानाभ्यां च संसारमुक्तावश्योर्विज्ञानस्वभावभेदं वर्णयन्ति । एवं च
यस्मिन् सति प्रत्ययवैचित्र्यमवकल्पते ग्राह्यग्राहकप्रतीतिः संक्षेपोप-
लब्धिश्च, असति च यस्मिन्नावकल्पते, सोऽस्ति बाह्यार्थ इति
वाक्यार्थः ॥ २४ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनान् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

१. अत्राधारवचनानि आगमशास्त्रवृत्तौ (पृ. १२७) द्रष्टव्यानि ॥

विज्ञानवादिना बाह्यार्थप्रतिक्षेपः ---

एवमाक्षिप्ते विज्ञानवाद्याह । अत्रोच्यते । बाह्यमेवं प्रज्ञप्तेः
सनिमित्तत्वं द्वयसंक्षेपोपलब्धियुक्तिदर्शनादिप्यते त्वया । स्थिरीभव
तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र । ब्रूहि किं ततः
स्यादिति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञप्त्यालम्बनाभिमत्स्य घटादेरनिमित्त-
त्वमनालम्बनत्वं वैचित्र्याहेतुत्वमिप्यतेऽस्माभिः । कथम् ? भूतदर्शनात् ।
परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि घटो यथाभूतमृदूपदर्शने सति तद्यतिरेके-
णास्ति । यथाऽध्वान्महिषो व्यतिरिक्तोऽस्तीति मन्यते लोके । पटो वा
तन्नुव्यतिरेकेण यथाभूततन्तुदर्शने । तन्तवश्चांगुव्यतिरेकेण न सन्ती-
त्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शन इत्या शब्दप्रत्ययनिरोधान्नैव निमित्तमुपलभामह
इत्यर्थः ॥

बाह्यार्थवादिनां प्रत्याक्षेपः ---

ननु घटपटादिर्मृत्तन्वादिर्वा यत्किञ्चिन्निमित्तमुपलभ्यत एव तत्तत्प्र-
त्याख्यानेऽपीति स्थिते कथमुच्यते नैवास्ति निमित्तं किञ्चिदिति ? न च
विज्ञानव्यतिरेकेण नास्ति किञ्चिदपीति युक्तिमन् । इदं विज्ञानम्, अयं
विषय इति विवेकेनोपलब्धेः प्रत्यक्षत्वात् । न च विषयो विज्ञानेनैवोप-
लभ्यत इत्येतावन्मात्रेण नास्त्येवेति युक्तम् । न हि विज्ञानं घटविज्ञानं
पटविज्ञानमित्येवं प्रतिविषयपक्षपातित्वेनैवोपलभ्यत इत्येतावन्मात्रेण
तस्यापि नास्ति त्वमनुमन्यते भवान् । तस्माद् यथा विज्ञानं विषयोप-
लम्बनमात्रैकजीवनम्, तथा बाह्यार्थोऽपि विज्ञानकर्मत्वेनैव शक्योप-
लम्बन इत्यभ्युपगन्तव्यं वस्तुपृथगानुरोधेन । विषयविषयिभावेनैवोप-
लब्धेर्विज्ञानार्थयोः । अत एव यथानुभवं घटपटाद्यर्थानैकत्वं तदुपलब्ध-
नैकत्वमस्तीकार्यम् । सत्यपि विज्ञानैकत्वे घटपटाद्युपलब्धेः, उपलब्धन्तरोप-
लब्धेश्च संव्यवहारे । उपलब्धन्तरानभ्युपगमे विज्ञानवादोपदेशग्रहणाद्य-
संभवप्रसङ्गाच्च । किं चान्यन् । अर्थस्यामिता तावद्विज्ञानविषयत्वा-

व्यतिरिक्तैवोपगन्तव्या । प्राग्विद्यमानस्वैवार्थस्य पश्चाद्विज्ञानसंबन्धेन विज्ञेयत्वप्राप्त्युपपत्तेः । अस्तित्वं हि वस्तुनो निरपेक्षं तत्त्वम् । तस्य विज्ञेयत्वं तु विज्ञातुर्विज्ञानसंबन्धसापेक्षमिति । तस्मादसदेवैतद्भायते निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादिति । भूतदर्शनादेवार्थास्तित्वस्याकामेनाप्यङ्गीकर्तव्यत्वादिति चेत् ॥

आक्षेपसमाधानम् --

अत्रोच्यते । यथावदुच्यते विद्यत एव घटपटादितत्कारणभूतं मृत्तन्वादिरूपं वा वस्तु विज्ञेयमिति । तत्र घटविज्ञानं पटविज्ञानमिति विज्ञानगतविशेषमन्तरेण नोपपद्यत इत्यवश्यं त्वयाऽपि विषयाकारत्वं विज्ञानस्याभ्युपेयम् । अभ्युपेते च तस्मिन् विषयाकारस्य विज्ञानेनैवाव-
रुद्धत्वात् किं बाह्यार्थकल्पनया ? यत्पुनरुक्तम् अर्थस्यास्तित्वा काचि-
द्विज्ञानेनैवानुमिताऽभ्युपगम्यत इति न विज्ञानव्यतिरिक्तता कस्य-
चिदप्यदोषः । एतेन विज्ञानार्थयोरन्योन्यापेक्षैवोपलब्धिरिति तयो-
रस्तित्वम्, अर्थानेकत्वम्, तदुपलब्धनेकत्वं चेत्येतत्सर्वं प्रत्युक्तं भवति ।
विज्ञानव्यतिरेकेण कस्यचिदप्यनुपलब्धेः । न चैवमुपलब्धन्तरानभ्युपगमे
विज्ञानवादोपदेशग्रहणाद्यसंभवप्रसङ्गः । सत्यपि बाह्येऽर्थे विज्ञानसंबन्ध-
मन्तरेण कस्यचिदपि व्यवहारस्यानवतारात्, विज्ञानगतातिशयाभ्युप-
गमेनैव व्यवहारनिर्वाहोपपत्तेः ॥

श्लोकोत्तरार्थस्य व्याख्यानान्तरम् --

अथवा इष्यतेऽभूतदर्शनात् इति पदच्छेदेन व्याख्येयः
श्लोकार्थः । निमित्तत्वेनाभिमतस्य बाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यतेऽस्माभिः ।
कथम् ? अभूतदर्शनात् । अपरमार्थस्यैवार्थस्य दर्शनात्, रज्ज्वादादिव
सर्पादेरित्यर्थः । यथा हि रज्जुसर्पगन्धर्वनगरस्वप्नमायादिदर्शनानि विनैव

बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकाराणि भवन्ति एवं परमार्थत्वेनाऽभिमत
 घटादिदर्शानान्यप्यसद्विषयाण्येव । दर्शनत्वाविशेषान् । भ्रान्तिदर्शन-
 विषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । यथा
 हि रज्जुसर्पादिविषयकभ्रान्तिदर्शनाभावे सर्पाद्यर्थो नोपलभ्यते, एवं
 सुषुप्तसमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे नित्यनिर्मलविज्ञानात्मव्यतिरिक्तो
 बाह्योऽर्थो नैवोपलभ्यते । उन्मत्तावगमवच्छेदमवगन्तव्यम् । न ह्युन्मत्ता-
 वगतं वस्त्वनुन्मत्तरपि तथाभूतं गम्यते । एवं संव्यवहारेऽवगतमपि निमित्तं
 सुषुप्तादौ नैवोपलभ्यत इत्यर्थोपलब्धिर्भ्रान्तिदर्शनमेवेति गम्यते ॥

यदापि प्रज्ञप्तिशब्देनाऽभिलाषो विवक्ष्यते तदापि निमित्तस्यानिमित्त-
 त्वमेवावगम्यते । भूतदर्शनात् । न हि यत्र यत्राभिलाषप्रवृत्तिस्तत्र तत्राभि-
 लषसद्भाव इति नियामकः कश्चन हेतुरस्ति । तदुक्तम् 'असत्तामपि
 महामते भावानामभिलाषः क्रियते यदुत शशविषाणकूर्मरोमवन्ध्या-
 पुत्रादीनां लोके दृष्टोऽभिलाषः । ते च महामते न मावा नाभावाः ।
 अभिलष्यन्ते च । तद्यदवोचस्त्वं महामतेऽभिलाषसद्भावात् सन्ति सर्व-
 भावा इति स हि वादः प्रहीणः' (लं. सू. पृ. १०४) इति ॥

एतेन द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता भवति । द्वयस्य
 संक्षेपोपलम्भनस्य वा विज्ञानव्यतिरेकेण सत्त्वे प्रमाणाभावान् । तादृश-
 दर्शनस्य संक्षेपोपलम्भनस्य वा सुषुप्तपुरुषादीनामभावाद्भ्रान्तित्वावगमाद्-
 भूतार्थविषयत्वोपपत्तेरिति ॥ २६ ॥

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतथार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

१. भागमशास्त्रवृत्तावुदाहृतमिदं वाक्यम् । त्वत्परस्यु तत्रैव द्रष्टव्यः
 (पृ. १२६) ।

त्वम् । न चोपलम्भस्य सर्वजनीनत्वेनात्र कश्चिद्विशेषः । सर्वजनानामपि चित्तोपलम्भविषयत्वाविशेषात् । अथ चित्तस्वार्थावभासाक्षमत्वात् । नैतदस्ति । स्वप्नादिषु दृष्टत्वात् । दृश्यते ह्यसत्यपि बाह्येऽर्थे तद्वदवभासनक्षमत्वं स्वप्नादौ । तस्मान्नास्ति बाह्योऽर्थः । तदित्यं यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तम्, अतश्चित्तं न संस्पृश्यर्थं बाह्यालम्बनविषयम् । नाप्यर्थाभासं संस्पृशति । चित्तत्वाविशेषात् स्वप्नचित्तवत् । ननु जागरितेऽर्थोऽस्ति । स्वप्ने तु निद्राग्लानत्वाच्चित्तस्य भ्रान्तत्वोपपत्तेरर्थाभासदर्शनमुपपद्यते । तदेतदसत् । अभून्नो हि यतश्चार्थः । जागरितेऽर्थोऽस्ति न वेत्येतदेवेदानीं परीक्षणीयमस्ति । दर्शिता तु युक्तिस्तदभूतत्वे । स्वप्नानुभवश्च दृष्टान्तत्वेनाऽऽनीयतेऽस्माभिः । न हि त्वार्थस्य वार्ता प्रागेवार्थाभासस्येति । अतश्चित्तत्वाविशेषाज्जागरितेऽप्यर्थसंस्पर्शो नास्त्येव चित्तस्येति युक्तम् । नाप्यर्थाभासस्ततश्चित्तात् पृथक् । असत्यर्थे चार्थाभासस्य कैव कथेति । अत एव नार्थाभाससंस्पर्शश्चित्तस्यावकल्पते । वन्द्यापुत्रालिङ्गनवत् । तस्माच्चित्तं नार्थं नाप्यर्थाभासं संस्पृशति प्रत्यक्षज्ञानार्थमिति सिद्धम् ॥

गत्यनुसृदाहृतमाप्तवचनम् । तदप्येवं सत्यनुपपत्तमेव भवति । अभ्युपगम्यापि तावच्चित्तार्थयोः पृथक्तवं तैराप्तत्वेनाभिमतैरुपवर्णितां प्रत्यक्षप्रक्रियां न सोपपत्तिकां संभावयामः । तथा ह्यात्मनस्तावद्विज्ञजातीयस्य स्पर्शादिहीनस्य मनसा संयोगो न युज्यते । तदयोगे च कथमिन्द्रियद्वाराऽर्थसंस्पर्शः स्यात् । भवतु वा संयोगधर्मित्वमात्मनो यथाकथंचित् । तथापि कथमयं कदा कस्मात् कारणान्मनसा संयोगार्थं प्रवर्तत इत्येतद्वक्तव्यं भवति । निष्कारणप्रवृत्तित्वे तु तस्य सदा प्रवृत्तिप्रवृत्तिरेव वा स्यात् । न चार्थस्यैव स्वयमिन्द्रियद्वारेणाऽऽत्मप्रत्यक्षार्थं प्रवृत्तिर्भवेदिति कल्पयितुं शक्यम् । तथा हि । बाह्यार्थानां प्रत्यक्षज्ञानार्थदानाप्तोक्तिरेवेयमिति युक्तमुत्पश्यामः । अपि चात्र विषय आप्तोक्तिः

प्रमाणत्वेन नैव क्रमत इति त्वयाऽकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । यत्कारणं
 त्वदभिमतासैरेव 'सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा' (न्या. भा. १-१-३)
 इत्युक्तम् । 'प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते' (न्या. भा. १-१-३)
 इति च । अत्र चार्थस्याभूतत्वं प्रसाधितमस्माभिः । चित्तस्य चार्था-
 भासत्वशक्तिः प्रत्यक्षत एव स्वप्ननिदर्शनेन दर्शितेति । एतेनार्थात्
 परावृत्तैः प्रकाशकिरणैः संपर्काज्जनिता नेत्रविक्रिया तत्सिराद्वारा मस्तिष्कं
 प्राप्ता तत्तत्पदार्थज्ञानं मनसि जनयतीति वर्णयतामाधुनिकविज्ञानशास्त्र-
 ज्ञानां प्रक्रियाऽपि परास्ता वेदितव्या । स्वप्ने चित्तमात्रस्यैतादृशसामग्री-
 कलापमन्तरेणाप्यर्थवदवभासनशक्तेः परिदृश्यमानत्वात् । तस्माच्चित्तमेव
 घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्न इति स्थितम् । तथा चोक्तम् 'नद्यभूत-
 परिकल्पः कस्यचिद्ग्राहको नापि केनचिद् गृह्यते, किं तर्हि ग्राह्य-
 ग्राहकत्व(रहितं) वस्तुमात्रम् । तथा हि विज्ञानाद् बहिर्न रूपादि
 गृह्यते स्वप्नादिवत् । विज्ञानं हि रूपाद्या)भासमुत्पद्यते । न च यद्यस्य
 कारणं तदभावे तस्योत्पत्तिर्भुज्यते तस्मान्निरालम्बमेव स्वप्नादादिवान्य-
 त्रापि स्वप्नीजपरिपाकादर्थाभासं विज्ञानमुत्पद्यत इत्येव ज्ञेयम्' (म. सू.
 भा. टी. पृ. १०) इति ॥ २६ ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संपृशत्यध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

विज्ञानवादिना स्वमतोपसंहारः --

ननु विपर्याससत्त्वसति घटादौ घटाद्याभासता नित्तस्य । तथा
 च सत्यविपर्यासः क्वचिद्वक्तव्यः । यथाहुः 'अनग्निमन्त्रेति च व्यव-

१. मध्यान्तत्रिभागसूत्रभाग्यटीकाखण्डेन श्रीमतां भट्टाचार्यविजुसोमना-
 णाम् भागमत्तारवृत्तानुदाहृतम् (पृ. १२१) । तत्र एतेषां दृष्ट्यात्र दत्तमिति
 निज्ञाप्यते ॥

सायः प्रधानाश्रयः । अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधाना-
 श्रयः । न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति ।'
 (न्या. भा. ४-२-३२) इति । यदि जागरितविषयाणां घटादीना-
 मसत्त्वेऽपि चित्तस्य घटाद्याभासताऽभ्युपगम्यते, सा तर्हि भ्रान्ति-
 रभ्रान्तिपूर्विका भवितुमर्हतीति क्वचिदभ्रान्तिर्वक्तव्या भवेदिति चेत् ।
 अत्रोच्यते । त्रिष्वप्यश्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु सदा चित्तं
 निमित्तमर्थं न संस्पृशतीति प्रतिजानीमहे । यदि हि घटादिवस्तु निमिती-
 कृत्य जातुचिद्वटाद्याभासता चित्तस्य भवतीत्यभ्युपगच्छेम, ततस्तम-
 विपर्यासं परमार्थतो घटादिवद्वभासमपेक्ष्यासति घटे घटाद्याभासता
 विपर्यास इति प्रसञ्जयेम । न तु तथाऽभ्युपगच्छामः । चित्तं
 कदाचिदपि घटं घटाभासं वा न संस्पृशतीति ह्यवोचाम । तथा-
 निमित्तो घटादिनिमित्तरहितो घटाद्याभासस्तस्य चित्तस्य विपर्यासः
 कथं भविष्यति ? न कथंचिदपि विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव
 हि स्वभावश्चित्तस्य यदुत्पासति चित्ते घटादौ तद्वद्वभासन्म् ।
 यथाहुः । 'विपर्यासस्य वस्तुत्वाद्यद्यदेवोपलभ्यते । नि.स्वभावं
 भवेत्तद्वि सर्वथाऽपि न विद्यते' (लं. सू. १०-१२३) इति ॥ २७ ॥

विज्ञानवादशून्यवादयोर्निरासः

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं ये वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

विज्ञानस्य बाह्यार्थसमानयोगक्षेमत्वम् —

'प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम्' (४-२५) इत्याद्येतदन्तं विज्ञान-
 वादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् ।

१. उदाहरणेनैतद्वचनमागमशास्त्रज्ञौ (पृ. १३१) ॥

तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधायैदमुच्यते तस्मादित्यादि । यत्ताव-
 दसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगतां,
 तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । न हि यथाभूतविज्ञानदर्शने सति
 तद्यतिरेकेण घटादिविषयः स्वतन्त्रोऽस्ति । यस्मादेवमसदेवार्थस्य
 जायमानत्वम्, तस्मात् तस्यापि चित्तस्य जायमानत्वेनावभासताऽ-
 सत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यथा
 चित्तदृश्यं न जायत इत्युभयसंमतम् । तत्रैवं सति तस्य चित्तस्या-
 जायमानस्य ये विज्ञानवादिनः पारमार्थिकीं जार्तिं पश्यन्ति क्षणिकत्व-
 दुःखित्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं द्रष्टुमशक्यं पश्यन्त
 एकस्यैव कर्मकर्तृत्वमसंभावितमभ्युपगच्छन्तस्ते से वै पक्ष्यादिनां पदं
 पश्यन्ति । यथा ह्याकारो पक्षिणामुड्डीय गतानां पदचिह्नं न ज्ञायेत ।
 एवमाकाशवस्त्रिमले चिन्मात्रस्वरूपे चित्तस्य जन्म द्रष्टुं न केनचिदपि
 विवेकिना शक्यमित्यभिप्रायः ॥

ननु विज्ञानस्य प्रकाशस्वाभाव्यात् स्वयं स्वेनैवानुभूयमानत्व-
 मविरुद्धम् । तथैवोपलब्धेरिति चेत् । न । बाह्यस्याप्यर्धस्य विज्ञान-
 व्यतिरेकेणैव बहिरुपलब्धेः इत्यवाधितोपलब्धेः सत्यत्वमभ्युपगन्तव्य-
 मिति प्रत्यवस्थानस्य मृतस्यापि त्वद्युक्तयाऽमृतसेकेनेवोच्चीवनप्रसङ्गात् ।
 अथार्थस्य विज्ञानाधीनतथैवोपलब्धेर्न तद्यतिरिक्तत्वम् । तर्हि विज्ञान-
 स्यापि कृतस्यैतन्न्यरूपतत्ताक्ष्यर्धनिनतथैवोपलब्धेर्न तद्यतिरिक्तत्वमिति
 बलादायास्यति । न च प्रकाशस्वभावस्य विज्ञानस्य कथमन्यावभास्यत्वम्,
 कथंतरं च विज्ञानस्यैवावभास्यत्वं साक्षिणस्त्ववभासकत्वमिति नियमः
 प्रकाशान्वभावत्वाविशेषेऽपीति शङ्क्यम् । प्रकाशस्वभावस्यापि प्रदीपस्य
 स्वव्यतिरिक्तचैतन्यप्राप्त्यवदर्शनात् । विज्ञानस्य स्वामाद्यत्वे सति
 ग्राहकत्वं तद्गृहीतृचैतन्यस्य त्वैकान्तेन ग्राहकत्वमिति स्वभाववैपम्यस्यैवा-

वभास्यावभासकत्वनियामकत्वाच्च । तस्माद्युपलभ्यत्वात् सत्त्वं वस्तुनः,
ततो विज्ञानबाह्यार्थयोः सममेवास्तित्वम् । अथ स्वव्यतिरेकेणोप-
लभ्यत्वात् स्वोपलब्धव्यतिरेकेणासत्त्वम्, तर्ह्युभयोरपि विज्ञान-
बाह्यार्थयोरप्यसत्त्वमेवेति त्वद्वाणस्त्वामेवोपहनति । अतः सम्यगेवोक्तं
तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते । तस्य चित्तस्य ये
चिदात्मन्यजे जातिं पश्यन्ति ते वै पश्यन्ति ते पदमिति च ॥

विज्ञानवादिशून्यवादिनोर्विवादोऽप्यजातिपरिदीपकः —

अत्र सौगतानां विनेयनिकायभेदानां स्वयूध्यविवादेनापीयमेवा-
जातिः परिदीपितेतदाचार्येण ध्वनितं भवति 'तस्मान्न जायते चित्तम्'
इति बाचोयुक्त्या । कथं कृत्वा ? तत्र महावैनाशिकाः पश्यन्ति ।
यथा चित्तदृश्यं नोपलभ्यते त्रिष्वप्यध्वमु चित्तव्यतिरेकेणेति बाह्यवस्तु-
जातिर्निषिध्यते विज्ञानवादिभिः, एवं चित्तजातिरपि निषेधैव । अनुप-
लभ्यमानत्वात् । यथोक्तमार्यरत्नकूटसूत्रे 'चित्तं हि काश्यप परिगवेप्य-
माणं न लभ्यते । यन्न लभ्यते तन्नोपलभ्यते । यन्नोपलभ्यते तन्नैवातीतं
नानागतं न प्रत्युत्पन्नं यन्नैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं' तस्य नास्ति
स्वभावः' (भा. घृ. पृ. १२) इत्यादिना । तस्मात्त्रिष्वप्यध्वस्वनुपलभ्य-
मानत्वान्न जायते चित्तम् । अथ मतम् चित्तं स्वसंवेद्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यत
इति नैव दोष इति । तदप्यसत् । स्वनैव स्वयं संवेद्यत इत्येकस्यैव कर्म-
कर्तृत्वानुपपत्तेः^१ । तदुक्तम् आर्यरत्नचूडपरिपृच्छायाम् 'आलम्बने सति
चित्तमुत्पद्यते'^२ । तत्किमन्यद्वालम्बनमन्यच्चित्तम्, अथ तदेवालम्बनं तदेव
चित्तम् ? यदि तावदन्यद्वालम्बनमन्यच्चित्तम्, तदा द्विचित्तता भविष्यति ।

१. 'यन्नतीतं नानुगतं न प्रत्युत्पन्नं तन्नैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं । यन्नैव-
समनिश्चान्तं तन्नैवास्ति नैव नास्ति तदज्ञानं । यदज्ञानं तस्य नास्ति स्वभावः'
इति पाठान्तरम् (भा. घृ. १३३) ॥

अथ यदेवात्मन्नं तदेव चित्तम् । तत्कथं चित्तेन चित्तं समनुपश्यति ?
 न (च) चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तथैवासिधारया
 सैवासिधारा न शक्यते छेत्तुम् । न तेनैवाहुल्यग्रेण तदेवाहुल्यग्रं शक्यते
 स्पृष्टुम् । एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं द्रष्टुम्' (मा. वृ.
 पृ. १६) इत्यादिनेति । तत्राम्याः शङ्काया विज्ञानवादिनः केचित्परिहार-
 माचक्षते । ब्राह्मब्राह्मकभावो हि नैवास्ति परमार्थतः । अपरप्रत्ययं रूप-
 मतद्व्यावृत्तिमन्था ॥ यत्र हि परम्य प्रकाशकत्वं न प्रतीयते तदेवात्मानं
 प्रकाशयतीति व्यपदिश्यते । परप्रकाश्यव्यावृत्तत्वात् । यथा च
 प्रकाशमाने दीपादौ न परस्य प्रकाशकता तथा प्रतिपादितम् । अत एव
 प्रदीपस्य दृष्टान्तता । 'चक्षुषि व्यापृतेऽप्यर्थस्तामिले न प्रतीयते । प्रदीप-
 मनिघ्नेस्तस्य प्रत्ययात्प्रकाश्यता । दीपादयो नैवमिति ततः स्वात्म-
 प्रकाशका । न चाक्षं ब्राह्मकं तत्र स्वरूपेण प्रकाशानान् ॥' (प्र. वा.
 भा. पृ. ४२७) इति । तदेतन्नवीनविज्ञानवादिप्रत्ययस्थानमपि 'तस्मान्न-
 जायते चित्तम्' इत्यनेनैव परिहृतम् । भूतदर्शनादेव साक्षिब्राह्मत्वा-
 त्तस्यापि चित्तस्याजायमानत्वं ब्राह्मम् । न हि मुपुत्यादौ चित्तं नाम-
 माक्षिचैतन्यव्यतिरिक्तं दृष्टं केनचिन् । नन्वालयविज्ञानमेव स्वप्रकाशं
 स्वया साक्षित्वेन व्यवहियते । अत संज्ञामात्रे विवाद एषः । न ।
 आलयविज्ञानस्य क्षणिकविज्ञानसन्ततिलक्षणस्यावस्थात्रयेऽपि सद्भाव-
 कल्पने प्रमाणाभावान् । तथाकल्पने जायत्स्वमयोश्चित्स्वभाववैलक्षण्यास्य
 सार्यजनिकानुभवसिद्धस्य दुरूपपादत्वात् । स एवाहं मुत्तोत्थित
 इति पगमर्शस्य निराधारत्वकल्पनप्रसङ्गाच्च । अतो नूनं खे शाकुनपद-
 द्शीनसाहसमेवैतदिति ॥

एतेन प्राचीनबौद्धविज्ञानवादनिराकरणेनैवावाचीनपाश्चात्यविज्ञान-
 विधामेदाश्चापि प्रत्याख्याता वेदितव्याः । तेषां विविधविकल्पानां वादि-
 चित्तप्रसङ्गाणां 'तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते' इति ब्रह्माख-

मेव असिष्णु । यत्कारणं चित्तं स्वात्मानं स्वयमेव द्रष्टुमशक्तमिति सर्वानु-
भवसिद्धमेतत् । येन तु चित्तमीक्ष्यते स सर्वसाक्षी कूटस्थनित्यो न चित्त-
गतविशेषनिरूपणाय प्रवृत्तैर्वादिभिः कदाऽपि प्रत्याख्यातुं शक्यते ।
तत्प्रत्याख्याने हि चित्तनिरूपणमेव निष्प्रमाणकमापद्येतेति ॥

शून्यवादिपक्षस्त्वनुभवविरुद्ध एव --

येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि
शून्यतां प्रतिजानते, ते ततोऽपि विज्ञानवादिभ्यो साहसिकतराः खं
मुष्टिनापि जिघृक्षन्ति । यस्माद्विज्ञानस्य तदभावस्य च यो द्रष्टा स
खतुल्यः सर्वव्यापकाविपरिस्तुतचैतन्यस्वरूप आत्मा सर्वस्य । तस्य
कर्मत्वापादनप्रयत्नो वा शून्यतापादनप्रयत्नो वाऽऽकाशस्य मुष्टिनाग्रहण-
प्रयत्नवदत्यन्तमशक्यसंपादन एव । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' (बृ.
३-४-२) इति, 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्'
(बृ. ४-३-२३) इति च श्रुतेः ॥

माध्यमिकाः सर्ववैनाशिका इत्येतन्नानुक्तोपालम्भनम् --

नन्वनुक्तोपालम्भनमिदम्, सर्वशून्यता स्वदर्शनस्यापि शून्यतां परे
प्रतिजानत इति । न हि ते नास्तिकत्वेनोपालम्भनीया येऽस्तित्ववन्नास्तित्व-
मपि सर्वधर्माणां समं प्रतिपेधन्ति । आह हि नागार्जुनः मुविस्पष्टम्
'अस्तित्वं, ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चारुपथुद्धयः । भावानां ते न
पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवम् ॥' (मा.का. ५-८) इति । व्याख्याता
च चन्द्रकीर्तिः 'द्रष्टव्योपशमशिवलक्षणं सर्वकल्पनाजालरहितज्ञानज्ञेय-
निवृत्तिस्वभावं शिवं परमार्थस्वभावं परमार्थमजरममरमप्रपञ्चनिर्वाणं
शून्यतास्वभावं ते न पश्यन्ति मन्दबुद्धितया अस्तित्वं नास्तित्वं चाभि-
निविष्टाः सन्तः' (मा.का.बृ. पृ. ४०) इति । तत्कथमेवं मिथ्याभियोगः
क्रियत इति ! अत्रोच्यते । नायं मिथ्याभियोगः । तन्प्रतिज्ञामात्रान्याख्या-
नान् । ते खलु विस्पष्टमेवमाहुः 'अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावजातं

प्रज्ञापारमितायाः परमार्थत्वज्ञापकमिति तेऽभिप्रयन्ति । अत्र त्रयमुत्प-
 श्यामो न साधुरयमभ्यूह इति । कथं कृत्वा ? न तावन्नागार्जुनादयः
 स्वनिबन्धेषु स्पष्टतया प्रज्ञापारमितां सर्वप्रपञ्चोपशमशून्यस्वरूपत्वेन
 वर्णयांबभूवुः । यदि हि प्रज्ञापारमिता तेषां सर्वविकल्पप्रपञ्चात्पद-
 तथाऽभिमताऽभविष्यत्, तर्ह्यवश्यं ते तथा सावधारणमवदिष्यन् । न
 च तदस्ति । यः पुनः शून्यता सर्वदृष्टीनामित्यादिः श्लोकः, स तु शून्येऽपि
 भावाभिनिवेशं निवर्तयितुं प्रवृत्त इत्यनुदाहरणम् । तथा हि व्याख्यातं
 चन्द्रकीर्तिनाऽपि । 'एवं येषां शून्यतायामपि भावाभिनिवेशः, केने-
 दानीं स तेषां तस्या भावाभिनिवेशो निषिध्यतामित्यनो महाभैषज्येऽपि
 दोषसङ्गित्वात् परमचिकित्सकैर्महावैद्यैस्तथागतैः प्र(ति)ख्याता एव ते'
 (मा. वृ. पृ. ८८) इति । अतो यत्किञ्चिदेतन् । 'प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं
 सा तथागतः' इति तु प्रज्ञापारमिताशब्दस्य गौणमुख्यार्थविवेचनाय
 प्रवृत्तं वचनमिति वाक्यशेषादेवावगम्यते । 'प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं सा
 तथागतः । साध्या तादर्थ्ययोगेन ताच्छब्दं ग्रन्थमार्गयो' इति हि
 पूर्णं वाक्यम् । साध्यमद्वयं ज्ञानं तथागतत्वं चेति तत्र मुख्यवृत्त-
 प्रज्ञापारमिताशब्दः । ग्रन्थमार्गयोस्तु तादर्थ्यात्साध्याधर्धन्वान् तत्र गौण्या
 वृत्त्या प्रयुज्यते लाहलं जीवनमिति वदित्वाभिप्रायः । न हि परमार्थ-
 तत्त्वावधारकं किञ्चिल्लक्ष्यते । अत एवामिसमयालङ्कारे 'प्रज्ञा-
 पारमिता ज्ञानमद्वयं सा तथागतः' इति वचनात् प्रज्ञापारमिताऽत्र
 तथागतः, (अ. स. पृ. १५३) -इति प्रज्ञापारमिताशब्दस्य तथा-
 गते वृत्तिरङ्गीकृता दृश्यते । विस्पष्टं चैतदभिसमयालङ्कारे हरिभद्रेणोक्तं
 वचनमेतदुदाहरता 'प्रज्ञाया धर्मप्रविचयलक्षणायाः पारमिता मुख्या
 बुद्धो भगवान् मायोपम ज्ञानमद्वयम्' (अ. स. पृ. २८) इति । तत्र
 त्वद्वयस्य ज्ञानस्य मायोपमत्वमेवोद्धोषितमिति कथंकारं तादृशज्ञानस्य
 परमार्थत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् ' तथाऽन्यत्र हरिभद्रेणैवैतदुक्तं परिदृश्यते

‘कथं पुनः स्वभावेन विरहितं रूपादि’ इत्याशङ्क्य ‘प्रज्ञापारमितायाः स्वभावविरहितत्वप्रतिपादनेनैवान्येषा स्वभावविरहितत्वं प्रतिपादितमिति । तदर्थमाह । प्रज्ञापारमितालक्षणेन सामान्यरूपेण विरहिता प्रज्ञापारमिता विशेषरूपेणापि लक्षणेनेति’ (अ. स. पृ. ५९) इति । एतेन चाप्यान्तरमपि ‘एष च तथागतकायो भूतकौटिप्रभावितो यदुत प्रज्ञापारमिता’ इति व्याख्यातं वेदितव्यम् । धर्मकायस्यैव मुख्यतो प्रज्ञापारमित्वं कलु तत्रोच्यते । यदप्युक्तमभिसमयालङ्कारे ‘प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं सा तथागतः इति न्यायान्मुख्यतो धर्मकायस्तथागत एव प्रज्ञापारमिता । अतस्तद्गोतिकाया मातुः पूजया सर्वज्ञानस्य धर्मकायस्य पूजनाद् बहुतरं पुण्यं प्रसवति’ (अ. स. पृ. १८१) इति । बुद्धमातृत्वव्यपदेशस्तु न प्रज्ञापारमिताया बुद्धोपादानकारणभूतपरमार्थत्वज्ञापकम् । तदभ्यासेन बुद्धत्वं प्राप्यत इत्येतावन्गात्रेणापि तथा व्यपदेशोपपत्तेः । ‘त्रोपिसत्त्वावस्थायां मातुरभ्यासेन बुद्धत्वप्राप्तेस्ततः सर्वज्ञता निर्जाता । बुद्धावस्थायां दिनेयेभ्यः प्रज्ञापारमिताप्रकाशनात् सर्वज्ञानप्रभाविता च प्रज्ञापारमितेत्येवं हेतुफलसंबन्धाद् प्रज्ञापारमितानमस्कारे सर्वज्ञानस्य नमस्कारः ॥’ (अ. स. पृ. २०८) इति बुद्धत्वहेतुत्ववत्फलत्वस्याप्युपदेशदर्शनाच्चास्मदुक्त एव पक्षः सार्थमिति निश्चीयते । न च तथागतस्यापि तथ्यता । ‘प्रतीत्य परभावं यः स नाऽऽत्मा प्रतिपद्यते’ । यश्च नाऽऽत्मा? स च कथं भविष्यति तथागतः’ (मा. का. पृ. २२-३ पृ. १५८) ‘तथागतो निःस्वभावो निःस्वभावमिदं जगत्’ (मा. का. पृ. २२-१६ पृ. १६२) इत्यादिना तथागतस्यापि निःस्वभावत्वप्रतिपादनान्माध्यमिकशास्त्रे । न च कचिद्

१. ‘सोऽनात्मेत्युपपद्यते’ इति पाठान्तरम् ॥

२. ‘यश्चानात्मा’ इति पाठान्तरम् ॥

सिध्यत्येव । अभ्युपगम्यैवमुक्तम् । वस्तुतस्तु जागरितावस्था सर्वसाधारणी स्वप्नावस्था तु तत्तत्पुरुषमात्रसंवेद्येत्तन्नैव शुध्वति । प्रतिपादितं च विस्तरशः स्वप्नजागरितयोरैकत्वं तत्तद्वस्थावच्छिन्नसमस्तप्रपञ्चगर्भत्वं च वैतथ्ये । प्रतिपादयिष्यते चोदके । तस्मादनुभवविरुद्धैवैषा प्रक्रियेति सिद्धम् ॥

प्रज्ञापारमितातत्त्वम् —

इदं त्विहावधेयम् । यद्विह प्रदर्श्यते महता संरम्भेण युक्त्या प्रज्ञापारमिता सर्वधर्मनैःस्वाभाव्यनिश्चायिकेति । तत्र न नास्ति सत्यांगोऽपि । यावता प्रज्ञेयं परवाद्यगिनता अन्तःकरणवृत्तिमात्रा सती प्रज्ञानघनस्याऽऽत्मन आभासयुक्ता सत्येव सर्वावभासिका । तत्र यस्याय-
माभासः परमात्मनः स तु स्वरूपतः प्रज्ञानघन एव परमार्थतः । कूटम्बाव्यभिचरितचैतन्यम्बररूपत्वात् । तत्प्रसादादेव त्वन्तःकरणं तद्यासं तद्राभासं च सद् वृत्तिभेदेन प्रज्ञानादिविविधव्यपदेशभाग् भवति । श्रूयते हि 'ददेत्तद्बुद्धयं मनश्चैतन् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मनीषा जूति म्भृति सकल्पः क्रतुरमुः कामो वश इति । मर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति' (ऐ. ३-२) इति । अन एव भ्रान्तिर्लोकस्य प्रज्ञया सर्वमिदं विनिश्चीयत इति । सा च प्रज्ञा चित्तं बुद्धिर्विज्ञानमिति च विविधं व्यपदिश्यमाना व्यवहारदृष्ट्या प्रतिपुरुषं भिन्नैव । तत्तदुपाधिपरिच्छिन्नत्वेनैव लब्धव्यापारत्वात् । योगिजनवेद्यप्रक्रियानुसारेण भावनया च सा प्रवर्धते परा काष्ठा गमिता चात्यन्तनिर्गला भास्वरा च सती तत्तत्तिद्धीरपि प्रमूले । याभिः सर्वज्ञाः सिद्धा इति व्यपदिश्यन्तेऽतिविशुद्धसत्त्वा । एतस्यां च दशाया-
मत्यन्तम्बुच्छत्वात्तिसूक्ष्मत्वादिभिर्धर्मैरात्मनोऽत्यन्तसनिष्कृष्टा सतीयं प्रज्ञा दृढवधर्माणा वैतथ्यं परमात्मन सर्वासङ्गिनः परमार्थतां च निश्चेतुं समर्था भवेद्यथागमवताऽऽचार्येणोपदेशसंस्कृता स्यात् । या पुनरस्या आभाररूपाया अन्या विम्बभूता सर्वासा प्रज्ञानामात्मभूता प्रज्ञा सर्व-

साक्षिणी सैव प्रतिष्ठा स्वभावः सर्वस्यापि जगतः । 'सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐ. ३-३) इति श्रुतेः । तदेतत्प्रत्यस्तमितसर्वविशेषं तत्त्वं निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शिवं शान्तमेकमजमद्वयं ब्रह्मैव सर्वस्याऽऽत्मेति न हातुं नैवोपादातुं शक्यते केनचित् कथंचित् । तस्मात् साधूक्तं तस्यास्याऽऽत्मनः कर्मतापादन-प्रयत्नो वा शून्यतापादनप्रयत्नो वा आकाशस्य मुष्टिनापि ग्रहीतुं प्रयत्न इतीत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

चित्ततद्द्रव्यप्रतीतिविषये सिद्धान्तः --

अत्रेदं रहस्यम् । सुषुप्तिसमाध्यादावद्वितीय एवाऽऽत्मा प्रज्ञान-घन एवानुभूयते बाह्याभ्यन्तरभेदवर्जितो विज्ञानविज्ञेयार्थविभागशून्य इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । अस्यां चावस्थायां सर्वस्यापि द्वयस्य विज्ञानात्मना सह परमार्थस्वरूपेणैकीभावः श्रूयते 'म यथा सोम्य क्यांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्श-यितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽजन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कृतव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते' (प्र. ५-७, ८, ९, १०) इति । अत्र च यदेवाद्द्वयमेकं शिवं शान्तमनुभूयते तत्त्वम्, स एवाऽऽत्मा हानिवृद्धिरहितस्वरूपः प्रमातृप्रमाणप्रमेय-

विभागसहितस्य प्रपञ्चस्य साञ्जितयाऽनुलक्ष्यते स्वप्नजागरितयोः । न चावस्थात्रये प्रतीयमानस्य प्रपञ्चस्य बीजभूतमान्मनो व्यतिरिक्तं कारणान्तरं संभावनीयमस्ति । प्रमात्रादिविभक्तत्वेन विभाव्यमानोऽपि प्रपञ्चः स्वप्रतीतिकाले साक्षिचैतन्यावभासितस्तदालम्ब्यैकलक्ष्यसत्ताकश्च दृश्यते न स्वतन्त्रः । तस्मादात्मैवाद्वितीयोऽजाव्ययस्वभाव एव सन् केनचिदतर्कणीयेन प्रकारेण प्रमात्रादिप्रपञ्चरूपेणाप्यात्मानं स्वयं कल्पयत इत्यनो मायिकमेव चित्ततद्दृश्यरूपेणाऽऽत्मनो जन्मेष्ववगम्यते । तथा च दर्शितम् 'एष योनिः सर्वस्य' इति श्रुत्या । 'देवस्यैव स्वभावोऽयम्' (१-०), 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' (१-१७), 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' (२-१२), 'चित्तकाला हि येऽन्तस्तु' (२-१४), 'जीवं कल्पयते पूर्वम्' (२-१६), 'मायैषा तस्य देवस्य' (२-१७), 'सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः' (३-१०), 'मायया भिद्यते ह्येतत्' (३-१९) - इत्यादिना । तदेतद्दजानन्नो महावैनाशिका विज्ञानवादिनो ब्राह्मार्थवादिनश्च ह्यभिद्रष्टृजात्यन्धवदद्वितीयमान्मतत्त्वं विकल्पयन्तः परस्परविवादेनाप्यजातिमेव गव्यापयन्तीत्येतावन्मात्रमिह प्रपञ्चनमिति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यन्यथाभावानुपपत्तियुक्त्युपसंहारः

अजानं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेर्न्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

अजातिरेव चित्तस्वभावः --

कार्यकारणसंबन्धो हेतुफलसंबन्धो विज्ञानवाह्यार्थसंबन्धश्चेति सर्वेऽप्येवमस्य दुर्निरूप्यत्वस्यापनपरैरुक्तहेतुभिरजमेकं त्रयेति स्थितम् ।

यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातम् 'अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः' (४-६) इति तदेतत् प्रकृतेरन्यथाभावत्वापादनमनुपपन्नमिति युक्त्यवष्टम्भेन प्रसाध्यार्थद्वानीं तत्फलोपसंहारार्थोऽयं निगमनस्थानीयः श्लोक आरभ्यते । 'हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्' (न्या. सू. १-१-३९) इति हि न्यायविदः ॥

अजातं ब्रह्मैव यच्चित्तं नाम । उपपादितं चैतदस्माभिः । तदजातं ब्रह्म चित्तरूपेण जायत इति कल्प्यते वादिभिर्नस्मात् ततस्तस्मात् तस्याजातिः प्रकृतिरित्यापन्नम् । तस्य चाजातिरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावश्चित्तरूपेण परमार्थतो जन्म न कथंचिद्भवति । न हि सा प्रकृतिशब्दवाच्या भवितुमर्हति या स्वभावं जह्यात् तन्मान्मायिक्येव जातिर्नामेति ब्रह्मसर्वैरपि जातिवादिभिरभ्युपगन्तव्यमित्त्वभिप्रायः । यत्तदुक्तमस्माभिः पूर्वम् 'अजातस्यैव धर्मस्य' (४-६), 'प्रकृतेरन्यथा भावः' (४-७) -इत्यनयोर्विद्वृतौ, तत्सर्वमिहाप्यनुसंधेयम् । यतोऽत्रापि सौगतमतनिरासेनाजाद्वयब्रह्मवाद एवोपसंजिहीर्षितो न तु जातिवाद-निराकरणमात्रं विवक्षितमिति ॥ २९ ॥

परमार्थजातिवादे बन्धमोक्षासिद्धिः

अनादेरन्तवचनं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्तता चाऽऽदिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥

जातिवादे दोषान्तराणि ---

आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनो प्रकृतेरन्यथागमनं दोष इत्युक्तम् । अयं चापरो दोषस्तेषामुच्यते । अनादेरिति । अयं भावः । यदि बन्धमोक्षावस्थे परमार्थसत्यौ, तदा तयोः क्रमभाविन्यनभ्युप-

गन्तव्यम् । स्थितिगती इव विरुद्धेद्योन्परेकमिन् पुरुषे महावस्थाना-
सभवात् । क्रमभाषित्वे च ननिमित्तं वा म्वात्तयोर्निर्निमित्तत्वं वा ।
न तावन्निर्निमित्तत्वम् । यतो बन्धस्य निर्निमित्तत्वंऽनिवृत्तिर्भोग्यं च
निर्निमित्तत्वे माधनानुष्ठानस्य निष्कलत्वं चेति तयोर्द्वेषोपादेयत्वाभाव-
प्रमद्गः । अन्यनिमित्तत्वे म्वतोऽभावात्प्रमार्थत्वप्रमद्गः । तथा चाभ्युप-
गमहानि । अथ बन्धः संसारोऽनादिः पूर्वेनिष्पन्नो मोक्षस्तु तदनन्तर-
भावां मादिश्चेति कल्प्यते विज्ञानप्राप्तिनिमित्तजन्मन्वात्रिति । तथाऽप्य-
नुपपत्तिरेव । ऋधम् ? अनादेरतीतकौटिग्रहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समतिर्न
मेत्यति । युक्तिर सिद्धि नोपयान्यति । न ह्यनादिः सन्नन्तवान्
कश्चिन् पदार्थो दृष्टो लोके । ननु वांजाङ्गुरसंबन्धैर्नरन्तर्व्यच्छेदो
दृष्टोऽस्ति । एवं हेतुकल्पसन्ततिरूपोऽपि संसारोऽनादिरप्यन्तवान् स्यादिति
चेत् । न । एकवन्धभावेनापोदितन्वान् । वांजाङ्गुरव्यतिरेकेण
तन्सन्ततिर्नामिका नाम्तीति ह्यपोदितोऽयं पद्मः । तन्मादानादेरन्तवत्त्व-
मस्ति । तथाऽनन्तता चाऽऽदिगतो विज्ञानप्राप्तिकालप्रभवस्य मोक्षस्य न
भविष्यति । घटादिष्वदर्शनान् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति
चेत् । विनाशो ह्यादिमाननन्श्च दृष्टः, मोक्षश्च संसारदुःखत्वंस एव
न वस्त्विति । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । किं च
ध्वमोऽप्यादिमानिति न युक्तिमन् । अमत्त्वादेव शशविपाणवत् । यस्तु
प्रध्वंसाभाव आदिमान् इति केषाचिद्व्यवहार , विकल्पमात्रमेतत् ।
अभावस्य विशेषाभावात् ॥ ३० ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तन्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥

जागरितभाषानां मिथ्यात्वादपि संसारमोक्षाभावः --

वैतथ्ये (२-६, ७) कृतव्याख्यानौ श्लोकौ । जाग्रदृष्टानां भेदानामाद्यन्तवत्त्वेन सप्रयोजनताविप्रतिपत्त्या च मिथ्यात्वे सिद्धे तदन्तर्गतबन्धनमोक्षयोरपि मिथ्यात्वं सेत्स्यतीत्येतद्भिन्नायेणेह पठिताविति न पुनरुक्तिराशङ्कितव्या भवति ॥

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्थान्तर्निर्दर्शनात् ।

संवृत्तेऽग्निन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कृतः ॥ ३३ ॥

बन्धनिमित्ताभावादपि संसाराद्यभावः --

एतदादि 'ग्रहणाज्जागरितवन्' (४-३७) इत्यतः प्राक् पठितैः श्लोकैः 'निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात्' (४-२५) इत्ययमर्थः प्रपञ्च्यते । तत्कृतनार्थः स्वप्नदृष्टान्तः । ननु 'चित्तं न संस्पृशत्यर्थम्' (४-२६) इत्यत्र स्वप्नदृष्टान्तोऽप्युपात्तः । सानुपात्तो भाष्यकृता, न तु तत्र मूले स्वप्नपरामर्शोऽस्ति । इत एव चाऽऽकृत्य स्वप्नोदाहरणं भाष्यकृतमत्र । इह तु जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वसाम्यं हेतुद्वयत्वाजाति-प्रकरणार्थं उपसंहर्तव्य इति कारिकाकृतैव विनियते । किं च संसार-मोक्षयोरभावदर्शनप्रसङ्गेन जाग्रन्मिथ्यात्वं स्वप्ननिर्दर्शनेन प्रतिष्ठापितम् । तदप्येतैः श्लोकैर्विधरिष्यते । अतो न दोषः ॥

स्वप्ने हि सर्वे धर्मा आस्मानः कार्यकारणसंघातविशिष्टत्वेनाऽऽ-
भासमानाः, मृषा । कायस्थान्तर्निर्दर्शनात् । संवृत्तेऽग्निन् प्रदेशे वै
भूतानां दर्शनं कृतः ? -इत्येतद् वैतथ्यप्रकरणविश्रुतिदर्शितप्रकारेण
जाग्रदृष्टैव दृष्टान्तमिच्छार्थमुपन्यस्यन्निति ध्येयम् । न हि स्वप्ने चित्तं
तन्निमित्तं चाऽस्ति यत्तुल्यम् । न च दृश्यदर्शनं स्वप्नेऽप्युपलब्धिर्वा
वास्तविक्यस्ति यद्द्वलादितस्य ननिमित्तत्वमुपपाद्येन । यथा तत्र नथा

जागरितेऽपीत्येतदुपपादयितुं वास्तविककार्यकरणसंघातदर्शनं तावन्निराचष्टे
'सर्वे धर्मा' इति । अक्षरार्थः मुयोधः ॥ ३३ ॥

न युक्तं दर्शनं गत्या कालस्यानियमाद् गर्ता ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तामिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

स्वप्ने गत्यागती न स्तः --

जागरिते गत्यागमनकालो देशो वा यः प्रमाणतो नियतस्तस्य
अनियमात् । कालस्यादीर्घत्वात्, देशस्य च सवृतप्रदेशप्रतीतत्वाच्च
न देशान्तरगमनमस्ति इति भाव ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह संमन्थ्य प्रबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यत्किञ्चिद् प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥

स्वप्नदृष्टं जागरिते व्यभिचरति --

देशान्तरगमनस्य यथा समुचितः कालो देशो वा न विद्यते
एवं तत्र वस्तुदर्शनाय करणं कर्म वा न विद्यत एवेत्याह मित्रा-
द्यैरिति । मित्रभृत्यादिभिर्यत् संमन्थ्य निश्चिनोतीव स्वप्ने, तदेव
मन्त्रणं प्रबुद्धो न प्रपद्यते । तत्साध्यफलं नाश्नुते । सवुद्धो न
प्रपद्यत इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तत्र गृहीतं च यत्किञ्चिद् हिरण्यादि,
तच्च न पश्यति । न प्राप्नोति इत्यर्थः । अतश्च न देशान्तरं गच्छति
स्वप्न इत्यवगम्यते । नदेवं द्वयदर्शनपर्याप्तं करणं वाऽऽत्मनस्तत्तत्कर्म-
प्राप्त्यर्थं क्रियानिर्वर्तनं वा तत्तत्क्रियाफलभूतसङ्केशोपलब्धिर्वा न विद्यत
इत्यनिमित्तत्वमेव स्वप्नचित्तस्य । चित्तस्यापि तस्य जामञ्चित्तविलक्षण-
स्वभावदर्शनात्, जागरिते स्वरूपव्यभिचाराच्च मृषात्वमवगम्यते ।
तदेतच्छ्लोकद्वयार्थो चैतथ्ये 'अदीर्घत्वाच्च कालस्य' (२-२) इत्यनेन
संगृहीतोऽप्यत्र निमित्तस्यानिमित्तत्वप्रदर्शनायोपन्यन्त इति न पुन-
रुक्तिः ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

स्वप्नदृष्टं कायादि सर्वमपि मृषैव --

स्वप्ने चाटन् यः कायो दृश्यते सोऽवस्तुक एव । ततोऽन्यस्य
स्वापदेशस्थस्यान्यस्य जागरितकायस्य पृथग्दर्शनात् । न ह्येकैकस्य
पुरुषस्य कायद्वयं वास्तवं विद्यत इति मध्यक् स्यात् कल्पनम् । यथा
स्वप्नदृश्यः कायोऽवस्तुकः, तथा तस्मादेव हेतोः पृथगन्यस्य दर्शनात्
प्रतिबोधे व्यभिचाराच्च सर्वमपि चित्तदृश्यम् अवस्तुकम् । एवं स्वप्ने सर्वं
बाह्यमाभ्यन्तरं च मृषेति स्थितम् । तद्वदेव जागरितेऽपि सर्वं मृषैव ।
चित्तदृश्यत्वात् । चित्तदृश्यमिति हेतुकोटौ चित्तग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।
चित्तमपि तथैव चिदृश्यत्वादवस्तुकमेवेति द्रष्टव्यम् । अवस्तुकमिति ।
यद्यदृश्यं तत्सर्वं सर्वथापि वस्तुत्वशून्यम्, द्रष्टव्यतिरिक्तो वस्तुत्वगन्धोऽपि
तत्र न विद्यत इति व्यज्यते कप्रत्ययेन । समत्वादसज्जागरितमपीति
प्रकरणार्थः ॥

स्वप्नदृष्टान्तादानप्रयोजनम् --

इदं त्वत्र बोध्यम् । स्वप्नजागरितयोर्भेदं व्यवहारसिद्धमस्तीकृत्यै-
वेदमाचार्येण स्वाप्नधर्माणां संवृतदेशस्थितत्वं स्वप्नकायादीनामवस्तुत्वं
चान्वाख्याय तदेवावस्तुकत्वं जाग्रद्वर्मेष्वप्यतिदिश्यते 'सर्वं चित्तदृश्य-
मवस्तुकम्' इति विज्ञानवादिनां युक्तिमनुसरतैव । ते हि विज्ञानवादिनः
स्वप्नचित्तस्यानालम्बनतां हेतूकृत्य जागरितचित्तस्यापि तदनुमिन्यन्तीति ।
तत्र यद्यपि वैतथ्ये 'स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः' (२-५)
इत्येवमादिना स्वप्नजागरितयोर्भेद एव नास्त्युभयोरप्यात्मान्तःस्थानादिति
प्रतिपाद्य 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्' (२-१२) इति परमसिद्धान्तोऽपि
प्रदर्शितः । तथापि तत्राऽऽगमोपदिष्टमजाद्वैतात्मानमुपपत्त्यापि ज्ञापयितुं

प्रवृत्तवान् तथा प्रस्थितम् । इदानीं पुनर्विज्ञानयादिगतेन वाह्यार्थवाद्यभि-
मतं जातिघातं निराकृत्य तद्युक्तैव तदभिमनचिचोऽप्यादमसि निराचिकीर्षुः
केवलमनुमानप्रक्रियां नत्समतामुपादत्ते वाद्विविवाटेनाप्यद्ग्यान्मनोऽजातिः
रुपाप्यत इत्युत्तरत्र प्रदर्शयिष्यति ॥ ३६ ॥

स्वप्नजागरितयोरसंबन्धादप्यजातिसिद्धिः

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्भेदः स्वप्न इष्यते ।

तद्भेदतुत्यात्तु तस्यैव मज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

जागरितं न सर्वसाधारणम् --

तदेवं स्वप्नदृष्टान्तावष्टम्भेन जागरितप्रपञ्चस्य ग्राह्यग्राहकविभक्त-
त्वेन विभाव्यमानस्याप्यमत्त्वं प्रसाध्याजातिरेव परमाथं इत्यादिशतम् ।
अथ स्वप्नजागरितस्थानयोर्मिथःसंबन्धाभावसाधनेनापि तद्दर्शयितुमुत्तर-
संदर्भः । तत्राऽऽदौ तावत् जागरितस्य सर्वसाधारणत्वमवच्छेद्यप्येन
विद्यमानवस्तुत्व मन्वमानं प्रत्याह । ग्रहणादिति । अयमर्थः । इत-
श्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुन । स्वप्नस्य जागरितवद् ग्रहणात् जागरितस्यैव ग्राह्य-
ग्राहकरूपेण प्रतीतेः । स स्वप्नद्वेतुरिष्यते । तद् जागरितं हेतुर्यस्य
स तद्भेदतु , जागरितकार्यम् इष्यते । तद्भेदतुत्यात्तु जागरितकार्यत्वादेव
तस्यैव स्वप्नदृश एव मज्जागरितमिष्यते , न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्नः
स्वप्नदृश एव सन्निति सर्वमप्रतिपन्नम् इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः
स्वप्नदृश एव सन्न स्वप्नस्य सर्वजीवसाधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते ।
तथा तत्कारणत्वात् जागरितमपि साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते , न
तु तथ्यत एव साधारणं विद्यमानं वस्तु । स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ।
एतच्च व्यावहारिकं सत्त्वमनूद्योक्तमभ्यारोपापवादन्यायेन, यतः स्वप्नो
जाग्रत्कार्यत्वेनैव प्रतीयते ततो जागरितमपि स्वप्नदृश एव सद्भवितु-
मर्हतीति ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वाद्दत्तं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूताद्भूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वमप्यस्त् --

उक्तं स्वप्नस्य जागरितहेतुकत्वं परमार्थ एवेति सा भूत् कस्यचिन्मतिरित्याह 'उत्पादस्याप्रसिद्धत्वात्' इति । अत्रेत्यं सिद्धान्त-
मज्ञानतः पूर्ववर्दिनः यद्वा द्रष्टव्यम् । ननु स्वप्नकारणत्वेऽङ्गीकृतेऽपि जाग-
रितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वं भवितुमर्हति । स्वप्नो हि विकल्पना-
मायम् । जागरितं तु सर्वसाधारणं विद्यमानं वस्तुभूतमित्युक्तम् ।
यद्यपि जाग्रद्वासनाजन्यत्वात् स्वप्नस्तत्कार्यं भवेत्, तथापि यस्यैव
जाग्रतः पुरुषस्य वासनाजन्यत्वात् स विकल्प इति मिथ्यैवेति युक्तम् ।
न हि सर्पकारणं रज्जुस्तद्विकल्पयिता केत्येवावता रज्जुरप्यसती भवेत्,
तद्विकल्पयिता पुरुषोऽप्यसन्निति वा । अपि च स्वप्नजागरितयोर्वैषम्यमपि
दृश्यते । कथम् ? अत्यन्तचलो हि स्वप्नः । प्रतिक्षणमन्यथाभावात्,
परस्परमत्यन्तविसेदशानां स्वप्नशतानामेकस्मिन्नेव दिन एकेनैव पुरुषेणानु-
भूयमानत्वाच्च । जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । प्रतिदिनं तदेवेदमिति
जागरितवस्तुनां निश्चिततद्भावेन तत्स्थानगैः सर्वैः प्रत्यभिज्ञानादिति ।
अत्रोच्यते । सत्यमेवमविवेकिना स्यात्, विवेकिना तु न कस्यचिदपि
वस्तुन उत्पादः प्रसिद्धः । अत उत्पादस्य जन्मनोऽप्रसिद्धत्वात्, आत्मैव
सर्वम् इत्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु । 'सवाङ्माभ्यन्तरो ब्रह्मः' (मुं.
२-१-२), 'स वा एष महानज आत्मा' (बृ. ४-४-२५), 'अजो
नित्यः' (क. १-२-१८) - इत्यादिषु । उद्भाविता तु स्वप्नजागरितयो-
र्वैषम्यशङ्का वैतथ्यप्रकरणे निषेधितैवेति तत एवात्र समाधानमनुसंधेयम् ॥

यद्यपि मन्यते जागरितात् सतोऽसन्स्वप्नो जायत इति । तदमन् ।
न भूताद् विद्यमानात् अभूत्स्यासतः संभवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः

शशविपाणादे. सभवो दृष्टः कथंचिदपि । यत्तु रज्जुसर्पोऽाहरणम् तत्पूर्व-
मेव चिकित्सितम् । न हि रज्ज्वां रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा, न च
मनसि, नाप्युभयतो वा संभवतीति मनोविकल्पनामात्रमेतदित्यथोचाम ।
अतोऽभ्युपगम्यापि भूतत्वं जागरितस्य न तस्मादभूतस्य स्वप्नस्य संभवः
संभाव्यते । किमु वक्तव्यमभूताज्जागरितादभूतस्य स्वप्नस्य संभवो नैवास्ती-
तीत्यभिप्रायः ॥

अत्र युक्तिप्रदर्शनस्य प्रयोजनम्--

अत्रेदमवधेयम् । सर्वमिदमजं ब्रह्मवोदाहृतमित्यतो नास्त्येव स्वप्न-
जागरितयोः कार्यकारणभाव इत्युक्त्वापि परमसमाधानं न च भूतादभूतस्य
संभवोऽस्तीति युक्तिप्रदर्शनं तर्करूपांनानुक्तागमार्थं मतिदाहर्त्वार्यमेव । न
तु तादृशसंभावनायुक्त्यैवाजातिसाधनार्थमिति । यत्कारणमतीतप्रकरण-
त्रये स्फुटतरमेव स्वप्नजागरितयोरसंबन्धं प्रतिपादितोऽस्ति । यो हि स्वप्न-
जागरितयोर्विपर्यासमात्रत्वम्, आद्यन्नवत्त्वचित्तकालद्वयकालभेदाश्रयत्वा-
दिना सर्वसमत्वम्, स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मायया न्नःस्पन्दनमात्रत्व-
मित्याद्यनुभवानुसार्युपपत्तिप्रदर्शनेनाप्यसंबन्धं तयोरवस्थयोर्न संजानीते
स केवलं भूतादभूतोत्पादासंभवयुक्तिमात्रश्रवणेन तत्र श्रद्दध्यादिति को
विसम्भ इति ॥

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

असन् स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणभावः कीदृशः ? --

‘तद्धेतुः स्वप्न इष्यते (४-३७) इत्युक्त्याभिप्रायमबुद्धा शङ्कते
कश्चित् । ननूक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति । तत्कथमिदानीमुत्पादो-
ऽप्रसिद्ध इत्युच्यते ? अत्रोत्तरम् । शृणु तत्र यथा कार्यकारणभावोऽ-
स्माभिर्गभिरेत इति । असन् अविद्यमानं रज्जुसर्पवद् विकल्पितं वस्तु

जागरिते दृष्ट्वा तन्मयस्तद्भावभावितः सन् स्वप्नेऽपि जागरितवद्
 ब्राह्मब्राह्मकरूपेण विकल्पयन् पश्यति । तथा स्वप्नेऽप्यसदेव दृष्ट्वा च
 प्रतिबुद्धो न पश्यत्यविकल्पयन् । चशब्दात् तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा
 स्वप्ने न पश्यति कदाचिदविकल्पदमित्यर्थः । तस्मादसदेव जागरितेऽपि
 दृष्ट्वा स्वप्ने तादृशमसदेव पश्यतीत्येतावन्मात्रेण जागरितं स्वप्नहेतुरित्युच्यते ।
 न तु परमार्थसत् कारणं कार्यं वेति कृत्वा । नापि नियमेनान्यतरस्या-
 मवस्थायां दृष्टस्य सद्दशमेवान्यावस्थायां पश्यतीति कृत्वा । उक्तं हि पूर्व-
 मेव 'यथाविद्यस्ताथास्मृतिः' (२-१६) इति सर्वत्र सर्वस्यापि कल्पित-
 त्वम् । वस्तुतस्त्वसंबन्ध एव जामत्स्वमदृश्ययोः । न ह्यसतोः परस्पर-
 संबन्धो युक्तो बन्ध्यामुतशशशृङ्गधनुषोरिवेति भावः ॥ ३९ ॥

नास्त्यसद्वेतुकमसत् सदसद्वेतुकं तथा ।

सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत् कुतः ॥ ४० ॥

वास्तविकजन्माङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्नः ---

मायिकं कार्यकारणभावमभ्युपगम्येदमवोचाम स्वप्नजागरितयोः ।
 परमार्थतस्तु न कस्यचित् केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते ।
 कथम् ? नास्त्यसद्वेतुकम् असत् शशविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासत्
 एव खकुमुमादेः, तदसद्वेतुकमसन्नास्ति न विद्यते । तथा सदपि घटादि-
 वस्तु असद्वेतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति न दृष्टोऽस्ति लोके ।
 तथा सच्च विद्यमानं घटादि सद्वेतुकं विद्यमानघटादिवस्त्वन्तरकार्यं नास्ति
 दृष्टम् । सद्वेतुकं सत्कार्यभूतम् असत् कुत्र एव संभवति ! न चान्यः
 कार्यकारणभावप्रकारोऽस्ति शक्यो वा कल्पयितुम् । अतो विवेकिनाम्
 असिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यमिप्रायः ॥

'स्वतो वा परतो वाऽपि' (४-२२) इत्यत्र जायमानवस्तुस्वरूप-
 विकल्पनेन न कथंचिज्जातिः संभवतीत्युक्तम् । इह पुनः कार्यकारणभाव-

प्रकारविकल्पनेन तदेवोक्तमिति विशेषः । यासौ युक्तिरल्पन्यम्ना
 वैनाशिकैः 'न भावाज्जायते भावो भावोऽभावात्त जायते । नाभावा-
 ज्जायतेऽभावोऽभावो भावात्त जायते ॥ १३ (भा. का. २१-१२ वृ. पृ.
 १५१) इति सैवेह वादिविप्रतिपत्त्याऽजातिमन्यापनार्थं प्रवृत्ते प्रकरणेऽ-
 प्यर्नादानुमोदिताऽस्त्याचार्येण । एतावांस्तु विशेषो यज्जाग्रन्मात्रदृष्ट्या
 जातिनिराकरणमात्रे विश्रान्ता युक्तितत्र न कंचन परमार्थमादर्शयितुं
 प्रगल्भते । अत्र पुनर्जाग्रत्स्वप्नयोः सदसदादिप्रकारैर्विकल्प्यमानयोः
 सर्वथापि कार्यकारणभावानुपपत्तिमुपष्टम्भयन्ती सा अवस्थाद्वयस्यापि
 विकल्पमात्रत्वमनुभवारूढं कारयित्वा तदुभयविलक्षणसाक्षिपर्यन्तमनुधाव-
 तीति । यद्यप्यजातस्यापि सदात्मनो जगद्रूपेण मायिकं जन्नाङ्गीकृतमेव
 सिद्धान्ते, तथापि न तदजातिवादविरुद्धमिन्पुक्तम् । पारमार्थिकं तु
 कार्यकारणभावमङ्गीकुर्वानैर्न कथमपि जातिः शक्योपपादनेत्यजातिरेव
 रूपापिता भवतीति तत्र प्रतिष्ठाप्यत इत्यनवयम् ॥ ४० ॥

विपर्यामाद् यथा जाग्रदचिन्त्यान् भूतवत्स्पृशेन् ।

तथा स्वप्ने विपर्यामाद्दर्मास्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

जागरितम्याग्रभावा अमन्त एव विकल्प्यन्ते —

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसत्तोरपि कार्यकारणभावाशङ्काम् अपनय-
 न्नजातिवादं द्रढयति । विपर्यासान् अविवेकत, परमार्थमद्रूपाद्वस्तुनः
 सकाशाद् विवेचनाभावाद्विपरीतभावनावेशितः सन् यथा कश्चित् जाग्रत्
 जागरिते अचिन्त्यान् उत्पत्तिप्रलयादिमत्त्वेनैदेहेतुकत्वेनाशक्यचिन्तनीयान्
 रज्जुमर्षादीन् भूतवन् परमार्थसर्पादीनिव स्पृशेन् तत्तदुचितकरणैः
 स्पृशन्नैव विकल्पयेदित्यर्थः । मनोविकल्पनामात्ररूपा हि ते । तथा स्वप्ने

१. उत्तरार्धे मूळं प्रणष्टं भोटभाषापाठान् संस्कृतच्छायानिर्माणेन
 पाश्चात्पण्डितैः समुद्धृतमिति विज्ञायते (भा. पृ. पृ. १४०) ॥

धिपर्मासाद् हस्त्यादीन् धर्मान् तत्रैव पश्यति' पश्यन्निव विकल्पयति ।
तत्रैवेति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥

अत्राचिन्त्यानामेव रज्जुसर्पादीनां विशेषत उदाहरणं स्वप्नस्य
जागरितहेतुकत्वनिरासार्थमुपात्तस्य दृष्टान्तस्य लौकिकपरीक्षकोभयसिद्धत्व-
प्रदर्शनार्थम्, न तु रज्ज्वादयः सर्पादिविकल्पास्पदीभूताः सुचिन्त्याः
परमार्थसन्त इत्यङ्गीकृत्य । उक्तं हि वैतथ्ये 'वितथैः सदृशाः सन्तोऽ-
वितथा इव लक्षिताः' (२-६), 'कल्पिता एव ते सर्वे' (२-१४, १५)
इति च सर्वेषां जाम्बुवायानां वैतथ्यम् । इहापि च 'सर्वे चित्तदृश्य-
मवस्तुकम्' (४-३६) इति । तस्माज्जाम्बुवायानां सर्वेऽप्यसन्त
एव, न तयोरवस्थयोरितरेतरकारणभावः कथमपि शङ्कनीय इति
वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥

सिद्धान्ते जात्युपदेशे हेतुः

उपलम्भात् समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्वसतां सदा ॥ ४२ ॥

अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन जात्युपदेशः—

यापि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिरूपदिष्टा 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते' (तै. ३-१) इत्यादिश्रुतिभिः । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' (गी.
१०-८) इत्यादिस्मृतिभिः । 'स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च
तदृति भूयः' (मो. घ. ३०२-१२) इत्यादिपुराणवचनैश्च सा तु जातिः
न परमार्थबुद्धयोपदिष्टा । कथं तर्हि? उपलम्भात् । उपलम्भनम् उप-
लम्भः । तस्मात् । बाह्यवस्तूपलब्धेरित्यर्थः । तथा समाचारान् वर्णा-
श्रमादिधर्मसमाचरणात् । तस्मात्तन्वाच्चेत्यर्थः । अर्थक्रियाकारित्वानुभवा-

दिति यावत् । अग्निवस्तुत्ववादिनाम्, अस्ति परमार्थवस्तुभावो द्वैतस्थे-
त्येवंवदनशीलानां दृढाग्रहवतां श्रद्धधानानाम् आस्तिकानां मन्दविवेकिनाम्
अजाद्वयरूपार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन देशिता । ता गृह्णन्तु तावत् वेदान्ता-
भ्यासिना तु स्वयमेवाजाद्वयात्मविषयो विवेको भविष्यतीति कृत्वा न तु
जातिः परमार्थ इति बुद्ध्या । किमित्यजातिरेव तेषां नोपदिष्टेत्यागङ्गा-
परिहारार्थं विशेषणम् अजातेस्त्रसतां सदेति । ते ह्यविवेकिनः श्रोत्रियाः
स्थूलबुद्धित्वादहंप्रत्ययगम्यमात्मानं मन्यन्ते, क्रियाकारकफलास्तित्वं च ।
तथा च तेऽजातेर्नित्याजाद्वयवस्तुनः सकाशात् सदा त्रस्यन्ति । यद्य-
जातिरेव परमार्थस्तर्हि 'ब्रह्मणो यजेत', 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुति-
रप्रमाणीकृता स्यान्, लौकिकव्यवहाराभावश्च प्रसज्येतेत्यात्मनाय एव
भवेदिति मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः । जान्युपदेशस्तु न जातिबुद्धि
दृढोक्तुम्, अपि तु ब्रह्मजन्वाद्ब्रह्मस्यत्वाद् ब्रह्मण्येवाप्ययाच ब्रह्मैवेदं
सर्वमिति विवेकोन्मेषणार्थम् । 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५) इति
ह्युक्तमद्वैते । तदेवेदमुक्तं ब्रह्मन्तरेण जातिस्तु देशिता बुद्धैरिति
पारमार्थिककार्यकारणभावनिरासार्थमिति विशेषः ॥

जान्युपदेशो न ज्ञानिनां दोषावहः —

क्रिकारणं पुनरेवमविद्यमानामपि जातिं देशयन्ति बुद्धा. १
नन्वेवं ते विप्रलम्भकत्वेनानाप्ता एव स्युरिति ? अत्रोच्यते । अध्या-
रोपापवादन्यायेनाधिकारभूमिमवेक्ष्य देशनाददोषः । ये ह्युपलम्भान्
समाचाराच्चास्ति वस्तुभाव इत्यमिनिविष्टा भवन्ति तास्तदभिनिवेशमेवो-
पायीकृत्य परमार्थमुपदेष्टुमयं यत्नः । संन्यवहारसिद्धामेव तु जातिमनु-
जानन्तस्तावन् मायिकीयं सर्वा ब्रह्मणो जातिर्नान्यस्मादचेतनात्कस्माच्चिदि-
त्युपदिशन्ति, परमात्मस्वरूपे चिदावतरणाय न तु जातिरेव परमार्थ इति ।
अपवदिष्यते खलु जातिर्नाक्यशेषेणान्नाद्वयब्रह्मावेदनेनेति न किञ्चिदुच्यते ।
तथा हि सप्रदायविदां वचनम् 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपद्यं

प्रपञ्च्यते' (?) इति । नन्वेवमप्यनृतोपदेशद्रोपस्नावदनपलपनीयो भवति बुद्धेषु । न हि तथ्यतो जातिरस्ति । अथ चोपदिशन्ति तामिति । न । वस्तुतोऽनुपदेशात् । इयं ह्युपदेशादिकल्पना विनेयबुद्धयैव सांवृतिकी न वस्तुसती । यथा हि ते विनेयाः कल्पयन्ति द्वैतवस्तुसद्भावं तथा नैव विद्यते वस्तु, सर्वमेव त्यजाद्वितीयं ब्रह्मैव इत्येषा परमार्थता । अतोऽविद्यमानतैव तत्कल्पितवस्तुनो विद्यमानता । तत्रैवं स्थिते जातिमुपदिशन्ति ते बुद्धा- इत्येतदप्यविद्यमानतामुपदेशस्याश्रित्यैव । तदेवं संबृत्या जातिमुपदिशन्तोऽपि ते नैवोपदिशन्ति तां परमार्थतः । न हि जिप्यशासनादिरपि विद्यते परमार्थदृष्ट्या । 'उपदेशादयं वादः' (१-१८) इति ह्युक्तम् । अतो नैव किञ्चिच्चोद्यमत्रावतरतीत्यलम्भमतिशङ्क्या ॥ ४२ ॥

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥ ४३ ॥

वेदमार्गगाणां जात्यभ्युपगमेऽपि न दोषः —

श्रोत्रिया अधिकारिणः किमित्यनुग्राह्या यदि तेऽपि भेदान्त्वित्वे दृढाग्रहवन्त इति ? कथं वा तान् जात्यङ्गीकारकृता दोषा न लिम्पन्तीति ? अत्रोच्यते । ये चैवम् उपलम्भात् समाचाराच्चास्ति यन्वित्यभिमन्यमाना अजाद्वयादात्मनो वियन्ति विरुद्धं यन्ति । ततस्त्वसन्तस्तद्विपरीतं द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषामजातेस्त्रसतां वेदप्रामाण्ये श्रद्धधानानामत एव वेदोक्तसन्मार्गावलम्बिना जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । तेषां साधकानां तादृशद्रोपनिरोधकविवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । वेदोक्तं हि कर्म तदर्धमेवानुष्मयोपदिष्टम् उपासना च । तेषां चित्तशुद्धिप्रत्यक्षप्रवणताप्राप्तिरामेण वेदान्तानुशीलिनो कथमयमजाद्वयवस्तुविवेको हृदय उदीपादिति । तदेवं परंपरयाऽजातिवादराजमार्गप्रापके सन्मार्ग एव प्रस्थितत्वात् तेषां जातिदोषाः परतत्त्वाप्राप्तिपर्यन्ता न भविष्यन्ति । यद्यपि कश्चिदोषः

स्यात् सोऽप्यत्र एव भविष्यति । सद्यः सद्योमुक्तिप्रापकाजातिदृष्टि-
रूपसम्भ्रमदर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः । तेऽपि हि यथाप्रज्ञं ससिद्धाः
सन्तो वेदान्तोपदेशमननेन कार्यकारणानन्यत्वप्रतिपत्त्यादिमुखेन वा
परमेश्वरोपासनाद्वारेण क्रममुक्तिप्राप्त्वा वाऽजाद्वयं ब्रह्म प्राप्स्यन्त्येव ।
न तु परमार्थजातिवादिन इव परगतेर्द्रश्यन्ति । 'मामप्राप्यैव कौन्तेय
ततो यान्द्वयमा गतिम्' (गी. १६-२०), 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न
मे भक्तः प्रणश्यति' (गी. ९-३१) - इति चेश्वरस्मरणात् ॥ ४३ ॥

उपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

द्वैतावस्तुत्वमेव तु परमार्थः --

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वस्तुभूतमित्यस्तु ।
किमनेन मन्दमध्यमाधिकार्यनुग्रहोक्तिव्याजेन द्वैतापहवेनेति ? न । उप-
लम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इति ? उच्यते । उप-
लभ्यते हि मायाहस्ती स्वप्नहस्ती हस्तीव । हस्तिनमिव चात्र समा-
चरन्ति बन्धनारोहणादिहस्तिसबन्धिभिर्धर्मैः । सोऽयमसन्नपि यथाऽस्ति
हस्तीत्युच्यते, तथैवोपलम्भात् समाचारात् द्वैत भेदरूपं वस्तुवप्यस्ती-
त्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भ समाचारोऽग्निजब्दोपचारो वा हेतुर्भवति
द्वैतवस्तुन परमार्थसद्भावा इत्यभिप्रायः ॥

उपलम्भसमाचारादिमर्वमिनिवेशमात्रात् --

अत्रेदमवधेयम् । येयमुपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती हस्तीति
व्यवहियते इत्युक्तिराचार्यस्य मेयं मायाबद्धचक्षुषां दृष्ट्यैव न तु परमार्थत
इति । न हि परमार्थत उपलम्भसमाचारावपि स्तः । न हि मायाकारः
स्यनिमित्ते हस्तिनि भूततो हस्त्येवायमित्यभिनिविशते । भूतत एवाम्नि
हस्तुः सम्भक्तसमाचरण चेति वा । तस्मादुपलम्भात् समाचारादित्युप-

लम्भसमाचाराभिनिवेशादित्येवार्थः । तदत्रायमभिप्रायः । यथा स्वाम्न-
धर्मेषूपलम्भसमाचारौ हेतुकृत्य तच्चद्धर्मास्तित्वव्यवहारः, इदमस्तीद-
मस्तीति शब्दप्रत्ययप्रवृत्तिरुपलम्भसमाचाराभिनिवेशमात्रात्, न तु वस्तु-
सन्तायेवोपलम्भसमाचारौ नापि वस्तुसन्तस्तत्र धर्मा उपलम्भसमाचारा-
श्रयात् साधनीयाः, नैव च तच्चद्विषयशब्दप्रत्ययप्रवृत्तिरूपो व्यवहारः,
एवमेव आश्रयव्यवहारेऽप्युपलम्भसमाचाराभिनिवेशादस्ति वस्त्विति व्यवहारो
भवति बालानामिति नास्त्येतावता द्वैतवस्तु परमार्थतोऽपीति । तथा हि
वक्ष्यति 'अमृताभिनिवेशोऽस्ति द्रव्यं तत्र न विद्यते' (४-७३) इति ।
उक्तं चैतद् वैतथ्ये 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा
विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥' (२-३१) इति । तदेवेह
चादिविप्रतिपत्त्याऽजातिसिद्ध्यर्थमुपनीतमित्यवधेयम् ॥ ४४ ॥

वादिविप्रतिपत्तिख्यापिताजात्युपसंहारः

'जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

अजाद्रूपात्मन्येव जात्यादिविकल्पाः --

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यद्रास्फदा जात्याचसद्बुद्धयोऽपिवेकिनां
प्रादुर्भवन्तीति ? तत्राऽऽह जात्याभासम् । अजातिस्वरूपमेव सजाति-
मदिवाचभासत इति । जात्याभासम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति ।
चलाभासम् अचलमेव सचलमिवाचभासत इति । यथा स एव
देवदत्तो गच्छतीति । तथा वस्त्वाभासम् । वस्त्विति द्रव्यं धर्मः ।
अवस्त्वेव सद्वस्तुधर्मपूगाश्रितमिवाचभासत् इति वस्त्वाभासम् । यथा
स एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति ॥

जात्याभासमित्युपमानाजात्यादीनां न पारमार्थिकत्वसिद्धिः —

ननु जातिवचलवद्भस्तुवचेति जात्यादिभिरुपमीयमानत्वाज्जात्यादीनां पारमार्थिकत्वमापतति । न ह्यमस्तु जात्यादिषु तैरुपमानं संभवतीति । सत्यम् । अविद्याकल्पितव्यवहारदृष्ट्या तेषामभ्युपगम्यत एव सत्त्वम् । तथा च श्रुतिः 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' (तै. २-६) इति लौकिकपरमार्थानृतविभागमप्यनुमन्दते । परमार्थदृष्ट्या तु वीक्ष्यमाणे जात्यादीनां वैतथ्यमेव स्यास्यतीति प्रतिष्ठापितमेतद्वितीये प्रकरणे । तदापि श्रुतिसमतमेव । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६-१-४) इति हि विजायते । अतो परमार्थवन्नुनिर्धारणावसरे निरवयवमेव जात्याद्याभासमित्याद्युपमानम् ॥

परमार्थस्वरूपम् —

तदेवं जायते देवदत्त. स्पन्दते दीर्घो गौर इत्येवं जातिमत्त्वेन चलनवत्त्वेन वस्तुधर्मवत्त्वेन चावभासते परमार्थतत्त्वज्ञाचलमवस्तुत्वम् अजमचलं वस्तुन्वरहितमेव च । किं तद्यदेवं प्रकारमिति ? विज्ञानं विश्वसिद्धैरनन्तरस्वरूपमेव न तु धात्वर्थः । अचलत्वात् ॥

अत्र विज्ञानमिति न धात्वर्थो विवक्षित इति स्पष्टमेव । जातिद्रव्यक्रियाभासमित्युद्धोरणात् । सौगतसमतमालम्बविज्ञानं तु दूरत एवापास्तम् । 'तन्मात्रं जायते चित्तम्' (४-२८) इत्यत्रैव प्रतिख्यातत्वात् । 'एवं न जायते चित्तम्' (४-४६) इत्यनुपदमेव स्वशब्देनैव चित्तसामान्यस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । न चाऽऽलयविज्ञानं नित्यनिरन्तरचलनसंततिरूपं सत् 'चलाभासम्' इति निर्देशमर्हति । यत्पुनरत्र परमार्थतत्त्वस्य विज्ञानशब्देन परामर्शनम् । तद्विज्ञानवादिवाद्यार्थवादिना त्रिवादेनाप्यजमद्वयं विज्ञानं ब्रह्मैव परिदीप्यत इति शोतनार्थमिति न किञ्चिदतन् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. ३-९-२८-६) इति हि श्रुतिः ॥

किंस्वरूपं पुनरेतत्परमार्थविज्ञानमिति ? तत्राह शान्तमिति ।
जात्यादिप्रपञ्चस्वभावरहितत्वान् । अत एवाऽद्वयं च तन्नित्यनिष्प्रति-
योगिकं केवलमिति । 'विज्ञानघन एव' (बृ. २-४-१२), 'निष्कलं
निष्क्रियं शान्तम्' (श्वे. ६-१९), 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१)
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ४५ ॥

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

चित्ततद्दृश्यानामजातिरेव युक्त्यापीत्युपसंहारः —

'तस्मान्न जायते चित्तम्' (४-२८) इति चित्तदृश्यवचित्तस्याप्य-
जायमानत्वं यदुपन्यस्तं विज्ञानवादप्रक्रियातिदेशेन, तदेतद् विविध-
हेतुदृष्टान्तानयनेन प्रपञ्च्याजातिरेव परमार्थ इति प्रतिष्ठापितम् ।
तदुपसंहाराधोऽयं श्लोकः । एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो द्वैतस्य यस्तुतच्चे
जायमानत्वे वा सर्वथा युक्त्यभावाद् यत्प्रतिज्ञातं 'न जायते चित्तम्'
इति तत्साध्वभिहितम् । एवमुक्तहेतुभ्य एव धर्मा आत्मानश्चित्तोपाधि-
परिच्छिन्ना बाह्यार्थाश्च चित्तदृश्या अजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । परमार्था-
जाद्वयात्मतत्त्वाव्यतिरेकादित्यर्थः । 'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ.
४-४-१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानु-
विधायित्वादद्वयस्यैवोपचारतः । देहभेदस्याप्यजत्वादात्माजत्वं बलादा-
पततीत्यवधेयम् ॥

अजातिविज्ञानफलम् ---

तत्राऽऽप्ततत्त्वमेवमेव जातिचलनादिरहितं विज्ञानं शान्तमद्वयं
विज्ञानन्तः स्यानुभवारूढं कुर्वन्तस्त्यक्तमाद्यैपणाः । 'एतं वै तमात्मानं
विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ
मिशाचर्यं चरन्ति' (बृ. ३-५-१) इति श्रुत्युक्तदिशा विज्ञानानान्त-

पार्यते । न च निरवयवस्यैकस्यैव कूटस्थसाक्षिरूपत्वं तत्साक्ष्यस्पन्दनशीलत्वं
चेत्यंशद्वयं युगपदुपपद्यते । श्रुतयश्च भवन्ति 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्'
(श्वे. ६-१६), 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' (सं. २-१-२), 'स वा एष
महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) -इत्या-
दयः । तस्मान्नास्ति पारमार्थिकी स्वतन्त्रा स्पन्दशक्तिर्विज्ञानस्वरूपस्याऽऽ-
त्मनः । न च विज्ञानं धात्वर्थो येन तदपि स्पन्दसगन्धं आशङ्क्येत ।
या पुनर्मायिकजगज्जन्मस्थितिप्रलयव्यपेशाशक्तिर्ब्रह्मणः, साऽस्माभिरप्यङ्गी-
क्रियत एव । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' (श्वे. ६-२), 'सर्वाणि
रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' (तै. आ.
३-१७-७), 'सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत' (तै. २-६) इत्यादिश्रुत्यवगतत्वा-
दित्यन्यदेतत् । तस्माद् विज्ञानस्पन्दितमिति स्पन्दितमिव स्पन्दित-
मविद्येत्येवार्थोऽत्रावगन्तव्यः ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानमालातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

अविद्यानाशेऽद्वैतमात्रावशेषे दृष्टान्तः—

अलाते स्पन्दमाने नानाकारावभासरूपं जन्म भवति यथा तथा
अविद्यया ब्राह्ममाह्लावभासरूपं जन्म विज्ञानस्य भवतीत्युक्तम् ।
यथा - पुनरस्पन्दमानमालातमनाभासमजम् ऋजुवक्राद्याभासरूपेणाजाय-
मानं तिष्ठतीत्यर्थः । आलातमित्यलातस्यैव नामान्तरम् । तथा विज्ञान-
मप्यस्पन्दमानमविद्योपरमे सत्यनाभासं जात्यादिरूपेणानवभासमानमना-
भासमजमेव स्यास्यति । अचलं भविष्यतीवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अलाते स्पन्दमाने चै नाऽऽभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाच्चालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

धर्माणामचिन्यत्वे दृष्टान्तः ---

किं चालाते तस्मिन्नेव स्पन्दमाने वै प्रतीयमाना आभासा अलाता-
दन्यत. कुतश्चिद्भस्तुन तत्तदाकारवतः सकाशादागत्यालाते न भवन्तीति
नान्यतोभुव इति प्रसिद्धम् । न च ततो निस्पन्दात्तस्मादलातादन्यत्र
निर्गता इति शक्यमुद्गावयितुम् । न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति
इति शक्यं कल्पयितुम् । किंचोत्पत्त्याभासकाले त आभासा गृहादिव
जना न तस्मादेवालातान्निर्गताः । कुतः ? द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य
भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यस्याभावयोगतः,
द्रव्यत्वाभावयुक्तेः । वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि जन्मनिर्गम-
प्रवेशाः संभावनीया नावस्तुनः । ऋजुवक्राद्याभासानां चावस्तुत्वाद-
लातादन्यतो वा जन्म चलनमलातेऽन्यत्र वा प्रवेशश्च न कल्पनीयो
भवतीत्यभिप्रायः । नन्वाभासन्ते चेत्कथमवस्तुनीति ? वस्तुसतो व्यति-
रेकेणासत्त्वादित्येवेहि । अलातमेव हि वस्तुसत् तथा तथा आभासते ।
अलातमेव हि नानाकारवत्त्वेन प्रत्येति । तत्रालातशब्दोऽलातवचन एव ।
वस्तुत्वादलातस्य । ऋजुवक्रादिशब्दास्तु तत्तदाकारप्रतीतिलक्षणार्थाः ।
प्रत्येत्येव हि केवलमृज्वादीति न त्वलातव्यतिरेकेण ऋज्वाद्याकाराः
सन्ति । तस्माद्युक्तमुक्तमाभासानामवस्तुत्वमिति । अतो न दोषः ।
विज्ञानेऽपि जाल्याद्याभासास्तथैव स्युः । विज्ञानात्ततोऽन्यतो वा निर्गमो
विज्ञाने तदन्यत्र वा प्रवेशश्च तेषां नैव संगम्यते । आभासस्या-
विशेषतः । आभासत्वस्य तुल्यत्वात् ॥

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाऽऽभामा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाच्च विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥

न निर्गतास्ते विज्ञानाद् द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

ग्राह्यग्राहकाभासानां नित्याचिन्त्यरूपता --

तुल्यत्वमेव स्फुटीकृतं सार्धेन श्लोकेन । अलातेन समानं सर्वं
विज्ञानस्य । परं कदाचिच्चलति कदाचिन्न चलत्यलातम् । सदाऽचलत्वं तु
विज्ञानस्य विशेषः । चलनाभामत्वं त्वविद्याकृतमित्युक्तम् । जात्याद्या-
भासा विज्ञानेऽचले किंकृता इति ! आह । कार्यकारणताभावात्,
जन्यजनकत्वानुपपत्तेराभासविज्ञानयोस्त आभासा यतो यस्मात् सदैवा-
चिन्त्याः । जन्मस्थितिनाशाभासकालेषु सदाऽचिन्त्यस्वभावतैव तेषां
यस्मात् तस्मान्न तेषां प्रतीतिविनाशयोः कारणं शक्यगवेणमित्यर्थः ।
यथाऽसत्त्वेवर्ज्याद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽलातमात्रे । तथाऽसत्त्वेव
जात्याद्याभासेषु मृषैव जात्यादिबुद्धिर्विज्ञानमात्र इति समुदायार्थः ॥

अत्र विज्ञानशब्देनाद्वितीयार्थमेव विवक्षितः --

यद्यपि सौगता अपि बाह्यधर्माणां विज्ञानाभासमात्रत्वाज्जात्यादि-
विकल्पासहिष्णुत्वं वदन्ति 'अन्यतो नापि नायातं न तिष्ठति न गच्छति ।
मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सत्यतः कृतम्' (बो. च. ९-१४३)
इति मायादिनिर्दर्शनादानेन । तथापि 'एवं न जायते चित्तं' (४-४६)
इति विज्ञानस्याप्यजाचलविज्ञप्तिस्वरूपादात्मनो व्यतिरेकेण नास्तित्वस्य
कष्टरवेणोक्तत्वात् तस्याप्यलाताकाराभाससमानयोगक्षमतावात्र ग्राह्या
भवति । ये तु विज्ञानशोधकदेशिनो विज्ञानं स्वयमेव बाह्यार्थरूपेण
जायमानं संक्षेपं निर्वाणरूपेण परिणममानं च व्यवदानं भजत इत्य-
भ्युपयन्ति ते 'न निर्गतास्ते विज्ञानात्' इति श्लोकादेनैव निरन्ताः ।
ये पुनः सर्वधर्माणां शून्यमेव तत्त्वमभ्युपगम्य सर्वधैवानिरोधमनुत्पा-

१. इदं शोधधर्माणां शून्यमभ्युपगम्य भागमशास्त्रवृत्तादुदाहरणं (श. १४९)
तत एवाऽऽसमस्मानिरेति विज्ञाप्यन्ते वाचकाः ॥

दमनागममनिर्गमं च प्राहुः, ते त्वागमादीन् पश्यन्त एव शुष्कतर्क-
मात्रावलम्बनेन तान्निष्कासयितुमीहमाणा आकाशहननोद्यममनुकुर्वन्तीति
तेषां कारिकार्थप्रवेशो दुर्लभ एवेति मुच्यक्तम् । अतोऽत्र सर्वथापि
निरूपपत्तिकनिष्प्रयोजनब्राह्ममतमंक्रान्तिर्नाशङ्कनीया । आचार्यस्तु धर्माः
सर्वेऽप्यचिन्त्याः, अद्वैतविज्ञप्तिस्वरूप आत्मनि विकल्पितान्तत्त्वान्यत्वा-
भ्यामनिर्वचनीया एवेत्यतः परमार्थदृष्ट्या निरूप्यमाणो नैव तेषां
जन्यजनकभावः समस्त्यलाताध्यन्तर्जुवक्राद्याभासतुल्यानामिति जगाद ।
तेन त्ववगतेन प्रयोजनं नित्यशुद्धबुद्धमुक्ताद्वितीयविज्ञानात्मन्यवस्थान-
मिति सर्वं शिवम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

कार्यकारणभावानुपपत्तिः --

अजाद्वयकूटस्थविज्ञानमात्रस्वरूप आत्मनि चित्तं धर्माश्च जीवादि-
रूपा इत्येतत्सर्वं द्रव्यं कल्पितमविद्यास्पन्दितमात्रकृतम्, अलातमात्र इव
तत्स्पन्दितकृतर्जुवक्राद्याभासः, न तु क्वचिदपि पारमार्थिककार्य-
कारणभावोपपत्तिरिति स्थितम् । कथं पुनः कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति ?
अत्रोच्यते । यैरपि चित्तस्य धर्माणां चान्योन्यं कार्यकारणभावः कल्प्यते
तेषामपि द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात् । नाद्रव्यमद्रव्यस्य । अत्र द्रव्यं नाम
वस्तुभूतमभिप्रेतम् । द्रव्यत्वाभावयोगतः (४-५२) इति प्रयोगदर्शनात् ।
द्रव्यमेव हि वस्तुभूतं द्रव्यस्य वस्तुभूतस्य हेतुः स्यादिति संभाव्यते । न
त्वद्रव्यभूतं किञ्चिद्रूप्यद्रव्यभूतस्य कस्यचिदधीत्यर्थः । न ह्यद्रव्यभूतं शश-
शृङ्गादि कस्यचिदपि स्वतन्त्रं कारणं कार्यं वा दृष्टं लोके । यदपि
परतन्त्रत्वमायमद्रव्यं सर्पादि द्रव्यभूतरज्ज्वादिकार्यं भवति, तत्तु
माययैवेति न परमार्थकार्यकारणभावसाधकं स्यात् । एवमन्यदेव च
स्वन्नादन्यस्य चैव हि हेतुः स्यात् । न तु तस्यैव तत् । बीजं ह्यन्यत्

स्वस्मादन्यस्याङ्कुरस्य कारणं दृष्टं लोके । न तु बीजं तस्यैव बीजस्य,
अङ्कुरो वा तस्यैवाङ्कुरस्येति भावः ॥

अस्तु तर्हि चित्तस्य धर्माणां च द्रव्यत्वेन परस्परहेतुत्वम्,
अन्यत्वेन च । अन्य एव हि बाह्यधर्मा द्रव्यभूता अन्यस्य चित्तस्य
द्रव्यभूतस्य कारणमित्यङ्गीक्रियते बाह्यवृत्त्वस्त्वित्वादिभिः । अन्यदेव च
द्रव्यभूतं चित्तमन्येषां बाह्यधर्माणां बीजमिति च विज्ञानवादिभिरिति ।
अत आह । द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते । न हि धर्माणां
जीवानामन्येषां वा द्रव्यत्वमुपपद्यते । आभासमात्रा हि तेऽल्लतर्जुवक्रादि-
काभासवदित्युक्तम् । तस्मान्न द्रव्यत्वं तेषां नित्याचिन्त्यस्वरूपाणा-
मलताभासरज्जुसर्पादीनामिव । अत एवान्यभावोऽपि तेषां नोपपद्यते ।
न हि रज्ज्वां कल्पितानां सर्पधारादीनां परस्परान्यत्वमुपपद्यते । यथाश्च-
महिषादीनाम् । तदेवमविद्यास्पन्दितमात्रलब्धात्मभावानां तेषां न द्रव्यत्व-
मन्यभावो वा कुतश्चित्कथंचिदप्युपपद्यते येनान्यद्रव्यं प्रति कारणत्वं
कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । न हि शशशृङ्गवन्ध्यापुत्रधनुषोर्विकल्पमात्रयोः
कार्यकारणभावो मनसापि चिन्तयितुं शक्यते तद्वत् ॥

ननु विज्ञानं शान्तमद्वयमन्ति द्रव्यभूतं स चाऽऽत्मेति भव-
त्सिद्धान्तः । वादम् । तच्च द्रव्यभूतकल्पितधर्मापेक्षया द्रव्यमिति व्यप-
दिश्यते न स्वतः । इत्थं द्रव्यस्यापि सतस्तस्य सर्वानन्यत्वात् न किञ्चि-
द्रव्यभूतमन्यत् प्रति कारणत्वं कार्यत्वं चा समस्ति । 'अपूर्वमनपरम्' (बृ.
२-५-१९) इति श्रुतेः । अतः सम्यगिदमुक्तं कार्यकारणताभावाद्यतोऽ-
चिन्त्याः सदैव त इति सर्वमनवद्यम् ॥

कार्यकारणत्वाभावनिश्चयात् संसारव्यावृत्तिः

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वाऽपि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

चित्तस्य धर्माणां च कार्यकारणत्वाभावे हेतुः --

एवं जात्यादीनामाभासमात्रत्वादात्मनः सर्वानन्यात्वादन्वस्य
द्रव्यस्यासंभवाच्चेत्येतेभ्यो हेतुभ्य आत्मनः कारणतानुपपत्तेर्जीवोपाधित्वेन
मतं चित्तमेव तावन्न जायते । तस्याऽऽत्मविज्ञानस्वरूपाव्यतिरेकादिति
सिद्धम् । अत एव न चित्तजा धर्मा बाह्यभावाः । नापि चित्तं बाह्य-
धर्मजम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात् सर्वधर्माणाम् । न हि शुक्त्या-
भासमात्र सद्रजतं रज्ज्वाभाससर्पजमिति वा तद्विपर्ययेण रज्जुसर्पो वा
शुक्तिरजतज इति वा मन्यते केनचित् । 'एवं न जायते चित्तम्'
(४-४६) इत्यत्र विज्ञानवाद्रिसंमतं चित्तं नैव जायते चिद्रूपात्मनो
व्यतिरेकेणादर्शनादित्युक्तम् । इह तु कार्यकारणभावमङ्गीकुर्वतां प्रक्रिया-
मवलम्ब्यापि चित्तस्य बाह्यधर्माणां च परस्परकारणता न शक्योप-
पादना । चित्तादीनामद्रव्यत्वादितरेतरान्यत्वायोगाच्चालाताकाराभासवत्,
इति युक्त्यवष्टम्भेनैव चित्ताद्यजातिः साध्यत इति विशेषः ॥

चित्ताद्यजातिनिश्चयेन प्रयोजनम् --

एवं चित्तादीनामजातौ सिद्धायां किं फलतीति ? तत्राह ।
एवमुक्तहेतुत एव मर्नापिणो ब्रह्मविदो हेतोर्धर्माधर्मरूपात् फलं शरीरं
न जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलाजातिं हेतुफलयोरजातिं प्रविश-
न्वध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफल्योः सर्वथाऽभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद्
इत्यर्थ ॥ ५४ ॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

अभिनिवेशमात्रं हेतुफलोत्पत्तिनिमित्तम् --

ये पुनर्हेतुफल्योरस्तित्वबुद्ध्याऽभिनिविष्टान्तेषां को दोषः स्यात् ?
तदभिनिवेशाभावे वा को गुणः ? - इत्यत इदमुच्यते । यावद् हेतुफला-

वेशः । धर्माधर्माख्यस्य हेतोरहं कर्ता, मम धर्माधर्मौ, तत्फलं कालान्तरे
 क्वचित् प्राणिनिकाये जातो भोक्ष्य इति हेतुफलयोरावेशो हेतुफला-
 ग्रहः । आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्तेत्यर्थः । स आवेशो यावदनुवर्तते
 तावन् तावन्तं कालं हेतुफलोद्भवः । धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदे-
 नाविरतप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । क्षीणे हेतुफलावेशे । यदा पुनरविद्योद्भूत-
 हेतुफलावेशो विद्यया यथोक्ताद्वैतदर्शनेन मन्त्रौपधवीर्येणैव ग्रहावेशोऽ-
 पनीतो भवति, तदा तस्मिन् क्षीणेऽप्याहिते सति नास्ति हेतुफलो-
 द्भवः । 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'
 (मुं ३-१-३) इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिनिवेशनिवृत्तिरेव मोक्षः —

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इति ? उच्यते । यावन्
 सम्यग्दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः, संसारस्तावदायतः ।
 दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते । कारणा-
 भावात् । तस्मादजाद्वयदर्शनेन संसारोच्छेदाय प्रयतितव्यं विवेकि-
 भिरिति भावः ॥ ५६ ॥

जन्मनाशौ सांवृतिकावेव

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

नन्वजादात्मनोऽन्यद्भास्थेवेत्युक्तम् । तत्कथमिदानीं हेतुफलदोः
 संसारस्य चोत्पत्तिविनाशाद्युच्येते त्वया ? शृणु । संवृत्या जायते सर्वम् ।
 संवृतिर्नाम संवरणमविद्याविषयो लौकिको व्यवहारः । तथा संवृत्या

सर्वं जायते । तेनाविद्यादृष्ट्या शाश्वतं नित्यं नाम नास्ति वै इति प्रसिद्ध-
मेतत् । यत् एवमविद्याविषये शाश्वतं नास्त्येव तत् उच्यते उत्पत्ति-
विनाशलक्षणः संसारो हेतुफलावेगो यावन् तावदायतो भवतीति ।
सद्भावेन परमार्थदृष्ट्या स्वजमात्मैवेदं सर्वं यस्मादतो जात्यभाव एव ।
तेन परमार्थविषये उच्छेदो नास्ति वै । उच्छेदो नाम कस्यचिद्वेतु-
फलादेर्नास्त्येवेत्यर्थः । अनोऽजातिवादेन न विरुध्यत इदं संसारोत्पत्ति-
विनाशवचनमित्यभिप्रायः ॥

संवृतिपरमार्थसत्यविभागे बीजम् --

अत्र संवृतिरित्यविद्याविषयो व्यवहार उच्यते । संक्रियते ममा-
च्छाद्यते तत्त्वमनयेति कृत्वा । सद्भाव. इति च परमार्थसन् तत्त्वम् ।
सत् एकरूपेणावस्थितस्यार्थस्य भावो भवनमिति कृत्वा । सर्वं हि
परमार्थदृष्ट्या निरूप्यमाणमजं ब्रह्मैव सन् संवृत्या अविद्याकृतव्यवहार-
रूपया प्रमातृप्रमाणप्रमेयादिविभक्तरूपेणाभास्यमानं स्वरूपेण समाच्छाद्यत
इव । तद्वता हि परान्दष्टित्वेन प्रत्यगात्मभूताजाद्वयब्रह्मज्ञानमज्ञान-
संशयविपर्ययैः प्रतिबद्धं नैव प्रसीदतीति । यद्यपि महावैनाशिका
अपि संवृतिपरमार्थरूपं सत्यद्वयं कल्पयन्ति, 'द्वे सत्ये सगुपाश्रित्य
बुद्धाना धर्मदेयना । लोकसंवृतिमत्यं च सत्यं च परमार्थतः' ॥
(मा. का. २४-८, वृ. पृ. १८०) इति । तथापि तादृशविभागे
बीजं तु तैरन्यथैवोपवर्ण्यते । यदाह चन्द्रकीर्तिः 'समन्ताद्वरणं संवृतिः ।
अज्ञानं हि समन्तात् सर्वपदार्थतत्त्वाव(१)च्छादनात् संवृतिरित्युच्यते ।
परस्परसंभवनं वा संवृतिः । अन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः । अथवा संवृतिः
सकेतः । लोकाव्यवहार इत्यर्थः । स चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणः'
(मा. वृ. पृ. १८०) इति । तत्र यद्यपि निष्प्रपञ्चभावः शून्यतैव
परमार्थ इति परेषां मतम्, तथापि लौकिकं परमार्थमेवेत्यनभ्युपगम्याभि-
धानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणम् अशक्य एव परमार्थो देशयितुम्,

अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुमित्येतावन्मात्रेण लोकसंवृत्तिसत्यमुपायत्वे-
नादाय परमार्थो देश्यते इति तेषामाशयः । यथाहुः । 'व्यवहारमना-
श्रित्य परमार्थो न देश्यते । परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥'
(मा. का. २४-१०, वृ. पृ. १८१) इति । संवृत्तित्वं तु युक्तिवाध्य-
त्वाद्योग्यनुभवबाध्यत्वाद्वा । तत्र युक्तिर्भूः प्रतीत्यसमुत्पादः सैव शून्यता
धर्माणामिति । अनुभवबाध्यत्वं च 'तत्र प्राकृतको लोको योगिलोकेन
बाध्यते । बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः ॥' (बौ.च. ९-४)^१
इत्यादिनोपदेशितमिति मन्यन्ते । सिद्धान्ते तु जाग्रत्प्रधानदृष्ट्याऽऽत्मनि
यत्प्रमातृत्वकल्पनं तद्वाश्रितप्रमाणादिव्यवहारश्च सा संवृत्तिः । सा
चाविद्याकृता । अविद्या ह्यात्मानात्मनोः सत्यानृतयोर्मिथुनीकरणेनाऽऽत्मनः
प्रमातृत्वापादनम् । अविद्याकृतैव व्यवहाररूपा संवृत्तिरित्येतत्सूत्रभाष्ये
विस्तरेण प्रतिपादितम् 'तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं
पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः' (सू.
भा. १-१-१) इत्यादिना । तद्विशेषस्तु तत एवाधिगन्तव्यः । परमार्थ-
सत्यं तु सर्वसाक्षी जागरितादिषु व्यभिचरितत्वेनाध्यवस्थमानेषु तद्वैलक्षण्ये-
नैकरूपेणैव स्थितोऽजाद्वय आत्मा । तद्विषयं च विज्ञानं विद्या ।
तद्बाध्यत्वं चाविद्याया अविद्यात्वम् । अविद्याकृतस्य च प्रमाणादिव्यव-
हारस्याऽऽवियोदयादबाध्यत्वादेव संवृत्तिसत्यत्वम् । न पुनः केवलयुक्ति-
पराहत्त्वाद् योग्यनुभवबाध्यत्वाद्वा । केवलयुक्तेर्ब्रह्मकृतिकयोगिजनानुभवस्य
च सांयुक्तिकत्वाविशेषादित्यसङ्करो बोध्यः ॥

श्लोकव्यावर्त्यार्थविमर्शः ---

इदं त्वन्नानुसंधेयम्, 'सद्भावेनाजं सर्वम्' इति न नित्यत्वं

१. बोधिचर्यामन्तरवचनमिदमुदाहृतं श्री॥मूर्तिनामंण नदीयमाध्यमिह-
सिद्धान्तविमर्शनामके (The Central Philosophy of Buddhism
नामके) ग्रन्थे ॥

सर्वस्यापि विधायोच्छेदमात्रं निषिध्यते, किं तु परमार्थदृष्ट्या शाश्वतत्व-
मुच्छेद्यत्वं चेति द्वयमपि नास्तीति प्रतिपाद्यते । न हि प्रज्ञानव्रणैकरसे
आत्मनि नित्यत्वादिविकल्पो लब्धावकाशो भवेत् । तथा च स्मृतिः
'उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते' (मो. ध. २१९-६)
इति । यस्त्वजं सर्वम् इति नित्यत्वाङ्गीकार इव, स तु सवृत्तिकल्पित-
जन्मनिषेधो न पुनरजत्वरूपधर्मान्तरविधानपर इति वक्ष्यते 'अजः कल्पित-
संवृत्या' (४-७४) इत्यत्र । अतो न दोषः । एवं 'संवृत्या जायते
सर्वम्' इत्यपि न सर्वस्य जात्यङ्गीकारः । तथा हि सांवृतनित्यत्वमपि
निषिद्धं स्यात् । किं तु यद्यजायमानत्वेनावगम्यते तत्सर्वं संवृत्या जायत
एवेत्यभ्युपगम्य तत्र न किञ्चिदपि शाश्वतमस्तीत्येतावदुच्यते । तदयं
निर्गलितार्थः । परमार्थदृष्ट्याऽऽत्मैकत्वमेवास्ति, तच्चानुच्छेदमशाश्वतं
च । संवृत्या तूच्छेदोऽप्यस्ति शाश्वतमप्यस्तीति ॥ ५७ ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८ ॥

सांश्रुतिकं जन्म मायोपमम् --

येऽपि धर्मा आत्मानो बाह्यधर्माश्च जायन्त इति कल्पन्ते त इति
जायन्ते, एवंप्रकारा जायन्ते । अत्र इतीति यथोक्ता संश्रुतिर्निर्दिश्यते ।
संवृत्यैव जायन्ते ते न तत्त्वतः परमार्थतो जायन्त इत्यर्थः । यत्पुनस्तेषां
धर्माणामात्मरूपाणां बाह्यभावरूपाणां च संवृत्या जन्म तन्मायोपमम् ।
यथा मायाया मायया वा जन्म तथेति प्रत्येतन्नम् । माया नाम वस्तु
तर्हि येन मायाया मायया च जन्मोच्यते । नैवम् । सा च माया न
विद्यते । मायेत्यविद्यमानम्याख्या । तस्मान्मायोपमं जन्मेति यथा
मायेति वस्तुसती नास्ति, एवं नास्त्येव धर्माणामपि वास्तविकं जन्मे-
त्येत्येतावानभिप्रायः । न पुनर्मायया तद्राख्येन केनचिद्धेतुना तेषां जन्म
भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

यथा मायामयाद्रीजाजायते तन्मयोऽद्भुतः ।

नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्भ्रमेषु योजना ॥ ५९ ॥

मायाजन्माजन्मैव वस्तुतः —

कथं मायोपरमं तेषां यथोक्तानां धर्माणां जन्मेति ? आह । यथा मायामयात् प्रतीतिमात्रशरीरादात्रादिवीजात् तन्मयो माया-मयोऽद्भुरो जायत इव, न तु तस्य परमार्थतो जन्मास्ति । ततश्च सोऽद्भुरो न नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वा । अभूतत्वादेव । न ह्यभूतं किञ्चिन्नित्यमुच्छेदीति वा व्यपदेशार्हं भवति । तद्वदेव धर्मेषु सर्वेषु जन्मनाशयोर्दोषोऽयं युक्तिः । तेषामपि न परमार्थतो जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः । स्वभाविकाविद्याप्रत्युपस्थापितमायामात्रत्वात् सर्वस्य । यथोक्तम् 'एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् । स्वभावाद्भ्रत-मानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः' (मो. ध. २१९-४१) इति ॥ ५९ ॥

द्वैतं परमार्थदृष्ट्या वाङ्मनसयोरगोचरम्

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

धर्माः परमार्थतो वागगोचराः —

परमार्थतस्तु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु सर्वधर्मेषु सर्वेष्व्वात्मसु बाह्यभावेषु वा शाश्वताशाश्वताभिधा शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा । अभिधानं न प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र येषु वर्णाः, वर्ग्यन्त एभिर्स्था इति वर्णाः शब्दा न वर्तन्तेऽभिधातुम् । यान् प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्र तेषां विवेको विविक्तता नित्योऽनित्य इति वा नोच्यते । अज्ञातमनः सर्वविशेषरहितत्वादिति भावः । पूर्वत्र

धर्माणां यथाप्रतीतानामाभासरूपत्वात् तेषां जन्म माद्योपममिति न तेषु
निस्त्रानित्याभिधानं युक्तमित्युक्तम् । इदानीं तु तेषां तत्त्वतोऽजात्मा-
न्वतिरेकात् स्वरूपेण सर्वविशेषरहितत्वान्नाभिधानगोचरत्वमित्युक्तमिति
विशेषः । अत्र वर्णा न वर्तन्त इत्युपलक्षणं मनसोऽपि । 'यतो वाचो
निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै. २-९) इति श्रुतेः ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभामं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्वयाभामं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

अद्वयं च द्वयाभामं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

वाङ्मनसगोचरत्वेन प्रतीतिस्तु न परमार्थः—

ननु वाङ्मनसयोः प्रवृत्ति प्रत्यक्षमुपलभ्यते 'अयं शाश्वतोऽयम-
शाश्वत' इति । 'इदं सत्यम् इदमनृतम्' इति च । तत्कथमुक्तं 'न
शाश्वताशाश्वताभिधा', 'वर्णा न वर्तन्त' इति चेति । अत्रोच्यते ।
परमार्थतोऽजाद्वयात्मभावमालक्ष्य तद्रूपेण सर्वधर्मेषु नास्त्यभिधा बुद्ध्या
विवेचनं वेत्युक्तम् । यत्पुनर्वाङ्मनसगोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञान-
मात्रस्य सन, तद्यथाप्रतीतविषयं चित्तस्य मायास्पन्दनमात्रं न परमार्थत
इत्यदोष । तत्र दृष्टान्तो यथा स्वप्न इति । अद्वयं च द्वयाभासम्
इति च ॥

पूर्वं 'यथा मायानयाद्बीजात्' (४-५०) इति बीजाङ्कुरयोर्माया-
मयत्वं तत्कालेऽपि मायामयत्वेन मायाद्रष्टृभिरपि विभाव्यमानं स्वीकृत्योक्तं
'नामो नित्यो न चोच्छेदी' इति । न हि मायाकारप्रदर्शित-
बीजाङ्कुरादिकं विनोदय पश्यतां तन्नित्यत्वोच्छेद्विद्वादिचिन्तायामादरो
भगति । मायैवेद सत्यं न नित्यं नाप्युच्छेदीति हि ते तत्रोदासते ।

स्वप्ने पुनः सत्यपि चित्तस्य मायास्पन्दिते मायेदं सर्वमिति बुद्धिर्न भवति तत्काले कस्यचिन् । अतस्तत्र धर्मेषु शाश्वताशाश्वतशब्दप्रत्ययगोचरत्वं सत्यानृतशब्दप्रत्ययगोचरत्वं च भवत्येवेति विशेषः । तत्र यथा स्वप्नेऽद्वयस्यैव सतो द्वयाभासता भवति मायिकी । अथ च तत्र वाङ्मनस-गोचरत्वमव्याहृतं तत्काले । एवं जागरितेऽपीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः संगतिर्ज्ञेया । अद्वैतप्रकरणे (३-२९, ३०) कृतविवरणौ श्लोकौ सत एव मायया जन्म युज्यत इत्युपपादनप्रसङ्गेन । इह पुनर्मायासृष्टावपि वाङ्मनस-गोचरत्वमविरुद्धमिति प्रदर्शनार्थं पुनरुपन्यस्तावित्यदोषः ॥ ६२ ॥

सर्वस्यापि द्वैतस्य चैतन्याव्यतिरिक्तत्वम्

स्वप्नदृक्प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान्वाऽपि जीवान् पश्यति यान् सदा ॥६३

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥

चरञ्जागरिते जाग्रदिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान्वाऽपि जीवान् पश्यति यान् सदा ॥

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतचित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

चाग्निपयस्य द्वैतस्य चैतन्याव्यतिरेकेणाभावः —

वाग्वोचरं द्वैतं न परमार्थतोऽस्ति । चित्तस्यन्दनमात्रं मायैव तु तदित्युक्तम् । तदपि निचं न परमार्थतोऽस्तीत्यतश्च द्वैतस्यासत्त्वं मैत्र्यती-त्याह । स्वप्नान् पश्यतीति स्वप्नदृक् । स स्वप्ने स्वप्नस्थाने प्रचरन् पर्य-उन् दशसु दिक्षु वै स्थितान् वर्तमानान् यान् अण्डजान् स्वेदजान्वाऽपि सर्व-

विधाञ्जीवान् सदा पश्यति ते जीवाः स्वप्नदृक्चित्तदृश्याः । स्वप्नदृशो यच्चित्तं तेनैव दृश्याः । ततः स्वप्नदृक्चित्तात् पृथङ् न विद्यन्ते नैव मन्तीत्यर्थः । चित्तमेव हि स्वप्नेऽनेकजीवादिभेदाकारेण विकल्प्यत इति सर्वेऽसिद्धमेतत् । तथा जीवादिवन् तद्रपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव तेन स्वप्नदृशा दृश्यम् । अतस्तन्मात्रदृश्यत्वात् स्वप्नदृश्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीति सिद्धमित्यर्थः ॥

यथेदं तथा जाग्रत् पुरुषो जागरिते चरन् याञ्जीवान् अण्डजादीन् दशमु दिक्षु वै स्थितान् स्थितत्वेन प्रसिद्धान् पश्यति ते जाग्रच्चित्तेक्षणीया एवेति तन् पृथङ् न विद्यन्ते । चित्तेक्षणीयत्वात् स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीय-
नानाजीववन् । तच्च जाग्रतश्चित्तं जाग्रज्जीवेक्षणात्मकं चित्तं तद्दृश्यमेव जाग्रद्द्रष्टुरव्यतिरिक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । द्रष्टृदृश्यत्वात् स्वप्नचित्तवदित्यर्थः ॥

चित्तदृश्यवच्चित्तमपि नैवास्ति परमार्थतः--

यत्तदुक्तं 'तस्मान्न जायते चित्तम्' (४-२८) इति, तत्र हेतुरत्र स्फुटितो वेदिनव्य. 'तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यत' इति । जाग्रतः पुरुषस्य चित्तं ततः पृथङ् न विद्यते यस्मात् तस्मान्न जायते चित्तं यथा चित्तदृश्य चित्तात्पृथगविद्यमानत्वेन न जायत इति । जाग्रत्स्वप्नयोरुभयोरपि द्रष्टुरेकत्वं तु वैतथ्ये प्रतिपादितमिति तत एवानुसंधेयम् ॥६३-६६॥

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते^१ ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

चित्तचेत्ययोरुभयोरपि सापेक्षसत्त्वमेव --

ननु किमिति चित्तस्य द्रष्टुः पृथगविद्यमानत्वमास्थेयम् ? तस्य निरपेक्षमेव सत्त्वं किं न भवति ? शक्यं खलु वक्तुं 'येन बाह्यधर्मा-

१ 'नोच्यते' इत्यनोऽयमेव पाठः सापीयान् ।

श्वेत्यन्ते तत्स्वतन्त्रं चित्तम्' इति । अत्रामिधीयते । द्रष्टृनिरपेक्षं चित्तं न स्वतः सैद्ध्यमर्हति । कथं कृत्वा ? तस्यापि बाह्यदृश्यवत्सापेक्षत्वान् । कथमेतदिति ? उच्यते । उभे ते चित्तचैत्ये हि यस्मादन्योन्यदृश्ये परस्परापेक्षसिद्धिके इतरेतरगम्ये । जीवादिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । यज्जीवादि चेतयते तच्चित्तमिति । तथा चित्तापेक्षं जीवादि-दृश्यम् । यच्चित्तेन चेत्यते तच्चेत्यं जीवादीति । अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये । नान्यतरदपि स्वातन्त्र्येण सिद्धमस्ति । तस्मात् किं तदस्तीति चोच्यते । चित्तं वा चित्तेक्षणायं वा किं तदस्तीति चोच्यते ? विवेकिनां न किञ्चिदस्तीत्येवोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते । अथ च प्रतीयते । तथैवेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः ॥

चित्तचैत्ययोः प्रमाणप्रमेयभावो नास्ति --

कथं पुनरुभयोरप्यभाव इति ? तत्राऽऽह । लक्षणाशून्यमुभयम् । लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणम् । प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं चेति द्वयम् । यतस्तन्मतेनैव तन्मत्यैव तच्चित्तयैवेत्यर्थः । तद्गृह्यते । तद्वाव-भाविततयैवेदं चित्तमितीदं चैत्यमिति च गृह्यते । न तु चित्तं चैत्यं वा प्रमाणसिद्धम् । न हि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो गृह्यते । यो घटमति-विषयः स घट इति ह्यवसीयते । साऽपि घटमतिर्न स्वतन्त्रसिद्धा । घटं प्रत्याख्याय तदसिद्धेः । या घटं विषयीकरोति सा घटमतिरिति ह्यव-सीयते । एवमन्योन्याश्रयात्तत्र घटघटमत्योर्मध्य इदमेव प्रमाणम् इदं तु प्रमेयं प्रमाणाधीनसिद्धिकमिति विवेचयितुं नैव पार्थक्य इत्यभि-प्रायः ॥ ६७ ॥

यथा स्वप्नप्रमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च^१ ॥ ७० ॥

जागरितजीवाः सर्वेऽविद्यमाना एव—

कथं तर्हि चित्तव्यतिरिक्ता जीवा जननमरणमनुभवन्तीति व्यवहारः ? तत्रोच्यते । स्वप्नमयः स्वप्ने प्रतीयमानः । मायामयो मायाविना यः कृतः । निर्मितकश्च मन्त्रौषध्यादिभिर्निष्पादितः । त एते स्वप्नमयमायामयनिर्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते च म्रियन्ते चाविद्यमाना एव, तथैवामी जागरितदृश्यमाना अपि जीवा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव भवन्ति न भवन्ति चेति व्यवहियन्ते । वस्तुतस्तु तेऽचिन्त्याश्चित्तविकल्पनामात्राः । चित्तमपि चिद्व्यतिरेकेण नास्त्येवेत्यर्थः ॥

अत्रैकजीववादो न प्रसञ्जनीयः—

‘अत्र तथा जीवा अमी सर्वे’ इत्यनेन जाग्रतो व्यतिरिक्ताः सर्वे जीवा तद्दृश्याः स्वप्नजीवादिसमाः, द्रष्टृजीवस्तु परमार्थः इति तु न भ्रमितव्यम् । जीवमात्रनिषेधाय प्रवृत्तत्वात्प्रकरणस्य । ‘न कश्चिज्जायते जीवः’ (४-७१) इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतश्चित्तचेत्ये उग्रेऽपि निष्प्रमाणिके, संवृत्तिमात्रं तु जीवव्यवहार इत्येवावसेयम् ॥ ६८-७० ॥

अजातिवादोपसंहारः

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥

१. अत्र द्वितीयवृत्तीययोः श्लोकयोः ‘म्रियतेऽपि वा’ इति चिकुलरनेन पाठान्तरमपि दृश्यते ॥

अज्ञातिरेव परमार्थसत्यम् ---

इदानीं चित्तनेत्रयोः सर्वथाप्यक्षयनिर्धारणत्वेन सिद्धामजाति-
मुपसंहरति । व्यवहारसत्यविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नमायादि-
जीवजन्ममरणादिवचिचविकल्पनामात्रमित्युक्तम् । एतच्च परमार्थाज्ञाद्वय-
तत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वेनोक्तं न तु परमार्थतश्चित्तं तद्विकल्पना याऽस्तीति
कृत्वा । न हि चित्तं नाम परमार्थसत्यं वस्तु समस्ति । 'उभे ह्यन्योन्य-
दृश्ये ते' (४-६७) इति ह्युक्तम् । यद्यपि 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' (मुं. २-१-२) इति चित्तस्य मनोऽपराभिधानस्य
जन्म श्रूयते, तदपि विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् संवृतिविषयेण चित्तेन
न सच्चित्तत्वमात्मनो भवति स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वं देवदत्तस्येति
चित्ताभावप्रतिपादनार्थमेव । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुं. २-१-२)
इति प्रागुक्तसमर्थनार्थत्वाच्चित्तजन्मवचनस्येति ज्ञेयम् । अत एतदेव
परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीवो यतः संभवोऽस्य न विद्यत इति ।
पूर्वेषु ग्रन्थेषु वादिनिराकरणार्थमनूदिताना व्यावहारिकसत्यानामेतत्तदुत्तमं
सत्यं यदज्ञाद्वयात्मनि किञ्चिदणुमात्रमपि न जायत इति । अद्वैते च
स्थितोऽयं श्लोक इह पुनरुपात्तो वादिविप्रतिपत्त्याऽप्यज्ञातिरेव सिध्यती-
त्येतत्प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

चित्तमप्यद्वयतत्त्वमात्रम् ---

सर्वं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयं मायिकं चित्तस्पन्दितमेवेति दर्शितम् 'अद्वयं
च द्वयागासम्' (४-६२) इत्यत्र । चित्तं च परमार्थत आत्मैवेति च
'तथा तद्दृश्यमेवेदम्' (४-६६) इत्यत्र । अतश्चित्तं परमार्थस्वरूपेणात्म-
वेति निर्विषयमिति सिद्धम् । तेन निर्विषयत्वेन हेतुना चित्तं निरयमसङ्गं
कीर्तितम् । 'असन्नो ह्ययं पुरुषः' (वृ. ४-३-१५) इति ध्रुतेः ।

सविषयस्य हि विषये मद्गः । इदं तु चित्तं विषयविषयिभावापेतमात्म-
वेति सर्वथा निर्विषयत्वादनङ्गमित्यर्थः ॥

चित्तशब्देनात्र विज्ञानं न ग्राह्यम् --

अत्र श्लोके 'चित्तमन्दिनमेवेदम्', 'चित्तं निर्विषयममद्गम्' इति
चोपश्रुत्य विज्ञानवादादानीकारग्रमो न कार्यः । यतो विज्ञानवादिनोऽपि
वदन्ति 'चित्तमात्रमिदं सर्वं द्विधा चित्तं प्रथमं । ग्राह्यग्राहकभावेन
आत्मात्मीयं न विद्यते' (लं. ३-१२?) इति । 'अमद्गलक्षणं ज्ञानम्'
(ल.अ.पृ. १५७) इति^१ च । आचार्यो हि 'चित्तं निर्विषयं नित्यमसद्गम्'
इत्याह । न च चित्तं नित्यं निर्विषयमसद्गमिति विज्ञानवादिभिरानी-
क्रियते । चित्तं हि व्यवहारकाले विषयाकारेण स्वात्मानं मृजति ।
ग्राह्यग्राहकाकारमल्लयावृत्तं तु निर्वाणं भजत इति हि तेषामभ्युपगमः ।
प्रकरणाच्च । प्रकरणं हीदं जीवोत्पत्तिनिषेधद्वारा सर्वप्रकारद्वैतजातियाद-
निरासार्थमिति 'न कश्चिज्जायते जीवः' (४-७१) इत्यतोऽवगम्यते ।
स च तृतीयप्रतिपादिताजाद्वयब्रह्मवादोपसंहारश्लोकानुवाद इत्यतोऽपि
चित्तग्राह्यद्वैतस्य चित्तसहितस्याजाद्वयात्मतैवात्र जिग्राहयिषिता इत्यव-
सीयने । चित्तमात्रावशेषादस्तु न प्राकरणीकं । 'तथा तद्दृश्यमेवेदं
जाप्रतश्चित्तमिष्यते' (४-६६) इति चित्तस्य तद्दृश्यात्त्वप्रतिपादन-
विरोधात् । नाप्यसौ श्लोकाक्षरानुगतः । 'चित्तं निर्विषयं नित्यमसद्गम्'
इत्यनेन प्रातिलोम्यादित्यवगन्तव्यम् ॥ ७२ ॥

अजत्वोपदेशोऽपि संवृत्यैव

योऽस्मि कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

१. इदं लङ्कावतागमूत्रयचनद्वयं श्रीविशुद्धेस्वरभट्टाचार्याणां आगम-
शास्त्राल्लुत्ति (पृ. १७२) उद्धृतम् ॥

शास्त्रादेः परशास्त्रपदार्थानां चाभावः —

ननु निर्विषयत्वेन चेत् चित्तस्यासङ्गत्यमिष्यते तर्हि सैवासंज्ञता न सिध्यति । यस्माच्छान्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादिर्विषयोऽवश्यमभ्युपगम्यते भवता । न च तस्य निवृत्तिरस्ति । सिद्धान्तशास्त्रस्य ह्यभावे शिष्यमाणाजात्मतत्त्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् । न चायमिष्टो भवतः । अपि चात्र प्रकरणे साङ्ख्यवैशेषिकसौगतादीनां ये वादाः खण्डितास्तेषामस्ति त्वं भवताऽवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा हि खण्ड्यमानविषयाभावे खण्डनस्याप्यभावप्रसङ्गः । स चानिष्टः । तथा हि परशास्त्रसिद्धान्तस्याखण्डनात् त्वत्सिद्धान्तो नैव प्रतिष्ठां लभेतेति चेत् ॥

नैव दोषः । यस्तावत् पदार्थः शास्त्रादिविद्यते इति । स कल्पितसंवृत्या । कल्पिता च सा परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन, संवृतिश्चाविद्याविषयव्यवहृतित्वादिति कल्पितसंवृतिः । तथा कल्पितसंवृत्यैव विद्यते । तथा च योऽस्ति कल्पितसंवृत्याऽध्यारोपदृष्ट्यैव परमार्थेन नास्त्यसौ । उक्तं चेद्रमागमे 'उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इति । तस्मान्न विषयस्य सांवृतिकविद्यमानता चित्तस्य परमार्थतोऽजस्य वस्तुतः सविषयताभावहतीत्यभिप्रायः ॥

यत्पुनरुक्तं परशास्त्रसिद्धानां पदार्थानां खण्ड्यमानानां विद्यमानत्वात् सविषयता चित्तस्येति, तन्नोच्यते । यद्य परतन्त्राभिसंवृत्या परशास्त्रमात्राभिमतविद्याव्यवहारेण स्यात् पदार्थः प्रधानपरमाणादिस्तत्कार्यरूपश्च, सत्कार्यवादास्तत्कार्यवादाद्यभ्युपगमश्च तेषाम्, स तेषामेव सन् परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येवेति न तेनापि सविषयत्वेत्येवं सर्वथा निर्विषयतैव चित्तस्य सिद्धं भवति परमार्थदृष्ट्या । यच्च तद्रभिमतखण्डनं तदपि तत्संमतप्रक्रिययैव क्रियते सांवृतिक्येति न परमार्थस्य केचिदोपमावहति । न हि स्वाप्नसर्पेण स्वाप्नदण्डहतेन

जागरितपुरूपस्य पापं पुण्यं वा भवेदिति । तेन युक्तमुक्तमसन्नं तेन कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

अज इत्यपि सांवृतिरूपेण कल्पना --

ननु शास्त्रादीनां संवृत्तित्वेऽज इतीयमपि कल्पना सांवृतिरूपेण व्यादित्युक्तम् । तत्र क्रः परिहार इति अत्रोच्यते । सत्यमेवम्, शास्त्रादिवन् कल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते । अत्रेत्यं संवृतिविभागो बोध्यः । संवृतिरित्यविद्याप्रत्युपस्थापितो व्यवहार उच्यते । तत्रापि तु सत्यानृत-विभागो यथाप्रसिद्धः शास्त्रेण स्वीक्रियत एव । 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' (मै. २-६) इति श्रुतेः । परमार्थसत्यं यत्रैव सांवृतिरसत्य-शुक्त्यादिरूपेण सांवृत्तिकानृतशुक्तिरजतादिरूपेण चाभवदिति श्रुतेरर्थः । तत्र यत्प्रमाणावसेयं तत्संवृत्तिसत्यं, यत्तु प्रमाणैर्निरूप्यमाणं बाध्यते तत्संवृ-त्यनृतमिति विवेकः । कल्पितसंवृतिस्तु लोकसंवृतिविषयमाविद्यकमपि सिद्धवत्परिकल्प्य तत्त्वाधिगमोपायत्वेन संव्यवहारे विनियोजनमुपदेशकैः । एतावास्त्वत्र विशेषः । लोकसंवृतिरविद्यानिबन्धना मिथ्याभूतेऽपि सत्य-वाभिनिवेशकृतेति ससारानर्थकारिणी । इयं पुनः कल्पितसंवृतिः परोप-देशार्थमभ्युपगता संव्यवहारमात्रात्मन्वनार्थेति न तथा परमार्थः किञ्चिदपि दुष्प्रति । यथा लोके विवेकिनामाकाशनीलताकल्पनया संव्यवहारमात्रा-त्मन्वनार्थया न वस्तुन एवाकाशो नीलो भवति तद्वदिति । तदेवं कल्पित-संवृतिमात्रेणायमात्मा अज इत्युच्यते । अतो न दोषः ॥

आत्माऽज इति जातिनिषेधमात्रार्थमुच्यते --

परमार्थेन तु नाप्यजः । यस्मात्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धि-मपेक्षं । परशास्त्रसंमतजात्यपेक्षेयत्वर्थः । तथा परतन्त्राभिनिष्पत्त्या जन्म-

प्रतिपेधेन योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते । अविद्याव्यवहारेणै-
वाजत्वोक्तिः परशास्त्रसंमतजनिमत्त्वनिवृत्त्यर्थम् । न त्वात्मन्यजत्व-
विधानामिप्रायेण । न हि जातत्वमृतत्वादिभेदेऽप्यजत्वनामाऽनुवृत्तोऽ-
स्त्यात्मधर्मो येन स आत्मस्वरूपत्वेन निश्चीयेत । अतोऽज इतीयमपि
कल्पना संवृत्यैव । परमार्थविषये तु सा नैव क्रमते । जातत्वस्य
संवृतित्वे तन्निषेधरूपस्वाजत्वस्यापि संवृतित्वावश्यकभावात्, सांवृतिक-
मवलम्ब्य लब्धनिरूपणस्य परमार्थत्वासंभावात्, जातत्वनिषेधात्मकस्य
चाजत्वस्य जातत्वरूपप्रतियोग्यधीननिरूपणत्वादिति भावः ॥ ७४ ॥

कल्पितपरतन्त्रादिशुद्धा अत्र न सौगतपरिभाषिताः --

अत्र केचित् कलिपरतन्त्राभिनिष्पत्तिशब्दश्रवणमात्रव्यामूढाः
सौगतमतसंकर्यमाशङ्कन्ते । कथम् ? कल्पितः परतन्त्रश्च परिनिष्पन्न एव
च इति त्रयः स्वभावा वस्तुनामिति बाह्यसमयः । लक्षणं चैषाम् -
'येन येन विकल्पेन यद्यद्वस्तु विकल्प्यते । परिकल्पित एवासौ
स्वभावो न स विद्यते ॥ परतन्त्रस्वभावस्तु विकल्पः प्रत्ययोद्भवः ।
निष्पन्नस्तस्य पूर्वेण सदा रहितता तु या ॥' (त्रि. २०-२१) इति ।
त्रयाणां चोदाहरणमाह वसुबन्धुः 'मायाकृतं मन्त्रवशात् कुर्याति
हस्त्यात्मना यथा । आकारमात्रं तत्राऽस्ति हस्ती नास्ति तु सर्वथा ॥
स्वभावः कल्पितो हस्ती परतन्त्रस्तदाकृतिः । यस्तत्र हस्त्यभावोऽसौ
परिनिष्पन्न इष्यते ॥' (त्रि. नि. २७, २८) इति । ग्राह्यग्राहकत्व-
मभूतमप्रहस्तीति परिकल्प्यत इति परिकल्पित इत्युच्यते । परतन्त्रः

१. अत्रोदाहृतं त्रिंशत्कावचनं त्रिंशद्भाष्यनिर्देशावचनं चेति द्वयमपि तत्र
भवतां विभुशेखरभट्टाचार्याणां आगमशास्त्रवृत्तित् एयोदृष्टमिति तेषामभिमतां
वयम् । अत्र विस्तरस्तु ध्रुवमुभिमत एवावगन्तव्यः ॥ द्रष्टव्या मा. घृ. पृ.
१६७, १६८ ॥

परवशो हेतुप्रत्ययप्रतिबद्धजन्मकत्वात् । परैः हेतुप्रत्ययैस्तन्व्यते जन्यते न तु स्वयं भवतीति । परिकल्पितेन परतन्त्रस्य सर्वदाऽत्यन्तं रहिततैव परिनिष्पन्नस्वभाव इति व्याचक्षते । तत्र परिनिष्पन्नत्वं वस्तुत एव स्वभावः । तदितरद्वयं तु वस्तुतोऽमदपि व्यवहारतोऽस्तीति स्वभाव इत्युच्यत इति मौगताभ्युपगमः । तत्रैवं स्थिते 'कल्पितसंवृत्या यदस्मि, अमौ परमार्थतो नास्ति । परतन्त्राभिसंवृत्या स्यात्, नास्ति परमार्थतः' । इत्यत्र परिकल्पितपरतन्त्रयोः सौगतकल्पनापरतन्त्रयोः को वाऽवसर इति न चिन्तय । न ह्यत्र कल्पितपरतन्त्रपरिनिष्पन्नस्वभावानां प्रसक्तिरुदाहरणं वा किञ्चिदस्ति । अपि चास्मिन् पक्षे 'कल्पितसंवृत्या', 'परतन्त्राभिसंवृत्या' इति च संवृतिशब्दस्य पुनरुक्तिप्रयोजनं न किञ्चिदुपलभ्यते । कल्पित-परतन्त्रो वा सांवृतिकस्वभाव एव हीप्यते माहायानिकैरिति । भाष्यकारीयव्याख्याने तु शास्त्रादिः कल्पितसंवृत्यैवास्ति । अध्यारोपापवादव्यागेन ह्युपदेशार्थं शास्त्रादिः कल्पित-परमार्थतो नैव विद्यत इति चित्तस्य निर्विषयता निरावाधा । एवं खण्डनार्थमुपात्ताना प्रधान-परमाप्वादीता पदार्थानां परतन्त्राभिनिष्पत्त्यैवास्मिता । ते हि परशास्त्राभिमतसंवृत्यैवाभित्वेनाभ्युपगताः पराभिमतयुक्तिभिरेव तदनिष्टप्रसङ्गनेन खण्ड्यन्ते न परमार्थसन्त इति कृत्वा । एवमज कल्पितसंवृत्या, पर-परिकल्पितजन्मनिषेधेन तत्त्वोपदेशार्थमध्यारोपितव्यवहारेणैव न तु वस्तुवृत्तेन । एवं च परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धपक्षैवाजो यन्मादतः संवृत्यैव जायते तु सः इत्यक्षराजस्यं बोध्यम् । 'परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या' इति तु काचित्कोऽपपाठः । अथवा परतन्त्रः परवशः । अन्यापेक्ष, परशास्त्रसिद्धपदार्थापेक्ष एव, अभिनिष्पत्त्या जन्मना, यतोऽतः संवृत्या जायते तु सः इति कथंचिन्नेयः । संवृतिश्चात्राऽऽ-विद्यको व्यवहारः । मंत्रियते हि परमार्थोऽनयेति । तदेवं सर्वमना-कुलमिति ॥ ७४ ॥

परमार्थज्ञानफलम्

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्वयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

द्वैताभावज्ञानेन परमपुरुषार्थः —

यस्मादसन् परमार्थतो विषयस्तस्मात्, अभूताभिनिवेशोऽस्ति ।
अभूतेऽस्त्येव द्वैतेऽस्तीत्यभिनिवेशः केवलमाग्रहमात्रमस्ति । द्वयं तु तत्र
अद्वयात्मनि न विद्यते । यथा स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिषु । यथा हि तत्र
प्रतीयमानस्य द्वयस्य तत्त्वबोधेन बाध्यमानत्वमस्ति तथेहाप्यजाद्वयबोधेन
तस्य बाध्यमानत्वमस्त्येवेति । यस्मादेवं मिथ्याभिनिवेशमात्रं जन्मनः
कारणं तस्माद्द्वयाभावं कूटस्थविज्ञानमात्रं परमार्थं बुद्धैव यो निर्निमित्तो
निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो भवति स नैव जायते । जन्मनिमित्ताभावा-
दित्यर्थः । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' (बृ. ४-४-६) इति श्रुतेः ॥

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

मिथ्याभिनिवेशाभावे सति धर्माधर्माभावाज्जन्माभावः —

अभूताभिनिवेशाभावे कथं जन्माभाव इत्येतत् प्रपञ्चयन्नाह ।
वर्णाश्रमविहिता धर्मा आर्शाचरिर्जितैरनुष्ठीयमाना देवत्वादिप्राप्तिहेतव
उत्तमाः । केवलाश्च धर्मास्तथैव । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृत-
मश्नुते' (ई. ११), 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय
ततः शेषेण विविष्टदेशजातिकुलधर्मायुःश्रुतवृत्तविचनुसमेधसो जन्म
प्रतिपद्यन्ते' (गौ. घ. २-२-२९) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तिर्य-
गादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमा हेतवः ।

अधर्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था धर्मा मध्यमा हेतवः । धर्माधर्म-
व्यामिश्रणतारतम्येन स्वरूपतारतम्येन चोर्वाधोगतितारतम्यं कर्मफल-
तारतम्यं चावगन्तव्यं मन्वादिस्मृतिभ्यः । तानेतान् फलापेक्षयोत्तमाधम-
मध्यमानविद्यापरिकल्पितान् यदैकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्वकल्पना-
वर्जितं जानन्न लभते । यदा न पश्यति नोपलभते । यथा बालैर्दृश्य-
मानमेव गगने मलं विवेकी न पश्यति तद्वन् । यदैवं हेतुल पश्यति
तदा चित्तं न जायते । देशाद्याकारैरुत्तमाधममध्यमफलरूपेण चित्तो-
पाधिक आत्मा नोत्पद्यत इत्यर्थः । न हि केवलस्य चित्तस्य केवलस्यात्मनो
वा जन्मास्ति । अव्यक्तोपाधियोगस्य त्वात्मनो जन्मादिकमाकाशस्ये-
केत्युक्तमद्वैते । यदा हेतुल पश्यति तदा न जायत इति कथमेतदिति ?
तत्राह । हेत्वभावे फलं कुतः ? न ह्यमति हेतौ फलमुत्पद्यते ।
वीजाद्यभाव इव सम्यादि । 'वीजान्यन्नुपद्रवधानि न रोहन्ति यथा
पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सपद्यते पुनः ॥' (मो. ध.
२११-१७) इति स्मृतेः ॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

ज्ञानफलस्य नित्यैकस्वभावता --

धर्माधर्मादिहेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इत्युक्तमनन्तरश्लोके ।
सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशी ? किमुत्पत्तिरिदानीं वस्तुसती सती ज्ञानेन
विच्छेत्स्यत इति ? नेत्युच्यते । परमार्थदर्शनेनानिमित्तस्य निरस्त-
धर्माधर्माह्योत्पत्तिनिमित्तस्य चित्तस्य येयमनुत्पत्तिरुक्ता नोक्षाख्या सा
नाऽऽगन्तुकी किं तु सर्वदा सर्वावस्थासु समा निर्विशेषाऽद्वया च ।
न हि समस्याद्वयस्य मुक्तामुक्त्वविशेष उपपद्यते । विज्ञानात् पूर्वमप्य-
जातस्यैवानुत्पन्नस्यैव सर्वस्याद्वयस्य चित्तस्येयमनुत्पत्तिः स्वभावभूता

ज्ञानेन प्रकाश्यते । तद् द्वयं निमित्तभूतं जन्म च फलभूतं चित्तदृश्यं हि यस्मात्, तस्मादित्यर्थः । अत्र ज्ञानात् पूर्वमपि अजातस्यैव सर्वस्य सत-
श्चित्तस्यैवमनुत्पत्तिरिति कथम्? पूर्वं जनिमत्स्वभावकमेवेदं चित्तमसर्वं
चाऽऽसीत्, अत एव ज्ञानादूर्ध्वमियं तस्थानुत्पत्तिर्भोज्ञाख्या अभिनवा
संजाता इत्येव किं न स्यात्? — इत्याशङ्क्य चित्तस्याजाद्वयस्वभावत्वे
हेतुग्राह 'चित्तदृश्यं हि तद्यतः' इति । तच्छब्देनात्र विज्ञानात्पूर्वं प्रतीतं
जनिमत्त्वमसर्वत्वं च परामृश्यते 'अजातस्यैव सर्वस्य' इत्यवधारण-
व्यावर्त्यम् । तानर्थात् । तदुभयमपि चित्तदृश्यं हि यस्मात् तस्मात्
तदानीमप्यभूतमेव । 'चित्तदृश्यं न जायते' (४-२८), 'चित्तदृश्य-
मवस्तुकम्' (४-३३) इति च न्यायादिति भावः । तस्मादभूतामि-
निवेशमात्रकल्पितेन निमित्तभूतेन द्वयेन असर्वत्वं वा फलभूतेन जन्मना
जनिमत्स्वभावत्वं वा न शक्यदाह्यम् इति सम्यगेवोक्तम् अजातस्यैव सर्वस्य
सतश्चित्तस्यैवमनुत्पत्तिरिति । तस्माद्येयं पूर्वमप्यजातस्याद्वयस्य चित्तस्था-
नुत्पत्तिर्नाम, सा समाऽद्वया कूटस्थैकस्यभावैव सर्वदा । न पुनः सा कदा-
पि ज्ञाने सति भवति, कदाचिद्वा ज्ञानात् प्राङ् न भवतीति मन्तव्यम् ।
अन्यथा हि भूतस्यापोद्, अभूतस्योत्पादयितृ च ज्ञानमिति दृष्टविरुद्धमेव
कल्पितं स्यात् । अज्ञानमप्यदग्धं नास्ति ज्ञानं चानुत्पन्नं नास्ति नित्य-
सनाद्वयस्वभावत्वाच्चित्तस्येत्येव सम्यग्दर्शनमिति भावः ॥ ७७ ॥

बुद्ध्याऽनिमित्ततां सत्तां हेतुं पृथग्नामुवन् ।

वीतशोकं तथाऽक्लममभयं पदमश्रुते

॥ ७८ ॥

हेत्वभावः परमार्थयोधात् —

चित्तस्यन्दितमेवेदं सर्वम्, चित्तं च निर्विषयमद्वयस्यैवेति
यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्याभावादनिमित्ततां परमार्थरूपां
बुद्ध्या हेतुं च धर्माधर्मरूपं कारणं पृथग् देवादियोजिप्राप्तयेऽनामुवन्ननुभा-

ददानः । सति हि द्वये हेतुफलाभिनिवेशः फलार्थं च हेतुपादानम् । परमार्थदर्शनेन द्वयाभावे तु कुतो हेतुमुपादत्ते ? अतस्तदनुपाददानस्त्वक्त-
पुत्रवित्तलोकात्मकब्रह्मैषणः सन्नित्यर्थः । वीतशोकं तथाऽकामम् अभय-
मविद्यारहितं च पदमश्रुते । पुनर्न जायत इत्यर्थः । 'तत्र को मोहः कः
शोकः' (इ. ७), 'यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः,
(मु. ३-१-२), 'स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्म-
नस्तु इदं सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः' (मुं. ३-२-२), 'अभयं ह वै
ब्रह्म भवति य एवं वेद' (वृ. ४-४-२३) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ७८ ॥

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

वस्त्वभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥

धर्माद्युपादाने कारणमज्ञानमेव —

अथ बुद्धैव हेतुं नामोतीति कुत एतद्विद्यत आह । अभूताभि-
निवेशाद् हि यस्मात् तच्चिचं सदृशे प्रवर्तते । असति द्वये द्वयास्तित्व-
निश्चयोऽभूताभिनिवेशः । तस्माद्धि अविद्याव्यामोहरूपादभूताभिनिवेशा-
देव खलु सदृशे तदनुरूपे तच्चिचं प्रवर्तते । इदमस्तीदं प्राप्तव्यमनेन
हेतुपादानेनेति. इदमनेन हेतुपादानेन प्रहातव्यमिति वा । अतो वस्त्व-
भावं स बुद्धैव द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्धवान् स धर्माधर्मोपादान-
शीलः, तदैव तस्मादभूताभिनिवेशविषयान्निस्तङ्गं सत् तच्चिचं विनिवर्तते ।
न पुनर्हेतुपादानं करोतीत्यर्थः । वस्त्वभावं च बुद्धैवेति पाठो यद्यस्ति
तदा द्वयवस्त्वभिनिवेशाद्धि चिचं प्रवर्तते, ततस्तदभावबोधादेव प्रवृत्ति-
विषयाद्विनिवृत्तिरिति युक्तमिति व्याख्येयम् ॥

चित्तप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिरप्यभूताभिनिवेशो द्रष्टव्यः --

अत्र यद्यप्यभूताभिनिवेशाद्धेतोः प्रवर्तते तदभावबुद्धेश्च
हेतोर्निवर्तत इत्यक्षरार्थः, तथापि बाह्ये वस्तुन्यभूते भूतत्वाभिनिवेशवत्

तत्र शोभनाशोभनत्वमतिरिष्टानिष्टत्वभावना, तत्र स्वात्मनो रागद्वेष-
वत्त्वाभिमानस्तत्तत्प्राप्तिपरिहारार्थं संकल्पः प्रवृत्तिश्चेत्येतन् सर्वमप्यभूताभि-
निवेश एव । एवं वस्त्वभावबुद्ध्या शोभनाशोभनाध्यासादिप्रहाणपूर्वकं
निवृत्तिरित्यप्यभूताभिनिवेश एवेत्यवगन्तव्यम् । 'चित्तस्थानुत्पत्तिः समाऽ-
द्वया' (४-७८) इत्यनेनैकवाक्यतायै । एवं समनन्तरपूर्वोत्तरश्लोकयोरपि
यथायथमभिनिवेशमात्रत्वेन सर्वमनुसंधेयम् । कल्पितसंबृत्यैव हि 'अभयं
पदमधुते' (४-७७), 'निश्चला हि तदा स्थितिः' (४-८०)
इति चोच्यत इति ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

निःसङ्गचिन्तस्याजाद्वयात्मतैव --

तदेवं वस्त्वभावशोधान्निवृत्तस्य तत एव च तदभावदर्शनेन
विषयान्तरे तत्सदृशोऽप्रवृत्तस्य चित्तस्य तदा बोधकाले नित्योपरत-
स्वभावत्वेनावगतस्येत्यर्थः । चित्तस्य निश्चला हि सर्वविधचलनवर्जिता
नित्याचलस्वभावब्रह्मस्वरूपैव स्थितिर्भवति । यैषा ब्रह्मस्वरूपेण स्थिति-
श्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसधनलक्षणा स बुद्धानां परमार्थदर्शनामेव हि
यस्माद् विषयः । न तु मिथ्यावस्त्वभिनिवेशिनामप्रबुद्धानामित्यर्थः ।
तेषां हि यच्चित्तगोचरं सांबृतिकं सद्वितीयं तदवयववैषम्यं गच्छज्जायते
चलति विनश्यति च । इदं तु बुद्धानां विषयभूतं यस्मात् तस्मात्
प्रकृत्यैव निरवयवमिति न कैश्चिदवयवैः क्वचिद्रूपि स्फुटतीति तदेतत् साम्यं
परं निर्दिशेपमजमद्वयं च । यदुक्तम् 'अजाति समतां गतम्' (३-३८)
इति तृतीये । नत्र तन्मनोनिग्रहफलतया निर्दिष्टम्, अत्र तु द्वया-
भावदर्शनफलतयेत्येतावान् विशेषः । अत्र विषयः स हि बुद्धानामिति
न काचित्समाधिस्थितिर्वर्ण्यते तत्र बुद्धा एव प्रभवन्ति प्रवेष्टुं नान्ये

नार्थम् (३-३६) । इह तु द्वितीयवस्त्वभावमोधान्नियुक्तस्य या स्थितिर्गन्-
स्वरूपेण सा स्वयं प्रभाता भवति न, परापेक्षयेति ज्ञापनार्थमिति
विवेकः ॥

केनांचिदभिमतं पाठान्तरे श्लोकव्याख्या ---

अत्र केचिदाधुनिकाः कल्पयन्ति सौगतशास्त्रेऽतिप्रसिद्धो धर्मधातु-
शब्द एवायमत्र पृथ आचार्येण । लेखकैस्तु मतान्तरशास्त्रापरिचयादेवं
द्वे पाठान्तरे विकल्पिते स्यातामिति । सत्यमेवमपि स्याद्यदि कुत्रचिदपि
मूलकोशे पाठोऽयमुपलभ्येत । न तुपलभ्यते । अधाप्येषां कल्पना-
मसंभावितामपि संभावितामादाय द्रुमः । अत्रापि पाठे श्लोकतात्पर्यं
भाष्यकारोक्तमेवेति पर्यवसास्यतीति । कथम् ? 'सकृद्विभातो ह्येवैष
धर्मधातुः स्वभावतः' इति, एष धर्मधातुः परमात्मरूपं सर्वाधारभूतं
वस्तु । स च सकृद्विभातः प्रकृतित एव नित्यप्रकाश इति न चित्त-
समाधानादिलभ्यप्रज्ञामपेक्षते । कुत एतत् ? अद्भुतत्वात् । यथाह
दहराधिकरणे भगवान् भाष्यकारः 'एक एव परमेश्वरः कूटस्थान्त्यो
विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविबदनेकधा विभाज्यते नान्यो विज्ञान-
धातुरस्ति' (मू. भा. १-३-२९) इति । इहाप्युक्तम् 'तत्साम्यमज-
मद्वयम्' (४-८०) इति । चित्तनेत्ययोर्लक्षणाशून्यत्वानास्तित्वं चोक्त-
मेव । तस्माद्धर्मधातुरयमद्भुतत्वात् स्वभावतो नित्यप्रकाशत्वाच्च स्वयं-
प्रभातं भवति, न तु कदाचिदपि परप्रकाशमित्यर्थः ॥

अत्र धर्मः परमात्मा । 'अणुरेव धर्मः' (का. १-१-२१) इत्यादि-
प्रयोगदर्शनात् । तस्य धातुत्वं तु सर्वविकल्पानामात्मदत्त्वेन धारणात् ।
मूलभूतधातुवस्तुनीव स्वासाधारणस्वरूपधारणाच्च । अस्य धर्मधातोर्विद-
वाद्याहृतशून्यत्वं तु सर्वथा नाशङ्कनीयम् । तत्कस्मात् ? अर्थाननुगमात् ।
'तथता भूतकोटिश्चान्तिमित्तः (परमार्थकः) । धर्मधातुश्च पर्यायाः शून्य-

तायाः समासतः ॥ अनन्यथाऽविपर्यासस्तन्निरोधार्यगोचरैः । हेतुत्वाच्चार्य-
धर्माणा पर्यायार्थो यथाक्रमम् ॥' (म. वि. सू. १-१५, १६)^१ इति हि
तेषां प्रक्रिया । तत्राऽऽर्यधर्माणा सम्यग्दृष्ट्यादीनां सम्यग्विमुक्ति-
पर्यन्तानां हेतुत्वाद्धर्मधातुः शून्यतेति हि तेषामभिप्रायः । न त्विह
तादृशधर्माणा तद्देतोर्वा पूर्वप्रकृतत्वमस्ति । न च 'अजमनिद्रमस्वप्नम्'
इति विशेषणमर्हति शून्यता । जीवानां त्वनादिमायया सुप्तानां
संवृत्या चित्ततद्दृश्यलक्षणधर्माभिनिविष्टानामग्रहणान्यथाग्रहणरूपनिद्रास्वप्न-
भाजा चित्तस्याजाह्वयात्मताप्रबोधे सत्यनिद्रमस्वप्नं सकृद्विभातं परात्मरूप-
मात्मतया म्वयं प्रभातं भवतीत्युपपन्नं यथोक्तं विशेषणम् । तस्माद्यथा-
व्याख्यात एव श्लोकार्थं इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अजाद्वयस्वभावमेव तत्त्वं मिथ्याग्रहणावृत्तम्

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विप्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानमौ ॥ ८२ ॥

नित्यप्रकाशरूपस्यापि मिथ्याग्रहणमावरणम् —

एवमुच्यमानमपि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावं परमार्थतत्त्वं कस्मा-
ल्लौकिकैर्न गृह्यत इति ? उच्यते । यस्माद् यस्य कस्य च धर्मस्याभूत-
द्वयवस्तुनो ग्रहेण ग्रहणावेशेन । मिथ्याभिनिविष्टतयेत्यर्थः । न हि
मिथ्याग्रहणं वस्तुत एव ग्रहणं भवेत् । तदेवं यस्यकस्यचिदपि द्वैतवस्तुनो
ग्रहणाग्रहेणैव मुखमनायासेनासौ आत्मा भगवान् नित्यस्वतन्त्रोऽद्वयो
देवो नित्यनिरावरणज्ञानस्वरूपोऽप्यात्रियते । आच्छाद्यत इत्यर्थः ।

१. भेदेयनाद्यविरचितगभ्यान्तदिभागगूढमिदं श्लोकद्वयं धीषिषु-
शेखरभट्टाचार्यकृताया भागमशास्त्रवृत्तेरुद्धृतम् । अधिकं तु तत् एव (पृ. १७७)
भवगान्तं जिज्ञासुभिः ॥

नेघेनेवांशुमान् । द्रव्योपलब्धिमात्रनिमित्तं हि तत्र भगवत्स्यावरणं न
 यत्रान्तरं वस्तुत एवाऽऽच्छादकसामग्रीसंपादनमपेक्षते । दुःखं च
 विव्रियते प्रकटीक्रियते । नित्यप्रकटस्वरूप एव सन् मिथ्यावस्तुग्रहणामि-
 निवेशप्रतिबद्धप्रकाश इवेत्यर्थः । यथाऽऽनासक्तमनसः पुरुषस्य कण्ठ-
 चामीकरं प्रकाशमानमपि न प्रकाशते, तद्वत् । स्वयंप्रकाशमपि तत्त्वं,
 परावप्रवणबुद्धीनां परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात्, 'दुःखं विव्रियते सदा'
 इत्युक्तम् । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव शान्तुं
 शक्य इत्यर्थः । 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आध्यो यक्ता
 कुशलोऽस्य लब्धा' (का. १-२-७) इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्त्यस्तिनास्तीति नास्तिनास्तीति वा पुनः ।

चलस्थिरोभयाभायैरावृणोत्येव वालिभः ॥ ८३ ॥

परीक्षकाणां मिथ्याग्रहणप्रकाराः --

मिथ्याग्रहणमात्रेणाऽऽत्मतत्त्वमाग्रियत इत्युक्तम् । तत्र सूक्ष्मदर्शि-
 तया पण्डितत्वेन प्रसूयातानामपि परीक्षकाणां महा भगवतः परमात्मन
 आवरणभूता एव किमुत प्राकृतानां मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थ
 प्रदर्शयन्नाह अस्तीत्यादि । अस्तीति सत्तायुक्तमात्मानं कश्चिद्वादी प्रति-
 पद्यते । नास्तीत्यपरो वैनाशिकः क्षणिकनिश्चयवादी लोकान्तिकश्च ।
 'अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' (का. १-१-२०) इति श्रुतेः ।
 अस्तिनास्तीति स्यादस्ति स्यात्वास्तीति बद्धपरोऽर्धवैनाशिकः सदसदुभ-
 यात्मकतत्त्ववादी दिगम्बरः । नास्तिनास्तीत्यन्यन्तशून्यवादी अस्तित्व-
 नास्तित्वोभयरहितं निःस्वभावं निरुपाख्यं तत्त्वं प्रतिपद्यते । तत्रास्ति-
 भावश्चलः । घटाद्यनित्यवस्तुलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः । सदा
 निर्विशेषत्वात् । न हि नाम्नितायाः सविशेषतोऽपपद्यत । अस्तिनास्तीति
 तु चलस्थिरोभयरूपम् । नास्तिनास्तीति त्वद्यन्ताभावः । अस्तित्वादि-

सर्वप्रकारस्यापि निषेधान् । त एतेऽन्व्यादिभावाश्चलादिलक्षणा अभूताभि-
 निवेशमात्रेण प्रत्यन्तमितसर्वविशेषे भगवति भान्तीति सर्वोऽपि मद्-
 सदादिवादी भगवन्तमावृणोत्येव । आवृणं मन्वत एवंप्रथः । न हि
 स्वांशुभिर्व्यामेन नैरेव च दृष्टिगोचरीभूतेन मेघेन वस्तुत एवांशुमान्
 आश्रिते । मेघच्छन्नदृष्टिस्तु मूर्धोऽंशुमन्तं स्वदृष्ट्यनुग्राहकमपि तं मेघ-
 च्छन्नं निष्प्रभं च यथा मन्वते, एवमस्तीत्यादिग्रहप्रतिबद्धबुद्धिर्वाव-
 दूको भगवन्तं निन्द्यभास्वरचैतन्यम्बभावं स्वेन भामा सर्वव्यापकं सर्व-
 ग्रहावभासकं सर्वथा केनाप्यावरीतुमशक्यमपि सन्तं स्वमिथ्याग्रहेणावृतं
 कर्तुमीहते । अत उच्यते आवृणोत्येति । न चाथातस्थेन पश्यतीत्यर्थः ।
 अतोऽयं वालिशोऽविवेकी । यद्यपि पण्डितमात्मानं मन्वते तथैव परि-
 गृहीतश्च कैश्चित्द्विनैथैः, तथापि वालिग एव परमार्थनत्त्वानवबोधात् ।
 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्वमानाः' (सुं.
 १-२-८) इत्यादिश्रुते ॥

श्रौतास्तित्वोपदेशस्तु कल्पितसंगृह्या --

ननु श्रुत्याप्पत्तिभावोऽभ्युपगत 'अस्तीत्येवोपलब्धव्य.' (का.
 २-३-१३) इत्यवधारयन्त्या । तत्कथमस्तीति वादिनो वालिशत्वमिति ?
 नैष दोषः । अतश्चिष्टवान् । न ह्यस्तिभावनिष्ठेयं श्रुति । निर्दिशेप-
 तत्त्वाधिगगावतारोपायत्वेन त्वस्तिन्वमुपदिशति । कार्यस्य जगत सद्बुद्ध्यनु-
 गतत्वात्, कार्यप्रविलापनस्याहन्तिवनिष्ठत्वाद्दिपदप्रविलापनेन प्रविलाप्य-
 मानाया बुद्धेः सम्प्रत्ययगर्भतैरेव विलपाच्च सत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिभि-
 रस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यसद्वाद्ब्यावृत्त्यर्थमवधारयति, न त्वस्तिभाव एव
 परमार्थ इति । यदा तु निरुपाधिकमेव तत्त्वं निर्दिदिशति तदा नेति
 नेतीति सर्वविशेषनिराकरणेनैवोपदिशति । अत एवोदाहृतश्रुतिरप्याह
 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यन्तत्त्वभावेन चोभवोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्व-
 भावः प्रसीदति' (का. २-३-१३) इति । अतो न विरोधः । तस्मा-

त्साधूक्तमस्तीत्येव दुराग्रहाविष्टो वादी वालिश एवेति । तदेवं परीक्षकाणामपीदृशी मिथ्यादृष्टिः किमु वक्तव्यं स्वभावमूढानां बहिर्मुखानां जनानामित्यभिप्रायः ॥

लोकसंवृत्यपेक्षयैवास्तित्वादीन्यात्मतत्त्वावरणानि —

इदमत्र रहस्यम् । संवृतिर्द्विविधा । लोकसंवृतिः कल्पितसंवृति-
श्चेति । तत्र लोकसंवृतिर्मिथ्याबुद्धिपूर्वकेति तथा यत्र यत्रास्तित्वादिक-
मात्मनि सत्यमेवेति मन्यते तत्र तत्र भगवत्यावरणं क्रियते ।
कल्पितसंवृतिस्तु पण्डितैस्तत्त्वबोधनार्थमध्यारोपापवादन्यायमनुमृत्य स्वीकृता
नावरणाय भवति । सत्यत्वबुद्ध्यकल्पितसंख्यवहारमात्रत्वात् । तदत्र श्रुतौ
'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इति तत्त्वभावे जिज्ञासुबुद्ध्यवतारार्थं कल्पितसंवृत्यैव
संख्यवहारो न त्वस्तित्व एव स्थिरीकारार्थः । 'नैव वाचा न मनसा'
(का. २-३-१२) इत्युपक्रमत्राधप्रसङ्गात् । 'अन्यत्र घर्मादन्यत्राधर्मात्'
(का. १-२-१४), 'अशब्दमस्पर्शम्' (का. १-३-१५) इति च
सर्वावरणप्रतिषेधाच्च नायं भगवत्यावरणावह इति न दोषः । एवं
यत्राऽऽत्मन्येव सर्वमपि कल्पितमित्यभिप्रायेण भगवतः सर्वात्मत्वप्रदर्शनं
विवक्षितम् तत्र नास्तिशब्देनापि संख्यवहारो न दोषाय भवतीति बोध्यम् ।
कल्पितसंवृतिमात्रत्वात् । तद्यथा विष्णुपुराणे 'ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि
विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरियो दिशश्च । नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ष' (वि. पु. २-१२-३८) इति । अतो
लोकसंवृत्यपेक्षयैवेदं वचनमाचार्यस्य 'अस्तिनास्तीत्यादिभिर्भगवन्तमावृणो-
त्येव वालिशः' इतीति सिद्धम् ॥ ८३ ॥

आत्मतत्त्वज्ञानी सर्वज्ञः कृतकृत्यश्च

कोट्यधतस एतास्तु ग्रहैर्यासां सदाऽऽवृतः ।

भगवानामिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक्

॥ ८४ ॥

अस्त्यादिचतुष्कोटिवर्जितः परमात्मा ---

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधोदादवालिशः पण्डितो भवतीति ? आह । एता उक्ताश्चतस्रः कोश्व्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ताः अग्निनास्तीत्याद्याश्चल्यादिभावग्रस्ताः । यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैर्मिथ्योपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदा आवृत आच्छादित अतत्त्वदृष्ट्या । तद्व्यावरणं तेषामेव प्रावादुकानां तत्तदनुयायिनां च न तु सर्वेषां वादिनाम् । उक्तं हि वैतथ्ये 'यं भावं दर्शयेद्यस्तु तं भावं स तु पश्यति' (२-२९) इति । न च वस्तुस्पर्शं तदावरणम् । यत्कारणं यासां ग्रहैर्यः सदाऽऽवृत इव भवति स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादिकोटिभिश्चतसृभिरप्यसृष्टः । अस्त्यादिसर्वविकल्पनावर्जित इत्येतत् । 'स एष नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते' (वृ. ३-९-२६) इत्यादिश्रुतेः ॥

प्रत्यस्तमितसर्वविशेष एवाऽऽत्मा मुख्यतो भगवान् ---

ननु 'ज्ञानशक्तिवैश्वर्यधीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥' (वि. पु. ६-५-७९) इत्यादिभिः श्लोकैर्हेय-गुणैर्विनाभूतः सकलकल्याणगुणात्मक एव परमेश्वरो भगवच्छब्देन परिभाषितः पराशरादिभिः । तत्कथमत्रास्तिनास्त्यादिसर्वविशेषवर्जितमपि परमार्थतत्त्वं तच्छब्दशब्दत्वेन निर्दिशत्याचार्य इति ? नैप दोषः । सापेक्षत्वादुपचारात् । ज्ञानाद्यात्मभूत एव हि भगवान् सर्वशब्दप्रत्ययागोचरोऽपि सकलज्ञानाद्यत्वादिविशिष्टसंसारिजीवापेक्षया ज्ञानादिकल्याणगुणवानिति संबन्धवह्नियते गौण्यं वृत्त्या । न तु वास्तविक एव गुणगुणिभेदोऽस्त्वत्र । तथा चोक्तं पराशरेण 'अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्युपचारतः ॥' (वि. पु. ६-५-७१) इति । त्वदुदाहृतश्लोकेऽपि गुणगुणिभेदनिराकरणेन ज्ञानादीन्मेव भगवच्छब्दवाच्यानीत्युच्यते । 'विना हेयैर्गुणादिभिः' इति

चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वाद्देवैर्गुणक्रियादिभिः संबन्धेन विनैव तानि ज्ञाना-
दीनि परमात्मनः स्वरूपभूतानि भगवच्छब्दशब्दितानीति वदताप्येतदेव
खलु पुष्टीक्रियते । सर्वात्मकत्वाच्च । सर्वात्मको ह्यसौ निर्विशेषो
भगवान्, न ततोऽन्यत्सगुणब्रह्मण्यदवाच्यमप्यस्ति वस्तुतः । कल्पिनसंवृत्या
तूच्यते स एव सर्वगुणात्मकः स्वेच्छयैव सर्वदेहधारी च भवतीति । तदेव
चाविद्याकृतनामरूपविशेषेण केनचिद्विशिष्टं रूपमुपासनायोपदिश्यते श्रुति-
स्मृतिषु मन्दमध्यमाधिकार्यनुग्रहार्थमित्यन्यदेतत् । अत एवाह पराशरोऽपि
'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः । इच्छागृहीतामि-
मतोरुदेहः संमाधिताशेषजगद्धितो यः ॥' (वि. पु. ६-६-८४) इति ।
अतः सर्वमनघयम् ॥

निर्विशेषात्मदर्शी सर्वज्ञः --

य ईदृशो भगवान् येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तोपदिष्ट
औपनिषदः पुरुषः । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (वृ. ३-९-२६)
इति श्रुतेः । स सर्वदृक् सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः । अजाद्वयात्मा
हि सर्वम् । तेन तद्दर्शी सर्वदृगिति युज्यत इति भावः ॥ ८४ ॥

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्वां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥

ब्रह्मज्ञानी कृतकृत्यः --

एतां कृत्वां । सर्वविषयत्वात् । न तु कपिलबुद्धादिवदनात्ममात्र-
ज्ञत्वादकृत्वामिति भावः । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति' (मुं. १-१-३) इति परमात्मविज्ञानेनैव सर्वज्ञत्वातिश्रवणात् ।
तदेवं कृत्वां सर्वज्ञतां प्राप्य । अत एवाद्द्वयं ब्राह्मण्यं पदं प्राप्य । 'य
एतदक्षरं गार्गिं विदित्वाऽस्माहोकात् प्रैति स ब्राह्मणः' (वृ. ३-८-०)
इत्यात्मविज्ञानेन मिथ्याग्रहविषयं संसारलोकमतीतस्यैव ब्राह्मण्याव-

धारणान् । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' (वृ. ४-४-२३) इति च
 नेतिनेत्यादिलक्षणब्रह्मविद् एव ह्यनिवृद्धिरहितनित्यमहिमत्वेन मुख्य-
 ब्राह्मण्यविज्ञापनाच्च । कीदृशं च पदम् ? अनापन्नादिमध्यान्तम् । आदि-
 मध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिज्या अनापन्ना अप्राप्ताः, न विद्यन्ते, यस्याद्वयस्य
 पदस्य तदनापन्नादिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदं स्वरूपभूतम् । तदेव प्राप्य
 लब्ध्वाऽन. परम् आत्मलाभादूर्ध्वं किमितीहते चेष्टते ? नैव चेष्टते
 निष्प्रयोजनत्वादिन्यर्थः । 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।
 किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्वरेन् ॥' (वृ. ४-४-१२) इति
 श्रुतेः । 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' (आ. सू. १-८-२२-१), 'नैव
 तस्य कृतेनार्थः' (गी. ३-१८) इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥ ८५ ॥

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वान्शमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

शमादीनामपि विदुषोऽकर्तव्यता —

ननु 'तस्मादेवंविच्छान्तो ज्ञान उपरतस्तिष्ठुश्श्रद्धाविचो भूत्वाऽऽ-
 त्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्' (वृ. मा. ४-२-२८) इति श्रुत्यवगतस्य
 शमादेः 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा' (गी. १३-११) इति
 स्मृत्यवगतस्य चामानित्वादेरवश्यकर्तव्यत्वात्तदर्थमीहा स्वाद्विदुषोऽपि ।
 अन्यथा यश्चेष्टेष्टापत्तिरिति चेत् । नैवम् । यतो विप्राणां ब्रह्मज्ञानं
 ब्रह्मविदा विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकम् । यदेतदात्मस्वरूपेणाव-
 स्थानम् । एष हि विनयः । शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक
 उच्यते । दमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वान् स्वभावत एव चोपशान्त-
 रूपत्वाद् ब्रह्मणः । न ह्यज्ञस्येवेन्द्रियाणि विषयेषु रागद्वेषयुक्तान्यद्वयब्रह्म-
 विदो मनः प्रसभं हरन्ति येन तज्ज्ञयार्थं प्रयत्नोऽपेक्ष्यः स्यात् । ब्रह्मविद्धि
 ब्रह्मैव नरति । स्वभावत एव चोपशान्तरूपत्वाद् ब्रह्मणः कुतः शमदमादि-

संपादने यत्तः काङ्क्षितव्यः स्यादिति । एवं यथोक्तमद्वयं स्वभावोपशान्तं
 ब्रह्म विद्वान् शममुपयान्ति स्वामाविकीं ब्रह्मस्वरूपमेव व्रजेत् । ब्रह्म-
 स्वरूपेणैवावतिष्ठत इत्यर्थः । 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः
 समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति' (बृ.
 ४-२-३) इति श्रुतेः । न च यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गोऽस्ति विदुषः ।
 अनात्मन्नात्माभिमानस्य प्रवर्तकहेतोरभावात् । 'आत्मन्येवाऽऽत्मानं
 पश्येत्' इति माध्वन्दिनश्रुतिरपि ब्रह्मवित्स्वभावप्रतिपादनपरतयैव
 व्याख्येया । विदुषोऽनियोज्यब्रह्मरूपेणैवावस्थानात् । योऽपि 'शमदमा-
 द्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेः' (ब्र. सू. ३-४-२८) इति विश्वस्युपगमः
 सूत्रकारस्य, सोऽपि मुमुक्षुणां ब्रह्मविद्यार्थिनां विद्वद्ब्रह्मभूतान्येव सन्ति
 शमदमादीनि साधनानि भवन्तीति ज्ञापनार्थं एव न तु विदुषोऽपि
 कर्तव्यताशेषसद्भावज्ञापनार्थः । सर्वत्र ब्रह्मात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि
 यानि तान्येव साधनानि विधीयन्ते मुमुक्षुणाम् । यन्नसाध्यत्वात् ।
 अतस्तस्मादिति प्रकृतविद्याप्रशंसापरिग्रहमाश्रित्य पक्षे विधिकल्पनं न
 विरुध्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥ ८६ ॥

स्वप्रक्रिया संक्षेपतः

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

अवस्तवन्नुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं हेयं च विज्ञेयं सदा शुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

ग्रन्थसंबन्धः --

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात् संसारकारणानि रागद्वेषादिदोषात्पदानि
 प्रावादुक्तानां दर्शनानीत्यतो मिथ्यादर्शनानि तानीति तद्युक्तिभिरेव

दर्शयित्वा चतुष्कोटिवर्जितत्वाद् रागादिदोषानास्पदं शिवं स्वभावशान्त-
मजाद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमिति प्रतिपादनेन यदादौ प्रतिज्ञातम्
'अविवादोऽविरुद्धश्च' (४-२) इति तदुपसह्यतम् । अथेदानीं स्वप्र-
क्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः । स्वप्रक्रिया च जागरिताथवस्याविमर्शनरूपा ।
तद्वारम्भप्रयोजनं चात्र युक्तिसिद्धं यदेतदजाद्वयं तत्त्वम्, तद्वेदान्त-
प्रमाणगम्यं सार्धत्रिकानुभवारूढं न तार्किककल्पितप्रधानपरमाण्वादिबत्पुरुष-
मत्यभ्युहमात्रसिद्धमिति प्रदर्शनम्, युक्तिप्रधानस्याप्यस्य प्रकरणस्यागम-
प्रकरणेन श्रुत्युपदेशविवरणप्रधानेनैकवाक्यताप्रदर्शनं च सर्वशाम्भार्योप-
सहारार्थमित्यवधेयम् ॥

परमार्थनिर्धारणोपायत्वेन लौकिकाद्युपन्यासः --

सवस्तु । सवृत्तिसत्ता वस्तुना ग्राह्येण सह वर्तत इति । तथा
सोपलम्भ च उपलम्भ उपलब्धिर्ग्रहणम् । तेन सह वर्तत इति सोप-
लम्भं च । यदेवंरूपं द्वयं शास्त्रं शिष्यः शास्त्रेत्येवमादिसर्वाविद्या-
व्यवहारास्पदं द्वैतं ग्राह्यग्राहकलक्षणं तल्लौकिकम् लोकादनुपेतम् ।
जागरितमित्येतन् । एवंलक्षणं जागरितमित्यते वेदान्तेषु । न तु
परमार्थत एव सवस्तु जागरितम् । उक्तं हि 'योऽस्मि कल्पितसंवृत्या
परमार्थेन नास्वर्सा' (४-७२) इति । अवस्तु । सवृत्तेरप्यभावात् ।
सोपलम्भं च । असत्यपि वस्तुनि वस्तुबदुपलम्भनमुपलम्भ । तेन सह
वर्तत इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं वासनामात्रं जागरितात् स्थूलात्
सर्वप्राणिमाधारणात् प्रविविक्तमिति शुद्धं लौकिकमित्यते स्वप्न इत्यर्थः ।
अत्र जागरितस्य स्थूलत्व सर्वमाधारणत्व च, स्वप्नस्य तु तदपेक्षया
प्रविविक्तत्वं केवलत्व स्वप्नदृशकदृश्यत्व चेत्येतन् सर्वं जागरितप्रधान-
संवृत्येति न प्रमत्तञ्चम् । सवृत्तिसिद्धसर्वैवावस्थात्रयस्य परमार्थदर्शनीयाव-
त्वेनाशोचनात् ॥

अथ सुपुतस्वरूपं वर्णयते । अवस्त्वनुपलम्भं च ग्राह्यग्राहकोभय-
चरितम् । अत एव लोकोत्तरं लोकार्तातमुच्यते । ग्राह्यग्राहकविषयो
हि लोकः । लोक्यत इति लोकयतीति च लोकः । तदभावाद्दोकोत्तरं
सर्वप्रपञ्चप्रवृत्तिबीजम् । सुपुतमित्येत् ॥

लौकिकादिशब्दैः स्यान्नापि ग्राह्यः—

अत्र लौकिकादिशब्दा न केवलजागृतादिस्थानमात्रवाचकाः ।
किं तु स्थानस्थान्युभयनिर्देशार्था इति मन्तव्यम् । 'ग्रामं च न प्रविशेत्'
(गौ. घ. १-४-३२) इति निवासनिवास्त्युभयविवक्षया प्रयुक्तग्राम-
शब्दवत् । स्यान्नित आत्मनः परमार्थस्वरूपनिर्धारणोपायत्वेन हि
लौकिकाद्युपन्यास इति । अत आह इति स्मृतमिति । एवं स्मृतं सोपपन्नं
परमार्थतत्त्वमित्यर्थः । कथम् ? ज्ञानं लौकिकं शुद्धलौकिकं लोकोत्तरं
च येन ज्ञानेन करणनिरपेक्षेण साक्षादनुभवरूपेण निर्विकल्पकेन ज्ञायते
तज्ज्ञानम् । ज्ञेयम् एतान्येव त्रीणि लौकिकादीनि । एतद्व्यतिरेकेण
ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वस्य हि सार्धदैविकस्य प्रपञ्चस्य लौकिकान्तर्गतत्व-
मुक्तमागमे । तथा च सांख्यादिसर्वप्रावादुक्तकल्पितवस्तुनोऽप्यत्रैवावस्वात्रये
कल्प्यमानत्वादेतद्व्यतिरेकेणानुपपत्तेरतदेव ज्ञेयम् । एतस्मिन् ज्ञाते सर्वस्यापि
तत्त्वं ज्ञातं भवेदिति । विज्ञेयमस्दैव लौकिकादित्रयस्य परीक्षणेन निचार्यं
परमार्थसत्यम् । तुर्यारूपमद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । तदेतल्लौकिकादि-
विज्ञेयान्तमुपायोपेयभूतं सदा सर्वदा बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मचिद्भिः
प्रकर्तितम् ॥

अत्र लौकिकादिशब्दा न योगाचारसंमतज्ञानपराः—

अत्र योगाचारगोष्ठीदृष्टा लौकिकादिज्ञानत्रयपरिभाषा नाकाङ्क्षया ।
ते हि लौकिकशुद्धलौकिकल्लोकोत्तरभेदेन त्रिविधं ज्ञानमिच्छन्ति । तत्र
लौकिकं सर्वलोकसाधारणं ग्राह्यग्राहकविषयम् । शुद्धलौकिकं तु पर-

तन्त्रस्वभावविषयम् । लोकोत्तरं पुनर्ग्राहकचित्ताभावे धारार्थानुपलम्भे च सति निर्विकल्पम् । लोकादुचीर्णं हि तदिति वर्णयन्ति । तत्र हि विश्वि-
मात्रप्रविष्टयोगिनः फलसंपत्तिरुद्गाविता^१ । अत्र पुनस्तुरीयविज्ञेयप्रतिपत्त्यु-
पायत्वेन लौकिकाद्यवस्थात्रयन्तं ज्ञेयं तज्ज्ञानं च प्रतिषिपादधिपितमित्य-
न्यदेव प्रस्थानम् । 'द्रव्यं लौकिकमिष्यते', इत्यादिज्ञेयस्वरूपोपन्यासात् ।
'ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयम्' इत्यवस्थातज्ज्ञानोपायव्यतिरेकेण विज्ञेयस्य विस्पष्ट-
मुपस्थापनात् । 'स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७) इति हि तुरीयस्य
विज्ञेयत्वमवगतं श्रुत्या । नटेयेह प्रत्यभिज्ञाप्यते विज्ञेयमिति । न च
योगाचारैर्ग्राहकचित्तादन्वद्विज्ञेयमुग्रीक्रियते । सङ्केतविद्युक्तमेव तु चित्त-
मालयविज्ञानापरमर्दाय निर्विकल्पकेनाद्वयज्ञानेनानामवधुवरूपतामापद्यत
इति हि तेषां मतमिति ॥

ननु जागरितादिस्थानत्रयं वेदान्तविद्धिः प्राक्तनैर्लौकिकादिशब्दै-
र्न्यपदिष्टं न क्वचिद्दृष्टचरम् । लौकिकादिपरिभाषा तु बौद्धग्रन्थेषु प्रचुरा ।
तत्र किमित्येवमाचार्योऽश्रुतसज्ञाकरणेन श्रुतं व्यामोहयतीति' अत्रोच्यते ।
लौकिकादिशब्दास्तावद् यौगिकत्वाद् यत्रकुत्रचिदपि लोकसाधारणत्वादि-
योगात् प्रयोक्तुं शक्यन्ते । न च ते क्वचिद् रुद्धाः । या तु योगाचाराणां
रूढि सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न मार्भत्रिकी भवितुमर्हति
सत्यामप्यन्यथोपपत्तौ । न चात्र ज्ञानविभागः प्रस्तुतः प्रपञ्चितपूर्वो वा ।
श्लोकोर्जानज्ञेयाभ्यामुपायभूताभ्यां विज्ञेयनिर्धारणं तु प्रत्यभिज्ञायते । न
चाकस्माद् योगाचारप्रक्रियाया अत्र प्रवेशावसरं पश्यामः । आद्यप्रकरण-
गतावस्थात्रयोपायगम्यतुरीयज्ञापनेनोपक्रान्तेनास्त्रोपसंहारस्यैकवाक्यत्वे स-
भवत्यप्रकृतप्रक्रियान्तगनयनम्वान्याग्रन्थात् । न च लोकादुचीर्णोऽवस्था-
वाचकत्वेनात्यन्तमपरिचितो वैदिकानाम् 'स समान सन्नुभौ लोकावनु-

संचरति' (वृ. ४-३-७) इत्यवस्थाद्वयदृष्टान्तादानदर्शनात् । 'एषोऽस्य परमो लोकः' (वृ. ४-३-३२) इति सुषुप्तेः परमलोकस्त्वेन परामर्शदर्शनाच्च । न च लौकिकादिशब्दानां जानरितादिषु प्रवृत्तिनिमित्ताभावः । जागरितादिषु सर्वलोकसाधारणत्वत्वग्रहोक्तसंवेद्यत्वसर्वलौकिकव्यवहारोत्तीर्णत्वानां सार्वत्रिकानुभवसिद्धत्वात् । प्रत्युत परपक्षे परतन्त्रपरिनिष्पन्नयोः शुद्धलौकिकलोकोत्तरज्ञानगोचरत्वस्य वैयक्तिकानुभवमात्रसिद्धतया विवादपदारूढत्वोपपत्तेर्लौकिकादिशब्दास्तात्र न तथाऽऽस्त्येनान्वर्था यथाऽऽस्त्यक्षे इति सूत्रप्रतिमुमाचार्यस्यायं लौकिकादिशब्दानां स्थानत्रयपरत्वेन प्रयोगः सामिप्राय ट्यनवद्यम् । यः पुनः सदा बुद्धैः प्रकीर्तितमिति बुद्धशब्दप्रयोगः स तु त एव परमार्थबुद्ध्या ये यथोक्तज्ञानश्रेयविश्रेयविभागजाः, न तु ये दोगादिना लोकोत्तरप्रज्ञत्वमात्मनि संभावयन्तीत्यभिप्रायकः । 'एतद्वै जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । आत्मज्ञानं शमश्चैव परांसं तत्परायणम् ॥ एतद्बुद्धा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ॥' (मो.प. २४९-१०, ११) इति स्मृतेः, इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ८७-८८ ॥

स्थानत्रयविज्ञानात् सर्वज्ञता

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधिपः ॥ ८९ ॥

ज्ञानादित्रयविवरणम् —

लौकिकाद्युपायेन तुर्यविज्ञाने जाते किं स्यादिति ? उच्यते । ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे क्रमेण विदिते सर्वज्ञता भवतीति संबन्धः ॥

ज्ञानमत्र मनोवृत्तिरूपमिति केचित् । तत्र । लौकिकादिविषयत्वात् । लौकिकं हि तावद्वाद्यप्राहकलक्षणम् । अतस्तज्ज्ञानं न तद्वैकदेश-

ग्राहकमनोरूपं भवेत् । तथा हि । बाह्येन्द्रियरूपं ग्राहकं शब्दादिबाह्य-
ग्राह्यविषयकम्, आन्तरमुखदुःखादिविषयकं त्वान्तरं मनोरूपमिति स्थिते
सर्वबाह्याध्यात्मिकग्राह्यग्राहकसमुदायलक्षणस्य लौकिकस्य ग्राहकं न तदेक-
देशभूतं मन इति शक्यं कल्पयितुम् । इन्द्रियमनोव्यतिरेकेण तु लौकिक-
स्थानमात्रग्राहकं साक्षादनुभवरूपं निर्विकल्पकं ज्ञानमपि विद्यत इति
सर्वेषां नः स्वमवेद्यमेतत् । एवं शुद्धलौकिकलोकोत्तरग्राहकमप्येतादृशानु-
भवरूपमेव ज्ञानम् । तच्च ज्ञानं यद्यपि न मनोवृत्तिवत्सविशेषम्, तथापि
ज्ञेयोपाधिर्त्रैविध्येन तस्यापि त्रैविध्यमुपचर्यते 'ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये' इति
त्रिविधशब्दस्य मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयित्वं स्वीकृत्य । 'क्रमेण विदिते'
इति वेदनं तु मनोवृत्तिरूपमेव ज्ञानज्ञेयोभयविषयकमित्यवगन्तव्यम् ।
'क्रमेण' इति विशेषणान् ॥

वेदने क्रमः--

अथात्र कोऽयं क्रम इति ? उच्यते । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् ।
तस्य समष्ट्युपाधिमान् वैश्वानर इति ज्ञान लौकिकवेदनम् । तदभावेन
पश्चाच्छुद्धं लौकिकम् । लौकिकशुद्धलौकिकश्रोत्रेण्योक्तयुक्त्या सर्वममता-
ज्ञानेन लौकिकस्याभावः स्यात् । ततोभयोरपि स्थानयोः सममेव वैतथ्य-
मित्यध्यवसायस्तदुपहितस्य तैजसत्वनिश्चयश्च शुद्धलौकिकवेदनम् । तत-
स्तदभावेन लोकोत्तरम् । शुद्धलौकिकस्य मिथ्यात्वे हि निश्चिते तस्य लोको-
त्तरेण तुल्यत्वमेव भवति । द्वितीयप्रतीत्यप्रतीत्यो गन्तव्यकिञ्चित्करत्वात् ।
लोकोत्तरे च लोकेस्वरूपव्यभिचारोऽपि भवतीति तदभावो निश्चितः ।
लोकोत्तरस्य तु स्थाननाममात्रमवशिष्यते । स्थानिभूतात्मव्यतिरेकेण पष्टे-
न्द्रियविषयकल्पनवाच्यम् । इदमेव हि लोकोत्तरत्वं नाम यच्चत्र लोकः
सर्वः तान् इति । लौकिकादिप्रपञ्चभावास्तु तस्मिन् कल्पना-
मात्रं यथा लौकिकशुद्धलौकिकमित्यर्थं कार्यकारणत्वं च
सांस्कृतिकं तैजसत्वं न घटनां प्राद्य । तदेवं लौकिका-

दीनामभावेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् प्रविलय एव तत्तत्स्थानवेदनं नान्यत् । स्थानिनस्तु नाभावः कुत्रापि शक्यशङ्को भवति । एतन्मि लौकिकादि-स्थानानामितरेतरव्यभिचारे तस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याव्यभिचारात् । इत्थं च तस्मिन् सर्वस्थानधर्मासंस्पर्शे निश्चिते सति स्थानित्वमपि नास्तीत्यव-गम्यते ॥

तदेवं स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽज्ञेऽभये कार्यकारण-भावशून्य आत्मन्यागमादिप्रकरणत्रयोक्तनीत्या विदिते स्वयमेवाऽऽत्म-स्वरूपमेवावशिष्यते ॥

लौकिकादिवेदिनः स्वयंसर्वज्ञता --

तदेतत्तुर्थज्ञानं स्तौति । स्वयं सर्वज्ञता । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञस्तुर्थ आत्मा । तद्भावो हि सर्वज्ञता । इहास्मिँल्लोके न शरीरपातोत्पंभवत्यस्य महाभियो महाबुद्धेः । महाबुद्धिर्लक्ष्यम् । लौकिकादिविलयनेन सर्वलोकातिशयात्मवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः । सा च सर्वज्ञता ज्ञेये विदिते भवतीत्युक्तत्वाज्ज्ञानोत्तरकाळपरिच्छिन्नेत्याशङ्क्येत । तत्परि-हारार्थमाह । सर्वत्र सर्वदा कृत्स्थनित्यैव भवतीति । सकृद्विदिते स्वरूपे तादृगज्ञानस्यात्मस्वरूपादनन्यस्य व्यभिचारागावादित्यर्थः । न ह्येतादृशपरमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तः, भूमिकादिभेदेन तारतम्यं वा यथाऽन्येषां प्रावादुकानां योगसिद्ध्याद्विज्ञानवताम् । 'ब्रह्मज्ञेयमजं नित्य-मजेनाजं विबुध्यते' (३-३३) इति ह्युक्तम् ॥ ८९ ॥

ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

दीनामभावेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् प्रविलय एव तत्तत्स्थानवेदनं नान्यत् । स्थानिनस्तु नाभावः कुत्रापि शक्यशब्दो भवति । सत्यपि लौकिकादि-स्थानानामितरेतरव्यभिचारे तस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याव्यभिचारात् । इत्थं च तस्मिन् सर्वस्थानधर्मासंस्पर्शे निश्चिते सति स्थानित्वमपि नास्तीत्यव-गम्यते ॥

तदेवं स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽजेऽभये कार्यकारण-भावशून्य आत्मन्यागमादिप्रकरणत्रयोक्तनीत्या विदिते स्वयमेवाऽऽत्म-स्वरूपमेवावशिष्यते ॥

लौकिकादिवेदिनः स्वयंसर्वज्ञता ---

तदेतत्तुर्व्यज्ञानं स्तौति । स्वयं सर्वज्ञता । सर्वश्वासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञस्तुर्य आत्मा । तद्भावो हि सर्वज्ञता । इहासिंल्लोके न शरीरपातोत्तरं भवत्यस्य महाधियो महाबुद्धेः । महाबुद्धिर्ह्ययम् । लौकिकादिविलयनेन सर्वलोकातिशयात्मवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः । सा च सर्वज्ञता ज्ञेये विदिते भवतीत्युक्तत्वाज्ज्ञानोत्तरकालपरिच्छिन्नत्वाशङ्कयेत । तत्परि-हारार्थमाह । सर्वत्र सर्वदा कूटस्थनित्यैव भवतीति । सकृद्विदिते स्वरूपे तादृशज्ञानस्यात्मस्वरूपादनन्यस्य व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न खेतादृशपरमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तः, भूमिकादिभेदेन तारतम्यं वा यथाऽन्येषां प्रावादुकानां योगसिद्ध्यादिजज्ञानवताम् । 'ब्रह्मज्ञेयमजं नित्य-मजेनाजं विबुध्यते' (३-३३) इति ह्युक्तम् ॥ ८९ ॥

ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

ज्ञानाङ्गोपदेशः --

‘त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते’ (४-८९) इति लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशान् परमार्थान्निश्चयत्वात् माम्बुदित्याह । हेयज्ञेयाप्यपाकानि । हेयानि लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वा सर्पवत् प्रविलयनेन हातव्यार्नात्यर्थः । ‘क्रमेण विदिते’ इत्यत्रापि न निर्भरः । तत्र तत्रैव स्थाने चिद्व्याप्तत्वेन चिदाभासत्वेन च चिद्रूपात्मनोऽव्यतिरिक्तमिदं स्थानमिति निश्चयेनापि सूक्ष्मदृशां तत्तद्धानेन तुरीयतत्त्वनिर्धारणसंभवात् । वैश्वानरस्य हि जागरितोपठितस्य जागारनप्रविलयेन तुरीयत्वावगमे सति स्थानान्तरकल्पनानुपपत्तेरन्तदभावनिर्धारणार्थं न यत्नान्तरमपेक्ष्यते । तथापि मन्दमध्यमधियामनुग्रहार्थं यथाप्रसिद्धक्रमेणैव स्थानप्रविलयः श्रुत्योपदिश्यत इति बोध्यम् । ज्ञेयमिह श्लोके चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वं तुरीयं विवक्षितम् । ‘एतज्ज्ञेयं निन्दमेवाऽऽत्मसस्थम्’ (श्वे. १-१२) इति श्रुतेः । आप्यान्यासव्यानि त्यक्तवाह्यैपणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यबाल्यमौगाख्यानि माधनानि । ‘तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः’ (वृ. ३-५-१) इति श्रुतेः । तत्र पाण्डित्यमाचार्यागमाभ्यामात्मविज्ञानप्राप्तिः । बाल्यं च ज्ञानबलभावेनावस्थानं बालवद्भद्रपर्षादिरहित्येन स्थितिश्च । मौनं त्वात्मचिन्तननिष्ठेत्यान्याप्यानि । पाक्यानि कृपायाम्याणि पत्तव्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यान्प्रयाणतः प्रथमतः परमार्थतत्त्वप्राप्त्युपायत्वेन विज्ञेयानि ॥

ज्ञानोपायानां कल्पितसंश्रुत्यैवोपदेशः --

तेषां हेयादीनां मध्येऽथ च विज्ञेयान् परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं चर्जयित्वा त्रिष्वपि हेयाप्यपाक्येषु उपलम्भ उपलम्भनमविधाकल्पना-

मात्रत्वम् । त्रिष्वप्यविशेषलभ एव स्मृतो मन्त्रविद्धिः । न परमार्थ-
सत्यतां त्रयाणामित्यर्थः । 'व्याख्यातं निहृते यतः । सर्वमप्राद्यभावेन'
(३-२६) इत्युक्तनात्वाऽत्राप्यध्यारोपदृष्टिमाथित्वैव हेयादीनां कल्पित-
संश्लेषैव ज्ञेयत्वमुपदिद्यते । विज्ञानपत्रे जाते त्वणोद्यत इत्यविरोधोऽव-
गन्तव्यः । विज्ञेये तुर्ये विज्ञेयत्वं त्वप्रमाणतो भवति । विशाते सति
विज्ञातुरेव तुर्यत्वेनाध्यवसायादिति विशेषः ॥

हेयज्ञेयादिशब्दा माहायानिकपरिभाषिता इत्यभ्यूहमात्रम् --

अत्र हेयज्ञेयाप्यशब्दप्रयोगादग्रयाणशब्दोपादानाच्च माहायानिक-
प्रसिद्धाः परिकल्पितसरतन्त्रस्वभावादयो तै शब्दैर्भ्राष्ट्रा इति केषाञ्चि-
दभ्यूहोऽभ्यूहमात्रम् । तेषामिह वेदान्नप्रकरणेऽप्रकृतत्वादानुयोगाच्च । न
हि हेयज्ञेयाप्यशब्दादानमात्रेण सर्वत्रापि हेयादीनि तान्येव भवितुमर्हन्तीति
शक्यं नियन्तुम् । न हि येनकेनचन प्राकृतजननेनापि 'कापथो हेय-
मुपथो ज्ञेनोऽनुसर्तव्यश्च ग्रामश्च प्राप्य.' इति व्यवहर्तुं न शक्यते । न च
हेयादिशब्दास्तथा तेन प्रयुक्ता इत्यन्येतान्यार्थे न प्रयोक्तव्या भवेयुः ।
प्रचुरश्च प्रयोगो हेयादिशब्दानामध्यात्मग्रन्थेषु मुक्तिमार्गप्रकाशकेषु ।
तद्यथा सन्न्यद्वातिप्रकरणे भगवत्पादा एव तावदेतं श्लोकं न्यमान्तसुः ।
'बन्धं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च । ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं
परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ॥ विशाद्यैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोक-
मोहावतीतः । सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽज्ञासकृत्यः ॥'
(उप. १७-८२) इति । न च लौकिकादिज्ञानतज्ज्ञेयभेदनमात्रेण सर्वज्ञता
भवतीति सुगतैरङ्गीक्रियते, यथात्र । अतो यत्किञ्चिदेतदुक्तमिति ॥ ९० ॥

शास्त्रार्थोपसंहारः

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किञ्चन ॥ ९१ ॥

आत्मनानात्वं मांशुनिकमेव --

एवं परन्तरोपशतिभिः स्वप्रक्रियया चात्राद्वयान्मेव परमार्थ
 इत्यवगमिनम् । अथेदानीं मरुत्तगामार्थमुत्संग्मिदन् आर्दी लवदान्म-
 नानात्वं प्रत्याचष्टे । यत्र स्वप्रक्रियायां लौकिकादिस्थानभेदेन स्थानि-
 नानात्वमभ्यागोपितं नदृष्टपरदति । नवं मन्तव्यं लौकिकादिस्थानोत्सव्था
 धर्मा आत्मानो यन्तुन एव नानानूना इति, स्थानभेदाद्य विश्व-
 तैजसादिस्थानिनामपि भेदः स्यादिति वा । सन्काशं तद्धर्माणां नानात्वं
 यद्वृत्तिरुत्तिनोपाधिदृष्टमेव न यन्तुन. कार्यकरणसंधाता लौकिकादि-
 स्थानानि वा मन्ति । अतः कल्पितसंशुत्यैव लौकिकाद्युपपन्नं तत्त्व-
 दर्शनोपायत्वेन । परमार्थनस्तु सर्वे धर्मा आत्मानः प्रकृत्या स्वभावनः
 आकाशादिवन् मूक्षमनिर्जनसर्वगतस्यैराकाशतुल्याः । आकाशतांल्योक्ति-
 रपीयं निरतिशयसौक्ष्म्यादिविज्ञापनार्थं न त्वाकाशनमत्वमेवामिप्रेत्य ।
 आकाशस्यापि कारणत्वादात्मन इत्यवयेयम् । एवमाकाशतुल्या अनाद्यो
 नित्वाश्च ज्ञेया सर्वे धर्मा मुमुक्षुभिः । बहुवचनप्रयोगकृतां भेदाशदा कष्ट-
 रवेण निराकुर्वन्नाह । विद्यते न हि नानात्वमिति । कचन कश्चिदपि
 कालेऽवस्थाया या किचिदणुमात्रमपि तेषा नानात्वं न विद्यते । भेदप्रति-
 भासम्योपाधिदृष्टत्वादुपाधीना चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति भावः ॥

अत्र धर्मशब्दो विशेषणो जीववाची --

यद्यप्याचार्येण धर्मशब्द आत्मस्विव बाह्यपदार्थेष्वपि प्रायेण
 प्रयुक्तो दृश्यते, तथाप्यत्राऽऽत्मनानात्वमेव विशेषणो निराचिकीर्षितमिति
 प्रकरणबलादवगम्यते । 'आदियुद्धा' इत्युत्तरश्लोकाच्च । जीवनानात्वमेव
 ह्यत्र विशेषणो निराकरणीयमजाह्वयात्मप्रबोधार्थम् । 'न कश्चिज्जायते
 जीवः' (४-७१) इति चोक्तम् । 'उपासनाश्रितो धर्मः' (३-१) इत्युप-
 क्रम्य 'न कश्चिज्जायते जीवः' (३-४८) इत्युपसंहारादद्वैते तदेक-

वाक्यतायै चात्र धर्मा मुख्यतो जीवा एव ग्राह्या इति गम्यते ।
जीवनानात्वनिषेधार्थं तदुपाधिभूतकार्यकरणसंवातनिषेधोऽप्यर्थाक्षित इति
धर्मशब्दस्य बाह्यार्थवाचित्वमपि प्राप्तं नास्माभिर्वार्यते । अत्र श्लोके
'कचन' इत्यद्वैतात्मावस्थायां संवृत्तिप्राप्तजीवावस्थायां वेत्यर्थः । 'किंचन'
इति च परमात्मपेक्षयाऽन्वोन्नापेक्षया वा पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वेत्यर्थः ।
सर्वधर्माणां स्वाम्रमायिकादिधर्मवदसत्त्वात् कचन किंचन नानात्वं
नैव विद्यत इति वाक्यार्थोऽवसातव्यः । उक्तं हि वैतथ्ये 'नाऽऽन-
भावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन । न पृथङ् नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो
विदुः ॥' (२-३४) इति ॥ ९१ ॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

आत्मनां ज्ञेयत्वमपि सांवृतिकम् --

आकाशवज्ज्ञेया इत्युक्तेः पारमार्थिकमेव धर्माणां ज्ञेयत्वमिति
मा भूत् कस्यचिन्मतिरित्याह । यस्मादादिबुद्धाः आदौ बुद्धाः प्रकृत्यैव
स्वभावत एव बुद्धाश्चित्प्रकाशस्वरूपाः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूप. सविता
एवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्मा सर्व आत्मानः । न च
तेषामज्ञातत्वं कचन विद्यते । येन तदज्ञानविनाशाय ज्ञानापेक्षया
तेषां ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः । न च सदिदृश्यमानस्वरूपता, एवं वा नैवं
वेति । यतः सुनिश्चिताः । नित्यनिश्चितस्वरूपा इति न तेषां मिश्रयः
कर्तव्यो भवेदित्यर्थः । न हि ज्ञानस्वरूपेऽज्ञानं संशयो विपर्यासो वा
संभवति येन ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः ॥

स्वात्मनो सुनिश्चितत्वज्ञानेनैव मुक्तिः --

यस्य मुमुक्षुरेवं यथोक्तप्रकारेणाऽऽदिबुद्धोऽहम्, अमी च सर्वे
धर्मा आदिबुद्धा एवेति सुनिश्चिताः सर्वे वयमजात्मरूपेणेति क्षान्तिर्वोध-

निश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा - यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तर-
निरपेक्षः स्वार्थं परार्थं च - इत्येवं भवति । ज्ञानाविषयत्वमिव ज्ञाना-
श्रयत्वमप्यसांवृतिकं न विद्यते नित्यज्ञानरूपस्य ममेति यस्य मतिर्भवति ।
सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता अनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव मुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

आत्मनां नित्यशान्तत्वम् --

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मान्नादिशान्ताः ।
नित्यमेव स्वभावत एव शान्ताः । 'शान्तं शिवमद्वैतम्' (मां. ७) इति
श्रुतेः । अनुत्पन्नाः अजाश्च प्रकृत्यैव मुनिर्वृताः सुष्टूपरतस्वभावा
इत्यर्थः । प्रकृत्यैवेति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । किं तर्हि सर्वथा
शून्यस्वरूपा एव ? नेत्याह - सर्वे इति । न ह्यत्रानुत्पन्नानिरुद्धनित्य-
निर्वृतामात्रेण शान्तत्वमुच्यते येन शून्यताशङ्का स्यात् । किं तर्हि
नित्यप्राप्ताजाद्वयब्रह्माभिन्नत्वात् । कथमेतत्संभवि सति धर्माणां तारतम्य
इति ? उच्यते । सर्वे धर्माः समाभिन्ना समाश्चाभिन्नाश्चाद्रूपात्मरूपेण
न तेषामुत्पन्नमध्यमादिभेदोऽस्ति । यस्मादेवमजं साम्यं विशारदं चाऽऽत्म-
तत्त्वं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, अतः कस्यचिदप्यनिष्टस्य शान्तिरिष्टस्य
प्राप्तिर्वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदर्थ-
वत् स्यात् । उत्पद्याप्यविकार्यसंस्कार्यान्यतमविषयं हि कर्तव्यत्वं नाम ।
न चेदृशमात्मतत्त्वम् । 'न वर्धते कर्मणा नो कर्नायान्' (वृ. ४-४-२३)
इति श्रुतेः ॥

परमार्थप्रकाशकश्लोकत्रयपिण्डार्थः --

अत्रेदं रहस्यम् । 'तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः'
(४-९.०) इत्यत्र हेयादित्रयस्योपलम्भमात्रत्वं न तु परमार्थनोऽपि हेया-

दीनि सन्तीति प्रतिज्ञातम् । कस्य हेतोः पुनर्हेयादीनामुपलम्भमात्रत्वमव-
 गन्तव्यम् ? कः पुनः परमार्थो ज्ञेयः ? इति प्रश्नापाकरणार्थं श्लोकत्रयमिद-
 मारब्धम् । अयमत्राशयः । हेयादीनि न सन्ति परमार्थतः । कुतः ? सर्वे
 धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽकाशकल्पा ज्ञेयाः । सर्वगतत्वनित्यत्वादिभिः । अनिद्रा-
 स्वप्नाजाद्वैतेन परमात्मनाऽनन्यत्वात् । अतो न सन्त्येव तेषां धर्माणां
 हेया जागरिताद्यवस्था इति प्रथमश्लोकार्थः । तत्र परमार्थोऽनिद्रास्वप्नत्वेन
 ज्ञेय इत्युक्त्या धर्माणां ज्ञेयत्वं तथा चानात्मत्वं प्रापितम् । अतस्तदपनया-
 योच्यते । तदप्यवस्थावत् कल्पितसंवृत्यैवोक्तम् । परमार्थतस्तु नैवास्ति
 ज्ञेयत्वम् । यतः सर्वे धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽदिवुद्धाः सुनिश्चिताश्च ।
 एतदर्थज्ञानैव चामृतत्वं प्राप्यत इति द्वितीयश्लोकार्थः । तत्र 'सोऽमृत-
 त्वाय कल्पत' इत्युक्त्या बन्धदुःखशान्त्यर्थं कषायपक्त्यादिकर्तव्यता अस्ति,
 अमृतत्वरूपानन्दश्च प्राप्य इति प्रापिते तत्परिहारायोच्यते सर्वे धर्माः
 प्रकृत्यैवाऽऽदिशान्ताः सुनिर्वृताश्चेति । न तदर्थमपि परमार्थतः किञ्चित्
 कर्तव्यमस्तीति तृतीयश्लोकार्थः । अत्र च ये केचिदुपासनाश्रिता
 वादिनो जीवस्योपासनावलादेव देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मात्मताप्राप्तिमिच्छन्ति ते
 सर्वे प्रथमश्लोकेन निराकृताः । ये तु साक्षात्काराश्रिता ब्रह्मज्ञानेन
 तदभ्यासादिना वा साक्षात्कारं प्राप्य अविद्या निःशेषं प्रविलापयित्वा,
 तत एव च मोक्षः प्राप्स्यत इति वदन्ति । ते सर्वे द्वितीयेन श्लोकेन
 वारिताः । ये पुनर्ज्ञानध्यानाद्यनुष्ठानेन संप्रसन्नस्य जीवस्य दुःखशान्तिं
 मोक्षप्राप्तिं चेच्छन्ति । दुःखनाशनिर्वाणप्राप्तयोः परमार्थतायामभि-
 निविष्टाः, ते सर्वे तृतीयेन दूरीकृताः । यद्यपि नासत्यमिदं वेदान्ते-
 पूपासनादिसाधनानि विहितानि, अवस्थात्रयपरीक्षणं च निरवस्थात्म-
 ज्ञानसंपादनं कर्तव्यतयोपदिष्टम्, ज्ञानादेव च कैवल्यप्राप्तिरित्यप्युपदिष्ट-
 मिति । तथापि तत्सर्वं कल्पितसंवृत्या तत्तदधिकारिचित्तभूमिकामपेक्ष्यैवेति
 न तेनोपदेशेन परमार्थरतस्य श्लोकत्रयप्रकाशितस्य सर्वधर्माणां प्रकृत्यैव

निश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा - यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तर-
निरपेक्षः स्वार्थं परार्थं च - इत्येवं भवति । ज्ञानाविपयत्वमिव ज्ञाना-
श्रयत्वमप्यसावृत्तिकं न विद्यते नित्यज्ञानरूपस्य ममेति यस्य मतिर्भवति ।
सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

आत्मनां निन्यशान्तत्वम् ---

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादिशान्ताः ।
नित्यमेव स्वभावत एव शान्ताः । 'शान्तं त्रिवमद्वैतम्' (मां. ७) इति
श्रुतेः । अनुत्पन्नाः अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुमृत्परतस्वभावा
इत्यर्थः । प्रकृत्यैवेति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । किं तर्हि सर्वथा
शून्यस्वरूपा एव ? नेत्याह - सर्वे इति । न ह्यत्रानुत्पन्नानिरुद्धनित्य-
निर्वृतामात्रेण शान्तत्वमुच्यते येन शून्यताशङ्का स्यात् । किं तर्हि
नित्यप्राप्ताजाद्वयब्रह्माभिनत्वात् । कथमेतन्मभवि सति धर्माणां तारतम्य
इति ? उच्यते । सर्वे धर्माः समाभिन्नाः समाश्चाभिन्नाश्चाद्वयात्मरूपेण
न तेषामुत्तममध्यमादिभेदोऽस्ति । यस्मादेवमजं साम्यं विशारदं चाऽऽत्म-
तत्त्वं निन्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, अतः कस्यचिदप्यनिष्टस्य शान्तिरिष्टस्य
प्राप्तिर्वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदर्थ-
घ्नं स्यात् । उत्पद्याप्यविकार्यमंकार्यान्यतमविपयं हि कर्तव्यत्वं नाम ।
न चेदृशमात्मतत्त्वम् । 'न वर्धते कर्मणा नो कर्नीयान्' (वृ. ४-४-२३)
इति श्रुते ॥

परमार्थप्रकाशकश्लोकत्रयपिण्डार्थः ---

अत्रेदं रहस्यम् । 'तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भन्त्रिपु स्मृतः'
(४-९,०) इत्यत्र हेयादित्रयस्योपलम्भमात्रत्वं न तु परमार्थतोऽपि हेया-

दीनि सन्तीति प्रतिज्ञातम् । कस्य हेतोः पुनर्हेयादीनामुपलम्भमात्रत्वमव-
 गन्तव्यम् ? कः पुनः परमार्थो ज्ञेयः ? इति प्रश्नापाकरणार्थं श्लोकत्रयमिद-
 मारब्धम् । अयमत्राशयः । हेयादीनि न सन्ति परमार्थतः । कुतः ? सर्वे
 धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽकाशकल्पा ज्ञेयाः । सर्वगतत्वनित्यत्वादिभिः । अनिद्रा-
 स्वप्नाजाद्वैतेन परमात्मनाऽनन्यत्वात् । अतो न सन्त्येव तेषां धर्माणां
 हेया जागरिताद्यवस्था इति प्रथमश्लोकार्थः । तत्र परमार्थोऽनिद्रास्वप्नत्वेन
 ज्ञेय इत्युक्त्या धर्माणां ज्ञेयत्वं तथा चानात्मत्वं प्रापितम् । अतस्तदपनया-
 योच्यते । तदप्यवस्थावत् कल्पितसंवृत्यैवोक्तम् । परमार्थतस्तु नैवास्ति
 ज्ञेयत्वम् । यतः सर्वे धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽदिवुद्धाः सुनिश्चिताश्च ।
 एतदर्थज्ञानेनैव चामृतत्वं प्राप्यत इति द्वितीयश्लोकार्थः । तत्र 'सोऽमृत-
 त्वाय कल्पत' इत्युक्त्या बन्धदुःखशान्त्यर्थं कषायपक्त्वादिकर्तव्यता अस्ति,
 अमृतत्वरूपानन्दश्च प्राप्य इति प्रापिते तत्परिहारायोच्यते सर्वे धर्माः
 प्रकृत्यैवाऽऽदिशान्ताः सुनिर्वृताश्चेति । न तदर्थमपि परमार्थतः किञ्चित्
 कर्तव्यमस्तीति तृतीयश्लोकार्थः । अत्र च ये केचिदुपासनाश्रिता
 वादिनो जीवस्योपासनावलादेव देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मात्मताप्राप्तिमिच्छन्ति ते
 सर्वे प्रथमश्लोकेन निराकृताः । ये तु साक्षात्काराश्रिता ब्रह्मज्ञानेन
 तदभ्यासादिना वा साक्षात्कारं प्राप्य अविद्या निःशेषं प्रविलापयित्वा,
 तत एव च मोक्षः प्राप्स्यत इति वदन्ति । ते सर्वे द्वितीयेन श्लोकेन
 वारिताः । ये पुनर्ज्ञानध्यानाद्यनुष्ठानेन सप्रसन्नस्य जीवस्य दुःखशान्तिं
 मोक्षप्राप्तिं चेच्छन्ति । दुःखनाशनिर्वाणप्राप्त्योः परमार्थतायामभि-
 निविष्टाः, ते सर्वे तृतीयेन दूरीकृताः । यद्यपि नासत्यमिदं वेदान्ते-
 षूपपासनादिसाधनानि विहितानि, अवस्थात्रयपरीक्षणेन च निरवस्थात्म-
 ज्ञानसंपादनं कर्तव्यतयोपदिष्टम्, ज्ञानादेव च कैवल्यप्राप्तिरित्यप्युपदिष्ट-
 मिति । तथापि तत्सर्वं कल्पितसंवृत्या तत्तदधिकारिचित्तभूमिकामपेक्ष्यैवेति
 न तेनोपदेशेन परमार्थसत्यस्य श्लोकत्रयप्रकाशितस्य सर्वधर्माणां प्रकृत्यैव

ग्राहकमनोरूपं भवेत् । तथा हि । वाङ्मेन्द्रियरूपं ग्राहकं शब्दादिवाङ्-
ग्राह्यविषयकम्, आन्तरमुखदुःखादिविषयकं त्वान्तरं मनोरूपमिति स्थिते
सर्ववाद्याव्यात्मिकग्राह्यग्राहकसमुदायलक्षणस्य लौकिकस्य ग्राहकं न तदेक-
देशभूतं मन इति शक्यं कल्पयितुम् । इन्द्रियमनोव्यतिरेकेण तु लौकिक-
स्थानमात्रग्राहकं साक्षादनुभवरूपं निर्विकल्पकं ज्ञानमपि विद्यत इति
सर्वेषां नः स्वसंवेद्यमेतत् । एव शुद्धलौकिकलोकोत्तरग्राहकमप्येतादृशानु-
भवरूपमेव ज्ञानम् । तच्च ज्ञानं यद्यपि न मनोवृत्तिवत्साविशेषम्, तथापि
ज्ञेयोपाधित्रैविध्येन तस्यापि त्रैविध्यमुपचरते 'ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये' इति
त्रिविधशब्दस्य मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयित्वं स्वीकृत्य । 'क्रमेण विदिते'
इति वेदनं तु मनोवृत्तिरूपमेव ज्ञानज्ञेयोभयविषयकमित्यवगन्तव्यम् ।
'क्रमेण' इति विशेषणात् ॥

वेदने क्रमः--

अथात्र कोऽयं क्रम इति ? उच्यते । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् ।
तस्य समष्ट्युपाधिमान् पैश्वानर इति ज्ञानं लौकिकवेदनम् । तदभावेन
पश्चाच्छुद्ध लौकिकम् । लौकिकशुद्धलौकिकयोर्वैतथ्योक्तयुक्त्या सर्वसमता-
ज्ञानेन लौकिकस्याभावः स्यात् । तेनोभयोरपि स्थानयोः सममेव वैतथ्य-
मित्यवसायन्नदुपहितस्य तैजसत्त्वनिश्चयश्च शुद्धलौकिकवेदनम् । तत-
स्तदभावेन लोकोत्तरम् । शुद्धलौकिकस्य मिथ्यात्वे हि निश्चिते तस्य लोको-
त्तरेण तुल्यत्वमेव भवति । द्वितीयप्रतीत्यप्रतीत्योर्गन्मन्वकिञ्चित्करत्वान् ।
लोकोत्तरे च लोकस्वरूपव्यभिचारोऽपि भवतीति तदभावो निश्चितः ।
लोकोत्तरस्य तु स्थाननाममात्रमवशिष्यते । स्थानिभूतात्मव्यतिरेकेण षष्ठे-
न्द्रियविषयकत्वत्वात्तस्य । इदमेव हि लोकोत्तरत्वं नाम यच्च लोकः
सर्वभाष्युपगान्त इति । लौकिकादिप्रपञ्चर्वाजभावस्तु तस्मिन् कल्पना-
मात्र सावृतिकम् । यथा लौकिकशुद्धलौकिकयोर्वैधर्म्यं कार्यकारणत्वं च
सावृतिकमेव मन्त्रिरूप्यमाणं न घटनां प्राप्नोति तद्वत् । तदेवं लौकिका-

दीनामभावेनोत्तरसिद्धोत्तरस्मिन् प्रविलय एव तत्तत्स्थानवेदनं नान्यत् । स्थानिनस्तु नाभावः कुत्रापि शक्यशङ्को भवति । सत्यपि लौकिकादि-स्थानानामितरेतल्लयमिचारे तस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याव्यभिचारात् । इत्थं च तस्मिन् सर्वस्थानधर्मासंस्पर्शे निश्चिते सति स्थानित्वमपि नास्तीत्यव-गम्यते ॥

तदेवं स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽज्ञेऽभये कार्यकारण-भावशून्य आत्मन्दागमादिप्रकरणत्रयोक्तर्नात्या विदिते स्वयमेवाऽऽत्म-स्वरूपमेवावशिष्यते ॥

लौकिकादिभेदिनः स्वयंसर्वज्ञता --

तदेतत्तुर्यज्ञानं स्तौति । स्वयं सर्वज्ञता । सर्वश्चासौ ज्ञथेति सर्वज्ञस्तुर्य आत्मा । तद्भावो हि सर्वज्ञता । इहास्मिँह्लोके न शरीरपातोर्त्तं भवत्यस्य महाधियो महाबुद्धेः । महाबुद्धिर्ह्ययम् । लौकिकादिविलयनेन सर्वलोकातिशयात्मवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः । सा च सर्वज्ञता ज्ञेये विदिते भवतीत्युक्तत्वाज्ज्ञानोत्तरकालपरिच्छिन्नेत्याशङ्क्येत । तत्परि-हारार्थमाह । सर्वत्र सर्वदा कूटस्थनित्यैव भवतीति । सकृद्विदिते स्वरूपे तादृशज्ञानस्यात्मस्वरूपादनन्यस्य व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न ह्येतादृशपरमार्थविदो ज्ञानोद्भवामिभवौ स्तः, भूमिकादिभेदेन तारतम्यं वा यथाऽन्येषां प्रावादुकानां योगसिद्ध्यादिज्ञानवताम् । 'ब्रह्मज्ञेयमजं नित्य-मजेनाजं विबुध्यते' (३-३३) इति बुक्तम् ॥ ८९ ॥

ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिपु स्मृतः

॥ ९० ॥

ज्ञानाङ्गोपदेशः —

‘त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते’ (४-८९) इति लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशात् परमार्थास्तित्वगङ्गा माभूदित्याह । हेयज्ञेयाप्यपाकानि । हेयानि लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवत् प्रविलयनेन हातञ्चार्नात्यर्थः । ‘क्रमेण विदिते’ इत्यत्रापि न निर्भरः । तत्र तत्रैव स्थाने चिद्व्यासत्वेन चिदाभासत्वेन च चिदूपात्मनोऽव्यतिरिक्तमिदं स्थानमिति निश्चयेनापि सूक्ष्मदृशा तत्तद्धानेन तुरीयतत्त्वनिर्धारणसंभवात् । वैश्वानरस्य हि जागरितोपहितस्य जागर्गत्प्रविलयेन तुरीयत्वादगमे सति स्थानान्तरकल्पनानुपपत्तेस्तदभावनिर्धारणार्थं न यत्नान्तरमपेक्ष्यते । तथापि मन्दमध्यमधिया-मनुग्रहार्थं यथाप्रनिद्धक्रमेणैव स्थानप्रविलयः श्रुत्योपदिश्यत इति बोध्यम् । ज्ञेयमिह श्लोके चतुष्कोटिर्वाजितं परमार्थतत्त्वं तुरीयं विवक्षितम् । ‘एतज्ज्ञेयं निन्द्यमेवाऽऽत्मसस्थम्’ (श्लो. १-१२) इति श्रुते । आप्यान्द्राप्तव्यानि त्यक्तबाल्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यवाक्य-मौनारूपाणि माधनानि । ‘तस्माद् ब्राह्मण पाण्डित्यं निर्विद्यं बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः’ (बृ. ३-५-१) इति श्रुतेः । तत्र पाण्डित्यमाचार्यागमाभ्रामात्मविज्ञानप्राप्तिः । बाल्यं च ज्ञानबलभावेनावस्थानं बालवद्भ्रमदर्पादिगहित्वेन स्थितिश्च । मौनं त्वान्मचिन्तननिष्ठेत्यान्याप्यानि । पाक्यानि कृपायाम्याणि पत्तल्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यान्यग्रयाणतः प्रथमतः परमार्थतत्त्वप्राप्त्युपायत्वेन विज्ञेयानि ॥

ज्ञानोपायानां कल्पितसंवृत्यैवोपदेशः —

तेषां हेयादीनां मध्येऽन्यत्र विज्ञेयात् परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयि स त्रिष्वपि हेयाप्यपाक्येषु उपलभ्य उपलभ्यनमत्रिधाकल्पना-

मात्रत्वम् । त्रिष्वप्यविशेषलभा एव स्पृतो ब्रह्मविद्धिः । न परमार्थ-
सत्यतां त्रयाणामित्यर्थः । 'अपारुपात्तं निहृते यतः । सर्वमप्राह्यभावेन'
(३-२६) इत्युक्तर्नात्वाऽत्राप्यध्यारोपदृष्टिमाश्रित्यैव हेयादीना कल्पित-
संबृत्तैव ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विज्ञानफले जाते त्वपोद्यत इत्यविरोधोऽव-
गन्तव्यः । विज्ञेने तुर्ये विज्ञेयत्वं त्वग्रयाणतो भवति । विज्ञाते सति
विज्ञातुरेय तुर्यत्वेनाध्यवसायादिति विशेषः ॥

हेयज्ञेयादिशब्दा माहायानिकपरिभाषिता इत्यभ्यूहमात्रम् --

अत्र हेयज्ञेयाप्यशब्दप्रयोगादग्रयाणशब्दोपादानाच्च माहायानिक-
प्रसिद्धाः परिकल्पितपरतन्त्रस्वभावाद्यो तैः शब्दैर्ग्राह्या इति केवाचि-
दभ्यूहोऽभ्यूहमात्रम् । तेगमिह वेदान्तप्रकरणेऽप्रकृतत्वादनुपयोगाच्च । न
हि हेयज्ञेयाप्यशब्दादानमात्रेण सर्वत्रापि हेयादीनि तान्येव भवितुमर्हन्तीति
शक्यं नियन्तुम् । न हि येनकेनचन प्राकृतजनेनापि 'कापधो हेयः
सुपथो ज्ञेनोऽनुसर्तव्यश्च ग्रामश्च प्राप्य' इति व्यवहर्तुं न शक्यते । न च
हेयादिशब्दास्तथा तेन प्रयुक्ता इत्यन्येनान्यार्थे न प्रयोक्तव्या भवन्तुः ।
प्रचुरश्च प्रयोगो हेयादिशब्दानामध्यात्मग्रन्थेषु मुक्तिमार्गप्रकाशकेषु ।
तद्यथा सन्न्यञ्जातिप्रकरणे भगवत्पादा एव तावदेतं श्लोकं न्यभान्तुः ।
'चन्धं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं ह्ययं च । ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं
परमनाधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ॥ विशायैतद्यथावच्छ्रुतिभुनिगदितं शोक-
मोहावतीतः । सर्वज्ञः सर्वकृत्स्वाद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवासकृत्यः ॥'
(उप. १७-८२) इति । न च लौकिकादिज्ञानवज्जेयवेदनमात्रेण सर्वज्ञता
भवतीति सुगतैरङ्गीक्रियते, यथात्र । अतो यत्किंचिदेतदुक्तमिति ॥ ९० ॥

शास्त्रार्थोपसंहारः

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनाद्यः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किंचन ॥ ९१ ॥

आत्मनानात्वं सांघृतिकमेव --

एवं परतन्त्रोपपत्तिभिः स्वप्रक्रियया चाजाद्वयात्मैव परमार्थ इत्यवगमितम् । अथेदानीं सकलज्ञानार्थमुपसंहरिष्यन् आदौ तावदात्मनानात्वं प्रत्याचष्टे । यच्च स्वप्रक्रियायां लौकिकादिस्थानभेदेन स्थाननानात्वमव्यारोपितं तदप्यवदति । नैवं मन्तव्यं लौकिकादिस्थानोपलब्धा धर्मा आत्मानो वस्तुत एव नानाभूता इति, स्थानभेदाच्च विश्व-तैजसादिस्थानिनामपि भेदः स्यादिति वा । यत्कारणं तद्वर्माणां नानात्वं सघृतिकल्पितोपाधिकृतमेव न वस्तुतः कार्यकरणसंघाता लौकिकादिस्थानानि वा सन्ति । अनः कल्पितसंघृत्यैव लौकिकाद्युपन्यस्यं तत्त्वदर्शनोपायत्वेन । परमार्थतस्तु सर्वे धर्मा आत्मानः प्रकृत्या स्वभावतः आकाशादिवन् सूक्ष्मनिरञ्जनसर्वगतत्वैराकाशतुल्याः । आकाशतौल्योक्तिरपीयं निरतिशयसौक्ष्म्यादिविज्ञापनार्थं न त्वाकाशसमत्वमेवामिप्रेत्य । आकाशस्यापि कारणत्वादात्मन इत्यवधेयम् । एवमाकाशतुल्या अनादयो नित्याश्च ज्ञेया सर्वे धर्मा मुमुक्षुभिः । बहुवचनप्रयोगकृतां भेदाशङ्कां कण्ठरवेण निराकुर्वन्नाह । विद्यते न हि नानात्वमिति । कचन कर्मिश्चिद्रपि कालेऽवस्थायां वा किञ्चिदणुमात्रमपि तेषां नानात्वं न विद्यते । भेदप्रतिभासस्योपाधिकृतत्वादुपाधीना चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति भावः ॥

अत्र धर्मशब्दो विशेषतो जीववाची --

यद्यप्याचार्येण धर्मशब्द आत्मत्विव चाद्यपदार्थेष्वपि प्रायेण प्रयुक्तो दृश्यते, तथाप्यत्राऽऽत्मनानात्वमेव विशेषतो निराचिकीर्षितमिति प्रकरणबलादवगम्यते । 'आदिवुद्धा' इत्युत्तरश्लोकाच्च । जीवनानात्वमेव ह्यत्र विशेषतो निराकरणायमजाद्वयात्मप्रबोधार्थम् । 'न कश्चिज्जायते जीवः' (४-७१) इति चोक्तम् । 'उपासनाश्रितो धर्मः' (३-१) इत्युपक्रम्य 'न कश्चिज्जायते जीवः' (३-४८) इत्युपसंहाराद्वैते तदेक-

वाक्यतायै चात्र धर्मा मुख्यतो जीवा एव ग्राह्या इति गम्यते ।
जीवनानात्वनिषेधार्थं तदुपाधिभूतकार्यकरणसंघातनिषेधोऽप्यर्थाक्षित इति
धर्मशब्दस्य बाह्यार्थवाचित्वमपि प्राप्तं नास्माभिर्वार्यते । अत्र श्लोके
'क्वचन' इत्यद्वैतात्मावस्थायां संवृत्तिप्राप्तजीवावस्थायां वेत्यर्थः । 'किंचन'
इति च परमात्मापेक्षयाऽन्वोन्नापेक्षया वा पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वेत्यर्थः ।
सर्वधर्माणां स्वप्नमादिकादिधर्मवदसत्त्वात् क्वचन किंचन नानात्वं
नैव विद्यत इति वाक्यार्थोऽवसातव्यः । उक्तं हि वैतथ्ये 'नाऽऽत्म-
भावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन । न पृथङ् नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो
विदुः ॥' (२-३४) इति ॥ ९१ ॥

आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

आत्मनां ज्ञेयत्वमपि सांवृतिकम् --

आकाशवज्ज्ञेया इत्युक्तेः पारमार्थिकमेव धर्माणां ज्ञेयत्वमिति
मा भूत् कस्यचिन्मतिरित्वाह । यस्मादादिवुद्धाः आदौ बुद्धाः प्रकृत्यैव
स्वभावत एव बुद्धाश्चित्प्रकाशस्वरूपाः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सविता
एवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्मा सर्व आत्मानः । न च
तेषामज्ञातत्वं क्वचन विद्यते । येन तदज्ञानविनाशाय ज्ञानापेक्षया
तेषां ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः । न च सदिद्यमानस्वरूपता, एवं वा नैवं
चेति । यतः सुनिश्चिताः । नित्यनिश्चितस्वरूपा इति न तेषां निश्चयः
कर्तव्यो भवेदित्यर्थः । न हि ज्ञानस्वरूपेऽज्ञानं संशयो विपर्यायो वा
संभवति येन ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः ॥

स्वात्मनो सुनिश्चितत्वज्ञानेनैव मुक्तिः--

यस्य मुमुक्षोरेवं यद्योक्तप्रकारेणाऽऽदिवुद्धोऽहम्, अमी च सर्वे
धर्मा आदिवुद्धा एवेति सुनिश्चिताः सर्वे वयमजात्मरूपेणेति क्षान्तिर्वोध-

निश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा — यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तर-
निरपेक्षः स्वार्थं परार्थं च — इत्येवं भवति । ज्ञानाविषयत्वमिव ज्ञाना-
श्रयत्वमप्यसांवृतिकं न विद्यते नित्यज्ञानरूपस्य ममेति यस्य मतिर्भवति ।
सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

आत्मनां नित्यशान्तत्वम् --

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादिशान्ताः ।
नित्यमेव स्वभावत एव शान्ताः । 'शान्तं शिवमद्वैतम्' (मा. ७) इति
श्रुतेः । अनुत्पन्नाः अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुष्टुपरतस्वभावा
इत्यर्थः । प्रकृत्यैवेति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । किं तर्हि सर्वथा
शून्यस्वरूपा एव ? नेत्याह — सर्वे इति । न ह्यत्रानुत्पन्नानिरुद्धनित्य-
निर्वृततामात्रेण शान्तत्वमुच्यते येन शून्यताशङ्का स्यात् । किं तर्हि
नित्यप्राप्ताजाद्वयब्रह्माभिन्नत्वात् । कथमेतत्समवि सति धर्माणां तारतम्य
इति ? उच्यते । सर्वे धर्माः समाभिन्नाः समाश्चाभिन्नाश्चाद्वयात्मरूपेण
न तेषामुत्तममध्यमादिभेदोऽस्ति । यस्मादेवमजं साम्यं विशारदं चाऽऽत्म-
तत्त्वं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, अतः कस्यचिदप्यनिष्टस्य शान्तिरिष्टस्य
प्राप्तिर्वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदर्थ-
वन् स्यात् । उत्पद्याप्यविकार्यसंस्कार्यान्यतमविषयं हि कर्तव्यत्वं नाम ।
न चेदशमात्मतत्त्वम् । 'न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' (बृ. ४-४-२३)
इति श्रुतेः ॥

परमार्थप्रकाशकश्लोकत्रयपिण्डार्थः --

अत्रेदं रहस्यम् । 'तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भमिषु स्मृतः'
(४-९०) इत्यत्र हेयादित्रयस्योपलम्भमात्रत्वं न तु परमार्थतोऽपि हेया-

दीनि सन्तीति प्रतिज्ञातम् । कस्य हेतोः पुनर्हेयादीनामुपलम्भमात्रत्वमव-
 गन्तव्यम् ? कः पुनः परमार्थो ज्ञेयः ? इति प्रश्नापाकरणार्थं श्लोकत्रयमिद-
 मारब्धम् । अयमत्राशयः । हेयादीनि न सन्ति परमार्थतः । कुतः ? सर्वे
 धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽकाशकल्पा ज्ञेयाः । सर्वगतत्वमित्यत्वादिभिः । अनिद्रा-
 स्वप्नाजाद्वैतेन परमात्मनाऽनन्यत्वात् । अतो न सन्त्येव तेषां धर्माणां
 हेया जागरिताद्यवस्था इति प्रथमश्लोकार्थः । तत्र परमार्थोऽनिद्रास्वप्नत्वेन
 ज्ञेय इत्युक्त्या धर्माणां ज्ञेयत्वं तथा चानात्मत्वं प्रापितम् । अतस्तदपनया-
 योच्यते । तदप्यवस्थावत् कल्पितसंवृत्तैवोक्तम् । परमार्थतस्तु नैवास्ति
 ज्ञेयत्वम् । यतः सर्वे धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽदिवुद्धाः सुनिश्चिताश्च ।
 एतदर्थज्ञानेनैव चामृतत्वं प्राप्यत इति द्वितीयश्लोकार्थः । तत्र 'सोऽमृत-
 त्वाय कल्पत' इत्युक्त्या बन्धदुःखशान्त्यर्थं कषायपक्त्यादिकर्तव्यता अस्ति,
 अमृतत्वरूपानन्दश्च प्राप्य इति प्रापिते तत्परिहारायोच्यते सर्वे धर्माः
 प्रकृत्यैवाऽऽदिशान्ताः सुनिर्वृताश्चेति । न तदर्थमपि परमार्थतः किञ्चित्
 कर्तव्यमस्तीति तृतीयश्लोकार्थः । अत्र च ये केचिदुपासनाश्रिता
 चादिनो जीवस्योपासनाबलादेव देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मात्मताप्राप्तिमिच्छन्ति ते
 सर्वे प्रथमश्लोकेन निराकृताः । ये तु साक्षात्काराश्रिता ब्रह्मज्ञानेन
 तदभ्यासादिना वा साक्षात्कारं प्राप्य अविद्या निःशेषं प्रविलापयित्वा,
 तत एव च मोक्षः प्राप्स्यत इति वदन्ति । ते सर्वे द्वितीयेन श्लोकेन
 वारिताः । ये पुनर्ज्ञानध्यानाद्यनुष्ठानेन संप्रसन्नस्य जीवस्य दुःखशान्तिं
 मोक्षप्राप्तिं चेच्छन्ति । दुःखनाशनिर्वाणप्राप्त्योः परमार्थतायामभि-
 निविष्टाः, ते सर्वे तृतीयेन दूरीकृताः । यद्यपि नासत्यमिदं वेदान्ते-
 पूपासनादिसाधनानि विहितानि, अवस्थात्रयपरीक्षणेन च निरवस्थात्म-
 ज्ञानसंपादनं कर्तव्यतयोपदिष्टम्, ज्ञानादेव च कैवल्यप्राप्तिरित्यप्युपदिष्ट-
 मिति । तथापि तत्सर्वं कल्पितसंवृत्या तत्तदधिकारिचित्तभूमिकामपेक्ष्यैवेति
 न तेनोपदेशेन परमार्थसत्यस्य श्लोकत्रयप्रकाशितस्य सर्वधर्माणां प्रकृत्यैव

रेकेण जात्राद्यभावान् तद्रूपत्वाच्च ज्ञानस्यासङ्गं तदुक्तमित्यर्थः । तदेव-
मखण्डचिन्मात्रविषयकतद्भिन्नज्ञानत्वाच्चज्ज्ञानिनां महाज्ञानत्वमुक्तं युक्त-
मेवेति भावः ॥ ९६ ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

अमङ्गता सदा नास्ति किमुताऽऽवरणच्युतिः ॥ ९७ ॥

द्वैतिनां त्वमङ्गत्वानुपपत्तिर्नित्याज्जत्वं च--

इतोऽजाद्वयब्रह्मज्ञानिभ्योऽन्येषां तु वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्यं
वस्तुनि बहिर्विषयरूपेणान्तरात्मरूपेण वा ज्ञानतो वैधर्म्ये जायमान उत्पद्य-
मानं तादृशो जाताऽविपश्चितविवेकैव स्यात् । तस्याविपश्चितो ज्ञान-
स्यार्थान्तरसंक्रान्तेरनिवारित्वेनासंगता सदा नास्ति । किमु वक्तव्यम्
आवरणच्युतिरज्ञानबन्धनाशस्तस्य न जातु भवतीति । 'यदा ह्येवैव एत-
स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अध तस्य भयं भवति ।' (तै. २-७) इति
श्रुतेः ॥ ९७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धान्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

अज्ञानावरणमपि न पारमार्थिकम्--

ननु तेषां द्वैतिनामावरणच्युतिर्नास्तीति वृथता स्वसिद्धान्तेऽभ्यु-
पगम तर्हि धर्माणामावरणमिति । नेत्युच्यते । यतः परमार्थिनः सर्वे धर्मा
अलब्धावरणा अलब्धमप्राप्तम् आवरणमविद्यादिवन्धनं येषां ते धर्मा
अलब्धावरणाः । बन्धनरहिता इत्यर्थः । सर्वे धर्मा अलब्धावरणाः । न
तेषामावरणच्युतिः प्रयत्नेन संपादयितव्याऽस्ति । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभाव-
शुद्धाः । न तु ते संस्कारेण शुद्धीकर्तव्याः । आदौ बुद्धाः स्वभावत
एव ज्ञानस्वभावाः । न त्वज्ञानविद्भंसनद्वारेण संपादनीयं ज्ञानमस्ति

तेषाम् । तथाऽऽदौ मुक्ताः । न तु मुक्त्याख्या स्थितितैराप्याऽस्ति ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावा एव सर्वे । कल्पितसंभृतिमात्रेण तु बोधे-
नाप्रबोधनाश आवरणच्युतिर्नोक्षप्रतिश्च भवतीत्युच्यत इत्यभिप्रायः ॥

बुध्यन्त इति तु बोधशक्तिमत्स्वभावत्वात् --

कथं तर्हि 'ते महाज्ञानाः । यद्य ते बुध्यन्ते तल्लोको न गाहते'
इत्याद्युक्तिः ? न ह्यबुद्धत्वमन्तरेण बुध्यन्त इति व्यपदेशोऽर्थवान् भव-
तीत्याशङ्क्याऽऽह । बुध्यन्त इति नायकाः । यतो नायकाः समर्था
बोद्धुम् । बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । अतस्ते बुध्यन्त इत्युच्यते ।
येषां हि बोधनशमा शक्तिः स्वभावत एवान्नि ते तत्र एव बुध्यन्त इति
व्यपदेशार्हा भवन्तीति न चिन्तम् । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता
प्रकाशत इत्युच्यते । यथा या नित्यनिवृत्तगतयोऽपि शैला नित्यमेव
तिष्ठन्तीत्युच्यन्ते तद्वदित्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

ज्ञानस्वरूपमद्वितीयम् --

ननु बुध्यन्त इति मुख्यमेव बोद्धृत्वं तेषां किं न स्यात् ?
पर्यवन्तिष्ठन्तीति तु बाजिनस्तिष्ठन्तीतिवन्मुख्यस्थितिगुणसम्बन्धादौपचारिको
गत्पन्तराभावादवलम्ब्यः । अतो धर्मा अपि किमपि जानन्त्येवेति
कल्पयितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मान्न हि तापिनः । तायः
सन्तानोऽस्यास्तीति तापी । तस्य तापिनः संतानवतो निरन्तरस्वाकाश-
कल्पस्येत्यर्थः । बुद्धस्य परमार्थाजान्त्वदर्शिनो निरन्तरं ज्ञानं धर्मसंस्थ-
मात्मस्वरूपेणैव संस्थितं त्रिषयान्तरभूतेषु धर्मेषु न क्रमते नैव संक्रामति ।
अजाचलं हि तत् । अथवा तापिन इति पूजावतो वा प्रज्ञावतो वेत्यर्थः ।
तनु श्रद्धोपकरणयोरिति धातोः । सर्वे धर्मा आत्मानोऽपि तथा ज्ञानवदेवा

ख्यानं श्लोकार्धस्य, सर्वधर्मास्तथा ज्ञानं चेति द्वयमपि नैतद्बुद्धेन भाषितम् । प्रत्यात्मवेद्यत्वात्, पूर्वस्मादेव कालात्तस्य विद्यमानत्वाच्च । आत्मना हि पुरैरेव वेद्यं तन्न भाष्यते न वा शक्यते भाषितुमित्याद्य-
हेतूपादानम् । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थितैवेपां
धर्माणां धर्मतेति नैतन्नूतनया बुद्धेन भाषितमिति द्वितीयहेतूपादानमिति ।
न तद्रमणीयं व्याख्यानम् । इदं बुद्धेन भाषितं वा नैव भाषितं वेत्यस्य
प्रकृतासांगत्यात् । न हि बुद्धभाषितत्वात्तद्भाषितत्वाद्वा वैदिकाः पर-
मार्थं तत्त्वेन मन्वीरन् । तथा च नैतद्बुद्धेन भाषितमिति ब्रुवन्नाचार्योऽ-
सगतवचन अनादेयवचनश्चेति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न च नैतदित्येक
वचनेनाध्याहारादिक्लेशं विना सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानम् इत्येतत् परामृष्टमिति
शक्यनिर्धारणमिति । श्रुतहानाश्रुतकरूपनायासं विनैव तु तायिनो बुद्धस्य
परमार्थदर्शिनो ज्ञानं सर्वगतत्वाद्व्ययत्वाच्च न कचिद्धर्मेषु क्रमते, तथा धर्मा
अपि सर्वे आत्मानस्तायिभूतस्वरूपज्ञानानन्यत्वादेव न कचित्क्रमन्ते इत्येवं
व्याख्यातुं मुशकम् । तेन च व्याख्यानेनोपक्रमोपसंहारयोरैकवाक्यता
'तत्त्वेन कं पश्येत्' (वृ. २-४-१४) इत्यादिश्रुत्यनुगमश्च भविष्यतीति
तथैव विवृतमस्माभिः । ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितमिति परमतवैलक्षण्यं च
सिद्धान्तस्यैवं शास्त्रान्त उपसंहृतं स्यादिति सर्वं निरवद्यं भवतीति ॥

सौगतमताद्वैलक्षण्यं सिद्धान्तस्य स्फुटीकृतमेवात्र--

अपि चात्र प्रकरणे बाह्यार्थाग्नित्ववादिनं विज्ञानवादियुक्त्या
वारयित्वा विज्ञानवादिनमपि तदीययैव युक्त्या 'तस्मान्न जायते चित्तं चित्त-
दृश्यं न जायते'(४-२८) इत्युक्त्वा विज्ञानस्य चित्तापरनामधेयस्य परमा-
र्थतोऽजत्वमसङ्गत्वमद्वयात्मत्वं चासकृदावेदितम्, आत्मनां च सर्वेषामजा-
द्वयात्मैकस्वरूपाणां प्रकृतित एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावता परिकीर्तिता ।
असत्कार्यवादश्च सौगतसंमतोऽसकृत्सुस्पष्टं दूषितोऽत्र । सतोऽजस्यापि
मायया जन्म युज्यत इति चोक्तम् । तदेतदजायमानो बहुधा विजायत

इति श्रुतिसंमतं मतं नैरात्म्यवादिनां क्षणिकविज्ञानवादिनामसत्कार्यवाद-
मभिलिङ्गमानानां प्रतीतिसमुत्पादपादाराधकानां च सौगतानां वादेन न
कथंचिदपि किञ्चन साम्यं सहत इति स्फुटमेव तत्त्वविवेचकानाम् ॥

प्रकरणे बौद्धग्रन्थोपलब्धशब्दयुक्त्युपादाने प्रयोजनम्—

यत्पुनर्वौद्धग्रन्थसाम्यमुद्गाव्यते चरमे प्रकरणे क्वचिच्छब्दतः
क्वचिच्च युक्त्युदाहरणत इति न तद्दोषगन्धितामावहति । यत्कारणं
प्रचलितवौद्धप्रक्रियासंख्यवहारतोऽत्यन्तमेव वैलक्षण्यं वेदान्तप्रक्रियासंख्यव-
हारस्य प्रदर्शयितुमानार्थेण तत्तद्वचनव्यक्तिजातमर्थान्तराभिधायकत्वेनैव
प्रयुज्यतेऽत्र, यथा भगवता वादरायणेन शारीरकमीमांसासूत्रे परदर्शन-
संख्यबहुताः प्रत्यक्षानुमानप्रधानादिशब्दाः श्रुतिस्मृतिव्रज्यादिवाचकत्वेनापि
प्रयुज्यन्ते स्म । कतिपयवौद्धयुक्तीनां दृष्टान्तानां चेदाहरणं तु तदीयेनैव
वाणेन तत्प्रहरणमादर्शयितुमित्यदोषः । न हि प्रतिवादिपरिभाषितशब्द-
तद्युक्त्यनुवादमात्रेण कस्मिंश्चिदपि वादे तत्तन्मतान्तरसांकर्यं शङ्कनीयं भवे-
दिति । यथा चेदं सर्वमुपपद्यते तथाऽत्र रहस्यविवृतौ तत्र तत्र निपुणतरं
सौगतमतसादृश्यभ्रान्तिनिरसनपूर्वकं जिज्ञासुजनमनोत्थसः कृत एवास्माभिः ।
करिष्यते च पुनरपि परिशिष्टे संप्रहतः इत्यलं संप्रदायविवेकशून्यैरुत्था-
पिताया नतान्तरसंक्रान्तिशङ्काया निरासप्रयासेनेति ॥

एतस्मिन् प्रकरणे परमतपरामर्शेनैतावत् परिनिष्पन्नम्—

अणोरणीयान्महतो महीयान् । स्वयंप्रमाणोऽपि समाधिगम्यः ।
विज्ञानमेकं स च धर्मधातु । सं यो विजानाति स नित्यबुद्धः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलम्

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।

युद्धा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥ १०० ॥

परतच्चानुसंधानपूर्वकं नमस्कारः--

इदानीं प्रकरणचतुष्टयात्मकमिदं शास्त्रं परिसमापयन्मङ्गलं करोति । यद्यप्यादौ मङ्गलं ग्रन्थतो न निवद्धं तथापि तत्रोमित्याद्युत्तानिपत्पाठेनैव कृतमङ्गल आचार्य अत्रैते श्लोका भवन्तीत्येव प्रकरणमारब्धवान् । इदानीं तु ग्रन्थान्त आगमोपपत्तिभ्यामवधारितं नित्यनिरस्तद्वैतं परमार्थतत्त्वं संस्तुवन्नमस्करोति । ग्रन्थतात्पर्यमल्लेखेति मुहूर्त्वा निर्दिशन्निष्प्यानुग्रहार्थं तत्त्वस्वरूपं चासाधारणैर्विशेषणैः संगृह्णाति दुर्दर्शमित्यादिना ॥

दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्तिनास्तीत्यादिचतुष्कोटिवर्जितत्वाहुर्विशेष्यं स्वपक्षपातिदर्शनैः पण्डितैरपीत्यर्थः । 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्' (का. १-२-११) इति श्रुतेः । अत एवातिगम्भीरम् । अकृतप्रज्ञैर्बेदान्तपरिशीलनेऽकृतश्रमैर्दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदित्यर्थः । 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति' (तै. ना. १) इति गम्भीरसमुद्रवदुष्प्रवेशादव्याकृतादप्यन्तःस्थितं कवयो मेधाविन एवर्षयो विजानन्तीति श्रुतिवचनादतिगम्भीरत्वं परमार्थतत्त्वस्यानुसंधेयम् । कस्मात्पुनः कारणादिदं तत्त्वं दुर्दर्शमतिगम्भीरं चेति ? उच्यते । यतोऽजं साम्यं विशारदम् । जन्मादिसर्वविकारशून्यं निष्कलत्वादेवयववैषम्यविधुरमसङ्गत्वेन सर्वसंबन्धरहितं चेद् मुमुक्षुं तत्त्वं कथं स्थूलदृशां बुद्धौ भायादिति भावः । किं चेदमनानात्वं नानात्ववर्जितम् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागवर्जितमखण्डचैतन्यरूपमिति कथं परावप्रवणबुद्धीनां विविधविभक्तद्वैतदृशा दर्शनगोचरतां यायादिति भावः । तर्हि सर्वथा सर्वस्याप्यगोचरमिति ? नेत्याह । बुद्ध्या पदमिति । तद्धि सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वान्नित्यबोधस्वरूपत्वाच्च सदा स्वयंप्रकाशमपि सन्नबुद्धानां बाह्यविषयव्यापृतबुद्धीनां दुर्दर्शमिवातिगम्भीरमिव च भाति । 'आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव' (४-९२), 'अणुमात्रेऽपि वैधर्म्यं जायमानेऽविपश्चितः । अराजता सदा नास्ति त्रिगुताऽऽवरणच्युतिः' (४-९७) इति ह्युक्तम् । लब्धगुर्वात्मप्रसादानां प्रत्यक्षप्रवणबुद्धीनां तु नातः पदात् परं

स्यासन्नतरं सुदर्शं सुप्रवेशमस्त्रि । स्वात्मानतिरेकात् । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' (तै. सं. १-३-६) इति मन्त्रवर्णात् । अत ईदृक्पदं बुद्धैव तदवगमत एव तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्मस्तस्यै पदाय । ननु 'अदृष्टमन्यवहार्यमप्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमन्यपदेश्यम्' (मं. ७) इति श्रुतिवर्णितं पदं कथं वा नमस्कृत्यत इति ? नैप दोषः । अव्यवहार्यमपि तद्यवहारगोचरतामापाद्यैव नमस्कुर्मः । तद्धि पदमेकमेवाद्वितीयं सत्सर्वप्रत्ययवेद्यं भवति व्यवहारविषये । 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' (मुं. ३-१-११) इति श्रुतेः । सर्वत्र हि सर्वकरणैरपि वेद्यं तदेवाऽऽद्यं पदमिति शास्त्रदृष्टि-नवष्टम्य बुद्ध्वा तन्मया भूत्वा तदेव पश्यन्त. स्वरूपतोऽशक्यनमस्कारमपि तत्पदं यथाबलं यथाशक्ति नमस्कुरुम इत्यर्थः ॥ १०० ॥

भाष्यकृन्मङ्गलश्लोकसंग्रहः

अथ यद्भाष्यस्फूर्तितालोकदिष्टां सरणिमनुसरतैव मया यदुक्ति-
युक्तयुभयबलावलम्बिनाऽस्यां माण्डूक्यरहस्यविद्युतौ लैसिनी किञ्चिद्या-
पारिता तदीयं भाष्यान्तमङ्गलश्लोकत्रयमपि परदेवतानुसरणकारिकाकूटनु-
सरणस्वगुर्वनुसरणपूर्वकमुपनिबद्धमत्र सकर्तव्यप्रकाशं संग्रहीतुमीहे ॥

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगा-

दगति च गतिमन्तां प्रापदेकं हनेकम् ।

विविधविषयधर्मग्राहिगुग्धेक्षणानां

प्रगतभयविहन्तु ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

परब्रह्मनमस्कारः

तत्र प्रथमश्लोकस्वायमभिप्रायः । यत्पदेदान्तसिद्धं ब्रह्म स्वयमज-
मप्यैश्वर्ययोगात् स्वायत्तमायाशक्तियोगात्, जनियोगं प्रापत् चराचरजग-
द्वृषेण प्रादुर्भावं प्राप्तवत् । विनैव कारकोपसंहारमभिध्यानमात्रेण देवर्ष्यादि-
वत् । साधकानां चानुग्रहार्थं स्वेच्छावशान् तत्पद्वृषेण मायाजनियोगं च
प्राप्तवत् । 'अजायमानो बहुधा विजायते' (तै. आ. ३-१३-३९),

‘तेभ्यो ह प्रादुर्भव’ (के. ३-२) इति च श्रुतेः । स्वयमगति कृतस्व-
मचलं च स्थितमेव गतिमत्ता गन्तृगन्तव्यगतिविभागवत्तां देवयानपितृयाण-
क्षुद्रजन्तुत्वप्राप्तिलक्षणगतित्रयविभेदवत्तां च प्रापत्, विनैव कार्यकरण-
सघातम् । प्राप्तैश्चर्योपासकादिवत् । ‘अनेजदेकं मनसो जवीयो....तद्भावतो-
ऽन्यागत्येति तिष्ठन्’ (ई.४), ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’ (श्वे.३-१०)
-इत्यादिश्रुतेः । तथा स्वयमेकमद्वितीयमेव सदनैकरत्वं जीवजगदीश्वर-
रूपेण प्रापत् । विनैव स्वरूपोपमर्दमचिन्त्यशक्तित्वात् । मायाऽद्यादिवत् ।
‘अस्मान्मायी मृजते विश्वमेतन्’ (श्वे. ४-०) इति श्रुतेः । यदेतदुप-
वर्णितं ब्रह्मणो जनिगत्यादि, तदेतन्न परमार्थदृष्ट्या किं तु विविधविषय-
धर्मग्राहिभुम्भेक्षणानां संबृत्तैव । परागृहीतानां मन्दमन्त्र्यमाधिकारिणा परमार्थ-
बोधोपायत्वेनैव तु श्रुत्यापि तत्र तत्रं मायाजन्मगत्त्राद्यनूदितमिति
बोध्यम् । तदेतदाह- प्रणतभयविहन्ति । यद्यप्येवं द्रव्यगुण-
क्रियाजात्यादिमदिव मूढदृष्टीना प्रतिभाति तथापि ये शास्त्राचार्यरूपेणाव-
तीर्णाय तस्मै प्रणताः प्रदीभूताः कार्यकरणसंघातरूपे मिथ्याहंमतिं विधूय
तदेव शरणं गता मुमुक्षवः, तेषां भयकारण यदन्यत्वेन प्रतिभासलक्षणं
तद्विहत्य सर्वथोपसंहृत्य तदात्मत्वेनैव तद्ब्रह्मावाविर्भावस्वभाववदित्यर्थः ।
‘अथ सोऽभयं गतो भवति’ (तै. २-७) इति श्रुतेः । तत्प्रसादाद्धि
तेऽजमजरमभय ब्रह्मात्मत्वेनावगच्छन्ति । ‘अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि’
(वृ. ४-२-४), ‘स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्माऽभयं वै ब्रह्माऽभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद’ (४-४-२५),
‘भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’ (गी.
१०-१०), ‘तेषामेवानुक्त्वाऽर्थमहमजानजं तमः । नाशयाभ्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन भास्वता ॥’ (गी. १०-११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

तदेवं यद्ब्रह्म विषयापहृतबुद्धीनामज्ञातं सज्जन्मादिधर्मवदिव परि-
दृश्यमानं भयकारणं भवति, यच्च तदेकजरणात्वात् स्वात्मत्वेन ज्ञातं सदज-

त्वादिस्वरूपप्रकटनेनाभयकारणं भवति, तदीदृशं ब्रह्म नतोऽस्मि तद्वैक्यानु-
संधानपूर्वकं कथंचिद्व्यवहारगोचरतामापाद्य नमस्करोमीति ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं

भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।

कारुण्यादुद्धारामृतमिदममर्दुलभं भूतहेतो-

र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥२॥

परमगुरुनमस्कारः

द्वितीयश्लोकस्यायमर्थः । अविरतजननग्राहघोरे संततशरीरग्रहण-
रूपदुष्टजलचरैर्मयंकरे संसारसमुद्रे मग्नानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्धन्तानि भूतान्या-
लोक्य स्वप्रज्ञारूपस्य वैशाखस्य मन्थनद्रण्डस्य वेधेन क्षेपणेन क्षुभितस्य
वेदनाम्नो जलनिधेरन्तरस्थमिदं ब्रह्मविदा सुप्रसिद्धममरैरपि पूर्वं नारायणा-
नुग्रहात् कथंचित्समुद्रमथनेन लब्धेतरामृतैरपि दुर्लभममृतं तेषां भूताना
हेतोरुद्धार तं पूज्यानामप्यभिपूज्यममुं बुद्धिस्थं परमगुरुं भगवन्तं श्रीगौड-
पादाचार्याभिदं पादयोस्तच्चरणयोः पातैः पुनःपुनर्नश्रीभावैर्नतोऽस्मीति ॥२॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो

मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रामने मे ।

यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्रथा ह्यमोघा

तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥३॥

गुरुनमस्कारः

तृतीयस्य त्वयमर्थः । बहुशो जननरूपसागरे निमज्जनेनोन्मज्जनेन च
व्यक्ताव्यक्तरूपतां भजन्मम हृदयान्धकारो यत्प्रज्ञालोकदीप्त्या विनष्टः,
यत्पादावाश्रितानामन्येषामपि श्रेष्ठा सफला च श्रुतिशमविनयप्राप्तिरभूत्,
संसारभयविनाशनौ पवित्रौ तत्पादौ तस्य श्रीगोविन्दभगवत्पादाख्यस्य
शुरेश्वरगौ सर्वभावैर्नमस्करोमीति ॥ ३ ॥

'तेभ्यो ह प्रादुर्धभूय' (के. ३-२) इति च श्रुतेः । स्वयमगति कूटस्म-
मचलं च स्थितमेव गतिमत्तां गन्तृगन्तव्यगतिविभागवत्ता देवयानपितृयाण-
क्षुद्रजन्तुत्वप्राप्तिलक्षणगतित्रयविभेदवत्ता च प्रापत्, विनैव कार्यकरण-
संघातम् । प्राप्तैश्वर्योपासकादिवत् । 'अनेजदकं मनसो जवीयो....तद्भावतो-
ऽन्यानत्येति तिष्ठन्' (ई.४), 'अपाणिपादो जवनो ब्रह्मीता' (श्वे.३-१०)
-इत्यादिश्रुतेः । तथा स्वयमेकमद्वितीयमेव सद्नेकत्वं जीवजगदीश्वर-
रूपेण प्रापत् । विनैव स्वरूपोपमर्दमचिन्त्यशक्तित्वात् । मायाव्यादिवत् ।
'अस्मान्मार्था मृजते विश्वमेतन्' (श्वे. ४-०) इति श्रुतेः । यदेतदुप-
वर्जितं ब्रह्मणो जनिगत्यादि, तदेतन्न परमार्थदृष्ट्या किं तु विविधविषय-
धर्मग्राहिभुग्धेक्षणाना संवृत्तैव । परागृहीतां मन्दमध्यमाधिकारिणां परमार्थ-
बोधोपायत्वेनैव तु श्रुत्यापि तत्र तत्रैवं मायाजन्मगत राघनूदितमिति
बोध्यम् । तदेतदाह- प्रणतभयविहन्विति । यद्यप्येवं द्रव्यगुण-
क्रियाजात्यादिमदिव मूढदृष्टीना प्रतिभाति तथापि ये शास्त्राचार्यरूपेणाव-
तीर्णाय तस्मै प्रणता. प्रहीभूता. कार्यकरणसंघातरूपे मिश्र्याहंमति विधूय
तदेव शरणं गता मुमुक्षवः, तेना भयकारणं यदन्यत्वेन प्रतिभासलक्षणं
तद्विहत्य सर्वधोपसंहृत्य तदात्मत्वेनैव तद्बुद्ध्यावाविर्भावस्वभाववदित्यर्थः ।
'अथ सोऽभयं गतो भवति' (तै. २-७) इति श्रुतेः । तत्प्रसादाद्धि-
तेऽजमजरमभयं ब्रह्मात्मत्वेनावगच्छन्ति । 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि'
(श्रु. ४-२-४), 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्माऽभयं वै ब्रह्माऽभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद' (४-४-२५),
'भजता प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' (गी.
१०-१०), 'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ' (गी. १०-११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

तदेवं यद्ब्रह्म विषयापहतबुद्धीनामज्ञातं सज्जन्मादिधर्मवदिव परि-
दृश्यमान भयकारणं भवति, यच्च तदेकशरणाना स्वात्मत्वेन ज्ञातं सद्ज-

त्वादिस्वरूपप्रकटनेनाभयकारणं भवति, तदीदृशं ब्रह्म नतोऽस्मि तदैक्यानु-
संधानपूर्वकं कथंचिद्यवहारगोचरतामापाद्य नमस्करोमीति ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधशुभितजलनिधेवेदनाज्ञोऽन्तरस्थं
भूतान्यालोऽय ममान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।
कारुण्यादुद्धारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-
र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥२॥

परमगुरुनमस्कारः

द्वितीयश्लोकस्यायमर्थः । अविरतजननग्राहघोरे संततशरीरमहण-
रूपदुष्टजलचैरभयंकरे संसारसमुद्रे ममानि ब्रह्मादिस्तन्मप-
न्तानि भूतान्या-
लोक्य स्वप्रज्ञारूपस्य वैशाखस्य मन्थनदण्डस्य वेधेन क्षेपणेन क्षुभितस्य
वेदनाज्ञो जलनिधेरन्तरस्थमिदं ब्रह्मविदां सुप्रसिद्धममरैरपि पूर्वं नारायणा-
नुग्रहात् कथंचित्समुद्रमथनेन लब्धेतरामृतैरपि दुर्लभममृतं तेषां भूतानां
हेतोरुद्धार तं पूज्यानामप्यभिपूज्यममुं बुद्धिस्थं परमगुरुं भगवन्तं श्रीगौड-
पादाचार्यामिदं पादयोस्तच्चरणयोः पातैः पुनःपुनर्नम्रीभावैर्नतोऽस्मीति ॥२॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो
मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।
यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्रथा ह्यमोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥३॥

गुरुनमस्कारः

तृतीयस्य त्वयमर्थः । बहुशो जननरूपसागरे निमज्जनेनोन्मज्जनेन च
व्यक्ताव्यक्तरूपतां भजन्मम हृदयान्धकारो यत्प्रज्ञालोकदीप्त्या विनष्टः,
यत्पादावाश्रितानामन्येषामपि श्रेष्ठा सफला च श्रुतिशमविनयप्राप्तिरभूत्,
संसारभयविनाशनौ पवित्रौ तत्पादौ तस्य श्रीगोविन्दभगवत्पादाख्यस्य
गुरोश्चरणौ सर्वभावैर्नमस्करोमीति ॥ ३ ॥

अथालातशान्तिप्रकरणसारः

अजाद्वैतदर्शनं सर्ववेदान्तोपदिष्टमस्पर्शयोग इति नाम्ना प्रसिद्धं ब्रह्म-
विदाम्, यतस्तत्र ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागविधुरमितरसंस्पर्शासहमेक-
मखण्डज्ञानमुपदर्शितम् । अत एव चैतदर्शनं सर्वसत्त्वमुखं हित-
मविवादमविरुद्धं च ॥

द्वैतदर्शनानि तु परस्परविरुद्धत्वाद्विवादास्पदानि । तत्र केचिद्
द्वैतिनः सदैव जायते कार्यात्मनेति वदन्ति । अपरे त्वसज्जायत
इति । एवं विरुद्धत्वादित्वात्ते परस्परं कलहायमानास्तत एवाजाति-
मद्वैतिसंमतं ख्यापयन्ति । औपनिषदमन्या अपि केचिदजातस्यापि
ब्रह्मणो जीवभावेन जातिमिच्छन्ति । अयुक्तस्त्वयमजातस्यैव
जातिरिति वादः । तथा ह्यमृतस्य मर्त्यताऽङ्गीकृता भवेत् । न
च स्वभाववैपरीत्यं कस्यचिदपि वस्तुनः कथंचिदपि भवेत् ।
तस्मादजाजरामृतस्वभावा एव सर्वे आत्मानोऽविद्यावासनया तु
केवलं संसरन्तीत्येव युक्तिमान् पक्षः ॥

(१) अजं जायत इत्ययुक्तम् । यतो जायमानस्याजत्वं नोप-
पद्यते । जातं जायत इत्यप्ययुक्तम् । तदपि जातादन्यस्माज्जायते
तदप्यन्यस्मादित्यनवस्यादौस्थ्यप्रसङ्गात् । अतीऽजातिरेव परमार्थ
इति सिध्यति ॥ (२) एवं जीवानां धर्माधर्मलक्षणहेतोः फलं
शरीरं जायते इतीयं प्रतिज्ञाप्यनुपपन्ना । हेतुफलयोः कतरत्
पूर्वसिद्धमिति निश्चेतुमशक्यत्वात् । न च बीजाङ्कुरवदनादित्वं
हेतुफलयोस्तत्सन्तानस्य वा शक्यशङ्कम् । हेतुफलव्यक्त्योर्जायमान-
त्वेनैवोपलम्भात् । तद्यतिरिक्तस्य च सन्तानस्य कस्यचित् स्व-
तन्त्रस्यानुपलम्भात् । तस्माद्धेतुफलयोरजातिरेव परमार्थ इत्यव-

सीयते ॥ (३) एवं चित्तचेत्ययोर्निमित्तैर्निमित्तिकभावेऽपि वादिना परस्परकलहोऽस्ति । प्रत्ययवैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या सुखदुःखाद्यनुभववैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या च प्रत्ययनिमित्तवैचित्र्यमङ्गीकर्तव्यमिति बाह्यवस्त्वग्नित्ववादिनः । वस्तुतत्वनिरूपणे चित्तव्यतिरिक्तस्यादर्शनादेव निमित्तास्तित्वमयुक्तमभ्युपगन्तुमिति केवलविज्ञानवादिनः । तत्र यद्यसत्त्वेव घटादौ निमित्ते घटाद्याभासता चित्तस्य तर्ह्यसत्येव चिद्व्यतिरिक्तेण चित्ते तद्भासता चितः स्यादिति विज्ञानवादिद्युक्त्यैव चित्ततद्दृश्योभयाजातिरेव संत्स्यति ॥ (४) एवं बन्धमोक्षयोरप्यजातिरेव युक्ताऽभ्युपगन्तुम् । अनादेः संसारस्यान्तवत्त्वानुपपत्तेः, आदिमतो मोक्षस्थानन्तत्वानुपपत्तेश्च । अतोऽसतोरेव बन्धमोक्षयोः सतोरिवावभास इति युक्तम् । वैतथ्योक्तदिशाऽपि तयोर्भिद्यत्वात्वमवमेद्यम् । आद्यन्तवत्त्वात्, स्वप्नजागरितयोः सर्वसमतावगमाच्च । अत एवासत्त्वावगमात्स्वप्नजागरितयोः कार्यकारणभावोऽपि न विद्यत इति ज्ञेयम् ॥

तस्मादसन्त एव सर्वे जीवा बाह्यभावाश्च, चित्तव्यतिरेकेण तेषामस्तित्वं न शङ्कितुं शक्यम् । तथा चित्तस्यापीति ज्ञेयम् । यदापि क्वचिद्वेदान्तिभिर्जातिरुपदिश्यते तदपि मायाव्यवहारदृष्ट्या बाह्यवस्तुनामुपलभ्यमानत्वात्कर्माङ्गत्वाच्च बाह्यार्थाः सन्तीति दृढाग्रहवतामास्तिकानां मुमुक्षूणामजातितत्त्वनिर्धारणोपायत्वेन, न तु परमार्थबुद्ध्या । न ह्युपलम्भक्रियाचरणशेषत्वमात्रेण पारमार्थिकत्वं कस्यचिदपि वस्तुनः सिध्येत् । स्वप्नमायापदार्थेष्वपि तद्बुभयदर्शनात् । तस्माज्जन्मादिद्रव्यधर्मवत्त्वेन प्रतीयमानमपि सर्वं परमार्थतोऽज्ञानलानाभासाद्वितीयैतन्न्यमात्रमिति बोध्यम् । भवति चात्रालातन्पन्दिददृष्टान्तः । न हि तत्र ऋजुवक्रादिन्पाभामा उप-

लभ्यमाना अपि तथ्यतोऽलातात्तदन्यतो वा जाताः क्वचित्स्थिता
गता वा । एवमेव कूटस्थविज्ञप्तिरूपेऽवभासा अपि चित्तचेत्या-
दयोऽविद्यैव प्रतीयन्ते न तु ततोऽन्यतो वा जायन्ते न तत्र
स्थिता गच्छन्ति वा कुत्रचिदित्यवगन्तव्यम् ॥

एवमात्मनोऽन्यच्चित्तं चित्तदृश्यं वा नास्ति । हेतुफलयोः कार्य-
कारणताऽपि नास्ति । केवलमभिनिवेशमात्रेण हेतुफलयोः प्रतीतिः
संसारदुःखानुभवश्च । येऽप्यात्मनोऽन्या जीवा ब्रह्मभावाश्च जाय-
माना दृश्यन्ते, तेऽपि मायैव जायन्ते । स्वप्न इव जागरितेऽपि
यथा चित्तादतिरिक्तं तद्दृश्यं नास्ति, तथैव चित्तमपि द्रष्टव्यति-
रेकेण नास्त्येव । चित्तचेत्ययोरन्योन्यापेक्षयैव प्रतीतेर्न स्वातन्त्र्ये-
णास्तित्वमन्यतरस्याप्यवकल्पते । तस्मादजमेव परमार्थतत्त्वम् ।
यद्यदत्ताऽऽत्मनि नास्तीत्युच्यते तत्तत्परशास्त्राभ्युपगमापेक्षयैव
तथोच्यते न तु तस्य तस्य क्वचिदस्तित्वमेवाभिप्रेत्य । तेन
निषेधोऽपि न परमार्थः । तथा चाज इत्युक्तिरपि कल्पितसंबृत्यैव
न पुनरजत्यं नाम कश्चन धर्मोऽस्त्यात्मनि ॥

घर्णितनीत्या द्वैतं नामाभिनिवेशमालं न तु वस्तुसदस्तीत्या-
पन्नम् । धर्माधर्मरूपहेतुवैचित्र्यं नास्तीत्यवगतम् । अत एव
तादृशहेतुनिमित्तं देवमनुष्यादिजन्मापि न भवति । तदेतद-
जातित्वं न नैमित्तिकं किं तु स्वाभाविकमेव । य एवमनिमित्त-
मजत्वमेव परमार्थ इत्यवगच्छति स तत एव शोकमोहकामभया-
दिवर्जितमजं साम्यमद्वयं विद्वदनुभवैकगम्यं स्वयंप्रकाशं
पदमश्नुते ॥

तदेतद्जाद्वयमात्मतत्त्वमकृत्प्रज्ञैर्दुर्ज्ञेयम् । यतः परीशका अप्यग्नीनि
नास्तीत्यस्तिनास्तीति नास्तिनास्तीति वा केनचिद्वर्षेणाऽऽ-

कृत्येवेदं ज्ञानुमीकन्ते । प्रत्यग्ममिन्मर्षविशेषं तु वेदान्तधेय-
 मिदं यो वेद स एव परमार्थज्ञानी कृतकृत्यो भवति । एतच्च
 ज्ञानमागमप्रकरणोक्तदिशा जागृताद्यान्मर्यादाणामुत्तरेतरमिन्
 प्रधिलापनेन चतुष्कोटिर्वाजितं तुरीयमवगन्तव्यैव लभ्यम् । एतज्ज्ञा-
 नार्थमेव रामदेवादि कथायथाचनं बाल्यपाण्डित्यादिमाधनानि
 चोपदिश्यन्ते । ज्ञाते तु परमार्थे प्राप्तनिव्यशुद्धबुद्धमुक्तस्भावत्वात्
 ततः परं कर्तव्यं न विचिद्वशिष्यते । अजन्वज्ञानेनाज्ञानहान-
 मित्यपि संवृत्यैव । एतौ निव्यनिगवरणं ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभाग-
 रहितं विशुद्धविज्ञानमेव तत्त्वमिति सर्वं शिवम् ॥

कारिकाणां वर्णानुक्रमणिका

प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.	प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.
अकल्पवमजं ज्ञानम्	३-	३३	२८५	अभूताभिनिवेशोऽस्मि	४-	७५	४०९
अकारो नयते विध्वम्	१-	२३	१२६	अमात्रोऽनन्तमात्रध	१-	२९	१३८
अज्ञः कल्पितसंप्रृत्या	४-	७४	४०६	अलम्भाववर्णाः मर्षे	४-	९८	४३८
अजमनिद्रमस्वप्नम्	३-	३६	२९०	अलाते स्पन्दमाने वै	४-	४९	३८७
अजमनिद्रमस्वप्नम्	४-	८१	४१४	अवस्तवनुपलम्भं च	४-	८८	४२३
अजातं जायते रम्भात्	४-	२९	३६८	अव्यक्ता एव येऽन्तर्गु	२-	१५	१७९
अजातस्यैव धर्मस्य	४-	६	३२३	अशक्तिरपरिज्ञानम्	६-	१९	३३५
अजातस्यैव भावस्य	३-	२०	२५७	अमजागारिते दृष्ट्या	६-	३९	३७६
अजातेऽत्रसतां तेषाम्	४-	४३	३८१	अमतो मायया जन्म	३-	२८	२८०
अजाद्वै जायते यस्य	४-	१३	३३१	अस्ति नास्त्यस्तिनास्तीति	६-	८३	४१७
अजेष्वजमसंकान्तम्	४-	९६	४३७	अस्पन्दमानमालानम्	४-	६८	३८७
अजे साम्ये तु ये केचित्	४-	९५	४३६	अस्पश्योगो वै नाम	३-	३९	२९५
अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये	४-	९७	४३८	अस्पश्योगो वै नाम	४-	०	३१९
अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यम्	३-	२	२१९	आत्मसत्यानुबोधेन	३-	३०	२८६
अदीर्घत्वाच्च कालस्य	२-	२	१४९	आत्मा एवाकाशवर्जोऽवः	३-	३	२२०
अद्वयं च द्वयाभासम्	३-	३०	२८२	आदावन्ते च यन्नास्ति	२-	६१	३५६
अद्वयं च द्वयाभागम्	४-	६२	३९८	आदावन्ते च यन्नास्ति	६-	३	१७०
अद्वैतं परमार्थो हि	३-	१८	२५३	आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव	६-	९२	४३३
अनादिमायया सुप्तः	१-	१६	१०९	आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः	४-	९३	४३४
अनादेरन्तवत्त्वं च	४-	३०	३६९	आध्मास्त्रिविधा हीना	३-	१६	२४८
अनिमित्तस्य चित्तस्य	४-	७७	४१०	इन्द्रामात्रं प्रभोः सृष्टिः	१-	८	७५
अनिश्चिता यथा रज्जुः	२-	१७	१८१	उत्पादस्य प्रमिद्वत्वात्	४-	३८	३७५
अन्नः स्थानात्तु भेदानाम्	२-	४	१५१	उत्प्रेक उदधेर्वद्वत्	३-	६१	२९९
अन्यथा गृह्यतः स्वप्नः	१-	१५	१०७	उपलम्भान् गमाचारात्	४-	४२	३७९
अपूर्वं स्थानिधर्मो हि	२-	८	१६१	उपलम्भान् गमाचारात्	४-	४४	३८२
अभावश्च रथादीनाम्	२-	३	१५०	उपलम्भान् गमाचारात्	३-	४२	२९९
अभूताभिनिवेशादि	४-	७९	४१२	उपासनाध्रितो धर्मः	३-	१	२१७

प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.	प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.
उभयोरपि धैतव्यम्	२-	११	१६५	ज्ञानेनाऽऽकाशरूपेण	४-	१	३
उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते	४-	६७	६००	तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा	२-	३८	२
ऋजुवकादिकाभागम्	४-	४७	३८६	तन्मादेवं विद्विन्वनम्	२-	३६	२
णैरेषोऽपृथग्भावैः	२-	३०	१८८	तन्मात्रं जायते चित्तम्	४-	२८	३
एवं न चित्तज्ञा धर्मा.	४-	५६	३९१	तजगम्योत्वविज्ञाने	१-	२०	१
एव न जायते चित्तम्	६-	४६	३८५	त्रिषु धामसु यन्तुष्यं	१-	२२	१
ओङ्कार पादशो विशात	१-	२४	१३३	त्रिषु धामसु यद्भोज्यम्	१-	५	
कल्पयन्त्यात्मनाऽऽत्मानम्	२-	१२	१६६	दक्षिणाक्षिनुरग्रे विश्व.	१-	२	
कारणे यम्य वै कार्यम्	४-	११	३०७	दुःखे मन्त्रे मनुस्मृत्य	३-	४३	०
कारणाद्ययनन्यत्वम्	४-	१२	३३०	दुर्दर्शमतिगम्भीरम्	६-१००		६
कार्यकारणयदौ तौ	१-	११	९८	द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात्	६-	५३	३
कारु इति कारुविद.	२-	२४	१८६	द्वयोर्द्वयोर्भेदुजाने	३-	१२	२
कंठप्रथमस्य एनास्तु	४-	८८	४१९	द्वैतस्याप्रहंगं तु च्यम्	१-	१३	१
कमते न हि बुद्धस्य	४-	९९	४३९	धर्मा य इति जायन्ते	४-	५८	३
स्थायमानासं जाति तै	६-	५	३२२	न कश्चिज्जायते जीवः	३-	४८	३
प्रहणाज्जागरितवन	६-	३७	३७४	न कश्चिज्जायते जीवः	६-	७१	४
प्रज्ञे न तत्र नोत्सर्ग.	३-	३८	०९३	न निर्गोधो न चोत्सर्गः	२-	३२	१
घटादिषु प्रवर्तनेषु	३-	४	२००	न निर्गता अत्राताने	४-	५०	३
चरन्वागर्गते जाग्रत	४-	६५	३९९	न निर्गतः रते विज्ञानान	४-	५२	३
चित्तहात्वा हि येऽन्तस्तु	२-	१४	१७७	न भवत्यमृतं मर्त्यम्	३-	२१	२
चित्ते न सम्पृगत्यधेम्	४-	२६	३५१	न भवत्यमृतं मर्त्यम्	६-	७	३
चिन्तननिद्राभेदेऽम्	६-	७०	६०३	न युक्तं दर्शनं गत्वा	४-	३४	३
जगत्सर्गानिर्मुक्ता	६-	१०	३०६	नाकाशस्य घटाकाशो	३-	७	२२
जाग्रद्विनेशर्णायास्ते	६-	६६	३९९	नाजिषु सर्वधर्मेषु	६-	६०	३
जाग्रदृष्टावपि स्वप्न	२-	१०	१६६	नात्मभावेन नानेदम्	२-	३४	२०
जात्याभासं चलाभासम्	४-	४५	३८३	नात्मने न परार्थं	१-	१२	१०
जीवं कल्पयते पूर्वम्	०-	१६	१३९	नास्त्ययद्वैतुक्रमगत	६-	४०	३५
जीवात्मनोः पृथक्त्वे यत	३-	१६	०४०	नस्माद्वेत्तुं कुर्वे तत्र	३-	१५	३०
जीवात्मनोरनन्यत्वम्	३-	१३	०३८	निर्गृहीतस्य मनस.	३-	३४	२६
ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये	६-	८९	६०७	निमित्तं न तदः चित्तम्	६-	२७	३५

प्रतीकानि	प्र. श्लो.	पृ.	प्रतीकानि	प्र. श्लो.	पृ.
विप्राणा विनयो ऽप्ये.	४- ८६	४००	सुखमानियते निख्यम्	४- ८२	४१६
विभूति प्रसवे त्वन्ये	१- ७	७१	सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः	२- २३	१८६
विश्वस्यात्वविवक्षायाम्	१- १९	१०५	सृष्टिर्गिति सृष्टिविदः	२- २८	१८६
विश्वो हि स्थूलभुङ्गित्वम्	१- ३	६५	स्थूले तर्पयते विश्वम्	१- ४	६५
वीतरामगयत्रोर्धः	०- ३५	००१	स्वतो वा परतो वापि	४- २२	३४१
वेदा इति वेदविदः	०- ००	१८६	स्वप्नजागरितस्थाने	२- ५	१५५
वैतथ्ये सर्वभावाना	०- १	१४३	स्वप्नद्विन्दनद्वयान्ते	४- ६४	३९९
वैशारद्यं तु वै नाम्नि	४- १६	४३६	स्वप्नद्वयप्रचरणे स्वप्ने	४- ६३	३९९
म एष वेति मेतीति	३- ०६	०३०	स्वप्ननिद्रायुतावापौ	१- १४	१०५
सख्या जायते रावेम्	४- ५७	३९३	स्वप्नायै यथा दृष्टे	२- ३१	१८९
सद्भाताः स्वप्नवत् सवे	३- १०	०३१	स्वप्नगृहा वपि स्वप्नः	२- ९	१६३
सतो हि मायया जन्म	३- ०७	०३९	स्वप्ने चावस्तुकः कायः	४- ३६	३७३
सप्रयोजनता तेषाम्	०- ७	१५९	स्वभावेनामृतो यस्य	३- २२	२६०
सप्रयोजनता तेषाम्	४- ३०	३७०	स्वभावेनामृतो यस्य	४- ८	३२३
सभवे हेतुफल्यो	४- १६	३३६	स्वनिदान्तव्यवस्थानु	३- १७	२५२
सभूतेरपवादाच्च	३- ०५	०६९	स्वस्थं शान्तं मनिर्वाणम्	३- ४७	३०६
सर्वस्य प्रणयो ऽर्थाः	१- ०७	१३६	हेतुर्न जायतेऽनादेः	४- २३	३४४
सर्वाभिव्यापविगत	३- ३७	०९०	हेतोरगदि. फलं येषाम्	४- १४	३३३
सर्वे धर्मा सृष्टा स्वप्ने	४- ३३	३७१	हेतोरगदि. फलं येषाम्	४- १५	३३४
सवस्तु सोपलम्भ च	४- ८७	४०३	हेतुहेमाप्यपाक्यानि	४- ९०	४२९
सालिद्विधी स्वाभाविकी	४- ९	३२६			

अथ परिशिष्टम्

१. तत्र बौद्धप्रक्रियासाम्यविचारः

माण्डूक्यकारिकामु यत्किञ्चिद्बौद्धग्रन्थसाम्यमापाततो दृश्यते क्वचिद् तदर्थे कस्याभावात् परमतसंक्रान्तिश्चावहमित्युपान्त्यश्लोकविवृतौ निवेदितम् । तत्र वाक्यसाम्याभासोऽल कतिपयोदाहरणपूर्वकं परिद्विष्यते । शब्दसाम्याभासस्तु द्वितीयपरिशिष्टे विमृश्यते । अधिकं तु विवृतिग्रन्थ-शरीरे एव विज्ञेयमिति विज्ञाप्यते ॥

१. अस्मीति नाम्नीति विवाद एष
शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ।
विवादप्राप्तान न दुःखं साम्यनि
अविवादप्राप्तान दुःखं निरूप्यते ॥

—समाधिराजे, १- (गण) २८

[विवादप्रत्ययान न दुःखं साम्यनि अविवादप्राप्तान न (च) दुःखं निरूप्यते-इति ना. कु. पृ. ४१ ।]

अत्रास्मि नाम्नीति, शुद्धयशुद्धी इति च विवादो न कार्यः इत्येवमात्रमुक्तम् । कारिकायां (४-२) त्वद्वैतात्मनि द्रव्यव्यवधारकमज्ञानास्ति विवादावयवश्च दन्तुचम् ॥

२. यद्यस्मिन् प्रकृत्या स्यात्त भवेदस्य नास्तिना ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न हि यत्प्रपद्यते ॥

—म. का. १५-८०. कु. पृ. ९७

अत्रास्मिन् प्रकृत्या नास्त्येव यतरतस्मात्तान्निव्यमपि नास्तीति स्थापयितुं प्रकृते-
रन्यथाभावो शोभयति दन्तुचम् । आचार्यः पुनः (४-७, ९, १९) प्रकृत्या यद्वृत्तं
सन्न तन्मर्थत्वं जीवभावं नैव प्राप्नुमहेति, यस्मात्प्रकृतिर्नाम स्वभावात्प्रकृत्या न प्रकृते
प्रतिपादयितुं प्रकृतेरन्यथाभावो न कर्तव्य इतिपत्नी-याहेति प्रकृत्यान्तरमेव ॥

० साम्यमत्रास्मिन्प्रकृत्या दृष्ट विवेचिताः प्रो॥ टि. आर्. वि. मूर्तिमहाशयः
कारिकाद्वैतनामनीप्रति.पिर्षप्रदार (typed copy) इत्याः । तत्रास्मिन्प्रकृ-
तयोऽहमत्र विषये । वृत्तिप्रकृत्यास्तु धीराव्यवधानात्प्रकृत्यादित्युक्तमप्यः ॥

३. पूर्वं जानिथंदि भवेज्जरामरणमुत्तरं ।
 निजंरामरणा जानिभेभंजायेत चामृतः ॥
 पश्चाज्जानिथंदि भवेज्जरामरणमाद्रितः ।
 अहेतुकमजातस्य स्याज्जरामरणं कथं ॥
 न जरामरणं नैव जानिश्च सह युज्यते ।
 द्रियते जायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयोः ॥
 यत्र न प्रभवन्त्येते पूर्वापरमहकनाः ।
 प्रपञ्चयन्ति कां जानि तज्जरामरणं च किं ॥

—म. का. ११-२, ४, ५, ६, वृ. पृ. ७६, ७७

अत्र जानिजरामरणयोः क्रमस्य कथमप्यनुभवोऽयं जरामरणं नान्तीत्युक्तं युक्ति-
 मात्रावष्टम्भान् । कारिकायां (६-१०) त्वाचार्यं स्वभावतोऽजरामरणप्रवृत्तत्वात् एव
 यन्तोऽप्यजानेन नैव आन्मानो जरामरणभावमाप्तिदन्त्या स्वभावनः प्रच्युतिमायान्ती-
 क्येत्याह ॥

४. यदीन्धनमपेश्याग्निरपेश्याग्निं यदीन्धनं ।
 क्वत्पूर्वंनिष्पन्नं यदपेश्याग्निरिन्धनं ॥

—म. का. १०-८, वृ. पृ. ७०

अत्रान्त्येवाऽर्मान्धनयोः स्वरूपनिश्चिं परस्परापेशत्वादिति पूर्वपक्षमुद्गाव्य
 क्वत्पूर्वमुत्पन्नमित्यत्र निश्चायशभावान्तरस्यापि निश्चिन्तपूर्वापेशयेति वक्तुं न पर्यत
 इत्येतावदुक्तम् । न तु स्वभावनिश्चिः कस्यचिदपीष्टाऽत्र । आचार्यकारिकायां (४-१८)
 पुनर्हेतुकत्वयोर्धर्माधर्मजनित्पदयोः कस्यापि निरपेशात्तद्धेतुवत्त्वेरेतुकत्वान्तरक एवा-
 ऽऽप्तेति सिध्यतीत्युच्यते ॥

५. न स्वतो नापि परतो न ह्यग्भ्यां नाप्यहेतुतः ।
 उत्पन्ना जानु वियन्ते भावाः क्वचन केचन ॥

—म. का. १-१, वृ. पृ. ४

- न मन्नामन्नमद्रमन्धर्मो निर्बन्ते यदा ।
 कथं निर्बन्तेको हेतुरेवं सति हि युज्यते ॥

—म. का. १-७, वृ. पृ. २०

अत्र कार्यं धनमपि न जायते, निर्बन्तं कारणमपि न कथमप्यन्तीत्युक्तं युक्ति-
 मात्रावष्टम्भात् । आचार्यकारिकास्तपि यद्यप्येता युक्तिरनुद्दिता, तथापि (३-२४)

मायया परमात्मा कार्यरूपेण जायते इति निर्दिष्टं कहेतुगोपनीय एव । चतुर्थे तु (४-२२) हेतुकृतयोः परमार्थतो जातिर्नैव युज्यते इत्येतावन्मात्रं गाधयितुं युक्तिस्वीकार इति प्रकरणतोऽवगम्यते ॥

६. चित्तं हि काश्यप परिगमेन्यमाणं न लभ्यते । यदा लभ्यते तन्नोपलभ्यते । तन्नातीतं नानागतं न प्रयुत्पन्नं । यन्नातीतं नानागतं न प्रयुत्पन्नं तन्मध्यसमतिकान्तम् । यत्तन्मध्यसमतिकान्तं तन्नैरानि नैव नानि । यन्नैरानि न नानि तदजातम् । यदजातं तस्य नानि स्वभावः ॥

—इत्यादि काश्यपपरिचये पृ. १४९

[काश्यपपरिवर्तस्यैव रजकृत्सूत्रम् इत्यपरं नामधेयम् । यत्पूर्वमुदाहृतं वाक्यमष्टाविंशतितमकारिकविज्ञानौ (४-२८, पृ. ३५७) तत्तु श्री॥ शरच्चन्द्रशर्मसपादिताया माध्यामिकरुमेरुदृतमन्त्राभिः । तस्य पुस्तकस्याशुद्धिवाहुल्यमुपलक्ष्य चलवद्विश्वस्यते यदुपरि निर्दिष्ट एव साधीयान् पाठः श्री॥ विभुशेखरभट्टाचार्याणां प्राचीनग्रन्थशोधने कृतपरिश्रमणामिति ॥]

अत्र चित्तस्या जातत्वं नैरजाभाव्ये हेतुत्वेनोपन्यस्तम् । आचार्येण पुनश्चित्तस्या जाद्वयमन्मानन्यत्वं विवक्ष्यते । उत्तरत्र (४-४५, ४-६६, ४-७७, ४-८०) तथैव प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । आत्मगत्यानुबोधेनैवामनस्यात्मान्मसस्थतयैव चाजत्वं मनो-निग्रहेण च ब्रह्मस्वरूपेण निगतिं च बोधयन्तीभिः (३-३२, ३-३८, ३-६६) कारिकाभिरेवमवैकारार्थोपपत्तेय ॥

७. नैवाग्रं नापरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

तस्मान्नात्रोपपद्यन्ते पूर्वापरसहक्रमाः ॥

—म. का. ११-२, पृ. ७६

अत्र संस्कारस्यायन्तयोरभावान् तस्य मध्यमपि नास्तीत्युक्त्वा जातिजरामरणादीनां पूर्वापरसहक्रमा अपि नैव गन्तीत्युक्तम् । आचार्येण तु (४-३१, २-६) जाम्प्रस्वप्नोराशन्तवत्त्वेन मध्येऽपि नास्तित्वं युक्तमित्युक्तम् । मध्यमकारिकस्यामादि-मध्यावमानत्वं यस्य संस्कारस्य नास्ति तस्य नास्तित्वमेवेति युक्तिः प्रदर्श्यते । आचार्य-कारिकयोरनु सार्वत्रिकानुभवमाश्रित्य व्यभिचरितस्वरूपत्वाद्यवस्थयोर्मिथ्यात्वं ततश्चा-ऽऽत्मनः संसारित्यस्यापि मिथ्यात्वमित्युच्यते इति वैपम्यम् ॥

८. नाभावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ।

नाभावाज्जायतेऽभावोऽभावो न, यान्न जायते ॥

—म. का. २१-१२, पृ. १५१

३. पूर्वं जानिर्यदि भवेज्जरामरणमुत्तरं ।
 निजैरामरणा जानिर्भवेच्चायेत चामृतः ॥
 पश्चाज्जानिर्यदि भवेज्जरामरणमादितः ।
 अहेतुकमजातस्य स्याज्जरामरणं कथं ॥
 न जरामरणं नैव जातिश्च सह युज्यते ।
 श्रियते जायमानश्च स्याच्चाहेतुक्रतोभयोः ॥
 यत्र न प्रभवन्ध्येते पूर्वापरसहक्रमाः ।
 प्रपद्यन्ति कां जानिं तज्जरामरणं च किं ॥

—म. का. ११-३, ४, ५, ६, वृ. पृ. ७६, ७७

अत्र जानिर्जरामरणयोः क्रमस्य कथमप्यसम्भवादेव जरामरणं नास्तीत्युक्तं युक्ति-
 मात्रावष्टम्भान् । कारिकाया (४-१०) तदाचार्यः स्वभावतोऽजरामरणस्य स्वभावा एव
 मन्तोऽप्यज्ञानेन सर्वे आत्मानो जरामरणभावभाविततया स्वभावतः प्रभ्रुतिमायान्ती-
 वेत्याह ॥

४. यदीन्धनमपेक्ष्यातिरपेक्ष्याति यदीन्धनं ।
 क्वरत्पूर्वनिन्धनं यदपेक्ष्यातिरिन्धनं ॥

—म. का. १०-८, वृ. पृ. ७०

अत्रान्वयेनाऽऽर्धनिन्धनयोः स्वरूपमिदं परस्परापेक्षत्वादिति पूर्वपक्षमुद्राव्य
 क्तरन्पूर्वमुरसमिन्धनं निशयकाभावात्कस्यापि निदिस्तन्पूर्वापेक्षेति वस्तुं न पर्यत
 इत्येतावदुक्तम् । न तु स्वभावमिदं कस्यचिदपीष्टाऽत्र । आचार्यकारिकाया (४-१८)
 पुनर्हेतुस्योर्धमाधर्मजनितस्योः कस्यापि निरपेक्षागिद्वपनवकल्लतेरहेतुस्यकालात्मक एवा-
 ऽऽम्भेति सि यतीत्युच्यते ॥

५. न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।
 उन्धना जानु विद्यन्ते भावाः इचन केचन ॥

—म. का. १-१, वृ. पृ. ४

- न स्वभावात्तद्वन्धर्मो निरन्तरे यदा ।
 कथं निरन्तरो हेतुरस्य सति हि युज्यते ॥

—म. का. १-७, वृ. पृ. २२

अत्र कार्यं यन्मपि न जायते, निरन्तरेण कारणमपि न कथमप्यरुतान्युक्तं युक्ति-
 मात्रावष्टम्भान् । आचार्यकारिकायामपि यद्यप्येता युक्तिरनुहता, तथापि (३-२४)

हेःशाः कर्माणि देहाश्च (कर्तारश्च ?) फलानि च ।
गन्धर्वनगराकारा मगीचिम्ब्रसंनिभाः ॥

—म. क. १७-३३, वृ. पृ. ११९

यथैव गन्धर्वपुरं मगीचिका
यथैव माया मुपिनं यथैव ।
स्वभावदृश्या तु निमिनभावना
तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥

—स. रा. ९-११

अत्र सर्वत्र स्वभावेनाविद्यमाना मायादय इति कृत्वा उत्पादादीनामविद्यमानता रफुटयितुं दृष्टान्तादानमिति स्पष्टम् । आचार्यकारिकायां तु 'तथा विधमिदं वृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः' (२-३१) इत्यत्र 'त्रयः स्वप्नाः' (ऐ. १-३-१२), 'उन्द्रो मायाभिः पुरूप इयते' (वृ. २-५-१९), 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (वृ. २-४-१४)-इत्यादिश्रुत्यनुसारेण विधम्य सर्वस्याप्यात्माम्द्रविरूपत्वं प्रत्याययितुमिति महान् भेदः ॥

१२. यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।
यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥

—चतुःशतके ११-५०, आ. वृ. पृ. १५४

अत्रोच्छेदस्य नित्यस्य च सममेव निषेधः । संख्या जायते सर्वमिति त्वाचार्यः साक्षतस्य संख्या सद्भावमतीहृत्य सद्भावेन त्वजं सर्वमिति कल्पितसंख्याऽऽजत्वमुपादायोच्छेदं निषेधयति स्म (४-५७) 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' (वृ. ४-५-१४) इति श्रुतिमनुसरत् ॥

१३. मायोपमास्ते सत्त्वा इति माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतद्वैधीकारम् ॥
—अष्टादशसहस्रप्रज्ञापारमितायाम्, पृ. ३९-४०

अत्र सत्त्वानां च मायायाश्चाद्वयत्वं नामैकस्वभावत्वम्, अद्वैधीकारत्वं नाम नानात्वाभावधेयुष्णत्वान्मायामात्रत्वं सन्नेत्याऽविद्यमानत्वमेवाश्रितम् । यथाह हरिभद्रः 'आवात्तजनप्रत्यक्षनिद्रत्वेनानुभवपथमनुप्राप्त्वाद् विरूपाडिवत् संख्या च नालीनि न शक्यतेऽध्यवगतुम् । ततश्च ये ये प्रतीत्यसमुत्पन्नास्ते परमार्थतोऽस्तिनास्तिव्यवहारपथानिकान्तमूर्तेयः । यथा माया । तथा चामी सत्त्वादयो भावा इति स्वभावहेतुना कस्यचिन्प्रतिज्ञेनार्थेन प्रसिद्धोऽर्थः ग्राह्यत इति मायातरेनोपमिताः । न्यायतस्तु पुनस्तेऽपि सत्त्वा मायात्मका एव । अतो न किञ्चित् तारिक्त्वसत्त्वमित्त्वं परिदीपितमिति' (अ. स. अ. पृ. १४३) इति ॥

यदपीयं मन्थमकारित्वा 'नाम्यगद्वेतुरमगा' (१-६०) इत्यागात्वं चर्गागिना-
गमानांवेति प्रतिभास्यापातनः, तथापि तत्र जाप्रन्वृत्तयोः गर्वेवापि कार्यसर्गाभाव-
मनुभवान्दमेव दृष्टयितुं प्रक्षया संभारनायुक्तिप्रदर्शिकया कारितया नत्र तु यार्थो
भारितुमर्हति । जाप्रप्रधानदृष्ट्या ज्ञाननिगारुणार्थमभूत्तित्त्वेव द्युक्तिप्रयुक्त्यापकस्या-
दित्यवेत्यम् ॥

९. धानिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमज्ञाधनम् ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥

य. प्रतीत्यमसुत्पादं प्रपन्नोपदाम शिरम् ।

देशयामास संवुद्धमे वन्दे वदतां धरम् ॥

—म. का. मङ्गलश्लोको, घृ. पृ. ३, ४

अत्र निरोधादः सत्यप्रमुद्रान्य तन्निरोधः क्रियते गर्वेपमपि धर्मागा प्रतीत्य-
गमुत्पादादेव स्वभावजन्यत्वस्थापनाय । 'न निरोधो न चोच्यते' (२-३०), 'उत्पा-
दस्याप्रतिद्रव्यान' (६-३८) इत्यादिष्वपि आचार्यैवापि निरोधोत्पादयोर्निराकरणेऽपि
तत्राज्ञानैवैकं परमार्थं इत्यत्र तात्पर्यम् । 'न निर्गता' (६-५०), 'नाभासा अन्यतो
भुव.' (६-५१) इत्यादिष्वपि यद्यपि धर्मागामागमनिर्गमादिकं निषिध्यतेऽत्रापि,
तथापि 'अचिन्त्याः सर्वे तं' (६-५०) इति परमार्थविज्ञानस्वप्नात्मनोऽन्यत्वेनानन्यत्वेन
वा तेषामचिन्त्यत्वमेवोच्यते न तु सर्वेण नैव स्वाभाव्यमिति विशेषः । 'शाश्वतं तेन
नास्ति वै' (६-५३), 'नासां नित्यो न चोच्छेदी' (६-५५), 'न शाश्वताशाश्वता
भिधा' (६-६०) इत्येतासु कारिकसु सर्वेषां धर्मागामज्ञानत्वनिर्धारणाधीमेव शाश्वत-
त्वार्थिनपेव इति स्पष्टमेव । उचितं तु तत्कारिकस्यैवार्थवृत्तिः एवाधिगन्तव्यम् ॥

१०

यथैव कामान् मुपिनन्त सेषिय

प्रतिबुद्धवन्त. पुरुषो न पश्यति ।

स बाल कामयति कामलोभी

तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥

—म. रा. ९-१५

अत्र स्वप्ने दृष्ट प्रतिबुद्धो न पश्यतीति सर्वधर्माणां स्वाप्नदृष्टत्वजापनार्थं दृष्टान्त
उक्तः । 'प्रतिबुद्धवै सर्वे' (२-२), 'प्रतिबुद्धो न पश्यति' (६-३९) इति तु
स्वाप्नजागरितयोः साम्यमसंबन्धं च प्रतिपादयितुं दृष्टान्त इति विशेषः ॥

११

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादमथा स्थानं तथा भद्र उदाहृतं (तः ?) ॥

—म. का. ७-३४, घृ. पृ. ५७

हेताः कर्माणि देहाश्च (कर्मारक्ष ?) फलानि च ।
गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥

--म. क. १७-३३, वृ. पृ. ११९

यथैव गन्धर्वपुरं मरीचिकम्
यथैव माया सुपिनं यथैव ।
स्वभावशून्या तु निमित्तभावना
तथोपमानं जानथ सर्वधर्मानं ॥

--स. रा. ९-११

अत्र सर्वत्र स्वभावेनाविद्यमाना मायादय इति दृष्ट्या उल्पादादीनामविद्यमानता स्फुटयितुं दृष्टान्तादानमिति स्पष्टम् । आचार्यकारिकायां तु 'तथा विश्वमिदं वृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः' (२-३१) इत्यत्र 'त्रयः स्वप्नाः' (ऐ. १-३-१२), 'इन्द्रो मायाभिः पुरूप इत्येत' (बृ. २-५-१९), 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (बृ. २-४-१४)-इत्यादिभृत्यनुसारेण विश्वस्य सर्वस्याप्यात्मान्यदविरूपत्व प्रत्याययितुमिति महान् भेदः ॥

१२. यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥

--चतुःशतके ११-५०, धा. वृ. पृ. १५४

अत्रोच्छेदस्य नित्यस्य च सममेव निषेधः । सत्त्वा जायते सर्वमिति त्वाचार्यः साध्यतस्य संश्रया सद्भावमद्रीकृत्य सद्भावेन त्वजं सर्वमिति कल्पितसंश्रयाऽजत्वमुपादायोच्छेदं निषेधयति स्म (४-५७) 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छिद्यधर्मा' (बृ. ४-५-१४) इति धृतिमनुसरन् ॥

१३. मायोपमास्ते सत्त्वा इति माया च सत्त्वाभाद्रयमेतदद्वैधीकारम् ॥

--अष्टादशाराहस्यप्रज्ञापारमितायाम्, पृ. ३९-४०

अत्र सत्त्वानां च मायायाथाद्वयत्वं नैकैकरवभावत्वम्, अद्वैधीकारत्वं नाम नानात्वाभावधेत्युत्पत्त्वान्मायाभावत्वं सर्वथाऽविद्यमानत्वमेवाश्रितम् । यथाह हरिभद्रः 'आवालजनप्रत्यक्षसिद्धत्वेनानुभवपथमनुप्राप्त्वाद् विकल्पादिवत् संश्रया च नाम्नीति न शक्यतेऽध्यवसायानुम् । ततश्च ये ये प्रतीत्यरामुत्पत्तास्ते परमार्थनोऽस्मिनास्तिव्यवहारपथातिक्रान्तमर्थः । यथा माया । तथा चामी सत्त्वादयो भावा इति स्वभावहेतुना कस्यचित्प्रसिद्धेनाथेन प्रसिद्धोऽर्थः साध्यत इति मायात्वेनोपमिताः । न्यायतस्तु पुनस्तेऽपि सत्त्वा मायात्मना एव । अनो न किञ्चित् तारिक्कगत्वास्तिन्नं परिदीपितमिति' (अ म. अ. पृ. १४३) इति ॥

आचार्यस्तु 'जन्म मायोपमं तेषां ना च माया न विद्यते ।' (८-५८) इति
 ब्रुवन्नपि मायायाः स्वानन्वयेगाविशमानतामेवाह 'माया तु प्रवृत्ति विग्रहमायिनं तु
 महेश्वरम्' (श्लो ८-१०) इति श्रुतेर्मायाया मायाकार्यस्य चाद्वयान्माव्यतिरेकान्युप-
 गमान् ॥

१४ निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।
 अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

—म. का १८-७, वृ. पृ. १२९

[अत्र वृत्तौ 'निवृत्तिविशगोचर' इत्यदृष्टं दृश्यते ।]

अनक्षरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।
 ध्रुयते देशयते चापि गमारोपादनक्षरः ॥

— बुद्धोक्ति , म. वृ. पृ. ९४

अत्र यस्य शून्यस्य स्वरूपम् अस्तीति वा नास्तीति वा वक्तुं न पर्यतं तस्य
 स्वभावतोऽनुत्पन्नत्वादेव मनोवागगोचरत्वमित्युक्तम् । आचार्यकारिकाया तु सर्वधर्माणा-
 मजात्याव्यतिरेकान्तस्य चाभेदत्वान्छब्दप्रगतिनिमित्ताभावादेव 'यत्र वर्गा न वर्तन्ते'
 (४-६०) इत्याम्धीयते ॥

१५. चित्तमात्र निराभासं विद्वतो बुद्धभूमि च ।
 एतद्धि भाषितं बुद्धैर्भारते भारयन्ति च ॥
 अर्थाभासे च विज्ञाने ज्ञानं तथतागोचरम् ।
 परावृत्तं निराभासमाशङ्गा गोचरो ह्यसौ ॥

—लङ्कावतारे १०-१०५, १४८, वृ. पृ १७५

अत्र चित्तमात्रमथाभासशून्यं बुद्धाना विषय इत्युक्तम् । आचार्यकारिकाया तु
 'अज्ञातस्यैव सर्वस्य' (८-७७) इति विशेषगाच्चिन्तेनाभागमानस्यप्यज्ञाद्वयात्मत्वा-
 न्युपगमान्, नित्योपरतन्वभावोत्पन्नत्वस्य निधत्वा श्रितिवृद्धाना विषय (४-८०)
 परमार्थवर्तितामेवाज्ञाचक्रस्त्वे अनुभवविपर्याभवर्तान्युक्तमिति विशेषः ॥

१६. आदिशान्ता ह्यनुत्पन्ना प्रवृत्त्यैव सुनिवृत्ता ।
 धर्मास्ते विदिता साध धर्मचक्रप्रवर्तने ॥

— भार्यरत्नमेघसूत्रे, म. वृ. पृ. ७८

अत्र अनुपपन्नत्वादिहेतोः सर्वधर्मागामादिशान्तत्वमुपान्नाम् आचार्यकारिकायां तु प्रष्टव्यैव मुनिश्चितस्वरूपाणां धर्माणां (४-९२) नित्यशान्तत्वं मुनिवृत्तत्वम् अजस्राम्य-
विगारदम्बरूपपरमात्मनैकत्वे गतिं नित्यैस्वरूपत्वादित्युच्यते ॥

१७. तत्रिं गन्धसे सुभूते भवि चास्ति स कश्चिद्धर्मो यत्प्रथा-
गतेन भाषितः ? सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् नास्ति स
कश्चिद्धर्मो यत्प्रथागतेन भाषितः ॥

—यज्ञच्छेदिकायाम् पृ. २९, (आ. वृ. १९९)

अत्र धर्माणां स्वभावस्य भाषितुमशक्यत्वाद्बुद्धेन न भाषितः कश्चिद्धर्मः
उच्यते । आचार्यकारिकायां (४-९९) तु ज्ञातृज्ञानक्षेयभेदरहितमण्डं ज्ञानं न
बुद्धेन भाषितमित्युच्यते । अतो महान् प्रस्थानभेदः । रहस्यविद्वतावस्य
भेदार्थम्य विस्तरः ॥

१८. निर्वाणरूपो धर्मो गम्भीरो दुर्दृशश्च ।

—लङ्कावतारसूत्रे, पृ. ५०९, ५१३

गम्भीरं दुर्दृशं सूक्ष्मं धर्मचक्रम् ।

—लङ्कावतारसूत्रे, पृ. ४२२, (आ. वृ. २०३)

अत्र निर्वाणपदं धर्मचक्रं वा वर्ण्यते । आचार्यकारिकायां तु (४-१००)
परमार्थपदं तद्विष्णोर्नैमस्मिक्यते ॥

२. कारिकासु लक्ष्यमाणाः मौगत्परिभाषिकशब्दसाख्याभामाः

अत्र प्रतिपदं निवेदिता सम्या परामृशति तादृशान् कारिका-
प्रकरणगन्धोक्तान्, यद्वद्वोक्तमात्रेण विज्ञायेत श्रीगौडपादाचार्यवेदान्त-
सिद्धान्तसमतविशेषार्थ एव स स शब्दः प्रयुक्त इति । अधिकं तु
तत्रत्यविवृत्यैवावगन्तव्यम् ॥

शब्दः	प्र. श्लो.	शब्दः	प्र. श्लो.
अग्रयाणम्	४-९०	धात्विः	४-९०
अजम्	४-४५, ५७, ९३	गगनम्	४-१
अजातिः	३-३८	गन्धर्वनगरम्	२-३१
अद्वयम्	४-४५	गम्भीरम्	४-१००
अद्वैतम्	३-१८	चित्तम्	४-६४, ६६, ७२
अनानान्वम्	४-१००	जेयाभिरम्	३-३३, ४-१
अभूताभिनिवेशः	४-७०, ७९	तत्त्वम्	२-३८
अभिनिवृत्तिः	४-७४	तापी	४-९९
अभिसंबृतिः	४-७३	दुर्दंशम्	४-१००
अलक्षधारणा	४-९८	देशित	४-२, ४-४२
अलानस्पन्दितम्	४-४७	द्वयम्	४-७२
अस्पर्शयोगः	३-३०, ४-२	द्विपदां वरम्	४-१
असम्	४-३९, ४०	धर्मः	३-१, ४-१
अस्तिवस्तुत्ववर्तिनः	४-४०	धातुः	४-८१
अधिरुद्धः	४-७	नायकाः	४-९८
अधिवादः	४-७	निर्मेतरुः	४-७०
आकाशकल्पम्	४-१	निराणम्	३-४७
आविबुद्धा	४-९२	परतन्त्रम्	४-३३, ७४
आदितान्ता.	४-९३	प्रपञ्चोपशान्तम्	३-३७
उच्छेदः	४-७७	बुद्धाः	४-४२
उपलम्भः	४-९०	माया	३-८२
कल्पितमंबृतिः	४-७४	लौकोत्तरम्	४-८८
कोट्यधः	४-८४	लौकिकम्	४-८७

कारिकामु लक्ष्यमाणाः सौगतपारिभाषिकशब्दसाम्याभावाः

४६५

शब्दः	प्र. श्लो.	शब्दः	प्र. श्लो.
विज्ञानम्	४- ४८	संयुद्धः	४- १
वैतारणम्	४- ९४	संवृतिः	४-५७, ७३, ७४
शाघतम्	४- ५७	माग्यम्	४- ८०
मुद्रलौकिकम्	४- ८७		

कारिकाणां मुख्यशब्दवर्णानुक्रमणिका

अत्र सङ्ख्यधोराधा प्रकरणं द्वितीया च कारिकां सूचयति ।
तत्तच्छब्दस्य अर्थविशेषः क्वचित् क्वचित् तत्रैव निर्दिष्टः । द्र. इति
संकेतस्तु यथायोगं द्रष्टव्यः, द्रष्टव्या, द्रष्टव्यम् इत्यर्थकत्वेन ग्राह्यः ।
विशेषणशब्दाः नपुंसकत्वेनैव निर्दिष्टाः ॥

	प्र. वा.		प्र. वा.
अकथ्यम्	३-४७	अजमनिद्रमम्ब्रम् (आत्मनस्त्वम्)	१-१६
अकल्पकम्	३-३३		३-३६, ४-८१
अक्षया शान्तिः	३-४०	अजाचलम् (आत्मनस्त्वम्)	४-४५
अकामम्	४-७८	अजातम्, जानिरहितम्	३-२०, ४-६,
अकारः	१-२३		२९, ७७
अकारपण्यम्	३-२	अजानि, जानिरहितं ब्रह्म	३-२, ३८
अकृता (प्रकृति.)	४-९		४-४२, ४३
अक्षया (शान्ति.)	३-४०	अजाति, जन्माभाव.	४-४, ५, १९, २१
अग्रहणम्	१-१३	अजायमानः	३-२४
अप्रयाणतः प्रथमतः	४-९०	अतिगम्भीरम्	४-१००
अप्राणभावः (आत्मनः)	३-२६	अद्वयम्, द्वितीयरहितम्	२-३३, ३५,
अद्भुतः (मायामयः)	४-५९		४-४५, ८५
अचलः, अविफ्रिय आत्म	३-३७	अद्वयम्, प्रायश्चाहकद्वयरहितम्	३-३०
अचिन्त्या, प्रातिभानिका इत्या			४-६२
	४-४१, ५२	अद्वैतम्, द्वितीयरहितनस्त्वम्	१-१०, १६
अजम्, जन्मरहितम्	३-१, १९,		१७, २-३६
	२६, ३३, ४७, ४-३८, ८०, ९३	अद्वैतम्, द्वितीयरहितम्	२-१८, ३-१८
अजम्, जन्मरहितत्वेनाज्ञातम्	४-११,	अध्यानः, कालविशेषः	४-२७
	१२, १३, ४६, ४८, ५७,	अनन्तः, अनियतमल्पाकलत्वेनेद.	२-१९
	६०, ७४, ९६	अनन्ता, असंख्येया.	२-१९
अज्ञं माग्यम्	४-८०, ९३, १००	अनन्तता, नाशविपुलत्वम्	४-३०

अनन्तमात्रः, इत्यन्तरहितः	१-२९	अप्रसिद्धम्, असिद्धम्	४-१७, ३८
अनन्तरः	१-२६	अभये भयदर्शनः	३-२९
अनन्यत्वम्, एकत्वम्	३-१३	अबुद्धाः	३-८
अनन्यत्वम्, अव्यतिरिक्तत्वम्	४-१२	अभयम्, भयरहितम्	३-३७, ३९; ४-७८
अनादिः, अनादित्वम्	४-१४	अमृततः, मायया	३-२३
अनादिः, पूर्वकोटिरहितः	४-३०	अमृतम्, अमृत	४-३, ४, २६, ३८
अनादिमाया	१-१६	अमृतदर्शनम्	४-२५
अनानात्वम्, विभागरहितम्	४-१००	अमृताभिनिवेशः	४-७५, ७९
अनापन्नादिमध्यान्तम्, जन्मस्थितिभङ्गरहितम्	४-८५	अभेदः (जीवान्मनोः)	३-१३
अनाभामम्, विषयाकारावभासहीनम्	३-४६, ४-४८	अमनसा, मनस आत्मभावः	३-३२
अनामकमरूपकम्, नामरूपरहितम्	३-३६	अमनीभावः, मनस आत्मभावः	३-३१
अनिङ्गनम्	४-२७	अमात्र, मात्रारहित ओंकारः	१-२३, २९
अनिमित्तम्, विषयशून्यम्	४-२७	अमृतम्, अमरणस्वभावकम्	३-१९, २०, २१, २२; ४-७, ८
अनिमित्तम्, उत्पत्तिनिमित्तरहितम्	४-७७, ७८	अमृतत्वम्, मोक्षः	४-९२
अनिश्चिता रज्जुः	२-१७	अर्थाभामः	४-२६
अनुत्पत्तिः, उत्पत्तिरहितस्वाभाव्यम्	४-७७	अलातम् (द्र. आलातम्)	४-४७, ४८ ४९, ५०
अनुत्पन्नाः, अजाः	४-९३	अवतारः, बुद्धपद्यतरणम्	३-१५
अनुपलम्भम्, ग्रहणवर्जितम्	४-८८	अवस्तु प्राशवर्जितम्	४-८७, ८८
अनृतम्, क्लृप्तम्	१-१२	अवस्तुकम्, वस्तुत्वरहितम्	४-३६
अन्तःप्रज्ञः	१-१	अवितथाः, सत्या.	२-६, ४-३१
अन्तःस्थानम्	२-१, ४	अवस्तुत्वम्, वस्तुत्वरहितम्	४-४५
अन्यथाभावः	३-२१, ४-७	अविरुद्धः (अद्वैतदर्शनयोगः)	४-२
अन्योन्यदृश्ये, इतरेतरगम्ये	४-६७	अविवादः (अद्वैतदर्शनयोगः)	४-२, ५ २-१५
अपरं ब्रह्म	१-२६	अच्यक्तम्	
अपरिखेदः	३-४१	अच्ययः, अव्यभिचारितन्त्ररूपः	१-१०, २६
अपरिज्ञानम्	४-१९	असंक्रान्तम्	४-९६
अपूर्वः, कारणरहितः	१-२६	अमङ्गलम्	४-७२, ९६
अपृथग्भावाः	२-३०	अमङ्गला	४-९७

असत्, असत्त्वेन विभाव्यमानम्	२-९, १०	आवरणच्युतिः	४-९७
असत्, अव्ययमानम्	३-२८, ४-२२, ४०	आश्रमाः, अधिसारिणः	३-१६
असत्, विकल्पितम्	२-३३, ४-३९	इन्द्रः, परमात्मा	३-२४
अनिवस्तुप्रसादिनः	४-४२	ईश्वरः	१-२८
अस्पन्दमानम्	४-४८	उकारः	१-२३
अस्पदशयोगः	३-३९, ४-२	उच्छेदः	४-५७
अस्वप्ननिद्रा, अन्यथाप्रहरहित-		उच्छेदी	४-५९
मप्रहणम्	१-१४	उत्कर्षः	१-२०
आकाशकल्पम्	४-१	उत्तमं सत्यम्	३-४८, ४-७१
आत्ममायाविमर्जिताः	३-१०	उत्तमं सुगम्	३-४७
आत्मविनिश्चयः	२-१८	उत्पत्तिः, सृष्टिः	२-३२; ३-१, १४
आत्मसंस्थम्	३-३८	उत्पादः, जन्मः	४-३८
आत्मसत्यानुबोधः	३-३२	उत्सर्गः, हानम्	३-३८
आत्मा, २-१०, १७, ३-३, ७, ८, ११		उपचारः, वर्तव्यः	३-३६
आदिः, जन्मन. प्राकारः	२-६, ४-३१	उपदेशाद् वादः	१-१८
आदिः, कारणम्	४-१४, १५, २३	उपलम्भः, उपलब्धिः	४-४०, ४३, ४४
आदिः, जन्म	४-२३	उपलम्भः, अविद्यानन्पनामात्रम्	४-९०
आदिबुद्धा . नित्यबुद्धा	४-९२	उपायः	३-१५, ४२
आदिमान्, जन्मवान्	४-३०	उपासना	३-१६
आदिसान्ता . नित्यमुक्ता	४-९३	उपासनाश्रित (साधरः)	३-१
आदिग्रामानन्दम् . आदिग्रामानन्दम्	१-१९	उभयत्वम्, समानत्वम्	१-२०
आदौ बुद्धा	४-९८	एकत्रिराकः	२-२६
आद्यन्तरत्त्वम्	२-७	औदार . परमार्थत्वम्	१-२४, २८, २९
भाष्यात्मिकम्	०-१६, ३८	कल्पितम् . सरूपितम्	२-९, १०
भानन्दः	१-४	कल्पिताः (सर्वे भावाः)	२-१४, १५
भानन्दभुक्	१-३	कल्पितसंभूतिः (उपदेशार्थम्)	४-७३, ७४
भासकान्	१-९	कायः	४-३३, ३६
भासिग्रामानन्दम्, व्यासिग्रामानन्दम्	१-१९	वारणम्	३-२५, ४-११, १२
भाभान्	४-५०	वारणयद्	४-५२
भाभापना	४-४९, ५१	कार्यम्	४-११, १२
भाष्यत्वम् (इ अद्यत्वम्)	४-८८	कार्यकारणताभावः	१-११

कार्यकारणबद्धौ	१-११	चेतोऽशब्दः	१-६
कालः	१-८, २-२, २४; ४-३४	चेतोगृहीतम्	२--९, १०
कृतकेनामृतः	३-२२, ४-८	जडवत्	२--३६
कृष्णा सर्वज्ञता	४-८५	जन्म (द्र. मायया जन्म)	३--२६
कृपणः, अन्यः	३-१, ४-९४	जरामरणम्	४-१०
कौट्यश्रतरः (रूपनाप्रकारः)	४-८४	जागरितम्	२-४, ४-३७, ३९, ६५
कोशाः (अन्नमयायाः)	३-११	जाग्रचित्तक्षणीयाः	४-६६
क्रमकोपः	४-१९	जाग्रत्, जागरिते	३-२९, ३०; ४-६१, ६२
क्रीडार्थम्	१-९	जाग्रत्, जागरितवान्	४-६६
क्षान्तिः (नित्यनृत्तत्वम्)	४-९२	जाग्रत्क्षित्तम्	४-६६
गगनम्	३-८	जाग्रद्बुद्धिः	२-१०
गगनोपमाः	४-१	जातं ब्रह्म	३-१
गत्यागमनौ	३-९	जातम्	३-२७, ४३; ४-१३
गन्धर्वनगरम्	२-३१	जातिः, जन्म	३-२०, ६-३, ६, २८, ४२
गुणाः, सत्त्वादयः	२-२०	जातिदोषाः	४-४३
ग्रहः, उपादानम्	३-३८	जात्याभासम्	४-४५
ग्रहः, मिथ्यामितिवेशः	४-८२, ८४	जीवः	१-१६; २-१६; ३-३, ५, ७; ४-६३, ६५, ६८, ६९, ७०
ग्रहणग्राहकाभासम्	४-४७	जीवः, परमात्मा	३-११
ग्राह्यग्राहकवत्	४-७२	जीवात्मानौ, जीवपरमात्मानौ	३-१३, १४
घटाकाशः	३-३, ४, ५, ७	ज्ञानम् (चैतन्यरूपम्)	३-३३, ३८; ४-१, ९६, ९९
घनप्रज्ञः	१-१	ज्ञानम् (अवस्थात्रयविषयकम्)	६-८८, ८९
चित्तम्	२-१३, २५; ३-४४, ६५, ४६; ४-२६, २७, २८, ४६, ५४, ६१, ६२, ७२, ७६, ७७	ज्ञानालोकम्, चैतन्यप्रकाशः	३-३५
चित्तकालाः	२-१४	ज्ञेयम् (ब्रह्म)	३-४७
चित्तदृश्यम्	४-२८, ३६, ७७	ज्ञेयम् (अवस्थात्रयम्)	४-८८, ८९, ९०
चित्तस्पन्दितम्	४-७२	ज्ञेयाभिन्नम् (ज्ञानम्)	३-३३, ४-१
चलाचलनिकेतः	२-३७	तत्त्वम्	१-१५, २-३८
चलाभासम्	४-४५	तत्त्वतः	३-१९, २७, २८; ४-५८
चिन्ता, चिन्तनम्	३-३८	तत्त्वानि	२-२०
चेतः	१-२५	तत्त्वविद्, आत्मविद्.	२-३४

गर्वाभूत.	२-३८	द्विपदां वरः	८-१
गण्येन (वेद)	२-३०	द्वैतम्	१-१३, १८; ३-१८, ३१
गङ्गाः	२-२९	द्वैतस्योपक्रमः	१-२९
गन्मनम्	१-६७	द्वैतिनः	३-१३
गायिन	१-९९	धर्मो, परमात्मा	८-६०, ८
गुर्यः	१-१०, ११, १३, १६	धर्माधर्मौ	२-२५
गुर्यम्	१-१२	धर्म (गाधर्मो जीवः)	३-१
गुरीयम्	१-१५	धर्मोः (आत्मान, वाचस्पत्युत्त न)	८-१,
त्रिधा वृत्ति.	१-४	६६, ५२, ५६, ५८, ५९, ६०	
त्रिधा भोगः	१-३	धर्मो (आत्मानः)	८-१०, ९१, ९२,
तैत्तिर्य	१-१, २, ३, ५, २३	९३, ९८	
तैत्तिर्यकम्	३-११	धर्मो (वाचं वस्तु)	८-२१, ३३, ६१, ८२,
त्रिधा व्यसम्भित (आत्म)	१-२	९६, ९९	
दक्षिणादिमुग्रम्	१-२	धर्मो धानु. (परमात्मतन्तु)	८-८१
दम्	१-६६	नत्यवस्था	४-१३
दुःखम्	३-६३	नानत्यम्	३-१३, ६-९१
दुःखश्रय	३-६०	नायका	६-९८
दुर्दशा- (अद्वैतदर्शनयोग)	३-३९	निग्रहः	३-४५
दुर्दशाम् (तत्त्वम्)	६-१००	निग्रहम् (चिन्तम्)	४-७९
दृष्टान्त	६-१३, २०	निग्रहकारः (ज्ञानी)	२-३७
देव. (प्राज्ञ)	१-९	निगृहीतम् (मन)	३-३६, ३५
देव. (गुरीय)	१-१०, २-१२, १९	नित्यम्	३-३३, ४-७२
देवाः	२-२१	निष्कृतः	१-२५
देशितः	६-२, ६२	निर्दानम्	३-३
द्वयम्	६-५२	निद्रा, तत्त्वानीतम्	१-१४, १५
द्रव्यत्वाभावयोगत	६-७०, ७२	निमित्तम्, विज्ञानविषयः	६-२५, २७
द्वयम्	६-७०, ७५, ८७	विरोधः, प्रत्ययः	२-३२
द्वयकालाः (भावाः)	२-१६	निर्भयस्वारः (ज्ञानी)	२-३७
द्वयम् (प्रत्ययैचिन्त्यम्)	६-२६	निर्निमित्त., जन्मनिमित्तपरहितः	६-७५
द्वयाभावः	६-७५	निर्भयम्	१-२५, ३-३५
द्वयाभावात् (मन.)	३-२९, ३०;	निर्मित्तक. (जीवः)	४-७०
	६-६१, ६२		

निर्विकल्पः (परमात्मा)	२-३५	प्रपञ्चः	१-१७
निर्विकल्पम् (मनः)	३-३४	प्रपञ्चोपशमः	२-३५
निर्विकल्पम् (चित्तम्)	४-७२	प्रभुः (प्राज्ञः)	१-१०
निधरचिन्म	३-४५	प्रभुः (तुरीयः)	२-१३
निधरः स्थितिः (चित्तम्)	४-८०	प्रवेक्षिकम्	१-४
निश्चितं युक्तियुक्तं च, धृतियुगल्युभयसंमनम्	३-२३	प्रसरः, सृष्टिः	१-७
निःस्तुतिः (जानी)	२-३७	प्रसूतिः, सृष्टिः	१-८
निःस्पन्दम् (विज्ञानम्)	४-५१	प्राज्ञः	१-१, २, ३, ४, ११, १२, १३, १४, २१, २३
पञ्चविंशकः	२-२६	प्राणः	१-६, २-२०
पदम्	४-१००	फलम्, देहादिसंघातः	४-१४, १५, १७, १८, २३, २६
परतन्त्रामिनिःस्पृष्टिः	४-७४	यद्वः	२-३२
परतन्त्रामिसंबृतिः	४-७३	बहिः (देहात्)	२-९, १०, १४, १५
परतन्त्रामिन्विता	४-२४	बहिःपञ्च	१-१३
परमार्थः	३-१८	बीजनिद्रायुत	४-२०
परमार्थतः, परमार्थेन	१-१७, ४-७३, ७४	बीजाभुराख्यो दृष्टान्तः	४-९९
परमार्थता	२-३२	बुद्धः, गौतमबुद्ध	४-१९
परं ब्रह्म	१-२६, ३-१२	बुद्धाः (वर्द्धितः)	४-१९
परिदीपकम्, ख्यापकम्	४-२१	बुद्धाः, जानिनः	४-४२, ८०, ८८, ९८
परिदीपिता	४-१९	बुद्धिः	२-२५
पादाः	२-२१	ब्रह्म	१-२५, २६ ; ३-१, १२, ३५, ४६
पुष्पः (प्राज्ञः)	१-६	ब्रह्मज्ञेयम्	३-३३
पूर्वापरपरिज्ञानम्	४-२१	भयम्	१-२५
प्रकृतिः, स्वभावः	३-२१ ; ४-७, ९, २९, ९२, ९३	भविष्यद्बृत्तिः	३-३४
प्रकृतिदान्तस्वम्	९२, ९३	भावः, परमात्मा	३-२०, २२
प्रकृतिनिर्मलाः (आत्मानः)	४-८६	भावाः, पदार्थाः	२-१, १३, १६, १७
प्रचारः, वृत्तिः	४-९८	भूतम्, विद्यमानम्	१९, २९, ३०
प्रज्ञप्तिः	३-३४	भूततः, परमार्थतः	४-३, ४
प्रणवः	४-२४, २५	भूतवत्	३-२३
प्रतिबुद्धः	१-२५, २६, २७, २८		४-४१
	२-२		

भूतानि	१-८, २-२०, ४-३३	योगिनः	३-३९, ४०
भोगार्थम्	१-९	रमादयः	३-११
मनुज्ञानम्	३-१२	रूपकार्यमनाख्या.	३-६
मनः	१-२, २-२५, ३-२९, ३०, ३४	लय., प्रलय.	२-२८
मनसो निग्रहः	३-४०, ४१	लय. (मनसः)	३-४२, ४४
मनोद्वयम्	३-३१	लयसामान्यम्	१-२१
महाज्ञानाः	४-९५	लौका.	२-२१
महामुनिः	१-२२	लोकोत्तरम्	४-८८
मात्रामं प्रतिपत्ति.	१-१९, २०, २१	लौकिकम्	४-८७
मानसामान्यम्	१-२१	वन्ध्यापुत्र.	३-२८
माया	२-१९	वर्णा . दण्डाः	४-६०
मायया जन्म	३-२७, २८	वस्तु, पदार्थः	४-२२, ४४
मायया जायते	३-२४	यस्याभामम् धर्मिवशाभासमानम्	४-४५
मापया स्मन्दते	३-२९	विररूपः (गुणशिष्यारूप.)	१-१८
माया. (टन्त्रियप्रज्ञा)	३-२४	विररूप., मिथ्यारोपित.	२-१८
मायानयः (जीव)	४-६९	विकल्पितम्	१-७, २-१७, १९
मायानयम् (बीजम्)	४-५९	विरारारयवौ	३-७
मायासाधनम्	१-१७	विज्ञानम्, आत्म-जनन्यम्	४-४५, ४८, ५०, ५१, ५२
मायाहन्ता	४-४४	विज्ञानरूपनिन्दितम्	४-४७
मायोपमम् (जन्म)	४-५८	विज्ञेयम्, दुर्गमम्	४-८८, ९०
मुष	०-३२	विज्ञा . मिथ्याभूता	०-९, ४-३१
मुमुक्षु.	२-३२	विपर्यय . अविद्या	४-४६
मुनय.	०-३५	विपर्यय . विपरिज्ञानम्	१-१५१
मुनि	१-०९		४-०७, ४१
मृतोहमिषुष्टिहाया.	३-१५	विभु (विद)	१-१
दक्षाः	०-००	विभु (सुर्गि)	१-१०
दति . परमहंस	०-३७	विभूति.	१-७
दधारितान्ध्या मृत्नि.	०-१६	विनाशदम्	४-९३, १००
दारिद्र्य	०-१७	विध.	१-१, २, ३, ४, ०३
दुनिदुषम्	३-०३	विधर्तव्यम्	१-११

विश्वम् द्वैतप्रपञ्चः	०-३१	मत्यम्	१-१२, ३-४८, ४-७१, ७८
विराणवन् (अमचन्धः)	४-१६	मदगत	४-२२
वीतरागभयक्रोधाः	२-३५	सद्देतुकम्	४-४०
वेदाः	२-२२	स्वाभावः, परमार्थरूपम्	४-५७
वेदपारगाः	२-३५	सनिर्वाणम्	३-४७
वेदान्ताः	२-३१	समप्राप्तम्	३-४४
वेदान्तनिश्चयः	२-१२	समाः, निर्विशेषाः	४-७७
वैतथ्यम्	२-१, ३, ९, १०, ११	समतां गतम्	३-२, ३८
वेदार्थम्	४-२४	समाचारः	४-४२, ४४
दामः	४-८६	समाधिः	३-३७
शान्तम्	३-४७, ४-४५	समाभिज्ञा	४-९३
शान्तिः, मोक्ष	३-४०	संबुद्धः	४-१
शाश्वतम्	१-५७	संभवः, जन्म	३-९, २५, ४८; ४-१६, ३८
शाश्वताशाश्वताभिधा	४-६०	संभवः, कारणम्	४-७१
शिवम्	१-२९, २-३३	संभूतिः	३-२५
धुनिः	३-२३	सम्मोहितः	२-१९
षड्विंशः	२-२६	सर्वधारादयः (विकल्पाः)	२-१७
संवृतः (प्रदेशः)	४-३३	सर्वचिन्तासमुत्थितः	३-३७
संस्कृत्यम्	२-१, ४	सर्वज्ञम्	३-३६, ४७
संवृतिः	१-५७, ७४	सर्वज्ञता	१-८५, ८९
संगारः	४-३०, ५६	सर्वदुःखानि	१-१०
स एष नेति नेति	३-२६	सर्वदृक् (तुरीयम्)	१-१२
सकषायम्	३-४४	सर्वदृक् (ज्ञानी)	४-८४
सकृद्ज्योतिः	३-३७	सर्वभावाः	१-६, १०; २-१
सकृद्विभातम्	३-३६	सर्वमत्तरसुखः	४-२
संक्षेपाः	४-२४	सांख्यिकी	४-९
सङ्घातः	३-३, १०	सर्वाभिलाषविगतः	३-३७
सचराचरम्	३-३१	साधकः	२-३२
मत्, सत्त्वेन विभाव्यमानम्	२-९, ४-३७	साध्यम्	४-२०
मत्, विद्यमानम्	३-२७, ४-२२; ४०	साध्यममः	४-२०
मतां प्रभवः	१-६		

साम्यम्	१-८०, ९३, ९५, १००	स्वप्नपरिचयम्	८-६४
सिद्धिः	१-१८, २०	स्वप्नपरिचयतद्व्याः	४-६६
सुखम्	३-१५, १७	स्वप्नस्य (जीवः)	१-६८
सुनिर्मुक्ताः	१-९३	स्वप्नस्यै	२-३१
सुप्तः	१-१६	स्वप्नवत्, स्वप्न इव	३-१०
सुप्रदान्तः	३-३७	स्वप्नवृत्तिः, स्वप्नावस्था	२-९
सुषुप्तम्	३-३६, ३५	स्वभावः (अविशयाः)	१-९
सूक्ष्म	२-२३	स्वभावाः, स्वप्नम्	४-९
सृष्टिः	१-७, ८, ९; २-२८; ३-१५	स्वभावेनामृतः	३-२२, ४-८
सृष्टिचिन्तकाः	१-७	स्वमाया, आत्ममाया	२-१७
स्थानम्, अवस्था	२-५, ११	स्वमिद्वान्तव्यवस्था	३-१७
स्थानिधर्मः	२-८	स्वस्थम्	३-१७
स्थूलम्, भोज्यम्	१-६	हीनमध्यमोत्कृष्टरस्यः	३-१६
स्थूल	२-२३	हेतुः संस्थितः	१-२८
स्थूलभुक्त	१-३	हेतुः, कारणम् २-१, ५; ३-२६; ४-५३	
स्पन्दमानम्	१-८९, ५१	हेतुः, दृष्टान्तः	१-२०
स्मृतिः, निरन्तरानुसंधानम्	२-३६	हेतुः, यर्मायमन्त्रकारणम् १-१६, १५, १७; १८, २३, ७६, ७८	
स्वप्न, अन्यदाग्रहणम्	१-१४, १५	हेतुफलाज्ञानं	४-५६
स्वप्नः स्वप्नावस्था २-१, ३, ६, ७; ३-२९, ३०; ४-३२, ३३, ३६, ३७, ३९, ६१, ६१; ६२, ६३		हेतुफलावेदः	४-५५, ५६
स्वप्नजागरितस्थाने, स्वप्नजागरितावस्थे	२-५	हेतुफले	४-१६
स्वप्नरक्तं	१-६३, ६६	हेतुफलोद्भवः	१-५५

अथ वृत्तिगतप्रधानविषयसूची

संख्या: पत्रार्थसूचकाः । इ - द्रष्टव्यम् ।

- अग्रहणाद्याश्रयः १०१
- अप्राद्यभावः २७३, २७४
- अचलः स्वमाधिः, (आत्मा) २९३
- अचिन्त्य ३७८, ३७९, ३८९
- अजमनिद्रमन्वसम् ११०, २९०, ४१४
- अजानि (अज्ञ) २२०, २९५, ३८०
- अजानिः (जन्माभावः) ३२२, ३२३, ३३३, ३३७, ३४६, ३६९, ३७४,
३८१, ४०३
- अजानिवादी, अजातप्रदावादी २६१, २६२, २६३
- अजानो धर्मः, अजातो भावः (परमात्मा) २५७, ३२३, ३६९
- अजाद्वयान्ता (अजाद्वयत्रय) १७६, २३५, २६८, २७२, २९१, २९७,
३०७, ३१३, ३८०, ३८१, ३९३, ४०३, ४३८, ४४०, ४४१
- अद्वय १९८, १९९, २०१, २०२, २५७, २८२, २८३, २९४, ३१३,
३९८
- अद्वितीयारमन एव विश्वदिरूपत्वम् ५०
- अद्वैतम् २८, ९५, ९७, ११०, ११२, ११४, १२९, १८२, १९३, १९९,
२०३, २०४, २५३, २५४, २७६, ३१३, ३१४, ३१९, ३२२
- अद्वैतप्रकरणम् ६, २१६, २१७
- अध्यात्मयोगः २९८, ३०१
- अन्तःस्थानम् १४८, १५२, १५४, १६५
- अभिधानाभिधेयभावः ९, १०, ११, १४, १५, १६, १२०
- अभिनिवेदाः ३१९, ३८३, ४०९, ४११-४१३, ४१७, ४१८
- अमनीभावः, अमनस्ता २८३, २८४, २८५, २८६, २९४, ३०५, ३०७
- अर्वाचीनवेदान्तिनां मतम्--
- (a) अद्वैत्यैन्द्रेशिनाम्- ३९, ६१, ६४, ६५, ६९, ९२, १०३, ११७, ११८,
११९-१२०, १२५, १७०-१७१, १८२-१८३, २०३-२०५,
२०६-२०७, २०९-२११, २३३-२३४, २७६-२७८, २८७,
२९१, ४०२

(b) भाष्यद्वैतानाम् — २६, ४६, ७६, १०६-१०७, १११, ११४-११६,
१३६

(c) विशिष्टाद्वैतानाम्— २१-२२, २६, ६६-६५, ७३-७४, ८९-९०, २२९,
२५७-२६०, ४२०-४२१

अख्यानशान्तिप्रकरणम् ३१३-३१४,

अवस्थानां त्रिव्यम् ३५-३६, ५०, ६३

अवान्तरतात्पर्यम् (अकाराद्युगमनायाम्) १३०, (अख्यानशान्तेः) ३१७

भविष्याकृतनामरूपमाया ६८, ६९, १६९, २३२

अविरोधः (अद्वैतदर्शनस्य) २५४-२५५

अविवादः (अद्वैतदर्शनस्य) ३१९-३२०

अधीतन्यायानुसरणे प्रयोजनम् ३१३

अध्याकृतम् २८-३०, ४३, ५५, ५७, ६१, २९२

अम्यकार्यवादः ६८, २८०-२८२, ३३०

अन्तियोपदेशः (धौतः) ४१८

अस्पदायोगः (सम्यग्दर्शनम्) २९६, २९७, ३१९

आकाशः, गगनम् २२१, २२२, २२८-२३२, ३१५, ३१६, ३१७, ४३२,
४३७, ४४०

आगमः (शास्त्रम्, शास्त्रोपदेशक्रमश्च) ६, १४५-१४६, १६६, १७१, १९१,
२४९, २५५, २६७, ३६६, ३७३

आगमप्रकरणम् ४५-४९

आगमस्वरूपम् १४५

आत्मनि कल्पनाप्रकाराः १७७-१८१, १८५-१८८

आत्मनोऽजत्वदिकम् न युक्तिमात्रत ३२७, ३७६, ३७८, ४०३

आत्मनोऽवस्थाद्वयविकल्पकत्वम् १६७-१७२

आत्मनो विज्ञेयत्वम् ९६, ४३०-४३१, ४३३, ४३५

आत्मप्रत्ययः ९२-९४

आत्मसंस्थं ज्ञानम् २९४

आत्माकारवृत्तिः २०६, २७६

आवरणम् (आत्मनि) द्व. मिथ्याग्रहावरणम्

ईश्वरपरिणामः (ईश्वरविकारः) ७३-७४, २५६, २५७

उच्छेदः ३९४, ३९५-३९६, ३९७

- उत्तमं सत्यम्, (परमसत्यम्) ३०८, ४०३, द्र. परमार्थमत्यम्
- उपदेशः ११७, ३८१, ४०५
- उपपत्तिः (श्रौततर्कः, युक्तिः) १४३-१८६, २१६-२१७, २६५-२६७, ३१७
- उपपत्तेरागमदीपरम् १४६, २१७
- उपायः २१, २२, १२५, २४५, २६४, २७३, २७८, २७५, ३००, ३०७,
४०५, ४२५, ४२६
- उपासना १२४, १३०, १३२, २१७, २१८, २४८-२५१, २६१, २६२,
४३५
- उपासनानां ज्ञानोपकारकम् २५१, ३८१-३८२
- षोडशारः ८-१४; १२०-१३०, १३६-१३९
- षोडशारस्य आरमतत्त्वप्रतिपाद्युपायत्वम् ८-११
- कल्पितपरतन्त्रादिशब्दाः ४०७-४०८
- कल्पितसंयुतिः (अध्यारोपदृष्ट्या व्यवहारः) ४०५, ४०६, ८०८, ४१३, ४१४,
४१९, ४२१, ४३०, ४३१, ४३२, ४३५
- कारणम् (सत्त्वाज्ञानम्) ९९
- कार्यकारणभावः, प्रकृतिकारणभारः ६१, ८१, २१६, २७३, ३२१-३३२,
३३३-३४५, ३७७, ३७८, ३७९, ३९०, ३९१, ४२८, ४२९
- कार्यकारणसहातः (देहेन्द्रियसंहतिः) २३२, २३३, ३१३, ३७१, ४३२, ४४६
- कार्यकारणे (अग्रहणान्यथाग्रहणे) ९४, ९९, १०१-१०२, १०५-१०६, १०७-१०८
- कार्यकारणे (आत्मनो रूपभेदे) ७१, २१६
- कालदेशौ १३-१४, ५७, १७७, १७८, १८०, ३२०, ३२७, ३४४, ३४५
- केवलतर्कः, केवलयुक्तिः (अनुभवाधारहीना) १८९, २५५, ३१७, ३२०, ३२७,
३७६, ३७८
- क्रमयुक्तिः २६२, ३८२
- क्रियाकारकफलानि १३०, १८०, १८१, १८५, १९९, २५०, ३४५, ३४६
- क्षान्तिः (निलतृप्तता) ४३३, ४३६
- गन्धर्वनगरम् (मिथ्यात्वे दृष्टान्तः) १९०, २१६
- ग्रन्थतत्त्वशोधकानामभ्यूहाः—
- (a) माण्डूक्योपनिषद्विषये ४५, ४६, ४८
- (b) प्रकरणचतुष्टयस्य गौडपादीयत्वे ४५, ४९
- (c) कारिकाव्याख्यानं (समाधिरचलः) २९३, २९४; (अर्णवयोगः) २९६;
(समप्राप्तं न चालयेत्) ३०३; (धर्मो धातुः) ४१५; (लौकिकशुद्ध-

लौकिकादिपारिभाषिकशब्दाः) ४२५ ; (हियादिशब्दाः) ४३१; (नैतद्-
बुद्धेन भाषितम्) ४४१

(d) शून्यशब्दार्थनेत्यागे ३६१-३६४

अणुफोटियार्जित ४२०, ४२४, ४३०, ४४४

चित्तम् (मनः) ३०१, ३०२, ३०३, ३०५, ३५२-३५४, ३९२, ४०९

चित्तम् (आत्मनस्त्वम्) ३९८, ४०३-४०४

चित्तम् (चित्तोपाधिक आत्मा) ४१०, ४१२, ४१३

चित्तकालाः (भावाः) १७७, १७८

चित्तचित्तद्वये (चित्तचैत्र्ये) ३५२-३५८, ३६७, ३९८-३९९, ४००, ४०१

चित्तवृत्तिनिरोधः २८९, ३०५

चित्तस्वप्नितम् (द्वयाभासत्वम्) २५४, ४०३

चित्तम्यानुपपत्ति (मोक्षः) ४१०

जागरितदृष्टिः (जाग्रत्प्रमानुदृष्टि) ३३, ५१, ५४, ६५, ६६, ९९, १०५,
१०९, १५४, १६०, १६४, १७४, १७८, २६०, ३०२, ३४६, ३७१,
३७८

जातब्रह्मवादः, जातिवादः २५७-२६१, ३२३-३२६, ३३३-३४६

जान्युपदेश. ३८०-३८१

जीवः १७९, २२०-२२८; २३८-२४३, २७१, ३०८, ४०२, ४०३

जीवपरयोः संबन्धकल्पनाः २२९

ज्ञानम्, धेद्वनम् (वृत्तिः) ८७, ४२८

ज्ञानम् (चैतन्यस्वरूपम्) २८५, २९४, ३१६, ४३७, ४३९, ४४०

ज्ञानम् (अनुभव.) ४२५, ४२८

ज्ञानालोकम् (ब्रह्म) २९०

ज्ञेयम् (ब्रह्म) २८५, ३०७, ४३०

ज्ञेयम् (अवस्थात्रयम्) ४२५, ४२८

ज्ञेया. (आत्मान) ३१५

तत्त्वम् (परमार्थः) १९४, १९८, २०७, २०८, २१२, २०१

तर्क. द्व उपपत्तिः, केवलतर्कः

तमोबीजभावः २८९

तुरीयः (तुर्यं, चतुर्वं.) ७८-८२; ८२-८५, ८८, ९३, ९५, ९६, १०७

तुरीयाः उपनिषत्तत्त्वमः १०८-१०९

तुरीयात्मयोधप्रकारः १०९-११०

त्रिकाव्यानीतम् १३-१४

द्वयत्वम् १५२-१५४

द्रव्यम् (वस्तुमन्) ३८८, ३८९, ३९०, ३९१

इयम् (प्राद्यप्राद्वर्करूपम्) २८२, ३९८, ४२४

द्वयम् (वैचित्र्यम्) ३४७, ३४९

द्वयकालाः (भावाः) १७८

द्वयाभावः (कूटस्थचैतन्यम्) ४०९

द्विपदां वरः (नारायणः) ३१६

द्वैतम् १०४, ११४, ११७, १४३, १४४, १९०, १९१, १९२, १९३, १९५,
२०९, २१०, २१६, २५६

द्वैतस्योपशमः द्र. प्रपञ्चोपशमः

द्वैताद्वैतमतम् १९७-१९९, २५७

द्वैतिनः २०१, २५२, २५३, २५४, ३२१

धर्मः (आत्मा) २१९, ३२६, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७,
४३८, ४३९

धर्मः (परमात्मा) ३२४, ४१४

धर्माः (वाद्यभावाः) ३९१, ३९२, ४३९

धर्माः (आत्मानः वाद्यभावाद्य) ३१६, ३८५, ३९७

धर्मो धातुः ४१४-४१६

नित्यशुद्धबुद्धमुक्त ४२, ११७, १८४, २४८, २८८, २९२, २९७, ३९०,
४१६, ४३४, ४३६

निदिध्यामनम् २०४, २४८, ३०६

निदिध्यामनाद्विविधिच्छायावाक्यानां गतिः २४९

निदिध्यासनस्य ज्ञानोपकारकत्वम् २५१

निरोधः (ज्ञानेन मनोनिग्रहः) २८६, २८८

निरोधः (प्रलयः) १९१, १९२, १९३

निरोधः (योगेन चित्तशुद्धे) ८९, २९७, ३०५

निश्चितं युक्तियुक्तं च (श्रुतिमतम्) २६५, २६७

निवेधंवाक्यानि, प्रतिषेधवाक्यानि ८८, १९६, २७२, ३७३, ३७६-३७८

पदवाक्यार्थता (आत्मनः) द्र. प्राचीनवेदाभितः

परतन्त्रामितिष्यत्तिः (परशास्त्रतः सिद्धिः) ४०६-४०८

परशास्त्रामिमं वृत्तिः (परशास्त्रामिमताविद्यकव्यनहारः) ४०५

परमहंसपरिवाज्यम् २०५-२०६

परमार्थः (परमार्थसत्यम्) ८१, ११४, १२२, १९३, २१८, २५३-२५५,
२०८, ३८१, ३९४-३९५, ४०३, ४०५, ४०६, ४१७, ४२९, ४३२

परमार्थदृष्टिः ३४, २९०, ३४०, ३९४, ३९६, ४४६

परमार्थप्रकाशकश्लोकत्रयपिण्डार्थः ४३४-४३६

परिणामवादः ७३-७४, १९८-१९९, २५६, ३२४, ३३३, ३४३- द्र. जानित्रह्यवादः

पातञ्जलयोगः २८७, २८९, २९०, २९७, ३०६

प्रकरणानां संग्रहानम् १४६, १६९, १९३, २३२, २९१, ३३१, ३४०-३४१,
३४५, ३८३, ३९९, ४१३, ४१४, ४४०-४४१

प्रकरणानां संबन्धः ५-७, १४३-१४६, २१६-२१७, ३१३-३१४

प्रकरणानां मार (आगमस्य) १८०-१४०. (वैतथ्यस्य) २१३-२१५, (अद्वैतस्य)
३०९-३१२, (अलान्तान्ते) ४४९-४५२

प्रकृतिः (अव्यभिचिगितम्भवा) २६०, ३२३, ३२६, ३२५, ३२६, ३६९,
४३३, ४३४

प्रकृतिः (माया) ६९

प्रकृतिदान्तत्वम् ४२२

प्रकृतिनिर्मल ४३८

प्रज्ञा, (इन्द्रियज्ञानम्) २६८

प्रज्ञा (मनोवृत्तिरूपा) ३१-३२, ३७-३८, ३६६

प्रज्ञा (स्वप्नचैतन्यम्) २६८, ३६६-३६७

प्रज्ञापरमिता ३६१-३६६, ३६६

प्रणव, ओङ्कारः (ब्रह्म) १३४-१३७

प्रतिषेधवाक्यानि, द्र. निषेधवाक्यानि

प्रतिषेध्यन्यासत्वम् ८९, १८४, १८८-१८९

प्रपञ्चप्रपिलय इ प्राचीनवेदान्तिनः

प्रपञ्चोपशमः, इत्यम्बोपशम. ४, ९५, १०९, १३८, १९३, २०२, २०९,
२३५, ३०६

प्रमाणम् ८५-८७, ९३- १४४-१४५, १५६, १९३, १९५, २६५, २७५
२७८, ३९६, ४४०

प्रमाणव्यवहार आविष्टकः १४५, ३९४, ४४०

प्रमाता ८७, १०३, १४५, १५३, १५४, १७२, १७३, २९१, ३६८, ३९५

प्रमानृत्वनिर्दिष्टिः ८७, २१०

प्रविलक्षणम् (विशया) २१, २८, ३३, ११४, ४२९, ४३०

प्राचीनवेदान्तिनः

(a) द्वैताद्वैतवादिनः- १९७-१९९, २५७

(b) यमोगः पदवाक्यार्थनाप्यम्नीति वादिनः- २७५

(c) प्रथमप्रविलक्षणवादिनः- १५, १६, ११२, ११४

(d) साक्षात्कारार्थं ज्ञानाभ्यासवादिनः- ८५, ११२, २०१

(e) शाब्दज्ञानशब्दार्थं ज्ञानाभ्यासापेक्षिणः- २०३

(f) विशयाधिनाविशयपुनरन्यानवादिनः- ८५, ११२, २१०

(g) भावनाग्रयवादिनः- २०७-२०८

(h) उपासनावादिनः- २१८

(i) शब्दब्रह्मवादिनः- १६-१९

बन्धमोक्षौ १७६, १९१, २१८, २२७, ३६९-३७१

शास्त्राः द्र. महावैनाशिकाः, विज्ञानवादिनः, शून्यवादिनः

बीजनिद्राः भस्वमनिद्रा (अप्रहणम्) १०४, १०५, १०६

बीजभावः (चित्तस्य संस्कारावर्णयः) २९९, ३०१, ३०२

बीजात्मा (अध्यातृनात्मा, प्राज्ञः) ५८, ६१, ६४

बुद्धः (सुगतः) ४४०

बुद्धाः (पण्डितमानिनः) ३३६

बुद्धाः (परमार्थदर्शिनः, अद्वैतिनः) ३७९, ४१३, ४२५, ४२७

बुद्धाः (ज्ञानस्वभावाः) ६३८

बौद्ध(सौगत)ग्रन्थग्रन्थद्वयवाक्याक्षरसाम्यं कारिकामु ४४१, ४४३, ४५७, ४६४

मगवच्छब्दः ४२०, ४२१

मनः (अद्रयात्मरूपमेव सन्दन्तःकरणम्) ३८२

मनः (मननवृत्तिमदन्तं करणम्) १८७

मनः (अन्तःकरणम्) ५४, २८३, २८४, २८६, २८८, २९२, २९७, २९९

मनःस्पन्दनम् (चित्तस्पन्दनम्) ३१, ३३, ३७, १९२, २५४, २८२, ३७६

मनोनिग्रहः (निदिध्यासनम्, अध्यात्मयोगः) २९७-२९८, ३०५, ३०७

मनोविकल्पः, मानवविकल्पः ११३, १९२, ३७६

महानानाः (निरवच्छिन्नराजमानयन्तः) ४३६, ४३७, ४३९.

माहर्षिनाशिकाः (माध्यमिकाः, शून्यवादिनः, मौगताः) १७५, १९४, २११-
२१२, २८०-२८१, ३२०, ३२५, ३३६, ३५९-३६१, ३६५, ३६६, ४१७

मानस्रोगचिकित्सकाः १४७, १६०, १६१

माया (तेन्द्रजालिककल्पितदृश्यविशेषः) ७४-७५, ११३, ११४, १६९, १९०,
२७२, ३८२, ३९६, ३९७, ४०३

माया (इन्द्रियप्रज्ञा-अविद्या) २६८, २६९

माया (अविद्याकृतानामरूपलक्षणं प्रतीति) ६८, ६९, १६९, १८५, २५६,
२८०, २८२

मायाम्बुजम्, मायाम्बापः (समारम्बम्) १०९, ११०

मायामृष्टिः, मायाजालिः ६९, ७५, १९३, २५६-२५७, २६८, २७९,
२८०, ३०८, ३१३, ३२२, ३३१, ३३२, ३३९, ३४६

मिथ्याग्रहावरणम् ४१६, ४१७, ४१८, ४१९

मिथ्याज्ञानकार्यम् १८८

मृदादिदृष्टान्तः २४३-२४५

युक्तिः, द्र उपपत्ति

योगः २९४, २९६, २९७, २९८, ३०३, ३१९-३२०, ४२९

योगशास्त्रम् २९८, ३००, ३०२, ३०५-३०६

योगाचाराः ३०३, ४२५, ४२६

योगिनः (योगाभ्यासिनः) १४७, १६०, १६१, २९६, २९७, ३२४, ३९५

योगी (मनोनेग्रहमाधकः) ३०४, ३०५

रज्जुमरुतदृष्टान्तः ३०७८, ८१, ८५, ८९, ९८, १०५, ११३-११४, १८१-१८५,
१८८, १९२, १९४, २००-२०१, २२०, २५६, २७८, २८२, २८३,
२८७, २८९, ३२६, ३३९, ३९०

स्यविशेषकपायमुग्याभ्यादा ३०१-३०६

लोकः (व्यवहारः) २०५

लोकः (अज्ञानः) २८१, ४३७

लोकसंज्ञाः (लोकसंज्ञाः) ५ संज्ञानि

लोकान्तरम् (सुप्तम्) ४२५, ४२६, ४२७

लौकिकम् (जाग्रत्) ४२६, ४२५, ४२६, ४२७

लौकिकसुप्तलौकिकराजान्तराः ४२५-४२७

- विश्वादीनां जागरितादिस्थानत्वम् २३, ३१, ३६
 विश्वादीनां तत्तत्स्थानसाक्षित्वमेव १००
 विश्वादीनां बहिःप्रज्ञत्वादि २३, ३१-३३, ३७
 विश्वादीनां भोक्तृभोग्यविभक्तत्वम् ६५-६८
 विश्वादीनामीश्वरत्वम् २४, २७-३०, ४०, ६१
 विश्वादीनामेकस्मिन्नेव स्थानेऽनुभवः ५२, ५८, ५५, ६२, ६३
 विश्वादीनामेकात्मत्वत्पदम् ५०
 वेदान्ताः १७३, १८९-१९०, २१७, २८५
 वैराग्याभ्यासौ ३००-३०१, ३८३
 वैशेषिकाः २२५, ३२१, ३२८, ३३२
 वैयक्तिकानुभवः २५५, ३२०, ३९५, ४२७
 वैश्वानरादि नामनिर्वाचनम् २६-२७, ३३, ४०
 व्यवहारः १११, १६०, १९१-१९२, १९३, १९७, १९९, २४७, २८१,
 २८९, ३३९, ३४०, ३८०, ३८३, ४४०, ४४५
 व्यावहारिकदृष्टिः ११, ४२, ६८, ७५, ३६६
 व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिविभागः ३४०
 व्याकृताप्याकृते ३०, ३१, ४१, ५५, ५६, ५७, ९६, १०९, २९२, ३३१
 व्याख्यातोपायनिर्द्धवः २७३-२७५
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ७८-७९, ८१, ८३, ४२७
 शब्दलक्ष्यत्वमेव प्रमाणः १३६
 शमादयः ४२२-४२३
 शान्त ९५, १२९, २८९, ३०७, ३१५, ३८५, ४३४
 शब्दज्ञानम् ८५, २०३-२०४
 शाश्वतोच्छेदौ ३९४, ३९६, ३९७
 शास्त्रम् २-५, १२०, १९३, २७५, ३४०, (प्रकरणम्) ३१५
 शास्त्रदृष्टिः (न तु लोकादृष्टिः) ४२, २८८
 शास्त्रप्रामाण्यम् १९३, १९५-१९६, २७५-२७६
 शास्त्रयुक्ती (शास्त्रोपपत्ती, श्रुत्युपपत्ती) २५२, २९०, २९१, ३१३
 शास्त्राचार्यौ २८४, २८५, २८८, २८९, ३०२
 शास्त्रादिद्वैतविकल्पः ११७, ३८१, ४०५
 शिव २८, ९५, १२९, २०३, ३०७, ३१५, ४४०
 शुद्धं लौकिकम् (स्वप्नः) ४२४, ४२५, ४२७

शून्यवादः (महाविनाशिरमतम्) १९४, २११-२१२, २८०-२८१, ३५९-३६१

शून्यवादप्रकाशः ७८, ८३, ९३, १९३, १९४, २१७, ४३४

शून्यवादाद्वैतशब्दं पेशान्तम्--

(a) तत्त्वनिर्धारणे- १९४-१९५, २११-२१२, ३२५-३२६, ४१५-४१६

(b) स्वनिदान्तस्य अधिरुद्ध्यादिवादत्वनिरूपणे- २५५

(c) ज्ञानिवादिभिराश्रये- १९२-१९३, ३६२-३६३, ३७८, ३८९, ३९०

(d) संज्ञानित्यपरमार्थगत्यनिरूपणे- २८१, ३९६-३९७

(e) प्रसाधनरूपनिर्णये- ३६६-३६७

(f) सावैत्रीकानुभवाकैवलतर्कादिरणाभ्याम्- २५५, ३६५, ४२८, ४३७

शून्यशब्दार्थः द्र. ग्रन्थनव्यशोधकानुसन्धुहाः

श्रुतिः (जै.घोषनिधिदिग्दर्शये) २१७, (आत्मैक्ये) २३५-२४८ ; (सृष्टिविषये) २४३-२४८, २६९-२७२ ; (उपासनादिविधाने) २४८-५१ ; (अज्ञानतः स्वयंनिदान्ते) २७२-२७४, २७८

श्रुतिकेयोः दोषशेषिभ्याः १४३-१४४, २१७

श्रुत्यर्थनिश्चयस्य युक्त्यपेक्षता (आत्मवाक्येषु) २६३-२६७

श्रुत्युक्तजीवात्मभेदः २४०-२४३

संराधनम् (द्रष्टव्यदर्शनयोगः) ३०६

संस्कृत १८८, १५२, १५५

संस्कृतः (सौगतानाम्) ३९४-३९५

संस्कृतिः (अविद्याव्यवहारः) १९३, ३९४, ३९५, ३९६, ४२८

संस्कृतिविभागः ३९४-३९५, ४०५-४०६, ४१९

संस्कृतिस्वरूपम् (व्यावहारिकस्वरूपम्) २८१, २९४-२९५, ४०६

स्वैशानमोक्षीरे १३०

संसारमोक्षौ, द्र. बन्धमौक्षौ

संघाताः (कार्यकरणानां संघतयः) २२१-२२२, २३२-२३३, २३६, २४९

सत्कार्यवादः (वेदान्तिनाम्) ६८, ६९, २८१-२८२, ३३०-३३१, ४१०

द्र. मायाज्ञानिः

सत्कार्यवादः (साख्यादीनाम्) ३२१, ३२७, ३३०, ४०५

सरयामृतविषेचनम् ४०६

सर्वज्ञनिर्वाणप्रत्ययविवेकः ५८-६०, ६१-६२

सम (निर्विदोष) ४१०, ८१३; (तागतम्यरहित) ४३४

समता, साम्यम् (अवयववैषम्याभाव) ०२०, २९५, ४३४, ४३६, ४४४

समन्वयः (सर्वश्रुतीनां तुरीये) ८०

समष्टयुवाप्त्वात्मा ३८

समाधिः (तुरीयावस्था) ८३; (भावनासंगदवादिनाम्) २०७-२०८;

(सौगतानाम्) २९३, २९८, २९६, ३०३, ३२०, ३६४, ३९५;

(पातञ्जलानाम्) ८५, २८९, २९०, २९१, २९२

समाधिः (आरता) २९३, ३०६

संबन्धामिधेयप्रयोजनानि २-७

संबुद्ध. (नित्यं बुद्धवान् नागयगः) ३१६, ३१८

सर्वम् (अद्वयम्) ४१०, ४११

सर्वज्ञ (अद्वितीयचरित्रम्) २९३, ३०७

सर्वज्ञः (प्राज्ञः ईश्वरः) ४३

सर्वज्ञता (अद्वितीयान्यज्ञानान् लक्ष्मरूपता) ८०९, ४२९

सर्वदक्ष्यम् (तुरीयस्य) १०३, १०६

सर्वदक् (आत्मचैतन्यभूतो ज्ञानी) ४२१

सर्वमायारहितोद्धार १२८-१२९

सर्वोक्तिप्रदादिन. (वैभाषिका) १०८, ३४८

सर्वेश्वरत्वादिक प्राज्ञस्य ४१-६६

साक्षात्कार (अपरोक्षदर्शनम्) १६, ८५, ८६, ११२, २०९-२१०, ३०६,

४३५

साक्षात् ५०, १०९, १५३, १६८, १९९, २८०, ३०१, ३०४, ३६८, ३८६,

३८७

साक्ष्याः ०२३-१२५, २५०, २५४, २५६, ३२१, ३२७

सार्वत्रिकानुभव. २५५, ३२०, ३५८, ३६५, ४२४, ४२७

सुप्तम्, सुप्ति ३४-३६, ६४, १०८-१०९

सुप्तनिरुद्धमनसो. प्रचारभेद ०८६-२८९

सुप्तममायी १९८, १९९, २१७, २६०, २८७

सुप्तस्य म्यानन्वोपपत्ति. ३६

सुप्तात्मा (तरय अजगत् सर्वेश्वरं च) १०२; (नस्य आनन्दभुक्तयम्) २९१

(नस्य प्राणत्वमप्राणत्वं च) १९८

मुमुक्षुज्ञानम् २८८

सृष्टिः परमात्मस्वरूपनिर्घाणे द्वारम् ७४-७५, २४५

सृष्टिप्रक्रियाणामनियतत्वम् २४५

सृष्टिविषयकविकल्पाः ७२-७६

सृष्टिध्रुतिः ७५, २४३-२४८, २६२-२६४, २६८-२६९, २६९-२७२

सौगताः सर्वास्तित्वादिनः, विज्ञानवादिनः, योगाचाराः, शून्यवादिनो वा, वर्गातु-

क्रमेण तत्तद्वादविषयानुक्रमणिका द्रष्टव्या

सौप्तस्थामस्मरणम् ५१, ६४, ११, १२, १४८

स्पन्दनम् (मनसः) ३१, ३३, ५५, १९२, २८२, ३९८

स्पन्दनम् (आत्मरूपविज्ञानस्य) ३८६-३८८, ४०३

स्मृत्यनुभवयोर्नृपाविकल्पनम् १८०-१८१

स्थानम्, धाम, धृतिः (जागरितायवस्था) २०, ३३, ३६, ५०, ५२, ६५,

१२०, १२२, १२३, १६४, १६५, १७३

स्थानत्रयप्यतिरिक्तत्वादिकमात्मनः ५०-५२

स्थानत्रयातिरिक्ता न मुरीदावस्था ८३

स्थानानां प्रत्येकं त्रैविध्यम् ३५, ३६

स्थानिजर्माः (स्थानप्रयुक्ता धर्माः) १६२, १६३

स्वप्नः (स्थानविशेषः) ३१-३२, १४७-१४९, १४९-१५१, १५२-१५४

स्वप्नः (अन्यथाग्रहणम्) १०६, १०७, १०८, ११०, १४६

स्वप्नः (स्थानत्रयानुभवरूपो मिथ्याग्रहः) १०९, ११०,

स्वप्नः (मिथ्यात्वे दृष्टान्तः) ७५, १७७, १९०, २३२, ३७३, ३८३, ४०३

स्वप्नजागरितयोरैक्यम् १५५-१६५, १८७, १९१, २६६, ३४०, ३७२, ३७३

स्वप्नजागरितयोर्विकल्पकः (द्रष्टा) १६७-१७०, ४००

स्वप्ननिद्रे (अग्रहणान्यथाग्रहणे) १०५-१०६

स्वप्नमायागयनिर्मितकाः (जीवाः) ४०२

स्वप्नवजागरितम् १५१-१५५, २८२, ३९८, ४०२

स्वभावः (स्रष्टुः) ७७-७८

स्वभावः (स्वरूपभूतो धर्मः) ३२४; इ. प्रकृतिः

स्वभाववैपरीत्यम् (स्वभावान्यथाभावः) २५७, २६०, ३२७, ३३३

स्वभावेनामृतः (अमृतस्वरूप आत्मा) ३६१, ३२३

स्वयंप्रसिद्धः, स्वयंप्रकाशः, नित्यसिद्धः (प्रमाणनपेक्ष, अयत्ननिष्ठ) ८५, ९३,
१६२, १६८, १७५, १७६, २७४, २७५, २७८, २८६, २८९, ४१७

स्वरूपस्थान्याऽऽप्तान एवेधरत्वम् ४१-४२

हिरण्यगर्भः २८, ३०, ३१, ५५

हीनमध्यमोऽकृष्टदृष्टय २९७

हेतुफलं (धर्मादिदेहादिसघातश्च) ११०, १८१, ३३३, ३३८, ३३९, ३४०,
३४३, ३४४, ३४५